๚ นโม ตสฺส ภควโต อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส๚

อภิธมฺมปิฏเก

อฏฺฐสาลินี นาม

ธมฺมสงฺคณี-อฏฺฐกถา

คนฺถารมฺภกถา

กรุณา วิย สเตฺตสุ, ปญฺญา ยสฺส มเหสิโน;
เญยฺยธเมฺมสุ สเพฺพสุ, ปวตฺติตฺถ ยถารุจิ๚

ทยาย ตาย สเตฺตสุ, สมุสฺสาหิตมานโส;
ปาฏิหีราวสานมฺหิ, วสโนฺต ติทสาลเย๚

ปาริจฺฉตฺตกมูลมฺหิ, ปณฺฑุกมฺพลนามเก;
สิลาสเน สนฺนิสิโนฺน, อาทิโจฺจว ยุคนฺธเร๚

จกฺกวาฬสหเสฺสหิ, ทสหาคมฺม สพฺพโส;
สนฺนิสิเนฺนน เทวานํ, คเณน ปริวาริโต๚

มาตรํ ปมุขํ กตฺวา, ตสฺสา ปญฺญาย เตชสา;
อภิธมฺมกถามคฺคํ, เทวานํ สมฺปวตฺตยิ๚

ตสฺส ปาเท นมสฺสิตฺวา, สมฺพุทฺธสฺส สิรีมโต;
สทฺธมฺมญฺจสฺส ปูเชตฺวา, กตฺวา สงฺฆสฺส จญฺชลึ๚

นิปจฺจการเสฺสตสฺส, กตสฺส รตนตฺตเย;
อานุภาเวน โสเสตฺวา, อนฺตราเย อเสสโต๚

วิสุทฺธาจารสีเลน, นิปุณามลพุทฺธินา;
ภิกฺขุนา พุทฺธโฆเสน, สกฺกจฺจํ อภิยาจิโต๚

ยํ เทวเทโว เทวานํ, เทเสตฺวา นยโต ปุน;
เถรสฺส สาริปุตฺตสฺส, สมาจิกฺขิ วินายโก๚

อโนตตฺตทเห กตฺวา, อุปฏฺฐานํ มเหสิโน;
ยญฺจ สุตฺวาน โส เถโร, อาหริตฺวา มหีตลํ๚

ภิกฺขูนํ ปยิรุทาหาสิ, อิติ ภิกฺขูหิ ธาริโต;
สงฺคีติกาเล สงฺคีโต, เวเทหมุนินา ปุน๚

ตสฺส คมฺภีรญาเณหิ, โอคาฬฺหสฺส อภิณฺหโส;
นานานยวิจิตฺตสฺส, อภิธมฺมสฺส อาทิโตฯ

ยา มหากสฺสปาทีหิ, วสีหิฏฺฐกถา ปุรา;
สงฺคีตา อนุสงฺคีตา, ปจฺฉาปิ จ อิสีหิ ยาฯ

อาภตา ปน เถเรน, มหินฺเทเนตมุตฺตมํ;
ยา ทีปํ ทีปวาสีนํ, ภาสาย อภิสงฺขตาฯ

อปเนตฺวา ตโต ภาสํ, ตมฺพปณฺณินิวาสินํ;
อาโรปยิตฺวา นิโทฺทสํ, ภาสํ ตนฺตินยานุคํฯ

นิกายนฺตรลทฺธีหิ, อสมฺมิสฺสํ อนากุลํ;
มหาวิหารวาสีนํ, ทีปยโนฺต วินิจฺฉยํฯ

อตฺถํ ปกาสยิสฺสามิ, อาคมฏฺฐกถาสุปิ;
คเหตพฺพํ คเหตฺวาน, โตสยโนฺต วิจกฺขเณฯ

กมฺมฏฺฐานานิ สพฺพานิ, จริยาภิญฺญา วิปสฺสนา;
วิสุทฺธิมเคฺค ปนิทํ, ยสฺมา สพฺพํ ปกาสิตํฯ

ตสฺมา ตํ อคฺคเหตฺวาน, สกลายปิ ตนฺติยา;
ปทานุกฺกมโต เอว, กริสฺสามตฺถวณฺณนํฯ

อิติ เม ภาสมานสฺส, อภิธมฺมกถํ อิมํ;
อวิกฺขิตฺตา นิสาเมถ, ทุลฺลภา หิ อยํ กถาติฯ

นิทานกถา

ตตฺถ เกนเฏฺฐน **อภิธโมฺม?** ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสเฏฺฐนฯ อติเรกวิเสสตฺถทีปโก เหตฺถ ‘อภิ’-สโทฺทฯ ‘‘พาฬฺหา เม ทุกฺขา เวทนา อภิกฺกมนฺติ โน ปฏิกฺกมนฺติ’’ (ม. นิ. ๓.๓๘๔; สํ. นิ. ๕.๑๙๕) ‘‘อภิกฺกนฺตวณฺณา’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๑.๑-๒) วิยฯ ตสฺมา ยถา สมุสฺสิเตสุ พหูสุ ฉเตฺตสุ เจว ธเชสุ จ ยํ อติเรกปฺปมาณํ วิเสสวณฺณสณฺฐานญฺจ ฉตฺตํ, ตํ ‘อติจฺฉตฺต’นฺติ วุจฺจติ, โย อติเรกปฺปมาโณ นานาวิราควณฺณวิเสสสมฺปโนฺน จ ธโช โส ‘อติธโช’ติ วุจฺจติ, ยถา จ เอกโต สนฺนิปติเตสุ พหูสุ ราชกุมาเรสุ เจว เทเวสุ จ โย ชาติโภคยสอิสฺสริยาทิสมฺปตฺตีหิ อติเรกตโร เจว วิเสสวนฺตตโร จ ราชกุมาโร โส ‘อติราชกุมาโร’ติ วุจฺจติ, โย อายุวณฺณอิสฺสริยยสสมฺปตฺติอาทีหิ อติเรกตโร เจว วิเสสวนฺตตโร จ เทโว โส ‘อติเทโว’ติ วุจฺจติ, ตถารูโป พฺรหฺมาปิ ‘อติพฺรหฺมา’ติ วุจฺจติ, เอวเมว อยมฺปิ ธโมฺม ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสเฏฺฐน **‘อภิธโมฺม’**ติ วุจฺจติฯ

สุตฺตนฺตญฺหิ ปตฺวา ปญฺจกฺขนฺธา เอกเทเสเนว วิภตฺตา, น นิปฺปเทเสน; อภิธมฺมํ ปตฺวา ปน สุตฺตนฺตภาชนียอภิธมฺมภาชนียปญฺหปุจฺฉกนยานํ วเสน นิปฺปเทสโต วิภตฺตาฯ ตถา ทฺวาทสายตนานิ, อฏฺฐารส ธาตุโย, จตฺตาริ สจฺจานิ, พาวีสตินฺทฺริยานิ, ทฺวาทสปทิโก ปจฺจยากาโรฯ เกวลญฺหิ อินฺทฺริยวิภเงฺค สุตฺตนฺตภาชนียํ นตฺถิ, ปจฺจยากาเร จ ปญฺหปุจฺฉกํ นตฺถิฯ

สุตฺตนฺตญฺจ ปตฺวา จตฺตาโร สติปฏฺฐานา เอกเทเสเนว วิภตฺตา, น นิปฺปเทเสน; อภิธมฺมํ ปตฺวา ปน ติณฺณมฺปิ นยานํ วเสน นิปฺปเทสโตว วิภตฺตาฯ ตถา จตฺตาริ สมฺมปฺปธานานิ, จตฺตาโร อิทฺธิปาทา, สตฺต โพชฺฌงฺคา, อริโย อฏฺฐงฺคิโก มคฺโค, จตฺตาริ ฌานานิ, จตสฺโส อปฺปมญฺญาโย, ปญฺจ สิกฺขาปทานิ, จตสฺโส ปฏิสมฺภิทาฯ เกวลญฺหตฺถ สิกฺขาปทวิภงฺเค สุตฺตนฺตภาชนียํ นตฺถิฯ สุตฺตนฺตํ ปตฺวา จ ญาณํ เอกเทเสเนว วิภตฺตํ น นิปฺปเทเสน; ตถา กิเลสาฯ อภิธมฺมํ ปตฺวา ปน ''เอกวิเธน ญาณวตฺถู''ติอาทินา (วิภ. ๗๕๑) นเยน มาติกํ ฐเปตฺวา นิปฺปเทสโตว วิภตฺตํฯ ตถา เอกกโต ปฏฺฐาย อเนเกหิ นเยหิ กิเลสาฯ สุตฺตนฺตํ ปตฺวา จ ภูมนฺตรปริจฺเฉโท เอกเทเสเนว วิภตฺโต, น นิปฺปเทเสน; อภิธมฺมํ ปน ปตฺวา ติณฺณมฺปิ นยานํ วเสน ภูมนฺตรปริจฺเฉโท นิปฺปเทสโตว วิภตฺโตฯ เอวํ ธมฺมาติเรกธมฺมวิเสสฏฺเฐน อภิธมฺโมติ เวทิตพฺโพฯ

ปกรณปริเจฺฉทโต ปเนส ธมฺมสงฺคณีวิภงฺคธาตุกถาปุคฺคลปญฺญตฺติกถาวตฺถุยมกปฏฺฐานานํ สตฺตนฺนํ ปกรณานํ วเสน ฐิโตฯ อยเมตฺถ อาจริยานํ สมานกถาฯ วิตณฺฑวาที ปนาห – 'กถาวตฺถุ กสฺมา คหิตํ? นนุ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปรินิพฺพานโต อฏฺฐารสวสฺสาธิกานิ เทฺว วสฺสสตานิ อติกฺกมิตฺวา **โมคฺคลิปุตฺตติสฺสตฺเถเรเนตํ** ฐปิตํ? ตสฺมา สาวกภาสิตตฺตา ฉฑฺเฑถ น'นฺติฯ 'กึ ปน ฉปฺปกรณานิ อภิธมฺโม'ติ? 'เอวํ น วทามี'ติฯ 'อถ กึ วเทสี'ติฯ 'สตฺตปฺปกรณานี'ติฯ 'กตรํ คเหตฺวา สตฺต กโรสี'ติ? 'มหาธมฺมหทยํ นาม อตฺถิ, เอเตน สห สตฺตา'ติฯ 'มหาธมฺมหทเย อปุพฺพํ นตฺถิ, กติปยาว ปญฺหาวารา อวเสสา, กถาวตฺถุนาว สทฺธึ สตฺตา'ติฯ 'โน กถาวตฺถุนา, มหาธาตุกถา นาม อตฺถิ, ตาย สทฺธึ สตฺตา'ติฯ 'มหาธาตุกถาย อปุพฺพํ นตฺถิ, อปฺปมตฺติกาว ตนฺติ อวเสสาฯ กถาวตฺถุนาว สทฺธึ สตฺตา'ติฯ

สมฺมาสมฺพุทฺโธ หิ สตฺตปฺปกรณานิ เทเสนฺโต กถาวตฺถุํ ปตฺวา ยา เอสา ปุคฺคลวาเร ตาว จตูสุ ปเญฺหสุ ทฺวินฺนํ ปญฺจกานํ วเสน อฏฺฐมุขา วาทยุตฺติ ตํ อาทึ กตฺวา สพฺพกถามคฺเคสุ อสมฺปุณฺณภาณวารมตฺตาย ปาฬิยา มาติกํ ฐเปสิฯ สา ปเนสา ''ปุคฺคโล อุปลพฺภติ สจฺจิกฏฺฐปรมตฺเถนาติฯ อามนฺตาฯ โย สจฺจิกฏฺโฐ ปรมตฺโถ ตโต โส ปุคฺคโล อุปลพฺภติ สจฺจิกฏฺฐปรมตฺเถนาติฯ นเหวํ วตฺตเพฺพฯ อาชานาหิ นิคฺคหํ…เป…. ปุคฺคโล นุปลพฺภติ สจฺจิกฏฺฐปรมตฺเถนาติฯ อามนฺตาฯ โย สจฺจิกฏฺโฐ ปรมตฺโถ ตโต โส ปุคฺคโล นุปลพฺภติ สจฺจิกฏฺฐปรมตฺเถนาติฯ นเหวํ วตฺตเพฺพฯ อาชานาหิ นิคฺคหํ…เป….ฯ สพฺพตฺถ ปุคฺคโล อุปลพฺภติ สพฺพตฺถ ปุคฺคโล นุปลพฺภติ, สพฺพทา ปุคฺคโล อุปลพฺภติ สพฺพทา ปุคฺคโล นุปลพฺภติ, สเพฺพสุ ปุคฺคโล อุปลพฺภติ สเพฺพสุ ปุคฺคโล นุปลพฺภติ สจฺจิกฏฺฐปรมตฺเถนา''ติ (กถา. ๑๕-๑๖) เอวํ ปฐมํ วาทํ นิสฺสาย ปฐมํ นิคฺคหํ, ทุติยํ นิสฺสาย ทุติยํ …เป…. อฏฺฐมํ นิสฺสาย อฏฺฐมํ นิคฺคหํ ทเสฺสเนฺตน สตฺถารา ฐปิตาฯ อิมินา นเยน สพฺพตฺถ มาติกาฐปนํ เวทิตพฺพํฯ ตํ ปเนตํ มาติกํ ฐเปนฺโต อิมํ ทิสฺวา ฐเปสิ – มม ปรินิพฺพานโต อฏฺฐารสวสฺสาธิกานํ ทฺวินฺนํ วสฺสสตานํ มตฺถเก **โมคฺคลิปุตฺตติสฺสตฺเถโร** นาม ภิกฺขุ ภิกฺขุสหสฺสมชฺฌ นิสีทิตฺวา สกวาเท ปญฺจ สุตฺตสตานิ ปรวาเท ปญฺจาติ สุตฺตสหสฺสํ สโมธาเนตฺวา ทีฆนิกายปฺปมาณํ กถาวตฺถุปฺปกรณํ ภาเชสฺสตีติฯ

โมคฺคลิปุตฺตติสฺสตฺเถโรปิ อิทํ ปกรณํ เทเสนฺโต น อตฺตโน ญาเณน เทเสสิ, สตฺถารา ปน ทินฺนนเยน ฐปิตมาติกาย เทเสสิฯ อิติ สตฺถารา ทินฺนนเยน ฐปิตมาติกาย เทสิตตฺตา สกลเมฺปตํ ปกรณํ พุทฺธภาสิตเมว นาม ชาตํฯ ยถา กึ? ยถา มธุปิณฺฑิกสุตฺตนฺตาทีนิ ฯ มธุปิณฺฑิกสุตฺตนฺตสฺมิญฺหิ ภควา ''ยโตนิทานํ ภิกฺขุ ปุริสํ ปปญฺจสญฺญาสงฺขา สมุทาจรนฺติ, เอตฺถ

เจ นตฺถิ อภินนฺทิตพฺพํ อภิวทิตพฺพํ อโชฺฌสิตพฺพํ, เอเสวโนฺต ราคานุสยาน’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๒๐๒) มาติกํ ฐเปตฺวา อุฏฺฐายาสนา วิหารํ ปาวิสิฯ

ธมฺมปฺปฏิคฺคาหกา ภิกฺขู **มหากจฺจานเตฺถรํ** อุปสงฺกมิตฺวา ทสพเลน ฐปิตมาติกาย อตฺถํ ปุจฺฉิํสุฯ เถโร ปุจฺฉิตมตฺตเกเนว อกเถตฺวา ทสพลสฺส อปจิติทสฺสนตฺถํ ‘‘เสยฺยถาปิ อาวุโส ปุริโส สารตฺถิโก สารคเวสี’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๐๓) สาโรปมํ อาหริตฺวา สารรุกฺข วิย ภควา สาขาปลาสสทิสา สาวกา, ‘‘โส หาวุโส ภควา ชานํ ชานาติ, ปสฺสํ ปสฺสติ จกฺขุภูโต ญาณภูโต ธมฺมภูโต พฺรหฺมภูโต วตฺตา ปวตฺตา อตฺถสฺส นิเนฺนตา อมตสฺส ทาตา ธมฺมสฺสามี ตถาคโต’’ติ สตฺถารํ โถเมตฺวา ปุนปฺปุนํ เถเรหิ ยาจิโต สตฺถารา ฐปิตมาติกาย อตฺถํ วิภชิตฺวา ‘‘อากงฺขมานา จ ปน ตุเมฺห อายสฺมโนฺต ภควนฺตํเยว อุปสงฺกมิตฺวา เอตมตฺถํ ปฏิปุเจฺฉยฺยาถ สเจ สพฺพญฺญุตญฺญาเณน สทฺธิํ สํสนฺทิยมานํ สเมติ คเณฺหยฺยาถ, โน เจ มา คณฺหิตฺถา’’ติ อิมินา อธิปฺปาเยน ‘‘ยถา โว ภควา พฺยากโรติ ตถา นํ ธาเรยฺยาถา’’ติ วตฺวา อุโยฺยเชสิฯ

เต สตฺถารํ อุปสงฺกมิตฺวา ปุจฺฉิํสุฯ สตฺถา ทุกฺกถิตํ กจฺจาเนนาติ อวตฺวา สุวณฺณาลิงฺคํ อุสฺสาเปโนฺต วิย คีวํ อุนฺนาเมตฺวา สุปฺปุปฺผิตสตปตฺตสสฺสิริกํ มหามุขํ ปูเรโนฺต พฺรหฺมสฺสรํ นิจฺฉาเรตฺวา สาธุ สาธูติ เถรสฺส สาธุการํ ทตฺวา ‘‘ปณฺฑิโต, ภิกฺขเว, มหากจฺจาโน, มหาปโญฺญ ภิกฺขเว มหากจฺจาโน, มํ เจปิ ตุเมฺห, ภิกฺขเว, เอตมตฺถํ ปฏิปุเจฺฉยฺยาถ, อหมฺปิ ตํ เอวเมวํ พฺยากเรยฺยํ ยถา ตํ มหากจฺจาเนน พฺยากต’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๒๐๕) อาหฯ

เอวํ สตฺถารา อนุโมทิตกาลโต ปฏฺฐาย จ ปน สกลํ สุตฺตํ พุทฺธภาสิตํ นาม ชาตํฯ **อานนฺทเตฺถราทีหิ** วิตฺถาริตสุเตฺตสุปิ เอเสว นโยฯ เอวเมว สมฺมาสมฺพุโทฺธ สตฺตปฺปกรณานิ เทเสโนฺต กถาวตฺถุํ ปตฺวา วุตฺตนเยน มาติกํ ฐเปสิฯ ฐเปโนฺต จ ปน อิมํ อทฺทส –

> มม ปรินิพฺพานโต อฏฺฐารสวสฺสาธิกานํ ทฺวินฺนํ วสฺสสตานํ มตฺถเก **โมคฺคลิปุตฺตติสฺสเตฺถโร** นาม ภิกฺขุ ภิกฺขุสหสฺสมชฺฌ นิสิโนฺน สกวาเท ปญฺจ สุตฺตสตานิ ปรวาเท ปญฺจาติ สุตฺตสหสฺสํ สโมธาเนตฺวา ทีฆนิกายปฺปมาณํ กถาวตฺถุปฺปกรณํ ภาเชสฺสตีติฯ

โมคฺคลิปุตฺตติสฺสเตฺถโรปิ อิมํ ปกรณํ เทเสโนฺต น อตฺตโน ญาเณน เทเสสิ, สตฺถารา ปน ทินฺนนเยน ฐปิตมาติกาย เทเสสิฯ อิติ สตฺถารา ทินฺนนเยน ฐปิตมาติกาย เทสิตตฺตา สกลเมฺปตํ ปกรณํ พุทฺธภาสิตเมว ชาตํฯ เอวํ กถาวตฺถุนาว สทฺธิํ สตฺต ปกรณานิ อภิธมฺโม นามฯ

ตตฺถ **ธมฺมสงฺคณีปกรเณ** จตโสฺส วิภตฺติโย – จิตฺตวิภตฺติ รูปวิภตฺติ นิเกฺขปราสิ อตฺถุทฺธาโรติฯ ตตฺถ กามาวจรกุสลโต อฏฺฐ, อกุสลโต ทฺวาทส, กุสลวิปากโต โสฬส, อกุสลวิปากโต สตฺต, กิริยโต เอกาทส; รูปาวจรกุสลโต ปญฺจ, วิปากโต ปญฺจ, กิริยโต ปญฺจ; อรูปาวจรกุสลโต จตฺตาริ, วิปากโต จตฺตาริ, กิริยโต จตฺตาริ; โลกุตฺตรกุสลโต จตฺตาริ, วิปากโต จตฺตารีติ เอกูนนวุติ จิตฺตานิ จิตฺตวิภตฺติ นามฯ **จิตฺตุปฺปาทกณฺฑ**นฺติปิ เอตเสฺสว นามํฯ ตํ วาจนามคฺคโต อติเรกฉภาณวารํ, วิตฺถาริยมานํ ปน อนนฺตมปริมาณํ โหติฯ

ตทนนฺตรํ เอกวิเธน ทุวิเธนาติอาทินา นเยน มาติกํ ฐเปตฺวา วิตฺถาเรน วิภชิตฺวา ทสฺสิตา รูปวิภตฺติ นามฯ **รูปกณฺฑ**นฺติปิ เอตเสฺสว นามํฯ ตํ วาจนามคฺคโต อติเรกทฺวิภาณวารํฯ วิตฺถาริยมานํ ปน อนนฺตมปริมาณํ โหติฯ

ตทนนฺตรํ มูลโต ขนฺธโต ทฺวารโต ภูมิโต อตฺถโต ธมฺมโต นามโต ลิงฺคโตติ เอวํ มูลาทีหิ นิกฺขิปิตฺวา เทสิโต นิเกฺขปราสิ นามฯ โส –

มูลโต ขนฺธโต จาปิ, ทฺวารโต จาปิ ภูมิโต;
อตฺถโต ธมฺมโต จาปิ, นามโต จาปิ ลิงฺคโต;
นิกฺขิปิตฺวา เทสิตตฺตา, นิเกฺขโปติ ปวุจฺจติฯ

นิเกฺขปกณฺฑนฺติปิ ตเสฺสว นามํฯ ตํ วาจนามคฺคโต ติมตฺตภาณวารํฯ วิตฺถาริยมานํ ปน อนนฺตมปริมาณํ โหติฯ

ตทนนฺตรํ ปน เตปิฏกสฺส พุทฺธวจนสฺส อตฺถุทฺธารภูตํ ยาว สรณทุกา นิกฺขิตฺตํ **อฎฺฐกถากณฺฑํ** นามฯ ยโต มหาปกรณิยา ภิกฺขู มหาปกรเณ คณนจารํ อสลฺลเกฺขนฺตา คณนจารํ สมาเนนฺติฯ ตํ วาจนามคฺคโต ทฺวิมตฺตภาณวารํฯ วิตฺถาริยมานํ ปน อนนฺตมปริมาณํ โหติฯ

อิติ สกลมฺปิ ธมฺมสงฺคณีปกรณํ วาจนามคฺคโต อติเรกเตรสมตฺตภาณวารํฯ วิตฺถาริยมานํ ปน อนนฺตมปริมาณํ โหติฯ เอวเมตํ –

จิตฺตวิภตฺติ รูปญฺจ, นิเกฺขโป อตฺถโชตนา;
คมฺภีรํ นิปุณํ ฐานํ, ตมฺปิ พุเทฺธน เทสิตํฯ

ตทนนฺตรํ **วิภงฺคปฺปกรณํ** นามฯ ตํ ขนฺธวิภโงฺค อายตนวิภโงฺค ธาตุวิภโงฺค สจฺจวิภโงฺค อินฺทฺริยวิภโงฺค ปจฺจยาการวิภโงฺค สติปฎฺฐานวิภโงฺค สมฺมปฺปธานวิภโงฺค อิทฺธิปาทวิภโงฺค โพชฺฌงฺควิภโงฺค มคฺคงฺควิภโงฺค ฌานวิภโงฺค อปฺปมญฺญาวิภโงฺค สิกฺขาปทวิภโงฺค ปฎิสมฺภิทาวิภโงฺค ญาณวิภโงฺค ขุทฺทกวตฺถุวิภโงฺค ธมฺมหทยวิภโงฺคติ อฎฺฐารสวิเธน วิภตฺตํฯ

ตตฺถ ขนฺธวิภโงฺค สุตฺตนฺตภาชนียอภิธมฺมภาชนียปญฺหปุจฺฉกานํ วเสน ติธา วิภตฺโตฯ โส วาจนามคฺคโต ปญฺจมตฺตภาณวาโร, วิตฺถาริยมาโน ปน อนโนฺต อปริมาโณ โหติฯ ตโต ปรํ อายตนวิภงฺคาทโยปิ เอเตเหว ตีหิ นเยหิ วิภตฺตาฯ เตสุ อายตนวิภโงฺค วาจนามคฺคโต อติเรกภาณวาโร, ธาตุวิภโงฺค ทฺวิมตฺตภาณวาโรฯ ตถา สจฺจวิภโงฺคฯ อินฺทฺริยวิภเงฺค สุตฺตนฺตภาชนียํ นตฺถิ; วาจนามคฺคโต ปเนส อติเรกภาณวารมโตฺตฯ ปจฺจยาการวิภโงฺค ฉมตฺตภาณวาโร, ปญฺหปุจฺฉกํ ปเนตฺถ นตฺถิฯ สติปฎฺฐานวิภโงฺค อติเรกภาณวารมโตฺต; ตถา สมฺมปฺปธาน อิทฺธิปาทโพชฺฌงฺคมคฺคงฺควิภงฺคาฯ ฌานวิภโงฺค ทฺวิภาณวารมโตฺต, อปฺปมญฺญาวิภโงฺค อติเรกภาณวารมโตฺตฯ สิกฺขาปทวิภเงฺคปิ สุตฺตนฺตภาชนียํ นตฺถิ; วาจนามคฺคโต ปเนส อติเรกภาณวารมโตฺต; ตถา ปฎิสมฺภิทาวิภโงฺคฯ ญาณวิภโงฺค ทสวิเธน วิภโตฺต; วาจนามคฺคโต ปเนส ติมตฺตภาณวาโรฯ ขุทฺทกวตฺถุวิภโงฺคปิ ทสวิเธน วิภโตฺต; วาจนามคฺคโต ปเนส ติมตฺตภาณวาโรฯ ธมฺมหทยวิภโงฺค ติวิเธน วิภโตฺต; วาจนามคฺคโต ปเนส อติเรกทฺวิภาณวารมโตฺตฯ สเพฺพปิ วิตฺถาริยมานา อนนฺตา อปริมาณา โหนฺติฯ เอวเมตํ วิภงฺคปฺปกรณํ วาจนามคฺคโต ปญฺจตึสมตฺตภาณวารํ; วิตฺถารโต ปน อนนฺตมปริมาณํ โหติฯ

ตทนนฺตรํ **ธาตุกถาปกรณํ** นามฯ ตํ สงฺคโห อสงฺคโห, สงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ, อสงฺคหิเตน สงฺคหิตํ, สงฺคหิเตน สงฺคหิตํ, อสงฺคหิเตน อสงฺคหิตํ; สมฺปโยโค วิปฺปโยโค, สมฺปยุเตฺตน วิปฺปยุตฺตํ, วิปฺปยุเตฺตน สมฺปยุตฺตํ, สมฺปยุเตฺตน สมฺปยุตฺตํ, วิปฺปยุเตฺตน วิปฺปยุตฺตํ; สงฺคหิ

เตน สมฺปยุตฺตํ วิปฺปยุตฺตํ; สมฺปยุเตฺตน สงฺคหิตํ อสงฺคหิตํ, อสงฺคหิเตน สมฺปยุตฺตํ วิปฺปยุตฺตํ, วิปฺปยุเตฺตน สงฺคหิตํ อสงฺคหิตนฺติ จุทฺทสวิเธน วิภตฺตํฯ ตํ วาจนามคฺคโต อติเรกฉภาณวารมตฺตํ, วิตฺถาริยมานํ ปน อนนฺตมปริมาณํ โหติฯ

ตทนนฺตรํ **ปุคฺคลปญฺญตฺติ** นามฯ สา ''ขนฺธปญฺญตฺติ อายตนปญฺญตฺติ ธาตุปญฺญตฺติ สจฺจปญฺญตฺติ อินฺทฺริยปญฺญตฺติ ปุคฺคลปญฺญตฺตี''ติ ฉพฺพิเธน วิภตฺตาฯ สา วาจนามคฺคโต อติเรกปญฺจภาณวารา; วิตฺถาริยมานา ปน อนนฺตา อปริมาณาว โหติฯ

ตทนนฺตรํ **กถาวตฺถุปฺปกรณํ** นามฯ ตํ สกวาเท ปญฺจ สุตฺตสตานิ ปรวาเท ปญฺจาติ สุตฺตสหสฺสํ สโมธาเนตฺวา วิภตฺตํฯ ตํ วาจนามคฺคโต อิทานิ โปตฺถเก ลิขิตํ อคฺคเหตฺวา สงฺคีติอาโรปิตนเยน ทีฆนิกายปฺปมาณํ, วิตฺถาริยมานํ ปน อนนฺตมปริมาณํ โหติฯ

ตทนนฺตรํ **ยมกํ** นามฯ ตํ มูลยมกํ ขนฺธยมกํ อายตนยมกํ ธาตุยมกํ สจฺจยมกํ สงฺขารยมกํ อนุสยยมกํ จิตฺตยมกํ ธมฺมยมกํ อินฺทฺริยยมกนฺติ ทสวิเธน วิภตฺตํฯ ตํ วาจนามคฺคโต วีสภาณวารสตํ, วิตฺถารโต ปน อนนฺตมปริมาณํ โหติฯ

ตทนนฺตรํ **มหาปกรณํ** นามฯ **ปฏฺฐาน**นฺติปิ ตเสฺสว นามํฯ ตํ เหตุปจฺจโย อารมฺมณปจฺจโย อธิปติปจฺจโย อนนฺตรปจฺจโย สมนนฺตรปจฺจโย สหชาตปจฺจโย อญฺญมญฺญปจฺจโย นิสฺสยปจฺจโย อุปนิสฺสยปจฺจโย ปุเรชาตปจฺจโย ปจฺฉาชาตปจฺจโย อาเสวนปจฺจโย กมฺมปจฺจโย วิปากปจฺจโย อาหารปจฺจโย อินฺทฺริยปจฺจโย ฌานปจฺจโย มคฺคปจฺจโย สมฺปยุตฺตปจฺจโย วิปฺปยุตฺตปจฺจโย อตฺถิปจฺจโย นตฺถิปจฺจโย วิคตปจฺจโย อวิคตปจฺจโยติฯ ปจฺจยวเสน ตาว จตุวีสติวิเธน วิภตฺตํฯ

อิมสฺมึ ปน ฐาเน ปฏฺฐานํ สมาเนตพฺพํฯ กุสลตฺติกาทโย หิ ทฺวาวีสติ ติกา, นาม เหตู ธมฺมา นเหตู ธมฺมา…เป.… สรณา ธมฺมา อรณา ธมฺมาติ อิเม สตํ ทุกาฯ อปเรปิ วิชฺชาภาคิโน ธมฺมา อวิชฺชาภาคิโน ธมฺมา…เป.… ขเย ญาณํ, อนุปฺปาเท ญาณนฺติ ทฺวาจตฺตาลีส สุตฺตนฺติกทุกา นามฯ เตสุ ทฺวาวีสติ ติกา สตํ ทุกาติ อยํ อาหจฺจภาสิตา ชินวจนภูตา สพฺพญฺญุพุเทฺธน เทสิตา สตฺตนฺนํ ปกรณานํ มาติกา นามฯ

อถาปเร ทฺวาจตฺตาลีส สุตฺตนฺติกทุกา กุโตปภวา เกน ฐปิตา เกน เทสิตาติ? **ธมฺมเสนาปติสาริปุตฺตเตฺถรปฺปภวา,** เตน ฐปิตา, เตน เทสิตาติฯ อิเม ฐเปโนฺต ปน เถโร น สามุกฺกํสิเกน อตฺตโน ญาเณน ฐเปสิฯ เอกุตฺตริยํ ปน เอกนิปาตทุกนิปาตสงฺคีติ ทสุตฺตรสุตฺตเนฺตหิ สโมธาเนตฺวา อาภิธมฺมิกเตฺถรานํ สุตฺตนฺตํ ปตฺวา อกิลมตฺถํ ฐปิตาฯ เต ปเนเต เอกสฺมึ นิเกฺขปกเณฺฑเยว มตฺถกํ ปาเปตฺวา วิภตฺตาฯ เสสฏฺฐาเนสุ ยาว สรณทุกา อภิธโมฺม วิภโตฺตฯ

สมฺมาสมฺพุเทฺธน หิ อนุโลมปฏฺฐาเน ทฺวาวีสติ ติเก นิสฺสาย **ติกปฏฺฐานํ** นาม นิทฺทิฏฺฐํฯ สตํ ทุเก นิสฺสาย **ทุกปฏฺฐานํ** นาม นิทฺทิฏฺฐํฯ ตโต ปรํ ทฺวาวีสติ ติเก คเหตฺวา ทุกสเต ปกฺขิปิตฺวา **ทุกติกปฏฺฐานํ** นาม ทสฺสิตํฯ ตโต ปรํ ทุกสตํ คเหตฺวา ทฺวาวีสติยา ติเกสุ ปกฺขิปิตฺวา **ติกทุกปฏฺฐานํ** นาม ทสฺสิตํฯ ติเก ปน ติเกสฺเวว ปกฺขิปิตฺวา **ติกติกปฏฺฐานํ** นาม ทสฺสิตํฯ ทุเก จ ทุเกสฺเวว ปกฺขิปิตฺวา **ทุกทุกปฏฺฐานํ** นาม ทสฺสิตํฯ เอวํ –

ติกญฺจ ปฏฺฐานวรํ ทุกุตฺตมํ,
ทุกติกเญฺจว ติกทุกญฺจ;

ติกติกเญฺจว ทุกทุกญฺจ,
ฉ **อนุโลมมฺหิ** นยา สุคมฺภีราติฯ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๓๙);

ปจฺจนียปฏฺฐาเนปิ ทฺวาวีสติติเก นิสฺสาย **ติกปฏฺฐานํ** นามฯ ทุกสตํ นิสฺสาย **ทุกปฏฺฐานํ** นามฯ ทฺวาวีสติติเก ทุกสเต ปกฺขิปิตฺวา **ทุกติกปฏฺฐานํ** นามฯ ทุกสตํ ทฺวาวีสติยา ติเกสุ ปกฺขิปิตฺวา **ติกทุกปฏฺฐานํ** นามฯ ติเก ติเกสุเยว ปกฺขิปิตฺวา **ติกติกปฏฺฐานํ** นามฯ ทุเก ทุเกสุเยว ปกฺขิปิตฺวา **ทุกทุกปฏฺฐานํ** นามาติ ปจฺจนีเยปิ ฉหิ นเยหิ ปฏฺฐานํ นิทฺทิฏฺฐํฯ เตน วุตฺตํ –

ติกญฺจ ปฏฺฐานวรํ ทุกุตฺตมํ,
ทุกติกเญฺจว ติกทุกญฺจ;
ติกติกเญฺจว ทุกทุกญฺจ,
ฉ **ปจฺจนียมฺหิ** นยา สุคมฺภีราติฯ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๔);

ตโต ปรํ อนุโลมปจฺจนีเยปิ เอเตเนว อุปาเยน ฉ นยา ทสฺสิตาฯ เตนาห –

ติกญฺจ ปฏฺฐานวรํ ทุกุตฺตมํ,
ทุกติกเญฺจว ติกทุกญฺจ;
ติกติกเญฺจว ทุกทุกญฺจ,
ฉ **อนุโลมปจฺจนียมฺหิ** นยา สุคมฺภีราติฯ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๘);

ตทนนฺตรํ ปจฺจนียานุโลเมปิ เอเตเหว ฉหิ นเยหิ นิทฺทิฏฺฐํฯ เตนาห –

ติกญฺจ ปฏฺฐานวรํ ทุกุตฺตมํ,
ทุกติกเญฺจว ติกทุกญฺจ;
ติกติกเญฺจว ทุกทุกญฺจ,
ฉ **ปจฺจนียานุโลมมฺหิ** นยา สุคมฺภีราติฯ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๕๒);

เอวํ อนุโลเม ฉ ปฏฺฐานานิ, ปฏิโลเม ฉ, อนุโลมปจฺจนีเย ฉ, ปจฺจนียานุโลเม ฉ ปฏฺฐานานีติ อิทํ จตุวีสติสมนฺตปฏฺฐานสโมธานํ ปฏฺฐานํ มหาปกรณํ นามฯ

อิทานิ อิมสฺส อภิธมฺมสฺส คมฺภีรภาววิชานนตฺถํ **จตฺตาโร สาครา** เวทิตพฺพา – สํสารสาคโร, ชลสาคโร, นยสาคโร, ญาณสาคโรติฯ ตตฺถ **สํสารสาคโร** นาม –

ขนฺธานญฺจ ปฏิปาฏิ, ธาตุอายตนาน จ;
อโพฺพจฺฉินฺนํ วตฺตมานา, สํสาโรติ ปวุจฺจตีติฯ

เอวํ วุตฺตํ สํสารวฏฺฏํฯ สฺวายํ ยสฺมา อิเมสํ สตฺตานํ อุปฺปตฺติยา ปุริมา โกฏิ น ปญฺญายติ เอตฺตกานญฺหิ วสฺสสตานํ วา วสฺสสหสฺสานํ วา วสฺสสตสหสฺสานํ วา, กปฺปสตานํ วา กปฺปสหสฺสานํ วา กปฺปสตสหสฺสานํ วา มตฺถเก สตฺตา อุปฺปนฺนา, ตโต ปุเพฺพ นาเหสุนฺติ วา, อสุกสฺส นาม รโญฺญ กาเล อุปฺปนฺนา, อสุกสฺส พุทฺธสฺส กาเล อุปฺปนฺนา ตโต ปุเพฺพ นาเหสุนฺติ วา, อยํ ปริเจฺฉโท นตฺถิ; ‘‘ปุริมา, ภิกฺขเว, โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย, อิโต ปุเพฺพ อวิชฺชา นาโหสิ อถ ปจฺฉา สมภวี’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๖๑) อิมินา ปน นเยน สํสารสาคโร อนมตโคฺคฯ

มหาสมุโทฺท ปน **ชลสาคโร** นามาติ เวทิตโพฺพฯ โส จตุราสีติโยชนสหสฺสคมฺภีโรฯ ตตฺถ อุทกสฺส อาฬฺหกสเตหิ วา อาฬฺหกสหเสฺสหิ วา อาฬฺหกสตสหเสฺสหิ วา ปมาณํ นาม นตฺถิ ฯ อถ โข อสเงฺขฺยโยฺย อปฺปเมโยฺย มหาอุทกกฺขโนฺธเตฺวว สงฺขฺยํ คจฺฉติฯ อยํ ชลสาคโร นามฯ

กตโม **นยสาคโร**? เตปิฏกํ พุทฺธวจนํฯ เทฺวปิ หิ ตนฺติโย ปจฺจเวกฺขนฺตานํ สทฺธาสมฺปนฺนานํ ปสาทพหุลานํ ญาณุตฺตรานํ กุลปุตฺตานํ อนนฺตํ ปีติโสมนสฺสํ อุปฺปชฺชติฯ กตมา เทฺว? วินยญฺจ อภิธมฺมญฺจฯ วินยธรภิกฺขูนญฺหิ วินยตนฺตึ ปจฺจเวกฺขนฺตานํ โทสานุรูปํ สิกฺขาปทปญฺญาปนํ นาม – อิมสฺมึ โทเส อิมสฺมึ วีติกฺกเม อิทํ นาม โหตีติ สิกฺขาปทปญฺญาปนํ – อเญฺญสํ อวิสโย, พุทฺธานเมว วิสโยติฯ อุตฺตริมนุสฺสธมฺมเปยฺยาลํ ปจฺจเวกฺขนฺตานํ นีลเปยฺยาลํ ปจฺจเวกฺขนฺตานํ สญฺจริตฺตเปยฺยาลํ ปจฺจเวกฺขนฺตานํ อนนฺตํ ปีติโสมนสฺสํ อุปฺปชฺชติฯ อาภิธมฺมิกภิกฺขูนมฺปิ ขนฺธนฺตรํ อายตนนฺตรํ ธาตฺวนฺตรํ อินฺทฺริยนฺตรํ พลโพชฺฌงฺคกมฺมวิปากนฺตรํ รูปารูปปริเจฺฉทํ สณฺหสุขุมธมฺมํ คคนตเล ตารกรูปานิ คณฺหโนฺต วิย รูปารูปธเมฺม ปพฺพํ ปพฺพํ โกฏฺฐาสํ โกฏฺฐาสํ กตฺวา วิภชโนฺต ทเสฺสสิ วต โน สตฺถาติ อภิธมฺมตนฺตึ ปจฺจเวกฺขนฺตานํ อนนฺตํ ปีติโสมนสฺสํ อุปฺปชฺชติฯ

เอวํ อุปฺปตฺติยา ปนสฺส อิทํ วตฺถุปิ เวทิตพฺพํ – **มหาคติคมิยติสฺสทตฺตเตฺถโร** กิร นาม มหาโพธึ วนฺทิสฺสามีติ ปรตีรํ คจฺฉโนฺต นาวาย อุปริตเล นิสิโนฺน มหาสมุทฺทํ โอโลเกสิฯ อถสฺส ตสฺมึ สมเย เนว ปรตีรํ ปญฺญายิตฺถ, น โอริมตีรํ, อูมิเวคปฺปเภทสมุคฺคตชลจุณฺณปริกิโณฺณ ปน ปสาริตรชตปฏฺฏสุมนปุปฺผสนฺถรสทิโส มหาสมุโทฺทว ปญฺญายิตฺถฯ โส กึ นุ โข มหาสมุทฺทสฺส อูมิเวโค พลวา อุทาหุ จตุวีสติปฺปเภเท สมนฺตปฏฺฐาเน นยมุขํ พลวนฺติ จิเนฺตสิฯ อถสฺส มหาสมุเทฺท ปริเจฺฉโท ปญฺญายติ – อยญฺหิ เหฏฺฐา มหาปถวิยา ปริจฺฉิโนฺน, อุปริ อากาเสน, เอกโต จกฺกวาฬปพฺพเตน, เอกโต เวลเนฺตน ปริจฺฉิโนฺน; สมนฺตปฏฺฐานสฺส ปน ปริเจฺฉโท น ปญฺญายตีติ สณฺหสุขุมธมฺมํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส พลวปีติ อุปฺปนฺนาฯ โส ปีตึ วิกฺขเมฺภตฺวา วิปสฺสนํ วเฑฺฒตฺวา ยถานิสิโนฺนว สพฺพกิเลเส เขเปตฺวา อคฺคผเล อรหเตฺต ปติฏฺฐาย อุทานํ อุทาเนสิ –

อเตฺถว คมฺภีรคตํ สุทุพฺพุธํ,
สยํ อภิญฺญาย สเหตุสมฺภวํ;
ยถานุปุพฺพํ นิขิเลน เทสิตํ,
มเหสินา รูปคตํว ปสฺสตีติฯ

อยํ นยสาคโร นามฯ

กตโม **ญาณสาคโร**? สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ญาณสาคโร นามฯ อยํ สํสารสาคโร นาม, อยํ ชลสาคโร นาม, อยํ นยสาคโร นามาติ หิ อเญฺญน น สกฺกา ชานิตุํ, สพฺพญฺญุตญฺญาเณเนว สกฺกา ชานิตุนฺติ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ญาณสาคโร นามฯ อิเมสุ จตูสุ สาคเรสุ อิมสฺมึ ฐาเน นยสาคโร อธิเปฺปโตฯ อิมญฺหิ สพฺพญฺญุพุทฺธาว ปฏิวิชฺฌนฺติฯ

อยมฺปิ ภควา โพธิมูเล นิสิโนฺน ‘อิมํ ปฏิวิชฺฌิตฺวา อิมํ วต เม ธมฺมํ เอสนฺตสฺส คเวสนฺตสฺส กปฺปสตสหสฺสาธิกานิ จตฺตาริ อสเงฺขฺยยฺยานิ วีติวตฺตานิ, อถ เม อิมสฺมึ ปลฺลเงฺก นิสิเนฺนน ทิยฑฺฒกิเลสสหสฺสํ เขเปตฺวา อยํ ธโมฺม ปฏิวิโทฺธ’ติ ปฏิวิทฺธธมฺมํ ปจฺจเวกฺขโนฺต สตฺตาหํ เอกปลฺลเงฺกน นิสีทิฯ ตโต ตมฺหา ปลฺลงฺกา วุฏฺฐาย ‘อิมสฺมึ วต เม ปลฺลเงฺก

สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ปฏิวิทฺธ’นฺติ อนิมิเสหิ จกฺขูหิ สตฺตาหํ ปลฺลงฺกํ โอโลเกนฺต อฏฺฐาสิฯ ตโต เทวตานํ ‘อชฺชาปิ นูน สิทฺธตฺถสฺส กตฺตพฺพกิจฺจํ อตฺถิ, ปลฺลงฺกสฺมิญฺหิ อาลยํ น วิชหตี’ติ ปริวิตกฺโก อุทปาทิฯ

สตฺถา เทวตานํ วิตกฺกํ ญตฺวา ตาวเทว ตาสํ วิตกฺกวูปสมนตฺถํ เวหาสํ อพฺภุคฺคนฺตฺวา ยมกปาฏิหาริยํ ทเสฺสสิฯ มหาโพธิปลฺลงฺกสฺมิญฺหิ กตปาฏิหาริยญฺจ, ญาติสมาคเม กตปาฏิหาริยญฺจ, ปาฏิยปุตฺตสมาคเม กตปาฏิหาริยญฺจ, สพฺพํ กณฺฑมฺพรุกฺขมูเล กตยมกปาฏิหาริยสทิสเมว อโหสิฯ เอวํ ยมกปาฏิหาริยํ กตฺวา ปลฺลงฺกสฺส ฐิตฏฺฐานสฺส จ อนฺตเร อากาสโต โอรุยฺห สตฺตาหํ จงฺกมิฯ อิเมสุ จ เอกวีสติยา ทิวเสสุ เอกทิวเสปิ สตฺถุ สรีรโต รสฺมิโย น นิกฺขนฺตาฯ

จตุตฺเถ ปน สตฺตาเห ปจฺฉิมุตฺตราย ทิสาย รตนฆเร นิสีทิ – รตนฆรํ นาม เนว สตฺตรตนมยํ เคหํฯ สตฺตนฺนํ ปน ปกรณานํ สมฺมสิตฏฺฐานํ รตนฆรนฺติ เวทิตพฺพํ – ตตฺถ ธมฺมสงฺคณิํ สมฺมสนฺตสฺสาปิ สรีรโต รสฺมิโย น นิกฺขนฺตาฯ วิภงฺคปฺปกรณํ ธาตุกถํ ปุคฺคลปญฺญตฺติํ กถาวตฺถุปฺปกรณํ ยมกปฺปกรณํ สมฺมสนฺตสฺสาปิ สรีรโต รสฺมิโย น นิกฺขนฺตาฯ ยทา ปน มหาปกรณํ โอรุยฺห ‘‘เหตุปจฺจโย อารมฺมณปจฺจโย…เป.… อวิคตปจฺจโย’’ติ สมฺมสนํ อารภิ, อถสฺส จตุวีสติสมนฺตปฏฺฐานํ สมฺมสนฺตสฺส เอกนฺตโต สพฺพญฺญุตญฺญาณํ มหาปกรเณเยว โอกาสํ ลภิฯ ยถา หิ ติมิรปิงฺคลมหามจฺฉ จตุราสีติโยชนสหสฺสคมฺภีเร มหาสมุทฺทเยว โอกาสํ ลภติ, เอวเมว สพฺพญฺญุตญฺญาณํ เอกนฺตโต มหาปกรเณเยว โอกาสํ ลภิฯ

สตฺถุ เอวํ ลทฺธกาเสน สพฺพญฺญุตญฺญาเณน ยถาสุขํ สณฺหสุขุมธมฺมํ สมฺมสนฺตสฺส สรีรโต นีลปีตโลหิโตทาตมญฺชิฏฺฐปภสฺสรวเสน ฉพฺพณฺณรสฺมิโย นิกฺขมิํสุฯ เกสมสฺสูหิ เจว อกฺขีนญฺจ นีลฏฺฐาเนหิ **นีลรสฺมิโย** นิกฺขมิํสุ, ยาสํ วเสน คคนตลํ อญฺชนจุณฺณสโมกิณฺณํ วิย อุมาปุปฺผนีลุปฺปลทลสญฺฉนฺนํ วิย วีติปตนฺตมณิตาลวณฺฏํ วิย สมฺปสาริตเมจกปฏํ วิย จ อโหสิฯ

ฉวิโต เจว อกฺขีนญฺจ ปีตฏฺฐาเนหิ **ปีตรสฺมิโย** นิกฺขมิํสุ; ยาสํ วเสน ทิสาภาคา สุวณฺณรสธาราภิสิญฺจมานา วิย สุวณฺณปฏปสาริตา วิย กุงฺกุมจุณฺณกณิการปุปฺผสมฺปริกิณฺณา วิย จ วิโรจิํสุฯ

มํสโลหิเตหิ เจว อกฺขีนญฺจ รตฺตฏฺฐาเนหิ **โลหิตรสฺมิโย** นิกฺขมิํสุ ยาสํ วเสน ทิสาภาคา จีนปิฏฺฐจุณฺณรญฺชิตา วิย สุปกฺกลาขารสสิญฺจมานา วิย รตฺตกมฺพลปริกฺขิตฺตา วิย ชยสุมนปาริภทฺทกพนฺธุชีวกกุสุมสมฺปริกิณฺณา วิย จ วิโรจิํสุฯ

อฏฺฐีหิ เจว ทนฺเตหิ จ อกฺขีนญฺจ เสตฏฺฐาเนหิ **โอทาตรสฺมิโย** นิกฺขมิํสุ; ยาสํ วเสน ทิสาภาคา รชตฆเฏหิ อาสิญฺจมานขีรธาราสมฺปริกิณฺณา วิย สมฺปสาริตรชตปฏฏวิตานา วิย, วีติปตนฺตรชตตาลวณฺฏา วิย, กุนฺทกุมุทสินฺทุวารสุมนมลฺลิกาทิกุสุมสญฺฉนฺนา วิย จ วิโรจิํสุฯ

มญฺชิฏฺฐปภสฺสรา ปน ตมฺหา ตมฺหา สรีรปฺปเทสา นิกฺขมิํสุฯ อิติ ตา ฉพฺพณฺณรสฺมิโย นิกฺขมิตฺวา ฆนมหาปถวิํ คณฺหิํสุฯ

จตุนหุตาธิกทฺวิโยชนสตสหสฺสพหลา มหาปถวี นิทฺธนฺตสุวณฺณปิณฺฑิ วิย อโหสิฯ อถ มหาปถวิํ ภินฺทิตฺวา เหฏฺฐา อุทกํ คณฺหิํสุฯ ปถวิสนฺธารกํ อฏฺฐนหุตาธิกจตุโยชนสตสหสฺส

พหลํ อุทกํ สุวณฺณกลเสหิ อาสิญฺจมานวิลีนสุวณฺณํ วิย อโหสิฯ อุทกํ วินิวิชฺฌิตฺวา วาตํ อคฺคเหสุํฯ ฉนฺหุตาธิกนวโยชนสตสหสฺสพหโล วาโต สมุสฺสิตสุวณฺณกฺขนฺโธ วิย อโหสิฯ วาตํ วินิวิชฺฌิตฺวา เหฏฺฐา อชฏากาสํ ปกฺขนฺทิํสุฯ

อุปริภาเคน อุคฺคนฺตฺวาปิ จาตุมหาราชิเก คณฺหิํสุฯ เต วินิวิชฺฌิตฺวา ตาวติํเส ตโต ยาเม ตโต ตุสิเต ตโต นิมฺมานรตี ตโต ปรนิมฺมิตวสวตฺตี ตโต นว พฺรหฺมโลเก ตโต เวหปฺผเล ตโต ปญฺจ สุทฺธาวาเส วินิวิชฺฌิตฺวา จตฺตาโร อารุเปฺป คณฺหิํสุฯ จตฺตาโร จ อารุเปฺป วินิวิชฺฌิตฺวา อชฏากาสํ ปกฺขนฺทิํสุฯ

ติริยภาเคหิ อนนฺตา โลกธาตุโย ปกฺขนฺทิํสุฯ เอตฺตเกสุ ฐาเนสุ จนฺทมฺหิ จนฺทปฺปภา นตฺถิ, สูริเย สูริยปฺปภา นตฺถิ, ตารกรูเปสุ ตารกรูปปฺปภา นตฺถิ, เทวตานํ อุยฺยานวิมานกปฺปรุกฺเขสุ เจว สรีเรสุ จ อาภรเณสุ จาติ สพฺพตฺถ ปภา นตฺถิฯ ติสหสฺสิมหาสหสฺสิโลกธาตุยา อาโลกผรณสมตฺโถ มหาพฺรหฺมาปิ สูริยุคฺคมเน ขชฺโชปนโก วิย อโหสิฯ จนฺทสูริยตารกรูปเทวตุยฺยานวิมานกปฺปรุกฺขานํ ปริเจฺฉทมตฺตกเมว ปญฺญายิตฺถฯ เอตฺตกํ ฐานํ พุทฺธรสฺมีหิเยว อโชฺฌตฺถฏํ อโหสิฯ อยญฺจ เนว พุทฺธานํ อธิฏฺฐานิทฺธิ, น ภาวนามยิทฺธิฯ สณฺหสุขุมธมฺมํ ปน สมฺมสโต โลกนาถสฺส โลหิตํ ปสีทิ, วตฺถุรูปํ ปสีทิ, ฉวิวโณฺณ ปสีทิฯ จิตฺตสมุฏฺฐานา วณฺณธาตุ สมนฺตา อสีติหตฺถมเตฺต ปเทเส นิจฺจลาว อฏฺฐาสิฯ อิมินา นีหาเรน สตฺตาหํ สมฺมสิฯ

สตฺต รตฺตินฺทิวานิ สมฺมสิตธโมฺม กิตฺตโก อโหสีติ? อนโนฺต อปริมาโณ อโหสิฯ อยํ ตาว มนสาเทสนา นามฯ สตฺถา ปน เอวํ สตฺตาหํ มนสา จินฺติตธมฺมํ วจีเภทํ กตฺวา เทเสโนฺต วสฺสสเตนปิ วสฺสสหเสฺสนปิ วสฺสสตสหเสฺสนปิ มตฺถกํ ปาเปตฺวา เทเสตุํ น สโกฺกตีติ น วตฺตพฺพํฯ อปรภาเคปิ หิ ตถาคโต ตาวติํสภวเน ปาริจฺฉตฺตกมูเล ปณฺฑุกมฺพลสิลายํ ทสสหสฺสจกฺกวาฬเทวตานํ มเชฺฌ นิสิโนฺน มาตรํ กายสกฺขิํ กตฺวา กุสลา ธมฺมา, อกุสลา ธมฺมา, อพฺยากตา ธมฺมาติ ธมฺมํ เทเสโนฺต สตภาเคน สหสฺสภาเคน สตสหสฺสภาเคน ธมฺมนฺตรา ธมฺมนฺตรํ สงฺกมิตฺวา สงฺกมิตฺวาว เทเสสิฯ ตโย มาเส นิรนฺตรํ ปวตฺติตเทสนา เวเคน ปวตฺตา อากาสคงฺคา วิย อโธมุขฐปิตอุทกฆฏา นิกฺขนฺตอุทกธารา วิย จ หุตฺวา อนนฺตา อปริมาณา อโหสิฯ

พุทฺธานญฺหิ ภตฺตานุโมทนกาเลปิ โถกํ วเฑฺฒตฺวา อนุโมเทนฺตานํ เทสนา ทีฆมชฺฌิมนิกายปฺปมาณา โหติฯ ปจฺฉาภตฺตํ ปน สมฺปตฺตปริสาย ธมฺมํ เทเสนฺตานํ เทสนา สํยุตฺตองฺคุตฺตริกเทฺวมหานิกายปฺปมาณาว โหติฯ กสฺมา? พุทฺธานญฺหิ ภวงฺคปริวาโส ลหุโก ทนฺตาวรณํ สุผุสิตํ มุขาทานํ สิลิฏฺฐํ ชิวฺหา มุทุกา สโร มธุโร วจนํ ลหุปริวตฺตํฯ ตสฺมา ตํ มุหุตฺตํ เทสิตธโมฺมปิ เอตฺตโก โหติฯ เตมาสํ เทสิตธโมฺม ปน อนโนฺต อปริมาโณเยวฯ

อานนฺทเตฺถโร หิ พหุสฺสุโต ติปิฏกธโร ปญฺจทส คาถาสหสฺสานิ สฏฺฐิ ปทสหสฺสานิ ลตาปุปฺผานิ อากฑฺฒโนฺต วิย ฐิตปเทเนว ฐตฺวา คณฺหาติ วา วาเจติ วา เทเสติ วาฯ เอตฺตโก เถรสฺส เอโก อุเทฺทสมโคฺค นาม โหติฯ เถรสฺส หิ อนุปทํ อุเทฺทสํ ททมาโน อโญฺญ ทาตุํ น สโกฺกติ, น สมฺปาปุณาติฯ สมฺมาสมฺพุโทฺธว สมฺปาปุเณยฺยฯ เอวํ อธิมตฺตสติมา อธิมตฺตคติมา อธิมตฺตธิติมา สาวโก สตฺถารา เตมาสํ อิมินา นีหาเรน เทสิตเทสนํ วสฺสสตํ วสฺสสหสฺสํ อุคฺคณฺหโนฺตปิ มตฺถกํ ปาเปตุํ น สโกฺกติฯ

เอวํ เตมาสํ นิรนฺตรํ เทเสนฺตสฺส ปน ตถาคตสฺส กพฬีการาหารปฺปฏิพทฺธํ อุปาทินฺนกสรีรํ กถํ ยาเปสีติ? ปฏิชคฺคเนเนวฯ พุทฺธานญฺหิ โส โส กาโล สุววตฺถิโต สุปริจฺฉิโนฺน สุปจฺจ

โกฺขฯ ตสฺมา ภควา ธมฺมํ เทเสนฺโตว มนุสฺสโลเก กาลํ โอโลเกติฯ โส ภิกฺขาจารเวลํ สลฺลกฺเขตฺวา นิมฺมิตพุทฺธํ มาเปตฺวา ‘อิมสฺส จีวรคฺคหณํ ปตฺตคฺคหณํ สรกุตฺติ อากปฺโป จ เอวรูโป นาม โหตุ, เอตฺตกํ นาม ธมฺมํ เทเสตู’ติ อธิฏฺฐาย ปตฺตจีวรมาทาย อโนตตฺตทหํ คจฺฉติฯ เทวตา นาคลตาทนฺตกฏฺฐํ เทนฺติฯ ตํ ขาทิตฺวา อโนตตฺตทเห สรีรํ ปฏิชคฺคิตฺวา มโนสิลาตเลฐิโต สุรตฺตทุปฏฺฏํ นิวาเสตฺวา จีวรํ ปารุปิตฺวา จาตุมหาราชทตฺติยํ เสลมยํ ปตฺตํ อาทาย อุตฺตรกุรุํ คจฺฉติฯ ตโต ปิณฺฑปาตํ อาหริตฺวา อโนตตฺตทหตีเร นิสีโนฺน ตํ ปริภุญฺชิตฺวา ทิวาวิหาราย จนฺทนวนํ คจฺฉติฯ

ธมฺมเสนาปติสาริปุตฺตเตฺถโรปิ ตตฺถ คนฺตฺวา สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส วตฺตํ กตฺวา เอกมนฺตํ นิสีทติฯ อถสฺส สตฺถา นยํ เทติฯ ‘สาริปุตฺต, เอตฺตโก ธโมฺม มยา เทสิโต’ติ อาจิกฺขติฯ เอวํ สมฺมาสมฺพุเทฺธ นยํ เทเนฺต ปฏิสมฺภิทาปฺปตฺตสฺส อคฺคสาวกสฺส เวลเนฺต ฐตฺวา หตฺถํ ปสาเรตฺวา ทสฺสิตสมุทฺทสทิสํ นยทานํ โหติฯ เถรสฺสาปิ นยสเตน นยสหเสฺสน นยสตสหเสฺสน ภควตา เทสิตธโมฺม อุปฏฺฐาติเยวฯ

สตฺถา ทิวาวิหารํ นิสีทิตฺวา ธมฺมํ เทเสตุํ กาย เวลาย คจฺฉตีติ? สาวตฺถิวาสีนํ กุลปุตฺตานํ สมฺปตฺตานํ ธมฺมเทสนเวลา นาม อตฺถิ, ตาย เวลาย คจฺฉติฯ ธมฺมํ เทเสตฺวา คจฺฉนฺตํ วา อาคจฺฉนฺตํ วา เก ชานนฺติ เก น ชานนฺตีติ? มเหสกฺขา เทวตา ชานนฺติ, อเปฺปสกฺขา เทวตา น ชานนฺติฯ กสฺมา น ชานนฺตีติ? สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส วา นิมฺมิตพุทฺธสฺส วา รสฺมิอาทีสุ นานตฺตาภาวาฯ อุภินฺนมฺปิ หิ เตสํ รสฺมีสุ วา สเรสุ วา วจเนสุ วา นานตฺตํ นตฺถิฯ

สาริปุตฺตเตฺถโรปิ สตฺถารา เทสิตํ เทสิตํ ธมฺมํ อาหริตฺวา อตฺตโน สทฺธิวิหาริกานํ ปญฺจนฺนํ ภิกฺขุสตานํ เทเสสิฯ เตสํ อยํ ปุพฺพโยโค – เต กิร กสฺสปทสพลสฺส กาเล ขุทฺทกวคฺคุลิโยนิยํ นิพฺพตฺตา ปพฺภาเร โอลมฺพนฺตา ทฺวินฺนํ อาภิธมฺมิกภิกฺขูนํ อภิธมฺมํ สชฺฌายนฺตานํ สเร นิมิตฺตํ คเหตฺวา กณฺหปกฺขสุกฺกปเกฺข อชานิตฺวาปิ สเร นิมิตฺตคฺคาหมตฺตเกเนว กาลํ กตฺวา เทวโลเก นิพฺพตฺติํสุฯ เอกํ พุทฺธนฺตรํ เทวโลเก วสิตฺวา ตสฺมิํ กาเล มนุสฺสโลเก นิพฺพตฺตา ยมกปาฏิหาริเย ปสีทิตฺวา เถรสฺส สนฺติเก ปพฺพชิํสุฯ เถโร สตฺถารา เทสิตํ เทสิตํ ธมฺมํ อาหริตฺวา เตสํ เทเสสิฯ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส อภิธมฺมเทสนาปริโยสานญฺจ เตสํ ภิกฺขูนํ สตฺตปฺปกรณอุคฺคหณญฺจ เอกปฺปหาเรเนว อโหสิฯ

อภิธเมฺม วาจนามโคฺค นาม **สาริปุตฺตเตฺถรปฺปภโว**ฯ มหาปกรเณ คณนจาโรปิ เถเรเนว ฐปิโตฯ เถโร หิ อิมินา นีหาเรน ธมฺมนฺตรํ อมเกฺขตฺวาว สุขํ คเหตุํ ธาเรตุํ ปริยาปุณิตุํ วาเจตุญฺจ ปโหตีติ คณนจารํ ฐเปสิฯ เอวํ สเนฺต เถโรว ปฐมตรํ อาภิธมฺมิโก โหตีติ? น โหติฯ สมฺมาสมฺพุโทฺธว ปฐมตรํ อาภิธมฺมิโกฯ โส หิ นํ มหาโพธิปลฺลเงฺก นิสีทิตฺวา ปฏิวิชฺฌิฯ พุโทฺธ หุตฺวา จ ปน สตฺตาหํ เอกปลฺลเงฺกน นิสิโนฺน อุทานํ อุทาเนสิ –

‘‘ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา,
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส;
อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา,
ยโต ปชานาติ สเหตุธมฺมํฯ

‘‘ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา,
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส;
อถสฺส กงฺขา วปยนฺติ สพฺพา,

ยโต ขยํ ปจฺจยานํ อเวทิฯ

‘‘ยทา หเว ปาตุภวนฺติ ธมฺมา,
อาตาปิโน ฌายโต พฺราหฺมณสฺส;
วิธูปยํ ติฏฺฐติ มารเสนํ,
สูริโยว โอภาสยมนฺตลิกฺข’’นฺติฯ (มหาว. ๑-๓; อุทา. ๑-๓);

อิทํ **ปฐมพุทฺธวจนํ** นามฯ ธมฺมปทภาณกา ปน –

‘‘อเนกชาติสํสารํ, สนฺธาวิสฺสํ อนิพฺพิสํ;
คหการํ คเวสนฺโต, ทุกฺขา ชาติ ปุนปฺปุนํฯ

‘‘คหการก ทิฏฺโฐสิ, ปุน เคหํ น กาหสิ;
สพฺพา เต ผาสุกา ภคฺคา, คหกูฏํ วิสงฺขตํ;
วิสงฺขารคตํ จิตฺตํ, ตณฺหานํ ขยมชฺฌคา’’ติฯ (ธ. ป. ๑๕๓-๑๕๔);

อิทํ **ปฐมพุทฺธวจนํ** นามาติ วทนฺติฯ

ยมกสาลานมนฺตเร นิปเนฺนน ปรินิพฺพานสมเย ‘‘หนฺท ทานิ, ภิกฺขเว, อามนฺตยามิ โว, วยธมฺมา สงฺขารา, อปฺปมาเทน สมฺปาเทถา’’ติ (ที. นิ. ๒.๒๑๘) วุตฺตวจนํ **ปจฺฉิมพุทฺธวจนํ** นามฯ

อุภินฺนมนฺตเร ปญฺจจตฺตาลีส วสฺสานิ ปุปฺผทามํ คเนฺถเนฺตน วิย, รตนาวลิํ อาวุนเนฺตน วิย, จ กถิโต อมตปฺปกาสโน สทฺธมฺโม **มชฺฌิมพุทฺธวจนํ** นามฯ

ตํ สพฺพมฺปิ สงฺคยฺหมานํ ปิฏกโต **ตีณิ ปิฏกานิ** โหนฺติ, นิกายโต **ปญฺจ นิกายา,** องฺคโต **นวงฺคานิ,** ธมฺมกฺขนฺธโต **จตุราสีติธมฺมกฺขนฺธสหสฺสานิ**ฯ กถํ? สพฺพมฺปิ เหตํ ปิฏกโต วินยปิฏกํ สุตฺตนฺตปิฏกํ อภิธมฺมปิฏกนฺติ ติปฺปเภทเมว โหติฯ ตตฺถ อุภยานิ ปาติโมกฺขานิ เทฺว วิภงฺคา ทฺวาวีสติ ขนฺธกา โสฬส ปริวาราติ อิทํ **วินยปิฏกํ** นามฯ พฺรหฺมชาลาทิจตุตฺติํส สุตฺตสงฺคโห ทีฆนิกาโยฯ มูลปริยายสุตฺตาทิทิยฑฺฒสตเทฺวสุตฺตสงฺคโห มชฺฌิมนิกาโยฯ โอฆตรณสุตฺตาทิสตฺตสุตฺตสหสฺสสตฺตสตทฺวาสฏฺฐิสุตฺตสงฺคโห สํยุตฺตนิกาโยฯ จิตฺตปริยาทานสุตฺตาทินวสุตฺตสหสฺสปญฺจสตสตฺตปญฺญาสสุตฺตสงฺคโห องฺคุตฺตรนิกาโยฯ ขุทฺทกปาฐธมฺมปทอุทานอิติวุตฺตกสุตฺตนิปาตวิมานวตฺถุเปตวตฺถุเถรคาถาเถรีคาถาชาตกนิเทฺทสปฏิสมฺภิทาอปทานพุทฺธวํสจริยาปิฏกวเสน ปนฺนรสปฺปเภโท ขุทฺทกนิกาโยติ อิทํ **สุตฺตนฺตปิฏกํ** นามฯ ธมฺมสงฺคณีอาทีนิ สตฺต ปกรณานิ **อภิธมฺมปิฏกํ** นามฯ ตตฺถ –

วิวิธวิเสสนยตฺตา, วินยนโต เจว กายวาจานํ;
วินยตฺถวิทูหิ อยํ, วินโย วินโยติ อกฺขาโตฯ

วิวิธา หิ เอตฺถ ปญฺจวิธปาติโมกฺขุเทฺทสปาราชิกาทิสตฺตอาปตฺติกฺขนฺธมาติกาวิภงฺคาทิปฺปเภทา นยา วิเสสภูตา จ ทฬฺหีกมฺมสิถิลกรณปฺปโยชนา อนุปญฺญตฺตินยาฯ กายิกวาจสิกอชฺฌาจารนิเสธนโต เจส กายํ วาจญฺจ วิเนติฯ ตสฺมา วิวิธนยตฺตา วิเสสนยตฺตา กายวาจานญฺจ วินยนโต อยํ วินโย วินโยติ อกฺขาโตฯ เตเนตเมตสฺส วจนตฺถโกสลฺลตฺถํ วุตฺตํ –

‘‘วิวิธวิเสสนยตฺตา , วินยนโต เจว กายวาจานํ;
วินยตฺถวิทูหิ อยํ, วินโย วินโยติ อกฺขาโต’’ติฯ

อิตรํ ปน –

อตฺถานํ สูจนโต, สุวุตฺตโต สวนโตถ สูทนโต;
สุตฺตาณา สุตฺตสภาคโต จ ‘สุตฺต’นฺติ อกฺขาตํฯ

ตญฺหิ อตฺตตฺถปรตฺถาทิเภเท อตฺเถ สูเจติฯ สุวุตฺตา เจตฺถ อตฺถา เวเนยฺยชฺฌาสยานุโลเมน วุตฺตตฺตาฯ สวติ เจตํ อตฺเถ, สสฺสมิว ผลํ, ปสวตีติ วุตฺตํ โหติฯ สูทติ เจตํ, เธนุ วิย ขีรํ, ปคฺฆรตีติ วุตฺตํ โหติฯ สุฏฺฐุ จ เน ตายติ รกฺขตีติ วุตฺตํ โหติฯ สุตฺตสภาคญฺจตํฯ ยถา หิ ตจฺฉกานํ สุตฺตํ ปมาณํ โหติ เอวเมตมฺปิ วิญฺญูนํฯ ยถา จ สุตฺเตน สงฺคหิตานิ ปุปฺผานิ น วิกิริยนฺติ น วิทฺธํสิยนฺติ เอวเมเตน สงฺคหิตา อตฺถาฯ เตเนตเมตสฺส วจนตฺถโกสลฺลตฺถํ วุตฺตํ –

‘‘อตฺถานํ สูจนโต, สุวุตฺตโต สวนโตถ สูทนโต;
สุตฺตาณา สุตฺตสภาคโต จ สุตฺตนฺติ อกฺขาต’’นฺติฯ

อภิธมฺมสฺส วจนโตฺถ วุโตฺตเยวฯ อปโร นโย –

ยํ เอตฺถ วุฑฺฒิมนฺโต, สลกฺขณา ปูชิตา ปริจฺฉินฺนา;
วุตฺตาธิกา จ ธมฺมา, อภิธมฺโม เตน อกฺขาโตฯ

อยญฺหิ อภิสโทฺท วุฑฺฒิลกฺขณปูชิตปริจฺฉินฺนาธิเกสุ ทิสฺสติฯ ตถา เหส ‘‘พาฬฺหา เม ทุกฺขา เวทนา อภิกฺกมนฺติ, โน ปฏิกฺกมนฺตี’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๓.๓๘๔; สํ. นิ. ๕.๑๙๕) วุฑฺฒิยํ อาคโตฯ ‘‘ยา ตา รตฺติโย อภิญฺญาตา อภิลกฺขิตา’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๔๙) ลกฺขเณฯ ‘‘ราชาภิราชา มนุชิโนฺท’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๒.๓๙๙; สุ. นิ. ๕๕๘) ปูชิเตฯ ‘‘ปฏิพโล วิเนตุํ อภิธเมฺม อภิวินเย’’ติอาทีสุ (มหาว. ๘๕) ปริจฺฉิเนฺน; อญฺญมญฺญสงฺกรวิรหิเต ธเมฺม จ วินเย จาติ วุตฺตํ โหติฯ ‘‘อภิกฺกเนฺตน วเณฺณนา’’ติอาทีสุ (วิ. ว. ๗๕) อธิเกฯ

เอตฺถ จ ‘‘รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ เมตฺตาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรตี’’ติอาทินา (ธ. ส. ๑๖๓ อาทโย) นเยน วุฑฺฒิมนฺตปิ ธมฺมา วุตฺตาฯ ‘‘รูปารมฺมณํ วา สทฺทารมฺมณํ วา’’ติอาทินา (ธ. ส. ๑) นเยน อารมฺมณาทีหิ ลกฺขณียตฺตา สลกฺขณาปิฯ ‘‘เสกฺขา ธมฺมา, อเสกฺขา ธมฺมา, โลกุตฺตรา ธมฺมา’’ติอาทินา (ธ. ส. ติกมาติกา ๑๑; ทุกมาติกา ๑๒) นเยน ปูชิตาปิ; ปูชารหาติ อธิปฺปาโยฯ ‘‘ผโสฺส โหติ, เวทนา โหตี’’ติอาทินา (ธ. ส. ๑) นเยน สภาวปริจฺฉินฺนตฺตา ปริจฺฉินฺนาปิฯ ‘‘มหคฺคตา ธมฺมา, อปฺปมาณา ธมฺมา, อนุตฺตรา ธมฺมา’’ติอาทินา (ธ. ส. ติกมาติกา ๑๒; ทุกมาติกา ๙๙) นเยน อธิกาปิ ธมฺมา วุตฺตาฯ เตเนตเมตสฺส วจนตฺถโกสลฺลตฺถํ วุตฺตํ –

‘‘ยํ เอตฺถ วุฑฺฒิมโนฺต, สลกฺขณา ปูชิตา ปริจฺฉินฺนา;
วุตฺตาธิกา จ ธมฺมา, อภิธโมฺม เตน อกฺขาโต’’ติฯ

ยํ ปเนตฺถ อวิสิฏฺฐํ, ตํ –

ปิฏกํ ปิฏกตฺถวิทู, ปริยตฺติพฺภาชนตฺถโต อาหุ;

เตน สโมธาเนตฺวา, ตโยปิ วินยาทโย เญยฺยาฯ

ปริยตฺติปิ หิ ‘‘มา ปิฏกสมฺปทาเนนา’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๓.๖๖) ปิฏกนฺติ วุจฺจติฯ ‘‘อถ ปุริโส อาคเจฺฉยฺย กุทาลปิฏกํอาทายา’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๒๒๘; อ. นิ. ๓.๗๐) ยํกิญฺจิ ภาชนมฺปิฯ ตสฺมา ปิฏกํ ปิฏกตฺถวิทู ปริยตฺติภาชนตฺถโต อาหุฯ

อิทานิ **เตน สโมธาเนตฺวา ตโยปิ วินยาทโย เญยฺยา**ติฯ เตน เอวํ ทุวิธตฺเถน ปิฏกสเทฺทน สห สมาสํ กตฺวา วินโย จ โส ปิฏกญฺจ ปริยตฺติภาวโต, ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส ภาชนโต จาติ วินยปิฏกํฯ ยถาวุเตฺตเนว นเยน สุตฺตนฺตญฺจ ตํ ปิฏกญฺจาติ สุตฺตนฺตปิฏกํฯ อภิธโมฺม จ โส ปิฏกญฺจาติ อภิธมฺมปิฏกนฺติ เอวเมเต ตโยปิ วินยาทโย เญยฺยาฯ

เอวํ ญตฺวา จ ปุนปิ เตเสฺวว ปิฏเกสุ นานปฺปการโกสลฺลตฺถํ –

เทสนาสาสนกถาเภทํ เตสุ ยถารหํ;
สิกฺขาปหานคมฺภีรภาวญฺจ ปริทีปเยฯ
ปริยตฺติเภทํ สมฺปตฺตึ, วิปตฺติญฺจาปิ ยํ ยหึ;
ปาปุณาติ ยถา ภิกฺขุ, ตมฺปิ สพฺพํ วิภาวเยฯ

ตตฺรายํ ปริทีปนา วิภาวนา จ – เอตานิ หิ ตีณิ ปิฏกานิ ยถากฺกมํ อาณาโวหารปรมตฺถเทสนา, ยถาปราธยถานุโลมยถาธมฺมสาสนานิ, สํวราสํวรทิฎฺฐิวินิเวฐนนามรูปปริเจฺฉทกถาติ จ วุจฺจนฺติฯ

เอตฺถ หิ วินยปิฏกํ อาณารเหน ภควตา อาณาพาหุลฺลโต เทสิตตฺตา **อาณาเทสนา;** สุตฺตนฺตปิฏกํ โวหารกุสเลน ภควตา โวหารพาหุลฺลโต เทสิตตฺตา **โวหารเทสนา;** อภิธมฺมปิฏกํ ปรมตฺถกุสเลน ภควตา ปรมตฺถพาหุลฺลโต เทสิตตฺตา **ปรมตฺถเทสนา**ติ วุจฺจติฯ

ตถา ปฐมํ เย เต ปจุราปราธา สตฺตา เต ยถาปราธํ เอตฺถ สาสิตาติ **ยถาปราธสาสนํ;** ทุติยํ อเนกชฺฌาสยานุสยจริยาธิมุตฺติกา สตฺตา ยถานุโลมํ เอตฺถ สาสิตาติ **ยถานุโลมสาสนํ;** ตติยํ ธมฺมปุญฺชมเตฺต ‘อหํ มมา’ติ สญฺญิโน สตฺตา ยถาธมฺมํ เอตฺถ สาสิตาติ **ยถาธมฺมสาสน**นฺติ วุจฺจติฯ

ตถา ปฐมํ อชฺฌาจารปฎิปกฺขภูโต สํวราสํวโร เอตฺถ กถิโตติ **สํวราสํวรกถา;** สํวราสํวโรติ ขุทฺทโก เจว มหนฺโต จ สํวราสํวโร, กมฺมากมฺมํ วิย จ ผลาผลํ วิย จ; ทุติยํ ทฺวาสฎฺฐิทิฎฺฐิปฎิปกฺขภูตา ทิฎฺฐิวินิเวฐนา เอตฺถ กถิตาติ **ทิฎฺฐิวินิเวฐนกถา;** ตติยํ ราคาทิปฎิปกฺขภูโต นามรูปปริเจฺฉโท เอตฺถ กถิโตติ **นามรูปปริเจฺฉทกถา**ติ วุจฺจติฯ

ตีสุปิ เจเตสุ ติโสฺส สิกฺขา ตีณิ ปหานานิ จตุพฺพิโธ จ คมฺภีรภาโว เวทิตโพฺพฯ ตถา หิ วินยปิฎเก วิเสเสน **อธิสีลสิกฺขา** วุตฺตา, สุตฺตนฺตปิฎเก **อธิจิตฺตสิกฺขา,** อภิธมฺมปิฎเก **อธิปญฺญาสิกฺขา**ฯ

วินยปิฎเก จ **วีติกฺกมปฺปหานํ** , กิเลสานํ วีติกฺกมปฎิปกฺขตฺตา สีลสฺส; สุตฺตนฺตปิฎเก **ปริยุฎฺฐานปฺปหานํ,** ปริยุฎฺฐานปฎิปกฺขตฺตา สมาธิสฺส; อภิธมฺมปิฎเก **อนุสยปฺปหานํ,** อนุสยปฎิปกฺขตฺตา ปญฺญายฯ

ปฐเม จ **ตทงฺคปฺปหานํ** กิเลสานํ, อิตเรสุ **วิกฺขมฺภนสมุเจฺฉทปฺปหานานิ**ฯ ปฐเม จ **ทุจฺจริตสํกิเลสสฺส** ปหานํ, อิตเรสุ **ตณฺหาทิฏฺฐิสํกิเลสานํ** ปหานํฯ

เอกเมกสฺมิเญฺจตฺถ จตุพฺพิโธปิ ธมฺมตฺถเทสนาปฏิเวธคมฺภีรภาโว เวทิตโพฺพ – ตตฺถ **ธโมฺม**ติ ตนฺติฯ **อโตฺถ**ติ ตเสฺสาเยวโตฺถฯ **เทสนา**ติ ตสฺสา มนสา ววตฺถาปิตาย ตนฺติยา เทสนาฯ **ปฏิเวโธ**ติ ตนฺติยา ตนฺติอตฺถสฺส จ ยถาภูตาวโพโธฯ ตีสุปิ เจเตสุ เอเต ธมฺมตฺถเทสนาปฏิเวธาฯ ยสฺมา สสาทีหิ วิย มหาสมุโทฺท มนฺทพุทฺธีหิ ทุโกฺขคาหา อลพฺภเนยฺยปติฏฺฐา จ ตสฺมา คมฺภีราฯ เอวํ เอกเมกสฺมิํ เอตฺถ จตุพฺพิโธปิ คมฺภีรภาโว เวทิตโพฺพฯ

อปโร นโย – **ธโมฺม**ติ เหตุฯ วุตฺตเญฺหตํ – ‘‘เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๒๐)ฯ **อโตฺถ**ติ เหตุผลํฯ วุตฺตเญฺหตํ – ‘‘เหตุผเล ญาณํ อตฺถปฏิสมฺภิทา’’ติ (วิภ. ๗๒๐)ฯ **เทสนา**ติ ปญฺญตฺติ, ยถาธมฺมํ ธมฺมาภิลาโปติ อธิปฺปาโย; อนุโลมปฏิโลมสเงฺขปวิตฺถาราทิวเสน วา กถนํฯ **ปฏิเวโธ**ติ อภิสมโยฯ โส จ โลกิยโลกุตฺตโรฯ วิสยโต จ อสโมฺมหโต จ; อตฺถานุรูปํ ธเมฺมสุ, ธมฺมานุรูปํ อเตฺถสุ, ปญฺญตฺติปถานุรูปํ ปญฺญตฺตีสุ อวโพโธฯ เตสํ เตสํ วา ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตธมฺมานํ ปฏิวิชฺฌิตโพฺพ สลกฺขณสงฺขาโต อวิปรีตสภาโวฯ

อิทานิ ยสฺมา เอเตสุ ปิฏเกสุ ยํ ยํ ธมฺมชาตํ วา อตฺถชาตํ วา ยา จายํ ยถา ยถา ญาเปตโพฺพ อโตฺถ โสตูนํ ญาณสฺส อภิมุโข โหติ ตถา ตถา ตทตฺถโชติกา เทสนา, โย เจตฺถ อวิปรีตาวโพธสงฺขาโต ปฏิเวโธ เตสํ เตสํ วา ธมฺมานํ ปฏิวิชฺฌิตโพฺพ สลกฺขณสงฺขาโต อวิปรีตสภาโว – สพฺพเมฺปตํ อนุปจิตกุสลสมฺภาเรหิ ทุปฺปเญฺญหิ, สสาทีหิ วิย มหาสมุโทฺท, ทุโกฺขคาหํ อลพฺภเนยฺยปติฏฺฐญฺจ, ตสฺมา คมฺภีรํฯ เอวมฺปิ เอกเมกสฺมิํ เอตฺถ จตุพฺพิโธปิ คมฺภีรภาโว เวทิตโพฺพฯ เอตฺตาวตา จ –

> เทสนาสาสนกถาเภทํ เตสุ ยถารหํ;
> สิกฺขาปหานคมฺภีรภาวญฺจ ปริทีปเยติ –

อยํ คาถา วุตฺตตฺถา โหติฯ

> ปริยตฺติเภทํ สมฺปตฺติํ, วิปตฺติญฺจาปิ ยํ ยหิํ;
> ปาปุณาติ ยถา ภิกฺขุ, ตมฺปิ สพฺพํ วิภาวเยติฯ

เอตฺถ ปน ตีสุ ปิฏเกสุ ติวิโธ ปริยตฺติเภโท ทฏฺฐโพฺพฯ ติโสฺส หิ ปริยตฺติโย – อลคทฺทูปมา นิสฺสรณตฺถา ภณฺฑาคาริกปริยตฺตีติฯ

ตตฺถ ยา ทุคฺคหิตา อุปารมฺภาทิเหตุ ปริยาปุฏา อยํ **อลคทฺทูปมา**ฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ – ‘‘เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, ปุริโส อลคทฺทตฺถิโก อลคทฺทคเวสี อลคทฺทปริเยสนํ จรมาโน, โส ปเสฺสยฺย มหนฺตํ อลคทฺทํ, ตเมนํ โภเค วา นงฺคุเฏฺฐ วา คเณฺหยฺย, ตสฺส โส อลคโทฺท ปฏิปริวตฺติตฺวา หเตฺถ วา พาหาย วา อญฺญตรสฺมิํ วา องฺคปจฺจเงฺค ฑํเสยฺย, โส ตโต นิทานํ มรณํ วา นิคเจฺฉยฺย มรณมตฺตํ วา ทุกฺขํฯ ตํ กิสฺส เหตุ? ทุคฺคหิตตฺตา, ภิกฺขเว, อลคทฺทสฺสฯ เอวเมว โข, ภิกฺขเว, อิเธกเจฺจ โมฆปุริสา ธมฺมํ ปริยาปุณนฺติ สุตฺตํ…เป.… เวทลฺลํ, เต ตํ ธมฺมํ ปริยาปุณิตฺวา เตสํ ธมฺมานํ ปญฺญาย อตฺถํ น อุปปริกฺขนฺติ, เตสํ เต ธมฺมา ปญฺญาย อตฺถํ อนุปปริกฺขตํ น นิชฺฌานํ ขมนฺติ, เต อุปารมฺภานิสํสา เจว ธมฺมํ ปริยาปุณนฺติ อิติวาทปฺปโมกฺขานิสํสา จฯ ยสฺส จตฺถาย ธมฺมํ ปริยาปุณนฺติ ตญฺจสฺส อตฺถํ นานุโภนฺติฯ เตสํ เต ธมฺมา ทุคฺคหิตา

ทีฆรตฺตํ อหิตาย ทุกฺขาย สํวตฺตนฺติฯ ตํ กิสฺส เหตุ? ทุคฺคหิตตฺตา, ภิกฺขเว, ธมฺมาน''นฺติ (ม. นิ. ๑.๒๓๘)ฯ

ยา ปน สุคฺคหิตา สีลกฺขนฺธาทิปาริปูรึเยว อากงฺขมาเนน ปริยาปุฏา น อุปารมฺภาทิเหตุ, อยํ นิสฺสรณตฺถาฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ – ''เตสํ เต ธมฺมา สุคฺคหิตา ทีฆรตฺตํ หิตาย สุขาย สํวตฺตนฺติฯ ตํ กิสฺส เหตุ? สุคฺคหิตตฺตา, ภิกฺขเว, ธมฺมาน''นฺติ (ม. นิ. ๑.๒๓๙)ฯ

ยํ ปน ปริญฺญาตกฺขนฺโธ ปหีนกิเลโส ภาวิตมคฺโค ปฏิวิทฺธากุปฺโป สจฺฉิกตนิโรโธ ขีณาสโว เกวลํ ปเวณิปาลนตฺถาย วํสานุรกฺขณตฺถาย ปริยาปุณาติ, อยํ **ภณฺฑาคาริกปริยตฺตี**ติฯ

วินเย ปน สุปฺปฏิปนฺโน ภิกฺขุ สีลสมฺปทํ นิสฺสาย ติโสฺส วิชฺชา ปาปุณาติ, ตาสํเยว จ ตตฺถ ปเภทวจนโตฯ สุตฺเต สุปฺปฏิปนฺโน สมาธิสมฺปทํ นิสฺสาย ฉฬภิญฺญา ปาปุณาติ, ตาสํเยว จ ตตฺถ ปเภทวจนโตฯ อภิธมฺเม สุปฺปฏิปนฺโน ปญฺญาสมฺปทํ นิสฺสาย จตโสฺส ปฏิสมฺภิทา ปาปุณาติ ตาสญฺจ ตเตฺถว ปเภทวจนโตฯ เอวเมเตสุ สุปฺปฏิปนฺโน ยถากฺกเมน อิมํ วิชฺชาตฺตยฉฬภิญฺญาจตุปฏิสมฺภิทาปฺปเภทํ สมฺปตฺตึ ปาปุณาติฯ

วินเย ปน ทุปฺปฏิปนฺโน อนุญฺญาตสุขสมฺผสฺสอตฺถรณปาวุรณาทิผสฺสสามญฺญโต ปฏิกฺขิเตฺตสุ อุปาทินฺนกผสฺสาทีสุ อนวชฺชสญฺญี โหติฯ วุตฺตเญฺหตํ – ''ตถาหํ ภควตา ธมฺมํ เทสิตํ อาชานามิ, ยถา เยเม อนฺตรายิกา ธมฺมา วุตฺตา ภควตา เต ปฏิเสวโต นาลํ อนฺตรายายา''ติ (ปาจิ. ๔๑๗; ม. นิ. ๑.๒๓๔)ฯ ตโต ทุสฺสีลภาวํ ปาปุณาติฯ สุเตฺต ทุปฺปฏิปนฺโน ''จตฺตาโรเม, ภิกฺขเว, ปุคฺคลา สนฺโต สํวิชฺชมานา โลกสฺมิ''นฺติอาทีสุ (อ. นิ. ๔.๕) อธิปฺปายํ อชานโนฺต ทุคฺคหิตํ คณฺหาติฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ – ''อตฺตนา ทุคฺคหิเตน อเมฺห เจว อพฺภาจิกฺขติ อตฺตานญฺจ ขนติ พหุญฺจ อปุญฺญํ ปสวตี''ติ (ปาจิ. ๔๑๗; ม. นิ. ๑.๒๓๖)ฯ ตโต มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปาปุณาติฯ อภิธมฺเม ทุปฺปฏิปนฺโน ธมฺมจินฺตํ อติธาวโนฺต อจิเนฺตยฺยานิปิ จิเนฺตติ, ตโต จิตฺตเกฺขปํ ปาปุณาติฯ วุตฺตเญฺหตํ – ''จตฺตาริมานิ, ภิกฺขเว, อจิเนฺตยฺยานิ, น จิเนฺตตพฺพานิ, ยานิ จิเนฺตโนฺต อุมฺมาทสฺส วิฆาตสฺส ภาคี อสฺสา''ติ (อ. นิ. ๔.๗๗)ฯ เอวเมเตสุ ทุปฺปฏิปนฺโน ยถากฺกเมน อิมํ ทุสฺสีลภาวมิจฺฉาทิฏฺฐิตาจิตฺตเกฺขปปฺปเภทํ วิปตฺตึ ปาปุณาตีติฯ เอตฺตาวตา จ –

ปริยตฺติเภทํ สมฺปตฺตึ, วิปตฺติญฺจาปิ ยํ ยหึ;
ปาปุณาติ ยถา ภิกฺขุ, ตมฺปิ สพฺพํ วิภาวเยติฯ

อยมฺปิ คาถา วุตฺตตฺถา โหติฯ เอวํ นานปฺปการโต ปิฏกานิ ญตฺวา เตสํ วเสน สพฺพเมฺปตํ สงฺคยฺหมานํ ตีณิ ปิฏกานิ โหนฺติฯ

กถํ นิกายโต ปญฺจ นิกายาติ? สพฺพเมว เหตํ ทีฆนิกาโย มชฺฌิมนิกาโย สํยุตฺตนิกาโย องฺคุตฺตรนิกาโย ขุทฺทกนิกาโยติ ปญฺจปฺปเภทํ โหติฯ ตตฺถ กตโม **ทีฆนิกาโย?** ติวคฺคสงฺคหานิ พฺรหฺมชาลาทีนิ จตุตฺตึส สุตฺตานิฯ

จตุตฺตึเสว สุตฺตนฺตา, ติวโคฺค ยสฺส สงฺคโห;
เอส ทีฆนิกาโยติ, ปฐโม อนุโลมิโกฯ

กสฺมา ปเนส ทีฆนิกาโยติ วุจฺจติ? ทีฆปฺปมาณานํ สุตฺตานํ สมูหโต นิวาสโต จฯ สมูหนิวาสา หิ นิกาโยติ วุจฺจนฺติฯ ‘‘นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกนิกายมฺปิ สมนุปสฺสามิ เอวํ จิตฺตํ ยถยิทํ, ภิกฺขเว, ติรจฺฉานคตา ปาณา (สํ. นิ. ๓.๑๐๐), โปณิกนิกาโย, จิกฺขลฺลิกนิกาโย’’ติฯ เอวมาทีนิ เจตฺถ สาธกานิ สาสนโต โลกโต จฯ เอวํ เสสานมฺปิ นิกายภาเว วจนโตฺถ เวทิตพฺพฯ

กตโม **มชฺฌิมนิกาโย**? มชฺฌิมปฺปมาณานิ ปญฺจทสวคฺคสงฺคหานิ มูลปริยายสุตฺตาทีนิ ทิยฑฺฒสตํ เทฺว จ สุตฺตานิฯ

ทิยฑฺฒสตสุตฺตนฺตา, เทฺว จ สุตฺตานิ ยตฺถ โส;
นิกาโย มชฺฌิโม ปญฺจ, ทสวคฺคปริคฺคโหฯ

กตโม **สํยุตฺตนิกาโย**? เทวตาสํยุตฺตาทิวเสน ฐิตานิ โอฆตรณาทีนิ สตฺต สุตฺตสหสฺสานิ สตฺต สุตฺตสตานิ จ ทฺวาสฏฺฐิ จ สุตฺตานิฯ

สตฺต สุตฺตสหสฺสานิ, สตฺต สุตฺตสตานิ จ;
ทฺวาสฏฺฐิ เจว สุตฺตนฺตา, เอโส สํยุตฺตสงฺคโหฯ

กตโม **องฺคุตฺตรนิกาโย**? เอเกกองฺคาติเรกวเสน ฐิตานิ จิตฺตปริยาทานาทีนิ นว สุตฺตสหสฺสานิ ปญฺจ สุตฺตสตานิ สตฺตปญฺญาสญฺจ สุตฺตานิฯ

นว สุตฺตสหสฺสานิ, ปญฺจ สุตฺตสตานิ จ;
สตฺตปญฺญาสสุตฺตานิ, สงฺขฺยา องฺคุตฺตเร อยํฯ

กตโม **ขุทฺทกนิกาโย**? สกลํ วินยปิฏกํ, อภิธมฺมปิฏกํ, ขุทฺทกปาฐ, ธมฺมปทาทโย จ ปุเพฺพ ทสฺสิตา ปญฺจทสปฺปเภทา; ฐเปตฺวา จตฺตาโร นิกาเย อวเสสํ พุทฺธวจนนฺติฯ

ฐเปตฺวา จตุโรเปเต, นิกาเย ทีฆอาทิเก;
ตทญฺญํ พุทฺธวจนํ, นิกาโย ขุทฺทโก มโตติฯ

เอวํ นิกายโต ปญฺจ นิกายา โหนฺติฯ

กถํ องฺควเสน นวงฺคานีติ? สพฺพเมว หิทํ ‘สุตฺตํ เคยฺยํ เวยฺยากรณํ คาถา อุทานํ อิติวุตฺตกํ ชาตกํ อพฺภุตธมฺมํ เวทลฺล’นฺติ นวปฺปเภทํ โหติฯ ตตฺถ อุภโตวิภงฺคนิเทฺทสขนฺธกปริวารา สุตฺตนิปาเต มงฺคลสุตฺตรตนสุตฺตนาลกสุตฺตตุวฏฺฏกสุตฺตานิ อญฺญมฺปิ จ สุตฺตนามกํ ตถาคตวจนํ **สุตฺต**นฺติ เวทิตพฺพํฯ สพฺพมฺปิ สคาถกํ สุตฺตํ **เคยฺย**นฺติ เวทิตพฺพํฯ วิเสเสน สํยุตฺตนิกาเย สกโลปิ สคาถาวโคฺคฯ สกลมฺปิ อภิธมฺมปิฏกํ, นิคฺคาถกํ สุตฺตํ, ยญฺจ อญฺญมฺปิ อฏฺฐหิ อเงฺคหิ อสงฺคหิตํ พุทฺธวจนํ, ตํ **เวยฺยากรณ**นฺติ เวทิตพฺพํฯ ธมฺมปทํ เถรคาถา เถรีคาถา สุตฺตนิปาเต โนสุตฺตนามิกา สุทฺธิกคาถา จ **คาถา**ติ เวทิตพฺพาฯ โสมนสฺสญาณมยิกคาถาปฺปฏิสํยุตฺตา ทฺวาสีติ สุตฺตนฺตา **อุทาน**นฺติ เวทิตพฺพํฯ ‘วุตฺตเญฺหตํ ภควตา’ติอาทินยปฺปวตฺตา (อิติวุ. ๑) ทสุตฺตรสตสุตฺตนฺตา **อิติวุตฺตก**นฺติ เวทิตพฺพํฯ อปณฺณกชาตกาทีนิ ปญฺญาสาธิกานิ ปญฺจ ชาตกสตานิ **ชาตก**นฺติ เวทิตพฺพํฯ ‘‘จตฺตาโรเม, ภิกฺขเว, อจฺฉริยา อพฺภุตา ธมฺมา อานเนฺท’’ติ อาทินยปวตฺตา (ที. นิ. ๒.๒๐๙; อ. นิ. ๔.๑๒๙) สเพฺพปิ อจฺฉริยอพฺภุตธมฺมปฺปฏิสํยุตฺตา สุตฺตนฺตา **อพฺภุตธมฺม**นฺติ เวทิตพฺพํฯ

จูฬเวทลฺลมหาเวทลฺลสมฺมาทิฏฺฐิสกฺกปญฺหสงฺขารภาชนียมหาปุณฺณมสุตฺตาทโย ส เพฺพปิ เวทญฺจ ตุฏฺฐิญฺจ ลทฺธา ลทฺธา ปุจฺฉิตสุตฺตนฺตา **เวทลฺล**นฺติ เวทิตพฺพํฯ เอวเมตํ องฺค โต นวงฺคานิฯ

กถํ ธมฺมกฺขนฺธโต จตุราสีติ ธมฺมกฺขนฺธสหสฺสานีติ? สพฺพเมว หิทํ พุทฺธวจนํฯ

‘‘ทฺวาสีติ พุทฺธโต คณฺหิํ, เทฺว สหสฺสานิ ภิกฺขุโต;
จตุราสีติ สหสฺสานิ, เย เม ธมฺมา ปวตฺติโน’’ติฯ (เถรคา. ๑๐๒๗);

เอวํ ปริทีปิตธมฺมกฺขนฺธวเสน จตุราสีติสหสฺสปฺปเภทํ โหติฯ ตตฺถ เอกานุสนฺธิกํ สุตฺตํ เอโก ธมฺมกฺขนฺโธฯ ยํ อเนกานุสนฺธิกํ ตตฺถ อนุสนฺธิวเสน ธมฺมกฺขนฺธคณนาฯ คาถาพนฺเธสุ ปญฺหาปุจฺฉนํ เอโก ธมฺมกฺขนฺโธ, วิสฺสชฺชนํ เอโกฯ อภิธมฺเม เอกเมกํ ติกทุกภาชนํ เอก เมกญฺจ จิตฺตวารภาชนํ เอโก ธมฺมกฺขนฺโธฯ วินเย อตฺถิ วตฺถุ, อตฺถิ มาติกา, อตฺถิ ปทภาชนียํ, อตฺถิ อาปตฺติ, อตฺถิ อนาปตฺติ, อตฺถิ อนฺตราปตฺติ, อตฺถิ ติกเจฺฉโทฯ ตตฺถ เอกเมโก โกฏฺฐาโส เอกเมโก ธมฺมกฺขนฺโธติ เวทิตโพฺพฯ เอวํ ธมฺมกฺขนฺธโต จตุราสีติ ธมฺมกฺขนฺธสหสฺสานิฯ

เอวเมตํ สพฺพมฺปิ พุทฺธวจนํ ปญฺจสติกสงฺคีติกาเล สงฺคายนฺเตน มหากสฺสปปฺปมุเขน วสีคเณน อยํ ธโมฺม อยํ วินโย, อิทํ ปฐมพุทฺธวจนํ, อิทํ มชฺฌิมพุทฺธวจนํ, อิทํ ปจฺฉิมพุทฺธว จนํ, อิทํ วินยปิฏกํ, อิทํ สุตฺตนฺตปิฏกํ, อิทํ อภิธมฺมปิฏกํ, อยํ ทีฆนิกาโย…เป.… อยํ ขุทฺทกนิ กาโย, อิมานิ สุตฺตาทีนิ นวงฺคานิ, อิมานิ จตุราสีติ ธมฺมกฺขนฺธสหสฺสานีติ อิมํ ปเภทํ ววตฺถ เปตฺวาว สงฺคีตํฯ น เกวลญฺจ อิมเมว อญฺญมฺปิ อุทฺทานสงฺคหวคฺคสงฺคหเปยฺยาลสงฺคหเอกนิ ปาตทุกนิปาตาทินิปาตสงฺคหสํยุตฺตสงฺคห ปณฺณาสสงฺคหาทิอเนกวิธํ, ตีสุ ปิฏเกสุ สนฺทิสฺ สมานํ สงฺคหปฺปเภทํ ววตฺถเปตฺวาว สตฺตหิ มาเสหิ สงฺคีตํฯ

สงฺคีติปริโยสาเน จสฺส อิทํ มหากสฺสปเตฺถเรน ทสพลสฺส สาสนํ ปญฺจวสฺสสหสฺสปริ มาณกาลํ ปวตฺตนสมตฺถํ กตนฺติ สญฺชาตปฺปโมทา สาธุการํ วิย ททมานา อยํ มหาปถวี อุทก ปริยนฺตํ กตฺวา อเนกปฺปการํ กมฺปิ สงฺกมฺปิ สมฺปกมฺปิ สมฺปเวธิฯ อเนกานิ จ อจฺฉริยานิ ปาตุร เหสุํฯ

เอวํ สงฺคีเต ปเนตฺถ อยํ อภิธโมฺม ปิฏกโต อภิธมฺมปิฏกํ, นิกายโต ขุทฺทกนิกาโย, องฺค โต เวยฺยากรณํ, ธมฺมกฺขนฺธโต กติปยานิ ธมฺมกฺขนฺธสหสฺสานิ โหนฺติฯ

ตํ ธารยเนฺตสุ ภิกฺขูสุ ปุเพฺพ เอโก ภิกฺขุ สพฺพสามยิกปริสาย นิสีทิตฺวา อภิธมฺมโต สุตฺตํ อาหริตฺวา ธมฺมํ กเถเนฺต ‘‘รูปกฺขโนฺธ อพฺยากโต, จตฺตาโร ขนฺธา สิยา กุสลา สิยา อกุสลา สิยา อพฺยากตา; ทสายตนา อพฺยากตา, เทฺว อายตนา สิยา กุสลา สิยา อกุสลา สิยา อพฺ ยากตา; โสฬส ธาตุโย อพฺยากตา, เทฺว ธาตุโย สิยา กุสลา สิยา อกุสลา สิยา อพฺยากตา; สมุทยสจฺจํ อกุสลํ, มคฺคสจฺจํ กุสลํ, นิโรธสจฺจํ อพฺยากตํ, ทุกฺขสจฺจํ สิยา กุสลํ สิยา อกุสลํ สิยา อพฺยากตํ; ทสินฺทฺริยา อพฺยากตา, โทมนสฺสินฺทฺริยํ อกุสลํ, อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ กุสลํ, จตฺตาริ อินฺทฺริยานิ สิยา กุสลา สิยา อพฺยากตา, ฉ อินฺทฺริยานิ สิยา กุสลา สิยา อกุสลา สิยา อพฺยากตา’’ติ ธมฺมกถํ กเถสิฯ

ตสฺมึ ฐาเน เอโก ภิกฺขุ นิสิโนฺน ‘ธมฺมกถิก ตฺวํ สิเนรุํ ปริกฺขิปโนฺต วิย ทีฆสุตฺตํ อาหรสิ, กึ สุตฺตํ นาเมต’นฺติ อาหฯ ‘อภิธมฺมสุตฺตํ นาม, อาวุโส’ติฯ ‘อภิธมฺมสุตฺตํ กสฺมา อาหรสิ? กึ อญฺญํ พุทฺธภาสิตํ สุตฺตํ อาหริตุํ น วฏฺฏตี’ติ? ‘อภิธโมฺม เกน ภาสิโต’ติ? ‘น เอโส พุทฺธภาสิโต’ติฯ ‘กึ ปน เต, อาวุโส, วินยปิฏกํ อุคฺคหิต’นฺติ? ‘น อุคฺคหิตํ, อาวุโส’ติฯ ‘อวินยธาริตาย มเญฺญ ตฺวํ อชานโนฺต เอวํ วเทสี’ติฯ ‘วินยมตฺตเมว, อาวุโส, อุคฺคหิต’นฺติฯ ‘ตมฺปิ เต ทุคฺคหิตํ, ปริสปริยเนฺต นิสีทิตฺวา นิทฺทายเนฺตน อุคฺคหิตํ ภวิสฺสติ; ตุมฺหาทิเส หิ ปพฺพาเชโนฺต วา อุปสมฺปาเทโนฺต วา สาติสาโร โหติ’ฯ ‘กึ การณา’? วินยมตฺตสฺสปิ ทุคฺคหิตตฺตา; วุตฺตเญฺหตํ – ‘‘ฐเปตฺวา อนาปตฺติ, น วิวเณฺณตุกาโม อิงฺฆ ตาว, อาวุโส, สุตฺตนฺตํ วา คาถาโย วา อภิธมฺมํ วา ปริยาปุณสฺสุ, ปจฺฉาปิ วินยํ ปริยาปุณิสฺสสี’’ติ (ปาจิ. ๔๔๒) ภณติฯ ‘‘สุตฺตเนฺต โอกาสํ การาเปตฺวา อภิธมฺมํ วา วินยํ วา ปุจฺฉติ, อภิธเมฺม โอกาสํ การาเปตฺวา สุตฺตนฺตํ วา วินยํ วา ปุจฺฉติ, วินเย โอกาสํ การาเปตฺวา สุตฺตนฺตํ วา อภิธมฺมํ วา ปุจฺฉตี’’ติ (ปาจิ. ๑๒๒๑)ฯ ‘ตฺวํ ปน เอตฺตกมฺปิ น ชานาสี’ติ เอตฺตเกนปิ ปรวาที นิคฺคหิโต โหติฯ

มหาโคสิงฺคสุตฺตํ ปน อิโตปิ พลวตรํฯ ตตฺร หิ ธมฺมเสนาปติ **สาริปุตฺตเตฺถโร** อญฺญมญฺญํ ปุจฺฉิตปเญฺหญฺจ วิสฺสชฺชนญฺจ อาโรเจตุํ สตฺถุ สนฺติกํ คนฺตฺวา มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรสฺส วิสฺสชฺชนํ อาโรเจโนฺต ‘‘อิธาวุโส สาริปุตฺต, เทฺว ภิกฺขู อภิธมฺมกถํ กเถนฺติ , เต อญฺญมญฺญํ ปญฺหํ ปุจฺฉนฺติ, อญฺญมญฺญสฺส ปญฺหํ ปุฏฺฐา วิสฺสเชฺชนฺติ, โน จ สํสาเทนฺติ, ธมฺมี จ เนสํ กถาปวตฺตินี โหติ, เอวรูเปน โข, อาวุโส, สาริปุตฺต, ภิกฺขุนา โคสิงฺคสาลวนํ โสเภยฺยา’’ติ (ม. นิ. ๑.๓๔๓) อาหฯ สตฺถา อาภิธมฺมิกา นาม มม สาสเน ปริพาหิราติ อวตฺวา สุวณฺณาลิงฺคสทิสํ คีวํ อุนฺนาเมตฺวา ปุณฺณจนฺทสสฺสิรีกํ มหามุขํ ปูเรตฺวา พฺรหฺมโฆสํ นิจฺฉาเรโนฺต ‘‘สาธุ สาธุ สาริปุตฺตา’’ติ มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรสฺส สาธุการํ ทตฺวา ‘‘ยถา ตํ โมคฺคลฺลาโน จ สมฺมา พฺยากรมาโน พฺยากเรยฺย, โมคฺคลฺลาโน หิ สาริปุตฺต ธมฺมกถิโก’’ติ (ม. นิ. ๑.๓๔๓) อาหฯ อาภิธมฺมิกภิกฺขูเยว กิร ธมฺมกถิกา นาม, อวเสสา ธมฺมกถํ กเถนฺตาปิ น ธมฺมกถิกาฯ กสฺมา? เต หิ ธมฺมกถํ กเถนฺตา กมฺมนฺตรํ วิปากนฺตรํ รูปารูปปริเจฺฉทํ ธมฺมนฺตรํ อาโลเฬตฺวา กเถนฺติฯ อาภิธมฺมิกา ปน ธมฺมนฺตรํ น อาโลเฬนฺติฯ ตสฺมา อาภิธมฺมิโก ภิกฺขุ ธมฺมํ กเถตุ วา มา วา, ปุจฺฉิตกาเล ปน ปญฺหํ กเถสฺสตีติฯ อยเมว เอกนฺตธมฺมกถิโก นาม โหติฯ อิทํ สนฺธาย สตฺถา สาธุการํ ทตฺวา ‘สุกถิตํ โมคฺคลฺลาเนนา’ติ อาหฯ

อภิธมฺมํ ปฏิพาเหโนฺต อิมสฺมึ ชินจเกฺก ปหารํ เทติ, สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ปฏิพาหติ, สตฺถุ เวสารชฺชญฺญาณํ ปฏินิวเตฺตติ, โสตุกามํ ปริสํ วิสํวาเทติ, อริยมเคฺค อาวรณํ พนฺธติ, อฏฺฐารสสุ เภทกรวตฺถูสุ เอกสฺมึ สนฺทิสฺสติ อุเกฺขปนียกมฺมตชฺชนียกมฺมารโห โหติฯ ตํ ตํ กมฺมํ กตฺวา อุโยฺยเชตโพฺพ ‘คจฺฉ วิฆาสาโท หุตฺวา ชีวิสฺสสี’ติฯ

อถาปิ เอวํ วเทยฺย – ‘‘สเจ อภิธโมฺม พุทฺธภาสิโต, ยถา อเนเกสุ สุตฺตสหเสฺสสุ ‘เอกํ สมยํ ภควา ราชคเห วิหรตี’ติอาทินา นเยน นิทานํ สชฺชิตํ, เอวมสฺสาปิ นิทานํ สชฺชิตํ ภเวยฺยา’’ติฯ โส ‘ชาตกสุตฺตนิปาตธมฺมปทาทีนํ เอวรูปํ นิทานํ นตฺถิ, น เจตานิ น พุทฺธภาสิตานี’ติ ปฏิกฺขิปิตฺวา อุตฺตริปิ เอวํ วตฺตโพฺพ – ‘ปณฺฑิต, อภิธโมฺม นาเมส สพฺพญฺญุพุทฺธานํเยว วิสโย, น อเญฺญสํ วิสโยฯ พุทฺธานญฺหิ โอกฺกนฺติ ปากฏา, อภิชาติ ปากฏา, อภิสโมฺพธิ ปากฏา, ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนํ ปากฏํฯ ยมกปาฏิหาริยํ ปากฏํ, ติทิวกฺกโม ปากโฏ, เทวโลเก เทสิตภาโว ปากโฏ, เทโวโรหนํ ปากฏํฯ ยถา นาม จกฺกวตฺติรโญฺญ หตฺถิรตนํ วา อสฺสรตนํ วา เถเนตฺวา ยานเก โยเชตฺวา วิจรณํ นาม อฏฺฐานํ อการณํ; จกฺกรตนํ วา ปน เถเนตฺวา ปลาลสกเฏ โอลมฺพิตฺวา วิจรณํ นาม อฏฺฐานํ อการณํ; โยชนปฺปมาณํ โอภาสนสมตฺถํ มณิรตนํ วา ปน กปฺ

ปาสปจฺฉิยํ ปกฺขิปิตฺวา วฑฺฒนํ นาม อฏฺฐานํ อการณํฯ กสฺมา? ราชารหภณฺฑตาย; เอวเมว อภิธมฺโม นาม น อเญฺญสํ วิสโย, สพฺพญฺญุพุทฺธานํเยว วิสโยฯ เตสํ วเสน เทเสตพฺพเทสนาฯ พุทฺธานญฺหิ โอกฺกนฺติ ปากฏา…เป…. เทโวโรหนํ ปากฏํฯ อภิธมฺมสฺส นิทานกิจฺจํ นาม นตฺถิ ปณฺฑิตา’ติฯ น หิ สกฺกา เอวํ วุตฺเต ปรวาทินา สหธมฺมิกํ อุทาหรณํ อุทาหริตุํฯ

มณฺฑลารามวาสี **ติสฺสภูติเตฺถโร** ปน มหาโพธินิทาโน เอส อภิธมฺโม นามาติ ทเสฺสตุํ ‘‘เยน สฺวาหํ, ภิกฺขเว, วิหาเรน ปฐมาภิสมฺพุโทฺธ วิหรามิ ตสฺส ปเทเสน วิหาสิ’’นฺติ (สํ. นิ. ๕.๑๑) อิมํ ปเทสวิหารสุตฺตนฺตํ อาหริตฺวา กเถสิฯ ทสวิโธ หิ ปเทโส นาม – ขนฺธปเทโส, อายตนปเทโส, ธาตุปเทโส, สจฺจปเทโส, อินฺทฺริยปเทโส, ปจฺจยาการปเทโส, สติปฏฺฐานปเทโส, ฌานปเทโส, นามปเทโส, ธมฺมปเทโสติฯ เตสุ สตฺถา มหาโพธิมเณฺฑ ปญฺจกฺขเนฺธ นิปฺปเทเสน ปฏิวิชฺฌิ, อิมํ เตมาสํ เวทนากฺขนฺธวเสเนว วิหาสิฯ ทฺวาทสายตนานิ อฏฺฐารส ธาตุโย นิปฺปเทเสน ปฏิวิชฺฌิฯ อิมํ เตมาสํ ธมฺมายตเน เวทนาวเสน ธมฺมธาตุยญฺจ เวทนาวเสเนว วิหาสิฯ จตฺตาริ สจฺจานิ นิปฺปเทเสน ปฏิวิชฺฌิ, อิมํ เตมาสํ ทุกฺขสเจฺจ เวทนาวเสเนว วิหาสิฯ พาวีสตินฺทฺริยานิ นิปฺปเทเสน ปฏิวิชฺฌิ, อิมํ เตมาสํ เวทนาปญฺจกอินฺทฺริยวเสน วิหาสิฯ ทฺวาทสปทิกํ ปจฺจยาการวฏฺฏํ นิปฺปเทเสน ปฏิวิชฺฌิ, อิมํ เตมาสํ ผสฺสปจฺจยา เวทนาวเสเนว วิหาสิฯ จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน นิปฺปเทเสน ปฏิวิชฺฌิ, อิมํ เตมาสํ เวทนาสติปฏฺฐานวเสเนว วิหาสิฯ จตฺตาริ ฌานานิ นิปฺปเทเสน ปฏิวิชฺฌิ, อิมํ เตมาสํ ฌานเงฺคสุ เวทนาวเสเนว วิหาสิฯ นามํ นิปฺปเทเสน ปฏิวิชฺฌิ, อิมํ เตมาสํ ตตฺถ เวทนาวเสเนว วิหาสิฯ ธเมฺม นิปฺปเทเสน ปฏิวิชฺฌิ, อิมํ เตมาสํ เวทนาตฺติกวเสเนว วิหาสีติฯ เอวํ เถโร ปเทสวิหารสุตฺตนฺตวเสน อภิธมฺมสฺส นิทานํ กเถสิฯ

คามวาสี **สุมนเทวเตฺถโร** ปน เหฏฺฐาโลหปาสาเท ธมฺมํ ปริวเตฺตโนฺต ‘อยํ ปรวาที พาหา ปคฺคยฺห อรเญฺญ กนฺทโนฺต วิย, อสกฺขิกํ อฑฺฑํ กโรโนฺต วิย จ, อภิธเมฺม นิทานสฺส อตฺถิภาวมฺปิ น ชานาตี’ติ วตฺวา นิทานํ กเถโนฺต เอวมาห – เอกํ สมยํ ภควา เทเวสุ วิหรติ ตาวตึเสสุ ปาริจฺฉตฺตกมูเล ปณฺฑุกมฺพลสิลายํฯ ตตฺร โข ภควา เทวานํ ตาวตึสานํ อภิธมฺมกถํ กเถสิ – ‘‘กุสลา ธมฺมา, อกุสลา ธมฺมา, อพฺยากตา ธมฺมา’’ติฯ

อเญฺญสุ ปน สุเตฺตสุ เอกเมว นิทานํฯ อภิธเมฺม **เทฺว นิทานานิ** – อธิคมนิทานญฺจ เทสนานิทานญฺจ ฯ ตตฺถ **อธิคมนิทานํ** ทีปงฺกรทสพลโต ปฏฺฐาย ยาว มหาโพธิปลฺลงฺกา เวทิตพฺพํฯ **เทสนานิทานํ** ยาว ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนาฯ เอวํ อุภยนิทานสมฺปนฺนสฺส ปนสฺส อภิธมฺมสฺส นิทานโกสลฺลตฺถํ อิทํ ตาว **ปญฺหากมฺมํ** เวทิตพฺพํ – อยํ อภิธโมฺม นาม เกน ปภาวิโต? กตฺถ ปริปาจิโต? กตฺถ อธิคโต? กทา อธิคโต? เกน อธิคโต? กตฺถ วิจิโต? กทา วิจิโต? เกน วิจิโต? กตฺถ เทสิโต? กสฺสตฺถาย เทสิโต? กิมตฺถํ เทสิโต? เกหิ ปฏิคฺคหิโต? เก สิกฺขนฺติ? เก สิกฺขิตสิกฺขา? เก ธาเรนฺติ? กสฺส วจนํ? เกนาภโตติ?

ตตฺริทํ **วิสฺสชฺชนํ – เกน ปภาวิโต**ติ โพธิอภินีหารสทฺธาย ปภาวิโตฯ **กตฺถ ปริปาจิโต**ติ อฑฺฒฉเกฺกสุ ชาตกสเตสุฯ **กตฺถ อธิคโต**ติ โพธิมูเลฯ **กทา อธิคโต**ติ วิสาขาปุณฺณมาสิยํฯ **เกนาธิคโต**ติ สพฺพญฺญุพุเทฺธนฯ **กตฺถ วิจิโต**ติ โพธิมเณฺฑฯ **กทา วิจิโต**ติ รตนฆรสตฺตาเหฯ **เกน วิจิโต**ติ สพฺพญฺญุพุเทฺธนฯ **กตฺถ เทสิโต**ติ เทเวสุ ตาวตึเสสุฯ **กสฺสตฺถาย เทสิโต**ติ เทวตานํฯ **กิมตฺถํ เทสิโต**ติ จตุโรฆนิตฺถรณตฺถํฯ **เกหิ ปฏิคฺคหิโต**ติ เทเวหิฯ **เก สิกฺขนฺตี**ติ เสกฺขา จ ปุถุชฺชนกลฺยาณา จฯ **เก สิกฺขิตสิกฺขา**ติ อรหโนฺต ขีณาสวาฯ **เก**

ธาเรนฺตีติ เยสํ วตฺตติ เต ธาเรนฺติฯ **กสฺส วจน**นฺติ ภควโต วจนํ, อรหโต สมฺมาสมฺพุทฺธสฺสฯ **เกนาภโต**ติ อาจริยปรมฺปรายฯ

อยญฺหิ สาริปุตฺตเตฺถโร ภทฺทชิ โสภิโต ปิยชาลี ปิยปาโล ปิยทสฺสี โกสิยปุโตฺต สิคฺคโว สเนฺทโห โมคฺคลิปุโตฺต สุทโตฺต ธมฺมิโย ทาสโก โสณโก เรวโตติ เอวมาทีหิ ยาว ตติยสงฺคีติกาลา อาภโตฯ ตโต อุทฺธํ เตสํเยว สิสฺสานุสิเสฺสหีติ เอวํ ตาว ชมฺพุทีปตเล อาจริยปรมฺปราย อาภโตฯ อิมํ ปน ทีปํ –

ตโต มหิโนฺท อิฎฺฎิโย, อุตฺติโย สมฺพโล ตถา;
ปณฺฑิโต ภทฺทนาโม จ, เอเต นาคา มหาปญฺญาฯ

ชมฺพุทีปา อิธาคตาติ (ปริ. ๓, ๘)ฯ

อิเมหิ มหานาเคหิ อาภโตฯ ตโต อุทฺธํ เตสํเยว สิสฺสานุสิสฺสสงฺขาตาย อาจริยปรมฺปราย ยาวชฺชตนกาลา อาภโตฯ

สุเมธกถา

เอวํ อาภตสฺส ปนสฺส ยํ ตํ **ทีปงฺกรทสพลโต** ปฎฺฐาย ยาว มหาโพธิปลฺลงฺกา อธิคมนิทานํ, ยาว ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนา เทสนานิทานญฺจ วุตฺตํ, ตสฺส อาวิภาวตฺถํ อยํ อนุปุพฺพิกถา เวทิตพฺพา –

อิโต กิร กปฺปสตสหสฺสาธิกานํ จตุนฺนํ อสเงฺขฺยยฺยานํ มตฺถเก อมรวตี นาม นครํ อโหสิฯ ตตฺถ **สุเมโธ** นาม พฺราหฺมโณ ปฎิวสติ อุภโต สุชาโต, มาติโต จ ปิติโต จ, สํสุทฺธคหณิโก, ยาว สตฺตมา กุลปริวฎฺฎา อกฺขิโตฺต อนุปกุฎฺฐ ชาติวาเทน, อภิรูโป ทสฺสนีโย ปาสาทิโก ปรมาย วณฺณโปกฺขรตาย สมนฺนาคโตฯ โส อญฺญํ กมฺมํ อกตฺวา พฺราหฺมณสิปฺปเมว อุคฺคณฺหิฯ ตสฺส ทหรกาเลเยว มาตาปิตโร กาลมกํสุฯ อถสฺส ราสิวฑฺฒโก อมโจฺจ อายโปตฺถกํ อาหริตฺวา สุวณฺณรชตมณิมุตฺตาทิปูริเต คเพฺภ วิวริตฺวา ‘เอตฺตกํ เต กุมาร มาตุ สนฺตกํ, เอตฺตกํ ปิตุ สนฺตกํ, เอตฺตกา อยฺยกปยฺยกานํ สนฺตกาติ ยาว สตฺตมา กุลปริวฎฺฎา ธนํ อาจิกฺขิตฺวา เอตํ ปฎิปชฺชาหี’ติ อาหฯ **สุเมธปณฺฑิโต** จิเนฺตสิ – ‘อิมํ ธนํ สํหริตฺวา มยฺหํ ปิตุปิตามหาทโย ปรโลกํ คจฺฉนฺตา เอกกหาปณมฺปิ คเหตฺวา น คตา, มยา ปน คเหตฺวา คมนการณํ กาตุํ วฎฺฎตี’ติ โส รโญฺญ อาโรเจตฺวา นคเร เภรึ จราเปตฺวา มหาชนสฺส ทานํ ทตฺวา ตาปสปพฺพชฺชํ ปพฺพชิฯ อิมสฺมึ ปน ฐาเน **สุเมธกถา** กเถตพฺพาฯ วุตฺตเญฺหตํ **พุทฺธวํเส** (พุ. วํ. ๒.๑-๓๓) –

กเปฺป จ สตสหเสฺส, จตุโร จ อสงฺขิเย;
อมรํ นาม นครํ, ทสฺสเนยฺยํ มโนรมํฯ

ทสหิ สเทฺทหิ อวิวิตฺตํ, อนฺนปานสมายุตํ;
หตฺถิสทฺทํ อสฺสสทฺทํ, เภริสงฺขรถานิ จ;
ขาทถ ปิวถ เจว, อนฺนปาเนน โฆสิตํฯ

นครํ สพฺพงฺคสมฺปนฺนํ, สพฺพกมฺมมุปาคตํ;
สตฺตรตนสมฺปนฺนํ, นานาชนสมากุลํ;
สมิทฺธํ เทวนครํว, อาวาสํ ปุญฺญกมฺมินํฯ

นคเร อมรวติยา, สุเมโธ นาม พฺราหฺมโณ;
อเนกโกฏิสนฺนิจโย, ปหูตธนธญฺญวาฯ

อชฺฌายโก มนฺตธโร, ติณฺณํ เวทาน ปารคู;
ลกฺขเณ อิติหาเส จ, สธมฺเม ปารมึ คโตฯ

รโหคโต นิสีทิตฺวา, เอวํ จินฺเตสหํ ตทา;
ทุกฺข ปุนพฺภโว นาม, สรีรสฺส จ เภทนํฯ

ชาติธมฺโม ชราธมฺโม, พฺยาธิธมฺโม สหํ ตทา;
อชรํ อมตํ เขมํ, ปริเยสิสฺสามิ นิพฺพุตึฯ

ยํนูนิมํ ปูติกายํ, นานากุณปปูริตํ;
ฉฑฺฑยิตฺวาน คเจฺฉยฺยํ, อนเปกฺข อนตฺถิโกฯ

อตฺถิ เหหิติ โส มโคฺค, น โส สกฺกา น เหตุเย;
ปริเยสิสฺสามิ ตํ มคฺคํ, ภวโต ปริมุตฺติยาฯ

ยถาปิ ทุเกฺข วิชฺชเนฺต, สุขํ นามปิ วิชฺชติ;
เอวํ ภเว วิชฺชมาเน, วิภโวปิ อิจฺฉิตพฺพโกฯ

ยถาปิ อุเณฺห วิชฺชเนฺต, อปรํ วิชฺชติ สีตลํ;
เอวํ ติวิธคฺคิ วิชฺชเนฺต, นิพฺพานํ อิจฺฉิตพฺพกํฯ

ยถาปิ ปาเป วิชฺชเนฺต, กลฺยาณมปิ วิชฺชติ;
เอวเมว ชาติ วิชฺชเนฺต, อชาติปิจฺฉิตพฺพกํฯ

ยถา คูถคโต ปุริโส, ตฬากํ ทิสฺวาน ปูริตํ;
น คเวสติ ตํ ตฬากํ, น โทโส ตฬากสฺส โสฯ

เอวํ กิเลสมลโธเว, วิชฺชเนฺต อมตนฺตเฬ;
น คเวสติ ตํ ตฬากํ, น โทโส อมตนฺตเฬฯ

ยถา อรีหิ ปริรุโทฺธ, วิชฺชเนฺต คมนมฺปเถ;
น ปลายติ โส ปุริโส, น โทโส อญฺชสสฺส โสฯ

เอวํ กิเลสปริรุโทฺธ, วิชฺชมาเน สิเว ปเถ;
น คเวสติ ตํ มคฺคํ, น โทโส สิวมญฺชเสฯ

ยถาปิ พฺยาธิโต ปุริโส, วิชฺชมาเน ติกิจฺฉเก;
น ติกิจฺฉาเปติ ตํ พฺยาธึ, น โทโส โส ติกิจฺฉเกฯ

เอวํ กิเลสพฺยาธีหิ, ทุกฺขิโต ปริปีฬิโต;
น คเวสติ ตํ อาจริยํ, น โทโส โส วินายเกฯ

ยถาปิ กุณปํ ปุริโส, กเณฺฐ พทฺธํ ชิคุจฺฉิย;
โมจยิตฺวาน คเจฺฉยฺย, สุขี เสรี สยํวสีฯ

ตเถวิมํ ปูติกายํ, นานากุณปสญฺจยํ;
ฉฑฺฑยิตฺวาน คเจฺฉยฺยํ, อนเปโกฺข อนตฺถิโกฯ

ยถา อุจฺจารฏฺฐานมฺหิ, กรีสํ นรนาริโย;
ฉฑฺฑยิตฺวาน คจฺฉนฺติ, อนเปกฺขา อนตฺถิกาฯ

เอวเมวาหํ อิมํ กายํ, นานากุณปปูริตํ;
ฉฑฺฑยิตฺวาน คจฺฉิสฺสํ, วจฺจํ กตฺวา ยถา กุฏึฯ

ยถาปิ ชชฺชรํ นาวํ, ปลุคฺคํ อุทคาหินึ;
สามี ฉเฑฺฑตฺวา คจฺฉนฺติ, อนเปกฺขา อนตฺถิกาฯ

เอวเมวาหํ อิมํ กายํ, นวจฺฉิทฺทํ ธุวสฺสวํ;
ฉฑฺฑยิตฺวาน คจฺฉิสฺสํ, ชิณฺณนาวํว สามิกาฯ

ยถาปิ ปุริโส โจเรหิ, คจฺฉโนฺต ภณฺฑมาทิย;
ภณฺฑเจฺฉทภยํ ทิสฺวา, ฉฑฺฑยิตฺวาน คจฺฉติฯ

เอวเมว อยํ กาโย, มหาโจรสโม วิย;
ปหายิมํ คมิสฺสามิ, กุสลเจฺฉทนาภยาฯ

เอวาหํ จินฺตยิตฺวาน, เนกโกฏิสตํ ธนํ;
นาถานาถานํ ทตฺวาน, หิมวนฺตมุปาคมึฯ

หิมวนฺตสฺสาวิทูเร, ธมฺมิโก นาม ปพฺพโต;
อสฺสโม สุกโต มยฺหํ, ปณฺณสาลา สุมาปิตาฯ

จงฺกมํ ตตฺถ มาเปสึ, ปญฺจโทสวิวชฺชิตํ;
อฏฺฐคุณสมุเปตํ, อภิญฺญาพลมาหรึฯ

สาฏกํ ปชหึ ตตฺถ, นวโทสมุปาคตํ;
วากจีรํ นิวาเสสึ, ทฺวาทสคุณมุปาคตํฯ

อฏฺฐโทสสมากิณฺณํ , ปชหึ ปณฺณสาลกํ;
อุปาคมึ รุกฺขมูลํ, คุเณ ทสหุปาคตํฯ

วาปิตํ โรปิตํ ธญฺญํ, ปชหึ นิรวเสสโต;
อเนกคุณสมฺปนฺนํ, ปวตฺตผลมาทิยึฯ

ตตฺถปฺปธานํ ปทหึ, นิสชฺชฏฺฐานจงฺกเม;
อพฺภนฺตรมฺหิ สตฺตาเห, อภิญฺญาพล ปาปุณินฺติฯ (พุ. วํ. ๒.๑-๓๓);

ตตฺถ **อสฺสโม สุกโต มยฺหํ, ปณฺณสาลา สุมาปิตา**ติ อิมิสฺสา ปาฬิยา สุเมธปณฺฑิเตน อสฺสมปณฺณสาลาจงฺกมา สหตฺถา มาปิตา วิย วุตฺตาฯ อยํ ปเนตฺถ อโตฺถ – มหาสตฺตญฺหิ ‘‘หิมวนฺตํ อโชฺฌคาเหตฺวา อชฺช ธมฺมิกปพฺพตํ ปวิสิสฺสามี’’ติ นิกฺขนฺตํ ทิสฺวา สโกฺก เทวานมิโนฺท วิสฺสกมฺมเทวปุตฺตํ อามเนฺตสิ – ‘‘คจฺฉ, ตาต, อยํ สุเมธปณฺฑิโต ‘ปพฺพชิสฺสามี’ติ นิกฺขโนฺต เอตสฺส วสนฏฺฐานํ มาเปหี’’ติฯ โส ตสฺส วจนํ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา รมณียํ อสฺสมํ สุคุตฺตํ ปณฺณสาลํ, มโนรมํ จงฺกมญฺจ มาเปสิฯ ภควา ปน ตทา อตฺตโน ปุญฺญานุภาเวน นิปฺผนฺนํ ตํ อสฺสมปทํ สนฺธาย ‘‘สาริปุตฺต ตสฺมิํ ธมฺมิกปพฺพเต –

> อสฺสโม สุกโต มยฺหํ, ปณฺณสาลา สุมาปิตา;
> จงฺกมํ ตตฺถ มาเปสิํ, ปญฺจโทสวิวชฺชิต’’นฺติฯ –

อาหฯ ตตฺถ **อสฺสโม สุกโต มยฺห**นฺติ สุกโต มยาฯ **ปณฺณสาลา สุมาปิตา**ติ ปณฺณจฺฉนฺนา สาลาปิ เม สุมาปิตา อโหสิฯ

ปญฺจโทสวิวชฺชิตนฺติ ปญฺจิเม จงฺกมโทสา นาม ถทฺธวิสมตา, อโนฺตรุกฺขตา, คหนจฺฉนฺนตา, อติสมฺพาธตา, อติวิสาลตาติฯ ถทฺธวิสมภูมิภาคสฺมิญฺหิ จงฺกเม จงฺกมนฺตสฺส ปาทา รุชฺชนฺติ, โผฏา อุฎฺฐหนฺติ, จิตฺตํ เอกคฺคตํ น ลภติ, กมฺมฏฺฐานํ วิปชฺชติฯ มุทุสมตเล ปน ผาสุวิหารํ อาคมฺม กมฺมฏฺฐานํ สมฺปชฺชติฯ ตสฺมา ถทฺธวิสมภูมิภาคตา เอโก โทโสติ เวทิตโพฺพฯ จงฺกมนสฺส อโนฺต วา มเชฺฌ วา โกฏิยํ วา รุเกฺข สติ ปมาทมาคมฺม จงฺกมนฺตสฺส นลาฏํ วา สีสํ วา ปฏิหญฺญตีติ อโนฺตรุกฺขตา ทุติโย โทโสฯ ติณลตาทิคหนจฺฉเนฺน จงฺกเม จงฺกมโนฺต อนฺธการเวลายํ อุรคาทิเก ปาเณ อกฺกมิตฺวา วา มาเรติ, เตหิ วา ทโฏฺฐ ทุกฺขํ อาปชฺชตีติ คหนจฺฉนฺนตา ตติโย โทโสฯ อติสมฺพาเธ จงฺกเม วิตฺถารโต รตนิเก วา อฑฺฒรตนิเก วา จงฺกมนฺตสฺส ปริเจฺฉเท ปกฺขลิตฺวา นขาปิ องฺคุลิโยปิ ภิชฺชนฺตีติ อติสมฺพาธตา จตุโตฺถ โทโสฯ อติวิสาเล จงฺกเม จงฺกมนฺตสฺส จิตฺตํ วิธาวติ, เอกคฺคตํ น ลภตีติ อติวิสาลตา ปญฺจโม โทโสฯ ปุถุลโต ปน ทิยฑฺฒรตนํ ทฺวีสุ ปเสฺสสุ รตนมตฺตอนุจงฺกมํ ทีฆโต สฏฺฐิหตฺถํ มุทุตลํ สมวิปฺปกิณฺณวาลุกํ จงฺกมํ วฎฺฏติ, เจติยคิริมฺหิ ทีปปฺปสาทกมหามหินฺทเตฺถรสฺส จงฺกมนํ วิย, ตาทิสํ ตํ อโหสิฯ เตนาห ‘‘จงฺกมํ ตตฺถ มาเปสิํ, ปญฺจโทสวิวชฺชิต’’นฺติฯ

อฏฺฐคุณสมุเปตนฺติ อฏฺฐหิ สมณสุเขหิ อุเปตํฯ อฏฺฐิมานิ สมณสุขานิ นาม ธนธญฺญปริคฺคหาภาโว อนวชฺชปิณฺฑปาตปริเยสนภาโว, นิพฺพุตปิณฺฑปาตภุญฺชนภาโว, รฏฺฐํ ปีเฬตฺวา ธนสารํ วา สีสกหาปณาทีนิ วา คณฺหเนฺตสุ ราชกุเลสุ รฏฺฐปีฬนกิเลสาภาโว, อุปกรเณสุ นิจฺฉนฺทราคภาโว, โจรวิโลเป นิพฺภยภาโว, ราชราชมหามเจฺจหิ อสํสฏฺฐภาโว จตูสุ ทิสาสุ อปฺปฏิหตภาโวติฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ ‘‘ยถา ตสฺมิํ อสฺสเม วสเนฺตน สกฺกา โหนฺติ อิมานิ อฏฺฐ สมณสุขานิ วินฺทิตุํ, เอวํ อฏฺฐคุณสมุเปตํ ตํ อสฺสมํ มาเปสิ’’ นฺติฯ

อภิญฺญาพลมาหรินฺติ ปจฺฉา ตสฺมิํ อสฺสเม วสโนฺต กสิณปริกมฺมํ กตฺวา อภิญฺญานญฺจ สมาปตฺตีนญฺจ อุปฺปาทนตฺถาย อนิจฺจโต ทุกฺขโต วิปสฺสนํ อารภิตฺวา ถามปฺปตฺตํ วิปสฺสนาพลํ อาหริํฯ ยถา ตสฺมิํ วสโนฺต ตํ พลํ อาหริตุํ สโกฺกมิ, เอวํ ตํ อสฺสมํ ตสฺส อภิญฺญตฺถาย วิปสฺสนาพลสฺส อนุจฺฉวิกํ กตฺวา มาเปสินฺติ อโตฺถฯ

สาฏกํ ปชหิํ ตตฺถ, นวโทสมุปาคตนฺติ เอตฺถายํ อนุปุพฺพิกถา, ตทา กิร กุฏิเลณจงฺกมาทิปฏิมณฺฑิตํ ปุปฺผูปคผลูปครุกฺขสญฺฉนฺนํ รมณียํ มธุรสลิลาสยํ อปคตวาฬมิคภิํสนกสกุณํ ปวิเวกกฺขมํ อสฺสมํ มาเปตฺวา อลงฺกตจงฺกมสฺส อุโภสุ อเนฺตสุ อาลมฺพนผลกํ สํวิธาย นิ

สีทนตฺถาย จงฺกมเวมเชฺฌ สมตลํ มุคฺควณฺณสิลํ มาเปตฺวา อโนฺตปณฺณสาลายํ ชฏามณฺฑล วากจีรติทณฺฑกุณฺฑิกาทิเก ตาปสปริกฺขาเร มณฺฑเป ปานียฆฏปานียสงฺขปานียสราวานิ อคฺคิสาลายํ องฺคารกปลฺลทารุอาทีนีติ เอวํ ยํ ยํ ปพฺพชิตานํ อุปการาย สํวตฺตติ, ตํ ตํ สพฺพํ มาเปตฺวา ปณฺณสาลาย ภิตฺติยํ ''เย เกจิ ปพฺพชิตุกามา อิเม ปริกฺขาเร คเหตฺวา ปพฺพชนฺตู''ติ อกฺขรานิ ฉินฺทิตฺวา เทวโลกเมว คเต วิสฺสกมฺมเทวปุเตฺต สุเมธปณฺฑิโต หิมวนฺตปาเท คิริกนฺทรานุสาเรน อตฺตโน นิวาสนานุรูปํ ผาสุกฏฺฐานํ โอโลเกโนฺต นทีนิวตฺตเน วิสฺสกมฺมนิมฺมิตํ สกฺกทตฺติยํ รมณียํ อสฺสมํ ทิสฺวา จงฺกมโกฏึ คนฺตฺวา ปทวลญฺชํ อปสฺสโนฺต ''ธุวํ ปพฺพชิตา ธุรคาเม ภิกฺขํ ปริเยสิตฺวา กิลนฺตรูปา อาคนฺตฺวา ปณฺณสาลํ ปวิสิตฺวา นิสินฺนา ภวิสฺสนฺตี''ติ จิเนฺตตฺวา โถกํ อาคเมตฺวา ''อติวิย จิรายนฺติ, ชานิสฺสามี''ติ ปณฺณสาลกุฏิทฺวารํ วิวริตฺวา อโนฺต ปวิสิตฺวา อิโต จิโต จ โอโลเกโนฺต มหาภิตฺติยํ อกฺขรานิ วาเจตฺวา ''มยฺหํ กปฺปิยปริกฺขารา เอเต, อิเม คเหตฺวา ปพฺพชิสฺสามี''ติ อตฺตนา นิวตฺถปารุตํ สาฎกยุคํ ปชหิฯ เตนาห ''สาฎกํ ปชหึ ตตฺถา''ติฯ เอวํ ปวิโฎฺฐ อหํ สาริปุตฺต ตสฺสํ ปณฺณสาลายํ สาฎกํ ปชหิํฯ

นวโทสมุปาคตนฺติ สาฎกํ ปชหโนฺต นว โทเส ทิสฺวา ปชหินฺติ ทีเปติฯ ตาปสปพฺพชฺชํ ปพฺพชิตานญฺหิ สาฎกสฺมิํ นว โทสา อุปฎฺฐหนฺติฯ เตสุ ตสฺส มหคฺฆภาโว เอโก โทโส, ปรปฏิพทฺธตาย อุปฺปชฺชนภาโว เอโก, ปริโภเคน ลหุํ กิลิสฺสนภาโว เอโก, กิลิโฎฺฐ หิ โธวิตโพฺพ จ รชิตโพฺพ จ โหติ, ปริโภเคน ลหุกํ ชีรณภาโว เอโก ชิณฺณสฺส หิ ตุนฺนํ วา อคฺคฬทานํ วา กาตพฺพํ โหติฯ ปุนปริเยสนาย ทุรภิสมฺภวภาโว เอโก, ตาปสปพฺพชฺชาย อสารุปฺปภาโว เอโก, ปจฺจตฺถิกานํ สาธารณภาโว เอโก, ยถา หิ นํ ปจฺจตฺถิกา น คณฺหนฺติ, เอวํ โคเปตโพฺพ โหติฯ ปริภุญฺชนฺตสฺส วิภูสนฎฺฐานภาโว เอโก, คเหตฺวา จรนฺตสฺส ขนฺธภารมหิจฺฉภาโว เอโกติฯ

วากจีรํ นิวาเสสินฺติ ตทา อหํ สาริปุตฺต อิเม นว โทเส ทิสฺวา สาฎกํ ปหาย วากจีรํ นิวาเสสิํ มุญฺชติณํ หีรํ หีรํ กตฺวา คเนฺถตฺวา กตํ วากจีรํ นิวาสนปารุปนตฺถาย อาทิยินฺติ อโตฺถฯ

ทฺวาทสคุณมุปาคตนฺติ ทฺวาทสหิ อานิสํเสหิ สมนฺนาคตํ, วากจีรสฺมิญฺหิ ทฺวาทสานิสํสา – อปฺปคฺฆํ สุนฺทรํ กปฺปิยนฺติ อยํ ตาว เอโก อานิสํโส, สหตฺถา กาตุํ สกฺกาติ อยํ ทุติโย, ปริโภเคน สณิกํ กิลิสฺสติ โธวิยมาเนปิ ปปโญฺจ นตฺถีติ อยํ ตติโย, ปริโภเคน ชิเณฺณปิ สิพฺพิตพฺพาภาโว จตุโตฺถ, ปุน ปริเยสนฺตสฺส สุเขน กรณภาโว ปญฺจโม, ตาปสปพฺพชฺชาย สารุปฺปภาโว ฉโฎฺฐ, ปจฺจตฺถิกานํ นิรุปโภคภาโว สตฺตโม, ปริภุญฺชนฺตสฺส วิภูสนฎฺฐานาภาโว อฎฺฐโม, ธารเณ สลฺลหุกภาโว นวโม, จีวรปจฺจเย อปฺปิจฺฉภาโว ทสโม, วากุปฺปตฺติยา ธมฺมิกอนวชฺชภาโว เอกาทสโม วากจีเร นเฎฺฐปิ อนเปกฺขภาโว ทฺวาทสโมติฯ

อฎฺฐโทสสมากิณฺณํ, ปชหิํ ปณฺณสาลกนฺติ กถํ ปชหิํ? โส กิร วรสาฎกยุคํ โอมุญฺจโนฺต จีวรวํเส ลคฺคิตํ อโนชปุปฺผทามสทิสํ รตฺตวากจีรํ คเหตฺวา นิวาเสตฺวา ตสฺสุปริ อปรํ สุวณฺณวณฺณํ วากจีรํ ปริทหิตฺวา ปุนฺนาคปุปฺผสนฺถรสทิสํ สขุรํ อชินจมฺมํ เอกํสํ กตฺวา ชฎามณฺฑลํ ปฏิมุญฺจิตฺวา จูฬาย สทฺธิํ นิจฺจลภาวกรณตฺถํ สารสูจิํ ปเวเสตฺวา มุตฺตาชาลสทิสาย สิกฺกาย ปวาฬวณฺณํ กุณฺฑิกํ โอทหิตฺวา ตีสุ ฐาเนสุ วงฺกกาชํ อาทาย เอกิสฺสา กาชโกฎิยา กุณฺฑิกํ, เอกิสฺสา องฺกุสกปจฺฉิติทณฺฑกาทีนิ โอลเคฺคตฺวา ขาริกาชํ อํเส กตฺวา ทกฺขิเณน หเตฺถน กตฺตรทณฺฑํ คเหตฺวา ปณฺณสาลโต นิกฺขมิตฺวา สฎฺฐิหเตฺถ มหาจงฺกเม อปราปรํ จงฺกมโนฺต อตฺตโน เวสํ โอโลเกตฺวา ''มยฺหํ มโนรโถ มตฺถกํ ปโตฺต, โสภติ วต เม ปพฺพชฺชา, พุทฺธปเจฺจกพุทฺธาทีหิ สเพฺพหิปิ ธีรปุริเสหิ วณฺณิตา โถมิตา อยํ ปพฺพชฺชา นาม, ปหีนํ เม

คิหิพนฺธนํ, นิกฺขโนฺตสฺมิ เนกฺขมฺมํ, ลทฺธา เม อุตฺตมปพฺพชฺชา, กริสฺสามิ สมณธมฺมํ, ลภิสฺสามิ อคฺคผลสุข’’นฺติ อุสฺสาหชาโต ขาริกาชํ โอตาเรตฺวา จงฺกมเวมเชฺฌ มุคฺควณฺณสิลาปเฏฺฏ สุวณฺณปฏิมา วิย นิสิโนฺน ทิวสภาคํ วีตินาเมตฺวา สายนฺหสมยํ ปณฺณสาลํ ปวิสิตฺวา พิทลมญฺจกปเสฺส กฏฺฐตฺถริกาย นิปโนฺน สรีรํ อุตุํ คาหาเปตฺวา พลวปจฺจูเส ปพุชฺฌิตฺวา อตฺตโน อาคมนํ อาวเชฺชสิ ‘‘อหํ ฆราวาเส อาทีนวํ ทิสฺวา อมิตโภคํ อนนฺตยสํ ปหาย อรญฺญํ ปวิสิตฺวา เนกฺขมฺมคเวสโก หุตฺวา ปพฺพชิโต, อิโต ทานิ ปฏฺฐาย ปมาทจารํ จริตุํ น วฏฺฏติ, ปวิเวกญฺหิ ปหาย วิจรนฺตํ มิจฺฉาวิตกฺกมกฺขิกา ขาทนฺติ, อิทานิ มยา ปวิเวกมนุพฺรูเหตุํ วฏฺฏติ, อหญฺหิ ฆราวาสํ ปลิโพธโต ทิสฺวา นิกฺขโนฺต, อยญฺจ มนาปา ปณฺณสาลา, เพลุวปกฺกวณฺณา ปริภณฺฑกตา ภูมิ, รชตวณฺณา เสตภิตฺติโย, กโปตปาทวณฺณํ ปณฺณจฺฉทนํ, วิจิตฺตตฺถรณวโณฺณ พิทลมญฺจโก, นิวาสผาสุกํ วสนฏฺฐานํ, น เอโตฺต อติเรกตรา วิย เม เคหสมฺปทา ปญฺญายตี’’ติ ปณฺณสาลาย โทเส วิจินโนฺต อฏฺฐ โทเส ปสฺสิฯ

ปณฺณสาลาปริโภคสฺมิญฺหิ อฏฺฐ อาทีนวา – มหาสมารเมฺภน? ทพฺพสมฺภาเร สโมธาเนตฺวา กรณปริเยสนภาโว เอโก อาทีนโวฯ ติณปณฺณมตฺติกาสุ ปติตาสุ ตาสํ ปุนปฺปุนํ ฐเปตพฺพตาย นิพทฺธชคฺคนภาโว ทุติโย, เสนาสนํ นาม มหลฺลกสฺส ปาปุณาติ, อเวลาย วุฏฺฐาปิยมานสฺส จิเตฺตกคฺคตา น โหตีติ อุฏฺฐาปนียภาโว ตติโย, สีตุณฺหปฏิฆาเตน กายสฺส สุขุมาลกรณภาโว จตุโตฺถ, เคหํ ปวิเฏฺฐน ยํกิญฺจิ ปาปํ สกฺกา กาตุนฺติ ครหปฏิจฺฉาทนภาโว ปญฺจโม, ‘‘มยฺห’’นฺติ ปริคฺคหกรณภาโว ฉโฏฺฐ, เคหสฺส อตฺถิภาโว นาเมส ทุติยกวาโส วิยาติ สตฺตโม อูกามงฺคุลฆรโคฬิกาทีนํ สาธารณตาย พหุสาธารณภาโว อฏฺฐโมติ อิเม อฏฺฐ อาทีนเว ทิสฺวา มหาสโตฺต ปณฺณสาลํ ปชหิฯ เตนาห ‘‘อฏฺฐโทสสมากิณฺณํ, ปชหึ ปณฺณสาลก’’นฺติฯ

อุปาคมึ รุกฺขมูลํ คุเณ ทสหุปาคตนฺติ ฉนฺนํ ปฏิกฺขิปิตฺวา ทสหิ คุเณหิ อุเปตํ รุกฺขมูลํ อุปาคโตสฺมีติ วทติฯ

ตตฺริเม ทส คุณา – อปฺปสมารมฺภตา เอโก คุโณ อุปคมนมเตฺตเมว หิ ตตฺถ โหตีติฯ อปฺปฏิชคฺคนตา ทุติโย ตญฺหิ สมฺมฏฺฐมฺปิ อสมฺมฏฺฐมฺปิ ปริโภคผาสุกํ โหติเยวฯ อนุฏฺฐาปนียภาโว ตติโย, ครหํ นปฺปฏิจฺฉาเทติ, ตตฺถ หิ ปาปํ กโรโนฺต ลชฺชตีติ ครหาย อปฺปฏิจฺฉาทนภาโว จตุโตฺถ, อโพฺภกาสาวาโส วิย กายํ น สนฺถเมฺภตีติ กายสฺส อสนฺถมฺภนภาโว ปญฺจโมฯ ปริคฺคหกรณาภาโว ฉโฏฺฐ, เคหาลยปฏิเกฺขโป สตฺตโม, พหุสาธารณเคเห วิย ‘‘ปฏิชคฺคิสฺสามิ นํ, นิกฺขมถา’’ติ นีหรณาภาโว อฏฺฐโม, วสนฺตสฺส สปฺปีติกภาโว นวโม, รุกฺขมูลเสนาสนสฺส คตคตฏฺฐาเน สุลภตาย อนเปกฺขภาโว ทสโมติ, อิเม ทส คุเณ ทิสฺวา รุกฺขมูลํ อุปาคโตสฺมีติ วทติฯ

อิมานิ เอตฺตกานิ การณานิ สลฺลเกฺขตฺวา มหาสโตฺต ปุนทิวเส ภิกฺขาย คามํ ปาวิสิฯ อถสฺส สมฺปตฺตคาเม มนุสฺสา มหเนฺตน อุสฺสาเหน ภิกฺขํ อทํสุฯ โส ภตฺตกิจฺจํ นิฏฺฐาเปตฺวา อสฺสมํ อาคมฺม นิสีทิตฺวา จิเนฺตสิ ‘‘นาหํ ‘อาหารํ น ลภามี’ติ ปพฺพชิโต สินิทฺธาหาโร นาเมส มานมทปุริสมเท วเฑฺฒติฯ อาหารมูลกสฺส ทุกฺขสฺส อโนฺต นตฺถิ ยํนูนาหํ วาปิตํ โรปิตํ ธญฺญนิพฺพตฺตกํ อาหารํ ปชหิตฺวา ปวตฺตผลโภชโน ภเวยฺย’’นฺติฯ โส ตโต ปฏฺฐาย ตถา กตฺวา ฆเฏโนฺต วายมโนฺต สตฺตาหพฺภนฺตเรเยว อฏฺฐ สมาปตฺติโย ปญฺจ จ อภิญฺญาโย นิพฺพเตฺตสิฯ เตน วุตฺตํ –

‘‘วาปิตํ โรปิตํ ธญฺญํ, ปชหึ นิรวเสสโต;

อเนกคุณสมฺปนฺนํ, ปวตฺตผลมาทิยึฯ

‘‘ตตฺถปฺปธานํ ปทหึ, นิสชฺชฏฺฐานจงฺกเม;
อพฺภนฺตรมฺหิ สตฺตาเห, อภิญฺญาพล ปาปุณิ’’นฺติฯ

เอวํ เม สิทฺธิปฺปตฺตสฺส, วสีภูตสฺส สาสเน;
ทีปงฺกโร นาม ชิโน, อุปฺปชฺชิ โลกนายโกฯ

อุปฺปชฺชนฺเต จ ชายนฺเต, พุชฺฌนฺเต ธมฺมเทสเน;
จตุโร นิมิเตฺต นาทฺทสํ, ฌานรติสมปฺปิโตฯ

ปจฺจนฺตเทสวิสเย, นิมเนฺตตฺวา ตถาคตํ;
ตสฺส อาคมนํ มคฺคํ, โสเธนฺติ ตุฏฺฐมานสาฯ

อหํ เตน สมเยน, นิกฺขมิตฺวา สกสฺสมา;
ธุนโนฺต วากจีรานิ, คจฺฉามิ อมฺพเร ตทาฯ

เวทชาตํ ชนํ ทิสฺวา, ตุฏฺฐหฏฺฐํ ปโมทิตํ;
โอโรหิตฺวาน คคนา, มนุเสฺส ปุจฺฉิ ตาวเทฯ

‘‘ตุฏฺฐหโฏฺฐ ปมฺทิโต, เวทชาโต มหาชโน;
กสฺส โสธียติ มโคฺค, อญฺชสํ วฏุมายนํ’’ฯ

เต เม ปุฏฺฐา วิยากํสุ ‘‘พุโทฺธ โลเก อนุตฺตโร;
ทีปงฺกโร นาม ชิโน, อุปฺปชฺชิ โลกนายโก;
ตสฺส โสธียติ มโคฺค, อญฺชสํ วฏุมายนํ’’ฯ

‘‘พุโทฺธ’’ติ วจนํ สุตฺวาน, ปีติ อุปฺปชฺชิ ตาวเท;
‘‘พุโทฺธ พุโทฺธ’’ติ กถยโนฺต, โสมนสฺสํ ปเวทยึฯ

ตตฺถ ฐตฺวา วิจิเนฺตสึ, ตุโฏฺฐ สํวิคฺคมานโส;
‘‘อิธ พีชานิ โรปิสฺสํ, ขโณ เว มา อุปจฺจคา’’ฯ

ยทิ พุทฺธสฺส โสเธถ, เอโกกาสํ ททาถ เม;
อหมฺปิ โสธยิสฺสามิ, อญฺชสํ วฏุมายนํฯ

อทํสุ เต มโมกาสํ, โสเธตุํ อญฺชสํ ตทา;
‘‘พุโทฺธ พุโทฺธ’’ติ จิเนฺตโนฺต, มคฺคํ โสเธมหํ ตทาฯ

อนิฏฺฐิเต ปโมกาเส, ทีปงฺกโร มหามุนิ;
จตูหิ สตสหเสฺสหิ, ฉฬภิเญฺญหิ ตาทิหิ;
ขีณาสเวหิ วิมเลหิ, ปฏิปชฺชิ อญฺชสํ ชิโนฯ

ปจฺจุคฺคมนา วตฺตนฺติ, วชฺชนฺติ เภริโย พหู;
อาโมทิตา นรมรู, สาธุการํ ปวตฺตยุํฯ

เทวา มนุเสฺส ปสฺสนฺติ, มนุสฺสาปิ จ เทวตา;
อุโภปิ เต ปญฺชลิกา, อนุยนฺติ ตถาคตํฯ

เทวา ทิเพฺพหิ ตุริเยหิ, มนุสฺสา มานุเสหิ จ;
อุโภปิ เต วชฺชยนฺตา, อนุยนฺติ ตถาคตํฯ

ทิพฺพํ มนฺทารวํ ปุปฺผํ, ปทุมํ ปาริฉตฺตกํ;
ทิโสทิสํ โอกิรนฺติ, อากาสนภคตา มรูฯ

ทิพฺพํ จนฺทนจุณฺณญฺจ, วรคนฺธญฺจ เกวลํ;
ทิโสทิสํ โอกิรนฺติ, อากาสนภคตา มรูฯ

จมฺปกํ สลลํ นีปํ, นาคปุนฺนาคเกตกํ;
ทิโสทิสํ อุกฺขิปนฺติ, ภูมิตลคตา นราฯ

เกเส มุญฺจิตฺวาหํ ตตฺถ, วากจีรญฺจ จมฺมกํ;
กลเล ปตฺถริตฺวาน, อวกุชฺช นิปชฺชหํฯ

อกฺกมิตฺวาน มํ พุทฺธ, สห สิเสฺสหิ คจฺฉตุ;
มา นํ กลเล อกฺกมิตฺถ, หิตาย เม ภวิสฺสติฯ

ปถวิยํ นิปนฺนสฺส, เอวํ เม อาสิ เจตโส;
‘‘อิจฺฉมาโน อหํ อชฺช, กิเลเส ฌาปเย มมฯ

‘‘กึ เม อญฺญาตเวเสน, ธมฺมํ สจฺฉิกเตนิธ;
สพฺพญฺญุตํ ปาปุณิตฺวา, พุทฺโธ เหสฺสํ สเทวเกฯ

‘‘กึ เม เอเกน ติเณฺณน, ปุริเสน ถามทสฺสินา;
สพฺพญฺญุตํ ปาปุณิตฺวา, สนฺตาเรสฺสํ สเทวกํฯ

‘‘อิมินา เม อธิกาเรน, กเตน ปุริสุตฺตเม;
สพฺพญฺญุตํ ปาปุณิตฺวา, ตาเรมิ ชนตํ พหุํฯ

‘‘สํสารโสตํ ฉินฺทิตฺวา, วิทฺธํเสตฺวา ตโย ภเว;
ธมฺมนาวํ สมารุยฺห, สนฺตาเรสฺสํ สเทวกํ’’ฯ

ทีปงฺกโร โลกวิทู, อาหุตีนํ ปฏิคฺคโห;
อุสฺสีสเก มํ ฐตฺวาน, อิทํ วจนมพฺรวิฯ

‘‘ปสฺสถ อิมํ ตาปสํ, ชฏิลํ อุคฺคตาปนํ;
อปริเมเยฺย อิโต กเปฺป, พุทฺโธ โลเก ภวิสฺสติฯ

‘‘อหุ กปิลวฺหยา รมฺมา, นิกฺขมิตฺวา ตถาคโต;
ปธานํ ปทหิตฺวาน, กตฺวา ทุกฺกรการิกํฯ

‘‘อชปาลรุกฺขมูเล, นิสีทิตฺวา ตถาคโต;
ตตฺถ ปายาสํ ปคฺคยฺห, เนรญฺชรมุเปหิติฯ

‘‘เนรญฺชราย ตีรมฺหิ, ปายาสํ อท โส ชิโน;
ปฏิยตฺตวรมเคฺคน, โพธิมูลมุเปหิติฯ

‘‘ตโต ปทกฺขิณํ กตฺวา, โพธิมณฺฑํ อนุตฺตโร;
อสฺสตฺถรุกฺขมูลมฺหิ, พุชฺฌิสฺสติ มหายโสฯ

‘‘อิมสฺส ชนิกา มาตา, มายา นาม ภวิสฺสติ;
ปิตา สุโทฺธทโน นาม, อยํ เหสฺสติ โคตโมฯ

‘‘อนาสวา วีตราคา, สนฺตจิตฺตา สมาหิตา;
โกลิโต อุปติโสฺส จ, อคฺคา เหสฺสนฺติ สาวกา;
อานโนฺท นามุปฏฺฐาโก, อุปฏฺฐิสฺสติมํ ชินํฯ

‘‘เขมา อุปฺปลวณฺณา จ, อคฺคา เหสฺสนฺติ สาวิกา;
อนาสวา วีตราคา, สนฺตจิตฺตา สมาหิตาฯ

‘‘โพธิ ตสฺส ภควโต, อสฺสโตฺถติ ปวุจฺจติ;
จิโตฺต จ หตฺถาฬวโก, อคฺคา เหสฺสนฺตุปฏฺฐกา;
อุตฺตรา นนฺทมาตา จ, อคฺคา เหสฺสนฺตุปฏฺฐิกา’’ฯ

อิทํ สุตฺวาน วจนํ, อสมสฺส มเหสิโน;
อาโมทิตา นรมรู, พุทฺธพีชํ กิร อยํฯ

อุกฺกุฏฺฐิสทฺทา วตฺตนฺติ, อโปฺผเฏนฺติ หสนฺติ จ;
กตญฺชลี นมสฺสนฺติ, ทสสหสฺสี สเทวกาฯ

ยทิมสฺส โลกนาถสฺส, วิรชฺฌิสฺสาม สาสนํ;
อนาคตมฺหิ อทฺธาเน, เหสฺสาม สมฺมุขา อิมํฯ

ยถา มนุสฺสา นทึ ตรนฺตา, ปฏิติตฺถํ วิรชฺฌิย;
เหฏฺฐา ติเตฺถ คเหตฺวาน, อุตฺตรนฺติ มหานทึฯ

เอวเมว มยํ สเพฺพ, ยทิ มุญฺจามิมํ ชินํ;
อนาคตมฺหิ อทฺธาเน, เหสฺสาม สมฺมุขา อิมํฯ

ทีปงฺกโร โลกวิทู, อาหุตีนํ ปฏิคฺคโห;
มม กมฺมํ ปกิเตฺตตฺวา, ทกฺขิณํ ปาทมุทฺธริฯ

เย ตตฺถาสุํ ชินปุตฺตา, สเพฺพ ปทกฺขิณมกํสุ มํ;
นรา นาคา จ คนฺธพฺพา, อภิวาเทตฺวาน ปกฺกมุํฯ

ทสฺสนํ เม อติกฺกเนฺต, สสเงฺฆ โลกนายเก;

หฏฺฐตุเฏฺฐน จิเตฺตน, อาสนา วุฏฺฐหึ ตทาฯ

สุเขน สุขิโต โหมิ, ปาโมเชฺชน ปโมทิโต;
ปีติยา จ อภิสฺสโนฺน, ปลฺลงฺกํ อาภุชึ ตทาฯ

ปลฺลเงฺกน นิสีทิตฺวา, เอวํ จิเนฺตสหํ ตทา;
‘‘วสีภูโต อหํ ฌาเน, อภิญฺญาปารมึ คโตฯ

‘‘ทสสหสฺสิโลกมฺหิ , อิสโย นตฺถิ เม สมา;
อสโม อิทฺธิธเมฺมสุ, อลภึ อีทิสํ สุขํ’’ฯ

ปลฺลงฺกาภุชเน มยฺหํ, ทสสหสฺสาธิวาสิโน;
มหานาทํ ปวเตฺตสุํ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

ยา ปุเพฺพ โพธิสตฺตานํ, ปลฺลงฺกวรมาภุเช;
นิมิตฺตานิ ปทิสฺสนฺติ, ตานิ อชฺช ปทิสฺสเรฯ

สีตํ พฺยปคตํ โหติ, อุณฺหญฺจ อุปสมฺมติ;
ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

ทสสหสฺสี โลกธาตู, นิสฺสทฺทา โหนฺติ นิราคุลา;
ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

มหาวาตา น วายนฺติ, น สนฺทนฺติ สวนฺติโย;
ตานิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

ถลชา ทกชา ปุปฺผา, สเพฺพ ปุปฺผนฺติ ตาวเท;
เตปชฺช ปุปฺผิตา สเพฺพ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

ลตา วา ยทิ วา รุกฺขา, ผลภารา โหนฺติ ตาวเท;
เตปชฺช ผลิตา สเพฺพ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

อากาสฏฺฐา จ ภูมฏฺฐา, รตนา โชตนฺติ ตาวเท;
เตปชฺช รตนา โชตนฺติ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

มานุสฺสกา จ ทิพฺพา จ, ตุริยา วชฺชนฺติ ตาวเท;
เตปชฺชุโภ อภิรวนฺติ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

วิจิตฺตปุปฺผา คคนา, อภิวสฺสนฺติ ตาวเท;
เตปิ อชฺช ปวสฺสนฺติ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

มหาสมุโทฺท อาภุชติ, ทสสหสฺสี ปกมฺปติ;
เตปชฺชุโภ อภิรวนฺติ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

นิรเยปิ ทสสหเสฺส, อคฺคี นิพฺพนฺติ ตาวเท;

เตปชฺช นิพฺพุตา อคฺคี, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

วิมโล โหติ สูริโย, สพฺพา ทิสฺสนฺติ ตารกา;
เตปิ อชฺช ปทิสฺสนฺติ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

อโนวเฏฺฐน อุทกํ, มหิยา อุพฺภิชฺชิ ตาวเท;
ตมฺปชฺชุพฺภิชฺชเต มหิยา, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

ตาราคณา วิโรจนฺติ, นกฺขตฺตา คคนมณฺฑเล;
วิสาขา จนฺทิมายุตฺตา, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

พิลาสยา ทรีสยา, นิกฺขมนฺติ สกาสยา;
เตปชฺช อาสยา ฉุทฺธา, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

น โหติ อรติ สตฺตานํ, สนฺตุฏฺฐา โหนฺติ ตาวเท;
เตปชฺช สเพฺพ สนฺตุฏฺฐา, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

โรคา ตทุปสมฺมนฺติ, ชิฆจฺฉา จ วินสฺสติ;
ตานิปชฺช ปทิสฺสนฺติ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

โรโค ตทา ตนุ โหติ, โทโส โมโห วินสฺสติ;
เตปชฺช วิคตา สเพฺพ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

ภยํ ตทา น ภวติ, อชฺชเปตํ ปทิสฺสติ;
เตน ลิเงฺคน ชานาม, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

รโช นุทฺธํสติ อุทฺธํ, อชฺชเปตํ ปทิสฺสติ;
เตน ลิเงฺคน ชานาม, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

อนิฏฺฐคโนฺธ ปกฺกมติ, ทิพฺพคโนฺธ ปวายติ;
โสปชฺช วายติ คโนฺธ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

สเพฺพ เทวา ปทิสฺสนฺติ, ฐปยิตฺวา อรูปิโน;
เตปชฺช สเพฺพ ทิสฺสนฺติ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

ยาวตา นิรยา นาม, สเพฺพ ทิสฺสนฺติ ตาวเท;
เตปชฺช สเพฺพ ทิสฺสนฺติ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

กุฏฺฏา กวาฏา เสลา จ, น โหนฺตาวรณา ตทา;
อกาสภูตา เตปชฺช, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

จุตี จ อุปปตฺติ จ, ขเณ ตสฺมิํ น วิชฺชติ;
ตานิปชฺช ปทิสฺสนฺติ, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

ทฬฺหํ ปคฺคณฺห วีริยํ, มา นิวตฺต อภิกฺกม;

มยเมฺปตํ วิชานาม, ธุวํ พุโทฺธ ภวิสฺสสิฯ

พุทฺธสฺส วจนํ สุตฺวา, ทสสหสฺสีนจูภยํ;
ตุฎฺฐหฎฺฐ ปโมทิโต, เอวํ จิเนฺตสหํ ตทาฯ

อเทฺวชฺฌวจนา พุทฺธา, อโมฆวจนา ชินา;
วิตถํ นตฺถิ พุทฺธานํ, ธุวํ พุโทฺธ ภวามหํฯ

ยถา ขิตฺตํ นเภ เลฑฺฑุ, ธุวํ ปตติ ภูมิยํ;
ตเถว พุทฺธเสฎฺฐานํ, วจนํ ธุวสสฺสตํฯ

ยถาปิ สพฺพสตฺตานํ, มรณํ ธุวสสฺสตํ;
ตเถว พุทฺธเสฎฺฐานํ, วจนํ ธุวสสฺสตํฯ

ยถา รตฺติกฺขเย ปเตฺต, สูริยุคฺคมนํ ธุวํ;
ตเถว พุทฺธเสฎฺฐานํ, วจนํ ธุวสสฺสตํฯ

ยถา นิกฺขนฺตสยนสฺส, สีหสฺส นทนํ ธุวํ;
ตเถว พุทฺธเสฎฺฐานํ, วจนํ ธุวสสฺสตํฯ

ยถา อาปนฺนสตฺตานํ, ภารโมโรปนํ ธุวํ;
ตเถว พุทฺธเสฎฺฐานํ, วจนํ ธุวสสฺสตํฯ

หนฺท พุทฺธกเร ธเมฺม, วิจินามิ อิโต จิโต;
อุทฺธํ อโธ ทส ทิสา, ยาวตา ธมฺมธาตุยาฯ

วิจินโนฺต ตทาทกฺขิํ, ปฐมํ **ทานปารมิํ**;
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ, อนุจิณฺณํ มหาปถํฯ

อิมํ ตฺวํ ปฐมํ ตาว, ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย;
ทานปารมิตํ คจฺฉ, ยทิ โพธิํ ปตฺตุมิจฺฉสิฯ

ยถาปิ กุโมฺภ สมฺปุโณฺณ, ยสฺส กสฺสจิ อโธกโต;
วมเต วุทกํ นิเสฺสสํ, น ตตฺถ ปริรกฺขติฯ

ตเถว ยาจเก ทิสฺวา, หีนมุกฺกฎฺฐมชฺฌิเม;
ททาหิ ทานํ นิเสฺสสํ, กุโมฺภ วิย อโธกโตฯ

น เหเต เอตฺตกาเยว, พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร;
อเญฺญปิ วิจินิสฺสามิ, เย ธมฺมา โพธิปาจนาฯ

วิจินโนฺต ตทาทกฺขิํ, ทุติยํ **สีลปารมิํ**;
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ, อาเสวิตนิเสวิตํฯ

อิมํ ตฺวํ ทุติยํ ตาว, ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย;

สีลปารมิตํ คจฺฉ, ยทิ โพธึ ปตฺตุมิจฺฉสิฯ

ยถาปิ จมรี วาลํ, กิสฺมิญฺจิ ปฏิลคฺคิตํ;
อุเปติ มรณํ ตตฺถ, น วิโกเปติ วาลธึฯ

ตเถว จตูสุ ภูมีสุ, สีลานิ ปริปูรย;
ปริรกฺข สทา สีลํ, จมรี วิย วาลธึฯ

น เหเต เอตฺตกาเยว, พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร;
อเญฺญปิ วิจินิสฺสามิ, เย ธมฺมา โพธิปาจนาฯ

วิจินนฺโต ตทาทกฺขึ, ตติยํ **เนกฺขมฺมปารมึ**;
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ, อาเสวิตนิเสวิตํฯ

อิมํ ตฺวํ ตติยํ ตาว, ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย;
เนกฺขมฺมปารมิตํ คจฺฉ, ยทิ โพธึ ปตฺตุมิจฺฉสิฯ

ยถา อนฺทุฆเร ปุริโส, จิรวุตฺโถ ทุขฏฺฏิโต;
น ตตฺถ ราคํ ชเนติ, มุตฺติเมว คเวสติฯ

ตเถว ตฺวํ สพฺพภเว, ปสฺส อนฺทุฆรํ วิย;
เนกฺขมฺมาภิมุโข โหติ, ภวโต ปริมุตฺติยาฯ

น เหเต เอตฺตกาเยว, พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร;
อเญฺญปิ วิจินิสฺสามิ, เย ธมฺมา โพธิปาจนาฯ

วิจินนฺโต ตทาทกฺขึ, จตุตฺถํ **ปญฺญาปารมึ**;
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ, อาเสวิตนิเสวิตํฯ

อิมํ ตฺวํ จตุตฺถํ ตาว, ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย;
ปญฺญาปารมิตํ คจฺฉ, ยทิ โพธึ ปตฺตุมิจฺฉสิฯ

ยถาปิ ภิกฺขุ ภิกฺขโนฺต, หีนมุกฺกฏฺฐมชฺฌิเม;
กุลานิ น วิวเชฺชโนฺต, เอวํ ลภติ ยาปนํฯ

ตเถว ตฺวํ สพฺพกาลํ, ปริปุจฺฉํ พุธํ ชนํ;
ปญฺญาปารมิตํ คนฺตฺวา, สโมฺพธึ ปาปุณิสฺสสิฯ

น เหเต เอตฺตกาเยว, พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร;
อเญฺญปิ วิจินิสฺสามิ, เย ธมฺมา โพธิปาจนาฯ

วิจินนฺโต ตทาทกฺขึ, ปญฺจมํ **วีริยปารมึ**;
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ, อาเสวิตนิเสวิตํฯ

อิมํ ตฺวํ ปญฺจมํ ตาว, ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย;

วีริยปารมิตํ คจฺฉ, ยทิ โพธึ ปตฺตุมิจฺฉสิฯ

ยถาปิ สีโห มิคราชา, นิสชฺชฏฺฐานจงฺกเม;
อลีนวีริโย โหติ, ปคฺคหิตมโน สทาฯ

ตเถว ตฺวํ สพฺพภเว, ปคฺคณฺห วีริยํ ทฬฺหํ;
วีริยปารมิตํ คนฺตฺวา, สโมฺพธึ ปาปุณิสฺสสิฯ

น เหเต เอตฺตกาเยว, พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร;
อเญฺญปิ วิจินิสฺสามิ, เย ธมฺมา โพธิปาจนาฯ

วิจินนฺโต ตทา ทกฺขึ, ฉฏฺฐมํ **ขนฺติปารมึ**;
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ, อาเสวิตนิเสวิตํฯ

อิมํ ตฺวํ ฉฏฺฐมํ ตาว, ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย;
ตตฺถ อเทฺวชฺฌมานโส, สโมฺพธึ ปาปุณิสฺสสิฯ

ยถาปิ ปถวี นาม, สุจิมฺปิ อสุจิมฺปิ จ;
สพฺพํ สหติ นิเกฺขปํ, น กโรติ ปฏิฆํ ตยาฯ

ตเถว ตฺวมฺปิ สเพฺพสํ, สมฺมานาวมานกฺขโม;
ขนฺติปารมิตํ คนฺตฺวา, สโมฺพธึ ปาปุณิสฺสสิฯ

น เหเต เอตฺตกาเยว, พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร;
อเญฺญปิ วิจินิสฺสามิ, เย ธมฺมา โพธิปาจนาฯ

วิจินนฺโต ตทา ทกฺขึ, สตฺตมํ **สจฺจปารมึ**;
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ, อาเสวิตนิเสวิตํฯ

อิมํ ตฺวํ สตฺตมํ ตาว, ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย;
ตตฺถ อเทฺวชฺฌวจโน, สโมฺพธึ ปาปุณิสฺสสิฯ

ยถาปิ โอสมี นาม, ตุลาภูตา สเทวเก;
สมเย อุตุวเสฺส วา, น โวกฺกมติ, วีถิโตฯ

ตเถว ตฺวมฺปิ สเจฺจสุ, มา โวกฺกมสิ วีถิโต;
สจฺจปารมิตํ คนฺตฺวา, สโมฺพธึ ปาปุณิสฺสสิฯ

น เหเต เอตฺตกาเยว, พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร;
อเญฺญปิ วิจินิสฺสามิ, เย ธมฺมา โพธิปาจนาฯ

วิจินนฺโต ตทา ทกฺขึ, อฏฺฐมํ อธิฏฺฐานปารมึ;
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ, อาเสวิตนิเสวิตํฯ

อิมํ ตฺวํ อฏฺฐมํ ตาว, ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย;

ตตฺถ ตุวํ อจโล หุตฺวา, สโมฺพธึ ปาปุณิสฺสสิฯ

ยถาปิ ปพฺพโต เสโล, อจโล สุปฺปติฏฺฐิโต;
น กมฺปติ ภุสวาเตหิ, สกฏฺฐาเนว ติฏฺฐติฯ

ตเถว ตุวมฺปิ อธิฏฺฐาเน, สพฺพทา อจโล ภว;
อธิฏฺฐานปารมิตํ คนฺตฺวา, สโมฺพธึ ปาปุณิสฺสสิฯ

น เหเต เอตฺตกาเยว, พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร;
อเญฺญปิ วิจินิสฺสามิ, เย ธมฺมา โพธิปาจนาฯ

วิจินโนฺต ตทาทกฺขึ, นวมํ **เมตฺตาปารมึ**;
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ, อาเสวิตนิเสวิตํฯ

อิมํ ตุวํ นวมํ ตาว, ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย;
เมตฺตาย อสโม โหหิ, ยทิ โพธึ ปตฺตุมิจฺฉสิฯ

ยถาปิ อุทกํ นาม, กลฺยาเณ ปาปเก ชเน;
สมํ ผรติ สีเตน, ปวาเหติ รโชมลํฯ

ตเถว ตุวมฺปิ หิตาหิเต, สมํ เมตฺตาย ภาวย;
เมตฺตาปารมิตํ คนฺตฺวา, สโมฺพธึ ปาปุณิสฺสสิฯ

น เหเต เอตฺตกาเยว, พุทฺธธมฺมา ภวิสฺสเร;
อเญฺญปิ วิจินิสฺสามิ, เย ธมฺมา โพธิปาจนาฯ

วิจินโนฺต ตทาทกฺขึ, ทสมํ อุเปกฺขาปารมึ;
ปุพฺพเกหิ มเหสีหิ, อาเสวิตนิเสวิตํฯ

อิมํ ตุวํ ทสมํ ตาว, ทฬฺหํ กตฺวา สมาทิย;
ตุลาภูโต ทโฬฺห หุตฺวา, สโมฺพธึ ปาปุณิสฺสสิฯ

ยถาปิ ปถวี นาม, นิกฺขิตฺตํ อสุจึ สุจึ;
อุเปกฺขติ อุโภเปเต, โกปานุนยวชฺชิตาฯ

ตเถว ตุวมฺปิ สุขทุเกฺข, ตุลาภูโต สทา ภว;
อุเปกฺขาปารมิตํ คนฺตฺวา, สโมฺพธึ ปาปุณิสฺสสิฯ

เอตฺตกาเยว เต โลเก, เย ธมฺมา โพธิปาจนา;
ตตุทฺธํ นตฺถิ อญฺญตฺร, ทฬฺหํ ตตฺถ ปติฏฺฐหฯ

อิเม ธเมฺม สมฺมสโต, สภาวรสลกฺขเณ;
ธมฺมเตเชน วสุธา, ทสสหสฺสี ปกมฺปถฯ

จลตา รวติ ปถวี, อุจฺฉุยนฺตํว ปีฬิตํ;

เตลยเนฺต ยถา จกฺกํ, เอวํ กมฺปติ เมทินีฯ

ยาวตา ปริสา อาสิ, พุทฺธสฺส ปริเวสเน;
ปเวธมานา สา ตตฺถ, มุจฺฉิตา เสสิ ภูมิยาฯ

ฆฏาเนกสหสฺสานิ , กุมฺภีนญฺจ สตา พหู;
สญฺจุณฺณมถิตา ตตฺถ, อญฺญมญฺญํ ปฆฏฺฏิตาฯ

อุพฺพิคฺคา ตสิตา ภีตา, ภนฺตา พฺยาถิตมานสา;
มหาชนา สมาคมฺม, ทีปงฺกรมุปาคมุํฯ

กิํ ภวิสฺสติ โลกสฺส, กลฺยาณมถ ปาปกํ;
สโพฺพ อุปทฺทุโต โลโก, ตํ วิโนเทหิ จกฺขุมฯ

เตสํ ตทา สญฺญาเปสิ, ทีปงฺกโร มหามุนิ;
วิสฺสตฺถา โหถ มา ภาถ, อิมสฺมิํ ปถวิกมฺปเนฯ

ยมหํ อชฺช พฺยากาสิํ, พุโทฺธ โลเก ภวิสฺสติ;
เอโส สมฺมสติ ธมฺมํ, ปุพฺพกํ ชินเสวิตํฯ

ตสฺส สมฺมสโต ธมฺมํ, พุทฺธภูมิํ อเสสโต;
เตนายํ กมฺปิตา ปถวี, ทสสหสฺสี สเทวเกฯ

พุทฺธสฺส วจนํ สุตฺวา, มโน นิพฺพายิ ตาวเท;
สเพฺพ มํ อุปสงฺกมฺม, ปุนาปิ อภิวนฺทิสุํฯ

สมาทยิตฺวา พุทฺธคุณํ, ทฬฺหํ กตฺวาน มานสํ;
ทีปงฺกรํ นมสฺสิตฺวา, อาสนา วุฏฺฐหิํ ตทาฯ

ทิพฺพํ มานุสกํ ปุปฺผํ, เทวา มานุสกา อุโภ;
สโมกิรนฺติ ปุเปฺผหิ, วุฏฺฐหนฺตสฺส อาสนาฯ

เวทยนฺติ จ เต โสตฺถิํ, เทวา มานุสกา อุโภ;
มหนฺตํ ปตฺถิตํ ตุยฺหํ, ตํ ลภสฺสุ ยถิจฺฉิตํฯ

สพฺพีติโย วิวชฺชนฺตุ, โสโก โรโค วินสฺสตุ;
มา เต ภวนฺตฺวนฺตรายา, ผุส ขิปฺปํ โพธิมุตฺตมํฯ

ยถาปิ สมเย ปเตฺต, ปุปฺผนฺติ ปุปฺผิโน ทุมา;
ตเถว ตฺวํ มหาวีร, พุทฺธญาเณน ปุปฺผสุฯ

ยถา เย เกจิ สมฺพุทฺธา, ปูรยุํ ทสปารมี;
ตเถว ตฺวํ มหาวีร, ปูเรหิ ทสปารมีฯ

ยถา เย เกจิ สมฺพุทฺธา, โพธิมณฺฑมฺหิ พุชฺฌเร;

ตเถว ตฺวํ มหาวีร, พุชฺฌสฺสุ ชินโพธิยํฯ

ยถา เย เกจิ สมฺพุทฺธา, ธมฺมจกฺกํ ปวตฺตยุํ;
ตเถว ตฺวํ มหาวีร, ธมฺมจกฺกํ ปวตฺตยฯ

ปุณฺณมาเย ยถา จนฺโท, ปริสุทฺโธ วิโรจติ;
ตเถว ตฺวํ ปุณฺณมโน, วิโรจ ทสสหสฺสิยํฯ

ราหุมุตฺโต ยถา สูริโย, ตาเปน อติโรจติ;
ตเถว โลกา มุญฺจิตฺวา, วิโรจ สิริยา ตฺวํฯ

ยถา ยา กาจิ นทิโย, โอสรนฺติ มโหทธึ;
เอวํ สเทวกา โลกา, โอสรนฺตุ ตวนฺติเกฯ

เตหิ ถุตปฺปสตฺโถ โส, ทส ธมฺเม สมาทิย;
เต ธมฺเม ปริปูเรนฺโต, ปวนํ ปาวิสี ตทาฯ

สุเมธกถา นิฏฺฐิตาฯ

ตทา เต โภชยิตฺวาน, สสงฺฆํ โลกนายกํ;
อุปคจฺฉุํ สรณํ ตสฺส, ทีปงฺกรสฺส สตฺถุโนฯ

สรณาคมเน กญฺจิ, นิเวเสสิ ตถาคโต;
กญฺจิ ปญฺจสุ สีเลสุ, สีเล ทสวิเธ ปรํฯ

กสฺสจิ เทติ สามญฺญํ, จตุโร ผลมุตฺตเม;
กสฺสจิ อสเม ธมฺเม, เทติ โส ปฏิสมฺภิทาฯ

กสฺสจิ วรสมาปตฺติโย, อฏฺฐ เทติ นราสโภ;
ติสฺโส กสฺสจิ วิชฺชาโย, ฉฬภิญฺญา ปเวจฺฉติฯ

เตน โยเคน ชนกายํ, โอวทติ มหามุนิ;
เตน วิตฺถาริกํ อาสิ, โลกนาถสฺส สาสนํฯ

มหาหนุสภกฺขนฺโธ, ทีปงฺกรสนามโก;
พหู ชเน ตารยติ, ปริโมเจติ ทุคฺคตึฯ

โพธเนยฺยํ ชนํ ทิสฺวา, สตสหเสฺสปิ โยชเน;
ขเณน อุปคนฺตฺวาน, โพเธติ ตํ มหามุนิฯ

ปฐมาภิสมเย พุทฺโธ, โกฏิสตมโพธยิ;
ทุติยาภิสมเย นาโถ, นวุติโกฏิมโพธยิฯ

ยทา จ เทวภวนมฺหิ, พุทฺโธ ธมฺมเทสยิ;
นวุติโกฏิสหสฺสานํ, ตติยาภิสมโย อหุฯ

สนฺนิปาตา ตโย อาสุํ, ทีปงฺกรสฺส สตฺถุโน;
โกฏิสตสหสฺสานํ, ปฐโม อาสิ สมาคโมฯ

ปุน นารทกูฏมฺหิ, ปวิเวกคเต ชิเน;
ขีณาสวา วีตมลา, สมึสุ สตโกฏิโยฯ

ยมฺหิ กาเล มหาวีโร, สุทสฺสนสิลุจฺจเย;
นวุติโกฏิสหเสฺสหิ, ปวาเรสิ มหามุนิฯ

อหํ เตน สมเยน, ชฏิโล อุคฺคตาปโน;
อนฺตลิกฺขมฺหิ จรโณ, ปญฺจาภิญฺญาสุ ปารคูฯ

ทสวีสสหสฺสานํ, ธมฺมาภิสมโย อหุ;
เอกทฺวินฺนํ อภิสมยา, คณนาโต อสงฺขิยาฯ

วิตฺถาริกํ พาหุชญฺญํ, อิทฺธํ ผีตํ อหุ ตทา;
ทีปงฺกรสฺส ภควโต, สาสนํ สุวิโสธิตํฯ

จตฺตาริ สตสหสฺสานิ, ฉฬภิญฺญา มหิทฺธิกา;
ทีปงฺกรํ โลกวิทุํ, ปริวาเรนฺติ สพฺพทาฯ

เย เกจิ เตน สมเยน, ชหนฺติ มานุสํ ภวํ;
อปฺปตฺตมานสา เสขา, ครหิตา ภวนฺติ เตฯ

สุปุปฺผิตํ ปาวจนํ, อรหนฺเตหิ ตาทิหิ;
ขีณาสเวหิ วิมเลหิ, อุปโสภติ สเทวเกฯ

นครํ รมฺมวตี นาม, สุเทโว นาม ขตฺติโย;
สุเมธา นาม ชนิกา, ทีปงฺกรสฺส สตฺถุโนฯ

สุมงฺคโล จ ติสฺโส จ, อเหสุํ อคฺคสาวกา;
สาคโต นามุปฏฺฐาโก, ทีปงฺกรสฺส สตฺถุโนฯ

นนฺทา เจว สุนนฺทา จ, อเหสุํ อคฺคสาวิกา;
โพธิ ตสฺส ภควโต, ปิปฺผลีติ ปวุจฺจติฯ

อสีติหตฺถมุพฺเพโธ, ทีปงฺกโร มหามุนิ;
โสภติ ทีปรุกฺโขว, สาลราชาว ปุปฺผิโต;
ปภา วิธาวติ ตสฺส, สมนฺตา ทฺวาทสโยชเนฯ

สตสหสฺสวสฺสานิ, อายุ ตสฺส มเหสิโน;
ตาวตา ติฏฺฐมาโน โส, ตาเรสิ ชนตํ พหุํฯ

โชตยิตฺวาน สทฺธมฺมํ, สนฺตาเรตฺวา มหาชนํ;
ชลิตฺวา อคฺคิกฺขนฺธว, นิพฺพุโต โส สสาวโกฯ

สา จ อิทฺธิ โส จ ยโส, ตานิ จ ปาเทสุ จกฺกรตนานิ;
สพฺพํ ตมนฺตรหิตํ, นนุ ริตฺตา สพฺพสงฺขาราติฯ

ทีปงฺกรสฺส ภควโต อปรภาเค เอกํ อสเงฺขฺยยฺยํ อติกฺกมิตฺวา **โกณฺฑญฺโญ** นาม สตฺถา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา อเหสุํฯ ปฐมสนฺนิปาเต โกฏิสตสหสฺสํฯ ทุติเย โกฏิสหสฺสํ, ตติเย นวุติโกฏิโยฯ

ตทา โพธิสโตฺต **วิชิตาวี** นาม จกฺกวตฺตี หุตฺวา โกฏิสตสหสฺสสงฺขสฺส พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส มหาทานํ อทาสิฯ สตฺถา โพธิสตฺตํ ''พุโทฺธ ภวิสฺสตี''ติ พฺยากริตฺวา ธมฺมํ เทเสสิฯ โส สตฺถุ ธมฺมกถํ สุตฺวา รชฺชํ นิยฺยาเตตฺวา ปพฺพชิฯ โส ตีณิ ปิฏกานิ อุคฺคเหตฺวา อฏฺฐ สมาปตฺติโย, ปญฺจ จ อภิญฺญาโย อุปฺปาเทตฺวา อปริหีนชฺฌาโน พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺติฯ โกณฺฑญฺญพุทฺธสฺส ปน รมฺมวตี นาม นครํ, สุนโนฺท นาม ขตฺติโย ปิตา, สุชาตา นาม มาตา, ภโทฺท จ สุภโทฺท จ เทฺว อคฺคสาวกา, อนุรุโทฺธ นาม อุปฏฺฐาโก, ติสฺสา จ อุปติสฺสา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, สาลกลฺยาณี โพธิ, อฏฺฐาสีติหตฺถุเพฺพธํ สรีรํ, วสฺสสตสหสฺสํ อายุปฺปมาณํ อโหสิฯ

ตสฺส อปรภาเค เอกํ อสเงฺขฺยยฺยํ อติกฺกมิตฺวา เอกสฺมิํเยว กเปฺป จตฺตาโร พุทฺธา นิพฺพตฺติํสุ **มงฺคโล สุมโน เรวโต โสภิโต**ติฯ **มงฺคลสฺส** ปน ภควโต ตีสุ สาวกสนฺนิปาเตสุ ปฐมสนฺนิปาเต โกฏิสตสหสฺสภิกฺขู อเหสุํฯ ทุติเย โกฏิสหสฺสํฯ ตติเย นวุติโกฏิโยฯ เวมาติกภาตา ปนสฺส อานนฺทกุมาโร นาม นวุติโกฏิสงฺขฺยาย ปริสาย สทฺธิํ ธมฺมสวนตฺถาย สตฺถุ สนฺติกํ อคมาสิ, สตฺถา ตสฺส อนุปุพฺพิกถํ กเถสิฯ โส สทฺธิํ ปริสาย สห ปฏิสมฺภิทาหิ อรหตฺตํ ปาปุณิฯ สตฺถา เตสํ กุลปุตฺตานํ ปุพฺพจริยํ โอโลเกโนฺต อิทฺธิมยปตฺตจีวรสฺส อุปนิสฺสยํ ทิสฺวา ทกฺขิณหตฺถํ ปสาเรตฺวา ''เอถ ภิกฺขโว''ติ อาหฯ สเพฺพ ตงฺขณเญฺญว อิทฺธิมยปตฺตจีวรธรา สฏฺฐิวสฺสิกเตฺถรา วิย อากปฺปสมฺปนฺนา หุตฺวา สตฺถารํ วนฺทิตฺวา ปริวารยิํสุ อยมสฺส ตติโย สาวกสนฺนิปาโต อโหสิฯ

ยถา ปน อเญฺญสํ พุทฺธานํ สมนฺตา อสีติหตฺถปฺปมาณาเยว สรีรปฺปภา โหติ, น, เอวํ ตสฺสฯ ตสฺส ปน ภควโต สรีรปฺปภา นิจฺจกาลํ ทสสหสฺสิโลกธาตุํ ผริตฺวา อฏฺฐาสิฯ รุกฺขปถวีปพฺพตสมุทฺทาทโย อนฺตมโส อุกฺขลิยาทีนิ อุปาทาย สุวณฺณปฏ ปริโยนทฺธา วิย อเหสุํฯ อายุปฺปมาณํ ปนสฺส นวุติวสฺสสหสฺสานิ อโหสิฯ เอตฺตกํ กาลํ จนฺทิมสูริยาทโย อตฺตโน ปภาย วิโรจิตุํ นาสกฺขิํสุ, รตฺตินฺทิวปริเจฺฉโท น ปญฺญายิตฺถฯ ทิวา สูริยาโลเกน วิย สตฺตา นิจฺจํ พุทฺธาโลเกเนว วิจริํสุฯ สายํ ปุปฺผิตานํ กุสุมานํ, ปาโต รวนกสกุณานญฺจ วเสน โลโก รตฺตินฺทิวปริเจฺฉทํ สลฺลเกฺขสิ ฯ กิํ ปน อเญฺญสํ พุทฺธานํ อยมานุภาโว นตฺถีติ? โน นตฺถิ, เตปิ หิ อากงฺขมานา ทสสหสฺสิํ วา โลกธาตุํ, ตโต วา ภิโยฺย อาภาย ผเรยฺยุํฯ มงฺคลสฺส ปน ภควโต ปุพฺพปตฺถนาวเสน อเญฺญสํ พฺยามปฺปภา วิย สรีรปฺปภา นิจฺจเมว ทสสหสฺสิโลกธาตุํ ผริตฺวา อฏฺฐาสิฯ

โส กิร โพธิสตฺตจริยกาเล เวสฺสนฺตรสทิเส อตฺตภาเว ฐิโต สปุตฺตทาโร วงฺกปพฺพตสทิเส ปพฺพเต วสิฯ อเถโก ขรทาฐิโก นาม ยโกฺข มหาปุริสสฺส ทานชฺฌาสยตํ สุตฺวา พฺราหฺมณวเณฺณน อุปสงฺกมิตฺวา มหาสตฺตํ เทฺว ทารเก ยาจิฯ มหาสโตฺต ''ททามิ พฺราหฺมณสฺส ปุตฺตเก''ติ หฏฺฐปหโฏฺฐ อุทกปริยนฺตํ ปถวิํ กเมฺปโนฺต เทฺวปิ ทารเก อทาสิฯ ยโกฺข จงฺกมนโกฏิยํ อาลมฺพนผลกํ นิสฺสาย ฐตฺวา ปสฺสนฺตเสฺสว มหาสตฺตสฺส มุฬาลกลาปํ วิย เทฺว ทารเก ขาทิฯ มหาปุริสสฺส ยกฺขํ โอโลเกตฺวา วิวฏมเตฺต อคฺคิชาลํ วิย โลหิตธารํ อุคฺ

คิรมานํ ตสฺส มุขํ ทิสฺวาปิ เกสคฺคมตฺตมฺปิ โทมนสฺสํ นุปฺปชฺชิ, ‘‘สุทินฺนํ วต เม ทาน’’นฺติ จินฺตยโต ปนสฺส สรีเร มหนฺตํ ปีติโสมนสฺสํ อุทปาทิฯ โส ‘‘อิมสฺส เม นิสฺสเนฺทน อนาคเต อิมินาว นีหาเรน สรีรโต รสฺมิโย นิกฺขมนฺตู’’ติ ปตฺถนํ อกาสิฯ ตสฺส ตํ ปตฺถนํ นิสฺสาย พุทฺธภูตสฺส สรีรโต รสฺมิโย นิกฺขมิตฺวา เอตฺตกํ ฐานํ ผริํสุฯ

อปรมฺปิสฺส ปุพฺพจริตํ อตฺถิฯ โส กิร โพธิสตฺตกาเล เอกสฺส พุทฺธสฺส เจติยํ ทิสฺวา ‘‘อิมสฺส พุทฺธสฺส มยา ชีวิตํ ปริจฺจชิตุํ วฏฺฏตี’’ติ ทณฺฑกทีปิกาเวฐนนิยาเมน สกลสรีรํ เวฐาเปตฺวา รตนมตฺตมกุลํ สตสหสฺสคฺฆนิกํ สุวณฺณปาติํ สปฺปิสฺส ปูราเปตฺวา ตตฺถ สหสฺสวฏฺฏิโย ชาลาเปตฺวา ตํ สีเสนาทาย สกลสรีรํ ชาลาเปตฺวา เจติยํ ปทกฺขิณํ กโรโนฺต สกลรตฺติํ วีตินาเมสิฯ เอวํ ยาว อรุณุคฺคมนา วายมนฺตสฺสาปิสฺส โลมกูปมตฺตมฺปิ อุสฺมํ น คณฺหิ, ปทุมคพฺภํ ปวิฏฺฐกาโล วิย อโหสิฯ ธโมฺม หิ นาเมส อตฺตานํ รกฺขนฺตํ รกฺขติฯ เตนาห ภควา –

> ‘‘ธโมฺม หเว รกฺขติ ธมฺมจาริํ,
> ธโมฺม สุจิโณฺณ สุขมาวหาติ;
> เอสานิสํโส ธเมฺม สุจิเณฺณ,
> น ทุคฺคติํ คจฺฉติ ธมฺมจารี’’ติฯ (เถรคา. ๓๐๓; ชา. ๑.๑๐.๑๐๒; ๑.๑๕.๓๘๕);

อิมสฺสาปิ กมฺมสฺส นิสฺสเนฺทน ตสฺส ภควโต สรีโรภาโส ทสสหสฺสิโลกธาตุํ ผริตฺวา อฏฺฐาสิฯ

ตทา อมฺหากํ โพธิสโตฺต **สุรุจิ** นาม พฺราหฺมโณ หุตฺวา ‘‘สตฺถารํ นิมเนฺตสฺสามี’’ติ อุปสงฺกมิตฺวา มธุรธมฺมกถํ สุตฺวา ‘‘เสฺว มยฺหํ ภิกฺขํ คณฺหถ ภเนฺต’’ติ อาหฯ พฺราหฺมณ กิตฺตเกหิ เต ภิกฺขูหิ อโตฺถติ, กิตฺตกา ปน โว ภเนฺต ปริวารา ภิกฺขูติฯ ตทา สตฺถุ ปฐมสนฺนิปาโตเยว โหติฯ ตสฺมา ‘‘โกฏิสตสหสฺส’’นฺติ อาหฯ ‘‘ภเนฺต, สเพฺพหิปิ สทฺธิํ มยฺหํ ภิกฺขํ คณฺหถา’’ติ อาหฯ สตฺถา อธิวาเสสิฯ พฺราหฺมโณ สฺวาตนาย นิมเนฺตตฺวา เคหํ คจฺฉโนฺต จิเนฺตสิ ‘‘อหํ เอตฺตกานํ ภิกฺขูนํ ยาคุภตฺตวตฺถาทีนิ ทาตุํ โน น สโกฺกมิ, นิสีทนฏฺฐานํ ปน กถํ ภวิสฺสตี’’ติฯ ตสฺส สา จินฺตา จตุราสีติโยชนสหสฺสมตฺถเก ฐิตสฺส เทวรโญฺญ ปณฺฑุกมฺพลสิลาสนสฺส อุณฺหภาวํ ชเนสิฯ สโกฺก ‘‘โก นุ โข มํ อิมสฺมา ฐานา จาเวตุกาโม’’ติ ทิพฺพจกฺขุนา โอโลเกโนฺต มหาปุริสํ ทิสฺวา ‘‘อยํ สุรุจิ พฺราหฺมโณ พุทฺธปฺปมุขํ ภิกฺขุสงฺฆํ นิมเนฺตตฺวา นิสีทนฏฺฐานตฺถาย จิเนฺตสิ, มยาปิ ตตฺถ คนฺตฺวา ปุญฺญโกฏฺฐาสํ คเหตุํ วฏฺฏตี’’ติ วฑฺฒกิวณฺณํ นิมฺมินิตฺวา วาสิผรสุหโตฺถ มหาปุริสสฺส ปุรโต ปาตุรโหสิฯ ‘‘อตฺถิ นุ โข กสฺสจิ ภติยา กตฺตพฺพกิจฺจ’’นฺติ อาหฯ มหาปุริโส ตํ ทิสฺวา ‘‘กิํ กมฺมํ กริสฺสสี’’ติ อาหฯ มม อชานนสิปฺปํ นาม นตฺถิ, เคหํ วา มณฺฑปํ วา โย ยํ กาเรติ, ตสฺส ตํ กาตุํ ชานามีติฯ เตน หิ มยฺหํ กมฺมํ อตฺถีติฯ กิํ, อยฺยาติ? สฺวาตนาย เม โกฏิสตสหสฺสภิกฺขู นิมนฺติตา, เตสํ นิสีทนมณฺฑปํ กริสฺสสีติฯ อหํ นาม กเรยฺยํ, สเจ เม ภติํ ทาตุํ สกฺขิสฺสถาติฯ สกฺขิสฺสามิ, ตาตาติฯ ‘‘สาธุ กริสฺสามี’’ติ คนฺตฺวา เอกํ ปเทสํ โอโลเกสิฯ

ทฺวาทสเตรสโยชนปฺปมาโณ ปเทโส กสิณมณฺฑลํ วิย สมตโล อโหสิฯ โส ‘‘เอตฺตเก ฐาเน สตฺตรตนมโย มณฺฑโป อุฏฺฐหตู’’ติ จิเนฺตตฺวา โอโลเกสิฯ ตาวเทว ปถวิํ ภินฺทิตฺวา มณฺฑโป อุฏฺฐหิฯ ตสฺส สุวณฺณมเยสุ ถเมฺภสุ รชตมยา ฆฏกา อเหสุํ, รชตมเยสุ ถเมฺภสุ สุวณฺณมยา, มณิตฺถเมฺภสุ ปวาฬมยา, ปวาฬตฺถเมฺภสุ มณิมยา, สตฺตรตนมเยสุ ถเมฺภสุ สตฺตรตนมยาว ฆฏกา อเหสุํฯ ตโต ‘‘มณฺฑปสฺส อนฺตรเนฺตน กิงฺกิณิกชาลํ โอลมฺพตู’’ติ โอโลเกสิฯ สห โอโลกเนเนว กิงฺกิณิกชาลํ โอลมฺพิ, ยสฺส มนฺทวาเตริตสฺส ปญฺจงฺคิกเสฺสว ตูริยสฺส

มธุรสโทฺท นิคฺคจฺฉติฯ ทิพฺพสงฺคีติวตฺตนกาโล วิย อโหสิฯ ‘‘อนฺตรนฺตรา คนฺธทามมาลาทามานิ โอลมฺพนฺตู’’ติ จินฺเตสิฯ ตาวเทว ทามานิ โอลมฺพึสุฯ ‘‘โกฏิสตสหสฺสสงฺขฺยานํ ภิกฺขูนํ อาสนานิ จ อาธารกานิ จ ปถวึ ภินฺทิตฺวา อุฏฺฐหนฺตู’’ติ จินฺเตสิฯ ตาวเทว อุฏฺฐหึสุฯ ‘‘โกเณ โกเณ เอเกกา อุทกจาฏิโย อุฏฺฐหนฺตู’’ติ จินฺเตสิ, ตาวเทว อุทกจาฏิโย อุฏฺฐหึสุ เอตฺตกํ มาเปตฺวา พฺราหฺมณสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา ‘‘เอหิ อยฺย ตว มณฺฑปํ โอโลเกตฺวา มยฺหํ ภตึ เทหี’’ติ อาหฯ มหาปุริโส คนฺตฺวา มณฺฑปํ โอโลเกสิ ฯ โอโลเกนฺตเสฺสวสฺส สกลสรีรํ ปญฺจวณฺณาย ปีติยา นิรนฺตรํ ผุฏํ อโหสิฯ อถสฺส มณฺฑปํ โอโลเกตฺวา เอตทโหสิ ‘‘นายํ มณฺฑโป มนุสฺสภูเตน กโต, มยฺหํ ปน อชฺฌาสยํ มยฺหํ คุณํ อาคมฺม อทฺธา สกฺกสฺส ภวนํ อุณฺหํ อโหสิฯ ตโต สเกฺกน เทวรญฺญา อยํ มณฺฑโป การิโต ภวิสฺสตี’’ติฯ ‘‘น โข ปน เม ยุตฺตํ เอวรูเป มณฺฑเป เอกทิวสํเยว ทานํ ทาตุํ, สตฺตาหํ ทสฺสามี’’ติ จินฺเตสิฯ

พาหิรกทานญฺหิ ตตฺตกมฺปิ สมานํ โพธิสตฺตานํ ตุฏฺฐึ กาตุํ น สโกฺกติฯ อลงฺกตสีสํ ปน ฉินฺทิตฺวา อญฺชิตอกฺขีนิ อุปฺปาเฏตฺวา, หทยมํสํ วา อุปฺปาเฏตฺวา ทินฺนกาเล โพธิสตฺตานํ จาคํ นิสฺสาย ตุฏฺฐิ นาม โหติฯ อมฺหากมฺปิ หิ โพธิสตฺตสฺส สิวิชาตเก เทวสิกํ ปญฺจสตสหสฺสกหาปณานิ วิสฺสเชฺชตฺวา จตูสุ นครทฺวาเรสุ, มเชฺฌ นคเร จ ทานํ ททนฺตสฺส ตํ ทานํ ตุฏฺฐึ อุปฺปาเทตุํ นาสกฺขิฯ ยทา ปนสฺส พฺราหฺมณวเณฺณน อาคนฺตฺวา สโกฺก เทวราชา อกฺขีนิ ยาจิ, ตทา ตานิ อุปฺปาเฏตฺวา ททมานเสฺสว หาโส อุปฺปชฺชิ, เกสคฺคมตฺตมฺปิ จิตฺตสฺส อญฺญถตฺตํ นาโหสิฯ เอวํ ทานํ นิสฺสาย โพธิสตฺตานํ ติตฺติ นาม นตฺถิฯ ตสฺมา โสปิ มหาปุริโส ‘‘สตฺตาหํ มยา โกฏิสตสหสฺสสงฺขฺยานํ ภิกฺขูนํ ทานํ ทาตุํ วฏฺฏตี’’ติ จินฺเตตฺวา ตสฺมึ มณฺฑเป พุทฺธปฺปมุขํ ภิกฺขุสงฺฆํ นิสีทาเปตฺวา สตฺตาหํ ควปานํ นาม อทาสิฯ ควปานนฺติ มหเนฺต มหเนฺต โกลเมฺพ ขีรสฺส ปูเรตฺวา อุทฺธเนสุ อาโรเปตฺวา ฆนปากปเกฺก ขีเร โถเก ตณฺฑุเล ปกฺขิปิตฺวา ปกฺกมธุสกฺกรจุณฺณสปฺปีหิ อภิสงฺขตํ โภชนํ วุจฺจติฯ มนุสฺสาเยว ปน ปริวิสิตุํ นาสกฺขึสุ, เทวาปิ เอกนฺตริกา หุตฺวา ปริวิสึสุฯ ทฺวาทสเตรสโยชนปฺปมาณํ ฐานมฺปิ ภิกฺขู คณฺหิตุํ นปฺปโหติเยวฯ เต ปน ภิกฺขู อตฺตโน อานุภาเวน นิสีทึสุฯ ปริโยสานทิวเส สพฺพภิกฺขูนํ ปตฺตานิ โธวาเปตฺวา เภสชฺชตฺถาย สปฺปินวนีตเตลมธุผาณิตานํ ปูเรตฺวา ติจีวเรหิ สทฺธึ อทาสิฯ สงฺฆนวกภิกฺขุนา ลทฺธติจีวรสาฏกา สตสหสฺสคฺฆนิกา อเหสุํฯ สตฺถา อนุโมทนํ กโรโนฺต ‘‘อยํ ปุริโส เอวรูปํ มหาทานํ อทาสิ, โก นุ โข ภวิสฺสตี’’ติ อุปธาเรโนฺต ‘‘อนาคเต กปฺปสตสหสฺสาธิกานํ ทฺวินฺนํ อสเงฺขฺยยฺยานํ มตฺถเก โคตโม นาม พุโทฺธ ภวิสฺสตี’’ติ ทิสฺวา มหาปุริสํ อามเนฺตตฺวา ‘‘ตฺวํ เอตฺตกํ นาม กาลํ อติกฺกมิตฺวา โคตโม นาม พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

มหาปุริโส พฺยากรณํ สุตฺวา ‘‘อหํ กิร พุโทฺธ ภวิสฺสามิ, โก เม ฆราวาเสน อโตฺถ , ปพฺพชิสฺสามี’’ติ จินฺเตตฺวา ตถารูปํ สมฺปตฺตึ เขฬปิณฺฑํ วิย ปหาย สตฺถุ สนฺติเก ปพฺพชิฯ ปพฺพชิตฺวา จ พุทฺธวจนํ อุคฺคณฺหิตฺวา อภิญฺญา, สมาปตฺติโย จ นิพฺพเตฺตตฺวา อายุปริโยสเน พฺรหฺมโลเก นิพฺพตฺติฯ

มงฺคลสฺส ปน ภควโต อุตฺตรํ นาม นครํ อโหสิฯ ปิตาปิ อุตฺตโร นาม ขตฺติโย, มาตาปิ อุตฺตรา นาม, สุเทโว จ ธมฺมเสโน จ เทฺว อคฺคสาวกา, ปาลิโต นาม อุปฏฺฐาโก, สีวลี จ อโสกา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, นาครุโกฺข โพธิ, อฏฺฐาสีติหตฺถุเพฺพธํ สรีรํ อโหสิฯ นวุติวสฺสสหสฺสานิ ฐตฺวา ปรินิพฺพุเต ปน ตสฺมึ เอกปฺปหาเรเนว ทสจกฺกวาฬสหสฺสานิ เอกนฺธการานิ อเหสุํฯ สพฺพจกฺกวาเฬสุ มนุสฺสานํ มหนฺตํ อาโรทนปริเทวนํ อโหสิฯ

เอวํ ทสสหสฺสิโลกธาตุํ อนฺธการํ กตฺวา ปรินิพฺพุตสฺส ตสฺส ภควโต อปรภาเค **สุมโน** นาม สตฺถา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตาฯ ปฐมสนฺนิปาเต โกฏิสตสหสฺสภิกฺขู อเหสุํฯ ทุติเย กญฺจนปพฺพตมฺหิ นวุติโกฏิสหสฺสานิ, ตติเย อสีติโกฏิสหสฺสานิฯ ตทา มหาสโตฺต **อตุโล** นาม นาคราชา อโหสิ มหิทฺธิโก มหานุภาโว, โส ‘‘พุโทฺธ อุปฺปโนฺน’’ติ สุตฺวา ญาติสงฺฆปริวุโต นาคภวนา นิกฺขมิตฺวา โกฏิสตสหสฺสภิกฺขุปริวารสฺส ตสฺส ภควโต ทิพฺพตูริเยหิ อุปหารํ การาเปตฺวา มหาทานํ ปวเตฺตตฺวา ปเจฺจกํ ทุสฺสยุคานิ ทตฺวา สรเณสุ ปติฏฺฐาสิฯ โสปิ นํ สตฺถา ‘‘อนาคเต พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

ตสฺส ภควโต นครํ เมขลํ นาม อโหสิ, สุทโตฺต นาม ราชา ปิตา, สิริมา นาม มาตา, สรโณ จ ภาวิตโตฺต จ เทฺว อคฺคสาวกา, อุเทโน นาม อุปฏฺฐาโก, โสณา จ อุปโสณา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, นาครุโกฺขว โพธิ, นวุติหตฺถุเพฺพธํ สรีรํ, นวุติเยว วสฺสสหสฺสานิ อายุปฺปมาณํ อโหสีติฯ

ตสฺส อปรภาเค **เรวโต** นาม สตฺถา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา อเหสุํ, ปฐมสนฺนิปาเต คณนา นาม นตฺถิ, ทุติเย โกฏิสตสหสฺสภิกฺขู อเหสุํ, ตถา ตติเยฯ ตทา โพธิสโตฺต **อติเทโว** นาม พฺราหฺมโณ หุตฺวา สตฺถุ ธมฺมเทสนํ สุตฺวา สรเณสุ ปติฏฺฐาย สิรสฺมิํ อญฺชลิํ ฐเปตฺวา ตสฺส สตฺถุโน กิเลสปฺปหาเน วณฺณํ วตฺวา อุตฺตราสเงฺคน ปูชมกาสิฯ โสปิ นํ ‘‘พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

ตสฺส ปน ภควโต นครํ สุธญฺญวตี นาม อโหสิ, ปิตา วิปุโล นาม ขตฺติโย, มาตาปิ วิปุลา นาม, วรุโณ จ พฺรหฺมเทโว จ เทฺว อคฺคสาวกา, สมฺภโว นาม อุปฏฺฐาโก, ภทฺทา จ สุภทฺทา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, นาครุโกฺขว โพธิ, สรีรํ อสีติหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, อายุ สฏฺฐิวสฺสสหสฺสานีติฯ

ตสฺส อปรภาเค **โสภิโต** นาม สตฺถา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา, ปฐมสนฺนิปาเต โกฏิสตภิกฺขู อเหสุํ, ทุติเย นวุติโกฏิโย, ตติเย อสีติโกฏิโยฯ ตทา โพธิสโตฺต **อชิโต** นาม พฺราหฺมโณ หุตฺวา สตฺถุ ธมฺมเทสนํ สุตฺวา สรเณสุ ปติฏฺฐาย พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส มหาทานํ อทาสิฯ โสปิ นํ ‘‘พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

ตสฺส ปน ภควโต นครํ สุธมฺมํ นาม อโหสิ, ปิตา สุธโมฺม นาม ราชา, มาตาปิ สุธมฺมา นาม, อสโม จ สุเนโตฺต จ เทฺว อคฺคสาวกา, อโนโม นาม อุปฏฺฐาโก, นกุลา จ สุชาตา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, นาครุโกฺขว โพธิ, อฏฺฐปณฺณาสหตฺถุเพฺพธํ สรีรํ อโหสิ, นวุติ วสฺสสหสฺสานิ อายุปฺปมาณนฺติฯ

ตสฺส อปรภาเค เอกํ อสเงฺขฺยยฺยํ อติกฺกมิตฺวา เอกสฺมิํเยว กเปฺป ตโย พุทฺธา นิพฺพตฺติํสุ **อโนมทสฺสี, ปทุโม, นารโท**ติฯ **อโนมทสฺสิสฺส** ภควโต ตโย สาวกสนฺนิปาตา, ปฐเม อฏฺฐภิกฺขุสตสหสฺสานิ อเหสุํ, ทุติเย สตฺต, ตติเย ฉ ตทา โพธิสโตฺต เอโก **ยกฺขเสนาปติ** อโหสิ มหิทฺธิโก มหานุภาโว อเนกโกฏิสตสหสฺสานํ ยกฺขานํ อธิปติฯ โส ‘‘พุโทฺธ อุปฺปโนฺน’’ติ สุตฺวา อาคนฺตฺวา พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส มหาทานํ อทาสิฯ สตฺถาปิ นํ ‘‘อนาคเต พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

อโนมทสฺสิสฺส ปน ภควโต จนฺทวตี นาม นครํ อโหสิ, ยสวา นาม ราชา ปิตา, ยโสธรา นาม มาตา, นิสโภ จ อโนโม จ เทฺว อคฺคสาวกา, วรุโณ นาม อุปฏฺฐาโก , สุนฺทรี จ สุมนา จ

เทฺว อคฺคสาวิกา, อชฺชุนรุกฺโข โพธิ, สรีรํ อฏฺฐปณฺณาสหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, วสฺสสตสหสฺสํ อายูติฯ

ตสฺส อปรภาเค **ปทุโม** นาม สตฺถา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา, ปฐมสนฺนิปาเต โกฏิสตสหสฺสภิกฺขู อเหสุํ, ทุติเย ตีณิสตสหสฺสานิ, ตติเย อคามเก อรเญฺญ มหาวนสณฺฑวาสีนํ ภิกฺขูนํ เทฺว สตสหสฺสานิฯ ตทา ตถาคเต ตสฺมิํเยว วนสเณฺฑ วสเนฺต โพธิสโตฺต **สีโห** หุตฺวา สตฺถารํ นิโรธสมาปตฺติสมาปนฺนํ ทิสฺวา ปสนฺนจิโตฺต วนฺทิตฺวา ปทกฺขิณํ กตฺวา ปีติโสมนสฺสชาโต ติกฺขตฺตุํ สีหนาทํ นทิตฺวา สตฺตาหํ พุทฺธารมฺมณํ ปีติํ อวิชหิตฺวา ปีติสุเขเนว โคจราย อปกฺกมิตฺวา ชีวิตปริจฺจาคํ กตฺวา ปยิรุปาสมาโน อฏฺฐาสิฯ สตฺถา สตฺตาหจฺจเยน นิโรธา วุฏฺฐิโต สีหํ โอโลเกตฺวา ‘‘ภิกฺขุสเงฺฆปิ จิตฺตํ ปสาเทตฺวา สงฺฆํ วนฺทิสฺสตี’’ติ ‘‘ภิกฺขุสโงฺฆ อาคจฺฉตู’’ติ จิเนฺตสิฯ ภิกฺขู ตาวเทว อาคมิํสุฯ สีโห สเงฺฆ จิตฺตํ ปสาเทติฯ สตฺถา ตสฺส มานสํ โอโลเกตฺวา ‘‘อนาคเต พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

ปทุมสฺส ปน ภควโต จมฺปกํ นครํ อโหสิ อสโม นาม ราชา ปิตา, มาตา อสมา นาม, สาโล จ อุปสาโล จ เทฺว อคฺคสาวกา, วรุโณ นาม อุปฏฺฐาโก, รามา จ สุรามา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, โสณรุกฺโข นาม โพธิ อฏฺฐปณฺณาสหตฺถุเพฺพธํ สรีรํ อโหสิ, อายุ วสฺสสตสหสฺสนฺติฯ

ตสฺส อปรภาเค **นารโท** นาม สตฺถา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา, ปฐมสนฺนิปาเต โกฏิสตสหสฺสภิกฺขู อเหสุํ, ทุติเย นวุติโกฏิสหสฺสานิ, ตติเย อสีติโกฏิสหสฺสานิฯ ตทา โพธิสโตฺต **อิสิปพฺพชฺชํ** ปพฺพชิตฺวา ปญฺจสุ อภิญฺญาสุ, อฏฺฐสุ จ สมาปตฺตีสุ จิณฺณวสี หุตฺวา พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส มหาทานํ ทตฺวา โลหิตจนฺทเนน ปูชมกาสิ, โสปิ นํ ‘‘อนาคเต พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

ตสฺส ปน ภควโต ธญฺญวตี นาม นครํ อโหสิ, สุเทโว นาม ขตฺติโย ปิตา, อโนมา นาม มาตา, ภทฺทสาโล จ ชิตมิโตฺต จ เทฺว อคฺคสาวกา, วาสิโฏฺฐ นาม อุปฏฺฐาโก, อุตฺตรา จ ผคฺคุนี จ เทฺว อคฺคสาวิกา, มหาโสณรุกฺโข โพธิ, สรีรํ อฏฺฐาสีติหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, นวุติ วสฺสสหสฺสานิ อายูติฯ

นารทพุทฺธสฺส ปน อปรภาเค เอกํ อสเงฺขยฺยํ อติกฺกมิตฺวา อิโต สตสหสฺสกปฺปมตฺถเก เอกสฺมิํ กเปฺป เอโกว **ปทุมุตฺตโร** นาม พุโทฺธ อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา, ปฐมสนฺนิปาเต โกฏิสตสหสฺสภิกฺขู อเหสุํ, ทุติเย เวภารปพฺพเต นวุติโกฏิสหสฺสานิ, ตติเย อสีติโกฏิสหสฺสานิฯ ตทา โพธิสโตฺต **ชฏิโล** นาม มหารฏฺฐิโย หุตฺวา พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส สจีวรํ ทานํ อทาสิฯ โสปิ นํ ‘‘อนาคเต พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ ปทุมุตฺตรสฺส ปน ภควโต กาเล ติตฺถิยา นาม นาเหสุํ สเพฺพ เทวมนุสฺสา พุทฺธเมว สรณมกํสุฯ

ตสฺส นครํ หํสวตี นาม อโหสิ, ปิตา อานโนฺท นาม ขตฺติโย, มาตา สุชาตา นาม, เทวโล จ สุชาโต จ เทฺว อคฺคสาวกา สุมโน นาม อุปฏฺฐาโก, อมิตา จ อสมา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, สลลรุกฺโข โพธิ, สรีรํ อฏฺฐาสีติหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, สรีรปฺปภา สมนฺตโต ทฺวาทส โยชนานิ คณฺหิ วสฺสสตสหสฺสํ อายูติฯ

ตสฺส อปรภาเค สตฺตติกปฺปสหสฺสานิ อติกฺกมิตฺวา อิโต ติํสกปฺปสหสฺสมตฺถเก **สุเมโธ** จ **สุชาโต** จาติ เอกสฺมิํ กเปฺป เทฺว พุทฺธา นิพฺพตฺติํสุฯ สุเมธสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา, ปฐมสนฺนิปาเต สุทสฺสนนคเร โกฏิสตขีณาสวา อเหสุํ, ทุติเย นวุติโกฏิโย, ตติเย อสีติโกฏิ

โยฯ ตทา โพธิสโตฺต **อุตฺตโร** นาม พฺราหฺมณมาณโว หุตฺวา นิทหิตฺวา ฐปิตํเยว อสีติโกฏิธนํ วิสฺสชฺเชตฺวา พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส มหาทานํ ทตฺวา ธมฺมํ สุตฺวา สรเณสุ ปติฏฺฐาย นิกฺขมิตฺวา ปพฺพชิฯ โสปิ นํ ‘‘อนาคเต พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

สุเมธสฺส ภควโต สุทสฺสนํ นาม นครํ อโหสิ, สุทโตฺต นาม ราชา ปิตา, มาตาปิ สุทตฺตา นาม, สรโณ จ สพฺพกาโม จ เทฺว อคฺคสาวกา, สาคโร นาม อุปฏฺฐาโก, รามา จ สุรามา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, มหานีปรุโกฺข โพธิ, สรีรํ อฏฺฐาสีติหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, อายุ นวุติ วสฺสสหสฺสานีติฯ

ตสฺส อปรภาเค **สุชาโต** นาม สตฺถา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา, ปฐมสนฺนิปาเต สฏฺฐิภิกฺขุสตสหสฺสานิ อเหสุํ , ทุติเย ปญฺญาสํ, ตติเย จตฺตาลีสํฯ ตทา โพธิสโตฺต **จกฺกวตฺติราชา** หุตฺวา ‘‘พุโทฺธ อุปฺปโนฺน’’ติ สุตฺวา อุปสงฺกมิตฺวา ธมฺมํ สุตฺวา พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส สทฺธิํ สตฺตหิ รตเนหิ จตุมหาทีปรชฺชํ ทตฺวา สตฺถุ สนฺติเก ปพฺพชิฯ สกลรฏฺฐวาสิโน รฏฺฐุปฺปาทํ คเหตฺวา อารามิกกิจฺจํ สาเธนฺตา พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส นิจฺจํ มหาทานํ อทํสุฯ โสปิ นํ สตฺถา พฺยากาสิฯ

ตสฺส ภควโต นครํ สุมงฺคลํ นาม อโหสิ, อุคฺคโต นาม ราชา ปิตา, ปภาวตี นาม มาตา, สุทสฺสโน จ สุเทโว จ เทฺว อคฺคสาวกา, นารโท นาม อุปฏฺฐาโก, นาคา จ นาคสมาลา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, มหาเวฬุรุโกฺข โพธิ, โส กิร มนฺทจฺฉิโทฺท ฆนกฺขโนฺธ อุปรินิคฺคตาหิ มหาสาขาหิ โมรปิญฺฉกลาโป วิย วิโรจิตฺถฯ ตสฺส ภควโต สรีรํ ปณฺณาสหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, อายุ นวุติวสฺสสหสฺสานีติฯ

ตสฺส อปรภาเค อิโต อฏฺฐารสกปฺปสตมตฺถเก เอกสฺมิํ กเปฺป **ปิยทสฺสี, อตฺถทสฺสี, ธมฺมทสฺสี**ติ ตโย พุทฺธา นิพฺพตฺติํสุฯ **ปิยทสฺสิสฺสาปิ** ตโย สาวกสนฺนิปาตาฯ ปฐเม โกฏิสตสหสฺสภิกฺขู อเหสุํ, ทุติเย นวุติโกฏิโย, ตติเย อสีติโกฏิโยฯ ตทา โพธิสโตฺต **กสฺสโป** นาม มาณโว ติณฺณํ เวทานํ ปารงฺคโต หุตฺวา สตฺถุ ธมฺมเทสนํ สุตฺวา โกฏิสตสหสฺสธนปริจฺจาเคน สงฺฆารามํ กาเรตฺวา สรเณสุ จ สีเลสุ จ ปติฏฺฐาสิฯ อถ นํ สตฺถา ‘‘อฏฺฐารสกปฺปสตจฺจเยน พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

ตสฺส ภควโต อโนมํ นาม นครํ อโหสิ, ปิตา สุทิโนฺน นาม ราชา, มาตา จนฺทา นาม, ปาลิโต จ สพฺพทสฺสี จ เทฺว อคฺคสาวกา, โสภิโต นาม อุปฏฺฐาโก, สุชาตา จ ธมฺมทินฺนา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, ปิยงฺคุรุโกฺข โพธิ, สรีรํ อสีติหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, นวุติวสฺสสหสฺสานิ อายูติฯ

ตสฺส อปรภาเค **อตฺถทสฺสี** นาม ภควา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตาฯ ปฐเม อฏฺฐนวุติภิกฺขุสตสหสฺสานิ อเหสุํ, ทุติเย อฏฺฐาสีติสหสฺสานิ, ตถา ตติเยฯ ตทา โพธิสโตฺต **สุสีโม** นาม มหิทฺธิโก ตาปโส หุตฺวา เทวโลกโต มนฺทารวปุปฺผจฺฉตฺตํ อาหริตฺวา สตฺถารํ ปูเชสิฯ โสปิ นํ สตฺถา พฺยากาสิฯ

ตสฺส ภควโต โสภณํ นาม นครํ อโหสิ, สาคโร นาม ราชา ปิตา, สุทสฺสนา นาม มาตา, สโนฺต จ อุปสโนฺต จ เทฺว อคฺคสาวกา, อภโย นาม อุปฏฺฐาโก, ธมฺมา จ สุธมฺมา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, จมฺปกรุโกฺข โพธิ, สรีรํ อสีติหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, สรีรปฺปภา สมนฺตโต สพฺพกาลํ โยชนมตฺตํ ผริตฺวา อฏฺฐาสิ, อายุ วสฺสสตสหสฺสนฺติฯ

ตสฺส อปรภาเค **ธมฺมทสฺสี** นาม สตฺถา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตาฯ ปฐมสนฺนิปาเต โกฏิสตภิกฺขู อเหสุํ, ทุติเย นวุติโกฏิโย, ตติเย อสีติโกฏิโยฯ ตทา โพธิสโตฺต **สโกฺก เทวราชา** หุตฺวา ทิพฺพคนฺธปุเปฺผหิ จ ทิพฺพตูริเยหิ จ ปูชมกาสิฯ โสปิ นํ สตฺถา พฺยากาสิฯ

ตสฺส ภควโต สรณํ นาม นครํ อโหสิ, ปิตา สรโณ นาม ราชา, มาตา สุนนฺทา นาม, ปทุโม จ ผุสฺสเทโว จ เทฺว อคฺคสาวกา, สุเนโตฺต นาม อุปฏฺฐาโก, เขมา จ สพฺพนามา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, รตฺตงฺกุรรุโกฺข โพธิ, ‘‘กกุธรุโกฺข’’ติปิ ‘‘พิมฺพิชาโล’’ติปิ วุจฺจติ สรีรํ ปนสฺส อสีติหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, วสฺสสตสหสฺสํ อายูติฯ

ตสฺส อปรภาเค อิโต จตุนวุติกปฺปมตฺถเก เอกสฺมึ กเปฺป เอโกว **สิทฺธโตฺถ** นาม พุโทฺธ อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตาฯ ปฐมสนฺนิปาเต โกฏิสตสหสฺสภิกฺขู อเหสุํ, ทุติเย นวุติโกฏิโย ตติเย อสีติโกฏิโยฯ ตทา โพธิสโตฺต อุคฺคเตโช อภิญฺญาพลสมฺปโนฺน **มงฺคโล** นาม ตาปโส หุตฺวา มหาชมฺพุผลํ อาหริตฺวา ตถาคตสฺส อทาสิฯ สตฺถา ตํ ผลํ ปริภุญฺชิตฺวา ‘‘จตุนวุติกปฺปมตฺถเก พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ โพธิสตฺตํ พฺยากาสิฯ

ตสฺส ภควโต นครํ เวภารํ นาม อโหสิ, ปิตา ชยเสโน นาม ราชา, มาตา สุผสฺสา นาม, สมฺพโล จ สุมิโตฺต จ เทฺว อคฺคสาวกา, เรวโต นาม อุปฏฺฐาโก, สีวลา จ สุรามา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, กณิการรุโกฺข โพธิ, สรีรํ สฏฺฐิหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, วสฺสสตสหสฺสํ อายูติฯ

ตสฺส อปรภาเค อิโต เทฺวนวุติกปฺปมตฺถเก **ติโสฺส ผุโสฺส**ติ เอกสฺมึ กเปฺป เทฺว พุทฺธา นิพฺพตฺติํสุฯ **ติสฺสสฺส** ปน ภควโต ตโย สาวกสนฺนิปาตาฯ ปฐมสนฺนิปาเต ภิกฺขูนํ โกฏิสตํ อโหสิ, ทุติเย นวุติโกฏิโย, ตติเย อสีติโกฏิโยฯ ตทา โพธิสโตฺต มหาโภโค มหายโส **สุชาโต** นาม ขตฺติโย หุตฺวา อิสิปพฺพชฺชํ ปพฺพชิตฺวา มหิทฺธิกภาวํ ปตฺวา ‘‘พุโทฺธ อุปฺปโนฺน’’ติ สุตฺวา ทิพฺพมนฺทารวปทุมปาริจฺฉตฺตกปุปฺผานิ อาทาย จตุปริสมเชฺฌ คจฺฉนฺตํ ตถาคตํ ปูเชสิ, อากาเส ปุปฺผวิตานํ หุตฺวา อฏฺฐาสิฯ โสปิ นํ สตฺถา ‘‘อิโต เทฺวนวุติกปฺปมตฺถเก พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

ตสฺส ภควโต เขมํ นาม นครํ อโหสิ, ปิตา ชนสโนฺธ นาม ขตฺติโย, มาตา ปทุมา นาม, พฺรหฺมเทโว จ อุทโย จ เทฺว อคฺคสาวกา สมโงฺค นาม อุปฏฺฐาโก, ผุสฺสา จ สุทตฺตา จ เทฺว อคฺคสาวิกา อสนรุโกฺข โพธิ, สรีรํ สฏฺฐิหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, วสฺสสตสหสฺสํ อายูติฯ

ตสฺส อปรภาเค **ผุโสฺส** นาม สตฺถา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา, ปฐมสนฺนิปาเต สฏฺฐิ ภิกฺขุสตสหสฺสานิ อเหสุํ, ทุติเย ปญฺญาส, ตติเย ทฺวตฺติํสฯ ตทา โพธิสโตฺต **วิชิตาวี** นาม ขตฺติโย หุตฺวา มหารชฺชํ ปหาย สตฺถุ สนฺติเก ปพฺพชิตฺวา ตีณิ ปิฏกานิ อุคฺคเหตฺวา มหาชนสฺส ธมฺมกถํ กเถสิฯ สีลปารมิญฺจ ปูเรสิฯ โสปิ นํ ‘‘พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

ตสฺส ภควโต กาสิ นาม นครํ อโหสิ, ชยเสโน นาม ราชา ปิตา, สิริมา นาม มาตา, สุรกฺขิโต จ ธมฺมเสโน จ เทฺว อคฺคสาวกา, สภิโย นาม อุปฏฺฐาโก, จาลา จ อุปจาลา จ เทฺว อคฺคสาวิกา , อามลกรุโกฺข โพธิ, สรีรํ อฏฺฐปณฺณาสหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, นวุติ วสฺสสหสฺสานิ อายูติฯ

ตสฺส อปรภาเค อิโต เอกนวุติกปฺป **วิปสฺสี** นาม ภควา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา , ปฐมสนฺนิปาเต อฏฺฐสฏฺฐิภิกฺขุสตสหสฺสานิ อเหสุํ, ทุติเย เอกสตสหสฺสํ, ตติเย อสีติสหสฺสานิฯ ตทา โพธิสโตฺต มหิทฺธิโก มหานุภาโว **อตุโล** นาม นาคราชา หุตฺวา สตฺตรตนขจิตํ โสวณฺณมยํ มหาปีฐํ ภควโต อทาสิฯ โสปิ นํ สตฺถา ‘‘อิโต เอกนวุติกปฺป พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

ตสฺส ภควโต พนฺธุมตี นาม นครํ อโหสิ, พนฺธุมา นาม ราชา ปิตาฯ พนฺธุมตี นาม มาตา, ขโณฺฑ จ ติโสฺส จ เทฺว อคฺคสาวกา, อโสโก นาม อุปฏฺฐาโก, จนฺทา จ จนฺทมิตฺตา จ เทฺว อคฺคสาวิกา ปาฏลิรุโกฺข โพธิ, สรีรํ อสีติหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, สรีรปฺปภา สทา สตฺต โยชนานิ ผริตฺวา อฏฺฐาสิ, อสีติวสฺสสหสฺสานิ อายูติฯ

ตสฺส อปรภาเค อิโต เอกตึสกปฺป **สิขี, เวสฺสภู** จาติ เทฺว พุทฺธา อเหสุํฯ **สิขิสฺสาปิ** ภควโต ตโย สาวกสนฺนิปาตา, ปฐมสนฺนิปาเต ภิกฺขุสตสหสฺสํ อโหสิ, ทุติเย อสีติสหสฺสานิ, ตติเย สตฺตติฯ ตทา โพธิสโตฺต **อรินฺทโม** นาม ราชา หุตฺวา พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส สจีวรํ มหาทานํ ปวเตฺตตฺวา สตฺตรตนปฏิมณฺฑิตํ หตฺถิรตนํ ทตฺวา หตฺถิปฺปมาณํ กตฺวา กปฺปิยภณฺฑํ อทาสิฯ โสปิ นํ ‘‘อิโต เอกตึสกปฺป พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

ตสฺส ปน ภควโต อรุณวตี นาม นครํ อโหสิ, อรุณวา นาม ขตฺติโย ปิตา, ปภาวตี นาม มาตา, อภิภู จ สมฺภโว จ เทฺว อคฺคสาวกา เขมงฺกโร นาม อุปฏฺฐาโก, สขิลา จ ปทุมา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, ปุณฺฑรีกรุโกฺข โพธิ, สรีรํ สตฺตติหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, สรีรปฺปภา โยชนตฺตยํ ผริตฺวา อฏฺฐาสิ, สตฺตหิวสฺสสหสฺสานิ อายูติฯ

ตสฺส อปรภาเค **เวสฺสภู** นาม สตฺถา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ ตโย สาวกสนฺนิปาตา ปฐมสนฺนิปาเต อสีติภิกฺขุสหสฺสานิ อเหสุํ ทุติเย สตฺตติ, ตติเย สฏฺฐิฯ ตทา โพธิสโตฺต **สุทสฺสโน** นาม ราชา หุตฺวา พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส สจีวรํ มหาทานํ ทตฺวา สตฺถุ สนฺติเก ปพฺพชิตฺวา อาจารคุณสมฺปโนฺน พุทฺธรตเน จิตฺตีการปีติพหุโล อโหสิฯ โสปิ นํ ‘‘อิโต เอกตึเส กปฺป พุโทฺธ ภวิสฺสสี’’ติ พฺยากาสิฯ

ตสฺส ปน ภควโต อโนมํ นาม นครํ อโหสิ, สุปฺปตีโต นาม ราชา ปิตา, ยสวตี นาม มาตา, โสโณ จ อุตฺตโร จ เทฺว อคฺคสาวกา อุปสโนฺต นาม อุปฏฺฐาโก ทามา จ สมาลา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, สาลรุโกฺข โพธิ, สรีรํ สฏฺฐิหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, สฏฺฐิวสฺสสหสฺสานิ อายูติฯ

ตสฺส อปรภาเค อิมสฺมิํ กปฺป จตฺตาโร พุทฺธา นิพฺพตฺตา **กกุสโนฺธ, โกณาคมโน, กสฺสโป, อมฺหากํ ภควา**ติฯ **กกุสนฺธสฺส** ภควโต เอโก สาวกสนฺนิปาโต, ตตฺถ จตฺตาลีสภิกฺขุสหสฺสานิ อเหสุํฯ ตทา โพธิสโตฺต **เขโม** นาม ราชา หุตฺวา พุทฺธปฺปมุขสฺส ภิกฺขุสงฺฆสฺส สปตฺตจีวรํ มหาทานญฺจ อญฺชนาทิเภสชฺชานิ จ ทตฺวา สตฺถุ ธมฺมเทสนํ สุตฺวา ปพฺพชิฯ โสปิ นํ สตฺถา พฺยากาสิฯ

กกุสนฺธสฺส ปน ภควโต เขมํ นาม นครํ อโหสิ, อคฺคิทโตฺต นาม พฺราหฺมโณ ปิตา, วิสาขา นาม พฺราหฺมณี มาตา, วิธุโร จ สญฺชีโว จ เทฺว อคฺคสาวกา, พุทฺธิโช นาม อุปฏฺฐาโก สามา จ จมฺปา จ เทฺว อคฺคสาวิกา มหาสิรีสรุโกฺข โพธิ สรีรํ จตฺตาลีสหตฺถุเพฺพธํ อโหสิ, จตฺตาลีสวสฺสสหสฺสานิ อายูติฯ

ตสฺส อปรภาเค **โกณาคมโน** นาม สตฺถา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ เอโก สาวกสนฺนิปาโต, ตตฺถ ตึสภิกฺขุสหสฺสานิ อเหสุํฯ ตทา โพธิสตฺโต **ปพฺพโต** นาม ราชา หุตฺวา อมจฺจคณปริวุโต สตฺถุ สนฺติกํ คนฺตฺวา ธมฺมเทสนํ สุตฺวา พุทฺธปฺปมุขํ ภิกฺขุสงฺฆํ นิมนฺเตตฺวา มหาทานํ ปวเตฺตตฺวา ปตฺตุณฺณจีนปฏโกเสยฺยกมฺพลทุกุลานิ เจว สุวณฺณปาทุกญฺจ ทตฺวา สตฺถุ สนฺติเก ปพฺพชิฯ โสปิ นํ สตฺถา พฺยากาสิฯ

ตสฺส ภควโต โสภวตี นาม นครํ อโหสิ, ยญฺญทตฺโต นาม พฺราหฺมโณ ปิตา, อุตฺตรา นาม พฺราหฺมณี มาตา, ภิยฺยโส จ อุตฺตโร จ เทฺว อคฺคสาวกา, โสตฺถิโช นาม อุปฏฺฐาโก, สมุทฺทา จ อุตฺตรา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, อุทุมฺพรรุกฺโข โพธิ, สรีรํ ตึสหตฺถุพฺเพธํ อโหสิ, ตึสวสฺสสหสฺสานิ อายูติฯ

ตสฺส อปรภาเค **กสฺสโป** นาม สตฺถา อุทปาทิฯ ตสฺสาปิ เอโกว สาวกสนฺนิปาโต, ตตฺถ วีสติภิกฺขุสหสฺสานิ อเหสุํฯ ตทา โพธิสตฺโต **โชติปาโล** นาม มาณโว ติณฺณํ เวทานํ ปารคู ภูมิยญฺเจว อนฺตลิกฺเข จ ปากโฏ ฆฏิการสฺส กุมฺภการสฺส มิตฺโต อโหสิ, โส เตน สทฺธึ สตฺถารํ อุปสงฺกมิตฺวา ธมฺมกถํ สุตฺวา ปพฺพชิตฺวา อารทฺธวีริโย ตีณิ ปิฏกานิ อุคฺคเหตฺวา วตฺตสมฺปตฺติยา พุทฺธสาสนํ โสเภสิฯ โสปิ นํ สตฺถา พฺยากาสิฯ

ตสฺส ภควโต ชาตนครํ พาราณสี นาม อโหสิฯ พฺรหฺมทตฺโต นาม พฺราหฺมโณ ปิตา, ธนวตี นาม พฺราหฺมณี มาตา, ติสฺโส จ ภารทฺวาโช จ เทฺว อคฺคสาวกา, สพฺพมิตฺโต นาม อุปฏฺฐาโก อนุฬา จ อุรุเวฬา จ เทฺว อคฺคสาวิกา, นิโคฺรธรุกฺโข โพธิ สรีรํ วีสติหตฺถุพฺเพธํ อโหสิ, วีสติวสฺสสหสฺสานิ อายูติฯ

ตสฺส ปน ภควโต โอรภาเค ฐเปตฺวา อิมํ สมฺมาสมฺพุทฺธํ อโญฺญ พุโทฺธ นาม นตฺถิฯ อิติ **ทีปงฺกราทีนํ จตุวีสติยา พุทฺธานํ** สนฺติเก ลทฺธพฺยากรโณ ปน โพธิสตฺโต เยเนน –

‘‘มนุสฺสตฺตํ ลิงฺคสมฺปตฺติ, เหตุ สตฺถารทสฺสนํ;
ปพฺพชฺชา คุณสมฺปตฺติ, อธิกาโร จ ฉนฺทตา;
อฏฺฐธมฺมสโมธานา, อภินีหาโร สมิชฺฌตี’’ติฯ (พุ. วํ. ๒.๕๙);

อิเม อฏฺฐ ธเมฺม สโมธาเนตฺวา ทีปงฺกรปาทมูเล กตาภินีหาเรน ‘‘หนฺท พุทฺธกเร ธเมฺม วิจินามิ อิโต จิโต’’ติ อุสฺสาหํ กตฺวา ‘‘วิจินโนฺต ตทาทกฺขึ, ปฐมํ ทานปารมิ’’นฺติ ทานปารมิตาทโย พุทฺธกรา ธมฺมา ทิฏฺฐา, เต ปูเรโนฺต ยาว เวสฺสนฺตรตฺตภาวา อาคมิฯ อาคจฺฉโนฺต จ เย เต กตาภินีหารานํ โพธิสตฺตานํ อานิสํสา สํวณฺณิตา –

‘‘เอวํ สพฺพงฺคสมฺปนฺนา, โพธิยา นิยตา นรา;
สํสรํ ทีฆมทฺธานํ, กปฺปโกฏิสเตหิปิฯ

‘‘อวีจิมฺหิ นุปฺปชฺชนฺติ, ตถา โลกนฺตเรสุ จ;
นิชฺฌามตณฺหา ขุปฺปิปาสา, น โหนฺติ กาลกญฺชิกาฯ

‘‘น โหนฺติ ขุทฺทกา ปาณา, อุปฺปชฺชนฺตาปิ ทุคฺคตึ;
ชายมานา มนุเสฺสสุ, ชจฺจนฺธา น ภวนฺติ เตฯ

‘‘โสตเวกลฺลตา นตฺถิ, น ภวนฺติ มูคปกฺขิกา;

อิตฺถิภาวํ น คจฺฉนฺติ, อุภโตพฺยญฺชนปณฺฑกาฯ

‘‘น ภวนฺติ ปริยาปนฺนา, โพธิยา นิยตา นรา;
มุตฺตา อานนฺตริเกหิ, สพฺพตฺถ สุทฺธโคจราฯ

‘‘มิจฺฉาทิฏฺฐึ น เสวนฺติ, กมฺมกิริยทสฺสนา;
วสมานาปิ สเคฺคสุ, อสญฺญํ นุปปชฺชเรฯ

‘‘สุทฺธาวาเสสุ เทเวสุ, เหตุ นาม น วิชฺชติ;
เนกฺขมฺมนินฺนา สปฺปุริสา, วิสํยุตฺตา ภวาภเว;
จรนฺติ โลกตฺถจริยาโย, ปูเรนฺติ สพฺพปารมี’’ติฯ

เต อานิสํเส อธิคนฺตฺวาว อาคโตฯ ปารมิโย ปูเรนฺตสฺส จ ตสฺส อกิตฺติพฺราหฺมณกาเล สงฺขพฺราหฺมณกาเล ธนญฺจยราชกาเล มหาสุทสฺสนราชกาเล มหาโควินฺทกาเล นิมิมหาราชกาเล จนฺทกุมารกาเล วิสยฺหเสฏฺฐิกาเล สิวิราชกาเล เวสฺสนฺตรราชกาเลติ ทานปารมิตาย ปูริตตฺตภาวานํ ปริมาณํ นาม นตฺถิฯ เอกเนฺตน ปนสฺส สสปณฺฑิตชาตกาเล –

‘‘ภิกฺขาย อุปคตํ ทิสฺวา, สกตฺตานํ ปริจฺจชึ;
ทาเนน เม สโม นตฺถิ, เอสา เม ทานปารมี’’ติฯ (จริยา. ๑.๑๔๓ ตสฺสุทฺทาน –

เอวํ อตฺตปริจฺจาคํ กโรนฺตสฺส **ทานปารมิตา** ปรมตฺถปารมี นาม ชาตาฯ

ตถา สีลวนาคราชกาเล จเมฺปยฺยนาคราชกาเล ภูริทตฺตนาคราชกาเล ฉทฺทนฺตนาคราชกาเล ชยทฺทิสราชปุตฺตกาเล อลีนสตฺตุกุมารกาเลติ สีลปารมิตาย ปูริตตฺตภาวานํ ปริมาณํ นาม นตฺถิฯ เอกเนฺตน ปนสฺส สงฺขปาลชาตกาเล –

‘‘สูเลหิปิ วิชฺฌิยโนฺต, โกฏฺฏิยโนฺตปิ สตฺติหิ;
โภชปุเตฺต น กุปฺปามิ, เอสา เม สีลปารมี’’ติฯ (จริยา. ๒.๙๑) –

เอวํ อตฺตปริจฺจาคํ กโรนฺตสฺส **สีลปารมิตา** ปรมตฺถปารมี นาม ชาตาฯ

ตถา โสมนสฺสกุมารกาเล หตฺถิปาลกุมารกาเล อโยฆรปณฺฑิตกาเลติ มหารชฺชํ ปหาย เนกฺขมฺมปารมิตาย ปูริตตฺตภาวานํ ปริมาณํ นาม นตฺถิฯ เอกเนฺตน ปนสฺส จูฬสุตโสมชาตกาเล –

‘‘มหารชฺชํ หตฺถคตํ, เขฬปิณฺฑํว ฉฑฺฑยึ;
จชโต น โหติ ลคนํ, เอสา เม เนกฺขมฺมปารมี’’ติฯ –

เอวํ นิสฺสงฺคตาย รชฺชํ ฉเฑฺฑตฺวา นิกฺขมนฺตสฺส **เนกฺขมฺมปารมิตา** ปรมตฺถปารมี นาม ชาตาฯ

ตถา วิธุรปณฺฑิตกาเล มหาโควินฺทปณฺฑิตกาเล กุทาลปณฺฑิตกาเล อรกปณฺฑิตกาเล โพธิปริพฺพาชกกาเล มโหสธปณฺฑิตกาเลติ ปญฺญาปารมิตาย ปูริตตฺตภาวานํ ปริมาณํ นาม นตฺถิฯ เอกเนฺตน ปนสฺส สตฺตุภสฺตชาตเก เสนกปณฺฑิตกาเล –

‘‘ปญฺญาย วิจินโนฺตหํ, พฺราหฺมณํ โมจยึ ทุขา;
ปญฺญาย เม สโม นตฺถิ, เอสา เม ปญฺญาปารมี’’ติฯ –

อโนฺตภสฺตคตํ สปฺปํ ทเสฺสนฺตสฺส **ปญฺญาปารมิตา** ปรมตฺถปารมี นาม ชาตาฯ

ตถา วีริยปารมิตาทีนมฺปิ ปูริตตฺตภาวานํ ปริมาณํ นาม นตฺถิฯ เอกเนฺตน ปนสฺส มหาชนกชาตเก –

‘‘อตีรทสฺสี ชลมเชฺฌ, หตา สเพฺพว มานุสา;
จิตฺตสฺส อญฺญถา นตฺถิ, เอสา เม วีริยปารมี’’ติฯ –

เอวํ มหาสมุทฺทํ ตรนฺตสฺส **วีริยปารมิตา** ปรมตฺถปารมี นาม ชาตาฯ

ขนฺติวาทีชาตเก –

‘‘อเจตนํว โกเฏฺฏเนฺต, ติเณฺหน ผรสุนา มมํ;
กาสิราเช น กุปฺปามิ, เอสา เม ขนฺติปารมี’’ติฯ –

เอวํ อเจตนภาเวน วิย มหาทุกฺขํ อธิวาเสนฺตสฺส **ขนฺติปารมิตา** ปรมตฺถปารมี นาม ชาตาฯ

มหาสุตโสมชาตเก –

‘‘สจฺจวาจํ อนุรกฺขโนฺต, จชิตฺวา มม ชีวิตํ;
โมเจสึ เอกสตํ ขตฺติเย, เอสา เม สจฺจปารมี’’ติฯ –

เอวํ ชีวิตํ จวิตฺวา สจฺจมนุรกฺขนฺตสฺส **สจฺจปารมิตา** ปรมตฺถปารมี นาม ชาตาฯ

มูคปกฺขชาตเก –

‘‘มาตา ปิตา น เม เทสฺสา, นปิ เทสฺสํ มหายสํ;
สพฺพญฺญุตํ ปิยํ มยฺหํ, ตสฺมา วตมธิฏฺฐหิ’’นฺติฯ –

เอวํ ชีวิตํ จชิตฺวา วตํ อธิฏฺฐหนฺตสฺส **อธิฏฺฐานปารมิตา** ปรมตฺถปารมี นาม ชาตาฯ

เอกราชชาตเก –

‘‘น มํ โกจิ อุตฺตสติ, นปิหํ ภายามิ กสฺสจิ;
เมตฺตาพเลนุปตฺถโทฺธ, รมามิ ปวเน ตทา’’ติฯ (จริยา. ๓.๑๑๓) –

เอวํ ชีวิตํ อนปโลเกตฺวา เมตฺตายนฺตสฺส **เมตฺตาปารมิตา** ปรมตฺถปารมี นาม ชาตาฯ

โลมหํสชาตเก –

‘‘สุสาเน เสยฺยํ กเปฺปมิ, ฉวฏฺฐิกํ อุปนิธายหํ;
คามณฺฑลา อุปาคนฺตฺวา, รูปํ ทเสฺสนฺติ นปฺปก’’นฺติฯ –

เอวํ คามทารเกสุ นิฏฺฐุรภนาทีหิ เจว มาลาคนฺธูปหาราทีหิ จ สุขทุกฺขํ อุปฺปาเทเนฺตสุปิ อุเปกฺขนํ อนติวเตฺตนฺตสฺส **อุเปกฺขาปารมิตา** ปรมตฺถปารมี นาม ชาตาฯ อยเมตฺถ สเงฺขโป, วิตฺถารโต ปเนส อโตฺถ จริยาปิฏกโต คเหตโพฺพฯ

เอวํ ปารมิโย ปูเรตฺวา เวสฺสนฺตรตฺตภาเว ฐิโต –

‘‘อเจตนายํ ปถวี, อวิญฺญาย สุขํ ทุขํ;
สาปิ ทานพลา มยฺหํ, สตฺตกฺขตฺตุํ ปกมฺปถา’’ติฯ (จริยา. ๑.๑๒๔);

เอวํ มหาปถวีกมฺปนานิ มหาปุญฺญานิ กตฺวา อายุปริโยสาเน ตโต จุโต ตุสิตภวเน นิพฺพตฺติ, ตตฺถ อเญฺญ เทเว ทสหิ ฐาเนหิ อธิคณฺหิตฺวา ‘‘ยาวตายุกํ ทิพฺพสมฺปตฺติํ อนุภว โนฺต มนุสฺสคณนาย อิทานิ สตฺตหิ ทิวเสหิ อายุกฺขยํ ปาปุณิสฺสตี’’ติ วตฺถานิ กิลิสฺสนฺติ, มาลา มิลายนฺติ, กเจฺฉหิ เสทา มุจฺจนฺติ, กาเย เววณฺณิยํ โอกฺกมติ, เทโว เทวาสเน น สณฺฐห ตีติ อิเมสุ ปญฺจสุ ปุพฺพนิมิเตฺตสุ อุปฺปเนฺนสุ ตานิ ทิสฺวา ‘‘สุญฺญา วต โภ สคฺคา ภวิสฺสนฺตี’’ติ สํเวคชาตาหิ เทวตาหิ มหาสตฺตสฺส ปูริตปารมิภาวํ ญตฺวา ‘‘อิมสฺมิํ อิทานิ อญฺญํ เทวโลกํ อนุปคนฺตฺวา มนุสฺสโลเก อุปฺปชฺชิตฺวา พุทฺธภาวํ ปเตฺต ปุญฺญานิ กตฺวา จุตา จุตา มนุสฺสา เทวโลกํ ปริปูเรสฺสนฺตี’’ติ จิเนฺตตฺวา –

‘‘ยโตหํ ตุสิเต กาเย, สนฺตุสิโต นามหํ ตทา;
ทสสหสฺสี สมาคนฺตฺวา, ยาจนฺติ ปญฺชลี มมํฯ

‘‘กาโล เทว มหาวีร, อุปฺปชฺช มาตุกุจฺฉิยํ;
สเทวกํ ตารยโนฺต, พุชฺฌสฺสุ อมตํ ปท’’นฺติฯ (พุ. วํ. ๑.๖๖-๖๗);

เอวํ พุทฺธภาวตฺถาย อายาจิโต กาลํ, ทีปํ, เทสํ, กุลํ, ชเนตฺติยา อายุปฺปมาณนฺติ อิมานิ **ปญฺจ มหาวิโลกนานิ** วิโลเกตฺวา กตสนฺนิฏฺฐาโน ตโต จุโต สกฺยราชกุเล ปฏิสนฺธิํ คเหตฺวา ตตฺถ มหาสมฺปตฺติยา ปริหริยมาโน อนุกฺกเมน ภทฺรโยพฺพนํ อนุปาปุณิฯ อิมสฺมิํ อนฺตเร ‘‘สโต สมฺปชาโน อานนฺท โพธิสโตฺต ตุสิตา กายา จวิตฺวา มาตุกุจฺฉิํ โอกฺกมี’’ติอาทีนํ (ม. นิ. ๓.๒๐๐) สุตฺตปทานเญฺจว เตสํ อฎฺฐกถาย จ วเสน วิตฺถาโร เวทิตโพฺพฯ

โส ติณฺณํ อุตูนํ อนุจฺฉวิเกสุ ตีสุ ปาสาเทสุ เทวโลกสิริํ วิย รชฺชสิริํ อนุภวมาโน อุยฺยา นกีฬาย คมนสมเย อนุกฺกเมน ชิณฺณพฺยาธิมตสงฺขาเต ตโย เทวทูเต ทิสฺวา สญฺชาตสํเวโค นิวตฺติตฺวา จตุตฺถวาเร ปพฺพชิตํ ทิสฺวา ‘สาธุ ปพฺพชฺชา’ติ ปพฺพชฺชาย รุจิํ อุปฺปาเทตฺวา อุยฺ ยานํ คนฺตฺวา ตตฺถ ทิวสภาคํ เขเปตฺวา มงฺคลโปกฺขรณีตีเร นิสิโนฺน กปฺปกเวสํ คเหตฺวา อาค เตน วิสฺสกเมฺมน เทวปุเตฺตน อลงฺกตปฏิยโตฺต ราหุลภทฺทสฺส ชาตสาสนํ สุตฺวา ปุตฺตสิ เนหสฺส พลวภาวํ ญตฺวา ‘ยาว อิทํ พนฺธนํ น วฑฺฒติ ตาวเทว นํ ฉินฺทิสฺสามี’ติ จิเนฺตตฺวา สายํ นครํ ปวิสโนฺต –

‘‘นิพฺพุตา นูน สา มาตา, นิพฺพุโต นูน โส ปิตา;
นิพฺพุตา นูน สา นารี, ยสฺสายํ อีทิโส ปตี’’ติฯ (พุ. วํ. อฎฺฐ. ๒๗ อวิทูเรนิทานกถา; ธ. ป. อฎฺฐ. ๑.๑๐ สาริปุตฺตเตฺถรวตฺถุ; อป. อฎฺฐ. ๑.อวิทูเรนิทานกถา; ชา. อฎฺฐ. ๑.อวิทูเรนิทานกถา);

กิสาโคตมิยา นาม ปิตุจฺฉาธีตาย ภาสิตํ อิมํ คาถํ สุตฺวา, ‘อหํ อิมาย นิพฺพุตปทํ สาวิโต’ติ คีวโต สตสหสฺสคฺฆนิกํ มุตฺตาหารํ มุญฺจิตฺวา, ตสฺสา เปเสตฺวา, อตฺตโน ภวนํ ปวิสิตฺวา, สิริสยเน นิสีโนฺน นิทฺทาวเสน นาฏกานํ วิปฺปการํ ทิสฺวา, นิพฺพินฺนหทโย ฉนฺนํ อุฏฺฐาเปตฺวา, กณฺฑกํ อาหราเปตฺวา, กณฺฑกํ อารุยฺห, ฉนฺนสหาโยว ทสสหสฺสิโลกธาตุเทวตาหิ กตปริวาโร มหาภินิกฺขมนํ นิกฺขมิตฺวา, เตเนว รตฺตาวเสเสน ตีณิ มหารชฺชานิ อติกฺกมฺม อโนมานทีตีเร ปพฺพชิตฺวา, อนุกฺกเมน ราชคหํ คนฺตฺวา, ตตฺถ ปิณฺฑาย จริตฺวา, ปณฺฑวปพฺพตปพฺภาเร นิสิโนฺน มคธราเชน รเชฺชน นิมนฺติยมาโน ตํ ปฏิกฺขิปิตฺวา, สพฺพญฺญุตํ ปตฺวา ตสฺส วิชิตํ อาคมนตฺถาย เตน คหิตปฏิโญฺญ , อาฬารญฺจ อุทกญฺจ อุปสงฺกมิตฺวา, เตสํ สนฺติเก อธิคตวิเสเสน อปริตุโฏฺฐ ฉพฺพสฺสานิ มหาปธานํ ปทหิตฺวา, วิสาขาปุณฺณมทิวเส ปาโตว เสนานิคเม สุชาตาย ทินฺนํ ปายาสํ ปริภุญฺชิตฺวา, เนรญฺชราย นทิยา สุวณฺณปาตึ ปวาเหตฺวา, เนรญฺชราย ตีเร มหาวนสเณฺฑ นานาสมาปตฺตีหิ ทิวสภาคํ วีตินาเมตฺวา, สายนฺหสมเย โสตฺถิเยน ทินฺนํ อฏฺฐติณมุฏฺฐึ คเหตฺวา, กาเฬน นาคราเชน อภิตฺถุตคุโณ โพธิมณฺฑํ อารุยฺห ติณานิ สนฺถริตฺวา, ‘น ตาวิมํ ปลฺลงฺกํ ภินฺทิสฺสามิ ยาว เม น อนุปาทาย อาสเวหิ จิตฺตํ วิมุจฺจิสฺสตี’ติ ปฏิญฺญํ กตฺวา, ปาจีนทิสาภิมุโข นิสีทิตฺวา, สูริเย อนตฺถงฺคมิเตเยว มารพลํ วิธมิตฺวา, ปฐมยาเม ปุเพฺพนิวาสญาณํ, มชฺฌิมยาเม จุตูปปาตญาณํ ปตฺวา, ปจฺฉิมยามาวสาเน ทสพลจตุเวสารชฺชาทิสพฺพพุทฺธคุณปฏิมณฺฑิตํ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ปฏิวิชฺฌโนฺตเยว อิมํ อภิธมฺมนยสมุทฺทํ อธิคญฺฉิฯ เอวมสฺส **อธิคมนิทานํ** เวทิตพฺพํฯ

เอวํ อธิคตาภิธโมฺม เอกปลฺลเงฺกน นิสิโนฺนสตฺตาหํ อนิมิสสตฺตาหํ จงฺกมนสตฺตาหญฺจ อติกฺกมิตฺวา, จตุเตฺถ สตฺตาเห สยมฺภูญาณาธิคเมน อธิคตํ อภิธมฺมํ วิจินิตฺวา อปรานิปิ อชปาลมุจลินฺทราชายตเนสุ ตีณิ สตฺตาหานิ วีตินาเมตฺวา, อฏฺฐเม สตฺตาเห อชปาลนิโคฺรธรุกฺขมูเล นิสิโนฺน ธมฺมคมฺภีรตาปจฺจเวกฺขเณน อโปฺปสฺสุกฺกตํ อาปชฺชมาโน ทสสหสฺสิมหาพฺรหฺมปริวาเรน สหมฺปติพฺรหฺมุนา อายาจิตธมฺมเทสโน พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โอโลเกตฺวา, พฺรหฺมุโน อเชฺฌสนํ อาทาย ‘‘กสฺส นุ โข อหํ ปฐมํ ธมฺมํ เทเสยฺย’นฺติ โอโลเกโนฺต อาฬารุทกานํ กาลงฺกตภาวํ ญตฺวา, ปญฺจวคฺคิยานํ ภิกฺขูนํ พหูปการตํ อนุสฺสริตฺวา, อุฏฺฐายาสนา กาสิปุรํ คจฺฉโนฺต อนฺตรามเคฺค อุปเกน สทฺธึ มเนฺตตฺวา, อาสาฬฺหีปุณฺณมทิวเส อิสิปตเน มิคทาเย ปญฺจวคฺคิยานํ ภิกฺขูนํ วสนฏฺฐานํ ปตฺวา,เต อนนุจฺฉวิเกน สมุทาจาเรน สมุทาจรเนฺต สญฺญาเปตฺวา, ธมฺมจกฺกํ ปวเตฺตโนฺต อญฺญาสิโกณฺฑญฺญเตฺถรปฺปมุขา อฏฺฐารส พฺรหฺมโกฏิโย อมตปานํ ปาเยสิฯ เอวํ ยาว ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตนา **เทสนานิทานํ** เวทิตพฺพํฯ อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ วิตฺถาโร ปน สาฏฺฐกถานํ **อริยปริเยสน**(ม. นิ. ๑.๒๗๔) **ปพฺพชฺชสุตฺตาทีนํ** (สุ. นิ. ๔๐๗ อาทโย) วเสน เวทิตโพฺพฯ

เอวํ อธิคมนิทานเทสนานิทานสมฺปนฺนสฺส ปนสฺส อภิธมฺมสฺส อปรานิปิ ทูเรนิทานํ, อวิทูเรนิทานํ, สนฺติเกนิทานนฺติ ตีณิ นิทานานิฯ ตตฺถ ทีปงฺกรปาทมูลโต ปฏฺฐาย ยาว ตุสิตปุรา **ทูเรนิทานํ** เวทิตพฺพํฯ ตุสิตปุรโต ปฏฺฐาย ยาว โพธิมณฺฑา **อวิทูเรนิทานํ**ฯ ‘เอกํ สมยํ ภควา เทเวสุ วิหรติ ตาวตึเสสุ ปาริจฺฉตฺตกมูเล ปณฺฑุกมฺพลสิลายํ, ตตฺถ โข ภควา เทวานํ ตาวตึสานํ อภิธมฺมกถํ กเถสี’ติ อิทมสฺส **สนฺติเกนิทานํ**ฯ อยํ ตาว นิทานกถาฯ

นิทานกถา นิฏฺฐิตาฯ

๑. จิตฺตุปฺปาทกโณฺฑ

ติกมาติกาปทวณฺณนา

อิทานิ

อิติ เม ภาสมานสฺส, อภิธมฺมกถํ อิมํ;
อวิกฺขิตฺตา นิสาเมถ, ทุลฺลภา หิ อยํ กถาติฯ

เอวํ ปฏิญฺญาตาย อภิธมฺมกถาย กถโนกาโส สมฺปตฺโตฯ ตตฺถ ยสฺมา อภิธมฺโม นาม ธมฺมสงฺคณีอาทีนิ สตฺตปฺปกรณานิ; ธมฺมสงฺคณีปิ จิตฺตุปฺปาทกณฺฑาทีนํ วเสน จตฺตาริ กณฺฑานิ; จิตฺตุปฺปาทกณฺฑมฺปิ มาติกาปทภาชนียวเสน ทุวิธํ; ตตฺถ มาติกา อาทิ; สาปิ ติกมาติกา ทุกมาติกาติ ทุวิธา; ตตฺถ ติกมาติกา อาทิ; ติกมาติกายปิ กุสลตฺติกํ กุสลตฺติเกปิ กุสลา ธมฺมาติ อิทํ ปทํ; ตสฺมา –

อิโต ปฏฺฐาย คมฺภีรํ, อภิธมฺมกถํ อิมํ;
วุจฺจมานํ นิสาเมถ, เอกคฺคา สาธุ สาธโวติฯ

๑. ''กุสลา ธมฺมา, อกุสลา ธมฺมา, อพฺยากตา ธมฺมา''ติ อยํ ตาว อาทิปเทน ลทฺธนาโม กุสลตฺติโก นามฯ ''สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา, ทุกฺขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา, อทุกฺขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา ธมฺมา''ติ อยํ สพฺพปเทหิ ลทฺธนาโม เวทนาตฺติโก นามฯ เอวํ อาทิปทวเสน วา สพฺพปทวเสน วา สเพฺพสมฺปิ ติกทุกานํ นามํ เวทิตพฺพํ ฯ สเพฺพว เจเต ปญฺจทสหิ ปริเจฺฉเทหิ ววตฺถิตาฯ ติกานญฺหิ เอโก ปริเจฺฉโท, ทุกานํ จตุทฺทสฯ ''เหตู ธมฺมา, นเหตู ธมฺมา''ติอาทโย หิ ฉ ทุกา คนฺถโต จ อตฺถโต จ อญฺญมญฺญสมฺพเนฺธน กณฺณิกา วิย ฆฏา วิย หุตฺวา ฐิตตฺตา 'เหตุโคจฺฉโก'ติ วุจฺจติฯ ตโต อปเร ''สปฺปจฺจยา ธมฺมา อปฺปจฺจยา ธมฺมา''ติอาทโย สตฺต ทุกา, อญฺญมญฺญํ อสมฺพนฺธา, เกวลํ ทุกสามญฺญโต อุจฺจินิตฺวา อุจฺจินิตฺวา วิสุํ วิสุํ โคจฺฉกนฺตเร ฐปิตตฺตา อเญฺญหิ จ มหนฺตรทุเกหิ จูฬกตฺตา 'จูฬนฺตรทุกา'ติ เวทิตพฺพาฯ ตโต ปรํ อาสวทุกาทีนํ ฉนฺนํ วเสน 'อาสวโคจฺฉโก' ; ตถา สํโยชนทุกาทีนํ วเสน 'สํโยชนโคจฺฉโก'; ตถา คนฺถโอฆโยคนีวรณทุกาทีนํ วเสน 'คนฺถโอฆโยคนีวรณโคจฺฉกา'; ปรามาสทุกาทีนํ ปญฺจนฺนํ วเสน 'ปรามาสโคจฺฉโก'ติฯ สเพฺพปิ สตฺต โคจฺฉกา เวทิตพฺพาฯ ตโต ปรํ ''สารมฺมณา ธมฺมา''ติอาทโย จตุทฺทส ทุกา 'มหนฺตรทุกา' นามฯ ตโต อุปาทานทุกาทโย ฉ ทุกา 'อุปาทานโคจฺฉโก' นามฯ ตโต กิเลสทุกาทโย อฏฺฐ ทุกา 'กิเลสโคจฺฉโก' นามฯ ตโต ปรํ ทสฺสเนนปหาตพฺพทุกาทโย อฏฺฐารส ทุกา อภิธมฺมมาติกาย ปริโยสาเน ฐปิตตฺตา 'ปิฏฺฐิทุกา' นามฯ ''วิชฺชาภาคิโน ธมฺมา อวิชฺชาภาคิโน ธมฺมา''ติอาทโย ปน ทฺวาจตฺตาลีส ทุกา 'สุตฺตนฺติกทุกา' นามฯ เอวํ สเพฺพเปเต ปญฺจทสหิ ปริเจฺฉเทหิ ววตฺถิตาติ เวทิตพฺพาฯ

เอวํ ววตฺถิตา ปเนเต สปฺปเทสนิปฺปเทสวเสน เทฺว โกฏฺฐาสา โหนฺติฯ เตสุ หิ นว ติกา เอกสตฺตติ จ ทุกา สปฺปเทสานํ รูปารูปธมฺมานํ ปริคฺคหิตตฺตา สปฺปเทสา นามฯ อวเสสา เตรส ติกา เอกสตฺตติ จ ทุกา นิปฺปเทสา นามฯ ตตฺถ ติเกสุ ตาว เวทนาตฺติโก วิตกฺกตฺติโก ปีติตฺติโก อุปฺปนฺนตฺติโก อตีตตฺติโก จตฺตาโร อารมฺมณตฺติกาติ อิเม นว ติกา สปฺปเทสา นามฯ ทุเกสุ เหตุโคจฺฉกาทีนํ อุปาทานโคจฺฉกปริโยสานานํ นวนฺนํ โคจฺฉกานํ ปริโยสาเน ตโย ตโย ทุกา, กิเลสโคจฺฉกปริโยสาเน จตฺตาโร ทุกา, ''จิตฺตสมฺปยุตฺตา ธมฺมา, จิตฺตวิปฺปยุตฺตา ธมฺมา''''จิตฺตสํสฏฺฐา ธมฺมา, จิตฺตวิสํสฏฺฐา ธมฺมา''ติ เทฺว มหนฺตรทุกา, สุตฺตนฺติกทุเกสุ อธิว

จนทุกํ นิรุตฺติทุกํ ปญฺญตฺติทุกํ นามรูปทุกนฺติ อิเม จตฺตาโร ทุเก ฐเปตฺวา อวเสสา อฏฺฐตึส ทุกา จาติ เอเต สปฺปเทสา นามฯ วุตฺตาวเสสา ติกทุกา สเพฺพปิ นิปฺปเทสาติ เวทิตพฺพาฯ

อิทานิ **กุสลา ธมฺมา**ติอาทีนํ มาติกาปทานํ อยมนุปุพฺพปทวณฺณนา – **'กุสล'**-สโทฺท ตาว อาโรคฺยอนวชฺชเฉกสุขวิปาเกสุ ทิสฺสติฯ อยญฺหิ ''กจฺจิ นุ โภโต กุสลํ, กจฺจิ โภโต อ นามย''นฺติอาทีสุ (ชา. ๑.๑๕.๑๔๖; ๒.๒๐.๑๒๙) อาโรเคฺย ทิสฺสติฯ ''กตโม ปน, ภเนฺต, กายสมาจาโร กุสโล? โย โข, มหาราช, กายสมาจาโร อนวโชฺช''ติ (ม. นิ. ๒.๓๖๑) จ, ''อปรํ ปน, ภเนฺต, เอตทานุตฺตริยํ ยถา ภควา ธมฺมํ เทเสติ กุสเลสุ ธเมฺมสู''ติ (ที. นิ. ๓.๑๔๕) จ เอวมาทีสุ อนวเชฺชฯ ''กุสโล ตฺวํ รถสฺส องฺคปจฺจงฺคานํ'' (ม. นิ. ๒.๘๗), ''กุสลา นจฺจคีตสฺส สิกฺขิตา จาตุริตฺถิโย''ติอาทีสุ (ชา. ๒.๒๒.๙๔) เฉเกฯ ''กุสลานํ, ภิกฺขเว, ธมฺมานํ สมาทานเหตุ'' (ที. นิ. ๓.๘๐), ''กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา อุปจิตตฺตา''ติอาทีสุ (ธ. ส. ๔๓๑) สุขวิปาเกฯ สฺวายมิธ อาโรเคฺยปิ อนวเชฺชปิ สุขวิปาเกปิ วตฺตติฯ

ธมฺมสโทฺท ปนายํ ปริยตฺติเหตุคุณนิสฺสตฺตนิชฺชีวตาทีสุ ทิสฺสติฯ อยญฺหิ ''ธมฺมํ ปริยา ปุณาติ สุตฺตํ เคยฺย''นฺติอาทีสุ (อ. นิ. ๔.๑๐๒) ปริยตฺติยํ ทิสฺสติฯ ''เหตุมฺหิ ญาณํ ธมฺมปฏิสมฺ ภิทา''ติอาทีสุ (วิภ. ๗๒๐) เหตุมฺหิฯ

''น หิ ธโมฺม อธโมฺม จ, อุโภ สมวิปากิโน;
อธโมฺม นิรยํ เนติ, ธโมฺม ปาเปติ สุคฺคติ''นฺติฯ (เถรคา. ๓๐๔; ชา. ๑.๑๕.๓๘๖) –

อาทีสุ คุเณฯ ''ตสฺมึ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนฺติ'' (ธ. ส. ๑๒๑), ''ธเมฺมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิ หรตี''ติอาทีสุ (ที. นิ. ๒.๓๗๓) นิสฺสตฺตนิชฺชีวตายํฯ สฺวายมิธาปิ นิสฺสตฺตนิชฺชีวตายเมว วฏฺฏ ติฯ

วจนโตฺถ ปเนตฺถ – กุจฺฉิเต ปาปเก ธเมฺม สลยนฺติ จลยนฺติ กเมฺปนฺติ วิทฺธํเสนฺตีติ กุ สลาฯ กุจฺฉิเตน วา อากาเรน สยนฺตีติ กุสาฯ เต อกุสลสงฺขาเต กุเส ลุนนฺติ ฉินฺทนฺตีติ กุ สลาฯ กุจฺฉิตานํ วา สานโต ตนุกรณโต โอสานกรณโต ญาณํ กุสํ นามฯ เตน กุเสน ลาตพฺ พาติ กุสลา; คเหตพฺพา ปวเตฺตตพฺพาติ อโตฺถฯ ยถา วา กุสา อุภยภาคคตํ หตฺถปฺปเทสํ ลุ นนฺติ, เอวมิเมปิ อุปฺปนฺนานุปฺปนฺนภาเวน อุภยภาคคตํ กิเลสปกฺขํ ลุนนฺติฯ ตสฺมา กุสา วิย ลุ นนฺตีติปิ **กุสลา**ฯ อตฺตโน ปน สภาวํ ธาเรนฺตีติ **ธมฺมา**ฯ ธาริยนฺติ วา ปจฺจเยหิ, ธารียนฺติ วา ยถาสภาวโตติ ธมฺมาฯ น กุสลา **อกุสลา**ฯ มิตฺตปฏิปกฺขา อมิตฺตา วิย, โลภาทิปฏิปกฺขา อ โลภาทโย วิย จ, กุสลปฏิปกฺขาติ อโตฺถฯ น พฺยากตาติ **อพฺยากตา,** กุสลากุสลภาเวน อกถิ ตาติ อโตฺถฯ เตสุ ปน อนวชฺชสุขวิปากลกฺขณา กุสลา, สาวชฺชทุกฺขวิปากลกฺขณา อกุสลา, อวิปากลกฺขณา อพฺยากตาฯ

กึ ปเนตานิ 'กุสลา'ติ วา 'ธมฺมา'ติ วาติอาทีนิ เอกตฺถานิ อุทาหุ นานตฺถานีติ? กิเญฺจตฺถ? ยทิ ตาว เอกตฺถานิ 'กุสลา ธมฺมา'ติ อิทํ 'กุสลากุสลา'ติวุตฺตสทิสํ โหติฯ อถ นาน ตฺถานิ ติกทุกานํ ฉกฺกจตุกฺกภาโว อาปชฺชติ ปทานญฺจ อสมฺพโนฺธฯ

ยถา หิ 'กุสลา' 'รูปํ''จกฺขุมา'ติ วุเตฺต อตฺถวเสน อญฺญมญฺญํ อโนโลเกนฺตานํ ปทานํ น โกจิ สมฺพโนฺธ, เอวมิธาปิ ปทานํ อสมฺพโนฺธ อาปชฺชติฯ ปุพฺพาปรสมฺพนฺธรหิตานิ จ ปทานิ นิปฺปโยชนานิ นาม โหนฺติฯ ยาปิ เจสา ปรโต 'กตเม ธมฺมา กุสลา'ติ ปุจฺฉา, ตายปิ สทฺธึ วิ โรโธ อาปชฺชติฯ เนว หิ ธมฺมา กุสลา; อถ จ ปนิทํ วุจฺจติ – กตเม ธมฺมา 'กุสลา'ติฯ อปโร

นโย – ยทิ เอตานิ เอกตฺถานิ, ติณฺณํ ‘ธมฺมานํ’ เอกตฺตา กุสลาทีนมฺปิ เอกตฺตํ อาปชฺชติฯ กุสลาทิปรานญฺหิ ติณฺณมฺปิ ‘ธมฺมานํ’ ธมฺมภาเวน เอกตฺตํฯ ตสฺมา ธมฺมตฺตเยน สทฺธึ อตฺถโต นินฺนานตฺถานํ กุสลาทีนมฺปิ เอกตฺตํ อาปชฺชติฯ ‘ยเทว กุสลํ, ตํ อกุสลํ, ตํ อพฺยากต’นฺติฯ ‘อถาปิ ติณฺณํ ธมฺมานํ เอกตฺตํ น สมฺปฏิจฺฉถ, อโญฺญว กุสลปโร ธโมฺม, อโญฺญ อกุสลปโร ธโมฺม, อโญฺญ อพฺยากตปโร ธโมฺมติ วทถ, เอวํ สเนฺต ธโมฺม นาม ภาโว, ภาวโต จ อโญฺญ อภาโวติ กุสลปรา ภาวสงฺขาตา ธมฺมา อโญฺญ อกุสลปโร ธโมฺม อภาโว สิยา, ตถา อพฺยากตปโรฯ เตหิ จ อโญฺญ กุสลปโรปิฯ เอวํ อภาวตฺตํ อาปเนฺนหิ ธเมฺมหิ อนเญฺญ กุสลาทโยปิ อภาวาเยว สิยุ’นฺติฯ

สพฺพเมตํ อการณํฯ กสฺมา? ยถานุมติโวหารสิทฺธิโตติฯ โวหาโร หิ ยถา ยถา อเตฺถสุ อนุมโต สมฺปฏิจฺฉิโต ตถา ตเถว สิโทฺธฯ น จายํ ‘‘กุสลา ธมฺมา’’ติอาทีสุ กุสลปุโพฺพ ธมฺมาภิลาโป ธมฺมปโร จ กุสลาภิลาโป, ยถา ‘กุสลา กุสลา’ติ เอวํ, อตฺตโน อตฺถวิเสสาภาเวน ปณฺฑิเตหิ สมฺปฏิจฺฉิโต; น จ ‘กุสลา’ ‘รูปํ’จกฺขุมาสทฺทา วิย อญฺญมญฺญํ อโนโลกิตตฺถภาเวนฯ ‘กุสล’-สโทฺท ปเนตฺถ อนวชฺชสุขวิปากสงฺขาตสฺส อตฺถสฺส โชตกภาเวน สมฺปฏิจฺฉิโต, ‘อกุสล’-สโทฺท สาวชฺชทุกฺขวิปากตฺถโชตกเตฺตน, ‘อพฺยากต’-สโทฺท อวิปากตฺถโชตกเตฺตน, ‘ธมฺม’-สโทฺท สภาวธารณาทิอตฺถโชตกเตฺตนฯ โส เอเตสํ อญฺญตรานนฺตเร วุจฺจมาโน อตฺตโน อตฺถสามญฺญํ ทีเปติฯ สเพฺพว หิ เอเต สภาวธารณาทินา ลกฺขเณน ธมฺมาฯ กุสลาทิสทฺทา จาปิ ธมฺมสทฺทสฺส ปุรโต วุจฺจมานา อตฺตโน อตฺตโน อตฺถวิเสสํ ตสฺส ทีเปนฺติฯ ธโมฺม หิ กุสโล วา โหติ อกุสโล วา อพฺยากโต วาฯ เอวเมเต วิสุํ วิสุํ วุจฺจมานา อตฺตโน อตฺตโน อตฺถมตฺตทีปกเตฺตน สมฺปฏิจฺฉิตาฯ ธมฺมสเทฺทน สห วุจฺจมานา อตฺตโน อตฺตโน อตฺถสามญฺญํ อตฺถวิเสสํ วา ทีปกเตฺตน โลเก ปณฺฑิเตหิ สมฺปฏิจฺฉิตาฯ ตสฺมา ยเทตเมตฺถ เอกตฺถนานาตฺถตํ วิกเปฺปตฺวา โทสาโรปนการณํ วุตฺตํ สพฺพเมตํ อการณํฯ อยํ ตาว กุสลตฺติกสฺส อนุปุพฺพปทวณฺณนาฯ อิมินาว นเยน เสสติกทุกานมฺปิ นโย เวทิตโพฺพฯ อิโต ปรํ ปน วิเสสมตฺตเมว วกฺขามฯ

๒. **สุขาย เวทนายา**ติอาทีสุ ‘สุข’-สโทฺท ตาว สุขเวทนาสุขมูลสุขารมฺมณสุขเหตุสุขปจฺจยฏฺฐานอพฺยาพชฺฌนิพฺพานาทีสุ ทิสฺสติฯ อยญฺหิ ‘‘สุขสฺส จ ปหานา’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๑.๒๓๒) สุขเวทนายํ ทิสฺสติฯ ‘‘สุโข พุทฺธานํ อุปฺปาโท’’ (ธ. ป. ๑๙๔), ‘‘สุขา วิราคตา โลเก’’ติอาทีสุ (อุทา. ๑๑; มหาว. ๕) สุขมูเล ‘‘ยสฺมา จ โข, มหาลิ, รูปํ สุขํ สุขานุปติตํ สุขาวกฺกนฺต’’นฺติอาทีสุ (สํ. นิ. ๓.๖๐) สุขารมฺมเณฯ ‘‘สุขเสฺสตํ, ภิกฺขเว, อธิวจนํ ยทิทํ ปุญฺญานี’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๗.๖๒) สุขเหตุมฺหิฯ ‘‘ยาวญฺจิทํ, ภิกฺขเว, น สุกรํ อกฺขาเนน ปาปุณิตุํ ยาว สุขา สคฺคา’’ (ม. นิ. ๓.๒๕๕), ‘‘น เต สุขํ ปชานนฺติ เย น ปสฺสนฺติ นนฺทน’’นฺติอาทีสุ (สํ. นิ. ๑.๑๑) สุขปจฺจยฏฺฐาเนฯ ‘‘ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหารา เอเต ธมฺมา’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๘๒) อพฺยาพชฺเฌฯ ‘‘นิพฺพานํ ปรมํ สุข’’นฺติอาทิสุ (ธ. ป. ๒๐๓-๒๐๔) นิพฺพาเนฯ อิธ ปนายํ สุขเวทนายเมว ทฏฺฐโพฺพฯ **‘เวทนา**’-สโทฺท ‘‘วิทิตา เวทนา อุปฺปชฺชนฺตี’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๓.๒๐๘) เวทยิตสฺมิํเยว วตฺตติฯ

‘ทุกฺข’-สโทฺท ทุกฺขเวทนาทุกฺขวตฺถุทุกฺขารมฺมณทุกฺขปจฺจยทุกฺขปจฺจยฏฺฐานาทีสุ ทิสฺสติฯ อยญฺหิ ‘‘ทุกฺขสฺส จ ปหานา’’ติอาทีสุ ทุกฺขเวทนายํ ทิสฺสติฯ ‘‘ชาติปิ ทุกฺขา’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๒.๓๘๗; วิภ. ๑๙๐) ทุกฺขวตฺถุสฺมิํฯ ‘‘ยสฺมา จ โข, มหาลิ, รูปํ ทุกฺขํ ทุกฺขานุปติตํ ทุกฺขาวกฺกนฺต’’นฺติอาทีสุ ทุกฺขารมฺมเณฯ ‘‘ทุโกฺข ปาปสฺส อุจฺจโย’’ติอาทีสุ (ธ. ป. ๑๑๗)

ทุกฺขปจฺจเยฯ ‘‘ยาวญฺจิทํ, ภิกฺขเว, น สุกรํ อกฺขาเนน ปาปุณิตุํ ยาว ทุกฺขา นิรยา’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๓.๒๕๐) ทุกฺขปจฺจยฏฺฐาเนฯ อิธ ปนายํ ทุกฺขเวทนายเมว ทฏฺฐพฺโพฯ

วจนฺโตฺถ ปเนตฺถ – สุขยตีติ สุขาฯ ทุกฺขยตีติ **ทุกฺขา**ฯ น ทุกฺขา น สุขาติ อทุกฺขมสุขาฯ ‘ม-กาโร ปทสนฺธิวเสน วุตฺโตฯ สพฺพาปิ อารมฺมณรสํ เวทยนฺติ อนุภวนฺตีติ **เวทนา**ฯ ตาสุ อิฏฺฐานุภวนลกฺขณา สุขา, อนิฏฺฐานุภวนลกฺขณา ทุกฺขา, อุภยวิปรีตานุภวนลกฺขณา อทุกฺขมสุขาฯ โยปนายํ ตีสุปิ ปเทสุ ‘สมฺปยุตฺต’-สทฺโท, ตสฺสตฺโถ – สมํ ปกาเรหิ ยุตฺตาติ สมฺปยุตฺตาฯ กตเรหิ ปกาเรหีติ? เอกุปฺปาทตาทีหิฯ ‘‘นตฺถิ เกจิ ธมฺมา เกหิจิ ธมฺเมหิ สมฺปยุตฺตาติ? อามนฺตา’’ติ หิ อิมสฺส ปญฺหสฺส ปฏิกฺเขเป ‘‘นนุ อตฺถิ เกจิ ธมฺมา เกหิจิ ธมฺเมหิ สหคตา สหชาตา สํสฏฺฐา เอกุปฺปาทา เอกนิโรธา เอกวตฺถุกา เอการมฺมณา’’ติ (กถา. ๔๗๓) เอวํ เอกุปฺปาทตาทีนํ วเสน สมฺปโยคโตฺถ วุตฺโตฯ อิติ อิเมหิ เอกุปฺปาทตาทีหิ สมํ ปกาเรหิ ยุตฺตาติ **สมฺปยุตฺตา**ฯ

๓. **วิปากตฺติเก** อญฺญมญฺญวิสิฏฺฐานํ กุสลากุสลานํ ปากาติ **วิปากา**ฯ วิปกฺกภาวมาปนฺนานํ อรูปธมฺมานเมตํ อธิวจนํฯ **วิปากธมฺมธมฺมา**ติ วิปากสภาวธมฺมาฯ ยถา ชาติชราสภาวา ชาติชราปกติกา สตฺตา ชาติธมฺมา ชราธมฺมาติ วุจฺจนฺติ เอวํ วิปากชนกฏฺเฐน วิปากสภาวา วิปากปกติกา ธมฺมาติ อโตฺถฯ ตติยปทํ อุภยสภาวปฏิกฺเขปวเสน วุตฺตํฯ

๔. **อุปาทินฺนุปาทานิยตฺติเก** อารมฺมณกรณวเสน ตณฺหาทิฏฺฐีหิ อุเปเตน กมฺมุนา อาทินฺนา, ผลภาเวน คหิตาติ **อุปาทินฺนา**ฯ อารมฺมณภาวํ อุปคนฺตฺวา อุปาทานสมฺพเนฺธน อุปาทานานํ หิตาติ **อุปาทานิยา**ฯ อุปาทานสฺส อารมฺมณปจฺจยภูตานเมตํ อธิวจนํฯ อุปาทิณฺณา จ เต อุปาทานิยา จาติ **อุปาทิณฺณุปาทานิยา;** สาสวกมฺมนิพฺพตฺตานํ รูปารูปธมฺมานเมตํ อธิวจนํฯ อิติ อิมินา นเยน เสสปททฺวเยปิ ปฏิเสธสหิโต อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

๕. สํกิลิฏฺฐสํกิเลสิกตฺติเก สํกิเลเสตีติ สํกิเลโส, วิพาธติ, อุปตาเปติ จาติ อโตฺถฯ สํกิเลเสน สมนฺนาคตาติ **สํกิลิฏฺฐา**ฯ อตฺตานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตเนน สํกิเลสํ อรหนฺติ , สํกิเลเส วา นิยุตฺตา, ตสฺส อารมฺมณภาวานติกฺกมนโตติ **สํกิเลสิกา**ฯ สํกิเลสสฺส อารมฺมณปจฺจยภูตานเมตํ อธิวจนํฯ สํกิลิฏฺฐา จ เต สํกิเลสิกา จาติ **สํกิลิฏฺฐสํกิเลสิกา**ฯ เสสปททฺวยมฺปิ ปุริมตฺติเก วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

๖. **วิตกฺกตฺติเก** สมฺปโยควเสน วตฺตมาเนน สห วิตเกฺกน **สวิตกฺกา**ฯ สห วิจาเรน **สวิจารา**ฯ สวิตกฺกา จ เต สวิจารา จาติ **สวิตกฺกสวิจารา**ฯ อุภยรหิตา **อวิตกฺกอวิจารา**ฯ วิตกฺกวิจาเรสุ วิจาโรว มตฺตา, ปมาณํ, เอเตสนฺติ วิจารมตฺตาฯ วิจารโต อุตฺตริ วิตเกฺกน สทฺธิํ สมฺปโยคํ น คจฺฉนฺตีติ อโตฺถฯ อวิตกฺกา จ เต วิจารมตฺตา จาติ **อวิตกฺกวิจารมตฺตา**ฯ

๗. **ปีติตฺติเก** ปีติยา สห เอกุปฺปาทาทิภาวํ คตาติ **ปีติสหคตา,** ปีติสมฺปยุตฺตาติ อโตฺถฯ เสสปททฺวเยปิ เอเสว นโยฯ **อุเปกฺขา**ติ เจตฺถ อทุกฺขมสุขา เวทนา วุตฺตาฯ สา หิ สุขทุกฺขาการปฺปวตฺติํ อุเปกฺขติ, มชฺฌตฺตาการสณฺฐิตตฺตา เตนากาเรน ปวตฺตตีติ **อุเปกฺขา**ฯ อิติ เวทนาตฺติกโต ปททฺวยเมว คเหตฺวา นิปฺปีติกสฺส สุขสฺส สปฺปีติกสุขโต วิเสสทสฺสนวเสน อยํ ติโก วุตฺโตฯ

๘. **ทสฺสนตฺติเก ทสฺสเนนา**ติ โสตาปตฺติมเคฺคนฯ โส หิ ปฐมํ นิพฺพานํ ทสฺสนโต **ทสฺสน**นฺติ วุโตฺตฯ โคตฺรภุ ปน กิญฺจาปิ ปฐมตรํ ปสฺสติ, ยถา ปน รโญฺญ สนฺติกํ เกนจิเทว กรณี

เยน อาคโต ปุริโส ทูรโตว รถิกาย จรนฺตํ หตฺถิกฺขนฺธคตํ ราชานํ ทิสฺวาปิ ‘ทิโฏฺ เต ราชา’ติ ปุโฏฺ ทิสฺวาปิ กตฺตพฺพกิจฺจสฺส อกตตฺตา ‘น ปสฺสามี’ติ อาหฯ เอวเมว นิพฺพานํ ทิสฺวาปิ กตฺตพฺพสฺส กิเลสปฺปหานสฺสาภาวา น ทสฺสนนฺติ วุจฺจติฯ ตญฺหิ ญาณํ มคฺคสฺส อาวชฺชนฏฺฐาเน ติฏฺฐติฯ **ภาวนายา**ติ เสสมคฺคตฺตเยนฯ เสสมคฺคตฺตยญฺหิ ปฐมมเคฺคน ทิฏฺฐสฺมิํเยว ธเมฺม ภาวนาวเสน อุปฺปชฺชติ, อทิฏฺฐปุพฺพํ กิญฺจิ น ปสฺสติ, ตสฺมา ภาวนาติ วุจฺจติฯ ตติยปทํ อุภยปฏิเกฺขปวเสน วุตฺตํฯ

๙. ตทนนฺตรตฺติเก ทสฺสเนน ปหาตโพฺพ เหตุ เอเตสนฺติ **ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกา**ฯ ทุติยปเทปิ เอเสว นโยฯ ตติยปเท เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตโพฺพ เหตุ เอเตสนฺติ เอวมตฺถํ อคฺคเหตฺวา เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตโพฺพ เหตุ เอเตสํ อตฺถีติ เอวมโตฺถ คเหตโพฺพ ฯ อิตรถา หิ อเหตุกานํ อคฺคหณํ ภเวยฺย; เหตุเยว หิ เตสํ นตฺถิ โย ทสฺสนภาวนาหิ ปหาตโพฺพ สิยาฯ สเหตุเกสุปิ เหตุวชฺชานํ ปหานํ อาปชฺชติ, น เหตูนํ; เหตุเยว หิ เอเตสํ ‘เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตโพฺพ’ติ วุโตฺต, น เต ธมฺมาฯ อุภยมฺปิ เจตํ อนธิเปฺปตํฯ ตสฺมา เนว ทสฺสเนน น ภาวนาย ปหาตโพฺพ เหตุ เอเตสํ อตฺถีติ **เนวทสฺสเนน นภาวนาย ปหาตพฺพเหตุกา**ติ อยมโตฺถ คเหตโพฺพฯ

๑๐. อาจยคามิตฺติเก กมฺมกิเลเสหิ อาจิยตีติ อาจโยฯ ปฏิสนฺธิจุติคติปฺปวตฺตานํ เอตํ นามํฯ ตสฺส การณํ หุตฺวา นิปฺผาทนกภาเวน ตํ อาจยํ คจฺฉนฺติ, ยสฺส วา ปวตฺตนฺติ ตํ ปุคฺคลํ ยถาวุตฺตเมว อาจยํ คเมนฺตีติปิ **อาจยคามิโน;** สาสวกุสลากุสลานํ เอตํ อธิวจนํฯ ตโต เอว อาจยสงฺขาตา จยา อเปตตฺตา, นิพฺพานํ อเปตํ จยาติ อปจโยฯ ตํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตนโต อปจยํ คจฺฉนฺตีติ **อปจยคามิโน;** อริยมคฺคานเมตํ อธิวจนํฯ อปิจ ปาการํ อิฏฺฐกวฑฺฒกี วิย ปวตฺตํ อาจินนฺตา คจฺฉนฺตีติ อาจยคามิโนฯ เตน จิตํ จิตํ อิฏฺฐกํ วิทฺธํสยมาโน ปุริโส วิย ตเทว ปวตฺตํ อปจินนฺตา คจฺฉนฺตีติ อปจยคามิโนฯ ตติยปทํ อุภยปฏิเกฺขเปน วุตฺตํฯ

๑๑. เสกฺขตฺติเก ตีสุ สิกฺขาสุ ชาตาติ **เสกฺขา**ฯ สตฺตนฺนํ เสกฺขานํ เอเตติปิ **เสกฺขา**ฯ อปริโยสิตสิกฺขตฺตา สยเมว สิกฺขนฺตีติปิ **เสกฺขา** ฯ อุปริ สิกฺขิตพฺพาภาวโต น เสกฺขาติ **อเสกฺขา**ฯ วุฑฺฒิปฺปตฺตา วา เสกฺขาติปิ อเสกฺขาฯ อรหตฺตผลธมฺมานํ เอตํ อธิวจนํฯ ตติยปทํ อุภยปฏิเกฺขเปน วุตฺตํฯ

๑๒. ปริตฺตตฺติเก สมนฺตโต ขณฺฑิตตฺตา อปฺปมตฺตกํ ปริตฺตนฺติ วุจฺจติ; ‘ปริตฺตํ โคมยปิณฺฑ’นฺติอาทีสุ (สํ. นิ. ๓.๙๖) วิยฯ อิเมปิ อปฺปานุภาวตาย ปริตฺตา วิยาติ **ปริตฺตา;** กามาวจรธมฺมานเมตํ อธิวจนํฯ กิเลสวิกฺขมฺภนสมตฺถตาย วิปุลผลตาย ทีฆสนฺตานตาย จ มหนฺตภาวํ คตา, มหเนฺตหิ วา อุฬารจฺฉนฺทวีริยจิตฺตปเญฺญหิ คตา ปฏิปนฺนาติปิ **มหคฺคตา**ฯ ปมาณกรา ธมฺมา ราคาทโย ปมาณํ นามฯ อารมฺมณโต วา สมฺปโยคโต วา นตฺถิ เอเตสํ ปมาณํ, ปมาณสฺส จ ปฏิปกฺขาติ **อปฺปมาณา**ฯ

๑๓. ปริตฺตารมฺมณตฺติเก ปริตฺตํ อารมฺมณํ เอเตสนฺติ **ปริตฺตารมฺมณา**ฯ เสสปททฺวเยปิ เอเสว นโยฯ

๑๔. หีนตฺติเก หีนาติ ลามกา อกุสลา ธมฺมาฯ หีนปฺปณีตานํ มเชฺฌ ภวาติ **มชฺฌิมา**ฯ อวเสสา เตภูมกา ธมฺมา อุตฺตมเฏฺฐน อตปฺปกเฏฺฐน จ **ปณีตา;** โลกุตฺตรา ธมฺมาฯ

๑๕. **มิจฺฉตฺตตฺติเก** ‘หิตสุขาวหา เม ภวิสฺสนฺตี’ติ เอวํ อาสีสิตาปิ ตถา อภาวโต, ‘อสุภาทีสฺเยว สุภ’นฺติอาทิ วิปรีตปฺปวตฺติโต จ มิจฺฉาสภาวาติ **มิจฺฉตฺตา;** วิปากทาเน สติ ขนฺธเภทานนฺตรเมว วิปากทานโต **นิยตา;** มิจฺฉตฺตา จ เต นิยตา จาติ **มิจฺฉตฺตนิยตา**ฯ วุตฺตวิปรีเตน อตฺเถน สมฺมาสภาวาติ **สมฺมตฺตา;** สมฺมตฺตา จ เต นิยตา จ อนนฺตรเมว ผลทาเนนาติ **สมฺมตฺตนิยตา**ฯ อุภยถาปิ น นิยตาติ **อนิยตา**ฯ

๑๖. **มคฺคารมฺมณตฺติเก** นิพฺพานํ มคฺคติ, คเวสติ, กิเลเส วา มาเรนฺโต คจฺฉตีติ มโคฺคฯ มโคฺค อารมฺมณํ เอเตสนฺติ **มคฺคารมฺมณา**ฯ อฎฺฐงฺคิโกปิ มโคฺค ปจฺจยเฎฺฐน เอเตสํ เหตูติ **มคฺคเหตุกา**ฯ มคฺคสมฺปยุตฺตา วา เหตู มเคฺค วา เหตูติ มคฺคเหตูฯ เต เอเตสํ เหตูติปิ มคฺคเหตุกาฯ สมฺมาทิฎฺฐิ สยํ มโคฺค เจว เหตุ จฯ อิติ มโคฺค เหตุ เอเตสนฺติปิ มคฺคเหตุกาฯ อภิภวิตฺวา ปวตฺตนเฎฺฐน มโคฺค อธิปติ เอเตสนฺติ **มคฺคาธิปติโน**ฯ

๑๗. **อุปฺปนฺนตฺติเก** อุปฺปาทโต ปฎฺฐาย ยาว ภงฺคา อุทฺธํ ปนฺนา คตา ปวตฺตาติ **อุปฺปนฺนา**ฯ น อุปฺปนฺนาติ **อนุปฺปนฺนา**ฯ ปรินิฎฺฐิตการเณกเทสตฺตา อวสฺสํ อุปฺปชฺชิสฺสนฺตีติ **อุปฺปาทิโน**ฯ

๑๘. **อตีตตฺติเก** อตฺตโน สภาวํ อุปฺปาทาทิกฺขณํ วา ปตฺวา อติกฺกนฺตาติ **อตีตา**ฯ ตทุภยมฺปิ น อาคตาติ **อนาคตา**ฯ ตํ ตํ การณํ ปฎิจฺจ อุปฺปนฺนาติ **ปจฺจุปฺปนฺนา**ฯ

๑๙. **อนนฺตรตฺติเก** อตีตํ อารมฺมณํ เอเตสนฺติ **อตีตารมฺมณา**ฯ เสสปททฺวเยปิ เอเสว นโยฯ

๒๐. **อชฺฌตฺตตฺติเก** ‘เอวํ ปวตฺตมานา มยํ อตฺตา’ติ คหณํ, ‘คมิสฺสามา’ติ อิมินา วิย อธิปฺปาเยน อตฺตานํ อธิการํ กตฺวา ปวตฺตาติ **อชฺฌตฺตา**ฯ ‘อชฺฌตฺต’-สโทฺท ปนายํ โคจรชฺฌเตฺต นิยกชฺฌเตฺต อชฺฌตฺตชฺฌเตฺต วิสยชฺฌเตฺตติ จตูสุ อเตฺถสุ ทิสฺสติฯ ‘‘เตนานนฺท, ภิกฺขุนา ตสฺมิํเยว ปุริมสฺมิํ สมาธินิมิเตฺต อชฺฌตฺตเมว จิตฺตํ สณฺฐเปตพฺพํ’’ (ม. นิ. ๓.๑๘๘), ‘‘อชฺฌตฺตรโต สมาหิโต’’ติอาทีสุ (ธ. ป. ๓๖๒) หิ อยํ โคจรชฺฌเตฺต ทิสฺสติฯ ‘‘อชฺฌตฺตํ สมฺปสาทนํ’’ (ที. นิ. ๑.๒๒๘; ธ. ส. ๑๖๑), ‘‘อชฺฌตฺตํ วา ธเมฺมสุ ธมฺมานุปสฺสี วิหรตี’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๒.๓๗๓) นิยกชฺฌเตฺตฯ ‘‘ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานี’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๓.๓๐๔) อชฺฌตฺตชฺฌเตฺตฯ ‘‘อยํ โข ปนานนฺท, วิหาโร ตถาคเตน อภิสมฺพุโทฺธ ยทิทํ สพฺพนิมิตฺตานํ อมนสิการา อชฺฌตฺตํ สุญฺญตํ อุปสมฺปชฺช วิหรตี’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๓.๑๘๗) วิสยชฺฌเตฺต; อิสฺสริยฎฺฐาเนติ อโตฺถฯ ผลสมาปตฺติ หิ พุทฺธานํ อิสฺสริยฎฺฐานํ นามฯ อิธ ปน นิยกชฺฌเตฺต อธิเปฺปโตฯ ตสฺมา อตฺตโน สนฺตาเน ปวตฺตา ปาฎิปุคฺคลิกา ธมฺมา อชฺฌตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ ตโต พาหิรภูตา ปน อินฺทฺริยพทฺธา วา อนินฺทฺริยพทฺธา วา **พหิทฺธา** นามฯ ตติยปทํ ตทุภยวเสน วุตฺตํฯ

๒๑. อนนฺตรตฺติโก เตเยว ติปฺปกาเรปิ ธเมฺม อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตนวเสน วุโตฺตฯ

๒๒. **สนิทสฺสนตฺติเก** ทฎฺฐพฺพภาวสงฺขาเตน สห นิทสฺสเนนาติ สนิทสฺสนาฯ ปฎิหนนภาวสงฺขาเตน สห ปฎิเฆนาติ สปฺปฎิฆาฯ สนิทสฺสนา จ เต สปฺปฎิฆา จาติ **สนิทสฺสนสปฺปฎิฆา**ฯ นตฺถิ เอเตสํ ทฎฺฐพฺพภาวสงฺขาตํ นิทสฺสนนฺติ อนิทสฺสนาฯ อนิทสฺสนา จ เต วุตฺตนเยเนว สปฺปฎิฆา จาติ **อนิทสฺสนสปฺปฎิฆา**ฯ ตติยปทํ อุภยปฎิเกฺขเปน วุตฺตํฯ อยํ ตาว ติกมาติกาย อนุปุพฺพปทวณฺณนาฯ

ทุกมาติกาปทวณฺณนา

๑-๖. ทุกมาติกายํ ปน ติเกสุ อนาคตปทวณฺณนํเยว กริสฺสามฯ **เหตุโคจฺฉเก** ตาว **เหตุธมฺมา**ติ มูลฏฺเฐน เหตุสงฺขาตา ธมฺมาฯ เหตู ธมฺมาติปิ ปาโฐฯ **น เหตู**ติ เตสํเยว ปฏิเกฺขปวจนํฯ สมฺปโยคโต ปวเตฺตน สห เหตุนาติ **สเหตุกา**ฯ ตเถว ปวโตฺต นตฺถิ เอเตสํ เหตูติ **อเหตุกา**ฯ เอกุปฺปาทาทิตาย เหตุนา สมฺปยุตฺตาติ **เหตุสมฺปยุตฺตา**ฯ เหตุนา วิปฺปยุตฺตาติ **เหตุวิปฺปยุตฺตา**ฯ อิเมสํ ทฺวินฺนมฺปิ ทุกานํ กิญฺจาปิ อตฺถโต นานตฺตํ นตฺถิ, เทสนาวิลาเสน ปน ตถา พุชฺฌนฺตานํ วา ปุคฺคลานํ อชฺฌาสยวเสน วุตฺตาฯ ตโต ปรํ ปฐมทุกํ ทุติยตติเยหิ สทฺธิํ โยเชตฺวา เตสํ ‘เหตู น เหตู’ติอาทีนํ ปทานํ วเสน ยถาสมฺภวโต อปเรปิ ตโย ทุกา วุตฺตาฯ ตตฺถ ยเถว ‘เหตู เจว ธมฺมา สเหตุกา จา’ติ เอตํ สมฺภวติ, ตถา ‘เหตู เจว ธมฺมา อเหตุกา จา’ติ อิทมฺปิฯ ยถา จ ‘สเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตู’ติ เอตํ สมฺภวติ, ตถา ‘อเหตุกา เจว ธมฺมา น จ เหตู’ติ อิทมฺปิฯ เหตุสมฺปยุตฺตทุเกน สทฺธิํ โยชนายปิ เอเสว นโยฯ

ตตฺร ยเทตํ ‘น เหตู ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปี’ติ สิเทฺธ, ‘น เหตู โข ปน ธมฺมา’ติ อติริตฺตํ ‘โข ปนา’ติ ปทํ วุตฺตํ, ตสฺส วเสน อยํ อติเรกโตฺถ สงฺคหิโตติ เวทิตโพฺพฯ กถํ? น เกวลํ ‘น เหตุ ธมฺมา อถ โข อเญฺญปิ น จ สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ อิเจฺจว, อถ โข อญฺญถาปีติฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยเถว หิ ‘น เหตู ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ’, เอวํ ‘เหตู ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ’ฯ ยถา จ ‘น เหตู ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปิ’, เอวํ ‘น เหตู ธมฺมา เหตุสมฺปยุตฺตาปิ เหตุวิปฺปยุตฺตาปี’ติฯ

๗-๑๓. **จูฬนฺตรทุเกสุ** อตฺตโน นิปฺผาทเกน สห ปจฺจเยนาติ **สปฺปจฺจยา**ฯ นตฺถิ เอเตสํ อุปฺปาเท วา ฐิติยํ วา ปจฺจโยติ **อปฺปจฺจยา**ฯ ปจฺจเยหิ สมาคนฺตฺวา กตาติ **สงฺขตา**ฯ น สงฺขตาติ **อสงฺขตา**ฯ อวินิโพฺภควเสน รูปํ เอเตสํ อตฺถีติ **รูปิโน**ฯ ตถาวิธํ นตฺถิ เอเตสํ รูปนฺติ **อรูปิโน**ฯ รุปฺปนลกฺขณํ วา รูปํ; ตํ เอเตสํ อตฺถีติ **รูปิโน**ฯ น รูปิโน อรูปิโนฯ **โลกิยา ธมฺมา**ติ **โลโก** วุจฺจติ ลุชฺชนปลุชฺชนฏฺเฐน วฏฺฏํ; ตสฺมิํ ปริยาปนฺนภาเวน โลเก นิยุตฺตาติ **โลกิยา**ฯ ตโต อุตฺติณฺณาติ อุตฺตรา; โลเก อปริยาปนฺนภาเวน โลกโต อุตฺตราติ **โลกุตฺตราฯ เกนจิ วิเญฺญยฺยา**ติ จกฺขุวิญฺญาณาทีสุ เกนจิ เอเกน จกฺขุวิญฺญาเณน วา โสตวิญฺญาเณน วา วิชานิตพฺพาฯ **เกนจิ น วิเญฺญยฺยา**ติ เตเนว จกฺขุวิญฺญาเณน วา โสตวิญฺญาเณน วา น วิชานิตพฺพาฯ เอวํ สเนฺต ทฺวินฺนมฺปิ ปทานํ อตฺถนานตฺตโต ทุโก โหติฯ

๑๔-๑๙. **อาสวโคจฺฉเก** อาสวนฺตีติ **อาสวา**ฯ จกฺขุโตปิ…เป…. มนโตปิ สนฺทนฺติ ปวตฺตนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ ธมฺมโต ยาว โคตฺรภุํ, โอกาสโต ยาว ภวคฺคํ สวนฺตีติ วา **อาสวา**ฯ เอเต ธเมฺม เอตญฺจ โอกาสํ อโนฺตกริตฺวา ปวตฺตนฺตีติ อโตฺถฯ อโนฺตกรณโตฺถ หิ อยํ **‘อา’**กาโรฯ จิรปาริวาสิยฏฺเฐน มทิราทโย อาสวาฯ อาสวา วิยาติปิ **อาสวา**ฯ โลกสฺมิญฺหิ จิรปาริวาสิกา มทิราทโย อาสวาติ วุจฺจนฺติฯ ยทิ จ จิรปาริวาสิยฏฺเฐน อาสวา, เอเตเยว ภวิตุมรหนฺติฯ วุตฺตเญฺหตํ – ‘‘ปุริมา, ภิกฺขเว, โกฏิ น ปญฺญายติ อวิชฺชาย, อิโต ปุเพฺพ อวิชฺชา นาโหสี’’ติ อาทิ (อ. นิ. ๑๐.๖๑)ฯ อายตํ วา สํสารทุกฺขํ สวนฺติ ปสวนฺตีติปิ **อาสวา**ฯ ตโต อเญฺญ **โน อาสวา** นามฯ อตฺตานํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวเตฺตหิ สห อาสเวหีติ **สาสวา**ฯ เอวํ ปวตฺตมานา นตฺถิ เอเตสํ อาสวาติ **อนาสวา**ฯ เสสํ เหตุโคจฺฉเก วุตฺตนเยน เวทิตพฺพํฯ อยํ ปน วิเสโส – ยถา ตตฺถ ‘น เหตู โข ปน ธมฺมา สเหตุกาปิ อเหตุกาปีติ อยํ โอสานทุโก ปฐมทุกสฺส ทุติยปทํ อาทิมฺหิ ฐเปตฺวา วุโตฺต, เอวํ อิธ ‘โน อาสวา โข ปน ธมฺมา สาสวาปิ อนาสวาปี’ติ น วุโตฺตฯ กิญฺจาปิ น วุโตฺต, อถ โข อยญฺจ อโญฺญ จ เภโท ตตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

๒๐-๒๕. สํโยชนโคจฺฉเก ยสฺส สํวิชฺชนฺติ, ตํ ปุคฺคลํ วฏฺฏสฺมิํ สํโยเชนฺติ พนฺธนฺตีติ **สํโยชนา**ฯ ตโต อเญฺญ **โน สํโยชนา** นามฯ อารมฺมณภาวํ อุปคนฺตฺวา สํโยชนสมฺพนฺธเน สํโยชนานํ หิตาติ **สํโยชนิยา**ฯ สํโยชนสฺส อารมฺมณปจฺจยภูตานํ เอตํ อธิวจนํฯ น สํโยชนิยา **อสํโยชนิยา**ฯ เสสํ เหตุโคจฺฉเก วุตฺตนเยเนว โยเชตพฺพํฯ

๒๖-๓๑. คนฺถโคจฺฉเก ยสฺส สํวิชฺชนฺติ ตํ จุติปฏิสนฺธิวเสน วฏฺฏสฺมิํ คเนฺถนฺติ ฆเฏนฺตีติ **คนฺถา**ฯ ตโต อเญฺญ **โน คนฺถา**ฯ อารมฺมณกรณวเสน คเนฺถหิ คนฺถิตพฺพาติ **คนฺถนิยา**ฯ เสสํ เหตุโคจฺฉเก วุตฺตนเยเนว โยเชตพฺพํฯ ยถา จ อิธ, เอวํ อิโต ปเรสุปิ วุตฺตาวเสสํ ตตฺถ ตตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

๓๒-๓๗. โอฆโคจฺฉเก ยสฺส สํวิชฺชนฺติ ตํ วฏฺฏสฺมิํเยว โอหนนฺติ โอสีทาเปนฺตีติ **โอฆา**ฯ อารมฺมณํ กตฺวา อติกฺกมนียโต โอเฆหิ อติกฺกมิตพฺพาติ **โอฆนิยา**ฯ โอฆานํ อารมฺมณธมฺมา เอว เวทิตพฺพาฯ

๓๘-๔๓. โยคโคจฺฉเก วฏฺฏสฺมิํ โยเชนฺตีติ **โยคาฯ โยคนิยา** โอฆนิยา วิย เวทิตพฺพาฯ

๔๔-๔๙. นีวรณโคจฺฉเก จิตฺตํ นีวรนฺติ ปริโยนนฺธนฺตีติ **นีวรณาฯ นีวรณิยา** สํโยชนิยา วิย เวทิตพฺพาฯ

๕๐-๕๔. ปรามาสโคจฺฉเก ธมฺมานํ ยถาภูตํ อนิจฺจาทิอาการํ อติกฺกมิตฺวา ‘นิจฺจ’นฺติ อาทิวเสน ปวตฺตมานา ปรโต อามสนฺตีติ **ปรามาสา**ฯ ปรามาเสหิ อารมฺมณกรณวเสน ปรามฏฺฐตฺตา **ปรามฏฺฐา**ฯ

๕๕-๖๘. มหนฺตรทุเกสุ อารมฺมณํ อคฺคเหตฺวา อปฺปวตฺติโต สห อารมฺมเณนาติ **สารมฺมณา**ฯ นตฺถิ เอเตสํ อารมฺมณนฺติ **อนารมฺมณา**ฯ จินฺตนเฏฺฐน **จิตฺตา,** วิจิตฺตเฏฺฐน วา **จิตฺตา**ฯ อวิปฺปโยควเสน เจตสิ นิยุตฺตาติ **เจตสิกา**ฯ นิรนฺตรภาวูปคมนตาย, อุปฺปาทโต ยาว ภงฺคา, จิเตฺตน สํสฏฺฐาติ **จิตฺตสํสฏฺฐา**ฯ เอกโต วตฺตมานาปิ นิรนฺตรภาวํ อนุปคมนตาย จิเตฺตน วิสํสฏฺฐาติ **จิตฺตวิสํสฏฺฐา**ฯ สมุฏฺฐหนฺติ เอเตนาติ สมุฏฺฐานํฯ จิตฺตํ สมุฏฺฐานํ เอเตสนฺติ **จิตฺตสมุฏฺฐานา**ฯ สห ภวนฺตีติ สหภุโนฯ จิเตฺตน สหภุโน **จิตฺตสหภุโน**ฯ อนุปริวตฺตนฺตีติ อนุปริวตฺติโนฯ กิํ อนุปริวตฺตนฺติ? จิตฺตํฯ จิตฺตสฺส อนุปริวตฺติโน **จิตฺตานุปริวตฺติโน**ฯ จิตฺตสํสฏฺฐา จ เต จิตฺตสมุฏฺฐานา จาติ **จิตฺตสํสฏฺฐสมุฏฺฐานา**ฯ จิตฺตสํสฏฺฐา จ เต จิตฺตสมุฏฺฐานา จ จิตฺตสหภุโน เอว จาติ **จิตฺตสํสฏฺฐสมุฏฺฐานสหภุโน**ฯ จิตฺตสํสฏฺฐา จ เต จิตฺตสมุฏฺฐานา จ จิตฺตานุปริวตฺติโน เอว จาติ **จิตฺตสํสฏฺฐสมุฏฺฐานานุปริวตฺติโน**ฯ เสสานิ สพฺพปทานิ วุตฺตปทานํ ปฏิเกฺขปวเสน เวทิตพฺพานิฯ อชฺฌตฺตชฺฌตฺตํ สนฺธาย อชฺฌตฺตตฺติเก วุตฺตวเสน อชฺฌตฺตาว **อชฺฌตฺติกา**ฯ ตโต พหิภูตาติ **พาหิรา**ฯ อุปาทิยเนฺตว ภูตานิ, น ภูตานิ วิย อุปาทิยนฺตีติ **อุปาทา**ฯ น อุปาทิยเนฺตวาติ **โนอุปาทา**ฯ

๖๙-๗๔. อุปาทานโคจฺฉเก ภุสํ อาทิยนฺตีติ **อุปาทานา;** ทฬฺหคฺคาหํ คณฺหนฺตีติ อโตฺถฯ ตโต อเญฺญ โนอุปาทานาฯ

๗๕-๘๒. กิเลสโคจฺฉเก สํกิลิฏฺฐตฺติเก วุตฺตนเยเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

๘๓-๑๐๐. **ปิฏฺฐิทุเกสุ** กาเม อวจรนฺตีติ **กามาวจรา** รูเป อวจรนฺตีติ **รูปาวจรา**ฯ อรูเป อวจรนฺตีติ **อรูปาวจรา**ฯ อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ วิตฺถาโร ปน ปรโต อาวิ ภวิสฺสติฯ เตภูมกวฏฺฏํ ปริยาปนฺนา อโนฺตคธาติ **ปริยาปนฺนา**ฯ ตสฺมึ น ปริยาปนฺนาติ **อปริยาปนฺนา**ฯ วฏฺฏมูลํ ฉินฺทนฺตา นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา วฏฺฏโต นิยฺยนฺตีติ **นิยฺยานิกา**ฯ อิมินา ลกฺขเณน น นิยฺยนฺตีติ **อนิยฺยานิกา**ฯ จุติยา วา อตฺตโน วา ปวตฺติยา อนนฺตรํ ผลทาเน นิยตตฺตา **นิยตา**ฯ ตถา อนิยตตฺตา **อนิยตา**ฯ อเญฺญ ธเมฺม อุตฺตรนฺติ ปชหนฺตีติ **อุตฺตรา**ฯ อตฺตานํ อุตฺตริตุํ สมเตฺถหิ สห อุตฺตเรหีติ **สอุตฺตรา**ฯ นตฺถิ เอเตสํ อุตฺตราติ **อนุตฺตรา**ฯ รณนฺติ เอเตหีติ รณา; เยหิ อภิภูตา สตฺตา นานปฺปกาเรน กนฺทนฺติ ปริเทวนฺติ, เตสํ ราคาทีนํ เอตํ อธิวจนํฯ สมฺปโยควเสน ปหาเนกฏฺฐตาวเสน จ สห รเณหีติ **สรณา**ฯ เตนากาเรน นตฺถิ เอเตสํ รณาติ **อรณา**ฯ

สุตฺตนฺติกทุกมาติกาปทวณฺณนา

๑๐๑-๑๐๘. สุตฺตนฺติกทุเกสุ สมฺปโยควเสน วิชฺชํ ภชนฺตีติ **วิชฺชาภาคิโน;** วิชฺชาภาเค วิชฺชาโกฏฺฐาเส วตฺตนฺตีติปิ วิชฺชาภาคิโนฯ ตตฺถ วิปสฺสนาญาณํ, มโนมยิทฺธิ, ฉ อภิญฺญาติ อฏฺฐ วิชฺชาฯ ปุริเมน อเตฺถน ตาหิ สมฺปยุตฺตธมฺมาปิ วิชฺชาภาคิโนฯ ปจฺฉิเมน อเตฺถน ตาสุ ยา กาจิ เอกา วิชฺชา วิชฺชาฯ เสสา วิชฺชาภาคิโนติฯ เอวํ วิชฺชาปิ วิชฺชาย สมฺปยุตฺตธมฺมาปิ วิชฺชาภาคิโนเตฺวว เวทิตพฺพาฯ อิธ ปน สมฺปยุตฺตธมฺมาว อธิเปฺปตาฯ สมฺปโยควเสเนว อวิชฺชํ ภชนฺตีติ **อวิชฺชาภาคิโน**ฯ อวิชฺชาภาเค อวิชฺชาโกฏฺฐาเส วตฺตนฺตีติปิ อวิชฺชาภาคิโนฯ ตตฺถ ทุกฺขปฏิจฺฉาทกํ ตโม สมุทยาทิปฏิจฺฉาทกนฺติ จตโสฺส อวิชฺชาฯ ปุริมนเยเนว ตาหิ สมฺปยุตฺตธมฺมาปิ อวิชฺชาภาคิโนฯ ตาสุ ยา กาจิ เอกา อวิชฺชา อวิชฺชาฯ เสสา อวิชฺชาภาคิโนติฯ เอวํ อวิชฺชาปิ อวิชฺชาย สมฺปยุตฺตธมฺมาปิ อวิชฺชาภาคิโนเตฺวว เวทิตพฺพาฯ อิธ ปน สมฺปยุตฺตธมฺมาว อธิเปฺปตาฯ

ปุน อนโชฺฌตฺถรณภาเวน กิเลสนฺธการํ วิทฺธํเสตุํ อสมตฺถตาย วิชฺชุ อุปมา เอเตสนฺติ **วิชฺชูปมา**ฯ นิเสฺสสํ วิทฺธํสนสมตฺถตาย วชิรํ อุปมา เอเตสนฺติ วชิรูปมาฯ พาเลสุ ฐิตตฺตา ยตฺถ ฐิตา ตทุปจาเรน **พาลา**ฯ ปณฺฑิเตสุ ฐิตตฺตา **ปณฺฑิตา**ฯ พาลกรตฺตา วา พาลา, ปณฺฑิตกรตฺตา ปณฺฑิตาฯ **กณฺหา**ติ กาฬกา, จิตฺตสฺส อปภสฺสรภาวกรณาฯ **สุกฺกา**ติ โอทาตา , จิตฺตสฺส ปภสฺสรภาวกรณาฯ กณฺหาภิชาติเหตุโต วา **กณฺหา;** สุกฺกาภิชาติเหตุโต **สุกฺกา**ฯ อิธ เจว สมฺปราเย จ ตเปนฺตีติ **ตปนียา**ฯ น ตปนียา **อตปนียา**ฯ

อธิวจนทุกาทโย ตโย อตฺถโต นินฺนานากรณา; พฺยญฺชนเมเวตฺถ นานํฯ สิริวฑฺฒโก ธนวฑฺฒโกติ อาทโย หิ วจนมตฺตเมว อธิการํ กตฺวา ปวตฺตา **อธิวจนา** นามฯ อธิวจนานํ ปถา **อธิวจนปถา**ฯ ‘‘อภิสงฺขโรนฺตีติ โข, ภิกฺขเว, ตสฺมา สงฺขารา’’ติ (สํ. นิ. ๓.๗๙) เอวํ นิทฺธาเรตฺวา สเหตุกํ กตฺวา วุจฺจมานา อภิลาปา **นิรุตฺติ** นามฯ นิรุตฺตีนํ ปถา **นิรุตฺติปถา**ฯ ตโกฺก วิตโกฺก สงฺกโปฺปติ (ธ. ส. ๗) เอวํ เตน เตน ปกาเรน ญาปนโต **ปญฺญตฺติ** นามฯ ปญฺญตฺตีนํ ปถา **ปญฺญตฺติปถา**ฯ เอตฺถ จ เอกํ ทุกํ วตฺวาปิ อิตเรสํ วจเน ปโยชนํ เหตุโคจฺฉเก วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

๑๐๙-๑๑๘. **นามรูปทุเก** นามกรณเฏฺฐน นมนเฏฺฐน นามนเฏฺฐน จ **นามํ**ฯ รุปฺปนเฏฺฐน **รูปํ**ฯ อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ วิตฺถาโร ปน **นิเกฺขปกเณฺฑ** อาวิ ภวิสฺสติฯ **อวิชฺชา**ติ ทุกฺขาทีสุ อญฺญาณํฯ **ภวตณฺหา**ติ ภวปตฺถนาฯ **ภวทิฏฺฐี**ติ ภโว วุจฺจติ สสฺสตํ; สสฺสตวเสน อุปฺปชฺชนทิฏฺฐิฯ **วิภวทิฏฺฐี**ติ วิภโว วุจฺจติ อุเจฺฉทํ; อุเจฺฉทวเสน อุปฺปชฺชนทิฏฺฐิฯ สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จาติ ปวตฺตา ทิฏฺฐิ **สสฺสตทิฏฺฐิ**ฯ อุจฺฉิชฺชิสฺสตีติ ปวตฺตา ทิฏฺฐิ **อุเจฺฉททิฏฺฐิ**ฯ อนฺตวา

ติ ปวตฺตา ทิฏฺฐิ **อนฺตวาทิฏฺฐิ**ฯ อนนฺตวาติ ปวตฺตา ทิฏฺฐิ **อนนฺตวาทิฏฺฐิ**ฯ ปุพฺพนฺตํ อนุคตา ทิฏฺฐิ **ปุพฺพนฺตานุทิฏฺฐิ**ฯ อปรนฺตํ อนุคตา ทิฏฺฐิ **อปรนฺตานุทิฏฺฐิ**ฯ **อหิริก**นฺติ ยํ น หิริยติ หิริยิตเพฺพนาติ (ธ. ส. ๓๘๗) เอวํ วิตฺถาริตา นิลฺลชฺชตาฯ **อโนตฺตปฺป**นฺติ ยํ น โอตฺตปฺปติ โอตฺตปฺปิตเพฺพนาติ เอวํ วิตฺถาริโต อภายนกอากาโรฯ หิริยนา **หิรี,** โอตฺตปฺปนา **โอตฺตปฺปํ**ฯ โทวจสฺสตาทีสุ ทุกฺขํ วโจ เอตสฺมึ วิปฺปฏิกูลคาหิมฺหิ วิปจฺจนีกสาเต อนาทเร ปุคฺคเลติ **ทุพฺพโจ**ฯ ตสฺส กมฺมํ โทวจสฺสํฯ ตสฺส ภาโว **โทวจสฺสตา**ฯ ปาปา อสฺสทฺธาทโย ปุคฺคลา เอตสฺส มิตฺตาติ ปาปมิโตฺต; ตสฺส ภาโว **ปาปมิตฺตตาฯ โสวจสฺสตา จ กลฺยาณมิตฺตตา จ** วุตฺตปฏิปกฺขนเยน เวทิตพฺพาฯ

๑๑๙-๑๒๓. 'ปญฺจปิ อาปตฺติกฺขนฺธา อาปตฺติโย, สตฺตปิ อาปตฺติกฺขนฺธา อาปตฺติโย'ติ (ธ. ส. ๑๓๓๖) เอวํ วุตฺตาสุ อาปตฺตีสุ กุสลภาโว **อาปตฺติกุสลตา**ฯ ตาหิ อาปตฺตีหิ วุฏฺฐาเน กุสลภาโว **อาปตฺติวุฏฺฐานกุสลตา**ฯ สมาปตฺตีสุ กุสลภาโว **สมาปตฺติกุสลตา**ฯ สมาปตฺตีนํ อปฺปนาปริเจฺฉทปญฺญาเยตํ อธิวจนํฯ สมาปตฺตีหิ วุฏฺฐาเน กุสลภาโว **สมาปตฺติวุฏฺฐาน กุสลตา**ฯ อฏฺฐารสสุ ธาตูสุ กุสลภาโว **ธาตุกุสลตา**ฯ ตาสํเยว ธาตูนํ มนสิกาเร กุสลภาโว **มนสิการกุสลตา**ฯ จกฺขายตนาทีสุ กุสลภาโว **อายตนกุสลตา**ฯ ทฺวาทสเงฺค ปฏิจฺจสมุปฺปาเท กุสลภาโว **ปฏิจฺจสมุปฺปาทกุสลตา**ฯ ตสฺมึ ตสฺมึ ฐาเน กุสลภาโว **ฐานกุสลตา**ฯ ฐานนฺติ การณํ วุจฺจติฯ ตสฺมิญฺหิ ตทายตฺตวุตฺติตาย ผลํ ติฏฺฐติ นาม, ตสฺมา **ฐาน**นฺติ วุตฺตํฯ อฏฺฐาเน กุสลภาโว **อฏฺฐานกุสลตา**ฯ

๑๒๔-๑๓๔. อุชุภาโว **อชฺชโว**ฯ มุทุภาโว **มทฺทโว**ฯ อธิวาสนสงฺขาโต ขมนภาโว **ขนฺติ**ฯ สุรตสฺส ภาโว **โสรจฺจํ**ฯ สโมฺมทกมุทุภาวสงฺขาโต สขิลภาโว **สาขลฺยํ**ฯ ยถา ปเรหิ สทฺธึ อตฺตโน ฉิทฺทํ น โหติ เอวํ ธมฺมามิเสหิ ปฏิสนฺถรณํ **ปฏิสนฺถาโร**ฯ อินฺทฺริยสํวรเภทสงฺขาโต มนจฺฉเฏฺฐสุ อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวารภาโว **อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวารตา**ฯ ปฏิคฺคหณปริโภควเสน โภชเน มตฺตํ อชานนภาโว **โภชเน อมตฺตญฺญุตา**ฯ อนนฺตรทุโก วุตฺตปฏิปกฺขนเยน เวทิตโพฺพฯ สติวิปฺปวาสสงฺขาโต มุฏฺฐสฺสติภาโว **มุฏฺฐสฺสจฺจํ**ฯ อสมฺปชานภาโว **อสมฺปชญฺญํ**ฯ สรตีติ **สติ**ฯ สมฺปชานาตีติ **สมฺปชญฺญํ**ฯ อปฺปฏิสงฺขาเน อกมฺปนเฏฺฐน ปฏิสงฺขานสงฺขาตํ พลํ **ปฏิสงฺขานพลํ**ฯ วีริยสีเสน สตฺต โพชฺฌเงฺค ภาเวนฺตสฺส อุปฺปนฺนํ พลํ **ภาวนาพลํ**ฯ ปจฺจนีกธเมฺม สเมตีติ **สมโถ**ฯ อนิจฺจาทิวเสน วิวิเธน อากาเรน ปสฺสตีติ **วิปสฺสนา**ฯ สมโถว ตํ อาการํ คเหตฺวา ปุน ปวเตฺตตพฺพสฺส สมถสฺส นิมิตฺตวเสน **สมถนิมิตฺตํ**ฯ ปคฺคาหนิมิเตฺตปิ เอเสว นโยฯ สมฺปยุตฺตธเมฺม ปคฺคณฺหาตีติ **ปคฺคาโห**ฯ น วิกฺขิปตีติ **อวิเกฺขโป**ฯ

๑๓๕-๑๔๒. สีลวินาสิกา อสํวรสงฺขาตา สีลสฺส วิปตฺติ **สีลวิปตฺติ**ฯ สมฺมาทิฏฺฐิวินาสิกา มิจฺฉาทิฏฺฐิสงฺขาตา ทิฏฺฐิยา วิปตฺติ **ทิฏฺฐิวิปตฺติ**ฯ โสรจฺจเมว สีลสฺส สมฺปาทนโต สีลปริปูรณโต สีลสฺส สมฺปทาติ **สีลสมฺปทา**ฯ ทิฏฺฐิปาริปูริภูตํ ญาณํ ทิฏฺฐิยา สมฺปทาติ **ทิฏฺฐิสมฺปทา**ฯ วิสุทฺธิภาวํ สมฺปตฺตา สีลสงฺขาตา สีลสฺส วิสุทฺธิ, **สีลวิสุทฺธิ**ฯ นิพฺพานสงฺขาตํ วิสุทฺธึ ปาเปตุํ สมตฺถา, ทสฺสนสงฺขาตา, ทิฏฺฐิยา วิสุทฺธิ **ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ**ฯ **ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ โข ปน ยถาทิฏฺฐิสฺส จ ปธาน**นฺติ กมฺมสฺสกตญฺญาณาทิสงฺขาตา ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ เจว **ยถาทิฏฺฐิสฺส** จ อนุรูปทิฏฺฐิสฺส กลฺยาณทิฏฺฐิสฺส ตํสมฺปยุตฺตเมว ปธานํฯ **สํเวโค**ติ ชาติอาทีนิ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนภยสงฺขาตํ สํวิชฺชนํฯ **สํเวชนิยฏฺฐาน**นฺติ สํเวคชนกํ ชาติอาทิการณํฯ **สํวิคฺคสฺส จ โยนิโสปธาน**นฺติ เอวํ สํเวคชาตสฺส อุปายปธานํฯ **อสนฺตุฏฺฐิตา จ กุสเลสุ ธเมฺมสู**ติ กุสลธมฺมปูรเณ อสนฺตุฏฺฐิภาโวฯ **อปฺปฏิวานิตา จ ปธานสฺมิ**นฺติ อรหตฺตํ อปตฺวา ปธานสฺมึ อนิวตฺตนตา อโนสกฺกนตาฯ วิชานนโต **วิชฺชา**ฯ วิมุจฺจนโต **วิมุตฺติฯ ขเย ญาณ**นฺติ กิเลสกฺขยกเร อริยม

เคฺค ญาณํฯ **อนุปฺปาเท ญาณ**นฺติ ปฏิสนฺธิวเสน อนุปฺปาทภูเต ตํตํมคฺควชฺฌกิเลสานํ อนุปฺปาทปริโยสาเน อุปฺปเนฺน อริยผเล ญาณํฯ อยํ มาติกาย อนุปุพฺพปทวณฺณนาฯ

ทุกมาติกาปทวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

กามาวจรกุสลปทภาชนียํ

๑. อิทานิ ยถานิกฺขิตฺตาย มาติกาย สงฺคหิเต ธมฺเม ปเภทโต ทเสฺสตุํ **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติ อิทํ ปทภาชนียํ อารทฺธํฯ ตตฺถ ยเทตํ **ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหตี**ติ ปฐมํ กามาวจรกุสลํ ทสฺสิตํ, ตสฺส ตาว นิเทฺทเส ธมฺมววตฺถานวาโร สงฺคหวาโร สุญฺญตวาโรติ ตโย มหาวารา โหนฺติฯ เตสุ ธมฺมววตฺถานวาโร อุเทฺทสนิเทฺทสวเสน ทฺวิธา ฐิโตฯ เตสุ อุเทฺทสวารสฺส ปุจฺฉา, สมยนิเทฺทโส, ธมฺมุเทฺทโส, อปฺปนาติ จตฺตาโร ปริเจฺฉทาฯ เตสุ **‘กตเม ธมฺมา กุสลา’**ติ อยํ ปุจฺฉา นามฯ **‘ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ…เป…. ตสฺมิํ สมเย’**ติ อยํ สมยนิเทฺทโส นามฯ **‘ผโสฺส โหติ…เป…. อวิเกฺขโป โหตี’**ติ อยํ ธมฺมุเทฺทโส นามฯ **‘เย วา ปน ตสฺมิํ สมเย อเญฺญปิ อตฺถิ ปฎิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา อิเม ธมฺมา กุสลา’**ติ อยํ อปฺปนา นามฯ

เอวํ จตูหิ ปริเจฺฉเทหิ ฐิตสฺส อุเทฺทสวารสฺส ยฺวายํ ปฐโม ปุจฺฉาปริเจฺฉโท, ตตฺถ ‘กตเม ธมฺมา กุสลา’ติ อยํ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาฯ **ปญฺจวิธาหิ ปุจฺฉา** – อทิฎฺฐโชตนาปุจฺฉา, ทิฎฺฐสํสนฺทนาปุจฺฉา, วิมติเจฺฉทนาปุจฺฉา, อนุมติปุจฺฉา, กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาติฯ ตาสํ อิทํ นานตฺตํ –

กตมา อทิฎฺฐโชตนาปุจฺฉา? ปกติยา ลกฺขณํ อญฺญาตํ โหติ, อทิฎฺฐํ อตุลิตํ อตีริตํ อวิภูตํ อวิภาวิตํฯ ตสฺส ญาณาย ทสฺสนาย ตุลนาย ตีรณาย วิภูตตฺถาย วิภาวนตฺถาย ปญฺหํ ปุจฺฉติฯ อยํ อทิฎฺฐโชตนาปุจฺฉา (มหานิ. ๑๕๐; จูฬนิ. ปุณฺณกมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๑๒)ฯ

กตมา ทิฎฺฐสํสนฺทนาปุจฺฉา? ปกติยา ลกฺขณํ ญาตํ โหติ, ทิฎฺฐํ ตุลิตํ ตีริตํ วิภูตํ วิภาวิตํ, โส อเญฺญหิ ปณฺฑิเตหิ สทฺธิํ สํสนฺทนตฺถาย ปญฺหํ ปุจฺฉติฯ อยํ ทิฎฺฐสํสนฺทนาปุจฺฉา (มหานิ. ๑๕๐; จูฬนิ. ปุณฺณกมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๑๒)ฯ

กตมา วิมติเจฺฉทนาปุจฺฉา? ปกติยา สํสยปกฺขโนฺท โหติ, วิมติปกฺขโนฺท เทฺวฬฺหกชาโต – ‘เอวํ นุ โข, นนุ โข, กิํ นุ โข, กถํ นุ โข’ติฯ โส วิมติเจฺฉทนตฺถาย ปญฺหํ ปุจฺฉติฯ อยํ วิมติเจฺฉทนาปุจฺฉา (มหานิ. ๑๕๐; จูฬนิ. ปุณฺณกมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๑๒)ฯ

กตมา อนุมติปุจฺฉา? ภควา ภิกฺขูนํ อนุมติยา ปญฺหํ ปุจฺฉติ – ‘ตํ กิํ มญฺญถ, ภิกฺขเว, รูปํ นิจฺจํ วา อนิจฺจํ วา’ติ? ‘อนิจฺจํ, ภเนฺต’ฯ ‘ยํ ปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วา ตํ สุขํ วา’ติ? ‘ทุกฺขํ, ภเนฺต’ ฯ ‘ยํ ปนานิจฺจํ ทุกฺขํ วิปริณามธมฺมํ, กลฺลํ นุ ตํ สมนุปสฺสิตุํ เอตํ มม, เอโสหมสฺมิ, เอโส เม อตฺตา’ติ? ‘โนเหตํ, ภเนฺต’ติ (สํ. นิ. ๓.๗๙; มหาว. ๒๑)ฯ อยํ อนุมติปุจฺฉาฯ

กตมา กเถตุกมฺยตาปุจฺฉา? ภควา ภิกฺขูนํ กเถตุกมฺยตาย ปญฺหํ ปุจฺฉติฯ ‘‘จตฺตาโรเม, ภิกฺขเว, สติปฎฺฐานาฯ กตเม จตฺตาโร’’ติ (ที. นิ. ๒.๓๗๓)? อยํ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาติฯ

ตตฺถ พุทฺธานํ ปุริมา ติโสฺส ปุจฺฉา นตฺถิฯ กสฺมา? พุทฺธานญฺหิ ตีสุ อทฺธาสุ กิญฺจิ สงฺขตํ, อทฺธาวิมุตฺตํ วา อสงฺขตํ, อทิฎฺฐํ อนญฺญาตํ อโชติตํ อตุลิตํ อตีริตํ อวิภูตํ อวิภาวิตํ นาม นตฺถิฯ เตน เตสํ อทิฎฺฐโชตนาปุจฺฉา นตฺถิฯ ยํ ปน ภควตา อตฺตโน ญาเณน ปฎิวิทฺธํ, ตสฺส อเญฺญน สมเณน วา พฺราหฺมเณน วา เทเวน วา มาเรน วา พฺรหฺมุนา วา สทฺธิํ สํสนฺทนกิจฺจํ นตฺถิฯ เตนสฺส ทิฎฺฐสํสนฺทนาปุจฺฉา นตฺถิฯ ยสฺมา ปเนส อกถํกถี ติณฺณวิจิกิโจฺฉ สพฺพธเมฺมสุ วิหตสํสโย, เตนสฺส วิมติเจฺฉทนาปุจฺฉา นตฺถิฯ อิตรา เทฺว ปน ปุจฺฉา ภควโต อตฺถิฯ ตาสุ อยํ กเถตุกมฺยตาปุจฺฉาติ เวทิตพฺพาฯ

ตตฺถ **‘กตเม’**ติปเทน นิทฺทิสิตพฺพธมฺมํ ปุจฺฉติฯ ‘ธมฺมา กุสลา’ติ หิ วจนมตฺเตน ‘กึ กตา กึ วา กโรนฺตี’ติ น สกฺกา ญาตุํฯ ‘กตเม’ติ วุตฺต ปน เตสํ ปุฏฺฐภาโว ปญฺญายติฯ เตน วุตฺตํ ‘กตเมติปเทน นิทฺทิสิตพฺพธมฺมํ ปุจฺฉตี’ติฯ **‘ธมฺมา กุสลา’**ติปททฺวเยน ปุจฺฉาย ปุฏฺฐธมฺเม ทเสฺสติฯ เตสํ อโตฺถ เหฏฺฐา ปกาสิโตวฯ

กสฺมา ปเนตฺถ มาติกายํ วิย ‘กุสลา ธมฺมา’ติ อวตฺวา ‘ธมฺมา กุสลา’ติ ปทานุกฺกโม กโตติ? ปเภทโต ธมฺมานํ เทสนํ ทีเปตฺวา ปเภทวนฺตทสฺสนตฺถํฯ อิมสฺมิญฺหิ อภิธเมฺม ธมฺมาว เทเสตพฺพาฯ เต จ กุสลาทีหิ ปเภเทหิ อเนกปฺปเภทาฯ ตสฺมา ธมฺมาเยว อิธ เทเสตพฺพา ฯ นายํ โวหารเทสนาฯ เต จ อเนกปฺปเภทโต เทเสตพฺพา, น ธมฺมมตฺตโตฯ ปเภทโต หิ เทสนา ฆนวินิโพฺภคปฏิสมฺภิทาญาณาวหา โหตีติ ‘กุสลา ธมฺมา’ติ เอวํ ปเภทโต ธมฺมานํ เทสนํ ทีเปตฺวา, อิทานิ เย เตน ปเภเทน เทเสตพฺพา ธมฺมา เต ทเสฺสตุํ, อยํ **‘กตเม ธมฺมา กุสลา’**ติ ปทานุกฺกโม กโตติ เวทิตโพฺพฯ ปเภทวเนฺตสุ หิ ทสฺสิเตสุ ปเภโท ทสฺสิยมาโน ยุชฺชติ สุวิเญฺญโยฺย จ โหตีติฯ

อิทานิ **ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตน**ฺติฯ เอตฺถ –

สมเย นิทฺทิสิ จิตฺตํ, จิเตฺตน สมยํ มุนิ;
นิยเมตฺวาน ทีเปตุํ, ธเมฺม ตตฺถ ปเภทโตฯ

‘ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺต’นฺติ หิ นิทฺทิสโนฺต ภควา สมเย จิตฺตํ นิทฺทิสิฯ กิํการณา? เตน สมยนิยมิเตน จิเตฺตน ปริโยสาเน ‘ตสฺมิํ สมเย’ติ เอวํ สมยํ นิยเมตฺวาน, อถ วิชฺชมาเนปิ สมยนานเตฺต ยสฺมิํ สมเย จิตฺตํ ตสฺมิํเยว สมเย ผโสฺส โหติ, เวทนา โหตีติ เอวํ ตสฺมิํ จิตฺตนิยมิเต สมเย เอเต สนฺตติสมูหกิจฺจารมฺมณฆนวเสน ทุรนุโพธปฺปเภเท ผสฺสเวทนาทโย ธเมฺม โพเธตุนฺติ อโตฺถฯ

อิทานิ ‘ยสฺมิํ สมเย’ติอาทีสุ อยมนุปุพฺพปทวณฺณนาฯ **ยสฺมิ**นฺติ อนิยมโต ภุมฺมนิเทฺทโสฯ **สมเย**ติ อนิยมนิทฺทิฏฺฐปริทีปนํฯ เอตฺตาวตา อนิยมโต สมโย นิทฺทิโฏฺฐ โหติฯ ตตฺถ สมยสโทฺท –

สมวาเย ขเณ กาเล, สมูเห เหตุ ทิฏฺฐิสุ;
ปฏิลาเภ ปหาเน จ, ปฏิเวเธ จ ทิสฺสติฯ

ตถา หิสฺส ‘‘อเปฺปว นาม เสฺวปิ อุปสงฺกเมยฺยาม กาลญฺจ สมยญฺจ อุปาทายา’’ติ (ที. นิ. ๑.๔๔๗) เอวมาทีสุ สมวาโย อโตฺถฯ ‘‘เอโกว โข, ภิกฺขเว, ขโณ จ สมโย จ พฺรหฺมจริยวาสายา’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๘.๒๙) ขโณฯ ‘‘อุณฺหสมโย ปริฬาหสมโย’’ติอาทีสุ (ปาจิ. ๓๕๘) กาโลฯ ‘‘มหาสมโย ปวนสฺมิ’’นฺติอาทีสุ สมูโหฯ ‘‘สมโยปิ โข เต, ภทฺทาลิ, อปฺปฏิวิโทฺธ อโหสิ – ภควา โข สาวตฺถิยํ วิหรติ, ภควาปิ มํ ชานิสฺสติ ‘ภทฺทาลิ นาม ภิกฺขุ สตฺถุสาสเน สิกฺขาย อปริปูรการี’ติฯ อยมฺปิ โข เต, ภทฺทาลิ, สมโย อปฺปฏิวิโทฺธ อโหสี’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๒.๑๓๕) เหตุฯ ‘‘เตน โข ปน สมเยน อุคฺคาหมาโน ปริพฺพาชโก สมณมุณฺฑิกาปุโตฺต สมยปฺปวาทเก ตินฺทุกาจีเร เอกสาลเก มลฺลิกาย อาราเม ปฏิวสตี’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๒.๒๖๐) ทิฏฺฐิฯ

‘‘ทิเฏฺฐ ธเมฺม จ โย อโตฺถ, โย จโตฺถ สมฺปรายิโก;
อตฺถาภิสมยา ธีโร, ปณฺฑิโตติ ปวุจฺจตี’’ติฯ (สํ. นิ. ๑.๑๒๙) –

อาทีสุ ปฏิลาโภฯ ‘‘สมฺมา มานาภิสมยา อนฺตมกาสิ ทุกฺขสฺสา’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๑.๒๘) ปหานํฯ ‘‘ทุกฺขสฺส ปีฬนฏฺโฐ สงฺขตฏฺโฐ สนฺตาปฏฺโฐ วิปริณามฏฺโฐ อภิสมยฏฺโฐ’’ติอาทีสุ (ปฏิ. ม. ๒.๘) ปฏิเวโธฯ เอวมเนเกสุ สมเยสุ –

สมวาโย ขโณ กาโล, สมูโห เหตุเยว จ;
เอเต ปญฺจปิ วิญฺญยฺยา, สมยา อิธ วิญฺญุนาฯ

‘ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสล’นฺติ อิมสฺมิญฺหิ กุสลาธิกาเร เตสุ นวสุ สมเยสุ เอเต สมวายาทโย ปญฺจ สมยา ปณฺฑิเตน เวทิตพฺพาฯ

เตสุ ปจฺจยสามคฺคี, สมวาโย ขโณ ปน;
เอโกว นวโม เญฺยฺย, จกฺกานิ จตุโรปิ วาฯ

ยา หิ เอสา สาธารณผลนิปฺผาทกตฺเตน สณฺฐิตา ปจฺจยานํ สามคฺคี, สา อิธ สมวาโยติ ญาตพฺพาฯ ‘‘เอโกว โข, ภิกฺขเว, ขโณ จ สมโย จ พฺรหฺมจริยวาสายา’’ติ (อ. นิ. ๘.๒๙) เอวํ วุตฺโต ปน นวโมว ขโณ เอโก ขโณติ เวทิตโพฺพฯ ยานิ วา ปเนตานิ ‘‘จตฺตาริมานิ, ภิกฺขเว, จกฺกานิ เยหิ สมนฺนาคตานํ เทวมนุสฺสานํ จตุจกฺกํ วตฺตตี’’ติ – เอตฺถ ‘ปติรูปเทสวาโส, สปฺปุริสูปนิสฺสโย, อตฺตสมฺมาปณิธิ, ปุเพฺพ จ กตปุญฺญตา’ติ (อ. นิ. ๔.๓๑) จตฺตาริ จกฺกานิ วุตฺตานิ, เอตานิ วา เอกชฺฌํ กตฺวา โอกาสเฏฺฐน ขโณติ เวทิตพฺพานิฯ ตานิ หิ กุสลุปฺปตฺติยา โอกาสภูตานิฯ

เอวํ สมวายญฺจ ขณญฺจ ญตฺวา อิตเรสุ –

ตํ ตํ อุปาทาย ปญฺญโตฺต, กาโล โวหารมตฺตโก;
ปุโญฺช ผสฺสาทิธมฺมานํ, สมูโหติ วิภาวิโตฯ

‘จิตฺตกาโล รูปกาโล’ติอาทินา หิ นเยน ธเมฺม วา, ‘อตีโต อนาคโต’ติอาทินา นเยน ธมฺมวุตฺตึ วา, ‘พีชกาโล องฺกุรกาโล’ติ อาทินา นเยน ธมฺมปฏิปาฏึ วา, ‘อุปฺปาทกาโล ชรากาโล’ติอาทินา นเยน ธมฺมลกฺขณํ วา, ‘เวทิยนกาโล สญฺชานนกาโล’ติอาทินา นเยน ธมฺมกิจฺจํ วา, ‘นฺหานกาโล ปานกาโล’ติอาทินา นเยน สตฺตกิจฺจํ วา, ‘คมนกาโล ฐานกาโล’ติอาทินา นเยน อิริยาปถํ วา, ‘ปุพฺพโณฺห สายโนฺห ทิวา รตฺตี’ติอาทินา นเยน จนฺทิมสูริยาทิปริวตฺตนํ วา, ‘อฑฺฒมาโส มาโส’ติอาทินา นเยน อโหรตฺตาทิสงฺขาตํ กาลสญฺจยํ วาติ – เอวํ ตํ ตํ อุปาทาย ปญฺญโตฺต กาโล นามฯ โส ปเนส สภาวโต อวิชฺชมานตฺตา ปญฺญตฺติมตฺตโก เอวาติ เวทิตโพฺพฯ โย ปเนส ผสฺสเวทนาทีนํ ธมฺมานํ ปุโญฺช, โส อิธ สมูโหติ วิภาวิโตฯ เอวํ กาลสมูเหปิ ญตฺวา อิตโร ปน –

เหตูติ ปจฺจโยเวตฺถ, ตสฺส ทฺวารวเสน วา;
อเนกภาโว วิเญฺญยฺย, ปจฺจยานํ วเสน วาฯ

เอตฺถ หิ ปจฺจโยว เหตุ นาม, ตสฺส ทฺวารานํ วา ปจฺจยานํ วา วเสน อเนกภาโว เวทิตโพฺพฯ กถํ? จกฺขุทฺวาราทีสุ หิ อุปฺปชฺชมานานํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ จกฺขุรูปอาโลกมนสิการาทโย ปจฺจยา, **มหาปกรเณ** จ ‘‘เหตุปจฺจโย อารมฺมณปจฺจโย’’ติอาทินา นเยน จตุวีสติ ปจฺจยา วุตฺตาฯ เตสุ ฐเปตฺวา วิปากปจฺจยญฺจ ปจฺฉาชาตปจฺจยญฺจ, เสสา กุสลธมฺมานํ ปจฺจยา โหนฺติเยวฯ เต สเพฺพปิ อิธ เหตูติ อธิเปฺปตาฯ เอวมสฺส อิมินา ทฺวารวเสน วา ปจฺจยวเสน วา

อเนกภาโว เวทิตโพฺพ ฯ เอวเมเต สมวายาทโย ปญฺจ อตฺถา อิธ สมยสทฺเทน ปริคฺคหิตาติ เวทิตพฺพาฯ

‘กสฺมา ปน เอเตสุ ยํกิญฺจิ เอกํ อปริคฺคเหตฺวา สเพฺพสํ ปริคฺคโห กโต’ติ? ‘เตน เตน ตสฺส ตสฺส อตฺถวิเสสสฺส ทีปนโตฯ เอเตสุ หิ สมวายสงฺขาโต สมโย อเนกเหตุโต วุตฺตึ ทีเปติฯ เตน เอกการณวาโท ปฏิเสธิโต โหติฯ สมวาโย จ นาม สาธารณผลนิปฺผาทเน อญฺญมญฺญาเปโกฺข โหติฯ ตสฺมา ‘เอโก กตฺตา นาม นตฺถี’ติ อิมมฺปิ อตฺถํ ทีเปติฯ สภาเวน หิ การเณ สติ การณนฺตราเปกฺขา อยุตฺตาติฯ เอวํ เอกสฺส กสฺสจิ การณสฺส อภาวทีปเนน ‘‘สยํกตํ สุขทุกฺข’’นฺติอาทิ ปฏิเสธิตํ โหติฯ

ตตฺถ สิยา – ‘ยํ วุตฺตํ อเนกเหตุโต วุตฺตึ ทีเปตี’ติ, ตํ น ยุตฺตํฯ ‘กึการณา’ ?‘อสามคฺคิยํ อเหตูนํ สามคฺคิยมฺปิ อเหตุภาวาปตฺติโต’ฯ ‘น หิ เอกสฺมึ อเนฺธ ทฏฺฐุํ อสโกฺกเนฺต อนฺธสตํ ปสฺสตี’ติฯ ‘โน น ยุตฺตํ; สาธารณผลนิปฺผาทกเตฺตน หิ ฐิตภาโว สามคฺคี; น อเนเกสํ สโมธานมตฺตํฯ น จ อนฺธานํ ทสฺสนํ นาม สาธารณผลํ’ฯ ‘กสฺมา’?‘อนฺธสเต สติปิ ตสฺส อภาวโตฯ จกฺขาทีนํ ปน ตํ สาธารณผลํ, เตสํ ภาเว ภาวโตฯ อสามคฺคิยํ อเหตูนมฺปิ จ สามคฺคิยํ เหตุภาโว สิโทฺธฯ สฺวายํ อสามคฺคิยํ ผลาภาเวน, สามคฺคิยญฺจสฺส ภาเวน, เวทิตโพฺพฯ จกฺขาทีนญฺหิ เวกเลฺล จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อภาโว, อเวกเลฺล จ ภาโว, ปจฺจกฺขสิโทฺธ โลกสฺสา’ติฯ อยํ ตาว สมวายสงฺขาเตน สมเยน อโตฺถ ทีปิโตฯ

โย ปเนส อฏฺฐหิ อกฺขเณหิ ปริวชฺชิโต นวโม ขโณ, ปติรูปเทสวาสาทิโก จ จตุจกฺกสงฺขาโต โอกาสเฏฺฐน ขโณ วุโตฺต, โส มนุสฺสตฺตพุทฺธุปฺปาทสทฺธมฺมฏฺฐิติอาทิกํ ขณสามคฺคึ วินา นตฺถิฯ มนุสฺสตฺตาทีนญฺจ กาณกจฺฉโปปมาทีหิ (ม. นิ. ๓.๒๕๒) ทุลฺลภภาโวฯ อิติ ขณสฺส ทุลฺลภตฺตา สุฏฺฐุตรํ ขณายตฺตํ โลกุตฺตรธมฺมานํ อุปการภูตํ กุสลํ ทุลฺลภเมว ฯ เอวเมเตสุ ขณสงฺขาโต สมโย กุสลุปฺปตฺติยา ทุลฺลภภาวํ ทีเปติฯ เอวํ ทีเปเนฺตน อเนน อธิคตขณานํ ขณายตฺตเสฺสว ตสฺส กุสลสฺส อนนุฏฺฐาเนน โมฆขณํ กุรุมานานํ ปมาทวิหาโร ปฏิเสธิโต โหติฯ อยํ ขณสงฺขาเตน สมเยน อโตฺถ ทีปิโตฯ

โย ปเนตสฺส กุสลจิตฺตสฺส ปวตฺติกาโล นาม โหติ, โส อติปริโตฺตฯ สา จสฺส อติปริตฺตตา ‘‘ยถา จ, ภิกฺขเว, ตสฺส ปุริสสฺส ชโว, ยถา จ จนฺทิมสูริยานํ ชโว, ยถา จ ยา เทวตา จนฺทิมสูริยานํ ปุรโต ธาวนฺติ ตาสํ เทวตานํ ชโว, ตโต สีฆตรํ อายุสงฺขารา ขียนฺตี’’ติ (สํ. นิ. ๒.๒๒๘) – อิมสฺส สุตฺตสฺส อฏฺฐกถาวเสน เวทิตพฺพาฯ ตตฺร หิ โส รูปชีวิตินฺทฺริยสฺส ตาว ปริตฺตโก กาโล วุโตฺตฯ ยาว ปฏุปฺปนฺนํ รูปํ ติฏฺฐติ ตาว โสฬส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชิตฺวา ภิชฺชนฺติฯ อิติ เตสํ กาลปริตฺตตาย อุปมาปิ นตฺถิฯ เตเนวาห – ‘‘ยาวญฺจิทํ, ภิกฺขเว, อุปมาปิ น สุกรา ยาว ลหุปริวตฺตํ จิตฺต’’นฺติ (อ. นิ. ๑.๔๘)ฯ เอวเมเตสุ กาลสงฺขาโต สมโย กุสลจิตฺตปฺปวตฺติกาลสฺส อติปริตฺตตํ ทีเปติฯ เอวํ ทีเปเนฺตน จาเนน อติปริตฺตกาลตาย, วิชฺชุลโตภาเสน มุตฺตาวุณนํ วิย, ทุปฺปฏิวิชฺฌมิทํ จิตฺตํ, ตสฺมา เอตสฺส ปฏิเวเธ มหาอุสฺสาโห จ อาทโร จ กตฺตโพฺพติ โอวาโท ทิโนฺน โหติฯ อยํ กาลสงฺขาเตน สมเยน อโตฺถ ทีปิโตฯ

สมูหสงฺขาโต ปน สมโย อเนเกสํ สหุปฺปตฺตึ ทีเปติฯ ผสฺสาทีนญฺหิ ธมฺมานํ ปุโญฺช สมูโหติ วุโตฺตฯ ตสฺมิญฺจ อุปฺปชฺชมานํ จิตฺตํ สห เตหิ ธเมฺมหิ อุปฺปชฺชตีติ อเนเกสํ สหุปฺปตฺติ ทีปิตาฯ เอวํ ทีเปเนฺตน จาเนน เอกเสฺสว ธมฺมสฺส อุปฺปตฺติ ปฏิเสธิตา โหติฯ อยํ สมูหสงฺขาเตน สมเยน อโตฺถ ทีปิโตฯ

เหตุสงฺขาโต ปน สมโย ปรายตฺตวุตฺติตํ ทีเปติฯ ‘ยสฺมึ สมเย’ติ หิ ปทสฺส ยสฺมา ‘ยสฺมึ เหตุมฺหิ สติ’ อุปฺปนฺนํ โหตีติ อยมโตฺถ, ตสฺมา ‘เหตุมฺหิ สติ’ ปวตฺติโต ปรายตฺตวุตฺติตา ทีปิตาฯ เอวํ ทีเปนฺเตน จาเนน ธมฺมานํ สวสวตฺติตาภิมาโน ปฏิเสธิโต โหติฯ อยํ เหตุสงฺขาเตน สมเยน อโตฺถ ทีปิโตฯ

ตตฺถ **‘ยสฺมึ สมเย’**ติ กาลสงฺขาตสฺส สมยสฺส วเสน ‘ยสฺมึ กาเล’ติ อโตฺถ; สมูหสงฺขาตสฺส ‘ยสฺมึ สมูเห’ติฯ ขณสมวายเหตุสงฺขาตานํ ‘ยสฺมึ ขเณ สติ, ยาย สามคฺคิยา สติ, ยมฺหิ เหตุมฺหิ สติ’ กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ, ตสฺมึเยว สติ ‘ผสฺสาทโยปี’ติ อยมโตฺถ เวทิตโพฺพฯ อธิกรณญฺหิ กาลสงฺขาโต สมูหสงฺขาโต จ สมโยฯ ตตฺถ วุตฺตธมฺมานนฺติ อธิกรณวเสเนตฺถ ภุมฺมํฯ ขณสมวายเหตุสงฺขาตสฺส จ สมยสฺส ภาเวน เตสํ ภาโว ลกฺขียตีติ ภาเวนภาวลกฺขณวเสเนตฺถ ภุมฺมํฯ

กามาวจรนฺติ ‘‘กตเม ธมฺมา กามาวจรา? เหฏฺฐโต อวีจินิรยํ อุปริโต ปรนิมฺมิตวสวตฺติํ ปริยนฺตํ กตฺวา’’ติอาทินา (ธ. ส. ๑๒๘๗) นเยน วุเตฺตสุ กามาวจรธเมฺมสุ ปริยาปนฺนํฯ ตตฺรายํ วจนโตฺถ – อุทฺทานโต เทฺว กามา, วตฺถุกาโม จ กิเลสกาโม จฯ ตตฺถ กิเลสกาโม อตฺถโต ฉนฺทราโคว วตฺถุกาโม เตภูมกวฏฺฏํฯ กิเลสกาโม เจตฺถ กาเมตีติ **กาโม;** อิตโร ปน กามิยตีติ กาโมฯ ยสฺมึ ปน ปเทเส ทุวิโธเปโส กาโม ปวตฺติวเสน อวจรติ, โส จตุนฺนํ อปายานํ, มนุสฺสานํ, ฉนฺนญฺจ เทวโลกานํ วเสน เอกาทสวิโธ ปเทโสฯ กาโม เอตฺถ อวจรตีติ **กามาวจโร,** สสตฺถาวจโร วิยฯ ยถา หิ ยสฺมึ ปเทเส สสตฺถา ปุริสา อวจรนฺติ, โส วิชฺชมาเนสฺวปิ อเญฺญสุ ทฺวิปทจตุปฺปเทสุ อวจรเนฺตสุ, เตสํ อภิลกฺขิตตฺตา ‘สสตฺถาวจโร’เตฺวว วุจฺจติ, เอวํ วิชฺชมาเนสฺวปิ อเญฺญสุ รูปาวจราทีสุ ตตฺถ อวจรเนฺตสุ, เตสํ อภิลกฺขิตตฺตา อยํ ปเทโส ‘กามาวจโร’เตฺวว วุจฺจติฯ สฺวายํ ยถา รูปภโว รูปํ, เอวํ อุตฺตรปทโลปํ กตฺวา ‘กาโม’เตฺวว วุจฺจติฯ เอวมิทํ จิตฺตํ อิมสฺมึ เอกาทสปเทสสงฺขาเต กาเม อวจรตีติ กามาวจรํฯ

กิญฺจาปิ หิ เอตํ รูปารูปภเวสฺวปิ อวจรติ, ยถา ปน สงฺคาเม อวจรณโต สงฺคามาวจโรติ ลทฺธนามโก นาโค นคเร จรโนฺตปิ ‘สงฺคามาวจโร’เตฺวว วุจฺจติ, ถลชลจรา จ ปาณา อถเล อชเล จ ฐิตาปิ ‘ถลจรา ชลจรา’เตฺวว วุจฺจนฺติ, เอวมิทํ อญฺญตฺถ อวจรนฺตมฺปิ กามาวจรเมวาติ เวทิตพฺพํฯ อารมฺมณกรณวเสน วา เอตฺถ กาโม อวจรตีติปิ กามาวจรํฯ กามเญฺจส รูปารูปาวจเรสฺวปิ อวจรติ, ยถา ปน วทตีติ ‘วโจฺฉ’, มหิยํ เสตีติ ‘มหึโส’ติ วุเตฺต, น สตฺตา ยตฺตกา วทนฺติ, มหิยํ วา เสนฺติ สเพฺพสํ ตํ นามํ โหติ, เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํฯ อปิจ กามภวสงฺขาเต กาเม ปฏิสนฺธึ อวจาเรตีติปิ **กามาวจรํ**ฯ

กุสลนฺติ กุจฺฉิตานํ สลนาทีหิ อเตฺถหิ กุสลํฯ อปิจ อาโรคฺยเฏฺฐน อนวชฺชเฏฺฐน โกสลฺลสมฺภูตเฏฺฐน จ กุสลํฯ ยเถว หิ ‘กจฺจิ นุ โภโต กุสล’นฺติ (ชา. ๑.๑๕.๑๔๖; ๒.๒๐.๑๒๙) รูปกาเย อนาตุรตาย อเคลเญฺญน นิพฺยาธิตาย อาโรคฺยเฏฺฐน กุสลํ วุตฺตํ, เอวํ อรูปธเมฺมปิ กิเลสาตุรตาย กิเลสเคลญฺญสฺส จ กิเลสพฺยาธิโน อภาเวน อาโรคฺยเฏฺฐน กุสลํ เวทิตพฺพํฯ กิเลสวชฺชสฺส ปน กิเลสโทสสฺส กิเลสทรถสฺส จ อภาวา อนวชฺชเฏฺฐน กุสลํฯ โกสลฺลํ วุจฺจติ ปญฺญา; โกสลฺลโต สมฺภูตตฺตา โกสลฺลสมฺภูตเฏฺฐน กุสลํฯ

‘ญาณสมฺปยุตฺตํ’ ตาว เอวํ โหตุ; ญาณวิปฺปยุตฺตํ กถนฺติฯ ตมฺปิ รุฬฺหีสเทฺทน กุสลเมวฯ ยถา หิ ตาลปเณฺณหิ อกตฺวา กิลญฺชาทีหิ กตมฺปิ ตํสริกฺขตฺตา รุฬฺหีสเทฺทน ตาลวณฺฏเนฺตฺวว วุจฺจติ, เอวํ ‘ญาณวิปฺปยุตฺต’มฺปิ กุสลเนฺตฺวว เวทิตพฺพํฯ นิปฺปริยาเยน ปน ‘ญาณสมฺปยุตฺตํ’ อาโรคฺยเฏฺฐน อนวชฺชเฏฺฐน โกสลฺลสมฺภูตเฏฺฐนาติ ติวิเธนปิ กุสลนฺติ นามํ ลภติ, ญาณวิปฺป

ยุตฺตํ ทุวิเธเนวฯ อิติ ยญฺจ ชาตกปริยาเยน ยญฺจ พาหิติกสุตฺตปริยาเยน ยญฺจ อภิธมฺมปริยาเยน กุสลํ กถิตํ สพฺพํ ตํ ตีหิปิ อเตฺถหิ อิมสฺมึ จิเตฺต ลพฺภติฯ

ตเทตํ ลกฺขณาทิวเสน อนวชฺชสุขวิปากลกฺขณํ, อกุสลวิทฺธํสนรสํ, โวทานปจฺจุปฏฺฐานํ, โยนิโสมนสิการปทฏฺฐานํฯ อวชฺชปฏิปกฺขตฺตา วา อนวชฺชลกฺขณเมว กุสลํ, โวทานภาวรสํ, อิฏฺฐวิปากปจฺจุปฏฺฐานํ, ยถาวุตฺตปทฏฺฐานเมวฯ ลกฺขณาทีสุ หิ เตสํ เตสํ ธมฺมานํ สภาโว วา สามญฺญํ วา **ลกฺขณํ** นามฯ กิจฺจํ วา สมฺปตฺติ วา **รโส** นามฯ อุปฏฺฐานากาโร วา ผลํ วา ปจฺจุปฏฺฐานํ นามฯ อาสนฺนการณํ **ปทฏฺฐานํ** นามฯ อิติ ยตฺถ ยตฺถ ลกฺขณาทีนิ วกฺขาม ตตฺถ ตตฺถ อิมินาว นเยน เตสํ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

จิตฺตนฺติ อารมฺมณํ จินฺเตตีติ จิตฺตํ; วิชานาตีติ อโตฺถฯ ยสฺมา วา 'จิตฺต'นฺติ สพฺพจิตฺตสาธารโณ เอส สโทฺท, ตสฺมา ยเทตฺถ โลกิยกุสลากุสลกิริยจิตฺตํ, ตํ ชวนวีถิวเสน อตฺตโน สนฺตานํ จิโนตีติ จิตฺตํฯ วิปากํ กมฺมกิเลเสหิ จิตนฺติ จิตฺตํฯ อปิจ สพฺพมฺปิ ยถานุรูปโต จิตฺตตาย จิตฺตํฯ จิตฺตกรณตาย จิตฺตนฺติ เอวเมฺปตฺถ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ ยสฺมา อญฺญเทว สราคํ จิตฺตํ, อญฺญํ สโทสํ , อญฺญํ สโมหํ; อญฺญํ กามาวจรํ, อญฺญํ รูปาวจราทิเภทํ; อญฺญํ รูปารมฺมณํ, อญฺญํ สทฺทาทิอารมฺมณํ; รูปารมฺมเณสุ จาปิ อญฺญํ นีลารมฺมณํ, อญฺญํ ปีตาทิอารมฺมณํ; สทฺทาทิอารมฺมเณสุปิ เอเสว นโย; สเพฺพสุปิ เจเตสุ อญฺญํ หีนํ อญฺญํ มชฺฌิมํ อญฺญํ ปณีตํ; หีนาทีสุปิ อญฺญํ ฉนฺทาธิปเตยฺยํ, อญฺญํ วีริยาธิปเตยฺยํ อญฺญํ จิตฺตาธิปเตยฺยํ, อญฺญํ วีมํสาธิปเตยฺยํ, ตสฺมา อสฺส อิเมสํ สมฺปยุตฺตภูมิอารมฺมณหีนมชฺฌิมปณีตาธิปตีนํ วเสน จิตฺตตา เวทิตพฺพาฯ กามเญฺจตฺถ เอกเมว เอวํ จิตฺตํ น โหติ, จิตฺตานํ ปน อโนฺตคธตฺตา เอเตสุ ยํกิญฺจิ เอกมฺปิ จิตฺตตาย จิตฺตนฺติ วตฺตุํ วฏฺฏติฯ เอวํ ตาว จิตฺตตาย จิตฺตํฯ

กถํ จิตฺตกรณตายาติ? โลกสฺมิญฺหิ จิตฺตกมฺมโต อุตฺตริ อญฺญํ จิตฺตํ นาม นตฺถิฯ ตสฺมิมฺปิ จรณํ นาม จิตฺตํ อติจิตฺตเมว โหติฯ ตํ กโรนฺตานํ จิตฺตการานํ 'เอวํวิธานิ เอตฺถ รูปานิ กาตพฺพานี'ติ จิตฺตสญฺญา อุปฺปชฺชติฯ ตาย จิตฺตสญฺญาย เลขาคหนรญฺชนอุโชฺชตนวตฺตนาทินิปฺผาทิกา จิตฺตกิริยา อุปฺปชฺชนฺติ, ตโต จรณสงฺขาเต จิเตฺต อญฺญตรํ วิจิตฺตรูปํ นิปฺผชฺชติฯ ตโต 'อิมสฺส รูปสฺส อุปริ อิทํ โหตุ, เหฏฺฐา อิทํ, อุภยปเสฺส อิท'นฺติ จินฺเตตฺวา ยถาจินฺติเตน กเมน เสสจิตฺตรูปนิปฺผาทนํ โหติ, เอวํ ยํกิญฺจิ โลเก วิจิตฺตํ สิปฺปชาตํ สพฺพํ ตํ จิเตฺตเนว กริยติ, เอวํ อิมาย กรณวิจิตฺตตาย ตสฺส ตสฺส จิตฺตสฺส นิปฺผาทกํ จิตฺตมฺปิ ตเถว จิตฺตํ โหติฯ ยถาจินฺติตสฺส วา อนวเสสสฺส อนิปฺผชฺชนโต ตโตปิ จิตฺตเมว จิตฺตตรํฯ เตนาห ภควา –

> ''ทิฏฺฐํ โว, ภิกฺขเว, จรณํ นาม จิตฺตนฺติ? 'เอวํ, ภเนฺต'ฯ ตมฺปิ โข, ภิกฺขเว, จรณํ นาม จิตฺตํ จิเตฺตเนว จินฺติตํฯ เตนปิ โข, ภิกฺขเว, จรเณน จิเตฺตน จิตฺตํเยว จิตฺตตร''นฺติ (สํ. นิ. ๓.๑๐๐)ฯ

ตถา ยเทตํ เทวมนุสฺสนิรยติรจฺฉานเภทาสุ คตีสุ กมฺมลิงฺคสญฺญาโวหาราทิเภทํ อชฺฌตฺติกํ จิตฺตํ ตมฺปิ จิตฺตกตเมวฯ กายกมฺมาทิเภทญฺหิ ทานสีลวิหึสาสาเฐยฺยาทินยปฺปวตฺตํ กุสลากุสลกมฺมํ จิตฺตนิปฺผาทิตํ กมฺมนานตฺตํฯ กมฺมนานเตฺตเนว จ ตาสุ ตาสุ คตีสุ หตฺถปาทกณฺณอุทรคีวามุขาทิสณฺฐานภินฺนํ ลิงฺคนานตฺตํฯ ลิงฺคนานตฺตโต ยถาคหิตสณฺฐานวเสน 'อยํ อิตฺถี อยํ ปุริโส'ติ อุปฺปชฺชมานาย สญฺญาย สญฺญานานตฺตํฯ สญฺญานานตฺตโต สญฺญานุรูเปน 'อิตฺถี'ติ วา 'ปุริโส'ติ วา โวหรนฺตานํ โวหารนานตฺตํฯ โวหารนานตฺตวเสน ปน ยสฺมา 'อิตฺถี ภวิสฺสามิ ปุริโส ภวิสฺสามิ, ขตฺติโย ภวิสฺสามิ พฺราหฺมโณ ภวิสฺสามี'ติ เอวํ ตสฺส ตสฺส อตฺตภาวสฺส ชนกํ กมฺมํ กรียติ, ตสฺมา โวหารนานตฺตโต กมฺมนานตฺตํฯ ตํ ปเนตํ

กมฺมนานตฺตํ ยถาปตฺถิตํ ภวํ นิพฺพเตฺตนฺตํ ยสฺมา คติวเสน นิพฺพเตฺตติ ตสฺมา กมฺมนานตฺตโต คตินานตฺตํฯ กมฺมนานเตฺตเนว จ เตสํ เตสํ สตฺตานํ ตสฺสา ตสฺสา คติยา อปาทกทฺวิปาทกาทิตา, ตสฺสา ตสฺสา อุปปตฺติยา อุจฺจนีจาทิตา, ตสฺมึ ตสฺมึ อตฺตภาเว สุวณฺณทุพฺพณฺณาทิตา, โลกธเมฺมสุ ลาภาลาภาทิตา จ ปญฺญายติฯ ตสฺมา สพฺพเมตํ เทวมนุสฺสนิรยติรจฺฉานเภทาสุ คตีสุ กมฺมลิงฺคสญฺญาโวหาราทิเภทํ อชฺฌตฺติกํ จิตฺตํ จิเตฺตเนว กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ สฺวายมโตฺถ อิมสฺส สงฺคีติอนารุฬฺหสฺส สุตฺตสฺส วเสน เวทิตโพฺพฯ วุตฺตเญฺหตํ –

‘‘กมฺมนานตฺตปุถุตฺตปฺปเภทววตฺถานวเสน ลิงฺคนานตฺตปุถุตฺตปฺปเภทววตฺถานํ ภวติ, ลิงฺคนานตฺตปุถุตฺตปฺปเภทววตฺถานวเสน สญฺญานานตฺตปุถุตฺตปฺปเภทววตฺถานํ ภวติ, สญฺญานานตฺตปุถุตฺตปฺปเภทววตฺถานวเสน โวหารนานตฺตปุถุตฺตปฺปเภทววตฺถานํ ภวติ, โวหารนานตฺตปุถุตฺตปฺปเภทววตฺถานวเสน กมฺมนานตฺตปุถุตฺตปฺปเภทววตฺถานํ ภวติฯ กมฺมนานากรณํ ปฏิจฺจ สตฺตานํ คติยา นานากรณํ ปญฺญายติ – อปทา ทฺวิปทา จตุปฺปทา พหุปฺปทา, รูปิโน อรูปิโน, สญฺญิโน อสญฺญิโน เนวสญฺญีนาสญฺญิโนฯ กมฺมนานากรณํ ปฏิจฺจ สตฺตานํ อุปปตฺติยา นานากรณํ ปญฺญายติ – อุจฺจนีจตา หีนปณีตตา สุคตทุคฺคตตาฯ กมฺมนานากรณํ ปฏิจฺจ สตฺตานํ อตฺตภาเว นานากรณํ ปญฺญายติ – สุวณฺณทุพฺพณฺณตา สุชาตทุชฺชาตตา สุสณฺฐิตทุสฺสณฺฐิตตาฯ กมฺมนานากรณํ ปฏิจฺจ สตฺตานํ โลกธเมฺม นานากรณํ ปญฺญายติ – ลาภาลาเภ ยสายเส นินฺทาปสํสายํ สุขทุเกฺข’’ติฯ

อปรมฺปิ วุตฺตํ –

กมฺมโต ลิงฺคโต เจว, ลิงฺคสญฺญา ปวตฺตเร;
สญฺญาโต เภทํ คจฺฉนฺติ, อิตฺถายํ ปุริโสติ วาฯ

‘‘กมฺมุนา วตฺตเต โลโก, กมฺมุนา วตฺตเต ปชา;
กมฺมนิพนฺธนา สตฺตา, รถสฺสาณีว ยายโต’’ฯ (ม. นิ. ๒.๔๖๐; สุ. นิ. ๖๕๙);

กเมฺมน กิตฺตึ ลภเต ปสํสํ,
กเมฺมน ชานิญฺจ วธญฺจ พนฺธํ;
ตํ กมฺมนานากรณํ วิทิตฺวา,
กสฺมา วเท นตฺถิ กมฺมนฺติ โลเกฯ (กถา. ๗๘๕);

‘‘กมฺมสฺสกา มาณว สตฺตา กมฺมทายาทา กมฺมโยนี กมฺมพนฺธู กมฺมปฏิสรณา; กมฺมํ สเตฺต วิภชติ ยทิทํ หีนปฺปณีตตายา’’ติ (ม. นิ. ๓.๒๘๙)ฯ

เอวํ อิมาย กรณจิตฺตตายปิ จิตฺตสฺส จิตฺตตา เวทิตพฺพาฯ สพฺพานิปิ หิ เอตานิ วิจิตฺรานิ จิเตฺตเนว กตานิฯ อลโทฺธกาสสฺส ปน จิตฺตสฺส ยํ วา ปน อวเสสปจฺจยวิกลํ ตสฺส เอกจฺจจิตฺตกรณาภาวโต ยเทตํ จิเตฺตน กตํ อชฺฌตฺติกํ จิตฺตํ วุตฺตํ, ตโตปิ จิตฺตเมว จิตฺตตรํฯ เตนาห ภควา –

‘‘นาหํ, ภิกฺขเว, อญฺญํ เอกนิกายมฺปิ สมนุปสฺสามิ เอวํ จิตฺตํ ยถยิทํ, ภิกฺขเว, ติรจฺฉานคตา ปาณา… เตหิปิ โข, ภิกฺขเว, ติรจฺฉานคเตหิ ปาเณหิ จิตฺตํเยว จิตฺตตร’’นฺติ (สํ. นิ. ๓.๑๐๐)ฯ

อุปฺปนฺนํ โหตีติ เอตฺถ วตฺตมานภูตาปคโตกาสกตภูมิลทฺธวเสน อุปฺปนฺนํ นาม อเนกปฺปเภทํฯ ตตฺถ สพฺพมฺปิ อุปฺปาทชราภงฺคสมงฺคีสงฺขาตํ วตฺตมานุปฺปนฺนํ นามฯ อารมฺมณรสํ อนุภวิตฺวา นิรุทฺธํ, อนุภูตาปคตสงฺขาตํ กุสลากุสลํ , อุปฺปาทาทิตฺตยํ อนุปฺปตฺวา นิรุทฺธํ, ภูตาปคตสงฺขาตํ, เสสสงฺขตญฺจ **ภูตาปคตุปฺปนฺนํ** นามฯ ‘‘ยานิสฺส ตานิ ปุเพฺพ กตานิ กมฺมานี’’ติ (ม. นิ. ๓.๒๔๘) เอวมาทินา นเยน วุตฺตํ กมฺมํ อตีตมฺปิ สมานํ, อญฺญํ วิปากํ ปฏิพาหิตฺวา อตฺตโน วิปากโสฺสกาสํ กตฺวา ฐิตตฺตา, ตถา กโตกาสญฺจ วิปากํ อนุปฺปนฺนมฺปิ สมานํ เอวํ กเต โอกาเส เอกเนฺตน อุปฺปชฺชนโต โอกาสกตุปฺปนฺนํ นามฯ ตาสุ ตาสุ ภูมีสุ อสมูหตํ อกุสลํ ภูมิลทฺธุปฺปนฺนํ นามฯ เอตฺถ จ ภูมิยา ภูมิลทฺธสฺส จ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ **ภูมี**ติ วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา เตภูมกา ปญฺจกฺขนฺธาฯ ภูมิลทฺธํ นาม เตสุ ขเนฺธสุ อุปฺปตฺตารหํ กิเลสชาตํฯ เตน เหสา ภูมิ ลทฺธา นาม โหติ, ตสฺมา ภูมิลทฺธนฺติ วุจฺจติฯ เอวเมเตสุ จตูสุ อุปฺปเนฺนสุ อิธ ‘วตฺตมานุปฺปนฺนํ’ อธิเปฺปตํฯ

ตตฺรายํ วจนโตฺถ – ปุพฺพนฺตโต อุทฺธํ อุปฺปาทาทิอภิมุขํ ปนฺนนฺติ **อุปฺปนฺนํ**ฯ ‘อุปฺปนฺน’-สโทฺท ปเนส อตีเต ปฏิลเทฺธ สมุฎฺฐิเต อวิกฺขมฺภิเต อสมุจฺฉิเนฺน ขณตฺตยคเตติ อเนเกสุ อเตฺถสุ ทิสฺสติฯ อยญฺหิ ‘‘เตน โข ปน, ภิกฺขเว, สมเยน กกุสโนฺธ ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุโทฺธ โลเก อุปฺปโนฺน’’ติ (สํ. นิ. ๒.๑๔๓) เอตฺถ อตีเต อาคโตฯ ‘‘อายสฺมโต อานนฺทสฺส อติเรกจีวรํ อุปฺปนฺนํ โหตี’’ติ (ปารา. ๔๖๑) เอตฺถ ปฏิลเทฺธฯ ‘‘เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, อุปฺปนฺนํ มหาเมฆํ ตเมนํ มหาวาโต อนฺตราเยว อนฺตรธาเปตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๕๗) เอตฺถ สมุฎฺฐิเตฯ ‘‘อุปฺปนฺนํ คมิยจิตฺตํ ทุปฺปฏิวิโนทนียํ (อ. นิ. ๕.๑๖๐; ปริ. ๓๒๕); อุปฺปนฺนุปฺปเนฺน ปาปเก อกุสเล ธเมฺม ฐานโส อนฺตรธาเปตี’’ติ (ปารา. ๑๖๕) เอตฺถ อวิกฺขมฺภิเตฯ ‘‘อริยํ อฎฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ภาเวโนฺต พหุลีกโรโนฺต อุปฺปนฺนุปฺปเนฺน ปาปเก อกุสเล ธเมฺม ฐานโส อนฺตราเยว อนฺตรธาเปตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๑๕๖-๑๕๗) เอตฺถ อสมุจฺฉิเนฺนฯ ‘‘อุปฺปชฺชมานํ อุปฺปนฺนนฺติ? อามนฺตา’’ติ (ยม. ๒.จิตฺตยมก.๘๑) เอตฺถ ขณตฺตยคเตฯ สฺวายมิธาปิ ขณตฺตยคเตว ทฎฺฐโพฺพฯ ตสฺมา **‘อุปฺปนฺนํ โหตี’**ติ เอตฺถ ขณตฺตยคตํ โหติ, วตฺตมานํ โหติ, ปจฺจุปฺปนฺนํ โหตีติฯ อยํ สเงฺขปโตฺถฯ

จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหตีติ เจตํ เทสนาสีสเมวฯ น ปน จิตฺตํ เอกกเมว อุปฺปชฺชติฯ ตสฺมา ยถา ราชา อาคโตติ วุเตฺต น ปริสํ ปหาย เอกโกว อาคโต, ราชปริสาย ปน สทฺธิํเยว อาคโตติ ปญฺญายติ , เอวมิทมฺปิ ปโรปณฺณาสกุสลธเมฺมหิ สทฺธิํเยว อุปฺปนฺนนฺติ เวทิตพฺพํฯ ปุพฺพงฺคมเฎฺฐน ปน ‘‘จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ’’เจฺจว วุตฺตํฯ

โลกิยธมฺมญฺหิ ปตฺวา จิตฺตํ เชฎฺฐกํ จิตฺตํ ธุรํ จิตฺตํ ปุพฺพงฺคมํ โหติฯ โลกุตฺตรธมฺมํ ปตฺวา ปญฺญา เชฎฺฐิกา ปญฺญา ธุรา ปญฺญา ปุพฺพงฺคมาฯ เตเนว ภควา วินยปริยายํ ปตฺวา ปญฺหํ ปุจฺฉโนฺต ‘กิํผโสฺสสิ, กิํเวทโนสิ, กิํสโญฺญสิ, กิํเจตโนสี’ติ อปุจฺฉิตฺวา ‘‘กิํจิโตฺต ตฺวํ ภิกฺขู’’ติ จิตฺตเมว ธุรํ กตฺวา ปุจฺฉติฯ ‘‘อเถยฺยจิโตฺต อหํ ภควา’’ติ จ วุเตฺต ‘อนาปตฺติ อเถยฺยผสฺสสฺสา’ติอาทีนิ อวตฺวา ‘‘อนาปตฺติ ภิกฺขุ อเถยฺยจิตฺตสฺสา’’ติ วทติฯ

น เกวลญฺจ วินยปริยายํ, อญฺญมฺปิ โลกิยเทสนํ เทเสโนฺต จิตฺตเมว ธุรํ กตฺวา เทเสติฯ ยถาห – ‘‘เย เกจิ, ภิกฺขเว, ธมฺมา อกุสลา อกุสลภาคิยา อกุสลปกฺขิกา สเพฺพเต มโนปุพฺพงฺคมาฯ มโน เตสํ ธมฺมานํ ปฐมํ อุปฺปชฺชติ’’ (อ. นิ. ๑.๕๖)ฯ

‘‘มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา, มโนเสฎฺฐา มโนมยา;
มนสา เจ ปทุเฎฺฐน, ภาสติ วา กโรติ วา;

ตโต นํ ทุกฺขมเนฺวติ, จกฺกํว วหโต ปทํฯ

‘‘มโนปุพฺพงฺคมา ธมฺมา, มโนเสฏฺฐา มโนมยา;
มนสา เจ ปสเนฺนน, ภาสติ วา กโรติ วา;
ตโต นํ สุขมเนฺวติ, ฉายาว อนปายินี’’ฯ (ธ. ป. ๑,๒);

‘‘จิเตฺตน นียติ โลโก, จิเตฺตน ปริกสฺสติ;
จิตฺตสฺส เอกธมฺมสฺส, สเพฺพว วสมนฺวคู’’ฯ (สํ. นิ. ๑.๖๒);

‘‘จิตฺตสํกิเลสา, ภิกฺขเว, สตฺตา สํกิลิสฺสนฺติ จิตฺตโวทานา วิสุชฺฌนฺติ’’ (สํ. นิ. ๓.๑๐๐);

‘‘ปภสฺสรมิทํ, ภิกฺขเว, จิตฺตํ, ตญฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐํ’’ (อ. นิ. ๑.๔๙);

‘‘จิเตฺต , คหปติ, อรกฺขิเต กายกมฺมมฺปิ อรกฺขิตํ โหติ, วจีกมฺมมฺปิ อรกฺขิตํ โหติ, มโนกมฺมมฺปิ อรกฺขิตํ โหติ; จิเตฺต, คหปติ, รกฺขิเต…เป.… จิเตฺต, คหปติ, พฺยาปเนฺน…เป.… จิเตฺต, คหปติ, อพฺยาปเนฺน…เป.… จิเตฺต, คหปติ, อวสฺสุเต…เป.… จิเตฺต, คหปติ, อนวสฺสุเต กายกมฺมมฺปิ อนวสฺสุตํ โหติ, วจีกมฺมมฺปิ อนวสฺสุตํ โหติ, มโนกมฺมมฺปิ อนวสฺสุตํ โหตี’’ติ (อ. นิ. ๓.๑๑๐)ฯ

เอวํ โลกิยธมฺมํ ปตฺวา จิตฺตํ เชฏฺฐกํ โหติ, จิตฺตํ ธุรํ โหติ, จิตฺตํ ปุพฺพงฺคมํ โหตีติ เวทิตพฺพํฯ อิเมสุ ปน สุเตฺตสุ เอกํ วา เทฺว วา อคฺคเหตฺวา สุตฺตานุรกฺขณตฺถาย สพฺพานิปิ คหิตานีติ เวทิตพฺพานิฯ

โลกุตฺตรธมฺมํ ปุจฺฉโนฺต ปน ‘กตรผสฺสํ อธิคโตสิ, กตรเวทนํ กตรสญฺญํ กตรเจตนํ กตรจิตฺต’นฺติ อปุจฺฉิตฺวา, ‘กตรปญฺญํ ตฺวํ ภิกฺขุ อธิคโต’สิ, ‘กึ ปฐมํ มคฺคปญฺญํ, อุทาหุ ทุติยํ…เป.… ตติยํ…เป.… จตุตฺถํ มคฺคปญฺญํ อธิคโต’ติ ปญฺญํ เชฏฺฐิกํ ปญฺญํ ธุรํ กตฺวา ปุจฺฉติฯ ปญฺญุตฺตรา สเพฺพ กุสลา ธมฺมา น ปริหายนฺติฯ ปญฺญา ปน กิมตฺถิยา (ม. นิ. ๑.๔๕๑)? ‘‘ปญฺญวโต, ภิกฺขเว, อริยสาวกสฺส ตทนฺวยา สทฺธา สณฺฐาติ, ตทนฺวยํ วีริยํ สณฺฐาติ, ตทนฺวยา สติ สณฺฐาติ, ตทนฺวโย สมาธิ สณฺฐาตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๕๑๕) เอวมาทีนิ ปเนตฺถ สุตฺตานิ ทฏฺฐพฺพานิฯ อิติ โลกุตฺตรธมฺมํ ปตฺวา ปญฺญา เชฏฺฐิกา โหติ ปญฺญา ธุรา ปญฺญา ปุพฺพงฺคมาติ เวทิตพฺพาฯ อยํ ปน โลกิยเทสนาฯ ตสฺมา จิตฺตํ ธุรํ กตฺวา เทเสโนฺต ‘‘จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหตี’’ติ อาหฯ

โสมนสฺสสหคตนฺติ สาตมธุรเวทยิตสงฺขาเตน โสมนเสฺสน สห เอกุปฺปาทาทิภาวํ คตํฯ อยํ ปน **‘สหคต’**-สโทฺท ตพฺภาเว โวกิเณฺณ นิสฺสเย อารมฺมเณ สํสเฏฺฐติ อิเมสุ อเตฺถสุ ทิสฺสติฯ ตตฺถ ‘‘ยายํ ตณฺหา โปโนพฺภวิกา นนฺทิราคสหคตา’’ติ (วิภ. ๒๐๓) ตพฺภาเว เวทิตโพฺพ; นนฺทิราคภูตาติ อโตฺถฯ ‘‘ยา, ภิกฺขเว, วีมํสา โกสชฺชสหคตา โกสชฺชสมฺปยุตฺตา’’ติ (สํ. นิ. ๕.๘๓๒) โวกิเณฺณ เวทิตโพฺพ; อนฺตรนฺตรา อุปฺปชฺชมาเนน โกสเชฺชน โวกิณฺณาติ อยเมตฺถ อโตฺถฯ ‘‘อฏฺฐิกสญฺญาสหคตํ สติสโมฺพชฺฌงฺคํ ภาเวตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๒๓๘) นิสฺสเย เวทิตโพฺพ; อฏฺฐิกสญฺญํ นิสฺสาย อฏฺฐิกสญฺญํ ภาเวตฺวา ปฏิลทฺธนฺติ อโตฺถฯ ‘‘ลาภี โหติ รูปสหคตานํ วา สมาปตฺตีนํ อรูปสหคตานํ วา’’ติ (ปุ. ป. ๓-๕) อารมฺมเณ; เวทิตโพฺพ รูปารูปารมฺมณานนฺติ อโตฺถฯ ‘‘อิทํ สุขํ อิมาย ปีติยา สหคตํ โหติ สหชาตํ สํสฏฺฐํ สมฺปยุตฺต’’นฺติ (วิภ.

๕๗๘) สํสฏฺฐฯ อิมสฺมิมฺปิ ปเท อยเมวโตฺถ อธิเปฺปโตฯ โสมนสฺสสํสฏฺฐณฺหิ อิธ โสมนสฺส สหคตนฺติ วุตฺตํฯ

‘สํสฏฺฐ’-สโทฺทปิ เจส สทิเส อวสฺสุเต มิตฺตสนฺถเว สหชาเตติ พหูสุ อเตฺถสุ ทิสฺสติฯ อยณฺหิ ‘‘กิเส ถูเล วิวเชฺชตฺวา สํสฏฺฐา โยชิตา หยา’’ติ (ชา. ๒.๒๒.๗๐) เอตฺถ สทิเส อาคโตฯ ‘‘สํสฏฺฐาว ตุเมฺห อเยฺย วิหรถา’’ติ (ปาจิ. ๗๒๗) อวสฺสุเตฯ ‘‘คิหิ สํสโฏฺฐ วิหรตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๓) มิตฺตสนฺถเวฯ ‘‘อิทํ สุขํ อิมาย ปีติยา สหคตํ โหติ สหชาตํ สํสฏฺฐํ สมฺปยุตฺต’’นฺติ สหชาเตฯ อิธาปิ สหชาเต อธิเปฺปโตฯ ตตฺถ ‘สหคตํ’ อสหชาตํ อสํสฏฺฐํ อสมฺปยุตฺตํ นาม นตฺถิฯ สหชาตํ ปน สํสฏฺฐํ สมฺปยุตฺตํ โหติปิ, น โหติปิ ฯ รูปารูปธเมฺมสุ หิ เอกโต ชาเตสุ รูปํ อรูเปน สหชาตํ โหติ, น สํสฏฺฐํ, น สมฺปยุตฺตํ; ตถา อรูปํ รูเปน; รูปญฺจ รูเปน; อรูปํ ปน อรูเปน สทฺธึ นิยมโตว สหคตํ สหชาตํ สํสฏฺฐํ สมฺปยุตฺตเมว โหตีติฯ ตํ สนฺธาย วุตฺตํ ‘โสมนสฺสสหคต’นฺติฯ

ญาณสมฺปยุตฺตนฺติ ญาเณน สมฺปยุตฺตํ, สมํ เอกุปฺปาทาทิปฺปกาเรหิ ยุตฺตนฺติ อโตฺถฯ ยํ ปเนตฺถ วตฺตพฺพํ สิยา ตํ มาติกาวณฺณนาย เวทนาตฺติเก วุตฺตนยเมวฯ ตสฺมา เอกุปฺปาทา เอกนิโรธา เอกวตฺถุกา เอการมฺมณาติ อิมินา ลกฺขเณเนตํ สมฺปยุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อุกฺกฏฺฐนิเทฺทโส เจสฯ อรูเป ปน วินาปิ เอกวตฺถุกภาวํ สมฺปโยโค ลพฺภติฯ

เอตฺตาวตา กึ กถิตํ? กามาวจรกุสเลสุ โสมนสฺสสหคตํ ติเหตุกํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ มหาจิตฺตํ กถิตํฯ ‘‘กตเม ธมฺมา กุสลา’’ติ หิ อนิยมิตปุจฺฉาย จตุภูมกกุสลํ คหิตํฯ ‘กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหตี’ติ วจเนน ปน เตภูมกํ กุสลํ ปริจฺจชิตฺวา, อฏฺฐวิธํ กามาวจรกุสลเมว คหิตํฯ ‘โสมนสฺสสหคต’นฺติ วจเนน ตโต จตุพฺพิธํ อุเปกฺขาสหคตํ ปริจฺจชิตฺวา จตุพฺพิธํ โสมนสฺสสหคตเมว คหิตํฯ ‘ญาณสมฺปยุตฺต’นฺติ วจเนน ตโต ทุวิธํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ ปริจฺจชิตฺวา เทฺว ญาณสมฺปยุตฺตาเนว คหิตานิฯ อสงฺขาริกภาโว ปน อนาภฏฺฐตาเยว น คหิโตฯ กิญฺจาปิ น คหิโต, ปรโต ปน ‘สสงฺขาเรนา’ติ วจนโต อิธ ‘อสงฺขาเรนา’ติ อวุเตฺตปิ อสงฺขาริกภาโว เวทิตโพฺพฯ สมฺมาสมฺพุโทฺธ หิ อาทิโตว อิทํ มหาจิตฺตํ ภาเชตฺวา ทเสฺสตุํ นิยเมตฺวาว อิมํ เทสนํ อารภีติ เอวเมตฺถ สนฺนิฏฺฐานํ กตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อิทานิ ตเมว จิตฺตํ อารมฺมณโต ทเสฺสตุํ **รูปารมฺมณํ วา**ติอาทิมาหฯ ภควา หิ อรูปธมฺมํ ทเสฺสโนฺต วตฺถุนา วา ทเสฺสติ, อารมฺมเณน วา, วตฺถารมฺมเณหิ วา, สรสภาเวน วาฯ ‘‘จกฺขุสมฺผโสฺส…เป…. มโนสมฺผโสฺส; จกฺขุสมฺผสฺสชา เวทนา…เป…. มโนสมฺผสฺสชา เวทนา; จกฺขุวิญฺญาณํ…เป…. มโนวิญฺญาณ’’นฺติอาทีสุ หิ วตฺถุนา อรูปธมฺมา ทสฺสิตาฯ ‘‘รูปสญฺญา…เป…. ธมฺมสญฺญา, รูปสเญฺจตนา…เป…. ธมฺมสเญฺจตนา’’ติอาทีสุ อารมฺมเณนฯ ‘‘จกฺขุญฺจ ปฏิจฺจ รูเป จ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ, ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส…เป…. มนญฺจ ปฏิจฺจ ธเมฺม จ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณํ, ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๔.๖๐) วตฺถารมฺมเณหิฯ ‘‘อวิชฺชาปจฺจยา , ภิกฺขเว, สงฺขารา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณ’’นฺติอาทีสุ (สํ. นิ. ๒.๑) สรสภาเวน อรูปธมฺมา ทสฺสิตาฯ อิมสฺมึ ปน ฐาเน อารมฺมเณน ทเสฺสโนฺต ‘รูปารมฺมณํ’ วาติอาทิมาหฯ

ตตฺถ จตุสมุฏฺฐานํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ รูปเมว **รูปารมฺมณํ**ฯ ทฺวิสมุฏฺฐาโน อตีตานาคตปจฺจุปฺปโนฺน สโทฺทว **สทฺทารมฺมณํ**ฯ จตุสมุฏฺฐาโน อตีตานาคตปจฺจุปฺปโนฺน คโนฺธว **คนฺธารมฺมณํ**ฯ จตุสมุฏฺฐาโน อตีตานาคตปจฺจุปฺปโนฺน รโสว **รสารมฺมณํ**ฯ จตุสมุฏฺฐานํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนํ โผฏฺฐพฺพเมว **โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ**ฯ เอกสมุฏฺฐานา ทฺวิสมุฏฺฐานา ติสมุฏฺฐานา จตุสมุฏฺฐานา นกุโตจิสมุฏฺฐานา อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนา จิตฺตเจตสิกา, ตถา

นวตฺตพฺพา จ, วุตฺตาวเสสา จิตฺตโคจรสงฺขาตา ธมฺมาเยว **ธมฺมารมฺมณํ**ฯ เย ปน อนาปาถคตา รูปาทโยปิ ธมฺมารมฺมณมิเจฺจว วทนฺติ เต อิมินา สุเตฺตน ปฏิกฺขิปิตพฺพาฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ‘‘อิเมสํ โข, อาวุโส, ปญฺจนฺนํ อินฺทฺริยานํ นานาวิสยานํ นานาโคจรานํ น อญฺญมญฺญสฺส โคจรวิสยํ ปจฺจนุโภนฺตานํ มโน ปฏิสรณํ มโน เนสํ โคจรวิสยํ ปจฺจนุโภตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๕)ฯ

เอเตสญฺหิ รูปารมฺมณาทีนิ โคจรวิสโย นามฯ ตานิ มเนน ปจฺจนุภวิยมานานิปิ รูปารมฺมณาทีนิเยวาติ อยมโตฺถ สิโทฺธ โหติฯ ทิพฺพจกฺขุญาณาทีนญฺจ รูปาทิอารมฺมณตฺตาปิ อยมโตฺถ สิโทฺธเยว โหติฯ อนาปาถคตาเนว หิ รูปารมฺมณาทีนิ ทิพฺพจกฺขุอาทีนํ อารมฺมณานิ, น จ ตานิ ธมฺมารมฺมณานิ ภวนฺตีติ วุตฺตนเยเนว อารมฺมณววตฺถานํ เวทิตพฺพํฯ

ตตฺถ เอเกกํ อารมฺมณํ ทฺวีสุ ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ อาปาถมาคจฺฉติฯ รูปารมฺมณญฺหิ จกฺขุปสาทํ ฆเฏฺฏตฺวา ตงฺขณเญฺญว มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉติ; ภวงฺคจลนสฺส ปจฺจโย โหตีติ อโตฺถฯ สทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพารมฺมเณสุปิ เอเสว นโยฯ ยถา หิ สกุโณ อากาเสนาคนฺตฺวา รุกฺขเคฺคนิลียมาโนว รุกฺขสาขญฺจ ฆเฏฺฏติ, ฉายา จสฺส ปถวิยํ ปฏิหญฺญติ สาขาฆฏฺฏนฉายาผรณานิ อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณเยว ภวนฺติ, เอวํ ปจฺจุปฺปนฺนรูปาทีนํ จกฺขุปสาทาทิฆฏฺฏนญฺจ ภวงฺคจลนสมตฺถตาย มโนทฺวาเร อาปาถคมนญฺจ อปุพฺพํ อจริมํ เอกกฺขเณเยว โหติฯ ตโต ภวงฺคํ วิจฺฉินฺทิตฺวา จกฺขุทฺวาราทีสุ อุปฺปนฺนานํ อาวชฺชนาทีนํ โวฏฺฐพฺพนปริโยสานานํ อนนฺตรา เตสํ อารมฺมณานํ อญฺญตรสฺมิํ อิทํ มหาจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ

สุทฺธมโนทฺวาเร ปน ปสาทฆฏฺฏนกิจฺจํ นตฺถิฯ ปกติยา ทิฏฺฐสุตฆายิตสายิตผุฏฺฐวเสเนว เอตานิ อารมฺมณานิ อาปาถมาคจฺฉนฺติฯ กถํ? อิเธกโจฺจ กตสุธากมฺมํ หริตาลมโนสิลาทิวณฺณวิจิตฺตํ ปคฺคหิตนานปฺปการธชปฏากํ มาลาทามวินทฺธํ ทีปมาลาปริกฺขิตฺตํ อติมโนรมายสิริยา วิโรจมานํ อลงฺกตปฏิยตฺตํ มหาเจติยํ ปทกฺขิณํ กตฺวา โสฬสสุ ปาทปิฏฺฐิกาสุ ปญฺจปติฏฺฐิเตน วนฺทิตฺวา อญฺชลิํ ปคฺคยฺห อุโลฺลเกนฺต พุทฺธารมฺมณํ ปีติํ คเหตฺวา ติฏฺฐติฯ ตสฺส เอวํ เจติยํ ปสฺสิตฺวา พุทฺธารมฺมณํ ปีติํ นิพฺพเตฺตตฺวา อปรภาเค ยตฺถ กตฺถจิ คตสฺส รตฺติฏฺฐานทิวาฏฺฐาเนสุ นิสินฺนสฺส อาวชฺชมานสฺส อลงฺกตปฏิยตฺตํ มหาเจติยํ จกฺขุทฺวาเร อาปาถมาคตสทิสเมว โหติ, ปทกฺขิณํ กตฺวา เจติยวนฺทนกาโล วิย โหติฯ เอวํ ตาว ทิฏฺฐวเสน รูปารมฺมณํ อาปาถมาคจฺฉติฯ

มธุเรน ปน สเรน ธมฺมกถิกสฺส วา ธมฺมํ กเถนฺตสฺส, สรภาณกสฺส วา สเรน ภณนฺตสฺส สทฺทํ สุตฺวา อปรภาเค ยตฺถ กตฺถจิ นิสีทิตฺวา อาวชฺชมานสฺส ธมฺมกถา วา สรภญฺญํ วา โสตทฺวาเร อาปาถมาคตํ วิย โหติ, สาธุการํ ทตฺวา สุณนกาโล วิย โหติฯ เอวํ สุตวเสน สทฺทารมฺมณํ อาปาถมาคจฺฉติฯ

สุคนฺธํ ปน คนฺธํ วา มาลํ วา ลภิตฺวา อาสเน วา เจติเย วา คนฺธารมฺมเณน จิเตฺตน ปูชํ กตฺวา อปรภาเค ยตฺถ กตฺถจิ นิสีทิตฺวา อาวชฺชมานสฺส ตํ คนฺธารมฺมณํ ฆานทฺวาเร อาปาถมาคตํ วิย โหติ, ปูชากรณกาโล วิย โหติฯ เอวํ ฆายิตวเสน คนฺธารมฺมณํ อาปาถมาคจฺฉติฯ

ปณีตํ ปน ขาทนียํ วา โภชนียํ วา สพฺรหฺมจารีหิ สทฺธิํ สํวิภชิตฺวา ปริภุญฺชิตฺวา อปรภาเค ยตฺถ กตฺถจิ กุทฺรูสกาทิโภชนํ ลภิตฺวา ‘อสุกกาเล ปณีตํ โภชนํ สพฺรหฺมจารีหิ สทฺธิํ สํ

วิภชิตฺวา ปริภุตฺต’นฺติ อาวชฺชมานสฺส ตํ รสารมฺมณํ ชิวฺหาทฺวาเร อาปาถมาคตํ วิย โหติ, ปริภุญฺชนกาโล วิย โหติฯ เอวํ สายิตวเสน รสารมฺมณํ อาปาถมาคจฺฉติฯ

มุทุกํ ปน สุขสมฺผสฺสํ มญฺจํ วา ปีฐํ วา อตฺถรณปาปุรณํ วา ปริภุญฺชิตฺวา อปรภาเค ยตฺถ กตฺถจิ ทุกฺขเสยฺยํ กปฺเปตฺวา ‘อสุกกาเล เม มุทุกํ มญฺจปีฐํ อตฺถรณปาวุรณํ ปริภุตฺต’นฺติ อาวชฺชมานสฺส ตํ โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ กายทฺวาเร อาปาถมาคตํ วิย โหติฯ สุขสมฺผสฺสํ เวทยิตกาโล วิย โหติฯ เอวํ ผุฏฺฐวเสน โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ อาปาถมาคจฺฉติฯ เอวํ สุทฺธมโนทฺวาเร ปสาทฆฏฺฏนกิจฺจํ นตฺถิฯ ปกติยา ทิฏฺฐสุตฆายิตสายิตผุฏฺฐวเสเนว เอตานิ อารมฺมณานิ อาปาถมาคจฺฉนฺตีติ เวทิตพฺพานิฯ

อิทานิ ปกติยา ทิฏฺฐาทีนํ วเสน อาปาถคมเน อยมปโรปิ อฏฺฐกถามุตฺตโก นโย โหติฯ ทิฏฺฐํ สุตํ อุภยสมฺพนฺธนฺติ อิเม ตาว ทิฏฺฐาทโย เวทิตพฺพาฯ ตตฺถ **‘ทิฏฺฐํ’** นาม ปญฺจทฺวารวเสน คหิตปุพฺพํฯ **‘สุต’**นฺติ ปจฺจกฺขโต อทิสฺวา อนุสฺสววเสน คหิตา รูปาทโยวฯ เตหิ ทฺวีหิปิ สมฺพนฺธํ **‘อุภยสมฺพนฺธํ’** นามฯ อิติ อิเมสมฺปิ ทิฏฺฐาทีนํ วเสน เอตานิ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉนฺตีติ เวทิตพฺพานิฯ ตตฺถ ทิฏฺฐวเสน ตาว อาปาถคมนํ เหฏฺฐา ปญฺจหิ นเยหิ วุตฺตเมวฯ

เอกโจฺจ ปน สุณาติ – ‘ภควโต ปุญฺญาติสยนิพฺพตฺตํ เอวรูปํ นาม รูปํ, อติมธุโร สโทฺท, กิสฺมิญฺจิ ปเทเส เกสญฺจิ ปุปฺผานํ อติมนุโญฺญ คโนฺธ, เกสญฺจิ ผลานํ อติมธุโร รโส, เกสญฺจิ ปาวุรณาทีนํ อติสุโข สมฺผโสฺส’ติฯ ตสฺส, จกฺขุปสาทาทิฆฏฺฏนํ วินา, สุตมตฺตาเนว ตานิ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉนฺติฯ อถสฺส ตํ จิตฺตํ ตสฺมิํ รูเป วา สเทฺท วา ปสาทวเสน คนฺธาทีสุ อริยานํ ทาตุกามตาวเสน อเญฺญหิ ทิเนฺนสุ อนุโมทนาวเสน วา ปวตฺตติฯ เอวํ สุตวเสน เอตานิ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉนฺติฯ

อปเรน ปน ยถาวุตฺตานิ รูปาทีนิ ทิฏฺฐานิ วา สุตานิ วา โหนฺติฯ ตสฺส ‘อีทิสํ รูปํ อายติํ อุปฺปชฺชนกพุทฺธสฺสาปิ ภวิสฺสตี’ติอาทินา นเยน จกฺขุปสาทาทิฆฏฺฏนํ วินา ทิฏฺฐสุตสมฺพเนฺธเนว ตานิ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉนฺติฯ อถสฺส เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เตสุ อญฺญตรารมฺมณํ อิทํ มหาจิตฺตํ ปวตฺตติฯ เอวํ อุภยสมฺพนฺธวเสน เอตานิ มโนทฺวาเร อาปาถมาคจฺฉนฺติฯ

อิทมฺปิ จ มุขมตฺตเมวฯ สทฺธารุจิอาการปริวิตกฺกทิฏฺฐินิชฺฌานกฺขนฺติอาทีนํ ปน วเสน วิตฺถารโต เอเตสํ มโนทฺวาเร อาปาถคมนํ เวทิตพฺพเมวฯ ยสฺมา ปน เอวํ อาปาถํ อาคจฺฉนฺตานิ ภูตานิปิ โหนฺติ อภูตานิปิ, ตสฺมา อยํ นโย อฏฺฐกถายํ น คหิโตฯ เอวํ เอเกการมฺมณํ ชวนํ ทฺวีสุ ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ อุปฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพํฯ รูปารมฺมณญฺหิ ชวนํ จกฺขุทฺวาเรปิ อุปฺปชฺชติ มโนทฺวาเรปิฯ สทฺทาทิอารมฺมเณสุปิ เอเสว นโยฯ

ตตฺถ มโนทฺวาเร อุปฺปชฺชมานํ รูปารมฺมณํ ชวนํ ทานมยํ สีลมยํ ภาวนามยนฺติ ติวิธํ โหติฯ เตสุ เอเกกํ กายกมฺมํ วจีกมฺมํ มโนกมฺมนฺติ ติวิธเมว โหติฯ สทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพธมฺมารมฺมเณสุปิ เอเสว นโยฯ

ตตฺถ รูปํ ตาว อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชมานํ เอตํ มหากุสลจิตฺตํ นีลปีตโลหิโตทาตวเณฺณสุ ปุปฺผวตฺถธาตูสุ อญฺญตรํ สุภนิมิตฺตสงฺขาตํ อิฏฺฐํ กนฺตํ มนาปํ รชนียํ วณฺณํ อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชติฯ นนุ เจตํ อิฏฺฐารมฺมณํ โลภสฺส วตฺถุ? กถํ เอตํ จิตฺตํ กุสลํ นาม ชา

ตนฺติ? นิยมิตวเสน ปริณามิตวเสน สมุทาจารวเสน อาภุชิตวเสนาติฯ ยสฺส หิ ‘กุสลเมว มยา กตฺตพฺพ’นฺติ กุสลกรเณ จิตฺตํ นิยมิตํ โหติ, อกุสลปฺปวตฺติโต นิวเตฺตตฺวา กุสลกรเณเยว ปริณามิตํ, อภิณฺหกรเณน กุสลสมุทาจาเรเนว สมุทาจริตํ, ปติรูปเทสวาสสปฺปุริสูปนิสฺสยสทฺธมฺมสวนปุเพฺพกตปุญฺญตาทีหิ จ อุปนิสฺสเยหิ โยนิโส จ อาโภโค ปวตฺตติ, ตสฺส อิมินา นิยมิตวเสน ปริณามิตวเสน สมุทาจารวเสน อาภุชิตวเสน จ กุสลํ นาม ชาตํ โหติฯ

อารมฺมณวเสน ปเนตฺถ โสมนสฺสสหคตภาโว เวทิตโพฺพฯ อิฏฺฐารมฺมณสฺมิญฺหิ อุปฺปนฺนตฺตา เอตํ โสมนสฺสสหคตํ ชาตํฯ สทฺธาพหุลตาทีนิเปตฺถ การณานิเยวฯ อสฺสทฺธานญฺหิ มิจฺฉาทิฏฺฐีนญฺจ เอกนฺตอิฏฺฐารมฺมณภูตํ ตถาคตรูปมฺปิ ทิสฺวา โสมนสฺสํ นุปฺปชฺชติฯ เย จ กุสลปฺปวตฺติยํ อานิสํสํ น ปสฺสนฺติ เตสํ ปเรหิ อุสฺสาหิตานํ กุสลํ กโรนฺตานมฺปิ โสมนสฺสํ นุปฺปชฺชติฯ ตสฺมา สทฺธาพหุลตา วิสุทฺธทิฏฺฐิตา อานิสํสทสฺสาวิตาติฯ เอวเมฺปตฺถ โสมนสฺสสหคตภาโว เวทิตโพฺพฯ อปิจ เอกาทสธมฺมา ปีติสโมฺพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย สํวตฺตนฺติ – พุทฺธานุสฺสติ ธมฺมานุสฺสติ สงฺฆานุสฺสติ สีลานุสฺสติ จาคานุสฺสติ เทวตานุสฺสติ อุปสมานุสฺสติ ลูขปุคฺคลปริวชฺชนตา สินิทฺธปุคฺคลเสวนตา ปสาทนียสุตฺตนฺตปจฺจเวกฺขณตา ตทธิมุตฺตตาติฯ อิเมหิปิ การเณหิ โสมนสฺสสหคตภาโว เวทิตโพฺพฯ อิเมสํ ปน วิตฺถาโร **โพชฺฌงฺควิภเงฺค** (วิภ. อฏฺฐ. ๓๖๗ โพชฺฌงฺคปพฺพวณฺณนา, ๔๖๘-๔๖๙) อาวิ ภวิสฺสติฯ

กมฺมโต, อุปปตฺติโต, อินฺทฺริยปริปากโต, กิเลสทูรีภาวโตติ อิเมหิ ปเนตฺถ การเณหิ ญาณสมฺปยุตฺตตา เวทิตพฺพาฯ โย หิ ปเรสํ ธมฺมํ เทเสติ อนวชฺชานิ สิปฺปายตนกมฺมายตนวิชฺชาฏฺฐานานิ สิกฺขาเปติ ธมฺมกถิกํ สกฺการํ กตฺวา ธมฺมํ กถาเปติ, ‘อายติํ ปญฺญวา ภวิสฺสามี’ติ ปตฺถนํ ปฏฺฐเปตฺวา นานปฺปการํ ทานํ เทติ, ตสฺส เอวรูปํ กมฺมํ อุปนิสฺสาย กุสลํ อุปฺปชฺชมานํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ อพฺยาปชฺเช โลเก อุปปนฺนสฺส วาปิ ‘‘ตสฺส ตตฺถ สุขิโน ธมฺมปทา ปิลวนฺติ… ทโนฺธ, ภิกฺขเว, สตุปฺปาโท, อถ โส สโตฺต ขิปฺปํเยว วิเสสคามี โหตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๑๙๑) อิมินา นเยน อุปปตฺติํ นิสฺสายปิ อุปฺปชฺชมานํ กุสลํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ ตถา อินฺทฺริยปริปากํ อุปคตานํ ปญฺญาทสกปฺปตฺตานํ อินฺทฺริยปริปากํ นิสฺสายปิ กุสลํ อุปฺปชฺชมานํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ เยหิ ปน กิเลสา วิกฺขมฺภิตา เตสํ กิเลสทูรีภาวํ นิสฺสายปิ อุปฺปชฺชมานํ กุสลํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ –

‘‘โยคา เว ชายตี ภูริ, อโยคา ภูริสงฺขโย’’ติ (ธ. ป. ๒๘๒)ฯ

เอวํ กมฺมโต อุปปตฺติโต อินฺทฺริยปริปากโต กิเลสทูรีภาวโตติ อิเมหิ การเณหิ ญาณสมฺปยุตฺตตา เวทิตพฺพาฯ

อปิจ สตฺต ธมฺมา ธมฺมวิจยสโมฺพชฺฌงฺคสฺส อุปฺปาทาย สํวตฺตนฺติ – ปริปุจฺฉกตา, วตฺถุวิสทกิริยา, อินฺทฺริยสมตฺตปฏิปาทนา, ทุปฺปญฺญปุคฺคลปริวชฺชนา, ปญฺญวนฺตปุคฺคลเสวนา, คมฺภีรญาณจริยปจฺจเวกฺขณา, ตทธิมุตฺตตาติฯ อิเมหิปิ การเณหิ ญาณสมฺปยุตฺตตา เวทิตพฺพาฯ อิเมสํ ปน วิตฺถาโร **โพชฺฌงฺควิภเงฺค** (วิภ. อฏฺฐ. ๓๖๗ โพชฺฌงฺคปพฺพวณฺณนา) อาวิ ภวิสฺสติฯ

เอวํ ญาณสมฺปยุตฺตํ หุตฺวา อุปฺปนฺนเญฺจตํ อสงฺขาเรน อปฺปโยเคน อนุปายจินฺตนาย อุปฺปนฺนตฺตา อสงฺขารํ นาม ชาตํฯ ตยิทํ รชนียวณฺณารมฺมณํ หุตฺวา อุปฺปชฺชมานเมว ติวิเธน นิยเมน อุปฺปชฺชติ – ทานมยํ วา โหติ, สีลมยํ วา, ภาวนามยํ วาฯ

กถํ? ยทา หิ นีลปีตโลหิโตทาเตสุ ปุปฺผาทีสุ อญฺญตรํ ลภิตฺวา วณฺณวเสน อาภุชิตฺวา ‘วณฺณทานํ มยฺห’นฺติ พุทฺธรตนาทีนิ ปูเชติ, ตทา ทานมยํ โหติฯ ตตฺริทํ วตฺถุ – ภณฺฑาคาริกสงฺฆมิโตฺต กิร เอกํ สุวณฺณขจิตํ วตฺถํ ลภิตฺวา อิทมฺปิ วตฺถํ สุวณฺณวณฺณํ, สมฺมาสมฺพุโทฺธปิ สุวณฺณวโณฺณ, สุวณฺณวณฺณํ วตฺถํ สุวณฺณวณฺณเสฺสว อนุจฺฉวิกํ, อมฺหากญฺจ วณฺณทานํ ภวิสฺสตีติ มหาเจติเย อาโรเปสิฯ เอวรูเป กาเล ทานมยํ โหตีติ เวทิตพฺพํฯ ยทา ปน ตถารูปเมว เทยฺยธมฺมํ ลภิตฺวา ‘มยฺหํ กุลวํโส, กุลตนฺติ กุลปฺปเวณี เอสา, กุลวตฺตํ เอต’นฺติ พุทฺธรตนาทีนิ ปูเชติ ตทา สีลมยํ โหติฯ ยทา ปน ตาทิเสเนว วตฺถุนา รตนตฺตยสฺส ปูชํ กตฺวา ‘อยํ วโณฺณขยํ คจฺฉิสฺสติ, วยํ คจฺฉิสฺสตี’ติ ขยวยํ ปฏฺฐเปติ, ตทา ภาวนามยํ โหติฯ

ทานมยํ ปน หุตฺวา วตฺตมานมฺปิ ยทา ตีณิ รตนานิ สหเตฺถน ปูเชนฺตสฺส ปวตฺตตฺติ, ตทา กายกมฺมํ โหติฯ ยทา ตีณิ รตนานิ ปูเชโนฺต ปุตฺตทารทาสกมฺมกรโปริสาทโยปิ อาณาเปตฺวา ปูชาเปติ ตทา วจีกมฺมํ โหติฯ ยทา ตเทว วุตฺตปฺปการํ วิชฺชมานกวตฺถุํ อารพฺภ วณฺณทานํ ทสฺสามีติ จิเนฺตติ ตทา มโนกมฺมํ โหติฯ วินยปริยายํ ปตฺวา หิ ‘ทสฺสามิ กริสฺสามี’ติ วาจา ภินฺนา โหตีติ (ปารา. ๖๕๙) อิมินา ลกฺขเณน ทานํ นาม โหติฯ อภิธมฺมปริยายํ ปตฺวา ปน วิชฺชมานกวตฺถุํ อารพฺภ ‘ทสฺสามี’ติ มนสา จินฺติตกาลโต ปฏฺฐาย กุสลํ โหติฯ อปรภาเค กาเยน วา วาจาย วา กตฺตพฺพํ กริสฺสตีติ วุตฺตํฯ เอวํ ทานมยํ กายวจีมโนกมฺมวเสเนว ติวิธํ โหติฯ

ยทา ปน ตํ วุตฺตปฺปการํ วตฺถุํ ลภิตฺวา กุลวํสาทิวเสน สหตฺถา รตนตฺตยํ ปูเชติ ตทา สีลมยํ กายกมฺมํ โหติฯ ยทา กุลวํสาทิวเสเนว ปุตฺตทาราทโย อาณาเปตฺวา ปูชาเปติ ตทา วจีกมฺมํ โหติฯ ยทา ‘มยฺหํ กุลวํโส, กุลตนฺติ กุลปฺปเวณี เอสา, กุลวตฺตเมต’นฺติ วิชฺชมานกวตฺถุํ อารพฺภ ‘วณฺณทานํ ทสฺสามี’ติ จิเนฺตติ ตทา มโนกมฺมํ โหติฯ เอวํ สีลมยํ กายวจีมโนกมฺมวเสน ติวิธํ โหติฯ

ยทา ปน ตํ วุตฺตปฺปการํ วตฺถุํ ลภิตฺวา ตีณิ รตนานิ ปูเชตฺวา จงฺกมโนฺต ขยวยํ ปฏฺฐเปติ ตทา ภาวนามยํ กายกมฺมํ โหติฯ วาจาย สมฺมสนํ ปฏฺฐเปนฺตสฺส วจีกมฺมํ โหติ, กายงฺควาจงฺคานิ อโจเปตฺวา มนสาว สมฺมสนํ ปฏฺฐเปนฺตสฺส มโนกมฺมํ โหติฯ เอวํ ภาวนามยํ กายวจีมโนกมฺมวเสน ติวิธํ โหติฯ เอวเมตํ รูปารมฺมณํ กุสลํ ติวิธปุญฺญกิริยวตฺถุวเสน นวหิ กมฺมทฺวาเรหิ ภาเชตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ สทฺทารมฺมณาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

เภริสทฺทาทีสุ หิ รชนียสทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว ตีหิ นิยเมเหตํ กุสลํ อุปฺปชฺชติฯ ตตฺถ สทฺทํ กนฺทมูลํ วิย อุปฺปาเฏตฺวา นีลุปฺปลหตฺถกํ วิย จ หเตฺถ ฐเปตฺวา ทาตุํ นาม น สกฺกา, สวตฺถุกํ ปน กตฺวา เทโนฺต สทฺททานํ เทติ นามฯ ตสฺมา ยทา ‘สทฺททานํ ทสฺสามี’ติ เภริมุทิงฺคาทีสุ อญฺญตรตูริเยน ติณฺณํ รตนานํ อุปหารํ กโรติ, ‘สทฺททานํ เม’ติ เภริอาทีนิ ฐปาเปติ, ธมฺมกถิกภิกฺขูนํ สรเภสชฺชเตลผาณิตาทีนิ เทติ, ธมฺมสวนํ โฆเสติ, สรภญฺญํ ภณติ, ธมฺมกถํ กเถติ, อุปนิสินฺนกกถํ อนุโมทนกถํ กโรติ, ตทา ทานมยํเยว โหติฯ ยทา เอตเทว วิธานํ กุลวํสาทิวเสน วตฺตวเสน กโรติ ตทา สีลมยํ โหติฯ ยทา สพฺพเมฺปตํ กตฺวา อยํ เอตฺตโก สโทฺท พฺรหฺมโลกปฺปมาโณปิ หุตฺวา ‘ขยํ คมิสฺสติ, วยํ คมิสฺสตี’ติ สมฺมสนํ ปฏฺฐเปติ ตทา ภาวนามยํ โหติฯ

ตตฺถ ทานมยํ ตาว ยทา เภริอาทีนิ คเหตฺวา สหตฺถา อุปหารํ กโรติ, นิจฺจุปหารตฺถาย ฐเปโนฺตปิ สหตฺถา ฐเปติ, ‘สทฺททานํ เม’ติ ธมฺมสวนํ โฆเสตุํ คจฺฉติ, ธมฺมกถํ สรภญฺญํ กาตุํ วา คจฺฉติ, ตทา กายกมฺมํ โหติฯ ยทา ‘คจฺฉถ, ตาตา, อมฺหากํ สทฺททานํ ติณฺณํ รตนานํ อุปหารํ กโรถา’ติ อาณาเปติ, ‘สทฺททานํ เม’ติ เจติยงฺคเณสุ ‘อิมํ เภรึ, อิมํ มุทิงฺคํ ฐเปถา’ติ

อาณาเปติ, สยเมว ธมฺมสวนํ โฆเสติ, ธมฺมกถํ กเถติ, สรภญฺญํ ภณติ, ตทา วจีกมฺมํ โหติฯ ยทา กายงฺควาจงฺคานิ อโจเปตฺวา ‘สทฺธทานํ ทสฺสามี’ติ วิชฺชมานกวตฺถุํ มนสา ปริจฺจชติ, ตทา มโนกมฺมํ โหติฯ

สีลมยมฺปิ ‘สทฺธทานํ นาม มยฺหํ กุลวํโส กุลตนฺติ กุลปฺปเวณี’ติ เภริอาทีหิ สหตฺถา อุปหารํ กโรนฺตสฺส, เภริอาทีนิ สหตฺถา เจติยงฺคณาทีสุ ฐเปนฺตสฺส, ธมฺมกถิกานํ สรเภสชฺชํ สหตฺถา ททนฺตสฺส, วตฺตสีเสน ธมฺมสวนโฆสนธมฺมกถากถนสรภญฺญภณนตฺถาย จ คจฺฉนฺตสฺส กายกมฺมํ โหติฯ ‘สทฺธทานํ นาม อมฺหากํ กุลวํโส กุลตนฺติ กุลปฺปเวณี, คจฺฉถ , ตาตา, พุทฺธรตนาทีนํ อุปหารํ กโรถา’ติ อาณาเปนฺตสฺส กุลวํสวเสเนว อตฺตนา ธมฺมกถํ วา สรภญฺญํ วา กโรนฺตสฺส จ วจีกมฺมํ โหติฯ ‘สทฺธทานํ นาม มยฺหํ กุลวํโส สทฺธทานํ ทสฺสามี’ติ กายงฺควาจงฺคานิ อโจเปตฺวา มนสาว วิชฺชมานกวตฺถุํ ปริจฺจชนฺตสฺส มโนกมฺมํ โหติฯ

ภาวนามยมฺปิ ยทา จงฺกมโนฺต สเทฺท ขยวยํ ปฏฺฐเปติ ตทา กายกมฺมํ โหติฯ กายงฺคํ ปน อโจเปตฺวา วาจาย สมฺมสนฺตสฺส วจีกมฺมํ โหติฯ กายงฺควาจงฺคํ อโจเปตฺวา มนสาว สทฺทายตนํ สมฺมสนฺตสฺส มโนกมฺมํ โหติฯ เอวํ สทฺทารมฺมณมฺปิ กุสลํ ติวิธปุญฺญกิริยวตฺถุวเสน นวหิ กมฺมทฺวาเรหิ ภาเชตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ

มูลคนฺธาทีสุปิ รชนียคนฺธํ อารมฺมณํ กตฺวา เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว ตีหิ นิยเมเหตํ กุสลํ อุปฺปชฺชติฯ ตตฺถ ยทา มูลคนฺธาทีสุ ยํกิญฺจิ คนฺธํ ลภิตฺวา คนฺธวเสน อาภุชิตฺวา ‘คนฺธทานํ มยฺห’นฺติ พุทฺธรตนาทีนิ ปูเชติ, ตทา ทานมยํ โหตีติ สพฺพํ วณฺณทาเน วุตฺตนเยเนว วิตฺถารโต เวทิตพฺพํฯ เอวํ คนฺธารมฺมณมฺปิ กุสลํ ติวิธปุญฺญกิริยวตฺถุวเสน นวหิ กมฺมทฺวาเรหิ ภาเชตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ

มูลรสาทีสุ ปน รชนียรสํ อารมฺมณํ กตฺวา เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว ตีหิ นิยเมเหตํ กุสลํ อุปฺปชฺชติฯ ตตฺถ ยทา มูลรสาทีสุ ยํกิญฺจิ รชนียํ รสวตฺถุํ ลภิตฺวา รสวเสน อาภุชิตฺวา ‘รสทานํ มยฺห’นฺติ เทติ ปริจฺจชติ, ตทา ทานมยํ โหตีติ สพฺพํ วณฺณทาเน วุตฺตนเยเนว วิตฺถารโต เวทิตพฺพํฯ สีลมเย ปเนตฺถ ‘สงฺฆสฺส อทตฺวา ปริภุญฺชนํ นาม อมฺหากํ น อาจิณฺณ’นฺติ ทฺวาทสนฺนํ ภิกฺขุสหสฺสานํ ทาเปตฺวา สาทุรสํ ปริภุตฺตสฺส ทุฏฺฐคามณิอภยรโญฺญ วตฺถุํ อาทึ กตฺวา มหาอฏฺฐกถายํ วตฺถูนิ อาคตานิฯ อยเมว วิเสโสฯ เอวํ รสารมฺมณมฺปิ กุสลํ ติวิธปุญฺญกิริยวตฺถุวเสน นวหิ กมฺมทฺวาเรหิ ภาเชตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ

โผฏฺฐพฺพารมฺมเณปิ ปถวีธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตูติ ตีณิ มหาภูตานิ โผฏฺฐพฺพารมฺมณํ นามฯ อิมสฺมึ ฐาเน เอเตสํ วเสน โยชนํ อกตฺวา มญฺจปีฐาทิวเสน กาตพฺพาฯ ยทา หิ มญฺจปีฐาทีสุ ยํกิญฺจิ รชนียํ โผฏฺฐพฺพวตฺถุํ ลภิตฺวา โผฏฺฐพฺพวเสน อาภุชิตฺวา ‘โผฏฺฐพฺพทานํ มยฺห’นฺติ เทติ ปริจฺจชติ, ตทา ทานมยํ โหตีติ สพฺพํ วณฺณทาเน วุตฺตนเยเนว วิตฺถารโต เวทิตพฺพํฯ เอวํ โผฏฺฐพฺพารมฺมณมฺปิ กุสลํ ติวิธปุญฺญกิริยวตฺถุวเสน นวหิ กมฺมทฺวาเรหิ ภาเชตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ

ธมฺมารมฺมเณ ฉ อชฺฌตฺติกานิ อายตนานิ, ตีณิ ลกฺขณานิ, ตโย อรูปิโน ขนฺธา, ปนฺนรส สุขุมรูปานิ, นิพฺพานปญฺญตฺตีติ อิเม ธมฺมายตเน ปริยาปนฺนา จ, อปริยาปนฺนา จ, ธมฺมา ธมฺมารมฺมณํ นามฯ อิมสฺมึ ปน ฐาเน เอเตสํ วเสน โยชนํ อกตฺวา โอชทานปานทานชีวิตทานวเสน กาตพฺพาฯ โอชาทีสุ หิ รชนียํ ธมฺมารมฺมณํ อารมฺมณํ กตฺวา เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว ตีหิ นิยเมเหตํ กุสลํ อุปฺปชฺชติฯ

ตตฺถ ยทา ‘โอชทานํ มยฺห’นฺติ สปฺปินวนีตาทีนิ เทติ, ปานทานนฺติ อฏฺฐ ปานานิ เทติ, ชีวิตทานนฺติ สลากภตฺตสงฺฆภตฺตาทีนิ เทติ, อผาสุกานํ ภิกฺขูนํ เภสชฺชํ เทติ, เวชฺชํ ปจฺจุปฏฺฐาเปติ, ชาลํ ผาลาเปติ, กุมีนํ วิทฺธํสาเปติ, สกุณปญฺชรํ วิทฺธํสาเปติ, พนฺธนโมกฺขํ การาเปติ, มาฆาตเภรึ จราเปติ, อญฺญานิปิ ชีวิตปริตฺตาณตฺถํ เอวรูปานิ กมฺมานิ กโรติ ตทา ทานมยํ โหติฯ ยทา ปน ‘โอชทานปานทานชีวิตทานานิ มยฺหํ กุลวํโส กุลตนฺติ กุลปฺปเวณี’ติ วตฺตสีเสน โอชทานาทีนิ ปวเตฺตติ ตทา สีลมยํ โหติฯ ยทา ธมฺมารมฺมณสฺมึ ขยวยํ ปฏฺฐเปติ ตทา ภาวนามยํ โหติฯ

ทานมยํ ปน หุตฺวา ปวตฺตมานมฺปิ ยทา โอชทานปานทานชีวิตทานานิ สหตฺถา เทติ, ตทา กายกมฺมํ โหติฯ ยทา ปุตฺตทาราทโย อาณาเปตฺวา ทาเปติ, ตทา วจีกมฺมํ โหติฯ ยทา กายงฺควาจงฺคานิ อโจเปตฺวา โอชทานปานทานชีวิตทานวเสน วิชฺชมานกวตฺถุํ ‘ทสฺสามี’ติ มนสา จินฺเตติ, ตทา มโนกมฺมํ โหติฯ

ยทา ปน วุตฺตปฺปการํ วิชฺชมานกวตฺถุํ กุลวํสาทิวเสน สหตฺถา เทติ, ตทา สีลมยํ กายกมฺมํ โหติฯ ยทา กุลวํสาทิวเสเนว ปุตฺตทาราทโย อาณาเปตฺวา ทาเปติ, ตทา วจีกมฺมํ โหติฯ ยทา กุลวํสาทิวเสเนว วุตฺตปฺปการํ วิชฺชมานกวตฺถุํ ‘ทสฺสามี’ติ มนสาว จินฺเตติ, ตทา มโนกมฺมํ โหติฯ

จงฺกมิตฺวา ธมฺมารมฺมเณ ขยวยํ ปฏฺฐเปนฺตสฺส ปน ภาวนามยํ กายกมฺมํ โหติฯ กายงฺคํ อโจเปตฺวา วาจาย ขยวยํ ปฏฺฐเปนฺตสฺส วจีกมฺมํ โหติฯ กายงฺควาจงฺคานิ อโจเปตฺวา มนสาว ธมฺมารมฺมเณ ขยวยํ ปฏฺฐเปนฺตสฺส มโนกมฺมํ โหติฯ เอวํ ภาวนามยํ กายวจีมโนกมฺมวเสน ติวิธํ โหติฯ เอวเมตํ ธมฺมารมฺมณมฺปิ กุสลํ ติวิธปุญฺญกิริยวตฺถุวเสน นวหิ กมฺมทฺวาเรหิ ภาเชตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ

เอวมิทํ จิตฺตํ นานาวตฺถูสุ นานารมฺมณวเสน ทีปิตํฯ อิทํ ปน เอกวตฺถุสฺมิมฺปิ นานารมฺมณวเสน ลพฺภติเยวฯ กถํ? จตูสุ หิ ปจฺจเยสุ จีวเร ฉ อารมฺมณานิ ลพฺภนฺติ – นวรตฺตสฺส หิ จีวรสฺส วโณฺณ มนาโป โหติ ทสฺสนีโย, อิทํ วณฺณารมฺมณํฯ ปริโภคกาเล ปฏปฏสทฺทํ กโรติ, อิทํ สทฺทารมฺมณํฯ โย ตตฺถ กาฬกจฺฉกาทิคโนฺธ, อิทํ คนฺธารมฺมณํฯ รสารมฺมณํ ปน ปริโภครสวเสน กถิตํฯ ยา ตตฺถ สุขสมฺผสฺสตา, อิทํ โผฏฺฐพฺพารมฺมณํฯ จีวรํ ปฏิจฺจ อุปฺปนฺนา สุขาเวทนา, ธมฺมารมฺมณํฯ ปิณฺฑปาเต รสารมฺมณํ นิปฺปริยาเยเนว ลพฺภติฯ เอวํ จตูสุ ปจฺจเยสุ นานารมฺมณวเสน โยชนํ กตฺวา ทานมยาทิเภโท เวทิตโพฺพฯ

อิมสฺส ปน จิตฺตสฺส อารมฺมณเมว นิพทฺธํ, วินา อารมฺมเณน อนุปฺปชฺชนโตฯ ทฺวารํ ปน อนิพทฺธํฯ กสฺมา? กมฺมสฺส อนิพทฺธตฺตาฯ กมฺมสฺมิญฺหิ อนิพเทฺธ ทฺวารมฺปิ อนิพทฺธเมว โหติฯ

กามาวจรกุสลํ ทฺวารกถา

กายกมฺมทฺวารกถา

อิมสฺส ปนตฺถสฺส ปกาสนตฺถํ อิมสฺมึ ฐาเน **มหาอฏฺฐกถายํ** ทฺวารกถา กถิตาฯ ตตฺถ ตีณิ กมฺมานิ, ตีณิ กมฺมทฺวารานิ, ปญฺจ วิญฺญาณานิ, ปญฺจ วิญฺญาณทฺวารานิ, ฉ ผสฺสา, ฉ ผสฺสทฺวารานิ, อฏฺฐ อสํวรา, อฏฺฐ อสํวรทฺวารานิ, อฏฺฐ สํวรา, อฏฺฐ สํวรทฺวารานิ, ทส กุสลกมฺมปถา, ทส อกุสลกมฺมปถาติ, อิทํ เอตฺตกํ ทฺวารกถาย มาติกาฐปนํ นามฯ

ตตฺถ กิญฺจาปิ ตีณิ กมฺมานิ ปฐมํ วุตฺตานิ, ตานิ ปน ฐเปตฺวา อาทิโต ตาว ตีณิ กมฺมทฺวารานิ ภาเชตฺวา ทสฺสิตานิฯ กตมานิ ตีณิ? กายกมฺมทฺวารํ, วจีกมฺมทฺวารํ, มโนกมฺมทฺวารนฺติฯ

ตตฺถ จตุพฺพิโธ กาโย – อุปาทินฺนโก, อาหารสมุฏฺฐาโน, อุตุสมุฏฺฐาโน, จิตฺตสมุฏฺฐาโนติฯ ตตฺถ จกฺขายตนาทีนิ ชีวิตินฺทฺริยปริยนฺตานิ อฏฺฐ กมฺมสมุฏฺฐานรูปานิปิ, กมฺมสมุฏฺฐานาเนว จตโสฺส ธาตุโย วโณฺณ คโนฺธ รโส โอชาติ อฏฺฐ อุปาทินฺนกกาโย นามฯ ตาเนว อฏฺฐ อาหารชานิ อาหารสมุฏฺฐานิกกาโย นามฯ อฏฺฐ อุตุชานิ อุตุสมุฏฺฐานิกกาโย นามฯ อฏฺฐ จิตฺตชานิ จิตฺตสมุฏฺฐานิกกาโย นามฯ

เตสุ **กายกมฺมทฺวาร**นฺติ เนว อุปาทินฺนกกายสฺส นามํ น อิตเรสํฯ จิตฺตสมุฏฺฐาเนสุ ปน อฏฺฐสุ รูเปสุ เอกา วิญฺญตฺติ อตฺถิ, อิทํ กายกมฺมทฺวารํ นามฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ – ‘‘กตมํ ตํ รูปํ กายวิญฺญตฺติ? ยา กุสลจิตฺตสฺส วา, อกุสลจิตฺตสฺส วา, อพฺยากตจิตฺตสฺส วา, อภิกฺกมนฺตสฺส วา ปฏิกฺกมนฺตสฺส วา, อาโลเกนฺตสฺส วา วิโลเกนฺตสฺส วา, สมิเญฺชนฺตสฺส วา ปสาเรนฺตสฺส วา, กายสฺส ถมฺภนา สนฺถมฺภนา สนฺถมฺภิตตฺตํ, วิญฺญตฺติ วิญฺญาปนา วิญฺญาปิตตฺตํ, อิทํ ตํ รูปํ กายวิญฺญตฺตี’’ติ (ธ. ส. ๗๒๐)ฯ ‘อภิกฺกมิสฺสามิ ปฏิกฺกมิสฺสามี’ติ หิ จิตฺตํ อุปฺปชฺชมานํ รูปํ สมุฏฺฐาเปติฯ ตตฺถ ยา ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ ตนฺนิสฺสิโต วโณฺณ คโนฺธ รโส โอชาติ อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ รูปกลาปานํ อพฺภนฺตเร จิตฺตสมุฏฺฐานา วาโยธาตุ, สา อตฺตนา สหชาตํ รูปกายํ สนฺถเมฺภติ สนฺธาเรติ จาเลติ อภิกฺกมาเปติ ปฏิกฺกมาเปติฯ

ตตฺถ เอกาวชฺชนวีถิยํ สตฺตสุ ชวเนสุ ปฐมจิตฺตสมุฏฺฐิตา วาโยธาตุ อตฺตนา สหชาตํ รูปกายํ สนฺถเมฺภตุํ สนฺธาเรตุํ สโกฺกติ, อปราปรํ ปน จาเลตุํ น สโกฺกติฯ ทุติยาทีสุปิ เอเสว นโยฯ สตฺตมจิเตฺตน ปน สมุฏฺฐิตา วาโยธาตุ เหฎฺฐา ฉหิ จิเตฺตหิ สมุฏฺฐิตํ วาโยธาตุํ อุปตฺถมฺภนปจฺจยํ ลภิตฺวา อตฺตนา สหชาตํ รูปกายํ สนฺถเมฺภตุํ สนฺธาเรตุํ จาเลตุํ อภิกฺกมาเปตุํ ปฏิกฺกมาเปตุํ อาโลกาเปตุํ วิโลกาเปตุํ สมฺมิญฺชาเปตุํ ปสาราเปตุํ สโกฺกติฯ เตน คมนํ นาม ชายติ, อาคมนํ นาม ชายติ, คมนาคมนํ นาม ชายติฯ ‘โยชนํ คโต ทสโยชนํ คโต’ติ วตฺตพฺพตํ อาปชฺชาเปติฯ

ยถา หิ สตฺตหิ ยุเคหิ อากฑฺฒิตเพฺพ สกเฎ ปฐมยุเค ยุตฺตโคณา ยุคํ ตาว สนฺถเมฺภตุํ สนฺธาเรตุํ สโกฺกนฺติ, จกฺกํ ปน นปฺปวเฎฺฏนฺติ; ทุติยาทีสุปิ เอเสว นโย; สตฺตมยุเค ปน โคเณ โยเชตฺวา ยทา เฉโก สารถิ ธุเร นิสีทิตฺวา โยตฺตานิ อาทาย สพฺพปุริมโต ปฏฺฐาย ปโตทลฏฺฐิยา โคเณ อาโกเฏติ, ตทา สเพฺพว เอกพลา หุตฺวา ธุรญฺจ สนฺธาเรนฺติ จกฺกานิ จ ปวเฎฺฏนฺติฯ ‘สกฏํ คเหตฺวา ทสโยชนํ วีสติโยชนํ คตา’ติ วตฺตพฺพตํ อาปาเทนฺติ – เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํฯ

ตตฺถ โย จิตฺตสมุฏฺฐานิกกาโย น โส วิญฺญตฺติ, จิตฺตสมุฏฺฐานาย ปน วาโยธาตุยา สหชาตํ รูปกายํ สนฺถเมฺภตุํ สนฺธาเรตุํ จาเลตุํ ปจฺจโย ภวิตุํ สมตฺโถ เอโก อาการวิกาโร อตฺถิ, อยํ วิญฺญตฺติ นามฯ สา อฏฺฐ รูปานิ วิย น จิตฺตสมุฏฺฐานาฯ ยถา ปน อนิจฺจาทิเภทานํ ธมฺมานํ ชรามรณตฺตา, ‘‘ชรามรณํ, ภิกฺขเว, อนิจฺจํ สงฺขต’’นฺติอาทิ (สํ. นิ. ๒.๒๐) วุตฺตํ, เอวํ จิตฺตสมุฏฺฐานานํ รูปานํ วิญฺญตฺติตาย สาปิ จิตฺตสมุฏฺฐานา นาม โหติฯ

วิญฺญาปนตฺตา ปเนสา วิญฺญตฺตีติ วุจฺจติฯ กึ วิญฺญาเปตีติ? เอกํ กายิกกรณํฯ จกฺขุปถสฺมิญฺหิ ฐิโต หตฺถํ วา ปาทํ วา อุกฺขิปติ, สีสํ วา ภมุกํ วา จาเลติ, อยํ หตฺถาทีนํ อาการโร จกฺขุวิเญฺญยฺโย โหติฯ วิญฺญตฺติ ปน น จกฺขุวิเญฺญยฺยา มโนวิเญฺญยฺยา เอวฯ จกฺขุนา หิ หตฺถวิกา

ราทิวเสน วิปฺผนฺทมานํ วณฺณารมฺมณเมว ปสฺสติฯ วิญฺญตฺตึ ปน มโนทฺวาริกจิเตฺตน จิเนฺตตฺวา ‘อิทญฺจิทญฺจ เอส กาเรติ มเญฺญ’ติ ชานาติฯ

ยถา หิ อรเญฺญ นิทาฆสมเย อุทกฏฺฐาเน มนุสฺสา ‘อิมาย สญฺญาย อิธ อุทกสฺส อตฺถิภาวํ ชานิสฺสนฺตี’ติ รุกฺขเคฺค ตาลปณฺณาทีนิ พนฺธาเปนฺติ, สุราปานทฺวาเร ธชํ อุสฺสาเปนฺติ, อุจฺจํ วา ปน รุกฺขํ วาโต ปหริตฺวา จาเลติ, อโนฺตอุทเก มเจฺฉ จลเนฺต อุปริ พุพฺพุฬกานิ อุฏฺฐหนฺติ, มโหฆสฺส คตมคฺคปริยเนฺต ติณปณฺณกสฏํ อุสฺสาริตํ โหติฯ ตตฺถ ตาลปณฺณธชสาขาจลนพุพฺพุฬกติณปณฺณกสเฏ ทิสฺวา ยถา จกฺขุนา อทิฏฺฐมฺปิ ‘เอตฺถ อุทกํ ภวิสฺสติ, สุรา ภวิสฺสติ, อยํ รุโกฺข วาเตน ปหโต ภวิสฺสติ, อโนฺตอุทเก มโจฺฉ ภวิสฺสติ, เอตฺตกํ ฐานํ อโชฺฌตฺถริตฺวา โอโฆ คโต ภวิสฺสตี’ติ มโนวิญฺญาเณน ชานาติ, เอวเมว วิญฺญตฺติปิ น จกฺขุวิเญฺญยฺยา มโนวิเญฺญยฺยาวฯ จกฺขุนา หิ หตฺถวิการาทิวเสน วิปฺผนฺทมานํ วณฺณารมฺมณเมว ปสฺสติฯ วิญฺญตฺตึ ปน มโนทฺวาริกจิเตฺตน จิเนฺตตฺวา ‘อิทญฺจิทญฺจ เอส กาเรติ มเญฺญ’ติ ชานาติฯ

น เกวลเญฺจสา วิญฺญาปนโตว วิญฺญตฺติ นามฯ วิเญฺญยฺยโตปิ ปน **วิญฺญตฺติ**เยว นามฯ อยญฺหิ ปเรสํ อนฺตมโส ติรจฺฉานคตานมฺปิ ปากฏา โหติฯ ตตฺถ ตตฺถ สนฺนิปติตา หิ โสณสิงฺคาลกากโคณาทโย ทณฺฑํ วา เลฑฺฑุํ วา คเหตฺวา ปหรณาการเร ทสฺสิเต ‘อยํ โน ปหริตุกาโม’ติ ญตฺวา เยน วา เตน วา ปลายนฺติฯ ปาการกุฏฺฏาทิอนฺตริกสฺส ปน ปรสฺส อปากฏกาโลปิ อตฺถิฯ กิญฺจาปิ ตสฺมิํ ขเณ อปากฏา สมฺมุขีภูตานํ ปน ปากฏตฺตา วิญฺญตฺติเยว นาม โหติฯ

จิตฺตสมุฏฺฐานิเก ปน กาเย จลเนฺต ติสมุฏฺฐานิโก จลติ น จลตีติ? โสปิ ตเถว จลติฯ ตํคติโก ตทนุวตฺตโกว โหติฯ ยถา หิ อุทเก คจฺฉเนฺต อุทเก ปติตานิ สุกฺขทณฺฑกติณปณฺณาทีนิปิ อุทกคติกาเนว ภวนฺติ, ตสฺมิํ คจฺฉเนฺต คจฺฉนฺติ, ติฏฺฐเนฺต ติฏฺฐนฺติ – เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํฯ เอวเมสา จิตฺตสมุฏฺฐาเนสุ รูเปสุ วิญฺญตฺติ **กายกมฺมทฺวารํ** นามาติ เวทิตพฺพาฯ

ยา ปน ตสฺมิํ ทฺวาเร สิทฺธา เจตนา ยาย ปาณํ หนติ, อทินฺนํ อาทิยติ, มิจฺฉาจารํ จรติ, ปาณาติปาตาทีหิ วิรมติ, อิทํ กายกมฺมํ นามฯ เอวํ ปรวาทิมฺหิ สติ กาโย ทฺวารํ, ตมฺหิ ทฺวาเร สิทฺธา เจตนา กายกมฺมํ ‘กุสลํ วา อกุสลํ วา’ติ ฐเปตพฺพํฯ ปรวาทิมฺหิ ปน อสติ ‘อพฺยากตํ วา’ติ ติกํ ปูเรตฺวาว ฐเปตพฺพํฯ ตตฺถ ยถา นครทฺวารํ กตฏฺฐาเนเยว ติฏฺฐติ, องฺคุลมตฺตมฺปิ อปราปรํ น สงฺกมติ, เตน เตน ปน ทฺวาเรน มหาชโน สญฺจรติ, เอวเมว ทฺวาเร ทฺวารํ น สญฺจรติ, กมฺมํ ปน ตสฺมิํ ตสฺมิํ ทฺวาเร อุปฺปชฺชนโต จรติฯ เตนาหุ โปราณา –

> ทฺวาเร จรนฺติ กมฺมานิ, น ทฺวารา ทฺวารจาริโน;
> ตสฺมา ทฺวาเรหิ กมฺมานิ, อญฺญมญฺญํ ววตฺถิตาติฯ

ตตฺถ กเมฺมนาปิ ทฺวารํ นามํ ลภติ, ทฺวาเรนาปิ กมฺมํฯ ยถา หิ วิญฺญาณาทีนํ อุปฺปชฺชนฏฺฐานานิ วิญฺญาณทฺวารํ ผสฺสทฺวารํ อสํวรทฺวารํ สํวรทฺวารนฺติ นามํ ลภนฺติ, เอวํ กายกมฺมสฺส อุปฺปชฺชนฏฺฐานํ กายกมฺมทฺวารนฺติ นามํ ลภติฯ วจีมโนกมฺมทฺวาเรสุปิ เอเสว นโยฯ ยถา ปน ตสฺมิํ ตสฺมิํ รุเกฺข อธิวตฺถา เทวตา สิมฺพลิเทวตา ปลาสเทวตา ปุจิมนฺทเทวตา ผนฺทนเทวตาติ เตน เตน รุเกฺขน นามํ ลภติ, เอวเมว กายทฺวาเรน กตํ กมฺมมฺปิ กายกมฺมนฺติ ทฺวาเรน นามํ ลภติฯ วจีกมฺมมโนกเมฺมสุปิ เอเสว นโยฯ ตตฺถ อโญฺญ กาโย, อญฺญํ กมฺมํ, กาเยน ปน กตตฺตา ตํ กายกมฺมนฺติ วุจฺจติฯ เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา –

> กาเยน เจ กตํ กมฺมํ, กายกมฺมนฺติ วุจฺจติ;

กาโย จ กายกมฺมญฺจ, อญฺญมญฺญํ ววตฺถิตาฯ

สูจิยา เจ กตํ กมฺมํ, สูจิกมฺมนฺติ วุจฺจติ;
สูจิ จ สูจิกมฺมญฺจ, อญฺญมญฺญํ ววตฺถิตาฯ

วาสิยา เจ กตํ กมฺมํ, วาสิกมฺมนฺติ วุจฺจติ;
วาสิ จ วาสิกมฺมญฺจ, อญฺญมญฺญํ ววตฺถิตาฯ

ปุริเสน เจ กตํ กมฺมํ, ปุริสกมฺมนฺติ วุจฺจติ;
ปุริโส จ ปุริสกมฺมญฺจ, อญฺญมญฺญํ ววตฺถิตาฯ

เอวเมวํฯ

กาเยน เจ กตํ กมฺมํ, กายกมฺมนฺติ วุจฺจติ;
กาโย จ กายกมฺมญฺจ, อญฺญมญฺญํ ววตฺถิตาติฯ

เอวํ สเนฺต เนว ทฺวารววตฺถานํ ยุชฺชติ, น กมฺมววตฺถานํฯ กถํ? กายวิญฺญตฺติยญฺหิ ‘‘ทฺวาเร จรนฺติ กมฺมานี’’ติ วจนโต วจีกมฺมมฺปิ ปวตฺตติ, เตนสฺสา กายกมฺมทฺวารนฺติ ววตฺถานํ น ยุตฺตํฯ กายกมฺมญฺจ วจีวิญฺญตฺติยมฺปิ ปวตฺตติ, เตนสฺส กายกมฺมนฺติ ววตฺถานํ น ยุชฺชตี’ติฯ ‘โน น ยุชฺชติฯ กสฺมา? เยภุยฺยวุตฺติตาย เจว ตพฺพหุลวุตฺติตาย จฯ กายกมฺมเมว หิ เยภุเยฺยน กายวิญฺญตฺติยํ ปวตฺตติ น อิตรานิ, ตสฺมา กายกมฺมสฺส เยภุเยฺยน ปวตฺติโต ตสฺสา กายกมฺมทฺวารภาโว สิโทฺธฯ พฺราหฺมณคามอมฺพวนนาควนาทีนํ พฺราหฺมณคามาทิภาโว วิยาติ ทฺวารววตฺถานํ ยุชฺชติฯ กายกมฺมํ ปน กายทฺวารมฺหิเยว พหุลํ ปวตฺตติ อปฺปํ วจีทฺวาเร ฯ ตสฺมา กายทฺวาเร พหุลํ ปวตฺติโต เอตสฺส กายกมฺมภาโว สิโทฺธ, วนจรกฤุลฺลกุมาริกาทิโคจรานํ วนจรกาทิภาโว วิยาติฯ เอวํ กมฺมววตฺถานมฺปิ ยุชฺชตี’ติฯ

กายกมฺมทฺวารกถา นิฏฺฐิตาฯ

วจีกมฺมทฺวารกถา

วจีกมฺมทฺวารกถายํ ปน เจตนาวิรติสทฺทวเสน ติวิธา วาจา นามฯ ตตฺถ ‘‘จตูหิ, ภิกฺขเว, อเงฺคหิ สมนฺนาคตา วาจา สุภาสิตา โหติ โน ทุพฺภาสิตา, อนวชฺชา จ อนนุวชฺชา จ วิญฺญูน’’นฺติ (สํ. นิ. ๑.๒๑๓); อยํ เจตนาวาจา นามฯ ยา ‘‘จตูหิ วจีทุจฺจริเตหิ อารติ วิรติ… เป…. อยํ วุจฺจติ สมฺมาวาจา’’ติ (วิภ. ๒๐๖), อยํ วิรติวาจา นามฯ ‘‘วาจา คิรา พฺยปฺปโถ อุทีรณํ โฆโส โฆสกมฺมํ วาจา วจีเภโท’’ติ (ธ. ส. ๘๕๐), อยํ สทฺทวาจา นามฯ ตาสุ **วจีกมฺมทฺวาร**นฺติ เนว เจตนาย นามํ น วิรติยาฯ สหสทฺทา ปน เอกา วิญฺญตฺติ อตฺถิ, อิทํ วจีกมฺมทฺวารํ นามฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ – ‘‘กตมํ ตํ รูปํ วจีวิญฺญตฺติ? ยา กุสลจิตฺตสฺส วา อกุสลจิตฺตสฺส วา อพฺยากตจิตฺตสฺส วา วาจา คิรา พฺยปฺปโถ อุทีรณํ โฆโส โฆสกมฺมํ วาจา วจีเภโท, อยํ วุจฺจติ วาจาฯ ยา ตาย วาจาย วิญฺญตฺติ วิญฺญาปนา วิญฺญาปิตตฺตํ, อิทํ ตํ รูปํ วจีวิญฺญตฺตี’’ติ (ธ. ส. ๖๓๖)ฯ

‘อิทํ วกฺขามิ เอตํ วกฺขามี’ติ หิ วิตกฺกยโต วิตกฺกวิปฺผารสโทฺท นาม อุปฺปชฺชติฯ อยํ น โสตวิเญฺญเยฺย มโนวิเญฺญเยฺยติ **มหาอฏฺฐกถายํ** อาคโตฯ อาคมฏฺฐกถาสุ ปน **‘วิตกฺกวิปฺผารสทฺท’**นฺติ วิตกฺกวิปฺผารวเสน อุปฺปนฺนํ วิปฺปลปนฺตานํ สุตฺตปฺปมตฺตาทีนํ สทฺทํ; **‘สุตฺ**

วา’ติ ตํ สุตฺวา, ยํ วิตกฺกยโต ตสฺส โส สโทฺท อุปฺปโนฺน; ตสฺส วเสน ‘เอวมฺปิ เต มโน, อิตฺถมฺปิ เต มโน’ติ อาทิสตีติ วตฺวา วตฺถูนิปิ กถิตานิฯ ปฏฺฐาเนปิ ‘‘จิตฺตสมุฏฺฐานํ สทฺทายตนํ โสตวิญฺญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ อาคตํฯ ตสฺมา วินา วิญฺญตฺติฆฏฺฏนาย อุปฺปชฺชมาโน อโสตวิเญฺญโยฺย วิตกฺกวิปฺผารสโทฺท นาม นตฺถิฯ ‘อิทํ วกฺขามิ เอตํ วกฺขามี’ติ อุปฺปชฺชมานํ ปน จิตฺตํ ปถวีธาตุ อาโปธาตุ เตโชธาตุ วาโยธาตุ วโณฺณ คโนฺธ รโส โอชาติ อฏฺฐ รูปานิ สมุฏฺฐาเปติฯ เตสํ อพฺภนฺตเร จิตฺตสมุฏฺฐานา ปถวีธาตุ อุปาทินฺนกํ ฆฏฺฏยมานาว อุปฺปชฺชติฯ เตน ธาตุสงฺฆฏฺฏเนน สเหว สโทฺท อุปฺปชฺชตีติฯ อยํ จิตฺตสมุฏฺฐานสโทฺท นามฯ อยํ น วิญฺญตฺติฯ ตสฺสา ปน จิตฺตสมุฏฺฐานาย ปถวีธาตุยา อุปาทินฺนกฆฏฺฏนสฺส ปจฺจยภูโต เอโก อาการวิกาโร อตฺถิ, อยํ วจีวิญฺญตฺติ นามฯ อิโต ปรํ สา อฏฺฐ รูปานิ วิย น จิตฺตสมุฏฺฐานาติอาทิ สพฺพํ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

อิธาปิ หิ ‘ติสฺส, ทตฺต, มิตฺตา’ติ ปโกฺกสนฺตสฺส สทฺทํ สุตฺวา วิญฺญตฺตึ มโนทฺวาริกจิเตฺตน จิเนฺตตฺวา ‘อิทญฺจิทญฺจ เอส กาเรติ มเญฺญ’ติ ชานาติฯ กายวิญฺญตฺติ วิย จ อยมฺปิ ติรจฺฉานคตานมฺปิ ปากฏา โหติฯ ‘เอหิ, ยาหี’ติ หิ สทฺทํ สุตฺวา ติรจฺฉานคตาปิ ‘อิทํ นาเมส กาเรติ มเญฺญ’ติ ญตฺวา อาคจฺฉนฺติ เจว คจฺฉนฺติ จฯ ติสมุฏฺฐานิกกายํ จาเลติ น จาเลตีติ, อยํ ปน วาโร อิธ น ลพฺภติฯ ปุริมจิตฺตสมุฏฺฐานาย อุปตฺถมฺภนกิจฺจมฺปิ นตฺถิฯ ยา ปน ตสฺมึ วจีทฺวาเร สิทฺธา เจตนา, ยาย มุสา กเถติ, เปสุญฺญํ กเถติ, ผรุสํ กเถติ, สมฺผํ ปลปติ, มุสาวาทาทีหิ วิรมติ, อิทํ วจีกมฺมํ นามฯ อิโต ปรํ สพฺพํ กมฺมววตฺถานญฺจ ทฺวารววตฺถานญฺจ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพนฺติฯ

วจีกมฺมทฺวารกถา นิฏฺฐิตาฯ

มโนกมฺมทฺวารกถา

มโนกมฺมทฺวารกถายํ ปน กามาวจราทิวเสน จตุพฺพิโธ มโน มโน นามฯ ตตฺถ กามาวจโร จตุปญฺญาสวิโธ โหติ, รูปาวจโร ปนฺนรสวิโธ, อรูปาวจโร ทฺวาทสวิโธ, โลกุตฺตโร อฏฺฐวิโธติ สโพฺพปิ เอกูนนวุติวิโธ โหติฯ ตตฺถ อยํ นาม มโน มโนทฺวารํ น โหตีติ น วตฺตโพฺพฯ ยถา หิ อยํ นาม เจตนา กมฺมํ น โหตีติ น วตฺตพฺพา, อนฺตมโส ปญฺจวิญฺญาณสมฺปยุตฺตาปิ หิ เจตนา **มหาปกรเณ** กมฺมเนฺตฺวว นิทฺทิฏฺฐา, เอวเมว อยํ นาม มโน มโนทฺวารํ น โหตีติ น วตฺตโพฺพฯ

เอตฺถาห – กมฺมํ นาเมตํ กึ กโรตีติ? อายูหติ, อภิสงฺขโรติ, ปิณฺฑํ กโรติ, เจเตติ, กเปฺปติ, ปกเปฺปตีติฯ เอวํ สเนฺต ปญฺจวิญฺญาณเจตนา กึ อายูหติ, อภิสงฺขโรติ, ปิณฺฑํ กโรติ, เจเตติ, กเปฺปติ, ปกเปฺปตีติ?ฯ สหชาตธเมฺมฯ สาปิ หิ สหชาเต สมฺปยุตฺตกฺขเนฺธ อายูหติ อภิสงฺขโรติ ปิณฺฑํ กโรติ เจเตติ กเปฺปติ ปกเปฺปตีติฯ กึ วา อิมินา วาเทน? สพฺพสงฺคาหิกวเสน เหตํ วุตฺตํฯ อิทํ ปเนตฺถ สนฺนิฏฺฐานํ – เตภูมกกุสลากุสโล เอกูนตึสวิโธ มโน มโนกมฺมทฺวารํ นามฯ ยา ปน ตสฺมึ มโนทฺวาเร สิทฺธา เจตนา ยาย อภิชฺฌาพฺยาปาทมิจฺฉาทสฺสนานิ เจว อนภิชฺฌาอพฺยาปาทสมฺมาทสฺสนานิ จ คณฺหาติ, อิทํ มโนกมฺมํ นามฯ อิโต ปรํ สพฺพํ กมฺมววตฺถานญฺจ ทฺวารววตฺถานญฺจ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพนฺติฯ อิมานิ ตีณิ กมฺมทฺวารานิ นามฯ

มโนกมฺมทฺวารกถา นิฏฺฐิตาฯ

กมฺมกถา

อิทานิ ยานิ ตีณิ กมฺมานิ ฐเปตฺวา อิมานิ กมฺมทฺวารานิ ทสฺสิตานิ, ตานิ อาทึ กตฺวา อวเสสสฺส ทฺวารกถาย มาติกาฐปนสฺส วิตฺถารกถา โหติฯ ตีณิ หิ กมฺมานิ – กายกมฺมํ วจีกมฺมํ มโนกมฺมนฺติฯ กึ ปเนตํ กมฺมํ นามาติ? เจตนา เจว, เอกจฺเจ จ เจตนาสมฺปยุตฺตกา ธมฺมาฯ ตตฺถ เจตนาย กมฺมภาเว อิมานิ สุตฺตานิ –

> ‘‘เจตนาหํ, ภิกฺขเว, กมฺมํ วทามิ, เจตยิตฺวา กมฺมํ กโรติ กาเยน วาจาย มนสา’’ (อ. นิ. ๖.๖๓; กถา. ๕๓๙)ฯ ‘‘กาเย วา หิ, อานนฺท, สติ กายสเญฺจตนาเหตุ อุปฺปชฺชติ อชฺฌตฺตํ สุขทุกฺขํ, วาจาย วา, อานนฺท, สติ วจีสเญฺจตนาเหตุ อุปฺปชฺชติ อชฺฌตฺตํ สุขทุกฺขํ; มเน วา, อานนฺท, สติ มโนสเญฺจตนาเหตุ อุปฺปชฺชติ อชฺฌตฺตํ สุขทุกฺขํ’’ (สํ. นิ. ๒.๒๕; อ. นิ. ๔.๑๗๑)ฯ ‘‘ติวิธา, ภิกฺขเว, กายสเญฺจตนา อกุสลํ กายกมฺมํ ทุกฺขุทฺรยํ, ทุกฺขวิปากํ; จตุพฺพิธา, ภิกฺขเว, วจีสเญฺจตนา…เป.… ติวิธา, ภิกฺขเว, มโนสเญฺจตนา อกุสลํ มโนกมฺมํ ทุกฺขุทฺรยํ ทุกฺขวิปากํ ติวิธา , ภิกฺขเว, กายสเญฺจตนา กุสลํ กายกมฺมํ สุขุทฺรยํ สุขวิปากํ จตุพฺพิธา, ภิกฺขเว, วจีสเญฺจตนา…เป.… ติวิธา, ภิกฺขเว, มโนสเญฺจตนา, กุสลํ มโนกมฺมํ สุขุทฺรยํ สุขวิปากํ’’ (กถา. ๕๓๙; อ. นิ. ๑๐.๒๑๗ โถกํ วิสทิสํ)ฯ ‘‘สจายํ, อานนฺท, สมิทฺธิ โมฆปุริโส ปาฏลิปุตฺตสฺส ปริพฺพาชกสฺส เอวํ ปุฏฺโฐ เอวํ พฺยากเรยฺย – สเญฺจตนิยํ, อาวุโส ปาฏลิปุตฺต, กมฺมํ กตฺวา กาเยน วาจาย มนสา, สุขเวทนียํ สุขํ โส เวทยติ…เป.… อทุกฺขมสุขเวทนียํ อทุกฺขมสุขํ โส เวทยตีติ; เอวํ พฺยากรมาโน โข, อานนฺท, สมิทฺธิ โมฆปุริโส ปาฏลิปุตฺตสฺส ปริพฺพาชกสฺส สมฺมา พฺยากรมาโน พฺยากเรยฺยา’’ติ (ม. นิ. ๓.๓๐๐; กถา. ๕๓๙)ฯ

อิมานิ ตาว เจตนาย กมฺมภาเว สุตฺตานิฯ เจตนาสมฺปยุตฺตธมฺมานํ ปน กมฺมภาโว กมฺมจตุกฺเกน ทีปิโตฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ‘‘จตฺตาริมานิ , ภิกฺขเว, กมฺมานิ มยา สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวทิตานิฯ กตมานิ จตฺตาริ? อตฺถิ, ภิกฺขเว, กมฺมํ กณฺหํ กณฺหวิปากํ, อตฺถิ, ภิกฺขเว, กมฺมํ สุกฺกํ สุกฺกวิปากํ, อตฺถิ, ภิกฺขเว, กมฺมํ กณฺหสุกฺกํ กณฺหสุกฺกวิปากํ, อตฺถิ, ภิกฺขเว, กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ (อ. นิ. ๔.๒๓๒-๒๓๓)ฯ… กตมญฺจ, ภิกฺขเว, กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ? ยทิทํ สตฺต โพชฺฌงฺคา – สติสโมฺพชฺฌโงฺค…เป.… อุเปกฺขาสโมฺพชฺฌโงฺค, อิทํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ (อ. นิ. ๔.๒๓๘)ฯ… กตมญฺจ, ภิกฺขเว, กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตติ? อยเมว อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค – เสยฺยถิทํ, สมฺมาทิฏฺฐิ …เป.… สมฺมาสมาธิฯ อิทํ วุจฺจติ, ภิกฺขเว, กมฺมํ อกณฺหํ อสุกฺกํ อกณฺหอสุกฺกวิปากํ กมฺมกฺขยาย สํวตฺตตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๒๓๗)ฯ

เอวํ อิเม โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคปฺปเภทโต ปนฺนรส ธมฺมา กมฺมจตุกฺเกน ทีปิตาฯ อภิชฺฌา, พฺยาปาโท, มิจฺฉาทิฏฺฐิ, อนภิชฺฌา, อพฺยาปาโท, สมฺมาทิฏฺฐีติ อิเมหิ ปน ฉหิ สทฺธึ เอกวีสติ เจตนาสมฺปยุตฺตกา ธมฺมา เวทิตพฺพาฯ

ตตฺถ โลกุตฺตรมคฺค ภชาปิยมาโน กายกมฺมาทีนิ ตีณิ กมฺมานิ ภชติฯ ยญฺหิ กาเยน ทุสฺสีลฺยํ อชฺฌาจรติ, ตมฺหา สํวโร กายิโกติ เวทิตโพฺพฯ ยํ วาจาย ทุสฺสีลฺยํ อชฺฌาจรติ, ตมฺหา สํวโร วาจสิโกติ เวทิตโพฺพฯ อิติ สมฺมากมฺมโนฺต กายกมฺมํ, สมฺมาวาจา วจีกมฺมํฯ เอตสฺมิํ ทฺวเย คหิเต สมฺมาอาชีโว ตปฺปกฺขิกตฺตา คหิโตว โหติฯ ยํ ปน มเนน ทุสฺสีลฺยํ อชฺฌาจรติ, ตมฺหา สํวโร มานสิโกติ เวทิตโพฺพฯ โส ทิฎฺฐิสงฺกปฺปวายามสติสมาธิวเสน ปญฺจวิโธ โหติฯ อยํ ปญฺจวิโธปิ มโนกมฺมํ นามฯ เอวํ โลกุตฺตรมคฺค ภชาปิยมาโน ตีณิ กมฺมานิ ภชติฯ

อิมสฺมิํ ฐาเน ทฺวารสํสนฺทนํ นาม โหติฯ กายวจีทฺวาเรสุ หิ โจปนํ ปตฺวา กมฺมปถํ อปฺปตฺตมฺปิ อตฺถิ, มโนทฺวาเร จ สมุทาจารํ ปตฺวา กมฺมปถํ อปฺปตฺตมฺปิ อตฺถิ; ตํ คเหตฺวา ตํตํทฺวาร ปกฺขิกเมว อกํสุฯ

ตตฺรายํ นโย – โย ‘มิควํ คมิสฺสามี’ติ ธนุํ สเชฺชติ, ชิยํ วเฎฺฎติ, สตฺติํ นิเสติ, ภตฺตํ ภุญฺชติ, วตฺถํ ปริทหติ, เอตฺตาวตา กายทฺวาเร โจปนํ ปตฺตํ โหติฯ โส อรเญฺญ ทิวสํ จริตฺวา อนฺตมโส สสพิฬารมตฺตมฺปิ น ลภติ, อิทํ อกุสลํ กายกมฺมํ นาม โหติ น โหตีติ? น โหติฯ กสฺมา? กมฺมปถํ อปฺปตฺตตายฯ เกวลํ ปน กายทุจฺจริตํ นาม โหตีติ เวทิตพฺพํฯ มจฺฉคฺคหณาที สุปโยเคสุปิ เอเสว นโยฯ

วจีทฺวาเรปิ ‘มิควํ คมิสฺสามิ’ ‘เวเคน ธนุอาทีนิ สเชฺชถา’ติ อาณาเปตฺวา ปุริมนเยเนว อรเญฺญ กิญฺจิ อลภนฺตสฺส กิญฺจาปิ วจีทฺวาเร โจปนํ ปตฺตํ, กมฺมปถํ อปฺปตฺตตาย ปน กายกมฺมํ น โหติฯ เกวลํ วจีทุจฺจริตํ นาม โหตีติ เวทิตพฺพํฯ

มโนทฺวาเร ปน วธกเจตนาย อุปฺปนฺนมตฺตาย เอว กมฺมปถเภโทว โหติฯ โส จ โข พฺยาปาทวเสน น ปาณาติปาตวเสนฯ อกุสลญฺหิ กายกมฺมํ กายวจีทฺวาเรสุ สมุฎฺฐาติ, น มโนทฺวาเร; ตถา อกุสลํ วจีกมฺมํฯ อกุสลํ มโนกมฺมํ ปน ตีสุปิ ทฺวาเรสุ สมุฎฺฐาติ; ตถา กุสลานิ กายวจีมโนกมฺมานิฯ

กถํ ? สหตฺถา หิ ปาณํ หนนฺตสฺส อทินฺนํ อาทิยนฺตสฺส มิจฺฉาจารํ จรนฺตสฺส กมฺมํ กายกมฺมเมว โหติฯ ทฺวารมฺปิ กายทฺวารเมว โหติฯ เอวํ ตาว อกุสลํ กายกมฺมํ กายทฺวาเร สมุฎฺฐาติฯ เตหิ ปน จิเตฺตหิ สหชาตา อภิชฺฌาพฺยาปาทมิจฺฉาทิฎฺฐิโย เจตนาปกฺขิกา วา ภวนฺติ, อโพฺพหาริกา วาฯ ‘คจฺฉ อิตฺถนฺนามํ ชีวิตา โวโรเปหิ, อิตฺถนฺนามํ ภณฺฑํ อวหรา’ติ อาณาเปนฺตสฺส ปน กมฺมํ กายกมฺมํ โหติ, ทฺวารํ ปน วจีทฺวารํฯ เอวํ อกุสลํ กายกมฺมํ วจีทฺวาเร สมุฎฺฐาติฯ เตหิ ปน จิเตฺตหิ สหชาตา อภิชฺฌาพฺยาปาทมิจฺฉาทิฎฺฐิโย เจตนาปกฺขิกา วา ภวนฺติ อโพฺพหาริกา วาฯ เอตฺตกา อาจริยานํ สมานตฺถกถา นามฯ

วิตณฺฑวาที ปนาห – ‘อกุสลํ กายกมฺมํ มโนทฺวาเรปิ สมุฎฺฐาตี’ติฯ โส ‘ตโย สงฺคเห อารุฬฺหํ สุตฺตํ อาหราหี’ติ วุโตฺต อิทํ กุลุมฺพสุตฺตํ นาม อาหริ –

> “ปุน จปรํ , ภิกฺขเว, อิเธกโจฺจ สมโณ วา พฺราหฺมโณ วา อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปโตฺต อญฺญิสฺสา กุจฺฉิคตํ คพฺภํ ปาปเกน มนสา อนุเปกฺขโก โหติ – ‘อโห วตายํ กุจฺฉิคโต คโพฺภ น โสตฺถินา อภินิกฺขเมยฺยา’ติฯ เอวํ, ภิกฺขเว, กุลุมฺพสฺส อุปฆาโต โหตี’’ติฯ

อิทํ สุตฺตํ อาหริตฺวา อาห – ‘เอวํ จินฺติตมเตฺตเยว มนสา กุจฺฉิคโต คโพฺภ เผณปิโณฺฑ วิย วิลียติฯ เอตฺถ กุโต กายงฺคโจปนํ วา วาจงฺคโจปนํ วา? มโนทฺวารสฺมิํเยว ปน อิทํ อกุสลํ กายกมฺมํ สมุฎฺฐาตี’ติฯ

ตเมนํ ‘ตว สุตฺตสฺส อตฺถํ ตุลยิสฺสามา’ติ วตฺวา เอวํ ตุลยิํสุ – ‘ตฺวํ อิทฺธิยา ปรูปฆาตํ วเทสิฯ อิทฺธิ นาม เจสา – อธิฎฺฐานิทฺธิ, วิกุพฺพนิทฺธิ, มโนมยิทฺธิ, ญาณวิปฺผาริทฺธิ, สมาธิวิปฺผาริทฺธิ, อริยิทฺธิ, กมฺมวิปากชิทฺธิ, ปุญฺญวโต อิทฺธิ, วิชฺชามยิทฺธิ , ตตฺถ ตตฺถ สมฺมาปโยคปจฺจยา อิชฺฌนเฎฺฐน อิทฺธีติ ทสวิธา (ปฏิ. ม. ๓.๑๐)ฯ ตตฺถ กตรํ อิทฺธิํ วเทสี’ติ? ‘ภาวนามย’นฺติฯ ‘กิํ ปน ภาวนามยิทฺธิยา ปรูปฆาตกมฺมํ โหตี’ติ? ‘อาม, เอกเจฺจ อาจริยา เอกวารํ โหตี’ติ; วทนฺติ ยถา หิ ปรํ ปหริตุกาเมน อุทกภริเต ฆเฎ ขิเตฺต ฆโฎปิ ภิชฺชติ, อุทกมฺปิ นสฺสติ, เอวเมว ภาวนามยิทฺธิยา เอกวารํ ปรูปฆาตกมฺมํ โหติฯ ตโต ปฎฺฐาย ปน สา นสฺสตีติฯ อถ นํ ‘ภาวนามยิทฺธิยา เนว เอกวารํ น เทฺว วาเร ปรูปฆาตกมฺมํ โหตี’ติ วตฺวา ตํ สญฺญตฺติํ อาคจฺฉนฺตํ ปุจฺฉิํสุ – ‘ภาวนามยิทฺธิ กิํ กุสลา, อกุสลา, อพฺยากตา? สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา, ทุกฺขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา, อทุกฺขมสุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา? สวิตกฺกสวิจารา, อวิตกฺกวิจารมตฺตา, อวิตกฺกอวิจารา? กามาวจรา, รูปาวจรา, อรูปาวจรา’ติ?

อิมํ ปน ปญฺหํ โย ชานาติ โส เอวํ วกฺขติ – ‘ภาวนามยิทฺธิ กุสลา วา โหติ, อพฺยากตา วา; อทุกฺขมสุขเวทนียา เอว, อวิตกฺกอวิจารา เอว, รูปาวจรา เอวา’ติฯ โส วตฺตโพฺพ – ‘ปาณาติปาตเจตนา กุสลาทีสุ กตรํ โกฎฺฐาสํ ภชตี’ติ? ชานโนฺต วกฺขติ – ‘ปาณาติปาตเจตนา อกุสลา เอว, ทุกฺขเวทนียา เอว, สวิตกฺกสวิจารา เอว กามาวจรา เอวา’ติฯ ‘เอวํ สเนฺต ตว ปโญฺห เนว กุสลตฺติเกน สเมติ, น เวทนาตฺติเกน , น วิตกฺกตฺติเกน, น ภูมนฺตเรนา’ติฯ

‘กิํ ปน เอวํ มหนฺตํ สุตฺตํ นิรตฺถก’นฺติ? ‘โน นิรตฺถกํ; ตฺวํ ปนสฺส อตฺถํ น ชานาสิฯ **“อิทฺธิมา เจโตวสิปฺปโตฺต”**ติ เอตฺถ หิ เนว ภาวนามยิทฺธิ อธิเปฺปตา, อาถพฺพณิทฺธิ ปน อธิเปฺปตาฯ สา หิ เอตฺถ ลพฺภมานา ลพฺภติฯ สา ปน กายวจีทฺวารานิ มุญฺจิตฺวา กาตุํ น สกฺกาฯ อาถพฺพณิทฺธิกา หิ สตฺตาหํ อโลณกํ ภุญฺชิตฺวา ทเพฺพ อตฺถริตฺวา ปถวิยํ สยมานา ตปํ จริตฺวา สตฺตเม ทิวเส สุสานภูมิํ สเชฺชตฺวา สตฺตเม ปเท ฐตฺวา หตฺถํ วเฎฺฎตฺวา วเฎฺฎตฺวา มุเขน วิชฺชํ ปริชปฺปนฺติฯ อถ เนสํ กมฺมํ สมิชฺฌติฯ เอวํ อยมฺปิ อิทฺธิ กายวจีทฺวารานิ มุญฺจิตฺวา กาตุํ น สกฺกาติฯ ‘น กายกมฺมํ มโนทฺวาเร สมุฎฺฐาตี’ติ นิฎฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํฯ

หตฺถมุทฺทาย ปน มุสาวาทาทีนิ กเถนฺตสฺส กมฺมํ วจีกมฺมํ, ทฺวารํ ปน กายทฺวารํ โหติ ฯ เอวํ อกุสลํ วจีกมฺมมฺปิ กายทฺวาเร สมุฎฺฐาติฯ เตหิ ปน จิเตฺตหิ สหชาตา อภิชฺฌาพฺยาปาทมิจฺฉาทิฎฺฐิโย เจตนาปกฺขิกา วา ภวนฺติ, อโพฺพหาริกา วาฯ วจีเภทํ ปน กตฺวา มุสาวาทาทีนิ กเถนฺตสฺส กมฺมมฺปิ วจีกมฺมํ ทฺวารมฺปิ วจีทฺวารเมวฯ เอวํ อกุสลํ วจีกมฺมํ วจีทฺวาเร สมุฎฺฐาติฯ เตหิ ปน จิเตฺตหิ สหชาตา อภิชฺฌาพฺยาปาทมิจฺฉาทิฎฺฐิโย เจตนาปกฺขิกา วา ภวนฺติ อโพฺพหาริกา วาฯ เอตฺตกา อาจริยานํ สมานตฺถกถา นามฯ

วิตณฺฑวาที ปนาห – ‘อกุสลํ วจีกมฺมํ มโนทฺวาเรปิ สมุฎฺฐาตี’ติฯ โส ‘ตโย สงฺคเห อารุฬฺหํ สุตฺตํ อาหราหี’ติ วุโตฺต อิทํ อุโปสถกฺขนฺธกโต สุตฺตํ อาหริ –

‘‘โย ปน ภิกฺขุ ยาวตติยํ อนุสฺสาวิยมาเน สรมาโน สนฺติํ อาปตฺติํ นาวิกเรยฺย สมฺปชานมุสาวาทสฺส โหตี’’ติ (มหาว. ๑๓๔)ฯ

อิทํ สุตฺตํ อาหริตฺวา อาห – ‘เอวํ อาปตฺตึ อนาวิกโรโนฺต ตุณฺหีภูโตว อญฺญํ อาปตฺตึ อาปชฺชติ, เอตฺถ กุโต กายงฺคโจปนํ วา วาจงฺคโจปนํ วา? มโนทฺวารสฺมึเยว ปน อิทํ อกุสลํ วจีกมฺมํ สมุฏฺฐาตี’ติฯ

โส วตฺตโพฺพ – ‘กึ ปเนตํ สุตฺตํ เนยฺยตฺถํ อุทาหุ นีตตฺถ’นฺติ? ‘นีตตฺถเมว มยฺหํ สุตฺต’นฺติฯ โส ‘มา เอวํ อวจ, ตุลยิสฺสามสฺส อตฺถ’นฺติ วตฺวา เอวํ ปุจฺฉิตโพฺพ – ‘สมฺปชานมุสาวาเท กึ โหตี’ติ? ชานโนฺต ‘สมฺปชานมุสาวาเท ทุกฺกฏํ โหตี’ติ วกฺขติฯ ตโต วตฺตโพฺพ ‘วินยสฺส เทฺว มูลานิ – กาโย จ วาจา จ; สมฺมาสมฺพุเทฺธน หิ สพฺพาปตฺติโย อิเมสฺเยว ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ ปญฺญตฺตา, มโนทฺวาเร อาปตฺติปญฺญปนํ นาม นตฺถิฯ ตฺวํ อติวิย วินเย ปกตญฺญู, โย สตฺถารา อปญฺญเตฺต ฐาเน อาปตฺตึ ปญฺญเปสิ, สมฺมาสมฺพุทฺธํ อพฺภาจิกฺขสิ, ชินจกฺกํ ปหรสี’ติอาทิวจเนหิ นิคฺคณฺหิตฺวา อุตฺตริ ปญฺหํ ปุจฺฉิตโพฺพ – ‘สมฺปชานมุสาวาโท กิริยโต สมุฏฺฐาติ อุทาหุ อกิริยโต’ติ? ชานโนฺต ‘กิริยโต’ติ วกฺขติฯ ตโต วตฺตโพฺพ – ‘อนาวิกโรโนฺต กตรํ กิริยํ กโรตี’ติ? อทฺธา หิ กิริยํ อปสฺสโนฺต วิฆาตํ อาปชฺชิสฺสติฯ ตโต อิมสฺส สุตฺตสฺส อเตฺถน สญฺญาเปตโพฺพฯ อยเญฺหตฺถ อโตฺถ – ยฺวายํ ‘สมฺปชานมุสาวาโท โหตี’ติ วุโตฺต, โส อาปตฺติโต กึ โหติ? ‘กตราปตฺติ โหตี’ติ อโตฺถฯ ‘ทุกฺกฏาปตฺติ โหติ’ฯ สา จ โข น มุสาวาทลกฺขเณน, ภควโต ปน วจเนน วจีทฺวาเร อกิริยสมุฏฺฐานา อาปตฺติ โหตีติ เวทิตพฺพาฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ –

“อนาลปโนฺต มนุเชน เกนจิ,
วาจาคิรํ โน จ ปเร ภเณยฺย;
อาปเชฺชยฺย วาจสิกํ น กายิกํ,
ปญฺหา เมสา กุสเลหิ จินฺติตา’’ติฯ (ปริ. ๔๗๙);

เอวํ อกุสลํ วจีกมฺมํ น มโนทฺวาเร สมุฏฺฐาตีติ นิฎฺฐเมตฺถ คนฺตพฺพํฯ

ยทา ปน อภิชฺฌาสหคเตน เจตสา กายงฺคํ โจเปโนฺต หตฺถคฺคาหาทีนิ กโรติ, พฺยาปาทสหคเตน เจตสา ทณฺฑปรามาสาทีนิ, มิจฺฉาทิฏฺฐิสหคเตน เจตสา ‘ขนฺทสิวาทโย เสฎฺฐา’ติ เตสํ อภิวาทนอญฺชลิกมฺมภูตปีฐกปริภณฺฑาทีนิ กโรติ, ตทา กมฺมํ มโนกมฺมํ โหติ, ทฺวารํ ปน กายทฺวารํฯ เอวํ อกุสลํ มโนกมฺมํ กายทฺวาเร สมุฏฺฐาติฯ เจตนา ปเนตฺถ อโพฺพหาริกาฯ

ยทา ปน อภิชฺฌาสหคเตน เจตสา วาจงฺคํ โจเปโนฺต ‘อโห วต ยํ ปรสฺส, ตํ มมสฺสา’ติ ปรวิตฺตูปกรณํ อภิชฺฌายติ, พฺยาปาทสหคเตน เจตสา ‘อิเม สตฺตา หญฺญนฺตุ วา, พชฺฌนฺตุ วา, อุจฺฉิชฺชนฺตุ วา, มา วา อเหสุ’นฺติ วทติ, มิจฺฉาทิฏฺฐิสหคเตน เจตสา ‘นตฺถิ ทินฺนํ, นตฺถิ ยิฏฺฐ’นฺติอาทีนิ วทติ, ตทา กมฺมํ มโนกมฺมํ โหติ, ทฺวารํ ปน วจีทฺวารํฯ เอวํ อกุสลํ มโนกมฺมํ วจีทฺวาเร สมุฏฺฐาติฯ เจตนา ปเนตฺถ อโพฺพหาริกาฯ

ยทา ปน กายงฺควาจงฺคานิ อโจเปตฺวา รโห นิสิโนฺน อภิชฺฌาพฺยาปาทมิจฺฉาทิฏฺฐิสหคตานิ จิตฺตานิ อุปฺปาเทติ, ตทา กมฺมํ มโนกมฺมํ, ทฺวารมฺปิ มโนทฺวารเมวฯ เอวํ อกุสลํ มโนกมฺมํ มโนทฺวาเร สมุฏฺฐาติฯ อิมสฺมึ ปน ฐาเน เจตนาปิ เจตนาสมฺปยุตฺตกา ธมฺมาปิ มโนทฺวาเรเยว สมุฏฺฐหนฺติฯ เอวํ อกุสลํ มโนกมฺมํ ตีสุปิ ทฺวาเรสุ สมุฏฺฐาตีติ เวทิตพฺพํฯ

ยํ ปน วุตฺตํ ‘ตถา กุสลานิ กายวจีมโนกมฺมานี’ติ, ตตฺรายํ นโย – ยทา หิ เกนจิ การเณน วตฺตุํ อสโกฺกโนฺต ‘ปาณาติปาตา อทินฺนาทานา กาเมสุมิจฺฉาจารา ปฏิวิรมามี’ติ อิมานิ สิกฺขาปทานิ หตฺถมุทฺทาย คณฺหาติ, ตทา กมฺมํ กายกมฺมํ ทฺวารมฺปิ กายทฺวารเมวฯ เอวํ กุสลํ กา

ยกมฺมํ กายทฺวาเร สมุฏฺฐาติฯ เตหิ จิเตฺตหิ สหคตา อนภิชฺฌาทโย เจตนาปกฺขิกา วา โหนฺติ, อโพฺพหาริกา วาฯ

ยทา ปน ตาเนว สิกฺขาปทานิ วจีเภทํ กตฺวา คณฺหาติ, ตทา กมฺมํ กายกมฺมํ, ทฺวารํ ปน วจีทฺวารํ โหติฯ เอวํ กุสลํ กายกมฺมํ วจีทฺวาเร สมุฏฺฐาติฯ เตหิ จิเตฺตหิ สหคตา อนภิชฺฌาทโย เจตนาปกฺขิกา วา โหนฺติ, อโพฺพหาริกา วาฯ

ยทา ปน เตสุ สิกฺขาปเทสุ ทิยฺยมาเนสุ กายงฺควาจงฺคานิ อโจเปตฺวา มนสาว ‘ปาณาติปาตา อทินฺนาทานา กาเมสุมิจฺฉาจารา ปฏิวิรมามี’ติ คณฺหาติ, ตทา กมฺมํ กายกมฺมํ, ทฺวารํ ปน มโนทฺวารํ โหติฯ เอวํ กุสลํ กายกมฺมํ มโนทฺวาเร สมุฏฺฐาติฯ เตหิ จิเตฺตหิ สหคตา อนภิชฺฌาทโย เจตนาปกฺขิกา วา โหนฺติ, อโพฺพหาริกา วาฯ

‘มุสาวาทา เวรมณี’อาทีนิ ปน จตฺตาริ สิกฺขาปทานิ วุตฺตนเยเนว กายาทีหิ คณฺหนฺตสฺส กุสลํ วจีกมฺมํ ตีสุ ทฺวาเรสุ สมุฏฺฐาตีติ เวทิตพฺพํฯ อิธาปิ อนภิชฺฌาทโย เจตนาปกฺขิกา วา โหนฺติ, อโพฺพหาริกา วาฯ

อนภิชฺฌาทิสหคเตหิ ปน จิเตฺตหิ กายงฺคํ โจเปตฺวา เจติยงฺคณสมฺมชฺชนคนฺธมาลาทิปูชนเจติยวนฺทนาทีนิ กโรนฺตสฺส กมฺมํ มโนกมฺมํ โหติ, ทฺวารํ ปน กายทฺวารํฯ เอวํ กุสลํ มโนกมฺมํ กายทฺวาเร สมุฏฺฐาติฯ เจตนา ปเนตฺถ อโพฺพหาริกาฯ อนภิชฺฌาสหคเตน จิเตฺตน วาจงฺคํ โจเปตฺวา ‘อโห วต ยํ ปรสฺส วิตฺตูปกรณํ น ตํ มมสฺสา’ติ อนภิชฺฌายโต อพฺยาปาทสหคเตน จิเตฺตน ‘สเพฺพ สตฺตา อเวรา อพฺยาพชฺฌา อนีฆา สุขี อตฺตานํ ปริหรนฺตู’ติ วทนฺตสฺส สมฺมาทิฏฺฐิสหคเตน จิเตฺตน ‘อตฺถิ ทินฺน’นฺติอาทีนิ อุทาหรนฺตสฺส กมฺมํ มโนกมฺมํ โหติ, ทฺวารํ ปน วจีทฺวารํฯ เอวํ กุสลํ มโนกมฺมํ วจีทฺวาเร สมุฏฺฐาติฯ เจตนา ปเนตฺถ อโพฺพหาริกาฯ กายงฺควาจงฺคานิ ปน อโจเปตฺวา รโห นิสินฺนสฺส มนสาว อนภิชฺฌาทิสหคตานิ จิตฺตานิ อุปฺปาเทนฺตสฺส กมฺมํ มโนกมฺมํ, ทฺวารมฺปิ มโนทฺวารเมวฯ เอวํ กุสลํ มโนกมฺมํ มโนทฺวาเร สมุฏฺฐาติฯ อิมสฺมิํ ปน ฐาเน เจตนาปิ เจตนาสมฺปยุตฺตกา ธมฺมาปิ มโนทฺวาเรเยว สมุฏฺฐหนฺติฯ

ตตฺถ อาณตฺติสมุฏฺฐิเตสุ ปาณาติปาตอทินฺนาทาเนสุ กมฺมมฺปิ กายกมฺมํ ทฺวารมฺปิ กมฺมวเสเนว กายทฺวารนฺติ วทโนฺต กมฺมํ รกฺขติ, ทฺวารํ ภินฺทติ นามฯ หตฺถมุทฺทาย สมุฏฺฐิเตสุ มุสาวาทาทีสุ ทฺวารมฺปิ กายทฺวารํ, กมฺมมฺปิ ทฺวารวเสเนว กายกมฺมนฺติ วทโนฺต ทฺวารํ รกฺขติ กมฺมํ ภินฺทติ นามฯ ตสฺมา ‘กมฺมํ รกฺขามี’ติ ทฺวารํ น ภินฺทิตพฺพํ, ‘ทฺวารํ รกฺขามี’ติ กมฺมํ น ภินฺทิตพฺพํฯ ยถาวุเตฺตเนว ปน นเยน กมฺมญฺจ ทฺวารญฺจ เวทิตพฺพํฯ เอวํ กเถโนฺต หิ เนว กมฺมํ น ทฺวารํ ภินฺทตีติฯ

กมฺมกถา นิฏฺฐิตาฯ

อิทานิ ‘ปญฺจ วิญฺญาณานิ ปญฺจวิญฺญาณทฺวารานี’ติอาทีสุ จกฺขุวิญฺญาณํ โสตวิญฺญาณํ ฆานวิญฺญาณํ ชิวฺหาวิญฺญาณํ กายวิญฺญาณนฺติ อิมานิ ปญฺจ วิญฺญาณานิ นามฯ จกฺขุวิญฺญาณทฺวารํ โสต… ฆาน… ชิวฺหา… กายวิญฺญาณทฺวารนฺติ อิมานิ ปญฺจ วิญฺญาณทฺวารานิ นามฯ อิเมสํ ปญฺจนฺนํ ทฺวารานํ วเสน อุปฺปนฺนา เจตนา เนว กายกมฺมํ โหติ, น วจีกมฺมํ, มโนกมฺมเมว โหตีติ เวทิตพฺพาฯ จกฺขุสมฺผสฺส โสต… ฆาน… ชิวฺหา… กาย… มโน

สมฺผโสฺสติ อิเม ปน ฉ สมฺผสฺสา นามฯ จกฺขุสมฺผสฺสทฺวารํ โสต… ฆาน… ชิวฺหา… กาย… มโนสมฺผสฺสทฺวารนฺติ อิมานิ ฉ สมฺผสฺสทฺวารานิ นามฯ

จกฺขุอสํวโร โสต… ฆาน… ชิวฺหา… ปสาทกาย… โจปนกายอสํวโร วาจาอสํวโร มโนอสํวโรติ – อิเม อฏฺฐ อสํวรา นามฯ เต อตฺถโต ‘ทุสฺสีลฺยํ มุฏฺฐสฺสจฺจํ อญฺญาณํ อกฺขนฺติ โกสชฺช’นฺติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา โหนฺติฯ เตสุ เอกธมฺโมปิ ปญฺจทฺวาเร โวฏฺฐพฺพนปริโยสาเนสุ จิตฺเตสุ นุปฺปชฺชติ, ชวนกฺขเณเยว อุปฺปชฺชติฯ ชวเน อุปฺปนฺนมฺปิ ปญฺจทฺวาเร อสํวโรติ วุจฺจติฯ

จกฺขุวิญฺญาณสหชาโต หิ ผโสฺส จกฺขุสมฺผโสฺส นาม, เจตนา มโนกมฺมํ นาม, ตํ จิตฺตํ มโนกมฺมทฺวารํ นามฯ เอตฺถ ปญฺจวิโธ อสํวโร นตฺถิ ฯ สมฺปฏิจฺฉนสหชาโต ผโสฺส มโนสมฺผโสฺส นาม, เจตนา มโนกมฺมํ นาม, ตํ จิตฺตํ มโนกมฺมทฺวารํ นามฯ เอตฺถาปิ อสํวโร นตฺถิฯ สนฺตีรณโวฏฺฐพฺพเนสุปิ เอเสว นโยฯ ชวนสหชาโต ปน ผโสฺส มโนสมฺผโสฺส นาม, เจตนา มโนกมฺมํ นาม, ตํ จิตฺตํ มโนกมฺมทฺวารํ นามฯ เอตฺถ อสํวโร จกฺขุอสํวโร นาม โหติฯ โสตฆานชิวฺหาปสาทกายทฺวาเรสุปิ เอเสว นโยฯ ยทา ปน รูปาทีสุ อญฺญตรารมฺมณํ มโนทฺวาริกชวนํ วินา วจีทฺวาเรน สุทฺธํ กายทฺวารสงฺขาตํ โจปนํ ปาปยมานํ อุปฺปชฺชติ, ตทา เตน จิตฺเตน สหชาโต ผโสฺส มโนสมฺผโสฺส นาม, เจตนา กายกมฺมํ นาม, ตํ ปน จิตฺตํ อโพฺพหาริกํ, โจปนสฺส อุปฺปนฺนตฺตา มโนทฺวารนฺติ สงฺขฺยํ น คจฺฉติฯ เอตฺถ อสํวโร โจปนกายอสํวโร นามฯ ยทา ตาทิสํเยว ชวนํ วินา กายทฺวาเรน สุทฺธํ วจีทฺวารสงฺขาตํ โจปนํ ปาปยมานํ อุปฺปชฺชติ, ตทา เตน จิตฺเตน สหชาโต ผโสฺส มโนสมฺผโสฺส นาม, เจตนา วจีกมฺมํ นาม, ตํ ปน จิตฺตํ อโพฺพหาริกํ, โจปนสฺส อุปฺปนฺนตฺตา มโนทฺวารนฺติ สงฺขฺยํ น คจฺฉติฯ เอตฺถ อสํวโร วาจาอสํวโร นามฯ ยทา ปน ตาทิสํ ชวนจิตฺตํ วินา กายวจีทฺวาเรหิ สุทฺธํ มโนทฺวารเมว หุตฺวา อุปฺปชฺชติ, ตทา เตน จิตฺเตน สหชาโต ผโสฺส มโนสมฺผโสฺส นาม, เจตนา มโนกมฺมํ นาม, ตํ ปน จิตฺตํ มโนกมฺมทฺวารํ นามฯ เอตฺถ อสํวโร มโนอสํวโร นามฯ อิติ อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ อสํวรานํ วเสน จกฺขุอสํวรทฺวารํ, โสต… ฆาน… ชิวฺหา… ปสาทกาย… โจปนกาย… วาจา… มโนอสํวรทฺวารนฺติ อิมานิ อฏฺฐ อสํวรทฺวารานิ เวทิตพฺพานิฯ

จกฺขุสํวโร โสต… ฆาน… ชิวฺหา… ปสาทกาย… โจปนกาย… วาจา… มโนสํวโรติ อิเม ปน อฏฺฐ สํวรา นามฯ เต อตฺถโต ‘สีลํ สติ ญาณํ ขนฺติ วีริย’นฺติ อิเม ปญฺจ ธมฺมา โหนฺติฯ เตสุปิ เอกธมฺโมปิ ปญฺจทฺวาเร โวฏฺฐพฺพนปริโยสาเนสุ จิตฺเตสุ นุปฺปชฺชติฯ ชวนกฺขเณเยว อุปฺปชฺชติฯ ชวเน อุปฺปนฺนมฺปิ ปญฺจทฺวาเร สํวโรติ วุจฺจติฯ ตสฺส สพฺพสฺสาปิ จกฺขุวิญฺญาณสหชาโต หิ ผโสฺส จกฺขุสมฺผโสฺสติอาทินา อสํวเร วุตฺตนเยเนว อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพาฯ อิติ อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ สํวรานํ วเสน จกฺขุสํวรทฺวารํ…เป…. มโนสํวรทฺวารนฺติ อิมานิ อฏฺฐ สํวรทฺวารานิ เวทิตพฺพานิฯ

อกุสลกมฺมปถกถา

ปาณาติปาโต , อทินฺนาทานํ, กาเมสุมิจฺฉาจาโร, มุสาวาโท, ปิสุณวาจา, ผรุสวาจา, สมฺผปฺปลาโป, อภิชฺฌา, พฺยาปาโท, มิจฺฉาทิฏฺฐีติ อิเม ปน ทส อกุสลกมฺมปถา นามฯ

ตตฺถ ปาณสฺส อติปาโต **ปาณาติปาโต** นาม; ปาณวโธ, ปาณฆาโตติ วุตฺตํ โหติฯ ปาโณติ เจตฺถ โวหารโต สโตฺต, ปรมตฺถโต ชีวิตินฺทฺริยํฯ ตสฺมิํ ปน ปาเณ ปาณสญฺญิโน ชีวิตินฺทฺริยุปเจฺฉทกอุปกฺกมสมุฏฺฐาปิกา กายวจีทฺวารานํ อญฺญตรทฺวารปฺปวตฺตา วธกเจตนา ปาณาติปาโตฯ โส คุณวิรหิเตสุ ติรจฺฉานคตาทีสุ ปาเณสุ ขุทฺทเก ปาเณ อปฺปสาวโชฺช,

มหาสรีเร มหาสาวโชฺชฯ กสฺมา? ปโยคมหนฺตตายฯ ปโยคสมเตฺตปิ วตฺถุมหนฺตตายฯ คุณวเนฺตสุ มนุสฺสาทีสุ อปฺปคุเณ อปฺปสาวโชฺช, มหาคุเณ มหาสาวโชฺชฯ สรีรคุณานํ ปน สมภาเว สติ กิเลสานํ อุปกฺกมานญฺจ มุทุตาย อปฺปสาวโชฺช, ติพฺพตาย มหาสาวโชฺชติ เวทิตโพฺพฯ

ตสฺส ปญฺจ สมฺภารา โหนฺติ – ปาโณ, ปาณสญฺญิตา, วธกจิตฺตํ, อุปกฺกโม, เตน มรณนฺติฯ ฉ ปโยคา – สาหตฺถิโก, อาณตฺติโก, นิสฺสคฺคิโย, ถาวโร, วิชฺชามโย, อิทฺธิมโยติฯ อิมสฺมึ ปนเตฺถ วิตฺถาริยมาเน อติปปโญฺจ โหติฯ ตสฺมา ตํ น วิตฺถารยามฯ อญฺญญฺจ เอวรูปํ อตฺถิเกหิ ปน สมนฺตปาสาทิกํ **วินยฏฺฐกถํ** (ปารา. อฏฺฐ. ๒.๑๗๒) โอโลเกตฺวา คเหตพฺพํฯ

อทินฺนสฺส อาทานํ **‘อทินฺนาทานํ’;** ปรสฺสหรณํ, เถยฺยํ, โจริกาติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ อทินฺนนฺติ ปรปริคฺคหิตํ, ยตฺถ ปโร ยถากามการิตํ อาปชฺชโนฺต อทณฺฑารโห อนุปวโชฺช จ โหติฯ ตสฺมึ ปรปริคฺคหิเต ปรปริคฺคหิตสญฺญิโน ตทาทายกอุปกฺกมสมุฏฺฐาปิกา เถยฺยเจตนา อทินฺนาทานํฯ ตํ หีเน ปรสนฺตเก อปฺปสาวชฺชํ, ปณีเต มหาสาวชฺชํฯ กสฺมา? วตฺถุปณีตตายฯ วตฺถุสมเตฺต สติ คุณาธิกานํ สนฺตเก วตฺถุสฺมึ มหาสาวชฺชํฯ ตํตํคุณาธิกํ อุปาทาย ตโต ตโต หีนคุณสฺส สนฺตเก วตฺถุสฺมึ อปฺปสาวชฺชํฯ

ตสฺส ปญฺจ สมฺภารา โหนฺติ – ปรปริคฺคหิตํ, ปรปริคฺคหิตสญฺญิตา, เถยฺยจิตฺตํ, อุปกฺกโม, เตน หรณนฺติฯ ฉ ปโยคา – สาหตฺถิกาทโยวฯ เต จ โข ยถานุรูปํ เถยฺยาวหาโร, ปสยฺหาวหาโร, ปฏิจฺฉนฺนาวหาโร, ปริกปฺปาวหาโร, กุสาวหาโรติ อิเมสํ ปญฺจนฺนํ อวหารานํ วเสน ปวตฺตนฺติฯ อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ วิตฺถาโร ปน สมนฺตปาสาทิกายํ (ปารา. อฏฺฐ. ๑.๑๓๘) วุโตฺตฯ

‘กาเมสุ มิจฺฉาจาโร’ติ เอตฺถ ปน **‘กาเมสู’**ติ เมถุนสมาจาเรสุ; **‘มิจฺฉาจาโร’**ติ เอกนฺตนินฺทิโต ลามกาจาโรฯ ลกฺขณโต ปน อสทฺธมฺมาธิปฺปาเยน กายทฺวารปฺปวตฺตา อคมนียฏฺฐานวีติกฺกมเจตนา **กาเมสุมิจฺฉาจาโร**ฯ

ตตฺถ **อคมนียฏฺฐานํ** นาม – ปุริสานํ ตาว มาตุรกฺขิตา, ปิตุรกฺขิตา, มาตาปิตุรกฺขิตา, ภาตุรกฺขิตา, ภคินิรกฺขิตา, ญาติรกฺขิตา, โคตฺตรกฺขิตา, ธมฺมรกฺขิตา, สารกฺขา, สปริทณฺฑาติ มาตุรกฺขิตาทโย ทส; ธนกฺกีตา, ฉนฺทวาสินี, โภควาสินี, ปฏวาสินี, โอทปตฺตกินี, โอภฏจุมฺพฏา, ทาสี จ ภริยา, กมฺมการี จ ภริยา, ธชาหฏา, มุหุตฺติกาติ เอตา ธนกฺกีตาทโย ทสาติ วีสติ อิตฺถิโยฯ อิตฺถีสุ ปน ทฺวินฺนํ สารกฺขสปริทณฺฑานํ, ทสนฺนญฺจ ธนกฺกีตาทีนนฺติ ทฺวาทสนฺนํ อิตฺถีนํ อเญฺญ ปุริสา อิทํ อคมนียฏฺฐานํ นามฯ

โส ปเนส มิจฺฉาจาโร สีลาทิคุณรหิเต อคมนียฏฺฐาเน อปฺปสาวโชฺช, สีลาทิคุณสมฺปเนฺน มหาสาวโชฺชฯ ตสฺส จตฺตาโร สมฺภารา – อคมนียวตฺถุ, ตสฺมึ เสวนจิตฺตํ, เสวนปฺปโยโค, มเคฺคนมคฺคปฺปฏิปตฺติอธิวาสนนฺติฯ เอโก ปโยโค สาหตฺถิโก เอวฯ

‘มุสา’ติ วิสํวาทนปุเรกฺขารสฺส อตฺถภญฺชโก วจีปโยโค, กายปโยโค วาฯ วิสํวาทนาธิปฺปาเยน ปนสฺส ปรวิสํวาทกกายวจีปโยคสมุฏฺฐาปิกา เจตนา **มุสาวาโท**ฯ อปโร นโย – **‘มุสา’**ติ อภูตํ อตจฺฉํ วตฺถุฯ **‘วาโท’**ติ ตสฺส ภูตโต ตจฺฉโต วิญฺญาปนํฯ ลกฺขณโต ปน อตถํ วตฺถุํ ตถโต ปรํ วิญฺญาเปตุกามสฺส ตถาวิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปิกา เจตนา **มุสาวาโท**ฯ โส ยมตฺถํ ภญฺชติ ตสฺส อปฺปตาย อปฺปสาวโชฺช, มหนฺตตาย มหาสาวโชฺชฯ อปิจ คหฏฺฐานํ อตฺตโน สนฺ

ตกํ อทาตุกามตาย ‘นตฺถี’ติอาทินยปฺปวโตฺต อปฺปสาวโชฺชฯ สกฺขินา หุตฺวา อตฺถภญฺชนตฺถํ วุโตฺต มหาสาวโชฺชฯ ปพฺพชิตานํ อปฺปกมฺปิ เตลํ วา สปฺปึ วา ลภิตฺวา หสาธิปฺปาเยน ‘อชฺช คาเม เตลํ นที มเญฺญ สนฺทตี’ติ ปูรณกถานเยน ปวโตฺต อปฺปสาวโชฺชฯ อทิฎฺฐํเยว ปน ทิฎฺฐนฺติอาทินา นเยน วทนฺตานํ มหาสาวโชฺชฯ

ตสฺส จตฺตาโร สมฺภารา โหนฺติ – อตถํ วตฺถุ, วิสํวาทนจิตฺตํ, ตโชฺช วายาโม, ปรสฺส ตทตฺถวิชานนนฺติฯ เอโก ปโยโค – สาหตฺถิโกวฯ โส จ กาเยน วา กายปฺปฎิพเทฺธน วา วา จาย วา ปรวิสํวาทกกิริยากรเณ ทฎฺฐโพฺพฯ ตาย เจ กิริยาย ปโร ตมตฺถํ ชานาติ, อยํ กิริย สมุฎฺฐาปิกเจตนากฺขเณเยว มุสาวาทกมฺมุนา พชฺฌติฯ ยสฺมา ปน ยถา กายกายปฺปฎิพทฺธวา จาหิ ปรํ วิสํวาเทติ, ตถา อิมสฺส ‘อิมํ ภณาหี’ติ อาณาเปโนฺตปิ, ปณฺณํ ลิขิตฺวา ปุรโต นิสฺสชฺชโนฺตปิ, ‘อยมโตฺถ เอวํ ทฎฺฐโพฺพ’ติ กุฎฺฎาทีสุ ลิขิตฺวา ฐเปโนฺตปิ; ตสฺมา เอตฺถ อาณตฺติกนิสฺสคฺคิยถาวราปิ ปโยคา ยุชฺชนฺติฯ **อฎฺฐกถาสุ** ปน อนาคตตฺตา วีมํสิตฺวา ค เหตพฺพาฯ

‘ปิสุณวาจา’ติอาทีสุ ยาย วาจาย ยสฺส ตํ วาจํ ภาสติ ตสฺส หทเย อตฺตโน ปิยภาวํ ปรสฺส จ สุญฺญภาวํ กโรติ, สา **ปิสุณวาจา**ฯ ยาย ปน อตฺตานมฺปิ ปรมฺปิ ผรุสํ กโรติ, ยา วาจา สยมฺปิ ผรุสา เนว กณฺณสุขา, น หทยงฺคมา, อยํ **‘ผรุสวาจา’**ฯ เยน สมฺผํ ปลปติ, นิรตฺถกํ, โส **‘สมฺผปฺปลาโป’**ฯ เตสํ มูลภูตา เจตนาปิ ปิสุณวาจาทินามเมว ลภติฯ สา เอว จ อิธ อธิเปฺป ตาติฯ

ตตฺถ สํกิลิฎฺฐจิตฺตสฺส ปเรสํ วา เภทาย อตฺตโน ปิยกมฺยตาย วา กายวจีปโยคสมุฎฺฐาปิ กา เจตนา ปิสุณวาจา นามฯ สา ยสฺส เภทํ กโรติ ตสฺส อปฺปคุณตาย อปฺปสาวชฺชา, มหาคุณ ตาย มหาสาวชฺชาฯ

ตสฺสา จตฺตาโร สมฺภารา – ‘ภินฺทิตโพฺพ ปโร’ อิติ ‘อิเม นานา ภวิสฺส’นฺติ วินา ภวิสฺสนฺตี ติ เภทปุเรกฺขารตา วา, ‘อิติ อหํ ปิโย ภวิสฺสามิ วิสฺสาสิโก’ติ ปิยกมฺยตา วา, ตโชฺช วายาโม, ตสฺส ตทตฺถวิชานนนฺติ ฯ ปเร ปน อภิเนฺน กมฺมปถเภโท นตฺถิ, ภิเนฺน เอว โหติฯ

ปรสฺส มมฺมเจฺฉทกกายวจีปโยคสมุฎฺฐาปิกา เอกนฺตผรุสเจตนา ‘ผรุสวาจา’ฯ ตสฺสา อา วิภาวตฺถมิทํ วตฺถุ – เอโก กิร ทารโก มาตุ วจนํ อนาทิยิตฺวา อรญฺญํ คจฺฉติฯ ตํ มาตา นิวเตฺต ตุํ อสโกฺกนฺตี ‘จณฺฑา ตํ มหิํสี อนุพนฺธตู’ติ อโกฺกสิฯ อถสฺส ตเถว อรเญฺญ มหิํสี อุฎฺฐาสิฯ ทารโก ‘ยํ มม มาตา มุเขน กเถสิ ตํ มา โหตุ, ยํ จิเตฺตน จิเนฺตสิ ตํ โหตู’ติ สจฺจกิริยํ อกาสิฯ มหิํสี ตเตฺถว พทฺธา วิย อฎฺฐาสิฯ เอวํ มมฺมเจฺฉทโกปิ ปโยโค จิตฺตสณฺหตาย ผรุสวาจา น โหติฯ มาตาปิตโร หิ กทาจิ ปุตฺตเก เอวมฺปิ วทนฺติ – ‘โจรา โว ขณฺฑาขณฺฑิกํ กโรนฺตู’ติ, อุปฺปลปตฺตมฺปิ จ เนสํ อุปริ ปตนฺตํ น อิจฺฉนฺติฯ อาจริยุปชฺฌายา จ กทาจิ นิสฺสิตเก เอวํ วทนฺ ติ – ‘กิํ อิเม อหิริกา อโนตฺตปฺปิโน จรนฺติ, นิทฺธมถ เน’ติ; อถ จ เนสํ อาคมาธิคมสมฺปตฺติํ อิจฺฉนฺติฯ ยถา จ จิตฺตสณฺหตาย ผรุสวาจา น โหติ, เอวํ วจนสณฺหตาย อผรุสวาจาปิ น โห ติฯ น หิ มาราเปตุกามสฺส ‘อิมํ สุขํ สยาเปถา’ติ วจนํ อผรุสวาจา โหติฯ จิตฺตผรุสตาย ปเน สา ผรุสวาจาวฯ สา ยํ สนฺธาย ปวตฺติตา ตสฺส อปฺปคุณตาย อปฺปสาวชฺชา, มหาคุณตาย มหาสาวชฺชาฯ ตสฺสา ตโย สมฺภารา – อโกฺกสิตโพฺพ ปโร, กุปิตจิตฺตํ, อโกฺกสนนฺติฯ

อนตฺถวิญฺญาปิกา กายวจีปโยคสมุฎฺฐาปิกา อกุสลเจตนา **‘สมฺผปฺปลาโป’**ฯ โส อาเส วนมนฺทตาย อปฺปสาวโชฺชฯ อาเสวนมหนฺตตาย มหาสาวโชฺชฯ ตสฺส เทฺว สมฺภารา – ภารต

ยุทฺธสีตาหรณาทินิรตฺถกกถาปุเรกฺขารตา, ตถารูปีกถากถนญฺจาติฯ ปเร ปน ตํ กถํ อคณฺหนฺเต กมฺมปถเภโท นตฺถิ, ปเรน สมฺผปฺปลาเป คหิเตเยว โหติฯ

อภิชฺฌายตีติ **‘อภิชฺฌา’**ฯ ปรภณฺฑาภิมุขี หุตฺวา ตนฺนินฺนตาย ปวตฺตตีติ อโตฺถฯ สา ‘อโห ตว อิทํ มมสฺสา’ติ เอวํ ปรภณฺฑาภิชฺฌายนลกฺขณาฯ อทินฺนาทานํ วิย อปฺปสาวชฺชา มหาสาวชฺชา จฯ ตสฺสา เทฺว สมฺภารา – ปรภณฺฑํ, อตฺตโน ปริณามนญฺจาติฯ ปรภณฺฑวตฺถุเก หิ โลเภ อุปฺปเนฺนปิ น ตาว กมฺมปถเภโท โหติ ยาว น ‘อโห วต อิทํ มมสฺสา’ติ อตฺตโน ปริณาเมติฯ

หิตสุขํ พฺยาปาทยตีติ **‘พฺยาปาโท’**ฯ โส ปรวินาสาย มโนปโทสลกฺขโณฯ ผรุสวาจา วิย อปฺปสาวโชฺช มหาสาวโชฺช จฯ ตสฺส เทฺว สมฺภารา – ปรสโตฺต จ, ตสฺส จ วินาสจินฺตาติฯ ปรสตฺตวตฺถุเก หิ โกเธ อุปฺปเนฺนปิ น ตาว กมฺมปถเภโท โหติ ยาว ‘อโห วตายํ อุจฺฉิเชฺชยฺย วินเสฺสยฺยา’ติ ตสฺส วินาสนํ น จิเนฺตสิฯ

ยถาภุจฺจคหณาภาเวน มิจฺฉา ปสฺสตีติ ‘มิจฺฉาทิฏฺฐิ’ฯ สา ‘นตฺถิ ทินฺน’นฺติอาทินา นเยน วิปรีตทสฺสนลกฺขณาฯ สมฺผปฺปลาโป วิย อปฺปสาวชฺชา มหาสาวชฺชา จฯ อปิจ อนิยตา อปฺปสาวชฺชา, นิยตา มหาสาวชฺชาฯ ตสฺสา เทฺว สมฺภารา – วตฺถุโน จ คหิตาการวิปรีตตา, ยถา จ ตํ คณฺหาติ ตถาภาเวน ตสฺสุปฏฺฐานนฺติฯ ตตฺถ นตฺถิกาเหตุกอกิริยทิฏฺฐีหิ เอว กมฺมปถเภโท โหติ, น อญฺญทิฏฺฐีหิฯ

อิเมสํ ปน ทสนฺนํ อกุสลกมฺมปถานํ ธมฺมโต โกฏฺฐาสโต อารมฺมณโต เวทนาโต มูลโต จาติ ปญฺจหากาเรหิ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพ –

ตตฺถ ‘**ธมฺมโต**’ติ เอเตสุ หิ ปฏิปาฏิยา สตฺต เจตนาธมฺมาว โหนฺติ, อภิชฺฌาทโย ตโย เจตนาสมฺปยุตฺตาฯ

‘โกฏฺฐาสโต’ติ ปฏิปาฏิยา สตฺต, มิจฺฉาทิฏฺฐิ จาติ อิเม อฏฺฐ กมฺมปถา เอว โหนฺติ; โน มูลานิฯ อภิชฺฌาพฺยาปาทา กมฺมปถา เจว มูลานิ จฯ อภิชฺฌา หิ มูลํ ปตฺวา ‘โลโภ อกุสลมูลํ’ โหติ, พฺยาปาโท ‘โทโส อกุสลมูลํ’ฯ

‘อารมฺมณโต’ติ ปาณาติปาโต ชีวิตินฺทฺริยารมฺมณโต สงฺขารารมฺมโณ โหติฯ อทินฺนาทานํ สตฺตารมฺมณํ วา โหติ สงฺขารารมฺมณํ วาฯ มิจฺฉาจาโร โผฏฺฐพฺพวเสน สงฺขารารมฺมโณ โหติ; สตฺตารมฺมโณติปิ เอเกฯ มุสาวาโท สตฺตารมฺมโณ วา, สงฺขารารมฺมโณ วาฯ ตถา ปิสุณวาจาฯ ผรุสวาจา สตฺตารมฺมณาวฯ สมฺผปฺปลาโป ทิฏฺฐสุตมุตวิญฺญาตวเสน สตฺตารมฺมโณ วา สงฺขารารมฺมโณ วาฯ ตถา อภิชฺฌาฯ พฺยาปาโท สตฺตารมฺมโณวฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิ เตภูมกธมฺมวเสน สงฺขารารมฺมณาวฯ

‘เวทนาโต’ติ ปาณาติปาโต ทุกฺขเวทโน โหติฯ กิญฺจาปิ หิ ราชาโน โจรํ ทิสฺวา หสมานาปิ ‘คจฺฉถ นํ ฆาเตถา’ติ วทนฺติ, สนฺนิฏฺฐาปกเจตนา ปน เนสํ ทุกฺขสมฺปยุตฺตาว โหติ ฯ อทินฺนาทานํ ติเวทนํฯ ตญฺหิ ปรภณฺฑํ ทิสฺวา หฏฺฐตุฏฺฐสฺส คณฺหโต สุขเวทนํ โหติ, ภีตตสิตสฺส คณฺหโต ทุกฺขเวทนํฯ ตถา วิปากนิสฺสนฺทผลานิ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺสฯ คหณกาเล มชฺฌตฺตภาเว ฐิตสฺส ปน คณฺหโต อทุกฺขมสุขเวทนํ โหตีติฯ มิจฺฉาจาโร สุขมชฺฌตฺตวเสน ทฺวิเวทโนฯ สนฺนิฏฺฐาปกจิเตฺต ปน มชฺฌตฺตเวทโน น โหติฯ มุสาวาโท อทินฺนาทาเน วุตฺตนเยเนว

ติเวทโน; ตถา ปิสุณวาจาฯ ผรุสวาจา ทุกฺขเวทนาฯ สมฺผปฺปลาโป ติเวทโนฯ ปเรสุ หิ สาธุการํ เทเนฺตสุ เจลุเกฺขปาทีนิ ขิปเนฺตสุ หฏฺฐตุฏฺฐสฺส สีตาหรณภารตยุทฺธาทีนิ กถนกาเล โส สุขเวทโน โหติฯ ปฐมํ ทินฺนเวตเนน เอเกน ปจฺฉา อาคนฺตฺวา ‘อาทิโต ปฏฺฐาย กเถหี’ติ วุเตฺต ‘อนนุสนฺธิกํ ปกิณฺณกกถํ กเถสฺสามิ นุ โข โน’ติ โทมนสฺสิตสฺส กถนกาเล ทุกฺขเวทโน โหติ, มชฺฌตฺตสฺส กถยโต อทุกฺขมสุขเวทโน โหติฯ อภิชฺฌา สุขมชฺฌตฺตวเสน ทฺวิเวทนา; ตถา มิจฺฉาทิฏฺฐิฯ พฺยาปาโท ทุกฺขเวทโนฯ

‘มูลโต’ติ ปาณาติปาโต โทสโมหวเสน ทฺวิมูลโก โหติฯ อทินฺนาทานํ โทสโมหวเสน วา โลภโมหวเสน วาฯ มิจฺฉาจาโร โลภโมหวเสนฯ มุสาวาโท โทสโมหวเสน วา โลภโมหวเสน วา; ตถา ปิสุณวาจา สมฺผปฺปลาโป จฯ ผรุสวาจา โทสโมหวเสนฯ อภิชฺฌา โมหวเสน เอกมูลา; ตถา พฺยาปาโทฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิ โลภโมหวเสน ทฺวิมูลาติฯ

อกุสลกมฺมปถกถา นิฏฺฐิตาฯ

กุสลกมฺมปถกถา

ปาณาติปาตาทีหิ ปน วิรติโย อนภิชฺฌาอพฺยาปาทสมฺมาทิฏฺฐิโย จาติ อิเม ทส กุสลกมฺมปถา นามฯ ตตฺถ ปาณาติปาตาทโย วุตฺตตฺถา เอวฯ ปาณาติปาตาทีหิ เอตาย วิรมนฺติ, สยํ วา วิรมติ, วิรมณมตฺตเมว วา เอตนฺติ **วิรติ**ฯ ยา ปาณาติปาตา วิรมนฺตสฺส ‘‘ยา ตสฺมึ สมเย ปาณาติปาตา อารติ วิรตี’’ติ (ธ. ส. ๒๙๙-๓๐๑) เอวํ วุตฺตา กุสลจิตฺตสมฺปยุตฺตา วิรติ, สา ปเภทโต ติวิธา โหติ – สมฺปตฺตวิรติ, สมาทานวิรติ, สมุเจฺฉทวิรตีติฯ

ตตฺถ อสมาทินฺนสิกฺขาปทานํ อตฺตโน ชาติวยพาหุสจฺจาทีนิ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ‘อยุตฺตํ อมฺหากํ เอวรูปํ ปาปํ กาตุ’นฺติ สมฺปตฺตํ วตฺถุํ อวีติกฺกมนฺตานํ อุปฺปชฺชมานา วิรติ **‘สมฺปตฺตวิรตี’**ติ เวทิตพฺพา – สีหฬทีเป **จกฺกนอุปาสกสฺส** วิยฯ ตสฺส กิร ทหรกาเลเยว มาตุยา โรโค อุปฺปชฺชิฯ เวเชฺชน จ ‘อลฺลสสมํสํ ลทฺธุํ วฏฺฏตี’ติ วุตฺตํฯ ตโต จกฺกนสฺส ภาตา ‘คจฺฉ, ตาต, เขตฺตํ อาหิณฺฑาหี’ติ จกฺกนํ เปเสสิฯ โส ตตฺถ คโตฯ ตสฺมิญฺจ สมเย เอโก สโส ตรุณสสฺสํ ขาทิตุํ อาคโต โหติฯ โส ตํ ทิสฺวาว เวเคน ธาวโนฺต วลฺลิยา พโทฺธ ‘กิริ กิรี’ติ สทฺทมกาสิฯ จกฺกโน เตน สเทฺทน คนฺตฺวา ตํ คเหตฺวา จิเนฺตสิ – ‘มาตุ เภสชฺชํ กโรมี’ติฯ ปุน จิเนฺตสิ – ‘น เมตํ ปติรูปํ ยฺวาหํ มาตุ ชีวิตการณา ปรํ ชีวิตา โวโรเปยฺย’นฺติฯ อถ นํ ‘คจฺฉ, อรเญฺญ สเสหิ สทฺธึ ติโณทกํ ปริภุญฺชา’ติ มุญฺจิฯ ภาตรา จ ‘กึ ตาต สโส ลโทฺธ’ติ ปุจฺฉิโต ตํ ปวตฺตึ อาจิกฺขิฯ ตโต นํ ภาตา ปริภาสิฯ โส มาตุสนฺติกํ คนฺตฺวา ‘ยโต อหํ ชาโต นาภิชานามิ สญฺจิจฺจ ปาณํ ชีวิตา โวโรเปตา’ติ สจฺจํ วตฺวา อฏฺฐาสิฯ ตาวเทวสฺส มาตา อโรคา อโหสิฯ

สมาทินฺนสิกฺขาปทานํ ปน สิกฺขาปทสมาทาเน จ ตตฺตตฺตริญฺจ อตฺตโน ชีวิตมฺปิ ปริจฺจชิตฺวา วตฺถุํ อวีติกฺกมนฺตานํ อุปฺปชฺชมานา วิรติ **‘สมาทานวิรตี’**ติ เวทิตพฺพาฯ **อุตฺตรวฑฺฒมานปพฺพตวาสีอุปาสกสฺส** วิยฯ โส กิร อมฺพริยวิหารวาสิโน **ปิงฺคลพุทฺธรกฺขิตเตฺถรสฺส** สนฺติเก สิกฺขาปทานิ คเหตฺวา เขตฺตํ กสติฯ อถสฺส โคโณ นโฏฺฐฯ โส ตํ คเวสโนฺต อุตฺตรวฑฺฒมานปพฺพตํ อารุหิฯ ตตฺร นํ มหาสโปฺป อคฺคเหสิฯ โส จิเนฺตสิ – ‘อิมายสฺส ติขิณวาสิยา สีสํ ฉินฺทามี’ติฯ ปุน จิเนฺตสิ – ‘น เมตํ ปติรูปํ ยฺวาหํ ภาวนียสฺส ครุโน สนฺติเก สิกฺขาปทานิ คเหตฺวา ภิเนฺทยฺย’นฺติ เอวํ ยาวตติยํ จิเนฺตตฺวา ‘ชีวิตํ ปริจฺจชามิ, น สิกฺขาปท’นฺติ อํเส ฐปิตํ ติขิณทณฺฑวาสึ อรเญฺญ ฉเฑฺฑสิฯ ตาวเทว นํ มหาวาโฬ มุญฺจิตฺวา อคมาสีติฯ

อริยมคฺคสมฺปยุตฺตา ปน วิรติ **‘สมุจฺเฉทวิรตี’**ติ เวทิตพฺพา, ยสฺสา อุปฺปตฺติโต ปภุติ ‘ปาณํ ฆาเตสฺสามี’ติ อริยปุคฺคลานํ จิตฺตมฺปิ นุปฺปชฺชตีติฯ

อิทานิ ยถา อกุสลานํ เอวํ อิเมสมฺปิ กุสลกมฺมปถานํ ธมฺมโต โกฏฺฐาสโต อารมฺมณโต เวทนาโต มูลโตติ ปญฺจหากาเรหิ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพ –

ตตฺถ **‘ธมฺมโต’**ติ เอเตสุ หิ ปฏิปาฏิยา สตฺต เจตนาปิ วฏฺฏนฺติ, วิรติโยปิ; อเนฺต ตโย เจตนาสมฺปยุตฺตาวฯ

‘โกฏฺฐาสโต’ติ ปฏิปาฏิยา สตฺต กมฺมปถา เอว, โน มูลานิฯ อเนฺต ตโย กมฺมปถา เจว มูลานิ จฯ อนภิชฺฌา หิ มูลํ ปตฺวา ‘อโลโภ กุสลมูลํ’ โหติฯ อพฺยาปาโท ‘อโทโส กุสลมูลํ’, สมฺมาทิฏฺฐิ ‘อโมโห กุสลมูลํ’ฯ

‘อารมฺมณโต’ติ ปาณาติปาตาทีนํ อารมฺมณาเนว เอเตสํ อารมฺมณานิฯ วีติกฺกมิตพฺพโตเยว หิ เวรมณี นาม โหติฯ ยถา ปน นิพฺพานารมฺมโณ อริยมโคฺค กิเลเส ปชหติ, เอวํ ชีวิตินฺทฺริยาทิอารมฺมณาเปเต กมฺมปถา ปาณาติปาตาทีนิ ทุสฺสีลฺยานิ ปชหนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ

‘เวทนาโต’ติ สเพฺพ สุขเวทนา วา โหนฺติ มชฺฌตฺตเวทนา วาฯ กุสลํ ปตฺวา หิ ทุกฺข เวทนา นาม นตฺถิฯ

‘มูลโต’ติ ปฏิปาฏิยา สตฺต กมฺมปถา ญาณสมฺปยุตฺตจิเตฺตน วิรมนฺตสฺส อโลภอโทสอโมหวเสน ติมูลา โหนฺติ; ญาณวิปฺปยุตฺตจิเตฺตน วิรมนฺตสฺส ทฺวิมูลาฯ อนภิชฺฌา ญาณสมฺปยุตฺตจิเตฺตน วิรมนฺตสฺส ทฺวิมูลา โหติ; ญาณวิปฺปยุตฺตจิเตฺตน เอกมูลาฯ อโลโภ ปน อตฺตนาว อตฺตโน มูลํ น โหติฯ อพฺยาปาเทปิ เอเสว นโยฯ สมฺมาทิฏฺฐิ อโลภาโทสวเสน ทฺวิมูลาว โหติฯ อิเม ทส กุสลกมฺมปถา นามฯ

กมฺมปถสํสนฺทนกถา

อิทานิ อิมสฺมิํ ฐาเน กมฺมปถสํสนฺทนํ นาม เวทิตพฺพํฯ ปญฺจผสฺสทฺวารวเสน หิ อุปฺปโนฺน อสํวโร อกุสลํ มโนกมฺมเมว โหติฯ มโนผสฺสทฺวารวเสน อุปฺปโนฺน ตีณิปิ กมฺมานิ โหนฺติ – โส หิ กายทฺวาเร โจปนปฺปโตฺต อกุสลํ กายกมฺมํ โหติ, วจีทฺวาเร อกุสลํ วจีกมฺมํ, อุภยตฺถ โจปนํ อปฺปโตฺต อกุสลํ มโนกมฺมํฯ ปญฺจอสํวรทฺวารวเสน อุปฺปโนฺนปิ อกุสลํ มโนกมฺมเมว โหติฯ โจปนกายอสํวรทฺวารวเสน อุปฺปโนฺน อกุสลํ กายกมฺมเมว โหติ, วาจาอสํวรทฺวารวเสน อุปฺปโนฺน อกุสลํ วจีกมฺมเมว โหติ, มโนอสํวรทฺวารวเสน อุปฺปโนฺน อกุสลํ มโนกมฺมเมว โหติฯ ติวิธํ กายทุจฺจริตํ อกุสลํ กายกมฺมเมว โหติ, จตุพฺพิธํ วจีทุจฺจริตํ อกุสลํ วจีกมฺมเมว โหติ, ติวิธํ มโนทุจฺจริตํ อกุสลํ มโนกมฺมเมว โหติฯ

ปญฺจผสฺสทฺวารวเสน อุปฺปโนฺน สํวโรปิ กุสลํ มโนกมฺมเมว โหติฯ มโนผสฺสทฺวารวเสน อุปฺปโนฺน ปน อยมฺปิ, อสํวโร วิย, ตีณิปิ กมฺมานิ โหนฺติฯ ปญฺจสํวรทฺวารวเสน อุปฺปโนฺนปิ กุสลํ มโนกมฺมเมว โหติ, โจปนกายสํวรทฺวารวเสน อุปฺปโนฺน กุสลํ กายกมฺมเมว โหติ, วาจาสํวรทฺวารวเสน อุปฺปโนฺน กุสลํ วจีกมฺมเมว โหติ, มโนสํวรทฺวารวเสน อุปฺปโนฺน กุสลํ มโนกมฺมเมว โหติฯ ติวิธํ กายสุจริตํ กุสลํ กายกมฺมเมว โหติ, จตุพฺพิธํ วจีสุจริตํ กุสลํ วจีกมฺมเมว โหติ, ติวิธํ มโนสุจริตํ กุสลํ มโนกมฺมเมว โหติฯ

อกุสลํ กายกมฺมํ ปญฺจผสฺสทฺวารวเสน นุปฺปชฺชติ; มโนผสฺสทฺวารวเสเนว อุปฺปชฺชติฯ ตถา อกุสลํ วจีกมฺมํฯ อกุสลํ มโนกมฺมํ ปน ฉผสฺสทฺวารวเสน อุปฺปชฺชติ; ตํ กายวจีทฺวาเรสุ โจปนํ ปตฺตํ อกุสลํ กายวจีกมฺมํ โหติ, โจปนํ อปฺปตฺตํ อกุสลํ มโนกมฺมเมวฯ ยถา จ ปญฺจผสฺสทฺวารวเสน, เอวํ ปญฺจอสํวรทฺวารวเสนปิ อกุสลํ กายกมฺมํ นุปฺปชฺชติ, โจปนกายอสํวรทฺวารวเสน ปน วาจาอสํวรทฺวารวเสน จ อุปฺปชฺชติ; มโนอสํวรทฺวารวเสน นุปฺปชฺชติฯ อกุสลํ วจีกมฺมมฺปิ ปญฺจอสํวรทฺวารวเสน นุปฺปชฺชติ, โจปนกายวาจาอสํวรทฺวารวเสน อุปฺปชฺชติ; มโนอสํวรทฺวารวเสน นุปฺปชฺชติฯ อกุสลํ มโนกมฺมํ อฏฺฐอสํวรทฺวารวเสนปิ อุปฺปชฺชเตวฯ กุสลกายกมฺมาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

อยํ ปน วิเสโส – ยถา อกุสลกายกมฺมวจีกมฺมานิ มโนอสํวรทฺวารวเสน นุปฺปชฺชนฺติ, น ตถา เอตานิฯ เอตานิ ปน กายงฺควาจงฺคํ อโจเปตฺวา สิกฺขาปทานิ คณฺหนฺตสฺส มโนสํวรทฺวาเรปิ อุปฺปชฺชนฺติ เอวฯ ตตฺถ กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ ติวิธกมฺมทฺวารวเสน อุปฺปชฺชติ, ปญฺจวิญฺญาณทฺวารวเสน นุปฺปชฺชติ; ‘ยมิทํ จกฺขุสมฺผสฺสปจฺจยา อุปฺปชฺชติ เวทยิตํ, สุขํ วา ทุกฺขํ วา อทุกฺขมสุขํ วา’ติ อิมินา ปน นเยน ฉผสฺสทฺวารวเสน อุปฺปชฺชติ; อฏฺฐอสํวรทฺวารวเสน นุปฺปชฺชติ, อฏฺฐสํวรทฺวารวเสน อุปฺปชฺชติ; ทสอกุสลกมฺมปถวเสน นุปฺปชฺชติ, ทสกุสลกมฺมปถวเสน อุปฺปชฺชติ; ตสฺมา อิทมฺปิ จิตฺตํ ติวิธกมฺมทฺวารวเสน วา อุปฺปนฺนํ โหตุ, ฉผสฺสทฺวารวเสน วา, อฏฺฐสํวรทฺวารวเสน วา ทสกุสลกมฺมปถวเสน วาฯ ‘‘กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ…เป…. รูปารมฺมณํ วา…เป…. ธมฺมารมฺมณํ วา’’ติ วุตฺต สพฺพํ วุตฺตเมว โหตีติฯ

ทฺวารกถา นิฏฺฐิตาฯ

ยํ ยํ วา ปนารพฺภาติ เอตฺถ อยํ โยชนา – เหฏฺฐา วุตฺตสุ รูปารมฺมณาทีสุ รูปารมฺมณํ วา อารพฺภ, อารมฺมณํ กตฺวาติ อโตฺถฯ สทฺทารมฺมณํ วา…เป…. ธมฺมารมฺมณํ วา อารพฺภ อุปฺปนฺนํ โหติฯ เอตฺตาวตา เอตสฺส จิตฺตสฺส เอเตสุ อารมฺมเณสุ ยํกิญฺจิ เอกเมว อารมฺมณํ อนุญฺญาตสทิสํ โหติฯ อิทญฺจ เอกสฺมึ สมเย เอกสฺส วา ปุคฺคลสฺส รูปารมฺมณํ อารพฺภ อุปฺปนฺนํ ปุน อญฺญสฺมึ สมเย อญฺญสฺส วา ปุคฺคลสฺส สทฺทาทีสุปิ อญฺญตรํ อารมฺมณํ อารพฺภ อุปฺปชฺชติ เอวฯ เอวํ อุปฺปชฺชมานสฺส จสฺส เอกสฺมึ ภเว ปฐมํ รูปารมฺมณํ อารพฺภ ปวตฺติ โหติ, ปจฺฉา สทฺทารมฺมณนฺติ อยมฺปิ กโม นตฺถิฯ รูปาทีสุ จาปิ ปฐมํ นีลารมฺมณํ ปจฺฉา ปีตารมฺมณนฺติ อยมฺปิ นิยโม นตฺถิฯ อิติ อิมํ สพฺพารมฺมณตเญฺจว, กมาภาวญฺจ, กมาภาเวปิ จ นีลปีตาทีสุ นิยมาภาวํ ทเสฺสตุํ ‘ยํ ยํ วา ปนารพฺภา’ติ อาหฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – อิเมสุ รูปาทีสุ น ยํกิญฺจิ เอกเมว, อถ โข ยํ ยํ วา ปนารพฺภ อุปฺปนฺนํ โหติฯ เอวํ อุปฺปชฺชมานมฺปิ จ ‘ปฐมํ รูปารมฺมณํ ปจฺฉา สทฺทารมฺมณํ อารพฺภา’ติ เอวมฺปิ อนุปฺปชฺชิตฺวา ยํ ยํ วา ปนารพฺภ อุปฺปนฺนํ โหติ; ‘ปฏิโลมโต วา อนุโลมโต วา, เอกนฺตริกทฺวนฺตริกาทินเยน วา, รูปารมฺมณาทีสุ ยํ วา ตํ วา อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนํ โหตี’ติ อโตฺถฯ รูปารมฺมเณสุปิ จ ‘ปฐมํ นีลารมฺมณํ ปจฺฉา ปีตารมฺมณ’นฺติ อิมินาปิ นิยเมน อนุปฺปชฺชิตฺวา, ยํ ยํ วา ปนารพฺภ ‘นีลปีตกาทีสุ รูปารมฺมเณสุ ยํ วา ตํ วา รูปารมฺมณํ อารพฺภ อุปฺปนฺนํ โหตี’ติ อโตฺถฯ สทฺทารมฺมณาทีสุปิ เอเสว นโยฯ อยํ ตาว เอกา โยชนาฯ

อยํ ปน อปรา – รูปํ อารมฺมณํ เอตสฺสาติ รูปารมฺมณํ…เป…. ธโมฺม อารมฺมณํ เอตสฺสาติ ธมฺมารมฺมณํ ฯ อิติ รูปารมฺมณํ วา…เป…. ธมฺมารมฺมณํ วา จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหตีติ วตฺวา ปุน ‘ยํ ยํ วา ปนารพฺภา’ติ อาหฯ ตสฺสโตฺถ – เอเตสุ รูปาทีสุ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว ยํ วา ตํ วา ปน อารพฺภ อุปฺปนฺนํ โหตีติฯ **มหาอฏฺฐกถายํ** ปน เยวาปนเก อภินวํ นตฺถิ, เหฏฺฐา คหิตเมว

คหิต’นฺติ วตฺวา ‘รูปํ วา อารพฺภ…เป…. ธมฺมํ วา อารพฺภ, อิทํ วา อิทํ วา อารพฺภาติ กเถตุํ อิทํ วุตฺต’นฺติ เอตฺตกเมว อาคตํฯ

ธมฺมุเทฺทสวาโร

ผสฺสปญฺจมกราสิวณฺณนา

ตสฺมิํ สมเยติ อิทํ อนิยมนิทฺทิฏฺฐสฺส สมยสฺส นิยมโต ปฏินิเทฺทสวจนํฯ ตสฺมา ‘ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ, ตสฺมิํเยว สมเย ผโสฺส โหติ…เป…. อวิเกฺขโป โหตี’ติ อยมโตฺถ เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ ยเถว จิตฺตํ เอวํ ผสฺสาทีสุปิ ผโสฺส โหติฯ กิํ โหติ? ‘กามาวจโร โหติ, กุสโล โหติ, อุปฺปโนฺน โหติ, โสมนสฺสสหคโต โหตี’ติอาทินา นเยน ลพฺภมานปทวเสน โยชนา กาตพฺพาฯ เวทนายญฺหิ ‘โสมนสฺสสหคตา’ติ ปญฺญินฺทฺริเย จ ‘ญาณสมฺปยุตฺต’นฺติ น ลพฺภติ, ตสฺมา ‘ลพฺภมานปทวเสนา’ติ วุตฺตํฯ อิทํ อฎฺฐกถามุตฺตกํ อาจริยานํ มตํ; น ปเนตํ สารโต ทฎฺฐพฺพํฯ

กสฺมา ปเนตฺถ ผโสฺสว ปฐมํ วุโตฺตติ? จิตฺตสฺส ปฐมาภินิปาตตฺตาฯ อารมฺมณสฺมิญฺหิ จิตฺตสฺส ปฐมาภินิปาโต หุตฺวา ผโสฺส อารมฺมณํ ผุสมาโน อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา ปฐมํ วุโตฺตฯ ผเสฺสน ปน ผุสิตฺวา เวทนาย เวทยติ, สญฺญาย สญฺชานาติ, เจตนาย เจเตติฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘ผุโฎฺฐ, ภิกฺขเว, เวเทติ, ผุโฎฺฐ สญฺชานาติ ผุโฎฺฐ เจเตตี’’ติฯ

อปิจ , อยํ ผโสฺส นาม ยถา ปาสาทํ ปตฺวา ถโมฺภ นาม เสสทพฺพสมฺภารานํ พลวปจฺจโย, ตุลาสงฺฆาฎภิตฺติปาทกูฎโคปานสีปกฺขปาสกมุขวฎฺฎิโย ถมฺภาพทฺธา ถเมฺภ ปติฎฺฐิตา, เอวเมว สหชาตสมฺปยุตฺตธมฺมานํ พลวปจฺจโย โหติฯ ถมฺภสทิโส หิ เอสฯ อวเสสา ทพฺพสมฺภารสทิสาติฯ ตสฺมาปิ ปฐมํ วุโตฺตฯ อิทํ ปน อการณํฯ เอกจิตฺตสฺมิญฺหิ อุปฺปนฺนธมฺมานํ ‘อยํ ปฐมํ อุปฺปโนฺน อยํ ปจฺฉา’ติ อิทํ วตฺตุํ น ลพฺภาฯ พลวปจฺจยภาเวปิ ผสฺสสฺส การณํ น ทิสฺสติฯ เทสนาวาเรเนว ปน ผโสฺส ปฐมํ วุโตฺตฯ เวทนา โหติ ผโสฺส โหติ, สญฺญา โหติ ผโสฺส โหติ, เจตนา โหติ ผโสฺส โหติ, จิตฺตํ โหติ ผโสฺส โหติ, เวทนา โหติ สญฺญา โหติ, เจตนา โหติ วิตโกฺก โหตีติ อาหริตุมฺปิ หิ วเฎฺฎยฺยฯ เทสนาวาเรน ปน ผโสฺสว ปฐมํ วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ ยถา เจตฺถ เอวํ เสสธเมฺมสุปิ ปุพฺพาปรกฺกโม นาม น ปริเยสิตโพฺพฯ วจนตฺถลกฺขณรสาทีหิ ปน ธมฺมา เอว ปริเยสิตพฺพาฯ

เสยฺยถิทํ – ผุสตีติ **ผโสฺส**ฯ สฺวายํ ผุสนลกฺขโณ, สงฺฆฎฺฎนรโส, สนฺนิปาตปจฺจุปฎฺฐาโน, อาปาถคตวิสยปทฎฺฐาโนฯ

อยญฺหิ อรูปธโมฺมปิ สมาโน อารมฺมเณ ผุสนากาเรเนว ปวตฺตตีติ ผุสนลกฺขโณฯ เอกเทเสน จ อนลฺลียมาโนปิ รูปํ วิย จกฺขุํ, สโทฺท วิย จ โสตํ, จิตฺตํ อารมฺมณญฺจ สงฺฆเฎฺฎตีติ สงฺฆฎฺฎนรโสฯ วตฺถารมฺมณสงฺฆฎฺฎนโต วา อุปฺปนฺนตฺตา สมฺปตฺติอเตฺถนปิ รเสน สงฺฆฎฺฎนรโสติ เวทิตโพฺพฯ วุตฺตเญฺหตํ อฎฺฐกถายํ – ‘‘จตุภูมกผโสฺส หิ โนผุสนลกฺขโณ นาม นตฺถิฯ สงฺฆฎฺฎนรโส ปน ปญฺจทฺวาริโกว โหติฯ ปญฺจทฺวาริกสฺส หิ ผุสนลกฺขโณติปิ สงฺฆฎฺฎนรโสติปิ นามํ; มโนทฺวาริกสฺส ผุสนลกฺขโณเตฺวว นามํ, น สงฺฆฎฺฎนรโส’’ติฯ

อิทญฺจ วตฺวา อิทํ สุตฺตํ อาภตํ – ‘‘ยถา, มหาราช, เทฺว เมณฺฑา ยุเชฺฌยฺยุํ, เตสุ ยถา เอโก เมโณฺฑ เอวํ จกฺขุ ทฎฺฐพฺพํ, ยถา ทุติโย เมโณฺฑ เอวํ รูปํ ทฎฺฐพฺพํ; ยถา เตสํ สนฺนิปา

โต เอวํ ผโสฺส ทฏฺฐโพฺพ’’ฯ เอวํ ผุสนลกฺขโณ จ ผโสฺส, สงฺฆฏฺฏนรโส จฯ ‘‘ยถา, มหาราช, เทฺว สมฺมา วเชฺชยฺยุํ…เป…. เทฺว ปาณี วเชฺชยฺยุํ, ยถา เอโก ปาณิ เอวํ จกฺขุ ทฏฺฐพฺพํ, ยถา ทุติโย ปาณิ เอวํ รูปํ ทฏฺฐพฺพํ, ยถา เตสํ สนฺนิปาโต เอวํ ผโสฺส ทฏฺฐโพฺพฯ เอวํ ผุสน ลกฺขโณ จ ผโสฺส สงฺฆฏฺฏนรโส จา’’ติ (มิ. ป. ๒.๓.๘) วิตฺถาโรฯ

ยถา วา ‘‘จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๑๓๕๒, ๑๓๕๔) จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ จกฺขุ อาทินาเมน วุตฺตานิ, เอวมิธาปิ ตานิ จกฺขุอาทินาเมน วุตฺตานีติ เวทิตพฺพานิฯ ตสฺมา ‘เอวํ จกฺขุ ทฏฺฐพฺพ’นฺติอาทีสุ เอวํ จกฺขุวิญฺญาณํ ทฏฺฐพฺพนฺติ อิมินา นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ เอวํ สเนฺต จิตฺตารมฺมณสงฺฆฏฺฏนโต อิมสฺมิมฺปิ สุเตฺต กิจฺจเฏฺฐเนว รเสน สงฺฆฏฺฏนรโสติ สิ โทฺธ โหติฯ

ติกสนฺนิปาตสงฺขาตสฺส ปน อตฺตโน การณสฺส วเสน ปเวทิตตฺตา สนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐา โนฯ อยญฺหิ ตตฺถ ตตฺถ ‘‘ติณฺณํ สงฺคติ ผโสฺส’’ติ เอวํ การณสฺส วเสน ปเวทิโตติฯ อิมสฺส จ สุตฺตปทสฺส ติณฺณํ สงฺคติยา ผโสฺสติ อยมโตฺถ; น สงฺคติมตฺตเมว ผโสฺสติฯ

เอวํ ปเวทิตตฺตา ปน เตเนวากาเรน ปจฺจุปฏฺฐาตีติ สนฺนิปาตปจฺจุปฏฺฐาโนติ วุโตฺตฯ ผลเฏฺฐน ปน ปจฺจุปฏฺฐาเนเนส เวทนาปจฺจุปฏฺฐาโน นาม โหติฯ เวทนเญฺหส ปจฺจุปฏฺฐาเปติ อุปฺปาเทตีติ อโตฺถฯ อุปฺปาทยมาโน จ ยถา พหิทฺธา อุณฺหปจฺจยาปิ ลาขาสงฺขาตธาตุนิสฺสิ ตา อุสฺมา อตฺตโน นิสฺสเย มุทุภาวการี โหติ, น อตฺตโน ปจฺจยภูเตปิ พหิทฺธา วีตจฺจิตงฺคา รสงฺขาเต อุณฺหภาเว, เอวํ วตฺถารมฺมณสงฺขาตอญฺญปจฺจโยปิ สมาโน, จิตฺตนิสฺสิตตฺตา อตฺต โน นิสฺสยภูเต จิเตฺต เอว เอส เวทนุปฺปาทโก โหติ, น อตฺตโน ปจฺจยภูเตปิ วตฺถุมฺหิ อา รมฺมเณ วาติ เวทิตโพฺพฯ ตชฺชาสมนฺนาหาเรน ปน อินฺทฺริเยน จ ปริกฺขเต วิสเย อนนฺตราเยน อุปฺปชฺชนโต เอส อาปาถคตวิสยปทฏฺฐาโนติ วุจฺจติฯ

เวทยตีติ **เวทนา**ฯ สา เวทยิตลกฺขณา, อนุภวนรสา อิฏฺฐาการสโมฺภครสา วา, เจตสิ กอสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานา, ปสฺสทฺธิปทฏฺฐานาฯ

‘จตุภูมิกเวทนา หิ โนเวทยิตลกฺขณา นาม นตฺถิฯ อนุภวนรสตา ปน สุขเวทนายเมว ลพฺภตี’ติ วตฺวา ปุน ตํ วาทํ ปฏิกฺขิปิตฺวา ‘สุขเวทนา วา โหตุ, ทุกฺขเวทนา วา, อทุกฺขมสุข เวทนา วา, สพฺพา อนุภวนรสา’ติ วตฺวา อยมโตฺถ ทีปิโต – อารมฺมณรสานุภวนฏฺฐานํ ปตฺวา เสสสมฺปยุตฺตธมฺมา เอกเทสมตฺตกเมว อนุภวนฺติฯ ผสฺสสฺส หิ ผุสนมตฺตกเมว โหติ, สญฺญาย สญฺชานนมตฺตกเมว, เจตนาย เจตนามตฺตกเมว, วิญฺญาณสฺส วิชานนมตฺตกเมวฯ เอกํสโต ปน อิสฺสรวตาย วิสฺสวิตาย สามิภาเวน เวทนาว อารมฺมณรสํ อนุภวติฯ

ราชา วิย หิ เวทนา, สูโท วิย เสสธมฺมาฯ ยถา สูโท นานารสโภชนํ สมฺปาเทตฺวา เปฬาย ปกฺขิปิตฺวา ลญฺฉนํ ทตฺวา รโญฺญ สนฺติเก โอตาเรตฺวา ลญฺฉนํ ภินฺทิตฺวา เปฬํ วิวริตฺวา สพฺพสูปพฺยญฺชเนหิ อคฺคคฺคํ อาทาย ภาชเน ปกฺขิปิตฺวา สโทสนิโทฺทสภาววีมํสนตฺถํ อโชฺฌหรติ, ตโต รโญฺญ นานคฺครสโภชนํ อุปนาเมติฯ ราชา อิสฺสรวตาย วิสฺสวิตาย สามี หุตฺวา อิจฺฉิติจฺฉิตํ ภุญฺชติฯ ตตฺถ หิ สูทสฺส ภตฺตวีมํสนมตฺตมิว อวเสสธมฺมานํ อารมฺมณรสสฺส เอกเทสานุภวนํฯ ยถา หิ สูโท ภเตฺตกเทสมตฺตเมว วีมํสติ เอวํ เสสธมฺมาปิ อารมฺมณรเสกเท สเมว อนุภวนฺติฯ ยถา ปน ราชา อิสฺสรวตาย วิสฺสวิตาย สามี หุตฺวา ยทิจฺฉกํ ภุญฺชติ, เอวํ เวทนาปิ อิสฺสรวตาย วิสฺสวิตาย สามิภาเวน อารมฺมณรสํ อนุภวติฯ ตสฺมา อนุภวนรสาติ วุจฺจ ติฯ

ทุติเย อตฺถวิกปฺเป อยํ อิธ อธิปฺเปตา เวทนา ยถา วา ตถา วา อารมฺมณสฺส อิฏฺฐาการเมว สมฺภุญฺชตีติ อิฏฺฐาการสโมฺภครสาติ วุตฺตาฯ เจตสิกอสฺสาทโต ปเนสา อตฺตโน สภาเวเนว อุปฏฺฐานํ สนฺธาย เจตสิกอสฺสาทปจฺจุปฏฺฐานาติ วุตฺตาฯ ยสฺมา ปน ''ปสฺสทฺธิกาโย สุขํ เวเทติ'' ตสฺมา ปสฺสทฺธิปทฏฺฐานาติ เวทิตพฺพาฯ

นีลาทิเภทํ อารมฺมณํ สญฺชานาตีติ **สญฺญา**ฯ สา สญฺชานนลกฺขณา ปจฺจาภิญฺญาณรสาฯ จตุภูมิกสญฺญา หิ โนสญฺชานนลกฺขณา นาม นตฺถิ ฯ สพฺพา สญฺชานนลกฺขณาวฯ ยา ปเนตฺถ อภิญฺญาเณน สญฺชานาติ สา ปจฺจาภิญฺญาณรสา นาม โหติฯ

ตสฺสา, วฑฺฒกิสฺส ทารุมฺหิ อภิญฺญาณํ กตฺวา ปุน เตน อภิญฺญาเณน ตํ ปจฺจาภิชานนกาเล, ปุริสสฺส กาฬติลกาทิอภิญฺญาณํ สลฺลเกฺขตฺวา ปุน เตน อภิญฺญาเณน อสุโก นาม เอโสติ ตสฺส ปจฺจาภิชานนกาเล, รโญฺญ ปิฬนฺธนโคปกภณฺฑาคาริกสฺส ตสฺมิํ ตสฺมิํ ปิฬนฺธเน นามปณฺณกํ พนฺธิตฺวา 'อสุกํ ปิฬนฺธนํ นาม อาหรา'ติ วุเตฺต ทีปํ ชาเลตฺวา รตนคพฺภํ ปวิสิตฺวา ปณฺณํ วาเจตฺวา ตสฺส ตเสฺสว ปิฬนฺธนสฺส อาหรณกาเล จ ปวตฺตติ เวทิตพฺพาฯ

อปโร นโย – สพฺพสงฺคาหิกวเสน หิ สญฺชานนลกฺขณา สญฺญาฯ ปุนสญฺชานนปจฺจยนิมิตฺตกรณรสา, ทารุอาทีสุ ตจฺฉกาทโย วิยฯ ยถาคหิตนิมิตฺตวเสน อภินิเวสกรณปจฺจุปฏฺฐานา, หตฺถิทสฺสกอนฺธา วิยฯ อารมฺมเณ อโนคาฬฺหวุตฺติตาย อจิรฏฺฐานปจฺจุปฏฺฐานา วา, วิชฺชุ วิยฯ ยถาอุปฏฺฐิตวิสยปทฏฺฐานา, ติณปุริสเกสุ มิคโปตกานํ 'ปุริสา'ติ อุปฺปนฺนสญฺญา วิยฯ ยา ปเนตฺถ ญาณสมฺปยุตฺตา โหติ สา สญฺญา ญาณเมว อนุวตฺตติฯ สสมฺภารปถวีอาทีสุ เสสธมฺมา ปถวีอาทีนิ วิยาติ เวทิตพฺพาฯ

เจตยตีติ **เจตนา** สทฺธิํ อตฺตนา สมฺปยุตฺตธเมฺม อารมฺมเณ อภิสนฺทหตีติ อโตฺถฯ สา เจตยิตลกฺขณา, เจตนาภาวลกฺขณาติ อโตฺถฯ อายูหนรสาฯ จตุภูมิกเจตนา หิ โนเจตยิตลกฺขณา นาม นตฺถิฯ สพฺพา เจตยิตลกฺขณาวฯ อายูหนรสตา ปน กุสลากุสเลสุ เอว โหติฯ กุสลากุสลกมฺมายูหนฏฺฐานญฺหิ ปตฺวา เสสสมฺปยุตฺตธมฺมานํ เอกเทสมตฺตกเมว กิจฺจํ โหติฯ เจตนา ปน อติเรกอุสฺสาหา อติเรกวายามา, ทิคุณุสฺสาหา ทิคุณวายามาฯ เตนาหุ โปราณา – ''ถาวริยสภาวสณฺฐิตา จ ปเนสา เจตนา''ติฯ **ถาวริโย**ติ เขตฺตสามี วุจฺจติฯ ยถา เขตฺตสามี ปุริโส ปญฺจปณฺณาส พลิปุริเส คเหตฺวา 'ลายิสฺสามี'ติ เอกโต เขตฺตํ โอตรติฯ ตสฺส อติเรโก อุสฺสาโห อติเรโก วายาโม, ทิคุโณ อุสฺสาโห ทิคุโณ วายาโม โหติ, 'นิรนฺตรํ คณฺหถา'ติอาทีนิ วทติ, สีมํ อาจิกฺขติ, เตสํ สุราภตฺตคนฺธมาลาทีนิ ชานาติ, มคฺคํ สมกํ หรติฯ เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํ ฯ เขตฺตสามิปุริโส วิย หิ เจตนาฯ ปญฺจปณฺณาส พลิปุริสา วิย จิตฺตงฺควเสน อุปฺปนฺนา ปญฺจปณฺณาส กุสลา ธมฺมาฯ เขตฺตสามิปุริสสฺส ทิคุณุสฺสาหทิคุณวายามกรณกาโล วิย กุสลากุสลกมฺมายูหนฏฺฐานํ ปตฺวา เจตนาย ทิคุณุสฺสาโห ทิคุณวายาโม โหติฯ เอวมสฺสา อายูหนรสตา เวทิตพฺพาฯ

สา ปเนสา สํวิทหนปจฺจุปฏฺฐานาฯ สํวิทหมานา หิ อยํ อุปฏฺฐาติ, สกิจฺจปรกิจฺจสาธกา, เชฏฺฐสิสฺสมหาวฑฺฒกีอาทโย วิยฯ ยถา หิ เชฏฺฐสิโสฺส อุปชฺฌายํ ทูรโตว อาคจฺฉนฺตํ ทิสฺวา สยํ อธียมาโน อิตเรปิ ทารเก อตฺตโน อตฺตโน อชฺฌยนกเมฺม ปวตฺตยติ, ตสฺมิญฺหิ อธียิตุํ อารทฺเธ เตปิ อธียนฺติ, ตทนุวตฺติตายฯ ยถา จ มหาวฑฺฒกี สยํ ตจฺฉโนฺต อิตเรปิ ตจฺฉเก อตฺตโน อตฺตโน ตจฺฉนกเมฺม ปวตฺตยติ, ตสฺมิญฺหิ ตจฺฉิตุํ อารทฺเธ เตปิ ตจฺฉนฺติ, ตทนุวตฺติตายฯ ยถา จ โยธนายโก สยํ ยุชฺฌมาโน อิตเรปิ โยเธ สมฺปหารวุตฺติยํ ปวตฺตยติ, ตสฺมิญฺหิ ยุชฺฌิตุํ อารทฺเธ เตปิ อนิวตฺตมานา ยุชฺฌนฺติ, ตทนุวตฺติตายฯ เอวเมสาปิ อตฺตโน กิเจฺจน อารมฺมเณ

ปวตฺตมานา อเญฺญปิ สมฺปยุตฺตธมฺเม อตฺตโน อตฺตโน กิริยาย ปวเตฺตติฯ ตสฺสา หิ อตฺตโน กิจฺจํ อารทฺธาย, ตํสมฺปยุตฺตาปิ อารภนฺติฯ เตน วุตฺตํ – ‘สกิจฺจปรกิจฺจสาธกา, เชฏฺฐสิสฺสมหาวฑฺฒกีอาทโย วิยา’ติฯ อจฺจายิกกมฺมานุสฺสรณาทีสุ จ ปนายํ สมฺปยุตฺตานํ อุสฺสาหนภาเวน ปวตฺตมานา ปากฏา โหตีติ เวทิตพฺพาฯ

‘อารมฺมณํ จินฺเตตี’ติ จิตฺตนฺติ นเยน จิตฺตสฺส วจนโตฺถ วุโตฺต เอวฯ ลกฺขณาทิโต ปน วิชานนลกฺขณํ จิตฺตํ, ปุพฺพงฺคมรสํ, สนฺทหนปจฺจุปฏฺฐานํ, นามรูปปทฏฺฐานํฯ จตุภูมกจิตฺตญฺหิ โนวิชานนลกฺขณํ นาม นตฺถิฯ สพฺพํ วิชานนลกฺขณเมวฯ ทฺวารํ ปน ปตฺวา อารมฺมณวิภาวนฏฺฐาเน จิตฺตํ ปุพฺพงฺคมํ ปุเรจาริกํ โหติฯ จกฺขุนา หิ ทิฏฺฐํ รูปารมฺมณํ จิเตฺตเนว วิชานาติ… เป…. มเนน วิญฺญาตํ ธมฺมารมฺมณํ จิเตฺตเนว วิชานาติฯ ยถา หิ นครคุตฺติโก นาม นครมเชฺฌ สิงฺฆาฏเก นิสีทิตฺวา ‘อยํ เนวาสิโก อยํ อาคนฺตุโก’ติ อาคตาคตํ ชนํ อุปธาเรติ ววตฺถเปติ – เอวํสมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ มหาเถเรน – ‘‘ยถา, มหาราช , นครคุตฺติโก นาม มเชฺฌ นครสฺส สิงฺฆาฏเก นิสิโนฺน ปุรตฺถิมโต ทิสโต ปุริสํ อาคจฺฉนฺตํ ปเสฺสยฺย… ปจฺฉิมโต… ทกฺขิณโต… อุตฺตรโต ทิสโต ปุริสํ อาคจฺฉนฺตํ ปเสฺสยฺย, เอวเมว โข, มหาราช, ยํ จกฺขุนา รูปํ ปสฺสติ ตํ วิญฺญาเณน วิชานาติ, ยํ โสเตน สทฺทํ สุณาติ, ฆาเนน คนฺธํ ฆายติ, ชิวฺหาย รสํ สายติ, กาเยน โผฏฺฐพฺพํ ผุสติ, มนสา ธมฺมํ วิชานาติ, ตํ วิญฺญาเณน วิชานาตี’’ติ (มิ. ป. ๒.๓.๑๒)ฯ เอวํ ทฺวารํ ปตฺวา อารมฺมณวิภาวนฏฺฐาเน จิตฺตเมว ปุพฺพงฺคมํ ปุเรจาริกํฯ ตสฺมา ปุพฺพงฺคมรสนฺติ วุจฺจติฯ

ตเทตํ ปจฺฉิมํ ปจฺฉิมํ อุปฺปชฺชมานํ ปุริมํ ปุริมํ นิรนฺตรํ กตฺวา สนฺทหนเมว อุปฏฺฐาตีติ สนฺทหนปจฺจุปฏฺฐานํฯ ปญฺจโวการภเว ปนสฺส นิยมโต นามรูปํ, จตุโวการภเว นามเมว ปทฏฺฐานํฯ ตสฺมา นามรูปปทฏฺฐานนฺติ วุตฺตํฯ

กึ ปเนตํ จิตฺตํ ปุริมนิทฺทิฏฺฐจิเตฺตน สทฺธึ เอกเมว อุทาหุ อญฺญนฺติ? เอกเมวฯ อถ กสฺมา ปุริมนิทฺทิฏฺฐํ ปุน วุตฺตนฺติ? อวิจาริตํ เอตํ อฏฺฐกถายํฯ อยํ ปเนตฺถ ยุตฺติ – ยถา หิ รูปาทีนิ อุปาทาย ปญฺญตฺตา สูริยาทโย น อตฺถโต รูปาทีหิ อเญฺญ โหนฺติ, เตเนว ยสฺมึ สมเย สูริโย อุเทติ ตสฺมึ สมเย ตสฺส เตชสงฺขาตํ รูปมฺปีติฯ เอวํ วุจฺจมาเนปิ น รูปาทีหิ อโญฺญ สูริโย นาม อตฺถิฯ น ตถา จิตฺตํ; ผสฺสาทโย ธมฺเม อุปาทาย ปญฺญาปียติ; อตฺถโต ปเนตํ เตหิ อญฺญเมวฯ เตน ‘ยสฺมึ สมเย จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ เอกํเสเนว ตสฺมึ สมเย ผสฺสาทีหิ อตฺถโต อญฺญเมว ตํ โหตี’ติ อิมสฺสตฺถสฺส ทีปนตฺถาย เอตํ ปุน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

ยถา จ ‘‘ยสฺมึ สมเย รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวติ…เป…. ปถวีกสิณํ, ตสฺมึ สมเย ผโสฺส โหติ เวทนา โหตี’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๑๖๐) ปน ภาเวนฺเตน ววตฺถาปิเต สมเย โย ภาเวติ น โส อตฺถโต อุปฺปชฺชติ นาม, เตเนว ตตฺถ ยถา ‘‘ผโสฺส โหติ เวทนา โหตี’’ติ วุตฺตํ, น เอวํ ‘‘โย ภาเวติ โส โหตี’’ติ วุตฺตํฯ ‘‘ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหตี’’ติอาทีสุ ปน จิเตฺตน ววตฺถาปิเต สมเย สมยววตฺถาปิตํ จิตฺตํ น ตถา อตฺถโต นุปฺปชฺชติ ฯ ยเถว ปน ตทา ‘ผโสฺส โหติ เวทนา โหติ’, ตถา ‘จิตฺตมฺปิ โหตี’ติ อิมสฺสปิ อตฺถสฺส ทีปนตฺถมิทํ ปุน วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อิทํ ปเนตฺถ สนฺนิฏฺฐานํ – อุเทฺทสวาเร สงฺคณฺหนตฺถํ นิเทฺทสวาเร จ วิภชนตฺถํ ปุริเมน หิ ‘จิตฺต’-สเทฺทน เกวลํ สมโย ววตฺถาปิโตฯ ตสฺมึ ปน จิเตฺตน ววตฺถาปิตสมเย เย ธมฺมา โหนฺติ เตสํ ทสฺสนตฺถํ ‘‘ผโสฺส โหตี’’ติอาทิ อารทฺธํฯ จิตฺตญฺจาปิ ตสฺมึ สมเย โหติเยวฯ ตสฺมา ตสฺสาปิ สงฺคณฺหนตฺถเมตํ ปุน วุตฺตํฯ อิมสฺมิญฺจ ฐาเน เอตสฺมึ อวุจฺจมาเน ‘‘กตมํ ตสฺมึ

สมเย จิตฺต’’นฺติ น สกฺกา ภเวยฺย นิเทฺทสวาเร วิภชิตุํฯ เอวมสฺส วิภชนํเยว ปริหาเยถฯ ตสฺมา ตสฺส นิเทฺทสวาเร วิภชนตฺถมฺปิ เอตญฺจ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

ยสฺมา วา ‘‘อุปฺปนฺนํ โหตี’’ติ เอตฺถ จิตฺตํ อุปฺปนฺนนฺติ เอตํ เทสนาสีสเมว, ‘น ปน จิตฺตํ เอกเมว อุปฺปชฺชตี’ติ อฏฺฐกถายํ วิจาริตํ, ตสฺมา จิตฺตํ ‘‘อุปฺปนฺน’’นฺติ เอตฺถาปิ จิตฺตมตฺตเมว อคฺคเหตฺวา ปโรปณฺณาสกุสลธมฺมหิ สทฺธิํเยว จิตฺตํ คหิตํฯ เอวํ ตตฺถ สเงฺขปโต สเพฺพปิ จิตฺตเจตสิกธมฺม คเหตฺวา อิธ สรูเปน ปเภทโต ทเสฺสตุํ ‘‘ผโสฺส โหตี’’ติอาทิ อารทฺธํฯ อิติ ผสฺสาทโย วิย จิตฺตมฺปิ วุตฺตเมวาติ เวทิตพฺพํฯ

ธมฺมุเทฺทสวาโร

ฌานงฺคราสิวณฺณนา

วิตเกฺกตีติ **วิตโกฺก;** วิตกฺกนํ วา วิตโกฺก; อูหนนฺติ วุตฺตํ โหติฯ สฺวายํ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณฯ โส หิ อารมฺมเณ จิตฺตํ อาโรเปติฯ ยถา หิ โกจิ ราชวลฺลภํ ญาติํ วา มิตฺตํ วา นิสฺสาย ราชเคหํ อาโรหติ, เอวํ วิตกฺกํ นิสฺสาย จิตฺตํ อารมฺมณํ อาโรหติฯ ตสฺมา โส อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อภินิโรปนลกฺขโณติ วุโตฺตฯ นาคเสนเตฺถโร ปนาห – อาโกฏนลกฺขโณ วิตโกฺกฯ ‘‘ยถา, มหาราช, เภรี อาโกฏิตา อถ ปจฺฉา อนุรวติ อนุสทฺทายติ, เอวเมว โข, มหาราช, ยถา อาโกฏนา เอวํ วิตโกฺก ทฏฺฐโพฺพฯ ยถา ปจฺฉา อนุรวนา อนุสทฺทายนา เอวํ วิจาโร ทฏฺฐโพฺพ’’ติ (มิ. ป. ๒.๓.๑๔ โถกํ วิสทิสํ)ฯ สฺวายํ อาหนนปริยาหนนรโสฯ ตถา หิ เตน โยคาวจโร อารมฺมณํ วิตกฺกาหตํ วิตกฺกปริยาหตํ กโรตีติ วุจฺจติฯ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อานยนปจฺจุปฏฺฐาโนฯ

อารมฺมเณ เตน จิตฺตํ วิจรตีติ **วิจาโร;** วิจรณํ วา วิจาโรฯ อนุสญฺจรณนฺติ วุตฺตํ โหติฯ สฺวายํ อารมฺมณานุมชฺชนลกฺขโณฯ ตตฺถ สหชาตานุโยชนรโสฯ จิตฺตสฺส อนุปฺปพนฺธปจฺจุปฏฺฐาโนฯ สเนฺตปิ จ เนสํ กตฺถจิ อวิโยเค โอฬาริกเฏฺฐน ปุพฺพงฺคมเฏฺฐน จ ฆณฺฏาภิฆาโต วิย อภินิโรปนเฏฺฐน จ เจตโส ปฐมาภินิปาโต วิตโกฺก ฯ สุขุมเฏฺฐน อนุมชฺชนสภาวเฏฺฐน จ ฆณฺฏานุรโว วิย อนุปฺปพโนฺธ วิจาโรฯ วิปฺผารวา เจตฺถ วิตโกฺก, ปฐมุปฺปตฺติกาเล ปริปฺผนฺทภูโต จิตฺตสฺสฯ อากาเส อุปฺปติตุกามสฺส ปกฺขิโน ปกฺขวิเกฺขโป วิยฯ ปทุมาภิมุขปาโต วิย จ คนฺธานุพทฺธเจตโส ภมรสฺสฯ สนฺตวุตฺติ วิจาโร นาติปริปฺผนฺทนภาโว จิตฺตสฺส, อากาเส อุปฺปติตสฺส ปกฺขิโน ปกฺขปฺปสารณํ วิย, ปริพฺภมนํ วิย จ ปทุมาภิมุขปติตสฺส ภมรสฺส ปทุมสฺส อุปริภาเคฯ

อฏฺฐกถายํ ปน ‘‘อากาเส คจฺฉโต มหาสกุณสฺส อุโภหิ ปเกฺขหิ วาตํ คเหตฺวา ปเกฺข สนฺนิสีทาเปตฺวา คมนํ วิย อารมฺมเณ เจตโส อภินิโรปนภาเวน ปวโตฺต วิตโกฺกฯ โส หิ เอกโคฺค หุตฺวา อเปฺปติ วาตคฺคหณตฺถํ ปเกฺข ผนฺทาปยมานสฺส คมนํ วิยฯ อนุมชฺชภาเวน ปวโตฺต วิจาโรฯ โส หิ อารมฺมณํ อนุมชฺชตีติ วุตฺตํ, ตํ อนุปฺปพนฺธเนน ปวตฺติยํ อติวิย ยุชฺชติฯ โส ปน เนสํ วิเสโส ปฐมทุติยชฺฌาเนสุ ปากโฏ โหติฯ อปิจ มลคฺคหิตํ กํสภาชนํ เอเกน หเตฺถน ทฬฺหํ คเหตฺวา อิตเรน หเตฺถน จุณฺณเตลวาลณฺฑุปเกน ปริมชฺชนฺตสฺส ทฬฺหคฺคหณหโตฺถ วิย วิตโกฺก, ปริมชฺชนหโตฺถ วิย วิจาโรฯ ตถา กุมฺภการสฺส ทณฺฑปฺปหาเรน จกฺกํ ภมยิตฺวา ภาชนํ กโรนฺตสฺส อุปฺปีฬนหโตฺถ วิย วิตโกฺก, อิโต จิโต จ สญฺจรณหโตฺถ วิย วิจาโรฯ ตถา มณฺฑลํ กโรนฺตสฺส มเชฺฌ สนฺนิรุมฺภิตฺวา ฐิตกณฺฏโก วิย อภินิโรปโน วิตโกฺก, พหิปริพฺภมนกณฺฏโก วิย อนุมชฺชมาโน วิจาโรฯ

ปิณยตีติ **ปีติ**ฯ สา สมฺปิยายนลกฺขณาฯ กายจิตฺตปีณนรสา, ผรณรสา วาฯ โอทคฺยปจฺจุปฏฺฐานาฯ สา ปเนสา ขุทฺทิกาปีติ, ขณิกาปีติ, โอกฺกนฺติกาปีติ, อุเพฺพคาปีติ, ผรณาปีตีติ ปญฺจวิธา โหติฯ

ตตฺถ ขุทฺทิกาปีติ สรีเร โลมหํสมตฺตเมว กาตุํ สโกฺกติฯ ขณิกาปีติ ขเณ ขเณ วิชฺชุปฺปาทสทิสา โหติฯ โอกฺกนฺติกาปีติ , สมุทฺทตีรํ วีจิ วิย, กายํ โอกฺกมิตฺวา โอกฺกมิตฺวา ภิชฺชติฯ อุเพฺพคาปีติ พลวตี โหติ, กายํ อุทฺธคฺคํ กตฺวา อากาเส ลงฺฆาปนปฺปมาณปฺปตฺตาฯ ตถา หิ ปุณฺณวลฺลิกวาสี มหาติสฺสเตฺถโร ปุณฺณมทิวเส สายํ เจติยงฺคณํ คนฺตฺวา จนฺทาโลกํ ทิสฺวา มหาเจติยาภิมุโข หุตฺวา ‘อิมาย วต เวลาย จตโสฺส ปริสา มหาเจติยํ วนฺทนฺตี’ติ ปกติยา ทิฏฺฐารมฺมณวเสน พุทฺธารมฺมณํ อุเพฺพคํ ปีตึ อุปฺปาเทตฺวา สุธาตเล ปหฏจิตฺรเคณฺฑุโก วิย อากาเส อุปฺปติตฺวา มหาเจติยงฺคเณเยว อฏฺฐาสิฯ

ตถา คิริกณฺฑกวิหารสฺส อุปนิสฺสเย วตฺตกาลกคาเม เอกา กุลธีตาปิ พลวพุทฺธารมฺมณาย อุเพฺพคาย ปีติยา อากาเส ลเงฺฆสิฯ ตสฺสา กิร มาตาปิตโร สายํ ธมฺมสวนตฺถาย วิหารํ คจฺฉนฺตา ‘อมฺม, ตฺวํ ครุภารา, อกาเล วิจริตุํ น สโกฺกสิ, มยํ ตุยฺหํ ปตฺตึ กตฺวา ธมฺมํ โสสฺสามา’ติ อคมํสุฯ สา คนฺตุกามาปิ เตสํ วจนํ ปฏิพาหิตุํ อสโกฺกนฺตี ฆเร โอหียิตฺวา ฆรทฺวาเร ฐตฺวา จนฺทาโลเกน คิริกณฺฑเก อากาสเจติยงฺคณํ โอโลเกนฺตี เจติยสฺส ทีปปูชํ อทฺทสฯ จตโสฺส จ ปริสา มาลาคนฺธาทีหิ เจติยปูชํ กตฺวา ปทกฺขิณํ กโรนฺติโย ภิกฺขุสงฺฆสฺส จ คณสชฺฌายสทฺทํ อโสฺสสิฯ อถสฺสา ‘ธญฺญา วติเม มนุสฺสา เย วิหารํ คนฺตฺวา เอวรูเป เจติยงฺคเณ อนุสญฺจริตุํ เอวรูปญฺจ มธุรํ ธมฺมกถํ โสตุํ ลภนฺตี’ติ มุตฺตราสิสทิสํ เจติยํ ปสฺสนฺติยาเอว อุเพฺพคาปีติ อุทปาทิฯ สา อากาเส ลงฺฆิตฺวา มาตาปิตูนํ ปุริมตรํเยว อากาสโต เจติยงฺคเณ โอรุยฺห เจติยํ วนฺทิตฺวา ธมฺมํ สุณมานา อฏฺฐาสิฯ อถ นํ มาตาปิตโร อาคนฺตฺวา ‘อมฺม, ตฺวํ กตเรน มเคฺคน อาคตาสี’ติ ปุจฺฉิํสุฯ สา ‘อากาเสน อาคตามฺหิ, น มเคฺคนา’ติ วตฺวา ‘อมฺม, อากาเสน นาม ขีณาสวา สญฺจรนฺติ, ตฺวํ กถํ อาคตา’ติ ปุฏฺฐา อาห – ‘มยฺหํ จนฺทาโลเกน เจติยํ โอโลเกนฺติยา ฐิตาย พุทฺธารมฺมณา พลวปีติ อุปฺปชฺชติ, อถาหํ เนว อตฺตโน ฐิตภาวํ น นิสินฺนภาวํ อญฺญาสิํ, คหิตนิมิเตฺตเนว ปน อากาสํ ลงฺฆิตฺวา เจติยงฺคเณ ปติฏฺฐิตามฺหี’ติฯ เอวํ อุเพฺพคาปีติ อากาเส ลงฺฆาปนปฺปมาณา โหติฯ

ผรณปีติยา ปน อุปฺปนฺนาย สกลสรีรํ ธมิตฺวา ปูริตวตฺถิ วิย, มหตา อุทโกเฆน ปกฺขนฺทปพฺพตกุจฺฉิ วิย จ อนุปริปฺผุฏํ โหติฯ สา ปเนสา ปญฺจวิธา ปีติ คพฺภํ คณฺหนฺตี ปริปากํ คจฺฉนฺตี ทุวิธํ ปสฺสทฺธิํ ปริปูเรติ – กายปสฺสทฺธิญฺจ จิตฺตปสฺสทฺธิญฺจฯ ปสฺสทฺธิ คพฺภํ คณฺหนฺตี ปริปากํ คจฺฉนฺตี ทุวิธํ สุขํ ปริปูเรติ – กายิกํ เจตสิกญฺจฯ สุขํ คพฺภํ คณฺหนฺตํ ปริปากํ คจฺฉนฺตํ ติวิธํ สมาธิํ ปริปูเรติ – ขณิกสมาธิํ อุปจารสมาธิํ อปฺปนาสมาธินฺติฯ ตาสุ ฐเปตฺวา อปฺปนาสมาธิปูริกํ อิตรา เทฺวปิ อิธ ยุชฺชนฺติฯ

สุขยตีติ **สุขํ;** ยสฺส อุปฺปชฺชติ ตํ สุขิตํ กโรตีติ อโตฺถฯ สุฏฺฐุ วา ขาทติ, ขนติ จ กายจิตฺตาพาธนฺติ สุขํฯ โสมนสฺสเวทนาเยตํ นามํฯ ตสฺส ลกฺขณาทีนิ เวทนาปเท วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ

อปโร นโย – สาตลกฺขณํ สุขํ, สมฺปยุตฺตานํ อุปพฺรูหนรสํ, อนุคฺคหณปจฺจุปฏฺฐานํฯ สติปิ จ เนสํ ปีติสุขานํ กตฺถจิ อวิปฺปโยเค, อิฏฺฐารมฺมณปฏิลาภตุฏฺฐิ ปีติ; ปฏิลทฺธรสานุภวนํ สุขํฯ ยตฺถ ปีติ ตตฺถ สุขํฯ ยตฺถ สุขํ ตตฺถ น นิยมโต ปีติฯ สงฺขารกฺขนฺธสงฺคหิตา ปีติ, เวทนากฺขนฺธ

สงฺคหิตํ สุขํฯ กนฺตารขินฺนสฺส วนโนฺตทกทสฺสนสวเนสุ วิย ปีติฯ วนจฺฉายาปเวสนอุทกปริโภเคสุ วิย สุขํฯ

ยถา หิ ปุริโส มหากนฺตารมคฺคํ ปฏิปนฺโน ฆมฺมปเรโต ตสิโต ปิปาสิโต ปฏิปเถ ปุริสํ ทิสฺวา 'กตฺถ ปานียํ อตฺถี'ติ ปุจฺเฉยฺยฯ โส 'อฏวึ อุตฺตริตฺวา ชาตสฺสรวนสโณฺฑ อตฺถิ, ตตฺถ คนฺตฺวา ลภิสฺสสี'ติ วเทยฺยฯ โส ตสฺส กถํ สุตฺวา หฏฺฐปหโฏฺฐ ภเวยฺยฯ ตโต คจฺฉโนฺต ภูมิยํ ปติตานิ อุปฺปลทลนาลปตฺตาทีนิ ทิสฺวา สุฏฺฐุตรํ หฏฺฐปหโฏฺฐ หุตฺวา คจฺฉโนฺต อลฺลวตฺถ อลฺลเกเส ปุริเส ปเสฺสยฺย, วนกุกฺกุฏโมราทีนํ สทฺทํ สุเณยฺย, ชาตสฺสรปริยเนฺต ชาตํ มณิชาลสทิสํ นีลวนสณฺฑํ ปเสฺสยฺย, สเร ชาตานิ อุปฺปลปทุมกุมุทาทีนิ ปเสฺสยฺย, อจฺฉํ วิปฺปสนฺนํ อุทกํ ปเสฺสยฺยฯ โส ภิโยฺย ภิโยฺย หฏฺฐปหโฏฺฐ หุตฺวา ชาตสฺสรํ โอตริตฺวา ยถารุจิ นฺหตฺวา จ ปิวิตฺวา จ ปฏิปฺปสฺสทฺธทรโถ ภิสมุฬาลโปกฺขราทีนิ ขาทิตฺวา นีลุปฺปลาทีนิ ปิฬนฺธิตฺวา มนฺทาลกมูลานิ ขเนฺธ กริตฺวา อุตฺตริตฺวา สาฏกํ นิวาเสตฺวา, อุทกสาฏกํ อาตเป กตฺวา, สีตจฺฉายาย มนฺทมเนฺท วาเต ปหรเนฺต นิปโนฺน 'อโห สุขํ, อโห สุข'นฺติ วเทยฺยฯ เอวํสมฺปทมิทํ ทฏฺฐพฺพํฯ

ตสฺส หิ ปุริสสฺส ชาตสฺสรวนสณฺฑสวนโต ปฏฺฐาย ยาว อุทกทสฺสนา หฏฺฐปหฏฺฐกาโล วิย ปุพฺพภาคารมฺมเณ หฏฺฐปหฏฺฐาการา ปีติฯ นฺหตฺวา จ ปิวิตฺวา จ สีตจฺฉายาย มนฺทมเนฺท วาเต ปหรเนฺต 'อโห สุขํ, อโห สุข'นฺติ วทโต นิปนฺนกาโล วิย พลวปฺปตฺตํ อารมฺมณรสานุภวนาการสณฺฐิตํ สุขํฯ ตสฺมึ ตสฺมึ สมเย ปากฏภาวโต เจตํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ยตฺถ ปน ปีติ สุขมฺปิ ตตฺถ อตฺถีติ วุตฺตเมเวตํฯ

จิตฺตเสฺสกคฺคตาติ จิตฺตสฺส เอกคฺคภาโว; สมาธิเสฺสตํ นามํฯ ลกฺขณาทีสุ ปนสฺส อฏฺฐกถายํ ตาว วุตฺตํ – ''ปาโมกฺขลกฺขโณ จ สมาธิ อวิเกฺขปลกฺขโณ จ''ฯ ยถา หิ กูฏาคารกณฺณิกา เสสทพฺพสมฺภารานํ อาพนฺธนโต ปมุขา โหติ เอวเมว สพฺพกุสลธมฺมานํ สมาธิจิเตฺตน อิชฺฌนโต สเพฺพสมฺปิ เตสํ ธมฺมานํ สมาธิ ปาโมโกฺข โหติฯ เตน วุตฺตํ –

''ยถา, มหาราช, กูฏาคารสฺส ยา กาจิ โคปานสิโย สพฺพา ตา กูฏงฺคมา โหนฺติ, กูฏนินฺนา กูฏสโมสรณา, กูฏํ ตาสํ อคฺคมกฺขายติ, เอวเมว โข, มหาราช, เย เกจิ กุสลา ธมฺมา สเพฺพ เต สมาธินินฺนา โหนฺติ, สมาธิโปณา, สมาธิปพฺภารา, สมาธิ เตสํ อคฺคมกฺขายตี''ติ (มิ. ป. ๒.๑.๑๔)ฯ

ยถา จ เสนงฺคํ ปตฺวา ราชา นาม ยตฺถ ยตฺถ เสนา โอสีทติ ตํ ตํ ฐานํ คจฺฉติ, ตสฺส คตคตฏฺฐาเน เสนา ปริปูรติ, ปรเสนา ภิชฺชิตฺวา ราชานเมว อนุวตฺตติ, เอวเมว สหชาตธมฺมานํ วิกฺขิปิตุํ วิปฺปกิริตุํ อปฺปทานโต สมาธิ อวิเกฺขปลกฺขโณ นาม โหตีติฯ

อปโร ปน นโย – อยํ จิตฺตเสฺสกคฺคตาสงฺขาโต สมาธิ นาม อวิสารลกฺขโณ วา อวิเกฺขปลกฺขโณ วา, สหชาตธมฺมานํ, สมฺปิณฺฑนรโส นฺหานิยจุณฺณานํ อุทกํ วิย, อุปสมปจฺจุปฏฺฐาโน ญาณปจฺจุปฏฺฐาโน วาฯ ''สมาหิโต ยถาภูตํ ชานาติ ปสฺสตี''ติ หิ วุตฺตํฯ วิเสสโต สุขปทฏฺฐาโน, นิวาเต ทีปจฺจีนํ ฐิติ วิย เจตโส ฐิตีติ ทฏฺฐโพฺพฯ

อินฺทฺริยราสิวณฺณนา

สทฺทหนฺติ เอตาย, สยํ วา สทฺทหติ, สทฺทหนมตฺตเมว วา เอสาติ **สทฺธา**ฯ สาว อสฺสทฺธิยสฺส อภิภวนโต อธิปติยเฏฺฐน อินฺทฺริยํฯ อธิโมกฺขลกฺขเณ วา อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺ

ริยํฯ สทฺธาว อินฺทฺริยํ **สทฺธินฺทฺริยํ**ฯ สา ปเนสา สมฺปสาทนลกฺขณา จ สทฺธา สมฺปกฺขนฺทน ลกฺขณา จฯ

ยถา หิ รโญฺญ จกฺกวตฺติสฺส อุทกปฺปสาทโก มณิ อุทเก ปกฺขิโตฺต ปงฺกเสวาลปณกกทฺทมํ สนฺนิสีทาเปติ, อุทกํ อจฺฉํ กโรติ วิปฺปสนฺนํ อนาวิลํ, เอวเมว สทฺธา อุปฺปชฺชมานา นีวรเณ วิกฺขเมฺภติ, กิเลเส สนฺนิสีทาเปติ, จิตฺตํ ปสาเทติ, อนาวิลํ กโรติฯ ปสเนฺนน จิเตฺตน โยคาวจโร กุลปุโตฺต ทานํ เทติ, สีลํ สมาทิยติ, อุโปสถกมฺมํ กโรติ, ภาวนํ อารภติฯ เอวํ ตาว สทฺธา สมฺปสาทนลกฺขณาติ เวทิตพฺพาฯ เตนาห **อายสฺมา นาคเสโน** –

‘‘ยถา, มหาราช, ราชา จกฺกวตฺติ จตุรงฺคินิยา เสนาย สทฺธึ อทฺธานมคฺคปฺปฏิปโนฺน ปริตฺตํ อุทกํ ตเรยฺย, ตํ อุทกํ หตฺถีหิ จ อเสฺสหิ จ รเถหิ จ ปตฺตีหิ จ สงฺขุภิตํ ภเวยฺย อาวิลํ ลุลิตํ กลลีภูตํ, อุตฺติโณฺณ จ ราชา จกฺกวตฺติ มนุเสฺส อาณาเปยฺย ‘ปานียํ ภเณ อาหรถ, ตํ ปิวิสฺสามี’ติฯ รโญฺญ จ อุทกปฺปสาทโก มณิ ภเวยฺยฯ ‘เอวํ เทวา’ติ โข เต มนุสฺสา รโญฺญ จกฺกวตฺติสฺส ปฏิสฺสุตฺวา ตํ อุทกปฺปสาทกํ มณึ อุทเก ปกฺขิเปยฺยุํฯ ตสฺมึ อุทเก ปกฺขิตฺตมเตฺต ปงฺกเสวาลปณกํ วิคเจฺฉยฺย, กทฺทโม จ สนฺนิสีเทยฺย, อจฺฉํ ภเวยฺย อุทกํ วิปฺปสนฺนํ อนาวิลํ, ตโต รโญฺญ จกฺกวตฺติสฺส ปานียํ อุปนาเมยฺยุํ – ‘ปิวตุ เทโว ปานียํ’นฺติฯ

‘‘ยถา , มหาราช, อุทกํ เอวํ จิตฺตํ ทฏฺฐพฺพํฯ ยถา เต มนุสฺสา เอวํ โยคาวจโร ทฏฺฐโพฺพฯ ยถา ปงฺกเสวาลปณกํ กทฺทโม จ เอวํ กิเลสา ทฏฺฐพฺพาฯ ยถา อุทกปฺปสาทโก มณิ เอวํ สทฺธา ทฏฺฐพฺพาฯ ยถา อุทกปฺปสาทเก มณิมฺหิ ปกฺขิตฺตมเตฺต ปงฺกเสวาลปณกํ วิคจฺฉติ กทฺทโม จ สนฺนิสีทติ, อจฺฉํ ภวติ อุทกํ วิปฺปสนฺนํ อนาวิลํ, เอวเมว โข, มหาราช, สทฺธา อุปฺปชฺชมานา นีวรเณ วิกฺขเมฺภติ, วินีวรณํ จิตฺตํ โหติ อจฺฉํ วิปฺปสนฺนํ อนาวิล’’นฺติ (มิ. ป. ๒.๑.๑๐)ฯ

ยถา ปน กุมฺภิลมกรคาหรกฺขสาทิกิณฺณํ ปูรํ มหานทึ อาคมฺม ภีรุกชโน อุโภสุ ตีเรสุ ติฏฺฐติฯ สงฺคามสูโร ปน มหาโยโธ อาคนฺตฺวา ‘กสฺมา ฐิตตฺถา’ติ ปุจฺฉิตฺวา ‘สปฺปฏิภยภาเวน โอตริตุํ น วิสหามา’ติ วุเตฺต สุนิสิตํ อสึ คเหตฺวา ‘มม ปจฺฉโต เอถ, มา ภายิตฺถา’ติ วตฺวา นทึ โอตริตฺวา อาคตาคเต กุมฺภิลาทโย ปฏิพาหิตฺวา โอริมตีรโต มนุสฺสานํ โสตฺถิภาวํ กโรโนฺต ปาริมตีรํ เนติฯ ปาริมตีรโตปิ โสตฺถินา โอริมตีรํ อาเนติฯ เอวเมว ทานํ ททโต สีลํ รกฺขโต อุโปสถกมฺมํ กโรโต ภาวนํ อารภโต สทฺธา ปุพฺพงฺคมา ปุเรจาริกา โหติฯ เตน วุตฺตํ ‘สมฺปกฺขนฺทนลกฺขณา จ สทฺธา’ติฯ

อปโร นโย – สทฺทหนลกฺขณา สทฺธา, โอกปฺปนลกฺขณา วาฯ ปสาทนรสา อุทกปฺปสาทกมณิ วิย, ปกฺขนฺทนรสา วา โอฆุตฺตรโณ วิยฯ อกาลุสิยปจฺจุปฏฺฐานา, อธิมุตฺติปจฺจุปฏฺฐานา วาฯ สเทฺธยฺยวตฺถุปทฏฺฐานา โสตาปตฺติยงฺคปทฏฺฐานา วา, สา หตฺถวิตฺตพีชานิ วิย ทฏฺฐพฺพาฯ

วีรสฺส ภาโว วีริยํ, วีรานํ วา กมฺมํ วีริยํฯ วิธินา วา นเยน อุปาเยน อีรยิตพฺพํ ปวตฺตยิตพฺพนฺติ วีริยํฯ ตเทว โกสชฺชสฺส อภิภวนโต อธิปติยเฏฺฐน อินฺทฺริยํฯ ปคฺคหณลกฺขเณ วา อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํฯ วีริยเมว อินฺทฺริยํ **วีริยินฺทฺริยํ**ฯ ตํ ปเนตํ อุปตฺถมฺภนลกฺขณญฺจ วีริยํ ปคฺคหณลกฺขณญฺจฯ ยถา หิ ชิณฺณฆรํ อาคนฺตุเกน ถูณุปตฺถเมฺภน ติฏฺฐติ, เอวเมว โยคาวจโร วีริยุปตฺถเมฺภน อุปตฺถมฺภิโต หุตฺวา สพฺพกุสลธเมฺมหิ น หายติ, น ปริหายติฯ เอวํ ตาวสฺส อุปตฺถมฺภนลกฺขณตา เวทิตพฺพาฯ เตนาห **เถโร นาคเสโน** –

‘‘ยถา , มหาราช, ปุริโส เคเห ปตนฺเต ตมเญฺญน ทารุนา อุปตฺถมฺภยฺย, อุปตฺถมฺภิตํ สนฺตํ เอวํ ตํ เคหํ น ปเตยฺย, เอวเมว โข มหาราช อุปตฺถมฺภนลกฺขณํ วีริยํ, วีริยุปตฺถมฺภิตา ส เพฺพ กุสลา ธมฺมา น หายนฺติ น ปริหายนฺตี’’ติ (มิ. ป. ๒.๑.๑๒)ฯ

ยถา วา ปน ขุทฺทิกาย จ มหติกาย จ เสนาย สงฺคาเม ปวตฺเต ขุทฺทิกา เสนา โอลีเยยฺย, ตโต รโญฺญ อาโรเจยฺย, ราชา พลวาหนํ เปเสยฺย, เตน ปคฺคหิตา สกเสนา ปรเสนํ ปราเชยฺย, เอวเมว วีริยํ สหชาตสมฺปยุตฺตธมฺมานํ โอลียิตุํ โอสกฺกิตุํ น เทติ, อุกฺขิปติ, ปคฺคณฺหาติฯ เตน วุตฺตํ ‘ปคฺคหณลกฺขณญฺจ วีริย’นฺติฯ

อปโร นโย – อุสฺสาหลกฺขณํ วีริยํ, สหชาตานํ อุปตฺถมฺภนรสํ, อสํสีทนภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, ‘‘สํวิโคฺค โยนิโส ปทหตี’’ติ (อ. นิ. ๔.๑๑๓) วจนโต สํเวคปทฏฺฐานํ, วีริยารมฺภวตฺถุปทฏฺฐานํ วาฯ สมฺมา อารทฺธํ สพฺพาสํ สมฺปตฺตีนํ มูลํ โหตีติ ทฏฺฐพฺพํฯ

สรนฺติ เอตาย, สยํ วา สรติ, สรณมตฺตเมว วา เอสาติ สติฯ สาว มุฏฺฐสฺสจฺจสฺส อภิภวน โต อธิปติยเฏฺฐน อินฺทฺริยํ, อุปฏฺฐานลกฺขเณ วา อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํฯ สติ เอว อินฺทฺริยํ **สตินฺทฺริยํ**ฯ สา ปเนสา อปิลาปนลกฺขณา จ สติ อุปคฺคณฺหนลกฺขณา จฯ ยถา หิ รโญฺญ ภณฺฑาคาริโก ทสวิธํ รตนํ โคปยโนฺต สายํปาตํ ราชานํ อิสฺสริยสมฺปตฺตึ สลฺลกฺขาเปติ สาเร ติ, เอวเมว สติ กุสลํ ธมฺมํ สลฺลกฺขาเปติ สราเปติฯ เตนาห **เถโร** –

‘‘ยถา, มหาราช, รโญฺญ จกฺกวตฺติสฺส ภณฺฑาคาริโก ราชานํ จกฺกวตฺตึ สายํปาตํ ยสํ ส ราเปติ – ‘เอตฺตกา, เทว, หตฺถี, เอตฺตกา อสฺสา, เอตฺตกา รถา, เอตฺตกา ปตฺตี, เอตฺตกํ หิรญฺญํ, เอตฺตกํ สุวณฺณํ, เอตฺตกํ สพฺพํ สาปเตยฺยํ, ตํ เทโว สรตู’ติ, เอวเมว โข, มหาราช, สติ กุสเล ธเมฺม อปิลาเปติ – อิเม จตฺตาโร สติปฏฺฐานา, อิเม จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา, อิเม จตฺตาโร อิทฺธิปาทา, อิมานิ ปญฺจินฺทฺริยานิ, อิมานิ ปญฺจ พลานิ, อิเม สตฺต โพชฺฌงฺคา, อยํ อริโย อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค, อยํ สมโถ, อยํ วิปสฺสนา, อยํ วิชฺชา, อยํ วิมุตฺติ, อิเม โลกุตฺตรา ธมฺ มาติฯ เอวํ โข, มหาราช, อปิลาปนลกฺขณา สตี’’ติ (มิ. ป. ๒.๑.๑๓)ฯ

ยถา ปน รโญฺญ จกฺกวตฺติสฺส ปริณายกรตนํ รโญฺญ อหิเต จ หิเต จ ญตฺวา อหิเต อปยา เปติ, หิเต อุปยาเปติ, เอวเมว สติ หิตาหิตานํ ธมฺมานํ คติโย สมเนฺวสิตฺวา ‘อิเม กายทุจฺจริต าทโย ธมฺมา อหิตา’ติ อหิเต ธเมฺม อปนุเทติ , ‘อิเม กายสุจริตาทโย ธมฺมา หิตา’ติ หิเต ธ เมฺม อุปคฺคณฺหาติฯ เตนาห เถโร –

‘‘ยถา, มหาราช, รโญฺญ จกฺกวตฺติสฺส ปริณายกรตนํ รโญฺญ หิตาหิเต ชานาติ ‘อิเม รโญฺญ หิตา อิเม อหิตา, อิเม อุปการา อิเม อนุปการา’ติ, ตโต อหิเต อปนุเทติ หิเต อุป คฺคณฺหาติ, เอวเมว โข, มหาราช, สติ อุปฺปชฺชมานา หิตาหิตานํ ธมฺมานํ คติโย สมเนฺวสติ ‘อิเม ธมฺมา หิตา อิเม ธมฺมา อหิตา, อิเม ธมฺมา อุปการา อิเม ธมฺมา อนุปการา’ติ , ตโต อหิ เต ธเมฺม อปนุเทติ หิเต ธเมฺม อุปคฺคณฺหาติฯ เอวํ โข, มหาราช, อุปคฺคณฺหนลกฺขณา สตี’’ติ (มิ. ป. ๒.๑.๑๓)ฯ

อปโร นโย – อปิลาปนลกฺขณา สติ, อสโมฺมสนรสา, อารกฺขปจฺจุปฏฺฐานา วิสยาภิมุขี ภาวปจฺจุปฏฺฐานา วา, ถิรสญฺญาปทฏฺฐานา, กายาทิสติปฏฺฐานปทฏฺฐานา วา, อารมฺมเณ ทฬฺหํ ปติฏฺฐิตตฺตา ปน เอสิกา วิย, จกฺขุทฺวาราทิรกฺขณโต โทวาริโก วิย จ ทฏฺฐพฺพาฯ

อารมฺมเณ จิตฺตํ สมฺมา อธิยติ ฐเปตีติ สมาธิฯ โสว วิเกฺขปสฺส อภิภวนโต อธิปติยเฏฺฐน อินฺทฺริยํฯ อวิเกฺขปลกฺขเณ วา อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํฯ สมาธิเยว อินฺทฺริยํ **สมาธินฺทฺริยํ**ฯ ลกฺขณาทีนิ ปนสฺส เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ

ปชานาตีติ ปญฺญาฯ กึ ปชานาติ? 'อิทํ ทุกฺข'นฺติอาทินา นเยน อริยสจฺจานิฯ **อฏฺฐกถายํ** ปน 'ปญฺญาเปตีติ ปญฺญา'ติ วุตฺตํฯ กินฺติ ปญฺญาเปตีติ? อนิจฺจํ ทุกฺขํ อนตฺตาติ ปญฺญาเปติฯ สาว อวิชฺชาย อภิภวนโต อธิปติยเฏฺฐน อินฺทฺริยํฯ ทสฺสนลกฺขเณ วา อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํฯ ปญฺญาว อินฺทฺริยํ **ปญฺญินฺทฺริยํ**ฯ สา ปเนสา โอภาสนลกฺขณา จ ปญฺญา ปชานนลกฺขณา จฯ ยถา หิ จตุภิตฺติเก เคเห รตฺติภาเค ทีเป ชลิเต อนฺธกาโร นิรุชฺฌติ อาโลโก ปาตุภวติ, เอวเมว โอภาสนลกฺขณา ปญฺญาฯ ปโญฺญภาสสโม โอภาโส นาม นตฺถิฯ ปญฺญวโต หิ เอกปลฺลเงฺกน นิสินฺนสฺส ทสสหสฺสิโลกธาตุ เอกาโลกา โหติฯ เตนาห **เถโร** –

''ยถา, มหาราช, ปุริโส อนฺธกาเร เคเห ปทีปํ ปเวเสยฺย, ปวิโฏฺฐ ปทีโป อนฺธการํ วิทฺธํเสติ, โอภาสํ ชเนติ, อาโลกํ วิทํเสติ, ปากฏานิ จ รูปานิ กโรติ, เอวเมว โข, มหาราช, ปญฺญา อุปฺปชฺชมานา อวิชฺชนฺธการํ วิทฺธํเสติ, วิโชฺชภาสํ ชเนติ, ญาณาโลกํ วิทํเสติ, ปากฏานิ จ อริยสจฺจานิ กโรติฯ เอวํ โข, มหาราช, โอภาสนลกฺขณา ปญฺญา''ติ (มิ. ป. ๒.๑.๑๕)ฯ

ยถา ปน เฉโก ภิสโกฺก อาตุรานํ สปฺปายาสปฺปายานิ โภชนานิ ชานาติ, เอวํ ปญฺญา อุปฺปชฺชมานา กุสลากุสเล เสวิตพฺพาเสวิตเพฺพ หีนปฺปณีตกณฺหสุกฺกสปฺปฏิภาคอปฺปฏิภาเค ธเมฺม ปชานาติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ **ธมฺมเสนาปตินา** – ''ปชานาติ ปชานาตีติ โข, อาวุโส, ตสฺมา ปญฺญวาติ วุจฺจติฯ กิญฺจ ปชานาติ? อิทํ ทุกฺขนฺติ ปชานาตี''ติ (ม. นิ. ๑.๔๔๙) วิตฺถาเรตพฺพํฯ เอวมสฺสา ปชานนลกฺขณตา เวทิตพฺพาฯ

อปโร นโย – ยถาสภาวปฏิเวธลกฺขณา ปญฺญา; อกฺขลิตปฏิเวธลกฺขณา วา กุสลิสฺสาสขิตฺตอุสฺปฏิเวโธ วิยฯ วิสโยภาสรสา ปทีโป วิยฯ อสโมฺมหปจฺจุปฏฺฐานา อรญฺญคตสุเทสโก วิยฯ

มนตีติ มโน; วิชานาตีติ อโตฺถฯ **อฏฺฐกถาจริยา** ปนาหุ – นาฬิยา มินมาโน วิย, มหาตุลาย ธารยมาโน วิย จ, อารมฺมณํ มินติ ปชานาตีติ มโนติฯ ตเทว มนนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํฯ มโนว อินฺทฺริยํ **มนินฺทฺริยํ**ฯ เหฏฺฐา วุตฺตจิตฺตเสฺสเวตํ เววจนํฯ

ปีติโสมนสฺสสมฺปโยคโต โสภนํ มโน อสฺสาติ สุมโนฯ สุมนสฺส ภาโว โสมนสฺสํฯ สาตลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํฯ โสมนสฺสเมว อินฺทฺริยํ **โสมนสฺสินฺทฺริยํ**ฯ เหฏฺฐา วุตฺตเวทนาเยเวตํ เววจนํฯ

ชีวนฺติ เตน ตํสมฺปยุตฺตกา ธมฺมาติ ชีวิตํฯ อนุปาลนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํฯ ชีวิตเมว อินฺทฺริยํ **ชีวิตินฺทฺริยํ**ฯ ตํ ปวตฺตสนฺตตาธิปเตยฺยํ โหติฯ ลกฺขณาทีหิ ปน อตฺตนา อวินิภุตฺตานํ ธมฺมานํ อนุปาลนลกฺขณํ ชีวิตินฺทฺริยํ, เตสํ ปวตฺตนรสํ, เตสํเยว ฐปนปจฺจุปฏฺฐานํ, ยาปยิตพฺพธมฺมปทฏฺฐานํฯ สเนฺตปิ จ อนุปาลนลกฺขณาทิมฺหิ วิธาเน อตฺถิกฺขเณเยว ตํ เต ธเมฺม อนุปาเลติ อุทกํ วิย อุปฺปลาทีนิ, ยถาสกํปจฺจยุปฺปเนฺนปิ จ ธเมฺม ปาเลติ ธาตี วิย กุมารํ, สยํปวตฺติตธมฺมสมฺพเนฺธเนว จ ปวตฺตติ นิยามโก วิย, น ภงฺคโต อุทฺธํ ปวตฺตยติ อตฺตโน จ ปวตฺตยิตพฺพานญฺจ อภาวา, น ภงฺคกฺขเณ ฐเปติ สยํ ภิชฺชมานตฺตา ขียมาโน วิย วฏฺฏิสิเนโห

ทีปสิขํฯ น จ อนุปาลนปวตฺตนฏฺฐปนานุภาววิรหิตํ ยถาวุตฺตกฺขเณ ตสฺส ตสฺส สาธนโตติ ทฏฺฐพฺพํฯ

มคฺคงฺคราสิวณฺณนา

สมฺมาทิฏฺฐิอาทีสุ ทสฺสนเฏฺฐน สมฺมาทิฏฺฐิฯ อภินิโรปนเฏฺฐน สมฺมาสงฺกโปฺป, ปคฺคหนเฏฺฐน สมฺมาวายาโม, อุปฏฺฐานเฏฺฐน สมฺมาสติ, อวิเกฺขปนเฏฺฐน สมฺมาสมาธีติ เวทิตโพฺพฯ วจนตฺถโต ปน สมฺมา ปสฺสติ, สมฺมา วา ตาย ปสฺสนฺตีติ **สมฺมาทิฏฺฐิ**ฯ สมฺมา สงฺกเปฺปติ, สมฺมา วา เตน สงฺกเปฺปนฺตีติ **สมฺมาสงฺกโปฺป**ฯ สมฺมา วายาเมติ, สมฺมา วา เตน วายมนฺตีติ **สมฺมาวายาโม**ฯ สมฺมา สรติ, สมฺมา วา ตาย สรนฺตีติ **สมฺมาสติ**ฯ สมฺมา สมาธิยติ, สมฺมา วา เตน สมาธิยนฺตีติ **สมฺมาสมาธิ**ฯ อปิจ, ปสตฺถา สุนฺทรา วา ทิฏฺฐิ สมฺมาทิฏฺฐีติฯ อิมินาปิ นเยน เตสํ วจนโตฺถ เวทิตโพฺพฯ ลกฺขณาทีนิ ปน เหฏฺฐา วุตฺตาเนวฯ

พลราสิวณฺณนา

สทฺธาพลาทีสุปิ สทฺธาทีนิ วุตฺตตฺถาเนวฯ อกมฺปิยเฏฺฐน ปน พลนฺติ เวทิตพฺพํฯ เอวเมเตสุ อสฺสทฺธิเย น กมฺปตีติ **สทฺธาพลํ**ฯ โกสเชฺช น กมฺปตีติ **วีริยพลํ**ฯ มุฏฺฐสฺสเจฺจ น กมฺปตีติ **สติพลํ**ฯ อุทฺธเจฺจ น กมฺปตีติ **สมาธิพลํ**ฯ อวิชฺชาย น กมฺปตีติ **ปญฺญาพลํ**ฯ อหิริเก น กมฺปตีติ **หิริพลํ** ฯ อโนตฺตเปฺป น กมฺปตีติ **โอตฺตปฺปพล**นฺติฯ อยํ อุภยปทวเสน อตฺถวณฺณนา โหติฯ

ตตฺถ ปุริมานิ ปญฺจ เหฏฺฐา ลกฺขณาทีหิ ปกาสิตาเนวฯ ปจฺฉิมทฺวเย กายทุจฺจริตาทีหิ หิริยตีติ **หิรี;** ลชฺชาเยตํ อธิวจนํฯ เตหิ เอว โอตฺตปฺปตีติ **โอตฺตปฺปํ;** ปาปโต อุเพฺพคเสฺสตํ อธิวจนํฯ เตสํ นานากรณทีปนตฺถํ 'สมุฏฺฐานํ อธิปติ ลชฺชา ภยลกฺขเณน จา'ติ อิมํ มาติกํ ฐเปตฺวา อยํ วิตฺถารกถา วุตฺตาฯ

อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานา หิรี นาม; พหิทฺธาสมุฏฺฐานํ โอตฺตปฺปํ นามฯ อตฺตาธิปติ หิรี นาม; โลกาธิปติ โอตฺตปฺปํ นามฯ ลชฺชาสภาวสณฺฐิตา หิรี นาม; ภยสภาวสณฺฐิตํ โอตฺตปฺปํ นามฯ สปฺปติสฺสวลกฺขณา หิรี นาม; วชฺชภีรุกภยทสฺสาวิลกฺขณํ โอตฺตปฺปํ นามฯ

ตตฺถ อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานํ หิริํ จตูหิ การเณหิ สมุฏฺฐาเปติ – ชาติํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา, วยํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา, สูรภาวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา, พาหุสจฺจํ ปจฺจเวกฺขิตฺวาฯ กถํ? 'ปาปกรณํ นาเมตํ น ชาติสมฺปนฺนานํ กมฺมํ, หีนชจฺจานํ เกวฏฺฏาทีนํ อิทํ กมฺมํฯ มาทิสสฺส ชาติสมฺปนฺนสฺส อิทํ กมฺมํ กาตุํ น ยุตฺต'นฺติ, เอวํ ตาว ชาติํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปาณาติปาตาทิปาปํ อกโรโนฺต หิริํ สมุฏฺฐาเปติฯ ตถา 'ปาปกรณํ นาเมตํ ทหเรหิ กตฺตพฺพํ กมฺมํ, มาทิสสฺส วเย ฐิตสฺส อิทํ กมฺมํ กาตุํ น ยุตฺต'นฺติ, เอวํ วยํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปาณาติปาตาทิปาปํ อกโรโนฺต หิริํ สมุฏฺฐาเปติฯ ตถา 'ปาปกมฺมํ นาเมตํ ทุพฺพลชาติกานํ กมฺมํ, น สูรภาวานํฯ มาทิสสฺส สูรภาวสมฺปนฺนสฺส อิทํ กมฺมํ กาตุํ น ยุตฺต'นฺติ, เอวํ สูรภาวํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปาณาติปาตาทิปาปํ อกโรโนฺต หิริํ สมุฏฺฐาเปติฯ ตถา 'ปาปกมฺมํ นาเมตํ อนฺธพาลานํ กมฺมํ, น ปณฺฑิตานํฯ มาทิสสฺส ปณฺฑิตสฺส พหุสฺสุตสฺส อิทํ กมฺมํ กาตุํ น ยุตฺต'นฺติ, เอวํ พาหุสจฺจํ ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปาณาติปาตาทิปาปํ อกโรโนฺต หิริํ สมุฏฺฐาเปติฯ เอวํ อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานหิริํ จตูหิ การเณหิ สมุฏฺฐาเปติฯ สมุฏฺฐาเปตฺวา จ ปน อตฺตโน จิเตฺต หิริํ ปเวเสตฺวา ปาปกมฺมํ น กโรติฯ เอวํ อชฺฌตฺตสมุฏฺฐานา หิรี นาม โหติฯ

กถํ พหิทฺธาสมุฏฺฐานํ โอตฺตปฺปํ นาม? สเจ ตฺวํ ปาปกมฺมํ กริสฺสสิ จตูสุ ปริสาสุ ครหปฺปตฺโต ภวิสฺสสิฯ

> ครหิสฺสนฺติ ตํ วิญฺญู, อสุจึ นาคริโก ยถา;
> วชฺชิโต สีลวนฺเตหิ, กถํ ภิกฺขุ กริสฺสสีติฯ

เอวํ ปจฺจเวกฺขโนฺต หิ พหิทฺธาสมุฏฺฐิเตน โอตฺตเปฺปน ปาปกมฺมํ น กโรติฯ เอวํ พหิทฺธาสมุฏฺฐานํ โอตฺตปฺปํ นาม โหติฯ

กถํ อตฺตาธิปติ หิรี นาม? อิเธกโจฺจ กุลปุโตฺต อตฺตานํ อธิปตึ เชฏฺฐกํ กตฺวา ‘มาทิสสฺส สทฺธาปพฺพชิตสฺส พหุสฺสุตสฺส ธุตงฺคธรสฺส น ยุตฺตํ ปาปกมฺมํ กาตฺ’นฺติ ปาปํ น กโรติฯ เอวํ อตฺตาธิปติ หิรี นาม โหติฯ เตนาห ภควา – ‘‘โส อตฺตานํเยว อธิปตึ เชฏฺฐกํ กริตฺวา อกุสลํ ปชหติ กุสลํ ภาเวติ, สาวชฺชํ ปชหติ อนวชฺชํ ภาเวติ, สุทฺธมตฺตานํ ปริหรตี’’ติ (อ. นิ. ๓.๔๐)ฯ

กถํ โลกาธิปติ โอตฺตปฺปํ นาม? อิเธกโจฺจ กุลปุโตฺต โลกํ อธิปตึ เชฏฺฐกํ กตฺวา ปาปกมฺมํ น กโรติฯ ยถาห – ‘‘มหา โข ปนายํ โลกสนฺนิวาโสฯ มหนฺตสฺมึ โข ปน โลกสนฺนิวาเส สนฺติ สมณพฺราหฺมณา อิทฺธิมโนฺต ทิพฺพจกฺขุกา ปรจิตฺตวิทุโน, เต ทูรโตปิ ปสฺสนฺติ, อาสนฺนาปิ น ทิสฺสนฺติ, เจตสาปิ จิตฺตํ ปชานนฺติ, เตปิมํ เอวํ ชานิสฺสนฺติ ‘ปสฺสถ โภ อิมํ กุลปุตฺตํ, สทฺธา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโต สมาโน โวกิโณฺณ วิหรติ ปาปเกหิ อกุสเลหิ ธเมฺมหี’ติฯ สนฺติ เทวตา อิทฺธิมนฺตินิโย ทิพฺพจกฺขุกา ปรจิตฺตวิทุนิโยฯ ตา ทูรโตปิ ปสฺสนฺติ, อาสนฺนาปิ น ทิสฺสนฺติ, เจตสาปิ จิตฺตํ ปชานนฺติ, ตาปิ มํ ชานิสฺสนฺติ ‘ปสฺสถ โภ อิมํ กุลปุตฺตํ, สทฺธา อคารสฺมา อนคาริยํ ปพฺพชิโต สมาโน โวกิโณฺณ วิหรติ ปาปเกหิ อกุสเลหิ ธเมฺมหี’ติ… โส โลกํเยว อธิปตึ เชฏฺฐกํ กตฺวา อกุสลํ ปชหติ กุสลํ ภาเวติ, สาวชฺชํ ปชหติ อนวชฺชํ ภาเวติ, สุทฺธมตฺตานํ ปริหรตี’’ติ (อ. นิ. ๓.๑๔๖)ฯ เอวํ โลกาธิปติ โอตฺตปฺปํ นาม โหติฯ

ลชฺชาสภาวสณฺฐิตา หิรี, ภยสภาวสณฺฐิตํ โอตฺตปฺปนฺติฯ เอตฺถ ปน **ลชฺชา**ติ ลชฺชนากาโร; เตน สภาเวน สณฺฐิตา หิรีฯ **ภย**นฺติ อปายภยํ; เตน สภาเวน สณฺฐิตํ โอตฺตปฺปํฯ ตทุภยมฺปิ ปาปปริวชฺชเน ปากฏํ โหติฯ เอกโจฺจ หิ, ยถา นาม เอโก กุลปุโตฺต อุจฺจารปสฺสาวาทีนิ กโรโนฺต ลชฺชิตพฺพยุตฺตกํ เอกํ ทิสฺวา ลชฺชนาการปฺปโตฺต ภเวยฺย หีฬิโต, เอวเมว อชฺฌตฺตํ ลชฺชิธมฺมํ โอกฺกมิตฺวา ปาปกมฺมํ น กโรติฯ เอกโจฺจ อปายภยภีโต หุตฺวา ปาปกมฺมํ น กโรติฯ

ตตฺริทํ โอปมฺมํ – ยถา หิ ทฺวีสุ อโยคุเฬสุ เอโก สีตโล ภเวยฺย คูถมกฺขิโต, เอโก อุโณฺหอาทิโตฺตฯ ตตฺถ ปณฺฑิโต สีตลํ คูถมกฺขิตตฺตา ชิคุจฺฉโนฺต น คณฺหาติ, อิตรํ ฑาหภเยนฯ ตตฺถ สีตลสฺส คูถมกฺขนชิคุจฺฉาย อคณฺหนํ วิย อชฺฌตฺตํ ลชฺชิธมฺมํ โอกฺกมิตฺวา ปาปสฺส อกรณํฯ อุณฺหสฺส ฑาหภเยน อคณฺหนํ วิย อปายภเยน ปาปสฺส อกรณํ เวทิตพฺพํฯ

สปฺปติสฺสวลกฺขณา หิรี, วชฺชภีรุกภยทสฺสาวิลกฺขณํ โอตฺตปฺปนฺติฯ อิทมฺปิ ทฺวยํ ปาปปริวชฺชเน เอว ปากฏํ โหติฯ เอกโจฺจ หิ ชาติมหตฺตปจฺจเวกฺขณา สตฺถุมหตฺตปจฺจเวกฺขณา ทายชฺชมหตฺตปจฺจเวกฺขณา สพฺรหฺมจารีมหตฺตปจฺจเวกฺขณาติ จตูหิ การเณหิ สปฺปติสฺสวลกฺขณํ หิรึ สมุฏฺฐาเปตฺวา ปาปํ น กโรติฯ เอกโจฺจ อตฺตานุวาทภยํ ปรานุวาทภยํ ทณฺฑภยํ ทุคฺคติภยนฺติ จตูหิ การเณหิ วชฺชภีรุกภยทสฺสาวิลกฺขณํ โอตฺตปฺปํ สมุฏฺฐาเปตฺวา ปาปํ น กโรติฯ ตตฺถ ชาติมหตฺตปจฺจเวกฺขณาทีนิ เจว อตฺตานุวาทภยาทีนิ จ วิตฺถาเรตฺวา กเถตพฺพานิฯ

มูลราสิวณฺณนา

น ลุพฺภนฺติ เอเตน, สยํ วา น ลุพฺภติ, อลุพฺภนมตฺตเมว วา ตนฺติ **อโลโภ**ฯ อโทสาโมเหสุปิ เอเสว นโยฯ เตสุ อโลโภ อารมฺมเณ จิตฺตสฺส อเคธลกฺขโณ, อลคฺคภาวลกฺขโณ วา กมลทเล ชลพินฺทุ วิยฯ อปริคฺคหณรโส มุตฺตภิกฺขุ วิย ฯ อนลฺลีนภาวปจฺจุปฏฺฐาโน อสุจิมฺหิ ปติตปุริโส วิยฯ อโทโส อจณฺฑิกฺกลกฺขโณ, อวิโรธลกฺขโณ วา อนุกูลมิตฺโต วิยฯ อาฆาตวินยรโส ปริฬาหวินยรโส วา จนฺทนํ วิยฯ โสมฺมภาวปจฺจุปฏฺฐาโน ปุณฺณจนฺโท วิยฯ อโมโหลกฺขณาทีหิ เหฏฺฐา ปญฺญินฺทฺริยปเท วิภาวิโต เอวฯ

อิเมสุ ปน ตีสุ อโลโภ มเจฺฉรมลสฺส ปฏิปกฺโข, อโทโส ทุสฺสีลฺยมลสฺส, อโมโห กุสเลสุ ธมฺเมสุ อภาวนาย ปฏิปกฺโขฯ อโลโภ เจตฺถ ทานเหตุ, อโทโส สีลเหตุ, อโมโห ภาวนาเหตุฯ เตสุ จ อโลเภน อนธิกํ คณฺหาติ, ลุทฺธสฺส อธิกคฺคหณโตฯ อโทเสน อนูนํ, ทุฏฺฐสฺส อูนคฺคหณโตฯ อโมเหน อวิปรีตํ, มูฬฺหสฺส วิปรีตคฺคหณโตฯ

อโลเภน เจตฺถ วิชฺชมานํ โทสํ โทสโต ธาเรนฺโต โทเส ปวตฺตติ; ลุทฺโธ หิ โทสํ ปฏิจฺฉาเทติฯ อโทเสน วิชฺชมานํ คุณํ คุณโต ธาเรนฺโต คุเณ ปวตฺตติ; ทุฏฺโฐ หิ คุณํ มกฺเขติฯ อโมเหน ยาถาวสภาวํ ยาถาวสภาวโต ธาเรนฺโต ยาถาวสภาเว ปวตฺตติฯ มูโฬฺห หิ ‘ตจฺฉํ อตจฺฉนฺติ อตจฺฉํ จ ตจฺฉ’นฺติ คณฺหาติฯ อโลเภน จ ปิยวิปฺปโยคทุกฺขํ น โหติ, ลุทฺธสฺส ปิยสภาวโต ปิยวิปฺปโยคาสหนโต จฯ อโทเสน อปฺปิยสมฺปโยคทุกฺขํ น โหติ, ทุฏฺฐสฺส หิ อปฺปิยสภาวโต อปฺปิยสมฺปโยคาสหนโต จฯ อโมเหน อิจฺฉิตาลาภทุกฺขํ น โหติ, อมูฬฺหสฺส หิ ‘ตํ กุเตตฺถ ลพฺภา’ติเอวมาทิปจฺจเวกฺขณสมฺภวโต (ที. นิ. ๓.๓๔; อ. นิ. ๙.๓๐)ฯ

อโลเภน เจตฺถ ชาติทุกฺขํ น โหติ, อโลภสฺส ตณฺหาปฏิปกฺขโต ตณฺหามูลกตฺตา จ ชาติทุกฺขสฺสฯ อโทเสน ชราทุกฺขํ น โหติ, ติกฺขโทสสฺส ขิปฺปํ ชราสมฺภวโตฯ อโมเหน มรณทุกฺขํ น โหติ, สโมฺมหมรณฺหิ ทุกฺขํ, น เจตํ อมูฬฺหสฺส โหติฯ อโลเภน จ คหฏฺฐานํ, อโมเหน ปพฺพชิตานํ, อโทเสน ปน สเพฺพสมฺปิ สุขสํวาสตา โหติฯ

วิเสสโต เจตฺถ อโลเภน เปตฺติวิสเย อุปฺปตฺติ น โหติฯ เยภุเยฺยน หิ สตฺตา ตณฺหาย เปตฺติวิสยํ อุปฺปชฺชนฺติ, ตณฺหาย จ ปฏิปกฺโข อโลโภฯ อโทเสน นิรเย อุปฺปตฺติ น โหติฯ โทเสน หิ จณฺฑชาติตาย โทสสทิสํ นิรยํ อุปฺปชฺชนฺติฯ โทสสฺส จ ปฏิปกฺโข อโทโสฯ อโมเหน ติรจฺฉานโยนิยํ นิพฺพตฺติ น โหติฯ โมเหน หิ นิจฺจสมฺมูฬฺหํ ติรจฺฉานโยนึ อุปฺปชฺชนฺติฯ โมหสฺส ปฏิปกฺโข จ อโมโหฯ เอเตสุ จ อโลโภ ราควเสน อุปคมนสฺส อภาวกโร, อโทโส โทสวเสน อปคมนสฺส, อโมโห โมหวเสน อมชฺฌตฺตภาวสฺสฯ

ตีหิปิ เจเตหิ ยถาปฏิปาฏิยา เนกฺขมฺมสญฺญา อพฺยาปาทสญฺญา อวิหิํสาสญฺญาติ อิมา ติโสฺสฯ อสุภสญฺญา อปฺปมาณสญฺญา ธาตุสญฺญาติ อิมา จ ติโสฺส สญฺญาโย โหนฺติฯ อโลเภน ปน กามสุขลฺลิกานุโยคอนฺตสฺส, อโทเสน อตฺตกิลมถานุโยคอนฺตสฺส ปริวชฺชนํ โหติ; อโมเหน มชฺฌิมาย ปฏิปตฺติยา ปฏิปชฺชนํฯ ตถา อโลเภน อภิชฺฌากายคนฺถสฺส ปเภทนํ โหติ, อโทเสน พฺยาปาทกายคนฺถสฺส, อโมเหน เสสคนฺถทฺวยสฺสฯ ปุริมานิ จ เทฺว สติปฏฺฐานานิ ปุริมานํ ทฺวินฺนํ อานุภาเวน, ปจฺฉิมานิ ปจฺฉิมเสฺสว อานุภาเวน อิชฺฌนฺติฯ

อโลโภ เจตฺถ อาโรคฺยสฺส ปจฺจโย โหติ; อลุทฺโธ หิ โลภนียมฺปิ อสปฺปายํ น เสวติ, เตน โข อโรโค โหติฯ อโทโส โยพฺพนสฺส; อทุฏฺโฐ หิ วลิปลิตาวเหน โทสคฺคินา อฑยฺหมาโน

ทีฆรตฺตํ ยุวา โหติฯ อโมโห ทีฆายุกตาย; อมูโฬฺห หิ หิตาหิตํ ญตฺวา อหิตํ ปริวชฺชโนฺต หิตญฺจ ปฏิเสวมาโน ทีฆายุโก โหติฯ

อโลโภ เจตฺถ โภคสมฺปตฺติยา ปจฺจโย โหติ, อลุทฺธสฺส หิ จาเคน โภคปฏิลาโภฯ อโทโส มิตฺตสมฺปตฺติยา, เมตฺตาย มิตฺตานํ ปฏิลาภโต เจว อปริหานโต จฯ อโมโห อตฺตสมฺปตฺติยา , อมูโฬฺห หิ อตฺตโน หิตเมว กโรโนฺต อตฺตานํ สมฺปาเทติ ฯ อโลโภ จ ทิพฺพวิหารสฺส ปจฺจโย โหติ, อโทโส พฺรหฺมวิหารสฺส, อโมโห อริยวิหารสฺสฯ

อโลเภน เจตฺถ สกปเกฺขสุ สตฺตสงฺขาเรสุ นิพฺพุโต โหติ, เตสํ วินาเสน อภิสงฺคเหตุกสฺส ทุกฺขสฺส อภาวา; อโทเสน ปรปเกฺขสุ, อทุฏฺฐสฺส หิ เวรีสุปิ เวริสญฺญาย อภาวโต; อโมเหน อุทาสีนปเกฺขสุ, อมูฬฺหสฺส สพฺพาภิสงฺคตาย อภาวโตฯ

อโลเภน จ อนิจฺจทสฺสนํ โหติ; ลุโทฺธ หิ อุปโภคาสาย อนิเจฺจปิ สงฺขาเร อนิจฺจโต น ปสฺสติฯ อโทเสน ทุกฺขทสฺสนํ; อโทสชฺฌาสโย หิ ปริจฺจตฺตอาฆาตวตฺถุปริคฺคโห สงฺขาเรเยว ทุกฺขโต ปสฺสติฯ อโมเหน อนตฺตทสฺสนํ; อมูโฬฺห หิ ยาถาวคหณกุสโล อปริณายกํ ขนฺธปญฺจกํ อปริณายกโต พุชฺฌติฯ ยถา จ เอเตหิ อนิจฺจทสฺสนาทีนิ เอวเมเตปิ อนิจฺจทสฺสนาทีหิ โหนฺติฯ อนิจฺจทสฺสเนน หิ อโลโภ โหติ, ทุกฺขทสฺสเนน อโทโส, อนตฺตทสฺสเนน อโมโห โหติฯ โก หิ นาม ‘อนิจฺจมิท’นฺติ สมฺมา ญตฺวา ตสฺสตฺถาย ปิหํ อุปฺปาเทยฺย, สงฺขาเร วา ‘ทุกฺข’นฺติ ชานโนฺต อปรมฺปิ อจฺจนฺตติขิณํ โกธทุกฺขํ อุปฺปาเทยฺย, อตฺตสุญฺญตญฺจ พุชฺฌิตฺวา ปุน สโมฺมหมาปเชฺชยฺยาติ?

กมฺมปถราสิวณฺณนา

นาภิชฺฌายตีติ **อนภิชฺฌา**ฯ กายิกเจตสิกสุขํ อิธโลกปรโลกหิตํ คุณานุภาวปฏิลทฺธํ กิตฺติสทฺทญฺจ น พฺยาปาเทตีติ **อพฺยาปาโท**ฯ สมฺมา ปสฺสติ, โสภนา วา ทิฏฺฐีติ **สมฺมาทิฏฺฐิ**ฯ อโลภาทีนํเยว ตานิ นามานิฯ เหฏฺฐา ปเนเต ธมฺมา มูลวเสน คหิตา, อิธ กมฺมปถวเสนาติ เวทิตพฺพาฯ

โลกปาลทุกวณฺณนา

หิโรตฺตปฺปานิปิ เหฏฺฐา พลวเสน คหิตานิ, อิธ โลกปาลวเสนฯ โลกญฺหิ อิเม เทฺว ธมฺมา ปาลยนฺติฯ ยถาห –

‘‘เทฺวเม, ภิกฺขเว, สุกฺกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนฺติฯ กตเม เทฺว? หิรี จ โอตฺตปฺปญฺจฯ อิเม โข, ภิกฺขเว, เทฺว สุกฺกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนฺติ ฯ สเจ, ภิกฺขเว, เทฺว สุกฺกา ธมฺมา โลกํ น ปาเลยฺยุํ, นยิธ ปญฺญาเยถ มาตาติ วา, มาตุจฺฉาติ วา, มาตุลานีติ วา, อาจริยภริยาติ วา, ครูนํ ทาราติ วาฯ สเมฺภทํ โลโก อคมิสฺส ยถา อเชฬกา กุกฺกุฏสูกรา โสณสิงฺคาลาฯ ยสฺมา จ โข, ภิกฺขเว, อิเม เทฺว สุกฺกา ธมฺมา โลกํ ปาเลนฺติ, ตสฺมา ปญฺญายติ มาตาติ วา มาตุจฺฉาติ วา มาตุลานีติ วา อาจริยภริยาติ วา ครูนํ ทาราติ วา’’ติ (อ. นิ. ๒.๙)ฯ

ปสฺสทฺธาทิยุคลวณฺณนา

กายสฺส ปสฺสมฺภนํ **กายปสฺสทฺธิ**ฯ จิตฺตสฺส ปสฺสมฺภนํ **จิตฺตปสฺสทฺธิ**ฯ กาโยติ เจตฺถ เวทนาทโย ตโย ขนฺธาฯ อุโภปิ ปเนตา เอกโต กตฺวา กายจิตฺตทรถวูปสมลกฺขณา กายจิตฺตปสฺสทฺธิโย, กายจิตฺตทรถนิมฺมทฺทนรสา, กายจิตฺตานํ อปริปฺผนฺทสีติภาวปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานาฯ กายจิตฺตานํ อวูปสมกรอุทฺธจฺจาทิกิเลสปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

กายสฺส ลหุภาโว **กายลหุตา**ฯ จิตฺตสฺส ลหุภาโว **จิตฺตลหุตา**ฯ ตา กายจิตฺตครุภาววูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตครุภาวนิมฺมทฺทนรสา, กายจิตฺตานํ อทนฺธตาปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานาฯ กายจิตฺตานํ ครุภาวกรถินมิทฺธาทิกิเลสปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

กายสฺส มุทุภาโว **กายมุทุตา**ฯ จิตฺตสฺส มุทุภาโว **จิตฺตมุทุตา**ฯ ตา กายจิตฺตถทฺธภาววูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตถทฺธภาวนิมฺมทฺทนรสา, อปฺปฏิฆาตปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานาฯ กายจิตฺตานํ ถทฺธภาวกรทิฏฺฐิมานาทิกิเลสปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

กายสฺส กมฺมญฺญภาโว **กายกมฺมญฺญตา**ฯ จิตฺตสฺส กมฺมญฺญภาโว **จิตฺตกมฺมญฺญตา**ฯ ตา กายจิตฺตอกมฺมญฺญภาววูปสมลกฺขณา, กายจิตฺตานํ อกมฺมญฺญภาวนิมฺมทฺทนรสา, กายจิตฺตานํ อารมฺมณกรณสมฺปตฺติปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานาฯ กายจิตฺตานํ อกมฺมญฺญภาวกราวเสสนีวรณปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ ตา ปสาทนียวตฺถูสุ ปสาทาวหา, หิตกิริยาสุ วินิโยคเกฺขมภาวาวหา สุวณฺณวิสุทฺธิ วิยาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

กายสฺส ปาคุญฺญภาโว **กายปาคุญฺญตา**ฯ จิตฺตสฺส ปาคุญฺญภาโว **จิตฺตปาคุญฺญตา**ฯ ตา กายจิตฺตานํ อเคลญฺญภาวลกฺขณา, กายจิตฺตเคลญฺญนิมฺมทฺทนรสา, นิราทีนวปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานาฯ กายจิตฺตเคลญฺญกรอสฺสทฺธิยาทิกิเลสปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

กายสฺส อุชุกภาโว **กายุชุกตา**ฯ จิตฺตสฺส อุชุกภาโว **จิตฺตุชุกตา**ฯ ตา กายจิตฺตานํ อชฺชวลกฺขณา, กายจิตฺตกุฏิลภาวนิมฺมทฺทนรสา, อชิมฺหตาปจฺจุปฏฺฐานา, กายจิตฺตปทฏฺฐานาฯ กายจิตฺตานํ กุฏิลภาวกรมายาสาเฐยฺยาทิกิเลสปฏิปกฺขภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

สรตีติ **สติ**ฯ สมฺปชานาตีติ **สมฺปชญฺญํ;** สมนฺตโต ปการเรหิ ชานาตีติ อโตฺถฯ สาตฺถก สมฺปชญฺญํ สปฺปายสมฺปชญฺญํ โคจรสมฺปชญฺญํ อสโมฺมหสมฺปชญฺญนฺติ อิเมสํ จตุนฺนํ ปนสฺส วเสน เภโท เวทิตโพฺพฯ ลกฺขณาทีนิ จ เตสํ สตินฺทฺริยปญฺญินฺทฺริเยสุ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ อิติ เหฏฺฐา วุตฺตเมเวตํ ธมฺมทฺวยํ ปุน อิมสฺมิํ ฐาเน อุปการวเสน คหิตํฯ

กามจฺฉนฺทาทโย ปจฺจนีกธเมฺม สเมตีติ **สมโถ**ฯ อนิจฺจาทิวเสน วิวิเธหิ อากาเรหิ ธเมฺม ปสฺสตีติ **วิปสฺสนา**ฯ ปญฺญาเวสา อตฺถโตฯ อิเมสมฺปิ ทฺวินฺนํ ลกฺขณาทีนิ เหฏฺฐา วุตฺตาเนวฯ อิธ ปเนเต ยุคนทฺธวเสน คหิตาฯ

สหชาตธเมฺม ปคฺคณฺหาตีติ **ปคฺคาโห**ฯ อุทฺธจฺจสงฺขาตสฺส วิเกฺขปสฺส ปฏิปกฺขภาวโต น วิเกฺขโปติ **อวิเกฺขโป**ฯ เอเตสมฺปิ ลกฺขณาทีนิ เหฏฺฐา วุตฺตาเนวฯ อิธ ปเนตํ ทฺวยํ วีริยสมาธิโยชนตฺถาย คหิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

เยวาปนกวณฺณนา

เย วา ปน ตสฺมึ สมเย อเญฺญปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา, อิเม ธมฺมา กุสลาติ ‘ผโสฺส โหติ…เป…. อวิเกฺขโป โหตี’ติ น เกวลํ ปทปฏิปาฏิยา อุทฺทิฏฺฐา อิเม ปโรปณฺณาสธมฺมา เอว, อถ โข ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ ติเหตุกํ โสมนสฺสสหคตํ ปฐมํ อสงฺขาริกํ มหาจิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ, ตสฺมึ สมเย เย วา ปน อเญฺญปิ เตหิเยว ผสฺสาทีหิ สมฺปยุตฺตา หุตฺวา ปวตฺตมานา อตฺถิ, อตฺตโน อตฺตโน อนุรูปํ ปจฺจยํ ปฏิจฺจ สมุปฺปนฺนา รูปาภาเวน อรูปิโน, สภาวโต อุปลพฺภมานา ธมฺมา สเพฺพปิ อิเม ธมฺมา กุสลาฯ

เอตฺตาวตา จิตฺตงฺควเสน ปาฬิยํ อารุเฬฺห ปโรปณฺณาสธเมฺม ทีเปตฺวา เยวาปนกวเสน อปเรปิ นว ธเมฺม ธมฺมราชา ทีเปติฯ เตสุ เตสุ หิ สุตฺตปเทสุ ‘ฉโนฺท อธิโมโกฺข มนสิกาโร ตตฺรมชฺฌตฺตตา กรุณา มุทิตา กายทุจฺจริตวิรติ วจีทุจฺจริตวิรติ มิจฺฉาชีววิรตี’ติ อิเม นว ธมฺมา ปญฺญายนฺติฯ อิมสฺมิญฺจาปิ มหาจิเตฺต กตฺตุกมฺยตากุสลธมฺมจฺฉโนฺท อตฺถิ, จิตฺตงฺควเสน ปน ปาฬิยํ น อารุโฬฺหฯ โส อิธ เยวาปนกวเสน คหิโตฯ

อธิโมโกฺข อตฺถิ, มนสิกาโร อตฺถิ, ตตฺรมชฺฌตฺตตา อตฺถิฯ เมตฺตาปุพฺพภาโค อตฺถิ; โส อโทเส คหิเต คหิโต เอว โหติฯ กรุณาปุพฺพภาโค อตฺถิ, มุทิตาปุพฺพภาโค อตฺถิฯ อุเปกฺขาปุพฺพภาโค อตฺถิ; โส ปน ตตฺรมชฺฌตฺตตาย คหิตาย คหิโตว โหติฯ สมฺมาวาจา อตฺถิ, สมฺมากมฺมโนฺต อตฺถิฯ สมฺมาอาชีโว อตฺถิ; จิตฺตงฺควเสน ปน ปาฬิยํ น อารุโฬฺหฯ โสปิ อิธ เยวาปนกวเสน คหิโตฯ

อิเมสุ ปน นวสุ ฉโนฺท อธิโมโกฺข มนสิกาโร ตตฺรมชฺฌตฺตตาติ อิเม จตฺตาโรว เอกกฺขเณ ลพฺภนฺติ, เสสา นานากฺขเณฯ ยทา หิ อิมินา จิเตฺตน มิจฺฉาวาจํ ปชหติ, วิรติวเสน สมฺมาวาจํ ปูเรติ, ตทา ฉนฺทาทโย จตฺตาโร, สมฺมาวาจา จาติ อิเม ปญฺจ เอกกฺขเณ ลพฺภนฺติฯ ยทา มิจฺฉากมฺมนฺตํ ปชหติ, วิรติวเสน สมฺมากมฺมนฺตํ ปูเรติ…เป…. มิจฺฉาอาชีวํ ปชหติ, วิรติวเสน สมฺมาอาชีวํ ปูเรติ…เป…. ยทา กรุณาย ปริกมฺมํ กโรติ…เป…. ยทา มุทิตาย ปริกมฺมํ กโรติ, ตทา ฉนฺทาทโย จตฺตาโร, มุทิตาปุพฺพภาโค จาติ อิเม ปญฺจ เอกกฺขเณ ลพฺภนฺติฯ อิโต ปน มุญฺจิตฺวา, ทานํ เทนฺตสฺส สีลํ ปูเรนฺตสฺส โยเค กมฺมํ กโรนฺตสฺส จตฺตาริ อปณฺณกงฺคาเนว ลพฺภนฺติฯ

เอวเมเตสุ นวสุ เยวาปนกธเมฺมสุ **‘ฉโนฺท’**ติ กตฺตุกมฺยตาเยตํ อธิวจนํฯ ตสฺมา โส กตฺตุกมฺยตาลกฺขโณ ฉโนฺท, อารมฺมณปริเยสนรโส, อารมฺมเณน อตฺถิกตาปจฺจุปฏฺฐาโน ฯ ตเทวสฺส ปทฏฺฐานํ ฯ อารมฺมณสฺส คหเณ จายํ เจตโส หตฺถปฺปสารณํ วิย ทฏฺฐโพฺพฯ

อธิมุจฺจนํ **‘อธิโมโกฺข’**ฯ โส สนฺนิฏฺฐานลกฺขโณ, อสํสปฺปนรโส, นิจฺฉยปจฺจุปฏฺฐาโน สนฺนิฏฺฐาตพฺพธมฺมปทฏฺฐาโนฯ อารมฺมเณ นิจฺจลภาเวน อินฺทขีโล วิย ทฏฺฐโพฺพฯ

กิริยา กาโร, มนสฺมึ กาโร **‘มนสิกาโร’**ฯ ปุริมมนโต วิสทิสํ มนํ กโรตีติปิ มนสิกาโรฯ สฺวายํ อารมฺมณปฏิปาทโก วีถิปฏิปาทโก ชวนปฏิปาทโกติ ติปฺปกาโรฯ ตตฺถ อารมฺมณปฏิปาทโก มนสฺมึ กาโรติ มนสิกาโรฯ โส สารณลกฺขโณ, สมฺปยุตฺตานํ อารมฺมเณ สมฺปโยชนรโส, อารมฺมณาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐาโน, สงฺขารกฺขนฺธปริยาปโนฺนฯ อารมฺมณปฏิปาทกเตฺตน สมฺปยุตฺตานํ สารถิ วิย ทฏฺฐโพฺพฯ วีถิปฏิปาทโกติ ปน ปญฺจทฺวาราวชฺชนเสฺสตํ อธิวจนํฯ ชวนปฏิปาทโกติ มโนทฺวาราวชฺชนสฺสฯ น เต อิธ อธิเปฺปตาฯ

เตสุ ธมฺเมสุ มชฺฌตฺตตา **‘ตตฺรมชฺฌตฺตตา’**ฯ สา จิตฺตเจตสิกานํ สมวาหิตลกฺขณา, อูนาธิกนิวารณรสา, ปกฺขปาตุปเจฺฉทนรสา วา; มชฺฌตฺตภาวปจฺจุปฏฺฐานาฯ จิตฺตเจตสิกานํ อชฺฌุเปกฺขนวเสน สมปฺปวตฺตานํ อาชาเนยฺยานํ อชฺฌุเปกฺขนสารถิ วิย ทฏฺฐพฺพาฯ

‘**กรุณามุทิตา**’ พฺรหฺมวิหารนิเทฺทเส อาวิ ภวิสฺสนฺติฯ เกวลญฺหิ ตา อปฺปนปฺปตฺตา รูปาวจรา, อิธ กามาวจราติ อยเมว วิเสโสฯ

กายทุจฺจริตโต วิรติ **‘กายทุจฺจริตวิรติ’**ฯ เสสปททฺวเยปิ เอเสว นโยฯ ลกฺขณาทิโต ปเนตา ติโสฺสปิ กายทุจฺจริตาทิวตฺถูนํ อวีติกฺกมลกฺขณา; อมทฺทนลกฺขณาติ วุตฺตํ โหติฯ กายทุจฺจริตาทิวตฺถุโต สโงฺกจนรสา, อกิริยปจฺจุปฏฺฐานา, สทฺธาหิโรตฺตปฺปอปฺปิจฺฉตาทิคุณปทฏฺฐานาฯ ปาปกิริยโต จิตฺตสฺส วิมุขีภาวภูตาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

อิติ ผสฺสาทีนิ ฉปฺปญฺญาส เยวาปนกวเสน วุตฺตานิ นวาติ สพฺพานิปิ อิมสฺมิํ ธมฺมุเทฺทสวาเร ปญฺจสฏฺฐิ ธมฺมปทานิ ภวนฺติฯ เตสุ เอกกฺขเณ กทาจิ เอกสฏฺฐิ ภวนฺติ, กทาจิ สมสฏฺฐิฯ ตานิ หิ สมฺมาวาจาปูรณาทิวเสนฯ อุปฺปตฺติยํ ปญฺจสุ ฐาเนสุ เอกสฏฺฐิ ภวนฺติฯ เตหิ มุเตฺต เอกสฺมิํ ฐาเน สมสฏฺฐิ ภวนฺติฯ ฐเปตฺวา ปน เยวาปนเก ปาฬิยํ ยถารุตวเสน คยฺหมานานิ ฉปฺปญฺญาสาว โหนฺติฯ อคฺคหิตคฺคหเณน ปเนตฺถ ผสฺสปญฺจกํ, วิตโกฺก วิจาโร ปีติ จิเตฺตกคฺคตา, ปญฺจินฺทฺริยานิ, หิริพลํ โอตฺตปฺปพลนฺติ เทฺว พลานิ, อโลโภ อโทโสติ เทฺว มูลานิ, กายปสฺสทฺธิจิตฺตปสฺสทฺธิอาทโย ทฺวาทส ธมฺมาติ สมติํส ธมฺมา โหนฺติฯ

เตสุ สมติํสาย ธเมฺมสุ อฏฺฐารส ธมฺมา อวิภตฺติกา โหนฺติ, ทฺวาทส สวิภตฺติกาฯ กตเม อฏฺฐารส? ผโสฺส สญฺญา เจตนา วิจาโร ปีติ ชีวิตินฺทฺริยํ, กายปสฺสทฺธิอาทโย ทฺวาทส ธมฺมาติ อิเม อฏฺฐารส อวิภตฺติกาฯ เวทนา จิตฺตํ วิตโกฺก จิเตฺตกคฺคตา, สทฺธินฺทฺริยํ วีริยินฺทฺริยํ สตินฺทฺริยํ ปญฺญินฺทฺริยํ, หิริพลํ โอตฺตปฺปพลํ, อโลโภ อโทโสติ อิเม ทฺวาทส ธมฺมา สวิภตฺติกาฯ เตสุ สตฺต ธมฺมา ทฺวีสุ ฐาเนสุ วิภตฺตา, เอโก ตีสุ, เทฺว จตูสุ, เอโก ฉสุ, เอโก สตฺตสุ ฐาเนสุ วิภโตฺตฯ

กถํ? จิตฺตํ วิตโกฺก สทฺธา หิรี โอตฺตปฺปํ อโลโภ อโทโสติ อิเม สตฺต ทฺวีสุ ฐาเนสุ วิภตฺตาฯ

เอเตสุ หิ จิตฺตํ ตาว ผสฺสปญฺจกํ ปตฺวา จิตฺตํ โหตีติ วุตฺตํ, อินฺทฺริยานิ ปตฺวา มนินฺทฺริยนฺติฯ วิตโกฺก ฌานงฺคานิ ปตฺวา วิตโกฺก โหตีติ วุโตฺต, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา สมฺมาสงฺกโปฺปติฯ สทฺธา อินฺทฺริยานิ ปตฺวา สทฺธินฺทฺริยํ โหตีติ วุตฺตา, พลานิ ปตฺวา สทฺธาพลนฺติฯ หิรี พลานิ ปตฺวา หิริพลํ โหตีติ วุตฺตา, โลกปาลทุกํ ปตฺวา หิรีติฯ โอตฺตเปฺปปิ เอเสว นโยฯ อโลโภ มูลํ ปตฺวา อโลโภ โหตีติ วุโตฺต, กมฺมปถํ ปตฺวา อนภิชฺฌาติฯ อโทโส มูลํ ปตฺวา อโทโส โหตีติ วุโตฺต, กมฺมปถํ ปตฺวา อพฺยาปาโทติฯ อิเม สตฺต ทฺวีสุ ฐาเนสุ วิภตฺตาฯ

เวทนา ปน ผสฺสปญฺจกํ ปตฺวา เวทนา โหตีติ วุตฺตา, ฌานงฺคานิ ปตฺวา สุขนฺติ, อินฺทฺริยานิ ปตฺวา โสมนสฺสินฺทฺริยนฺติฯ เอวํ เอโก ธโมฺม ตีสุ ฐาเนสุ วิภโตฺตฯ

วีริยํ ปน อินฺทฺริยานิ ปตฺวา วีริยินฺทฺริยํ โหตีติ วุตฺตํ, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา สมฺมาวายาโมติ, พลานิ ปตฺวา วีริยพลนฺติ, ปิฏฺฐิทุกํ ปตฺวา ปคฺคาโหติฯ สติปิ อินฺทฺริยานิ ปตฺวา สตินฺทฺริยํ โหตี

ติ วุตฺตา, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา สมฺมาสตีติ, พลานิ ปตฺวา สติพลนฺติ, ปิฏฺฐิทุกํ ปตฺวา สติ โหตีติ วุตฺตาฯ เอวํ อิเม เทฺว ธมฺมา จตูสุ ฐาเนสุ วิภตฺตาฯ

สมาธิ ปน ฌานงฺคานิ ปตฺวา จิตฺตเสฺสกคฺคตา โหตีติ วุตฺโต, อินฺทฺริยานิ ปตฺวา สมาธินฺทฺริยนฺติ, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา สมฺมาสมาธีติฯ พลานิ ปตฺวา สมาธิพลนฺติ, ปิฏฺฐิทุกํ ปตฺวา สมโถ อวิเกฺขโปติฯ เอวมยํ เอโก ธโมฺม ฉสุ ฐาเนสุ วิภโตฺตฯ

ปญฺญา ปน อินฺทฺริยานิ ปตฺวา ปญฺญินฺทฺริยํ โหตีติ วุตฺตา, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา สมฺมาทิฏฺฐีติ, พลานิ ปตฺวา ปญฺญาพลนฺติ, มูลานิ ปตฺวา อโมโหติ, กมฺมปถํ ปตฺวา สมฺมาทิฏฺฐีติ, ปิฏฺฐิทุกํ ปตฺวา สมฺปชญฺญํ วิปสฺสนาติฯ เอวํ เอโก ธโมฺม สตฺตสุ ฐาเนสุ วิภโตฺตฯ

สเจ ปน โกจิ วเทยฺย – 'เอตฺถ อปุพฺพํ นาม นตฺถิ, เหฏฺฐา คหิตเมว คณฺหิตฺวา ตสฺมิํ ตสฺมิํ ฐาเน ปทํ ปูริตํ, อนนุสนฺธิกา กถา อุปฺปฏิปาฏิยา โจเรหิ อาภตภณฺฑสทิสา, โคยูเถน คตมเคฺค อาลุลิตติณสทิสา อชานิตฺวา กถิตา'ติ, โส 'มาเหว'นฺติ ปฏิเสเธตฺวา วตฺตโพฺพ – 'พุทฺธานํ เทสนา อนนุสนฺธิกา นาม นตฺถิ, สานุสนฺธิกา ว โหติฯ อชานิตฺวา กถิตาปิ นตฺถิ, สพฺพา ชานิตฺวา กถิตาเยวฯ สมฺมาสมฺพุโทฺธ หิ เตสํ เตสํ ธมฺมานํ กิจฺจํ ชานาติ, ตํ ญตฺวา กิจฺจวเสน วิภตฺติํ อาโรเปโนฺต อฏฺฐารส ธมฺมา เอเกกกิจฺจาติ ญตฺวา เอเกกสฺมิํ ฐาเน วิภตฺติํ อาโรเปสิฯ สตฺต ธมฺมา เทฺวเทฺวกิจฺจาติ ญตฺวา ทฺวีสุ ทฺวีสุ ฐาเนสุ วิภตฺติํ อาโรเปสิฯ เวทนา ติกิจฺจาติ ญตฺวา ตีสุ ฐาเนสุ วิภตฺติํ อาโรเปสิฯ วีริยสตีนํ จตฺตาริ จตฺตาริ กิจฺจานีติ ญตฺวา จตูสุ จตูสุ ฐาเนสุ วิภตฺติํ อาโรเปสิฯ สมาธิ ฉกิโจฺจติ ญตฺวา ฉสุ ฐาเนสุ วิภตฺติํ อาโรเปสิฯ ปญฺญา สตฺตกิจฺจาติ ญตฺวา สตฺตสุ ฐาเนสุ วิภตฺติํ อาโรเปสิ'ฯ

ตตฺริทํ โอปมฺมํ – เอโก กิร ปณฺฑิโต ราชา รโหคโต จิเนฺตสิ – 'อิมํ ราชกุลสนฺตกํ น ยถา วา ตถา วา ขาทิตพฺพํ, สิปฺปานุจฺฉวิกํ เวตนํ วเฑฺฒสฺสามี'ติฯ โส สเพฺพ สิปฺปิเก สนฺนิปาตาเปตฺวา 'เอเกกสิปฺปชานนเก ปโกฺกสถา'ติ อาหฯ เอวํ ปโกฺกสิยมานา อฏฺฐารส ชนา อุฏฺฐหิํสุฯ เตสํ เอเกกํ ปฏิวีสํ ทาเปตฺวา วิสฺสเชฺชสิฯ 'เทฺว เทฺว สิปฺปานิ ชานนฺตา อาคจฺฉนฺตู'ติ วุเตฺต ปน สตฺต ชนา อาคมํสุฯ เตสํ เทฺว เทฺว ปฏิวีเส ทาเปสิฯ 'ตีณิ สิปฺปานิ ชานนฺตา อาคจฺฉนฺตู'ติ วุเตฺต เอโกว อาคจฺฉิฯ ตสฺส ตโย ปฏิวีเส ทาเปสิฯ 'จตฺตาริ สิปฺปานิ ชานนฺตา อาคจฺฉนฺตู'ติ วุเตฺต เทฺว ชนา อาคมํสุฯ เตสํ จตฺตาริ จตฺตาริ ปฏิวีเส ทาเปสิฯ 'ปญฺจ สิปฺปานิ ชานนฺตา อาคจฺฉนฺตู'ติ วุเตฺต เอโกปิ นาคจฺฉิ ฯ 'ฉ สิปฺปานิ ชานนฺตา อาคจฺฉนฺตู'ติ วุเตฺต เอโกว อาคจฺฉิฯ ตสฺส ฉ ปฏิวีเส ทาเปสิฯ 'สตฺต สิปฺปานิ ชานนฺตา อาคจฺฉนฺตู'ติ วุเตฺต เอโกว อาคจฺฉิฯ ตสฺส สตฺต ปฏิวีเส ทาเปสิฯ

ตตฺถ ปณฺฑิโต ราชา วิย อนุตฺตโร ธมฺมราชาฯ สิปฺปชานนกา วิย จิตฺตจิตฺตงฺควเสน อุปฺปนฺนา ธมฺมาฯ สิปฺปานุจฺฉวิกเวตนวฑฺฒนํ วิย กิจฺจวเสน เตสํ เตสํ ธมฺมานํ วิภตฺติอาโรปนํฯ

สเพฺพปิ ปเนเต ธมฺมา ผสฺสปญฺจกวเสน ฌานงฺควเสน อินฺทฺริยวเสน มคฺควเสน พลวเสน มูลวเสน กมฺมปถวเสน โลกปาลวเสน ปสฺสทฺธิวเสน ลหุตาวเสน มุทุตาวเสน กมฺมญฺญตาวเสน ปาคุญฺญตาวเสน อุชุกตาวเสน สติสมฺปชญฺญวเสน สมถวิปสฺสนาวเสน ปคฺคาหาวิเกฺขปวเสนาติ สตฺตรส ราสโย โหนฺตีติฯ

ธมฺมุเทฺทสวารกถา นิฏฺฐิตาฯ

กามาวจรกุสลํ นิเทฺทสวารกถา

๒. อิทานิ ตาเนว ธมฺมุเทฺทสวาเร ปาฬิอารุฬฺหานิ ฉปฺปญฺญาส ปทานิ วิภชิตฺวา ทเสฺสตุํ ‘**กตโม ตสฺมึ สมเย ผโสฺส โหตี**’ติอาทินา นเยน นิเทฺทสวาโร อารโทฺธฯ

ตตฺถ ปุจฺฉาย ตาว อยมโตฺถ – ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ โสมนสฺสสหคตํ ติเหตุกํ อสงฺขาริกํ มหาจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมึ สมเย ผโสฺส โหตีติ วุโตฺต, กตโม โส ผโสฺสติ อิมินา นเยน สพฺพปุจฺฉาสุ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

โย ตสฺมึ สมเย ผโสฺสติ ตสฺมึ สมเย โย ผุสนกวเสน อุปฺปโนฺน ผโสฺส, โส **ผโสฺส**ติฯ อิทํ ผสฺสสฺส สภาวทีปนโต สภาวปทํ นามฯ **ผุสนา**ติ ผุสนากาโรฯ **สมฺผุสนา**ติ ผุสนากาโรว อุปสเคฺคน ปทํ วเฑฺฒตฺวา วุโตฺตฯ **สมฺผุสิตตฺต**นฺติ สมฺผุสิตภาโวฯ อยํ ปเนตฺถ โยชนา – โย ตสฺมึ สมเย ผุสนกวเสน ผโสฺส, ยา ตสฺมึ สมเย ผุสนา, ยา ตสฺมึ สมเย สมฺผุสนา, ยํ ตสฺมึ สมเย สมฺผุสิตตฺตํ; อถ วา, โย ตสฺมึ สมเย ผุสนวเสน ผโสฺส, อเญฺญนาปิ ปริยาเยน ผุสนา สมฺผุสนา สมฺผุสิตตฺตนฺติ วุจฺจติ, อยํ ตสฺมึ สมเย ผโสฺส โหตีติฯ เวทนาทีนมฺปิ นิเทฺทเสสุ อิมินาว นเยน ปทโยชนา เวทิตพฺพาฯ

อยํ ปเนตฺถ สพฺพสาธารโณ วิภตฺติวินิจฺฉโยฯ ยานิมานิ ภควตา ปฐมํ กามาวจรํ กุสลํ มหาจิตฺตํ ภาเชตฺวา ทเสฺสเนฺตน อติเรกปณฺณาสปทานิ มาติกาวเสน ฐเปตฺวา ปุน เอเกกปทํ คเหตฺวา วิภตฺตึ อาโรปิตานิ, ตานิ วิภตฺตึ คจฺฉนฺตานิ ตีหิ การเณหิ วิภตฺตึ คจฺฉนฺติ; นานา โหนฺตานิ จตูหิ การเณหิ นานา ภวนฺติฯ อปรทีปนา ปเนตฺถ เทฺว ฐานานิ คจฺฉติฯ กถํ? เอตานิ หิ พฺยญฺชนวเสน อุปสคฺควเสน อตฺถวเสนาติ อิเมหิ ตีหิ การเณหิ วิภตฺตึ คจฺฉนฺติฯ ตตฺถ โกโธ กุชฺฌนา กุชฺฌิตตฺตํ, โทโส ทุสฺสนา ทุสฺสิตตฺตนฺติ เอวํ พฺยญฺชนวเสน วิภตฺติคมนํ เวทิตพฺพํฯ เอตฺถ หิ เอโกว โกโธ พฺยญฺชนวเสน เอวํ วิภตฺตึ คโตฯ จาโร วิจาโร อนุวิจาโร อุปวิจาโรติ เอวํ ปน อุปสคฺควเสน วิภตฺติคมนํ เวทิตพฺพํฯ ปณฺฑิจฺจํ โกสลฺลํ เนปุญฺญํ เวภพฺยา จินฺตา อุปปริกฺขาติ เอวํ อตฺถวเสน วิภตฺติคมนํ เวทิตพฺพํฯ เตสุ ผสฺสปทนิเทฺทเส ตาว อิมา ติโสฺสปิ วิภตฺติโย ลพฺภนฺติฯ ‘ผโสฺส ผุสนา’ติ หิ พฺยญฺชนวเสน วิภตฺติคมนํ โหติฯ ‘สมฺผุสนา’ติ อุปสคฺควเสนฯ ‘สมฺผุสิตตฺต’นฺติ อตฺถวเสนฯ อิมินา นเยน สพฺพปทนิเทฺทเสสุ วิภตฺติคมนํ เวทิตพฺพํฯ

นานา โหนฺตานิปิ ปน นามนานเตฺตน ลกฺขณนานเตฺตน กิจฺจนานเตฺตน ปฏิเกฺขปนานเตฺตนาติ อิเมหิ จตูหิ การเณหิ นานา โหนฺติฯ ตตฺถ กตโม ตสฺมึ สมเย พฺยาปาโท โหติ? โย ตสฺมึ สมเย โทโส ทุสฺสนาติ (ธ. ส. ๔๑๙) เอตฺถ พฺยาปาโทติ วา, โทโสติ วา, เทฺวปิ เอเต โกโธ เอว, นาเมน นานตฺตํ คตาติฯ เอวํ ‘นามนานเตฺตน’ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

ราสเฏฺฐน จ ปญฺจปิ ขนฺธา เอโกว ขโนฺธ โหติฯ เอตฺถ ปน รูปํ รุปฺปนลกฺขณํ, เวทนา เวทยิตลกฺขณา, สญฺญา สญฺชานนลกฺขณา, เจตนา เจตยิตลกฺขณา, วิญฺญาณํ วิชานนลกฺขณนฺติ อิมินา ลกฺขณนานเตฺตน ปญฺจกฺขนฺธา โหนฺติฯ เอวํ ‘ลกฺขณนานเตฺตน’ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

จตฺตาโร สมฺมปฺปธานา – ‘‘อิธ ภิกฺขุ อนุปฺปนฺนานํ ปาปกานํ อกุสลานํ ธมฺมานํ อนุปฺปาทาย…เป…. จิตฺตํ ปคฺคณฺหาติ ปทหตี’’ติ (วิภ. ๓๙๐; ที. นิ. ๒.๔๐๒) เอกเมว วีริยํ กิจฺจนานเตฺตน จตูสุ ฐาเนสุ อาคตํฯ เอวํ ‘กิจฺจนานเตฺตน’ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

จตฺตาโร อสทฺธมฺมา – โกธครุตา น สทฺธมฺมครุตา, มกฺขครุตา น สทฺธมฺมครุตา, ลาภครุตา น สทฺธมฺมครุตา, สกฺการครุตา น สทฺธมฺมครุตาติ, เอวมาทีสุ (อ. นิ. ๔.๔๔) ปน ‘ปฏิเกฺขปนานตฺเตน’ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

อิมานิ ปน จตฺตาริ นานตฺตานิ น ผเสฺสเยว ลพฺภนฺติ, สเพฺพสุปิ ผสฺสปญฺจกาทีสุ ลพฺภนฺติฯ ผสฺสสฺส หิ ผโสฺสติ นามํ…เป…. จิตฺตสฺส จิตฺตนฺติฯ ผโสฺส จ ผุสนลกฺขโณ, เวทนา เวทยิตลกฺขณา, สญฺญา สญฺชานนลกฺขณา, เจตนา เจตยิตลกฺขณา, วิญฺญาณํ วิชานนลกฺขณํฯ ตถา ผโสฺส ผุสนกิโจฺจ, เวทนา อนุภวนกิจฺจา, สญฺญา สญฺชานนกิจฺจา, เจตนา เจตยิตกิจฺจา, วิญฺญาณํ วิชานนกิจฺจนฺติฯ เอวํ กิจฺจนานเตฺตน นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

ปฏิเกฺขปนานตฺตํ ผสฺสปญฺจมเก นตฺถิฯ อโลภาทินิเทฺทเส ปน อโลโภ อลุพฺภนา อลุพฺภิตตฺตนฺติอาทินา นเยน ลพฺภตีติ เอวํ ปฏิเกฺขปนานเตฺตน นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ เอวํ สพฺพปทนิเทฺทเสสุ ลพฺภมานวเสน จตุพฺพิธมฺปิ นานตฺตํ เวทิตพฺพํฯ

อปรทีปนา ปน ปทตฺถุติ วา โหติ ทฬฺหีกมฺมํ วาติ เอวํ เทฺว ฐานานิ คจฺฉติฯ ยฏฺฐิโกฏิยา อุปฺปีเฬเนฺตน วิย หิ สกิเมว ผโสฺสติ วุเตฺต เอตํ ปทํ ผุลฺลิตมณฺฑิตวิภูสิตํ นาม น โหติฯ ปุนปฺปุนํ พฺยญฺชนวเสน อุปสคฺควเสน อตฺถวเสน ‘ผโสฺส ผุสนา สมฺผุสนา สมฺผุสิตตฺต’นฺติ วุเตฺต ผุลฺลิตมณฺฑิตวิภูสิตํ นาม โหติฯ ยถา หิ ทหรกุมารํ นฺหาเปตฺวา, มโนรมํ วตฺถํ ปริทหาเปตฺวา ปุปฺผานิ ปิฬนฺธาเปตฺวา อกฺขีนิ อเญฺชตฺวา อถสฺส นลาเฏ เอกเมว มโนสิลาพินฺทุํ กเรยฺยุํ, ตสฺส น เอตฺตาวตา จิตฺตติลโก นาม โหติฯ นานาวเณฺณหิ ปน ปริวาเรตฺวา พินฺทูสุ กเตสุ จิตฺตติลโก นาม โหติฯ เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํฯ อยํ ‘ปทตฺถุติ’ นามฯ

พฺยญฺชนวเสน อุปสคฺควเสน อตฺถวเสน จ ปุนปฺปุนํ ภณนเมว ทฬฺหีกมฺมํ นามฯ ยถา หิ ‘อาวุโส’ติ วา ‘ภเนฺต’ติ วา ‘ยโกฺข’ติ วา ‘สโปฺป’ติ วา วุเตฺต ทฬฺหีกมฺมํ นาม น โหติฯ ‘อาวุโส อาวุโส’‘ภเนฺต ภเนฺต’‘ยโกฺข ยโกฺข’‘สโปฺป สโปฺป’ติ วุเตฺต ปน ทฬฺหีกมฺมํ นาม โหติฯ เอวเมว สกิเทว ยฏฺฐิโกฏิยา อุปฺปีเฬเนฺตน วิย ‘ผโสฺส’ติ วุเตฺต ปทํ ทฬฺหีกมฺมํ นาม น โหติฯ ปุนปฺปุนํ พฺยญฺชนวเสน อุปสคฺควเสน อตฺถวเสน ‘ผโสฺส ผุสนา สมฺผุสนา สมฺผุสิตตฺต’นฺติ วุเตฺตเยว ‘ทฬฺหีกมฺมํ’ นาม โหตีติฯ เอวํ อปรทีปนา เทฺว ฐานานิ คจฺฉติฯ เอตสฺสาปิ วเสน ลพฺภมานกปทนิเทฺทเสสุ สพฺพตฺถ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

อยํ ตสฺมิํ สมเย ผโสฺส โหตีติ ยสฺมิํ สมเย ปฐมํ กามาวจรํ มหากุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมิํ สมเย อยํ ผโสฺส นาม โหตีติ อโตฺถฯ อยํ ตาว ผสฺสปทนิเทฺทสสฺส วณฺณนาฯ อิโต ปเรสุ ปน เวทนาทีนํ ปทานํ นิเทฺทเสสุ วิเสสมตฺตเมว วณฺณยิสฺสามฯ เสสํ อิธ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

๓. **ยํ ตสฺมิํ สมเย**ติ เอตฺถ กิญฺจาปิ กตมา ตสฺมิํ สมเย เวทนา โหตีติ อารทฺธํ, ‘สาตปทวเสน ปน ‘ย’นฺติ วุตฺตํฯ **ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุสมฺผสฺสช**นฺติ เอตฺถ **‘ตชฺชา’** วุจฺจติ ตสฺส สาตสุขสฺส อนุจฺฉวิกา สารุปฺปาฯ อนุจฺฉวิกโตฺถปิ หิ อยํ ‘ตชฺชา’-สโทฺท โหติฯ ยถาห – ‘‘ตชฺชํ ตสฺสารุปฺปํ กถํ มเนฺตตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๒๔๖)ฯ เตหิ วา รูปาทีหิ อารมฺมเณหิ อิมสฺส จ สุขสฺส ปจฺจเยหิ ชาตาติปิ ตชฺชาฯ มโนวิญฺญาณเมว นิสฺสตฺตเฏฺฐน ธาตูติ มโนวิญฺญาณธาตุฯ สมฺผสฺสโต ชาตํ, สมฺผเสฺส วา ชาตนฺติ สมฺผสฺสชํฯ จิตฺตนิสฺสิตตฺตา เจตสิกํฯ มธุรเฏฺฐน สาตํฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยํ ตสฺมิํ สมเย ยถาวุเตฺตน อเตฺถน ตชฺชาย มโนวิญฺญาณธาตุยา สมฺผสฺสชํ เจตสิกํ สาตํ, อยํ ตสฺมิํ สมเย เวทนา โหตีติฯ เอวํ สพฺพปเทหิ สทฺธิํ โยชนา เวทิตพฺพาฯ

อิทานิ **เจตสิกํ สุข**นฺติอาทีสุ เจตสิกปเทน กายิกสุขํ ปฏิกฺขิปติ, สุขปเทน เจตสิกํ ทุกฺขํฯ **เจโตสมฺผสฺสช**นฺติ จิตฺตสมฺผเสฺส ชาตํฯ **สาตํ สุขํ เวทยิต**นฺติ สาตํ เวทยิตํ, น อสาตํ เวทยิตํ; สุขํ เวทยิตํ, น ทุกฺขํ เวทยิตํฯ ปรโต ตีณิ ปทานิ อิตฺถิลิงฺควเสน วุตฺตานิฯ สาตา เวทนา, น อสาตา; สุขา เวทนา, น ทุกฺขาติฯ อยเมว ปเนตฺถ อโตฺถฯ

๔. สญฺญานิเทฺทเส **ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุสมฺผสฺสชา**ติ ตสฺสากุสลสญฺญาย อนุจฺฉวิกาย มโนวิญฺญาณธาตุยา สมฺผสฺสมฺหิ ชาตาฯ **สญฺญา**ติ สภาวนามํฯ **สญฺชานนา**ติ สญฺชานนากาโรฯ **สญฺชานิตตฺต**นฺติ สญฺชานิตภาโวฯ

๕. **เจตนานิเทฺทเส**ปิ อิมินาว นเยน เวทิตโพฺพฯ

จิตฺตนิเทฺทเส จิตฺตวิจิตฺตตาย จิตฺตํฯ อารมฺมณํ มินมานํ ชานาตีติ **มโนฯ มานส**นฺติ มโน เอวฯ ‘‘อนฺตลิกฺขจโร ปาโส ยฺวายํ จรติ มานโส’’ติ (สํ. นิ. ๑.๑๕๑; มหาว. ๓๓) หิ เอตฺถ ปน สมฺปยุตฺตกธโมฺม ‘มานโส’ติ วุโตฺตฯ

‘‘กถญฺหิ ภควา ตุยฺหํ, สาวโก สาสเน รโต;
อปฺปตฺตมานโส เสโกฺข, กาลํ กยิรา ชเน สุตา’’ติฯ (สํ. นิ. ๑.๑๕๙);

เอตฺถ อรหตฺตํ ‘มานส’นฺติ วุตฺตํฯ อิธ ปน ‘มโนว’ มานสํฯ พฺยญฺชนวเสน เหตํ ปทํ วฑฺฒิตํฯ

หทยนฺติ จิตฺตํฯ ‘‘จิตฺตํ วา เต ขิปิสฺสามิ, หทยํ วา เต ผาเลสฺสามี’’ติ (สํ. นิ. ๑.๒๓๗; สุ. นิ. อาฬวกสุตฺต) เอตฺถ อุโร หทยนฺติ วุตฺตํฯ ‘‘หทยา หทยํ มเญฺญ อญฺญาย ตจฺฉตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๖๓) เอตฺถ จิตฺตํฯ ‘‘วกฺกํ หทย’’นฺติ (ที. นิ. ๒.๓๗๗; ม. นิ. ๑.๑๑๐) เอตฺถ หทยวตฺถุฯ อิธ ปน จิตฺตเมว อพฺภนฺตรเฏฺฐน ‘หทย’นฺติ วุตฺตํฯ ตเมว ปริสุทฺธเฏฺฐน **ปณฺฑรํ**ฯ ภวงฺคํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํฯ ยถาห – ‘‘ปภสฺสรมิทํ, ภิกฺขเว, จิตฺตํ, ตญฺจ โข อาคนฺตุเกหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฎฺฐ’’นฺติ (อ. นิ. ๑.๔๙)ฯ ตโต นิกฺขนฺตตฺตา ปน อกุสลมฺปิ, คงฺคาย นิกฺขนฺตา นที คงฺคา วิย, โคธาวริโต นิกฺขนฺตา โคธาวรี วิย จ, ปณฺฑรเนฺตฺวว วุตฺตํฯ

มโน มนายตนนฺติ อิธ ปน มโนคฺคหณํ มนเสฺสว อายตนภาวทีปนตฺถํฯ เตเนตํ ทีเปติ – ‘นยิทํ เทวายตนํ วิย มนสฺส อายตนตฺตา มนายตนํ, อถ โข มโน เอว อายตนํ มนายตน’นฺติฯ ตตฺถ นิวาสฐานเฏฺฐน อากรเฏฺฐน สโมสรณฐานเฏฺฐน สญฺชาติเทสเฏฺฐน การณเฏฺฐน จ อายตนํ เวทิตพฺพํฯ ตถา หิ โลเก ‘อิสฺสรายตนํ วาสุเทวายตน’นฺติอาทีสุ นิวาสฎฺฐานํ อายตนนฺติ วุจฺจติฯ ‘สุวณฺณายตนํ รชตายตน’นฺติอาทีสุ อากโรฯ สาสเน ปน ‘‘มโนรเม อายตเน เสวนฺติ นํ วิหงฺคมา’’ติอาทีสุ (อ. นิ. ๕.๓๘) สโมสรณฎฺฐานํฯ ‘‘ทกฺขิณาปโถ คุนฺนํ อายตน’’นฺติอาทีสุ สญฺชาติเทโสฯ ‘‘ตตฺร ตเตฺรว สกฺขิภพฺพตํ ปาปุณาติ สติ สติอายตเน’’ติอาทีสุ (ม. นิ. ๓.๑๕๘) การณํฯ อิธ ปน สญฺชาติเทสเฏฺฐน สโมสรณฐานเฏฺฐน การณเฏฺฐนาติ ติธาปิ วฎฺฎติฯ

ผสฺสาทโย หิ ธมฺมา เอตฺถ สญฺชายนฺตีติ สญฺชาติเทสเฏฺฐนปิ เอตํ อายตนํฯ พหิทฺธา รูปสทฺทคนฺธรสโผฎฺฐพฺพา อารมฺมณภาเวเนตฺถ โอสรนฺตีติ สโมสรณฐานเฏฺฐนปิ อายตนํฯ ผสฺสาทีนํ ปน สหชาตาทิปจฺจยเฏฺฐน การณตฺตา การณเฏฺฐนปิ อายตนนฺติ เวทิตพฺพํฯ มนินฺทฺริยํ วุตฺตตฺถเมวฯ

วิชานาตีติ วิญฺญาณํ วิญฺญาณเมว ขนฺธ **วิญฺญาณกฺขนฺธ**ฯ ตสฺส ราสิอาทิวเสน อ โตฺถ เวทิตโพฺพฯ มหาอุทกกฺขนฺธเตฺวว สงฺขฺยํ คจฺฉตีติ (อ. นิ. ๔.๕๑)ฯ เอตฺถ หิ ราสเฏฺฐน ขนฺธ วุโตฺตฯ ''สีลกฺขนฺธ สมาธิกฺขนฺธ''ติอาทีสุ (ที. นิ. ๓.๓๕๕) คุณเฏฺฐนฯ ''อทฺทสา โข ภควา มหนฺตํ ทารุกฺขนฺธ''นฺติ (สํ. นิ. ๔.๒๔๑) เอตฺถ ปณฺณตฺติมตฺตเฏฺฐนฯ อิธ ปน รุฬฺหิ โต ขนฺธ วุโตฺตฯ ราสเฏฺฐน หิ วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส เอกเทโส เอกํ วิญฺญาณํฯ ตสฺมา ยถา รุกฺขสฺส เอกเทสํ ฉินฺทโนฺต รุกฺขํ ฉินฺทตีติ วุจฺจติ, เอวเมว วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส เอกเทสภูตํ เอ กมฺปิ วิญฺญาณํ รุฬฺหิโต วิญฺญาณกฺขนฺธติ วุตฺตํฯ

ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุติ เตสํ ผสฺสาทีนํ ธมฺมานํ อนุจฺฉวิกา มโนวิญฺญาณธาตุฯ อิมสฺมิญฺหิ ปเท เอกเมว จิตฺตํ มินนเฏฺฐน มโน, วิชานนเฏฺฐน วิญฺญาณํ, สภาวเฏฺฐน นิสฺสตฺตเฏฺฐน วา ธาตูติ ตีหิ นาเมหิ วุตฺตํฯ อิติ อิมสฺมึ ผสฺสปญฺจมเก ผโสฺส ตาว ยสฺมา ผโสฺส เอว, น ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุสมฺผสฺสโช, จิตฺตญฺจ ยสฺมา ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุ เอว, ตสฺมา อิมสฺมึ ปททฺวเย 'ตชฺชามโนวิญฺญาณธาตุสมฺผสฺสชา'ติ ปญฺญตฺติ น อาโรปิตาฯ วิตกฺกปทาทีสุ ปน ลพฺภมานาปิ อิธ ปจฺฉินฺนตฺตา น อุทฺธฏาฯ

อิเมสญฺจ ปน ผสฺสปญฺจมกานํ ธมฺมานํ ปาฏิเยกฺกํ ปาฏิเยกฺกํ วินิโพฺภคํ กตฺวา ปญฺญตฺตึ อุทฺธรมาเนน ภควตา ทุกฺกรํ กตํฯ นานาอุทกานญฺหิ นานาเตลานํ วา เอกภาชเน ปกฺขิปิตฺวา ทิวสํ นิมฺมถิตานํ วณฺณ คนฺธรสานํ นานตาย ทิสฺวา วา ฆายิตฺวา วา สายิตฺวา วา นานากรณํ สกฺกา ภเวยฺย ญาตุํฯ เอวํ สเนฺตปิ ตํ ทุกฺกรนฺติ วุตฺตํฯ สมฺมาสมฺพุเทฺธน ปน อิเมสํ อรูปีนํ จิตฺต เจตสิกานํ ธมฺมานํ เอการมฺมเณ ปวตฺตมานานํ ปาฏิเยกฺกํ ปาฏิเยกฺกํ วินิโพฺภคํ กตฺวา ปญฺญตฺ ตึ อุทฺธรมาเนน อติทุกฺกรํ กตํฯ เตนาห **อายสฺมา นาคเสนเตฺถโร** –

> ''ทุกฺกรํ, มหาราช, ภควตา กตนฺติฯ 'กึ, ภเนฺต นาคเสน, ภควตา ทุกฺกรํ กต'นฺ ติฯ 'ทุกฺกรํ, มหาราช, ภควตา กตํ, ยํ อิเมสํ อรูปีนํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ เอกา รมฺมเณ ปวตฺตมานานํ ววตฺถานํ อกฺขาตํ – อยํ ผโสฺส, อยํ เวทนา, อยํ สญฺญา, อยํ เจตนา, อิทํ จิตฺต'นฺติฯ 'โอปมฺมํ, ภเนฺต, กโรหี'ติฯ 'ยถา, มหาราช, โกจิเทว ปุริโส นาวาย สมุทฺทํ อโชฺฌคาเหตฺวา หตฺถปุเฏน อุทกํ คเหตฺวา ชิวฺหาย สายิตฺวา ชาเนยฺย นุ โข, มหาราช, โส ปุริโส – อิทํ คงฺคาย อุทกํ, อิทํ ยมุนาย อุทกํ, อิทํ อจิรวติยา อุ ทกํ, อิทํ สรภุยา อุทกํ, อิทํ มหิยา อุทก'นฺติ? 'ทุกฺกรํ, ภเนฺต, ชานิตุ'นฺติฯ 'ตโต ทุก กรตรํ โข, มหาราช, ภควตา กตํ ยํ อิเมสํ อรูปีนํ จิตฺตเจตสิกานํ ธมฺมานํ…เป.… อิทํ จิตฺต'''นฺติ (มิ. ป. ๒.๗.๑๖)ฯ

๗. วิตกฺกนิเทฺทเส ตกฺกนวเสน **ตโกฺก**ฯ ตสฺส ติตฺตกํ ตเกฺกสิ กุมฺภํ ตเกฺกสิ สกฏํ ตเกฺกสิ โยชนํ ตเกฺกสิ อฑฺฒโยชนํ ตเกฺกสีติ เอวํ ตกฺกนวเสน ปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ อิทํ ตกฺกสฺส สภาว ปทํฯ วิตกฺกนวเสน **วิตโกฺก**ฯ พลวตรตกฺกเสฺสตํ นามํฯ สุฏฺฐุ กปฺปนวเสน **สงฺกโปฺป**ฯ เอกคฺคํ จิตฺตํ อารมฺมเณ อเปฺปตีติ **อปฺปนา**ฯ ทุติยปทํ อุปสคฺควเสน วฑฺฒิตํ ฯ พลวตรา วา อปฺปนา **พฺยปฺปนา**ฯ อารมฺมเณ จิตฺตํ อภินิโรเปติ ปติฏฺฐาเปตีติ **เจตโส อภินิโรปนา**ฯ ยาถาวตาย นิยฺยานิกตาย จ กุสลภาวปฺปโตฺต ปสโตฺถ สงฺกโปฺปติ **สมฺมาสงฺกโปฺป**ฯ

๘. วิจารนิเทฺทเส อารมฺมเณ จรณกวเสน **จาโร**ฯ อิทมสฺส สภาวปทํฯ วิจรณวเสน **วิจาโร** ฯ อนุคนฺตฺวา วิจรณวเสน **อนุวิจาโร**ฯ อุปคนฺตฺวา วิจรณวเสน **อุปวิจาโร**ติฯ อุปสคฺคว เสน วา ปทานิ วฑฺฒิตานิฯ อารมฺมเณ จิตฺตํ, สรํ วิย ชิยาย, อนุสนฺทหิตฺวา ฐปนโต จิตฺตสฺส

อนุสนฺธานตาฯ อารมฺมณํ อนุเปกฺขมาโน วิย ติฏฺฐตีติ **อนุเปกฺขนตา**ฯ วิจรณวเสน วา อุเปกฺขนตา อนุเปกฺขนตาฯ

๙. ปีตินิเทฺทเส **ปีตี**ติ สภาวปทํฯ ปมุทิตสฺส ภาโว **ปาโมชฺชํ**ฯ อาโมทนากาโร **อาโมทนา**ฯ ปโมทนากาโร **ปโมทนา**ฯ ยถา วา เภสชฺชานํ วา เตลานํ วา อุโณฺหทกสีโตทกานํ วา เอกโตกรณํ โมทนาติ วุจฺจติ, เอวมยมฺปิ ปีติ ธมฺมานํ เอกโตกรเณน โมทนาฯ อุปสคฺควเสน ปน มเณฺฑตฺวา อาโมทนา ปโมทนาติ วุตฺตาฯ หาเสตีติ **หาโส**ฯ ปหาเสตีติ **ปหาโส**ฯ หฏฺฐปหฏฺฐาการานเมตํ อธิวจนํฯ วิตฺตีติ วิตฺตํ; ธนเสฺสตํ นามํฯ อยํ ปน โสมนสฺสปจฺจยตฺตา วิตฺติสริกฺขตาย **วิตฺติ**ฯ ยถา หิ ธนิโน ธนํ ปฏิจฺจ โสมนสฺสํ อุปฺปชฺชติ, เอวํ ปีติมโตปิ ปีตึ ปฏิจฺจ โสมนสฺสํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา วิตฺตีติ วุตฺตาฯ ตุฏฺฐิสภาวสณฺฐิตาย ปีติยา เอตํ นามํฯ ปีติมา ปน ปุคฺคโล กายจิตฺตานํ อุคฺคตตฺตา อพฺภุคฺคตตฺตา อุทโคฺคติ วุจฺจติ ฯ อุทคฺคสฺส ภาโว **โอทคฺยํ**ฯ อตฺตโน มนตา **อตฺตมนตา**ฯ อนภิรทฺธสฺส หิ มโน ทุกฺขปทฏฺฐานตฺตา อตฺตโน มโน นาม น โหติ, อภิรทฺธสฺส ปน สุขปทฏฺฐานตฺตา อตฺตโน มโน นาม โหติฯ อิติ อตฺตโน มนตา อตฺตมนตา, สกมนตาฯ สกมนสฺส ภาโวติ อโตฺถฯ สา ปน ยสฺมา น อญฺญสฺส กสฺสจิ อตฺตโน มนตา, จิตฺตเสฺสว ปเนโส ภาโว, เจตสิโก ธโมฺม, ตสฺมา **อตฺตมนตา จิตฺตสฺสา**ติ วุตฺตาฯ

๑๑. เอกคฺคตานิเทฺทเส อจลภาเวน อารมฺมเณ ติฏฺฐตีติ **ฐิติ**ฯ ปรโต ปททฺวยํ อุปสคฺควเสน วฑฺฒิตํฯ อปิจ สมฺปยุตฺตธเมฺม อารมฺมณมฺหิ สมฺปิเณฺฑตฺวา ติฏฺฐตีติ **สณฺฐิติ**ฯ อารมฺมณํ โอคาเหตฺวา อนุปวิสิตฺวา ติฏฺฐตีติ **อวฏฺฐิติ**ฯ กุสลปกฺขสฺมิญฺหิ จตฺตาโร ธมฺมา อารมฺมณํ โอคาหนฺติ – สทฺธา สติ สมาธิ ปญฺญาติฯ เตเนว สทฺธา โอกปฺปนาติ วุตฺตา, สติ อปิลาปนตาติ, สมาธิ อวฏฺฐิตีติ, ปญฺญา ปริโยคาหนาติฯ อกุสลปเกฺข ปน ตโย ธมฺมา อารมฺมณํ โอคาหนฺติ – ตณฺหา ทิฏฺฐิ อวิชฺชาติฯ เตเนว เต โอฆาติ วุตฺตาฯ จิเตฺตกคฺคตา ปเนตฺถ น พลวตี โหติฯ ยถา หิ รชุฏฺฐานฏฺฐาเน อุทเกน สิญฺจิตฺวา สมฺมเฏฺฐ โถกเมว กาลํ รโช สนฺนิสีทติ, สุกฺขเนฺต สุกฺขเนฺต ปุน ปกติภาเวน วุฏฺฐาติ, เอวเมว อกุสลปเกฺข จิเตฺตกคฺคตา น พลวตี โหติฯ ยถา ปน ตสฺมึ ฐาเน ฆเฏหิ อุทกํ อาสิญฺจิตฺวา กุทาเลน ขนิตฺวา อาโกฏนมทฺทนฆฏฺฏนานิ กตฺวา อุปลิเตฺต อาทาเส วิย ฉายา ปญฺญายติ, วสฺสสตาติกฺกเมปิ ตํมุหุตฺตกตํ วิย โหติ, เอวเมว กุสลปเกฺข จิเตฺตกคฺคตา พลวตี โหติฯ

อุทฺธจฺจวิจิกิจฺฉาวเสน ปวตฺตสฺส วิสาหารสฺส ปฏิปกฺขโต **อวิสาหาโร**ฯ อุทฺธจฺจวิจิกิจฺฉาวเสเนว คจฺฉนฺตํ จิตฺตํ วิกฺขิปติ นามฯ อยํ ปน ตถาวิโธ วิเกฺขโป น โหตีติ **อวิเกฺขโป**ฯ อุทฺธจฺจวิจิกิจฺฉาวเสเนว จ จิตฺตํ วิสาหฏํ นาม โหติ, อิโต จิโต จ หรียติฯ อยํ ปน เอวํ อวิสาหฏสฺส มานสสฺส ภาโวติ **อวิสาหฏมานสตา**ฯ

สมโถติ ติวิโธ สมโถ – จิตฺตสมโถ, อธิกรณสมโถ, สพฺพสงฺขารสมโถติฯ ตตฺถ อฏฺฐสุ สมาปตฺตีสุ จิเตฺตกคฺคตา จิตฺตสมโถ นามฯ ตญฺหิ อาคมฺม จิตฺตจลนํ จิตฺตวิปฺผนฺทิตํ สมฺมติ วูปสมฺมติ, ตสฺมา โส **จิตฺตสมโถ**ติ วุจฺจติฯ สมฺมุขาวินยาทิสตฺตวิโธ สมโถ อธิกรณสมโถ นามฯ ตญฺหิ อาคมฺม ตานิ ตานิ อธิกรณานิ สมฺมนฺติ วูปสมฺมนฺติ, ตสฺมา โส **อธิกรณสมโถ**ติ วุจฺจติฯ ยสฺมา ปน สเพฺพ สงฺขารา นิพฺพานํ อาคมฺม สมฺมนฺติ วูปสมฺมนฺติ, ตสฺมา ตํ **สพฺพสงฺขารสมโถ**ติ วุจฺจติฯ อิมสฺมึ อเตฺถ จิตฺตสมโถ อธิเปฺปโตฯ สมาธิลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **สมาธินฺทฺริยํ**ฯ อุทฺธเจฺจ น กมฺปตีติ **สมาธิพลํฯ สมฺมาสมาธี**ติ ยาถาวสมาธิ นิยฺยานิกสมาธิ กุสลสมาธิฯ

๑๒. สทฺธินฺทฺริยนิเทฺทเส พุทฺธาทิคุณานํ สทฺทหนวเสน **สทฺธา**ฯ พุทฺธาทีนิ วา รตนานิ สทฺทหติ ปตฺติยายตีติ สทฺธาฯ **สทฺทหนา**ติ สทฺทหนากาโรฯ พุทฺธาทีนํ คุเณ โอคาหติ, ภินฺทิตฺวา วิย อนุปวิสตีติ **โอกปฺปนา**ฯ พุทฺธาทีนํ คุเณสุ เอตาย สตฺตา อติวิย ปสีทนฺติ, สยํ วา อภิปฺปสีทตีติ **อภิปฺปสาโท**ฯ อิทานิ ยสฺมา สทฺธินฺทฺริยาทีนํ สมาสปทานํ วเสน อญฺญสฺมึ ปริยาเย อารเทฺธ อาทิปทํ คเหตฺวาว ปทภาชนํ กรียติ – อยํ อภิธมฺเม ธมฺมตา – ตสฺมา ปุน **สทฺธา**ติ วุตฺตํฯ ยถา วา อิตฺถิยา อินฺทฺริยํ อิตฺถินฺทฺริยํ, น ตถา อิทํฯ อิทํ ปน สทฺธาว อินฺทฺริยํ สทฺธินฺทฺริยนฺติฯ เอวํ สมานาธิกรณภาวญาปนตฺถมฺปิ ปุน สทฺธาติ วุตฺตํฯ เอวํ สพฺพปทนิเทฺทเสสุ อาทิปทสฺส ปุน วจเน ปโยชนํ เวทิตพฺพํฯ อธิโมกฺขลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **สทฺธินฺทฺริยํ**ฯ อสทฺธิเย น กมฺปตีติ **สทฺธาพลํ**ฯ

๑๓. วีริยินฺทฺริยนิเทฺทเส **เจตสิโก**ติ อิทํ วีริยสฺส นิยมโต เจตสิกภาวทีปนตฺถํ วุตฺตํฯ อิทญฺหิ วีริยํ ‘‘ยทปิ, ภิกฺขเว, กายิกํ วีริยํ ตทปิ วีริยสโมฺพชฺฌโงฺค, ยทปิ เจตสิกํ วีริยํ ตทปิ วีริยสโมฺพชฺฌโงฺคติฯ อิติหิทํ อุเทฺทสํ คจฺฉตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๒๓๓) เอวมาทีสุ สุเตฺตสุ จงฺกมาทีนิ กโรนฺตสฺส อุปฺปนฺนตฺตา ‘กายิก’นฺติ วุจฺจมานมฺปิ กายวิญฺญาณํ วิย กายิกํ นาม นตฺถิ, เจตสิกเมว ปเนตนฺติ ทเสฺสตุํ ‘เจตสิโก’ติ วุตฺตํฯ **วีริยารโมฺภ**ติ วีริยสงฺขาโต อารโมฺภฯ อิมินา เสสารเมฺภ ปฏิกฺขิปติฯ อยญฺหิ ‘อารมฺภ’-สโทฺท กเมฺม อาปตฺติยํ กิริยายํ วีริเย หึสาย วิโกปเนติ อเนเกสุ อเตฺถสุ อาคโตฯ

‘‘ยํกิญฺจิ ทุกฺขํ สโมฺภติ, สพฺพํ อารมฺภปจฺจยา;
อารมฺภานํ นิโรเธน, นตฺถิ ทุกฺขสฺส สมฺภโว’’ติฯ (สุ. นิ. ๗๔๙);

เอตฺถ หิ กมฺมํ ‘อารโมฺภ’ติ อาคตํฯ ‘‘อารมฺภติ จ วิปฺปฏิสารี จ โหตี’’ติ (อ. นิ. ๕.๑๔๒; ปุ. ป. ๑๙๑) เอตฺถ อาปตฺติฯ ‘‘มหายญฺญา มหารมฺภา น เต โหนฺติ มหปฺผลา’’ติ (อ. นิ. ๔.๓๙; สํ. นิ. ๑.๑๒๐) เอตฺถ ยูปุสฺสาปนาทิกิริยาฯ ‘‘อารมฺภถ นิกฺกมถ ยุญฺชถ พุทฺธสาสเน’’ติ (สํ. นิ. ๑.๑๘๕) เอตฺถ วีริยํฯ ‘‘สมณํ โคตมํ อุทฺทิสฺส ปาณํ อารภนฺตี’’ติ (ม. นิ. ๒.๕๑-๕๒) เอตฺถ หึสาฯ ‘‘พีชคามภูตคามสมารมฺภา ปฏิวิรโต โหตี’’ติ (ที. นิ. ๑.๑๐; ม. นิ. ๑.๒๙๓) เอตฺถ เฉทนภญฺชนาทิกํ วิโกปนํฯ อิธ ปน วีริยเมว อธิเปฺปตํฯ เตนาห – ‘วีริยารโมฺภติ วีริยสงฺขาโต อารโมฺภ’ติฯ วีริยญฺหิ อารมฺภนกวเสน อารโมฺภติ วุจฺจติฯ อิทมสฺส สภาวปทํฯ โกสชฺชโต นิกฺขมนวเสน **นิกฺกโม**ฯ ปรํ ปรํ ฐานํ อกฺกมนวเสน **ปรกฺกโม**ฯ อุคฺคนฺตฺวา ยมนวเสน **อุยฺยาโม**ฯ พฺยายมนวเสน **วายาโม**ฯ อุสฺสาหนวเสน **อุสฺสาโห**ฯ อธิมตฺตุสฺสาหนวเสน **อุโสฺสฬฺหี**ฯ ถิรภาวเฏฺฐน **ถาโม**ฯ จิตฺตเจตสิกานํ ธารณวเสน อวิเจฺฉทโต วา ปวตฺตนวเสน กุสลสนฺตานํ ธาเรตีติ **ธิติ**ฯ

อปโร นโย – นิกฺกโม เจโส กามานํ ปนุทนาย, ปรกฺกโม เจโส พนฺธนเจฺฉทาย, อุยฺยาโม เจโส โอฆนิตฺถรณาย, วายาโม เจโส ปารงฺคมนเฏฺฐน, อุสฺสาโห เจโส ปุพฺพงฺคมเฏฺฐน, อุโสฺสฬฺหี เจโส อธิมตฺตเฏฺฐน, ถาโม เจโส ปลิฆุคฺฆาฏนตาย, ธิติ เจโส อวฏฺฐิติการิตายาติฯ

‘‘กามํ ตโจ จ นฺหารุ จ อฏฺฐิ จ อวสิสฺสตู’’ติ (ม. นิ. ๒.๑๘๔; สํ. นิ. ๒.๒๒, ๒๓๗; อ. นิ. ๒.๕; มหานิ. ๑๙๖; จูฬนิ. ขคฺควิสาณสุตฺตนิเทฺทส ๑๕๔) เอวํ ปวตฺติกาเล อสิถิลปรกฺกมวเสน **อสิถิลปรกฺกมตา;** ถิรปรกฺกโม, ทฬฺหปรกฺกโมติ อโตฺถฯ ยสฺมา ปเนตํ วีริยํ กุสลกมฺมกรณฏฺฐาเน ฉนฺทํ น นิกฺขิปติ, ธุรํ น นิกฺขิปติ, น โอตาเรติ, น วิสฺสเชฺชติ, อโนสกฺกิตมานสตํ อาวหติ, ตสฺมา **อนิกฺขิตฺตฉนฺทตา อนิกฺขิตฺตธุรตา**ติ วุตฺตํฯ ยถา ปน ตชฺชาติเก อุทกสมฺภินฺนฏฺฐาเน ธุรวาหโคณํ คณฺหถาติ วทนฺติ , โส ชณฺณุนา ภูมึ อุปฺปีเฬตฺวาปิ ธุรํ วหติ, ภูมิยํ

ปติตุํ น เทติ, เอวเมว วีริยํ กุสลกมฺมกรณฏฺฐาเน ธุรํ อุกฺขิปติ ปคฺคณฺหาติ, ตสฺมา **ธุรสมฺปคฺคาโห**ติ วุตฺตํฯ ปคฺคหลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **วีริยินฺทฺริยํ**ฯ โกสชฺเช น กมฺปตีติ **วีริยพลํ**ฯ ยาถาวนิยฺยานิกกุสลวายามตาย **สมฺมาวายาโม**ฯ

๑๔. สตินฺทฺริยนิทฺเทเส สรณกวเสน **สติ**ฯ อิทํ สติยา สภาวปทํฯ ปุนปฺปุนํ สรณโต อนุสฺสรณวเสน **อนุสฺสติ**ฯ อภิมุขํ คนฺตฺวา วิย สรณโต ปฏิสรณวเสน **ปฏิสฺสติ**ฯ อุปสคฺควเสน วา วฑฺฒิตมตฺตเมตํฯ สรณากาโร **สรณตา**ฯ ยสฺมา ปน สรณตาติ ติณฺณํ สรณานมฺปิ นามํ, ตสฺมา ตํ ปฏิเสเธตุํ ปุน สติคฺคหณํ กตํฯ สติสงฺขาตา สรณตาติ อยเญฺหตฺถ อโตฺถฯ สุตปริยตฺตสฺส ธารณภาวโต **ธารณตา**ฯ อนุปวิสนสงฺขาเตน โอคาหนเฏฺฐน อปิลาปนภาโว **อปิลาปนตา**ฯ ยถา หิ ลาพุกฏาหาทีนิ อุทเก ปฺลวนฺติ, น อนุปวิสนฺติ, น ตถา อารมฺมเณ สติฯ อารมฺมณเญฺหสา อนุปวิสติ, ตสฺมา **อปิลาปนตา**ติ วุตฺตาฯ จิรกตจิรภาสิตานํ อสมฺมุสฺสนภาวโต **อสมฺมุสฺสนตา**ฯ อุปฏฺฐานลกฺขเณ โชตนลกฺขเณ จ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํฯ สติสงฺขาตํ อินฺทฺริยํ **สตินฺทฺริยํ**ฯ ปมาเท น กมฺปตีติ **สติพลํ**ฯ ยาถาวสติ นิยฺยานิกสติ กุสลสตีติ **สมฺมาสติ**ฯ

๑๖. ปญฺญินฺทฺริยนิทฺเทเส ตสฺส ตสฺส อตฺถสฺส ปากฏกรณสงฺขาเตน ปญฺญาปนเฏฺฐน **ปญฺญา**ฯ เตน เตน วา อนิจฺจาทินา ปกาเรน ธมฺเม ชานาตีติปิ ปญฺญาฯ อิทมสฺสา สภาวปทํฯ ปชานนากาโร **ปชานนา**ฯ อนิจฺจาทีนิ วิจินาตีติ **วิจโยฯ ปวิจโย**ติ อุปสเคฺคน ปทํ วฑฺฒิตํ ฯ จตุสจฺจธเมฺม วิจินาตีติ **ธมฺมวิจโย**ฯ อนิจฺจาทีนํ สลฺลกฺขณวเสน **สลฺลกฺขณา**ฯ สาเยว ปุน อุปสคฺคนานเตฺตน **อุปลกฺขณา ปจฺจุปลกฺขณา**ติ วุตฺตาฯ ปณฺฑิตสฺส ภาโว **ปณฺฑิจฺจํ**ฯ กุสลสฺส ภาโว **โกสลฺลํ**ฯ นิปุณสฺส ภาโว **เนปุญฺญํ**ฯ อนิจฺจาทีนํ วิภาวนวเสน **เวภพฺยา**ฯ อนิจฺจาทีนํ จินฺตนกวเสน **จินฺตา**ฯ ยสฺส วา อุปฺปชฺชติ ตํ อนิจฺจาทีนิ จินฺตาเปตีติปิ จินฺตาฯ อนิจฺจาทีนิ อุปปริกฺขตีติ **อุปปริกฺขาฯ ภูรี**ติ ปถวิยา นามํฯ อยมฺปิ สณฺหเฏฺฐน วิตฺถฏเฏฺฐน จ ภูรี วิยาติ **ภูรี**ฯ เตน วุตฺตํ – ‘‘ภูรี วุจฺจติ ปถวี ฯ ตาย ปถวีสมาย วิตฺถฏาย วิปุลาย ปญฺญาย สมนฺนาคโตติ ภูริปโญฺญติ (มหานิ. ๒๗)ฯ อปิจ ปญฺญาย เอตํ อธิวจนํ ภูรี’’ติฯ ภูเต อเตฺถ รมตีติปิ ภูรีฯ อสนิ วิย สิลุจฺจเย กิเลเส เมธติ หึสตีติ **เมธา**ฯ ขิปฺปํ คหณธารณเฏฺฐน วา **เมธา**ฯ ยสฺส อุปฺปชฺชติ ตํ อตฺตหิตปฏิปตฺติยํ สมฺปยุตฺตธเมฺม จ ยาถาวลกฺขณปฏิเวเธ ปริเนตีติ **ปริณายิกา**ฯ อนิจฺจาทิวเสน ธเมฺม วิปสฺสตีติ **วิปสฺสนา**ฯ สมฺมา ปกาเรหิ อนิจฺจาทีนิ ชานาตีติ **สมฺปชญฺญํ**ฯ อุปฺปถปฏิปเนฺน สินฺธเว วีถิอาโรปนตฺถํ ปโตโท วิย อุปฺปเถ ธาวนกํ กูฏจิตฺตํ วีถิอาโรปนตฺถํ วิชฺฌตีติ ปโตโท วิย **ปโตโท**ฯ ทสฺสนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ อินฺทฺริยํฯ ปญฺญาสงฺขาตํ อินฺทฺริยํ **ปญฺญินฺทฺริยํ**ฯ อวิชฺชาย น กมฺปตีติ **ปญฺญาพลํ**ฯ กิเลสเจฺฉทนเฏฺฐน ปญฺญาว สตฺถํ **ปญฺญาสตฺถํ**ฯ อจฺจุคฺคตเฏฺฐน ปญฺญาว ปาสาโท **ปญฺญาปาสาโท**ฯ

อาโลกนเฏฺฐน ปญฺญาว อาโลโก **ปญฺญาอาโลโก**ฯ โอภาสนเฏฺฐน ปญฺญาว โอภาโส **ปญฺญาโอภาโส**ฯ ปโชฺชตนเฏฺฐน ปญฺญาว ปโชฺชโต **ปญฺญาปโชฺชโต**ฯ ปญฺญวโต หิ เอกปลฺลเงฺกน นิสินฺนสฺส ทสสหสฺสิโลกธาตุ เอกาโลกา เอโกภาสา เอกปโชฺชตา โหติ, เตเนตํ วุตฺตํฯ อิเมสุ ปน ตีสุ ปเทสุ เอกปเทนปิ เอตสฺมึ อเตฺถ สิเทฺธ, ยานิ ปเนตานิ ‘‘จตฺตาโรเม, ภิกฺขเว, อาโลกาฯ กตเม จตฺตาโร? จนฺทาโลโก สูริยาโลโก อคฺยาโลโก ปญฺญาโลโกฯ อิเม โข, ภิกฺขเว, จตฺตาโร อาโลกาฯ เอตทคฺคํ, ภิกฺขเว, อิเมสํ จตุนฺนํ อาโลกานํ ยทิทํ ปญฺญาโลโก’’ฯ ตถา ‘‘จตฺตาโรเม, ภิกฺขเว, โอภาสา…เป.… จตฺตาโรเม, ภิกฺขเว, ปโชฺชตา’’ติ (อ. นิ. ๔.๑๔๔) สตฺตานํ อชฺฌาสยวเสน สุตฺตานิ เทสิตานิ, ตทนุรูเปเนว อิธาปิ เทสนา กตาฯ อ

โตฺถ หิ อเนเกหิ อากาเรหิ วิภชฺชมาโน สุวิภโตฺต โหติฯ อญฺญาถา จ อโญฺญ พุชฺฌติ, อญฺญถา จ อโญฺญติฯ

รติกรณเฏฺฐน ปน รติทายกเฏฺฐน รติชนกเฏฺฐน จิตฺตีกตเฏฺฐน ทุลฺลภปาตุภาวเฏฺฐน อตุลเฏฺฐน อโนมสตฺตปริโภคเฏฺฐน จ ปญฺญาว รตนํ **ปญฺญารตนํ**ฯ น เตน สตฺตา มุยฺหนฺติ, สยํ วา อารมฺมเณ น มุยฺหตีติ **อโมโหฯ ธมฺมวิจยปทํ** วุตฺตตฺถเมวฯ กสฺมา ปเนตํ ปุน วุตฺตนฺติ? อโมหสฺส โมหปฏิปกฺขภาวทีปนตฺถํ ฯ เตเนตํ ทีเปติ – ยฺวายํ อโมโห โส น เกวลํ โมหโต อโญฺญ ธโมฺม, โมหสฺส ปน ปฏิปโกฺข, ธมฺมวิจยสงฺขาโต อโมโห นาม อิธ อธิเปฺปโตติฯ **สมฺมาทิฎฺฐี**ติ ยาถาวนิยฺยานิกกุสลทิฎฺฐิฯ

๑๙. ชีวิตินฺทฺริยนิเทฺทเส **โย เตสํ อรูปีนํ ธมฺมานํ อายู**ติ เตสํ สมฺปยุตฺตกานํ อรูปธมฺมานํ โย อายาปนเฏฺฐน อายุ, ตสฺมิญฺหิ สติ อรูปธมฺมา อยนฺติ คจฺฉนฺติ ปวตฺตนฺติ, ตสฺมา อายูติ วุจฺจติฯ อิทมสฺส สภาวปทํฯ ยสฺมา ปเนเต ธมฺมา อายุสฺมึเยว สติ ติฎฺฐนฺติ ยเปนฺติ ยาเปนฺติ อิริยนฺติ วตฺตนฺติ ปาลยนฺติ, ตสฺมา **ฐิตี**ติอาทีนิ วุตฺตานิฯ วจนโตฺถ ปเนตฺถ – เอตาย ติฎฺฐนฺตีติ **ฐิติ**ฯ ยเปนฺตีติ **ยปนา**ฯ ตถา **ยาปนา**ฯ เอวํ พุชฺฌนฺตานํ ปน วเสน ปุริมปเท รสฺสตฺตํ กตํฯ เอตาย อิริยนฺตีติ **อิริยนา**ฯ วตฺตนฺตีติ **วตฺตนา**ฯ ปาลยนฺตีติ **ปาลนา**ฯ ชีวนฺติ เอเตนาติ **ชีวิตํ**ฯ อนุปาลนลกฺขเณ อินฺทฎฺฐํ กาเรตีติ **ชีวิตินฺทฺริยํ**ฯ

๓๐. หิริพลนิเทฺทเส **ยํ ตสฺมึ สมเย**ติ เยน ธเมฺมน ตสฺมึ สมเยฯ ลิงฺควิปลฺลาสํ วา กตฺวา โย ธโมฺม ตสฺมึ สมเยติปิ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **หิริยิตเพฺพนา**ติ อุปโยคเตฺถ กรณวจนํฯ หิริยิตพฺพยุตฺตกํ กายทุจฺจริตาทิธมฺมํ หิริยติ ชิคุจฺฉตีติ อโตฺถฯ **ปาปกาน**นฺติ ลามกานํฯ **อกุสลานํ ธมฺมาน**นฺติ อโกสลฺลสมฺภูตานํ ธมฺมานํฯ **สมาปตฺติยา**ติ อิทมฺปิ อุปโยคเตฺถ กรณวจนํฯ เตสํ ธมฺมานํ สมาปตฺตึ ปฎิลาภํ สมงฺคีภาวํ หิริยติ ชิคุจฺฉตีติ อโตฺถฯ

๓๑. โอตฺตปฺปพลนิเทฺทเส **โอตฺตปฺปิตเพฺพนา**ติ เหตฺวเตฺถ กรณวจนํฯ โอตฺตปฺปิตพฺพยุตฺตเกน โอตฺตปฺปสฺส เหตุภูเตน กายทุจฺจริตาทินา วุตฺตปฺปการาย จ สมาปตฺติยา โอตฺตปฺปสฺส เหตุภูตาย โอตฺตปฺปติ, ภายตีติ อโตฺถฯ

๓๒. อโลภนิเทฺทเส อลุพฺภนกวเสน **อโลโภ**ฯ น ลุพฺภตีติปิ อโลโภฯ อิทมสฺส สภาวปทํฯ **อลุพฺภนา**ติ อลุพฺภนากาโรฯ โลภสมงฺคี ปุคฺคโล ลุพฺภิโต นามฯ น ลุพฺภิโต อลุพฺภิโตฯ อลุพฺภิตสฺส ภาโว **อลุพฺภิตตฺตํ**ฯ สาราคปฎิปกฺขโต น สาราโคติ **อสาราโคฯ อสารชฺชนา**ติ อสารชฺชนากาโรฯ อสารชฺชิตสฺส ภาโว **อสารชฺชิตตฺตํ**ฯ น อภิชฺฌายตีติ **อนภิชฺฌาฯ อโลโภ กุสลมูล**นฺติ อโลภสงฺขาตํ กุสลมูลํฯ อโลโภ หิ กุสลานํ ธมฺมานํ มูลํ ปจฺจยเฏฺฐนาติ กุสลมูลํฯ กุสลญฺจ ตํ ปจฺจยเฏฺฐน มูลญฺจาติปิ กุสลมูลํฯ

๓๓. อโทสนิเทฺทเส อทุสฺสนกวเสน **อโทโส**ฯ น ทุสฺสตีติปิ อโทโสฯ อิทมสฺส สภาวปทํฯ **อทุสฺสนา**ติ อทุสฺสนากาโรฯ อทุสฺสิตสฺส ภาโว **อทุสฺสิตตฺตํ**ฯ พฺยาปาทปฎิปกฺขโต น พฺยาปาโทติ **อพฺยาปาโท**ฯ โกธทุกฺขปฎิปกฺขโต น พฺยาปชฺชติ **อพฺยาปโชฺช**ฯ อโทสสงฺขาตํ กุสลมูลํ **อโทโส กุสลมูลํ**ฯ ตํ วุตฺตตฺถเมวฯ

๔๐-๔๑. กายปสฺสทฺธินิเทฺทสาทีสุ ยสฺมา กาโยติ ตโย ขนฺธา อธิเปฺปตา, ตสฺมา **เวทนากฺขนฺธสฺสา**ติอาทิ วุตฺตํฯ ปสฺสมฺภนฺติ เอตาย เต ธมฺมา, วิคตทรถา ภวนฺติ, สมสฺสาสปฺปตฺตาติ **ปสฺสทฺธิ**ฯ ทุติยปทํ อุปสคฺควเสน วฑฺฒิตํฯ **ปสฺสมฺภนา**ติ ปสฺสมฺภนากาโรฯ ทุติยปทํ

อุปสคฺควเสน วฑฺฒิตํฯ ปสฺสทฺธิสมงฺคิตาย ปฏิปฺปสฺสมฺภิตสฺส ขนฺธตฺตยสฺส ภาโว **ปฏิปฺปสฺสมฺภิตตฺตํ**ฯ สพฺพปเทหิปิ ติณฺณํ ขนฺธานํ กิเลสทรถปฏิปฺปสฺสทฺธิ เอว กถิตาฯ ทุติยนเยน วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส ทรถปฏิปฺปสฺสทฺธิ กถิตาฯ

๔๒-๔๓. **ลหุตา**ติ ลหุตากาโรฯ **ลหุปริณามตา**ติ ลหุปริณาโม เอเตสํ ธมฺมานนฺติ ลหุปริณามา; เตสํ ภาโว ลหุปริณามตา; สีฆํ สีฆํ ปริวตฺตนสมตฺถตาติ วุตฺตํ โหติฯ **อทนฺธนตา**ติ ครุภาวปฏิเกฺขปวจนเมตํ; อภาริยตาติ อตฺโถฯ **อวิตฺถนตา**ติ มานาทิกิเลสภารสฺส อภาเวน อถทฺธตาฯ เอวํ ปฐเมน ติณฺณํ ขนฺธานํ ลหุตากาโร กถิโตฯ ทุติเยน วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส ลหุตากาโร กถิโตฯ

๔๔-๔๕. **มุทุตา**ติ มุทุภาโวฯ **มทฺทวตา**ติ มทฺทวํ วุจฺจติ สินิทฺธํ, มฏฺฐํ; มทฺทวสฺส ภาโว มทฺทวตาฯ **อกกฺขฬตา**ติ อกกฺขฬภาโวฯ **อกถินตา**ติ อกถินภาโวฯ อิธาปิ ปุริมนเยน ติณฺณํ ขนฺธานํ, ปจฺฉิมนเยน วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส มุทุตากาโรว กถิโตฯ

๔๖-๔๗. **กมฺมญฺญตา**ติ กมฺมนิ สาธุตา; กุสลกิริยาย วินิโยคกฺขมตาติ อตฺโถฯ เสสปททฺวยํ พฺยญฺชนวเสน วฑฺฒิตํฯ ปททฺวเยนาปิ หิ ปุริมนเยน ติณฺณํ ขนฺธานํ, ปจฺฉิมนเยน วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส กมฺมนิยากาโรว กถิโตฯ

๔๘-๔๙. **ปคุณตา**ติ ปคุณภาโว, อนาตุรตา นิคฺคิลานตาติ อตฺโถฯ เสสปททฺวยํ พฺยญฺชนวเสน วฑฺฒิตํฯ อิธาปิ ปุริมนเยน ติณฺณํ ขนฺธานํ, ปจฺฉิมนเยน วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส นิคฺคิลานากาโรว กถิโตฯ

๕๐-๕๑. **อุชุกตา**ติ อุชุกภาโว, อุชุเกนากาเรน ปวตฺตนตาติ อตฺโถฯ อุชุกสฺส ขนฺธตฺตยสฺส วิญฺญาณกฺขนฺธสฺส จ ภาโว อุชุกตาฯ **อชิมฺหตา**ติ โคมุตฺตวงฺกภาวปฏิเกฺขโปฯ **อวงฺกตา**ติ จนฺทเลขาวงฺกภาวปฏิเกฺขโปฯ **อกุฏิลตา**ติ นงฺคลโกฏิวงฺกภาวปฏิเกฺขโปฯ

โย หิ ปาปํ กตฺวาว ‘น กโรมี’ติ ภาสติ, โส คนฺตฺวา ปจฺจาสกฺกนตาย ‘โคมุตฺตวงฺโก’ นาม โหติฯ โย ปาปํ กโรนฺโตว ‘ภายามหํ ปาปสฺสา’ติ ภาสติ, โส เยภุเยฺยน กุฏิลตาย ‘จนฺทเลขาวงฺโก’ นาม โหติฯ โย ปาปํ กโรนฺโตว ‘โก ปาปสฺส น ภาเยยฺยา’ติ ภาสติ, โส นาติกุฏิลตาย ‘นงฺคลโกฏิวงฺโก’ นาม โหติฯ ยสฺส วา ตีณิปิ กมฺมทฺวารานิ อสุทฺธานิ, โส ‘โคมุตฺตวงฺโก’ นาม โหติฯ ยสฺส ยานิ กานิจิ เทฺว, โส ‘จนฺทเลขาวงฺโก’ นามฯ ยสฺส ยํกิญฺจิ เอกํ, โส ‘นงฺคลโกฏิวงฺโก นามฯ

ทีฆภาณกา ปนาหุ – เอกโจฺจ ภิกฺขุ สพฺพวเย เอกวีสติยา อเนสนาสุ, ฉสุ จ อโคจเรสุ จรติ, อยํ ‘โคมุตฺตวงฺโก’ นามฯ เอโก ปฐมวเย จตุปาริสุทฺธิสีลํ ปริปูเรติ, ลชฺชี กุกฺกุจฺจโก สิกฺขากาโม โหติ, มชฺฌิมวยปจฺฉิมวเยสุ ปุริมสทิโส, อยํ ‘จนฺทเลขาวงฺโก’ นามฯ เอโก ปฐมวเย มชฺฌิมวเยปิ จตุปาริสุทฺธิสีลํ ปูเรติ, ลชฺชี กุกฺกุจฺจโก สิกฺขากาโม โหติ, ปจฺฉิมวเย ปุริมสทิโสฯ อยํ ‘นงฺคลโกฏิวงฺโก’ นามฯ

ตสฺส กิเลสวเสน เอวํ วงฺกสฺส ปุคฺคลสฺส ภาโว ชิมฺหตา วงฺกตา กุฏิลตาติ วุจฺจติฯ ตาสํ ปฏิเกฺขปวเสน อชิมฺหตาทิกา วุตฺตาฯ ขนฺธาธิฏฺฐานาว เทสนา กตาฯ ขนฺธานญฺหิ เอตา อชิมฺหตาทิกา, โน ปุคฺคลสฺสาติฯ เอวํ สเพฺพหิปิ อิเมหิ ปเทหิ ปุริมนเยน ติณฺณํ ขนฺธานํ,

ปจฺฉิมนเยน วิญฺญาณกฺขนฺธสฺสาติ อรูปีนํ ธมฺมานํ นิกฺกิเลสตาย อุชฺตากาโรว กถิโตติ เวทิตโพฺพฯ

อิทานิ ยุวายํ เยวาปนาติ อปฺปนาวาโร วุโตฺต, เตน ธมฺมุเทฺทสวาเร ทสฺสิตานํ 'เยวาปนกานํ'เยว สเงฺขปโต นิเทฺทโส กถิโต โหตีติฯ

นิเทฺทสวารกถา นิฏฺฐิตาฯ

เอตฺตาวตา ปุจฺฉา สมยนิเทฺทโส ธมฺมุเทฺทโส อปฺปนาติ อุเทฺทสวาเร จตูหิ ปริเจฺฉเทหิ, ปุจฺฉา สมยนิเทฺทโส ธมฺมุเทฺทโส อปฺปนาติ นิเทฺทสวาเร จตูหิ ปริเจฺฉเทหีติ อฏฺฐปริเจฺฉทปฏิมณฺฑิโต ธมฺมววตฺถานวาโร นิฏฺฐิโตว โหติฯ

โกฏฺฐาสวาโร

๕๘-๑๒๐. อิทานิ **ตสฺมิํ โข ปน สมเย จตฺตาโร ขนฺธา โหนฺตี**ติ สงฺคหวาโร อารโทฺธฯ โส อุเทฺทสนิเทฺทสปฏินิเทฺทสานํ วเสน ติวิโธ โหติฯ ตตฺถ 'ตสฺมิํ โข ปน สมเย จตฺตาโร ขนฺธา'ติ เอวมาทิโก อุเทฺทโสฯ กตเม ตสฺมิํ สมเย จตฺตาโร ขนฺธา'ติอาทิโก นิเทฺทโสฯ กตโม ตสฺมิํ สมเย เวทนากฺขโนฺธติอาทิโก ปฏินิเทฺทโสติ เวทิตโพฺพฯ

ตตฺถ อุเทฺทสวาเร จตฺตาโร ขนฺธาติอาทโย เตวีสติ โกฏฺฐาสา โหนฺติฯ เตสํ เอวมโตฺถ เวทิตโพฺพ – ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ ปฐมํ มหากุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, เย ตสฺมิํ สมเย จิตฺตงฺควเสน อุปฺปนฺนา, ฐเปตฺวา เยวาปนเก, ปาฬิอารุฬฺหา อติเรกปณฺณาสธมฺมา, เต สเพฺพปิ สงฺคยฺหมานา ราสเฏฺฐน จตฺตาโรว ขนฺธา โหนฺติ ฯ เหฏฺฐา วุเตฺตน อายตนเฏฺฐน เทฺว **อายตนานิ** โหนฺติฯ สภาวเฏฺฐน สุญฺญตเฏฺฐน นิสฺสตฺตเฏฺฐน เทฺวว **ธาตุโย** โหนฺติฯ ปจฺจยสงฺขาเตน อาหารเฏฺฐน **ตโย**เวตฺถ ธมฺมา **อาหารา** โหนฺติฯ อวเสสา โน อาหาราฯ

'กิํ ปเนเต อญฺญมญฺญํ วา ตํสมุฏฺฐานรูปสฺส วา ปจฺจยา น โหนฺตี'ติ? 'โน น โหนฺติฯ อิเม ปน ตถา จ โหนฺติ, อญฺญถา จาติ สมาเนปิ ปจฺจยเตฺต อติเรกปจฺจยา โหนฺติ, ตสฺมา อาหาราติ วุตฺตาฯ กถํ? เอเตสุ หิ ผสฺสาหาโร, เยสํ ธมฺมานํ อวเสสา จิตฺตเจตสิกา ปจฺจยา โหนฺติ, เตสญฺจ ปจฺจโย โหติ, ติโสฺส จ เวทนา อาหรติฯ มโนสเญฺจตนาหาโร เตสญฺจ ปจฺจโย โหติ ตโย จ ภเว อาหรติฯ วิญฺญาณาหาโร เตสญฺจ ปจฺจโย โหติ ปฏิสนฺธินามรูปญฺจ อาหรตี'ติฯ 'นนุ จ โส วิปาโกว อิทํ ปน กุสลวิญฺญาณ'นฺติ? 'กิญฺจาปิ กุสลวิญฺญาณํ, ตํสริกฺขตาย ปน วิญฺญาณาหาโร'เตฺวว วุตฺตํฯ อุปตฺถมฺภกเฏฺฐน วา อิเม ตโย อาหาราติ วุตฺตาฯ อิเม หิ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ, กพฬีการาหาโร วิย รูปกายสฺส, อุปตฺถมฺภกปจฺจยา โหนฺติฯ เตเนว วุตฺตํ – ''อรูปิโน อาหารา สมฺปยุตฺตกานํ ธมฺมานํ ตํสมุฏฺฐานานญฺจ รูปานํ อาหารปจฺจเยน ปจฺจโย''ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๕)ฯ

อปโร นโย – อชฺฌตฺติกสนฺตติยา วิเสสปจฺจยตฺตา กพฬีการาหาโร จ อิเม จ ตโย ธมฺมา อาหาราติ วุตฺตาฯ วิเสสปจฺจโย หิ กพฬีการาหารภกฺขานํ สตฺตานํ รูปกายสฺส กพฬีกาโร อาหาโร; นามกาเย เวทนาย ผโสฺส, วิญฺญาณสฺส มโนสเญฺจตนา, นามรูปสฺส วิญฺญาณํฯ ยถาห –

''เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, อยํ กาโย อาหารฏฺฐิติโก, อาหารํ ปฏิจฺจ ติฏฺฐติ, อนาหาโร โน ติฏฺฐติ'' (สํ. นิ. ๕.๑๘๓)ฯ ตถา ผสฺสปจฺจยา เวทนา, สงฺขารปจฺจยา วิญฺญาณํ,

วิญฺญาณปจฺจยา นามรูปนฺติ (สํ. นิ. ๒.๑)ฯ

อธิปติยเฏฺฐน ปน อเฏฺฐว ธมฺมา อินฺทฺริยานิ โหนฺติ, น อวเสสาฯ เตน วุตฺตํ – อฏฺฐินฺทฺริยานิ โหนฺตีติฯ อุปนิชฺฌายนเฏฺฐน ปเญฺจว ธมฺมา ฌานงฺคานิ โหนฺติฯ เตน วุตฺตํ – ปญฺจงฺคิกํ ฌานํ โหตีติฯ

นิยฺยานเฏฺฐน จ เหตุเฏฺฐน จ ปเญฺจว ธมฺมา มคฺคงฺคานิ โหนฺติฯ เตน วุตฺตํ – ปญฺจงฺคิโก มโคฺค โหตีติฯ กิญฺจาปิ หิ อฏฺฐงฺคิโก อริยมโคฺค, โลกิยจิเตฺต ปน เอกกฺขเณ ติโสฺส วิรติโย น ลพฺภนฺติ, ตสฺมา ปญฺจงฺคิโกติ วุโตฺตฯ ‘นนุ จ ‘‘ยถาคตมโคฺคติ โข, ภิกฺขุ, อริยเสฺสตํ อฏฺฐงฺคิกสฺส มคฺคสฺส อธิวจน’’นฺติ (สํ. นิ. ๔.๒๔๕) อิมสฺมิํ สุเตฺต ‘ยเถว โลกุตฺตรมโคฺค อฏฺฐงฺคิโก, ปุพฺพภาควิปสฺสนามโคฺคปิ ตเถว อฏฺฐงฺคิโก’ติ ยถาคตวจเนน อิมสฺสตฺถสฺส ทีปิตตฺตา, โลกิยมเคฺคนาปิ อฏฺฐงฺคิเกน ภวิตพฺพนฺติ? น ภวิตพฺพํ ฯ อยญฺหิ สุตฺตนฺติกเทสนา นาม ปริยายเทสนาฯ เตนาห – ‘‘ปุเพฺพว โข ปนสฺส กายกมฺมํ วจีกมฺมํ อาชีโว สุปริสุโทฺธ โหตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๔๓๑)ฯ อยํ ปน นิปฺปริยายเทสนาฯ โลกิยจิตฺตสฺมิญฺหิ ติโสฺส วิรติโย เอกกฺขเณ น ลพฺภนฺติ, ตสฺมา ‘ปญฺจงฺคิโก’ว วุโตฺตติฯ

อกมฺปิยเฏฺฐน ปน สเตฺตว ธมฺมา พลานิ โหนฺติฯ มูลเฏฺฐน ตโยว ธมฺมา เหตูฯ ผุสนเฏฺฐน เอโกว ธโมฺม ผโสฺสฯ เวทยิตเฏฺฐน เอโกว ธโมฺม เวทนาฯ สญฺชานนเฏฺฐน เอโกว ธโมฺม สญฺญาฯ เจตยนเฏฺฐน เอโกว ธโมฺม เจตนาฯ จิตฺตวิจิตฺตเฏฺฐน เอโกว ธโมฺม จิตฺตํฯ ราสเฏฺฐน เจว เวทยิตเฏฺฐน จ เอโกว ธโมฺม เวทนากฺขโนฺธฯ ราสเฏฺฐน จ สญฺชานนเฏฺฐน จ เอโกว ธโมฺม สญฺญากฺขโนฺธฯ ราสเฏฺฐน จ อภิสงฺขรณเฏฺฐน จ เอโกว ธโมฺม สงฺขารกฺขโนฺธฯ ราสเฏฺฐน จ จิตฺตวิจิตฺตเฏฺฐน จ เอโกว ธโมฺม วิญฺญาณกฺขโนฺธฯ วิชานนเฏฺฐน เจว เหฏฺฐา วุตฺตอายตนเฏฺฐน จ เอกเมว มนายตนํฯ วิชานนเฏฺฐน จ อธิปติยเฏฺฐน จ เอกเมว มนินฺทฺริยํฯ วิชานนเฏฺฐน จ สภาวสุญฺญตนิสฺสตฺตเฏฺฐน จ เอโกว ธโมฺม มโนวิญฺญาณธาตุ นาม โหติ, น อวเสสาฯ ฐเปตฺวา ปน จิตฺตํ, ยถาวุเตฺตน อเตฺถน อวเสสา สเพฺพปิ ธมฺมา เอกํ ธมฺมายตนเมว, เอกา จ ธมฺมธาตุเยว โหตีติฯ

เย วา ปน ตสฺมิํ สมเยติ อิมินา ปน อปฺปนาวาเรน อิธาปิ เหฏฺฐา วุตฺตา เยวาปนกาว สงฺคหิตาฯ ยถา จ อิธ เอวํ สพฺพตฺถ ฯ อิโต ปรญฺหิ เอตฺตกมฺปิ น วิจารยิสฺสามฯ นิเทฺทสปฏินิเทฺทสวาเรสุ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว อโตฺถ เวทิตโพฺพติฯ

สงฺคหวาโร นิฏฺฐิโตฯ

โกฏฺฐาสวาโรติปิ เอตเสฺสว นามํฯ

สุญฺญตวาโร

๑๒๑-๑๔๕. อิทานิ **ตสฺมิํ โข ปน สมเย ธมฺมา โหนฺตี**ติ สุญฺญตวาโร อารโทฺธฯ โส อุเทฺทสนิเทฺทสวเสน ทฺวิธา ววตฺถิโตฯ ตตฺถ อุเทฺทสวาเร **‘ธมฺมา โหนฺตี’**ติ อิมินา สทฺธิํ จตุวีสติ โกฏฺฐาสา โหนฺติฯ สพฺพโกฏฺฐาเสสุ จ ‘จตฺตาโร เทฺว ตโย’ติ คณนปริเจฺฉโท น วุโตฺตฯ กสฺมา? สงฺคหวาเร ปริจฺฉินฺนตฺตาฯ ตตฺถ ปริจฺฉินฺนธมฺมาเยว หิ อิธาปิ วุตฺตาฯ น เหตฺถ สโตฺต วา ภาโว วา อตฺตา วา อุปลพฺภติฯ ธมฺมาว เอเต ธมฺมมตฺตา อสารา อปริณายกาติ อิมิสฺสา สุญฺญตาย ทีปนตฺถํ วุตฺตาฯ ตสฺมา เอวเมตฺถ อโตฺถ เวทิตโพฺพ – ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ ปฐมํ

มหากุสลจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมิํ สมเย จิตฺตงฺควเสน อุปฺปนฺนา อติเรกปณฺณาสธมฺมา สภาว เฏฺฐน ธมฺมา เอว โหนฺติฯ น อโญฺญ โกจิ สโตฺต วา ภาโว วา โปโส วา ปุคฺคโล วา โหตีติฯ ตถา ราสเฏฺฐน ขนฺธาว โหนฺตีติฯ เอวํ ปุริมนเยเนว สพฺพปเทสุ อตฺถโยชนา เวทิตพฺพาฯ ยสฺมา ปน ฌานโต อญฺญํ ฌานงฺคํ, มคฺคโต วา อญฺญํ มคฺคงฺคํ นตฺถิ, ตสฺมา อิธ **'ฌานํ โหติ, มโคฺค โหติ'** อิเจฺจว วุตฺตํฯ อุปนิชฺฌายนเฏฺฐน หิ ฌานเมว เหตุวเฏฺฐน มโคฺคว โหติฯ น อโญฺญ โกจิ สโตฺต วา ภาโว วาติฯ เอวํ สพฺพปเทสุ อตฺถโยชนา กาตพฺพาฯ นิเทฺทสวาโร อุตฺตานโตฺถเยวาติฯ

สุญฺญตวาโร นิฏฺฐิโตฯ

นิฏฺฐิตา จ ตีหิ มหาวาเรหิ มเณฺฑตฺวา นิทฺทิฏฺฐสฺส

ปฐมจิตฺตสฺส อตฺถวณฺณนาฯ

ทุติยจิตฺตํ

๑๔๖. อิทานิ ทุติยจิตฺตาทีนิ ทเสฺสตุํ ปุน **"กตเม ธมฺมา"**ติอาทิ อารทฺธํฯ เตสุ สเพฺพสุปิ ปฐมจิเตฺต วุตฺตนเยเนว ตโย ตโย มหาวารา เวทิตพฺพาฯ น เกวลญฺจ มหาวารา เอว, ปฐมจิเตฺต วุตฺตสทิสานํ สพฺพปทานํ อโตฺถปิ วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ อิโต ปรมฺปิ อปุพฺพปทวณฺณนํเยว กริสฺสามฯ อิมสฺมิํ ตาว ทุติยจิตฺตนิเทฺทเส **สสงฺขาเรนา**ติ อิทเมว อปุพฺพํฯ ตสฺสโตฺถ – สห สงฺขาเรนาติ สสงฺขาโรฯ เตน สสงฺขาเรน สปฺปโยเคน สอุปาเยน ปจฺจยคเณนาติ อโตฺถฯ เยน หิ อารมฺมณาทินา ปจฺจยคเณน ปฐมํ มหาจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, เตเนว สปฺปโยเคน สอุปาเยน อิทํ อุปฺปชฺชติฯ

ตเสฺสวํ อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพา – อิเธกโจฺจ ภิกฺขุ วิหารปจฺจเนฺต วสมาโน เจติยงฺคณสมฺมชฺชนเวลาย วา เถรุปฏฺฐานเวลาย วา สมฺปตฺตาย, ธมฺมสวนทิวเส วา สมฺปเตฺต 'มยฺหํ คนฺตฺวา ปจฺจาคจฺฉโต อติทูรํ ภวิสฺสติ, น คมิสฺสามี'ติ จิเนฺตตฺวา ปุน จิเนฺตติ – 'ภิกฺขุสฺส นาม เจติยงฺคณํ วา เถรุปฏฺฐานํ วา ธมฺมสวนํ วา อคนฺตุํ อสารุปฺปํ, คมิสฺสามี'ติ คจฺฉติฯ ตเสฺสวํ อตฺตโน ปโยเคน วา, ปเรน วา วตฺตาทีนํ อกรเณ จ อาทีนวํ กรเณ จ อานิสํสํ ทเสฺสตฺวา โอวทิยมานสฺส, นิคฺคหวเสเนว วา 'เอหิ, อิทํ กโรหี'ติ การิยมานสฺส อุปฺปนฺนํ กุสลจิตฺตํ สสงฺขาเรน ปจฺจยคเณน อุปฺปนฺนํ นาม โหตีติฯ

ทุติยจิตฺตํฯ

ตติยจิตฺตํ

๑๔๗-๑๔๘. ตติเย ญาเณน วิปฺปยุตฺตนฺติ **ญาณวิปฺปยุตฺตํ**ฯ อิทมฺปิ หิ อารมฺมเณ หฏฺฐปหฏฺฐํ โหติ ปริจฺฉินฺทกญาณํ ปเนตฺถ น โหติฯ ตสฺมา อิทํ ทหรกุมารกานํ ภิกฺขุํ ทิสฺวา 'อยํ เถโร มยฺห'นฺติ วนฺทนกาเล, เตเนว นเยน เจติยวนฺทนธมฺมสวนกาลาทีสุ จ อุปฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพํฯ ปาฬิยํ ปเนตฺถ สตฺตสุ ฐาเนสุ ปญฺญา ปริหายติฯ เสสํ ปากติกเมวาติฯ

ตติยจิตฺตํฯ

จตุตฺถจิตฺตํ

๑๔๙. จตุตฺถจิเตฺตปิ เอเสว นโยฯ อิทํ ปน สสงฺขาเรนาติ วจนโต ยทา มาตาปิตโร ทหรกุมารเก สีเส คเหตฺวา เจติยาทีนิ วนฺทาเปนฺติ เต จ อนตฺถิกา สมานาปิ หฏฺฐปหฏฺฐาว วนฺทนฺติฯ เอวรูเป กาเล ลพฺภตีติ เวทิตพฺพํฯ

จตุตฺถจิตฺตํฯ

ปญฺจมจิตฺตํ

๑๕๐. ปญฺจเม **อุเปกฺขาสหคต**นฺติ อุเปกฺขาเวทนาย สมฺปยุตฺตํ ฯ อิทญฺหิ อารมฺมเณ มชฺฌตฺตํ โหติฯ ปริจฺฉินฺทกญาณํ ปเนตฺถ โหติเยวฯ ปาฬิยํ ปเนตฺถ ฌานจตุเกฺก อุเปกฺขา โหตีติ อินฺทฺริยฏฺฐเก อุเปกฺขินฺทฺริยํ โหตีติ วตฺวา สเพฺพสมฺปิ เวทนาทิปทานํ นิเทฺทเส สาตาสาต สุขทุกฺขปฏิเกฺขปวเสน เทสนํ กตฺวา อทุกฺขมสุขเวทนา กถิตาฯ ตสฺสา มชฺฌตฺตลกฺขเณ อินฺทตฺตกรณวเสน อุเปกฺขินฺทฺริยภาโว เวทิตโพฺพฯ ปทปฏิปาฏิยา จ เอกสฺมิํ ฐาเน ปีติ ปริหีนาฯ ตสฺมา จิตฺตงฺควเสน ปาฬิอารุฬฺหา ปญฺจปญฺญาเสว ธมฺมา โหนฺติฯ เตสํ วเสน สพฺพโกฏฺฐาเสสุ สพฺพวาเรสุ จ วินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ

ปญฺจมจิตฺตํฯ

ฉฏฺฐจิตฺตาทิ

๑๕๖-๙. ฉฏฺฐสตฺตมอฏฺฐมานิ ทุติยตติยจตุเตฺถสุ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ เกวลญฺหิ อิเมสุ เวทนาปริวตฺตนเญฺจว ปีติปริหานญฺจ โหติฯ เสสํ สทฺธิํ อุปฺปตฺตินเยน ตาทิสเมวฯ กรุณามุทิตา ปริกมฺมกาเลปิ หิ อิเมสํ อุปฺปตฺติ **มหาอฏฺฐกถายํ** อนุญฺญาตา เอวฯ อิมานิ อฏฺฐ กามาวจรกุสลจิตฺตานิ นามฯ

ปุญฺญกิริยวตฺถาทิกถา

ตานิ สพฺพานิปิ ทสหิ ปุญฺญกิริยวตฺถูหิ ทีเปตพฺพานิฯ กถํ? ทานมยํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ, สีลมยํ… ภาวนามยํ… อปจิติสหคตํ… เวยฺยาวจฺจสหคตํ… ปตฺตานุปฺปทานํ… อพฺภนุโมทนํ… เทสนามยํ… สวนมยํ… ทิฏฺฐิชุกมฺมํ ปุญฺญกิริยวตฺถูติ อิมานิ ทส ปุญฺญกิริยวตฺถูนิ นามฯ ตตฺถ ทานเมว ทานมยํฯ ปุญฺญกิริยา จ สา เตสํ เตสํ อานิสํสานํ วตฺถุ จาติ ปุญฺญกิริยวตฺถุฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ

ตตฺถ จีวราทีสุ จตูสุ ปจฺจเยสุ, รูปาทีสุ วา ฉสุ อารมฺมเณสุ, อนฺนาทีสุ วา ทสสุ ทานวตฺถูสุ, ตํ ตํ เทนฺตสฺส เตสํ เตสํ อุปฺปาทนโต ปฏฺฐาย ปุพฺพภาเค, ปริจฺจาคกาเล, ปจฺฉา โสมนสฺสจิเตฺตน อนุสฺสรณกาเล จาติ ตีสุ กาเลสุ ปวตฺตา เจตนา ‘**ทานมยํ** ปุญฺญกิริยวตฺถุ’ นามฯ

ปญฺจสีลํ อฏฺฐสีลํ ทสสีลํ สมาทิยนฺตสฺส, ‘ปพฺพชิสฺสามี’ติ วิหารํ คจฺฉนฺตสฺส, ปพฺพชนฺตสฺส, ‘มโนรถํ มตฺถกํ ปาเปตฺวา ปพฺพชิโต วต’มฺหิ, ‘สาธุ สาธู’ติ อาวเชฺชนฺตสฺส, ปาติโมกฺขํ สํวรนฺตสฺส, จีวราทโย ปจฺจเย ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส, อาปาถคเตสุ รูปาทีสุ จกฺขุทฺวาราทีนิ สํวรนฺตสฺส , อาชีวํ โสเธนฺตสฺส จ ปวตฺตา เจตนา ‘**สีลมยํ** ปุญฺญกิริยวตฺถุ’ นามฯ

ปฏิสมฺภิทายํ วุเตฺตน วิปสฺสนามเคฺคน จกฺขุํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต ภาเวนฺตสฺส…เป…. มนํ… รูเป…เป…. ธเมฺม… จกฺขุวิญฺญาณํ…เป…. มโนวิญฺญาณํ,… จกฺขุ

สมฺผสฺสํ…เป…. มโนสมฺผสฺสํ, จกฺขุสมฺผสฺสชํ เวทนํ…เป…. มโนสมฺผสฺสชํ เวทนํ, …เป…. รูปสญฺญํ…เป…. ชรามรณํ อนิจฺจโต ทุกฺขโต อนตฺตโต ภาเวนฺตสฺส ปวตฺตา เจตนา, อฏฺฐตึสาย วา อารมฺมเณสุ อปฺปนํ อปฺปตฺตา สพฺพาปิ เจตนา **‘*ภาวนามยํ* ปุญฺญกิริยวตฺถุ’** นามฯ

มหลฺลกํ ปน ทิสฺวา ปจฺจุคฺคมนปตฺตจีวรปฏิคฺคหณอภิวาทนมคฺคสมฺปทานาทิวเสน **‘อปจิติสหคตํ’** เวทิตพฺพํฯ

วุฑฺฒตรานํ วตฺตปฺปฏิปตฺติกรณวเสน คามํ ปิณฺฑาย ปวิฏฺฐํ ภิกฺขุํ ทิสฺวา ปตฺตํ คเหตฺวา คาเม ภิกฺขํ สมาทเปตฺวา อุปสํหรณวเสน, ‘คจฺฉ ภิกฺขูนํ ปตฺตํ อาหรา’ติ สุตฺวา เวเคน คนฺตฺวา ปตฺตาหรณาทิวเสน จ กายเวยฺยาวฏิกกาเล **‘เวยฺยาวจฺจสหคตํ’** เวทิตพฺพํฯ

ทานํ ทตฺวา คนฺธาทีหิ ปูชํ กตฺวา ‘อสุกสฺส นาม ปตฺติ โหตู’ติ วา, ‘สพฺพสตฺตานํ โหตู’ติ วา ปตฺตึ ททโต **‘ปตฺตานุปฺปทานํ’** เวทิตพฺพํฯ กึ ปเนวํ ปตฺตึ ททโต ปุญฺญกฺขโย โหตีติ? น โหติฯ ยถา ปน เอกํ ทีปํ ชาเลตฺวา ตโต ทีปสหสฺสํ ชาเลนฺตสฺส ปฐมทีโป ขีโณติ น วตฺตพฺพ; ปุริมาโลเกน ปน สทฺธึ ปจฺฉิมาโลโก เอกโต หุตฺวา อติมหา โหติฯ เอวเมว ปตฺตึ ททโต ปริหานิ นาม นตฺถิฯ วุฑฺฒิเยว ปน โหตีติ เวทิตพฺพฯ

ปเรหิ ทินฺนาย ปตฺติยา วา อญฺญาย วา ปุญฺญกิริยาย ‘สาธุ สาธู’ติ อนุโมทนวเสน **‘อพฺภนุโมทนํ’** เวทิตพฺพํฯ

เอโก ‘เอวํ มํ ธมฺมกถิโกติ มํ ชานิสฺสนฺตี’ติ อิจฺฉาย ฐตฺวา ลาภครุโก หุตฺวา เทเสติ, ตํ น มหปฺผลํฯ เอโก อตฺตโน ปคุณํ ธมฺมํ อปจฺจาสีสมาโน วิมุตฺตายตนสีเสน ปเรสํ เทเสติ, อิทํ **‘เทสนามยํ** ปุญฺญกิริยวตฺถุ’ นามฯ

เอโก สุณโนฺต ‘อิติ มํ สโทฺธติ ชานิสฺสนฺตี’ติ สุณาติ, ตํ น มหปฺผลํฯ เอโก ‘เอวํ เม มหปฺผลํ ภวิสฺสตี’ติ หิตผรเณน มุทุจิเตฺตน ธมฺมํ สุณาติ, อิทํ **‘สวนมยํ** ปุญฺญกิริยวตฺถุ’ นามฯ

ทิฏฺฐึ อุชุํ กโรนฺตสฺส **‘ทิฏฺฐิชุกมฺมํ** ปุญฺญกิริยวตฺถุ’ นามฯ ทีฆภาณกา ปนาหุ – ‘ทิฏฺฐิชุกมฺมํ สเพฺพสํ นิยมลกฺขณํ, ยํกิญฺจิ ปุญฺญํ กโรนฺตสฺส หิ ทิฏฺฐิยา อุชุกภาเวเนว มหปฺผลํ โหตี’ติฯ

เอเตสุ ปน ปุญฺญกิริยวตฺถูสุ ทานมยํ ตาว ‘ทานํ ทสฺสามี’ติ จิเนฺตนฺตสฺส อุปฺปชฺชติ, ทานํ ททโต อุปฺปชฺชติ, ‘ทินฺนํ เม’ติ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อุปฺปชฺชติฯ เอวํ ปุพฺพเจตนํ มุญฺจนเจตนํ อปรเจตนนฺติ ติโสฺสปิ เจตนา เอกโต กตฺวา ‘ทานมยํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ’ นาม โหติฯ สีลมยมฺปิ ‘สีลํ ปูเรสฺสามี’ติ จิเนฺตนฺตสฺส อุปฺปชฺชติ, สีลปูรณกาเล อุปฺปชฺชติ, ‘ปูริตํ เม’ติ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อุปฺปชฺชติฯ ตา สพฺพาปิ เอกโต กตฺวา ‘สีลมยํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ’ นาม โหติ…เป…. ทิฏฺฐิชุกมฺมมฺปิ ‘ทิฏฺฐึ อุชุกํ กริสฺสามี’ติ จิเนฺตนฺตสฺส อุปฺปชฺชติ, ทิฏฺฐึ อุชุํ กโรนฺตสฺส อุปฺปชฺชติ, ‘ทิฏฺฐิ เม อุชุกา กตา’ติ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อุปฺปชฺชติฯ ตา สพฺพาปิ เอกโต กตฺวา ‘ทิฏฺฐิชุกมฺมํ ปุญฺญกิริยวตฺถุ’ นาม โหติฯ

สุเตฺต ปน ตีณิเยว ปุญฺญกิริยวตฺถูนิ อาคตานิฯ เตสุ อิตเรสมฺปิ สงฺคโห เวทิตโพฺพฯ อปจิติเวยฺยาวจฺจานิ หิ สีลมเย สงฺคหํ คจฺฉนฺติฯ ปตฺตานุปฺปทานอพฺภนุโมทนานิ ทานมเยฯ เทสนาสวนทิฏฺฐิชุกมฺมานิ ภาวนามเยฯ เย ปน ‘ทิฏฺฐิชุกมฺมํ สเพฺพสํ นิยมลกฺขณ’นฺติ วทนฺติ เตสํ ตํ ตีสุปิ สงฺคหํ คจฺฉติฯ เอวเมตานิ สเงฺขปโต ตีณิ หุตฺวา วิตฺถารโต ทส โหนฺติฯ

เตสุ ‘ทานํ ทสฺสามี’ติ จินฺเตนฺต อฏฺฐนฺนํ กามาวจรกุสลจิตฺตานํ อญฺญตเรเนว จินฺเตติ; ททมาโนปิ เตสํเยว อญฺญตเรน เทติ; ‘ทานํ เม ทินฺน’นฺติ ปจฺจเวกฺขนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน ปจฺจเวกฺขติฯ ‘สีลํ ปูเรสฺสามี’ติ จินฺเตนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน จินฺเตติ; สีลํ ปูเรนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน ปูเรติ, ‘สีลํ เม ปูริต’นฺติ ปจฺจเวกฺขนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน ปจฺจเวกฺขติฯ ‘ภาวนํ ภาเวสฺสามี’ติ จินฺเตนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน จินฺเตติ; ภาเวนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน ภาเวติ; ‘ภาวนา เม ภาวิตา’ติ ปจฺจเวกฺขนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน ปจฺจเวกฺขติฯ

‘เชฏฺฐาปจิติกมฺมํ กริสฺสามี’ติ จินฺเตนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน จินฺเตติ, กโรนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน กโรติ, ‘กตํ เม’ติ ปจฺจเวกฺขนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน ปจฺจเวกฺขติฯ ‘กายเวยฺยาวฏิกกมฺมํ กริสฺสามี’ติ จินฺเตนฺโตปิ, กโรนฺโตปิ, ‘กตํ เม’ติ ปจฺจเวกฺขนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน ปจฺจเวกฺขติฯ ‘ปตฺตึ ทสฺสามี’ติ จินฺเตนฺโตปิ, ททโนฺตปิ, ‘ทินฺนํ เม’ติ ปจฺจเวกฺขนฺโตปิ, ‘ปตฺตึ วา เสสกุสลํ วา อนุโมทิสฺสามี’ติ จินฺเตนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน จินฺเตติ; อนุโมทนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน อนุโมทติ, ‘อนุโมทิตํ เม’ติ ปจฺจเวกฺขนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน ปจฺจเวกฺขติฯ ‘ธมฺมํ เทเสสฺสามี’ติ จินฺเตนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน จินฺเตติ, เทเสนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน เทเสติ, ‘เทสิโต เม’ติ ปจฺจเวกฺขนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน ปจฺจเวกฺขติฯ ‘ธมฺมํ โสสฺสามี’ติ จินฺเตนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน จินฺเตติ, สุณนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน สุณาติ, ‘สุโต เม’ติ ปจฺจเวกฺขนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน ปจฺจเวกฺขติฯ ‘ทิฏฺฐึ อุชุกํ กริสฺสามี’ติ จินฺเตนฺโตปิ เตสํเยว อญฺญตเรน จินฺเตติ, อุชุํ กโรนฺโต ปน จตุนฺนํ ญาณสมฺปยุตฺตานํ อญฺญตเรน กโรติ, ‘ทิฏฺฐิ เม อุชุกา กตา’ติ ปจฺจเวกฺขนฺโต อฏฺฐนฺนํ อญฺญตเรน ปจฺจเวกฺขติฯ

อิมสฺมึ ฐาเน จตฺตาริ **อนนฺตา**นิ นาม คหิตานิฯ จตฺตาริ หิ อนนฺตานิ – อากาโส อนนฺโต, จกฺกวาฬานิ อนนฺตานิ, สตฺตนิกาโย อนนฺโต, พุทฺธญฺญาณํ อนนฺตํฯ อากาสสฺส หิ ปุรตฺถิมาย ทิสาย วา ปจฺฉิมุตฺตรทกฺขิณาสุ วา เอตฺตกานิ วา โยชนสตานิ เอตฺตกานิ วา โยชนสหสฺสานีติ ปริเจฺฉโท นตฺถิฯ สิเนรุมตฺตมฺปิ อโยกูฏํ ปถวึ ทฺวิธา กตฺวา เหฏฺฐา ขิตฺตํ ภเสฺสเถว, โน ปติฏฺฐํ ลเภถ, เอวํ อากาสํ อนนฺตํ นามฯ

จกฺกวาฬานมฺปิ สเตหิ วา สหเสฺสหิ วา ปริเจฺฉโท นตฺถิฯ สเจปิ หิ อกนิฏฺฐภวเน นิพฺพตฺตา, ทฬฺหถามธนุคฺคหสฺส ลหุเกน สเรน ติริยํ ตาลจฺฉายํ อติกฺกมนมตฺเตน กาเลน จกฺกวาฬสตสหสฺสํ อติกฺกมนสมตฺเถน ชเวน สมนฺนาคตา จตฺตาโร มหาพฺรหฺมาโน ‘จกฺกวาฬปริยนฺตํ ปสฺสิสฺสามา’ติ เตน ชเวน ธาเวยฺยุํ, จกฺกวาฬปริยนฺตํ อทิสฺวาว ปรินิพฺพาเยยฺยุํ, เอวํ จกฺกวาฬานิ อนนฺตานิ นามฯ

เอตฺตเกสุ ปน จกฺกวาเฬสุ อุทกฏฺฐกถลฏฺฐกสตฺตานํ ปมาณํ นตฺถิฯ เอวํ สตฺตนิกาโย อนนฺโต นามฯ ตโตปิ พุทฺธญาณํ อนนฺตเมวฯ

เอวํ อปริมาเณสุ จกฺกวาเฬสุ อปริมาณานํ สตฺตานํ กามาวจรโสมนสฺสสหคตญาณสมฺปยุตฺตอสงฺขาริกกุสลจิตฺตานิ เอกสฺส พหูนิ อุปฺปชฺชนฺติฯ พหูนมฺปิ พหูนิ อุปฺปชฺชนฺติฯ ตานิ สพฺพานิปิ กามาวจรเฏฺฐน โสมนสฺสสหคตเฏฺฐน ญาณสมฺปยุตฺตเฏฺฐน อสงฺขาริกเฏฺฐน เอกตฺตํ คจฺฉนฺติฯ เอกเมว โสมนสฺสสหคตํ ติเหตุกํ อสงฺขาริกํ มหาจิตฺตํ โหติฯ ตถา สสงฺขาริกํ มหาจิตฺตํ…เป.… ตถา อุเปกฺขาสหคตํ ญาณวิปฺปยุตฺตํ ทฺวิเหตุกํ สสงฺขาริกจิตฺตนฺติฯ เอวํ สพฺพานิปิ อปริมาเณสุ จกฺกวาเฬสุ อปริมาณานํ สตฺตานํ อุปฺปชฺชมานานิ กามาวจรกุสลจิตฺตานิ สมฺ

มาสมฺพุโทฺธ มหาตุลาย ตุลยมาโน วิย, ตุเมฺพ ปกฺขิปิตฺวา มินมาโน วิย, สพฺพญฺญุตญฺญาเณน ปริจฺฉินฺทิตฺวา ‘อฏฺเฐวตานี’ติ สริกฺขเฏฺฐน อเฏฺฐว โกฏฺฐาเส กตฺวา ทเสฺสสิฯ

ปุน อิมสฺมึ ฐาเน ฉพฺพิเธน **ปุญฺญายูหนํ** นาม คหิตํฯ ปุญฺญญฺหิ อตฺถิ สยํการํ อตฺถิ ปรํการํ, อตฺถิ สาหตฺถิกํ อตฺถิ อาณตฺติกํ, อตฺถิ สมฺปชานกตํ อตฺถิ อสมฺปชานกตนฺติฯ

ตตฺถ อตฺตโน ธมฺมตาย กตํ **‘สยํการํ’** นามฯ ปรํ กโรนฺตํ ทิสฺวา กตํ **‘ปรํการํ’** นามฯ สหเตฺถน กตํ **‘สาหตฺถิกํ’** นามฯ อาณาเปตฺวา การิตํ **‘อาณตฺติกํ’** นามฯ กมฺมญฺจ ผลญฺจ สทฺทหิตฺวา กตํ **‘สมฺปชานกตํ’** นามฯ กมฺมมฺปิ ผลมฺปิ อชานิตฺวา กตํ **‘อสมฺปชานกตํ’** นามฯ เตสุ สยํการํ กโรโนฺตปิ อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ กุสลจิตฺตานํ อญฺญตเรเนว กโรติฯ ปรํการํ กโรโนฺตปิ, สหเตฺถน กโรโนฺตปิ, อาณาเปตฺวา กโรโนฺตปิ อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ กุสลจิตฺตานํ อญฺญตเรเนว กโรติฯ สมฺปชานกรณํ ปน จตูหิ ญาณสมฺปยุเตฺตหิ โหติฯ อสมฺปชานกรณํ จตูหิ ญาณวิปฺปยุเตฺตหิฯ

อปราปิ อิมสฺมึ ฐาเน จตโสฺส **ทกฺขิณาวิสุทฺธิโย** คหิตา – ปจฺจยานํ ธมฺมิกตา, เจตนามหตฺตํ, วตฺถุสมฺปตฺติ, คุณาติเรกตาติฯ ตตฺถ ธเมฺมน สเมน อุปฺปนฺนา ปจฺจยา **‘ธมฺมิกา’** นามฯ สทฺทหิตฺวา โอกเปฺปตฺวา ททโต ปน **‘เจตนามหตฺตํ’** นาม โหติฯ ขีณาสวภาโว **‘วตฺถุสมฺปตฺติ’** นามฯ ขีณาสวเสฺสว นิโรธา วุฏฺฐิตภาโว **‘คุณาติเรกตา’** นามฯ อิมานิ จตฺตาริ สโมธาเนตฺวา ทาตุํ สโกฺกนฺตสฺส กามาวจรํ กุสลํ อิมสฺมึเยว อตฺตภาเว วิปากํ เทติฯ ปุณฺณกเสฏฺฐิกากวลิยสุมนมาลาการาทีนํ (ธ. ป. อฏฺฐ. ๒.๒๒๕ ปุณฺณทาสีวตฺถุ) (ธ. ป. อฏฺฐ. ๑.๖๗ สุมนมาลาการวตฺถุ) วิยฯ

สเงฺขปโต ปเนตํ สพฺพมฺปิ กามาวจรกุสลจิตฺตํ ‘จิตฺต’นฺติ กริตฺวา จิตฺตวิจิตฺตเฏฺฐน เอกเมว โหติฯ เวทนาวเสน โสมนสฺสสหคตํ อุเปกฺขาสหคตนฺติ ทุวิธํ โหติฯ ญาณวิภตฺติเทสนาวเสน จตุพฺพิธํ โหติฯ โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ มหาจิตฺตญฺหิ อุเปกฺขาสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ มหาจิตฺตญฺจ ญาณสมฺปยุตฺตเฏฺฐน อสงฺขาริกเฏฺฐน จ เอกเมว โหติฯ ตถา ญาณสมฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกํ, ญาณวิปฺปยุตฺตํ อสงฺขาริกํ, ญาณวิปฺปยุตฺตํ สสงฺขาริกญฺจาติฯ เอวํ ญาณวิภตฺติเทสนาวเสน จตุพฺพิเธ ปเนตสฺมึ อสงฺขารสสงฺขารวิภตฺติโต จตฺตาริ อสงฺขาริกานิ จตฺตาริ สสงฺขาริกานีติ อเฏฺฐว กุสลจิตฺตานิ โหนฺติฯ ตานิ ยาถาวโต ญตฺวา ภควา สพฺพญฺญู คณีวโร มุนิเสโฏฺฐ อาจิกฺขติ เทเสติ ปญฺญเปติ ปฏฺฐเปติ วิวรติ วิภชติ อุตฺตานีกโรตีติฯ

อฏฺฐสาลินิยา ธมฺมสงฺคหฏฺฐกถาย

กามาวจรกุสลนิเทฺทโส สมโตฺตฯ

รูปาวจรกุสลวณฺณนา

จตุกฺกนโย ปฐมชฺฌานํ

๑๖๐. อิทานิ รูปาวจรกุสลํ ทเสฺสตุํ **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวตี**ติ **รูปํ** วุจฺจติ รูปภโวฯ **อุปปตฺตี**ติ นิพฺพตฺติ ชาติ สญฺชาติฯ **มโคฺค**ติ อุปาโยฯ วจนโตฺถ ปเนตฺถ – ตํ อุปปตฺตึ มคฺคติ คเวสติ ชเนติ นิปฺผาเทตีติ มโคฺคฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ

– เยน มเคฺคน รูปภเว อุปฺปตฺติ โหติ นิพฺพตฺติ ชาติ สญฺชาติ, ตํ มคฺคํ ภาเวตีติฯ กึ ปเนเตน นิยมโต รูปภเว อุปฺปตฺติ โหตีติ? น โหติฯ ''สมาธึ, ภิกฺขเว, ภาเวถ, สมาหิโต ยถาภูตํ ปชานาติ ปสฺสตี''ติ (สํ. นิ. ๓.๕; ๔.๙๙; ๕.๑๐๗๑; เนตฺติ. ๔๐; มิ. ป. ๒.๑.๑๕) เอวํ วุตฺตน หิ นิเพฺพธภาคิเยน รูปภวาติกฺกโมปิ โหติฯ รูปูปปตฺติยา ปน อิโต อโญฺญ มโคฺค นาม นตฺถิ, เตน วุตฺตํ 'รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวตี'ติฯ อตฺถโต จายํ มโคฺค นาม เจตนาปิ โหติ, เจตนาย สมฺปยุตฺตธมฺมาปิ, ตทุภยมฺปิฯ ''นิรยญฺจาหํ, สาริปุตฺต, ปชานามิ นิรยคามิญฺจ มคฺค''นฺติ (ม. นิ. ๑.๑๕๓) หิ เอตฺถ เจตนา มโคฺค นามฯ

''สทฺธา หิริยํ กุสลญฺจ ทานํ, ธมฺมา เอเต สปฺปุริสานุยาตา;
เอตญฺหิ มคฺคํ ทิวิยํ วทนฺติ, เอเตน หิ คจฺฉติ เทวโลก''นฺติฯ (อ. นิ. ๘.๓๒);

เอตฺถ เจตนาสมฺปยุตฺตธมฺมา มโคฺค นามฯ ''อยํ, ภิกฺขเว, มโคฺค, อยํ ปฏิปทา''ติ สงฺขารุปปตฺติสุตฺตาทีสุ (ม. นิ. ๓.๑๖๑ อาทโย) เจตนาปิ เจตนาสมฺปยุตฺตธมฺมาปิ มโคฺค นามฯ อิมสฺมึ ปน ฐาเน 'ฌาน'นฺติ วจนโต เจตนาสมฺปยุตฺตา อธิเปฺปตาฯ ยสฺมา ปน ฌานเจตนา ปฏิสนฺธึ อากฑฺฒติ, ตสฺมา เจตนาปิ เจตนาสมฺปยุตฺตธมฺมาปิ วฏฺฏนฺติเยวฯ

ภาเวตีติ ชเนติ อุปฺปาเทติ วเฑฺฒติฯ อยํ ตาว อิธ ภาวนาย อโตฺถฯ อญฺญตฺถ ปน อุปสคฺควเสน สมฺภาวนา ปริภาวนา วิภาวนาติ เอวํ อญฺญถาปิ อโตฺถ โหติฯ ตตฺถ ''อิธุทายิ มม สาวกา อธิสีเล สมฺภาเวนฺติ – สีลวา สมโณ โคตโม, ปรเมน สีลกฺขเนฺธน สมนฺนาคโต''ติ (ม. นิ. ๒.๒๔๓) อยํ สมฺภาวนา นาม; โอกปฺปนาติ อโตฺถฯ ''สีลปริภาวิโต สมาธิ มหปฺผโล โหติ มหานิสํโส, สมาธิปริภาวิตา ปญฺญา มหปฺผลา โหติ มหานิสํสา, ปญฺญาปริภาวิตํ จิตฺตํ สมฺมเทว อาสเวหิ วิมุจฺจตี''ติ (ที. นิ. ๒.๑๘๖) อยํ ปริภาวนา นาม; วาสนาติ อโตฺถฯ ''อิงฺฆ รูปํ วิภาเวหิ, เวทนํ… สญฺญํ… สงฺขาเร… วิญฺญาณํ วิภาเวหี''ติ อยํ วิภาวนา นาม; อนฺตรธาปนาติ อโตฺถฯ ''ปุน จปรํ, อุทายิ, อกฺขาตา มยา สาวกานํ ปฏิปทา, ยถาปฏิปนฺนา เม สาวกา จตฺตาโร สติปฏฺฐาเน ภาเวนฺตี''ติ (ม. นิ. ๒.๒๔๗), อยํ ปน อุปฺปาทนวฑฺฒนเฏฺฐน ภาวนา นามฯ อิมสฺมิมฺปิ ฐาเน อยเมว อธิเปฺปตาฯ เตน วุตฺตํ – 'ภาเวตีติ ชเนติ อุปฺปาเทติ วเฑฺฒตี'ติฯ

กสฺมา ปเนตฺถ, ยถา กามาวจรกุสลนิเทฺทเส ธมฺมปุพฺพงฺคมา เทสนา กตา ตถา อกตฺวา, ปุคฺคลปุพฺพงฺคมา กตาติ? ปฏิปทาย สาเธตพฺพโตฯ อิทญฺหิ จตูสุ ปฏิปทาสุ อญฺญตราย สาเธตพฺพํ; น กามาวจรํ วิย วินา ปฏิปทาย อุปฺปชฺชติฯ ปฏิปทา จ นาเมสา ปฏิปนฺนเก สติ โหตีติ เอตมตฺถํ ทเสฺสตุํ ปุคฺคลปุพฺพงฺคมํ เทสนํ กโรโนฺต 'รูปูปปตฺติยา มคฺคํ ภาเวตี'ติ อาหฯ

วิวิเจฺจว กาเมหีติ กาเมหิ วิวิจฺจิตฺวา, วินา หุตฺวา, อปกฺกมิตฺวาฯ โย ปนายเมตฺถ 'เอว'-กาโร โส นิยมโตฺถติ เวทิตโพฺพฯ ยสฺมา จ นิยมโตฺถ, ตสฺมา ตสฺมึ ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรณสมเย อวิชฺชมานานมฺปิ กามานํ ตสฺส ปฐมชฺฌานสฺส ปฏิปกฺขภาวํ, กามปริจฺจาเคเนว จสฺส อธิคมํ ทีเปติฯ กถํ? 'วิวิเจฺจว กาเมหี'ติ เอวญฺหิ นิยเม กริยมาเน อิทํ ปญฺญายติ – นูนิมสฺส กามา ปฏิปกฺขภูตา เยสุ สติ อิทํ น ปวตฺตติ, อนฺธกาเร สติ ปทีโปภาโส วิย? เตสํ ปริจฺจาเคเนว จสฺส อธิคโม โหติ โอริมตีรปริจฺจาเคน ปาริมตีรเสฺสวฯ ตสฺมา นิยมํ กโรตีติฯ

ตตฺถ สิยา – 'กสฺมา ปเนส ปุพฺพปเทเยว วุโตฺต, น อุตฺตรปเท? กึ อกุสเลหิ ธเมฺมหิ อวิวิจฺจาปิ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหเรยฺยา'ติ? น โข ปเนตํ เอวํ ทฎฺฐพฺพํฯ ตํนิสฺสรณโต หิ ปุพฺพปเท เอส วุโตฺตฯ กามธาตุสมติกฺกมนโต หิ กามราคปฏิปกฺขโต จ อิทํ ฌานํ กามานเมว นิสฺสรณํฯ ยถาห – ''กามานเมตํ นิสฺสรณํ ยทิทํ เนกฺขมฺม''นฺติ (อิติวุ. ๗๒; ที. นิ. ๓.๓๕๓)ฯ

อุตฺตรปเทปิ ปน, ยถา ‘‘อิเธว, ภิกฺขเว, สมโณ, อิธ ทุติโย สมโณ’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๓๙; อ. นิ. ๔.๒๔๑) เอตฺถ ‘เอว’-กาโร อาเนตฺวา วุจฺจติ, เอวํ วตฺตโพฺพฯ น หิ สกฺกา อิโต อเญฺญหิปิ นีวรณสงฺขาเตหิ อกุสเลหิ ธเมฺมหิ อวิวิจฺจ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุํ, ตสฺมา ‘วิวิเจฺจว กาเมหิ วิวิเจฺจว อกุสเลหิ ธเมฺมหี’ติ เอวํ ปททฺวเยปิ เอส ทฏฺฐโพฺพฯ ปททฺวเยปิ จ กิญฺจาปิ วิวิจฺจาติ อิมินา สาธารณวจเนน ตทงฺควิเวกาทโย กายวิเวกาทโย จ สเพฺพปิ วิเวกา สงฺคหํ คจฺฉนฺติ, ตถาปิ กายวิเวโก จิตฺตวิเวโก วิกฺขมฺภนวิเวโกติ ตโย เอว อิธ ทฏฺฐพฺพาฯ

กาเมหีติ อิมินา ปน ปเทน เย จ **นิเทฺทเส** ‘‘กตเม วตฺถุกามา? มนาปิยา รูปา’’ติอาทินา (มหานิ. ๑) นเยน วตฺถุกามา วุตฺตา, เย จ ตเตฺถว วิภเงฺค จ ‘‘ฉโนฺท กาโม, ราโค กาโม, ฉนฺทราโค กาโม; สงฺกโปฺป กาโม, ราโค กาโม, สงฺกปฺปราโค กาโม; อิเม วุจฺจนฺติ กามา’’ติ (มหานิ. ๑; วิภ. ๕๖๔) เอวํ กิเลสกามา วุตฺตา, เต สเพฺพปิ สงฺคหิตาอิเจฺจว ทฏฺฐพฺพาฯ เอวญฺหิ สติ วิวิเจฺจว กาเมหีติ วตฺถุกาเมหิปิ วิวิเจฺจวาติ อโตฺถ ยุชฺชติฯ เตน กายวิเวโก วุโตฺต โหติฯ

วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธเมฺมหีติ กิเลสกาเมหิ สพฺพากุสเลหิ วา วิวิจฺจาติ อโตฺถ ยุชฺชติฯ เตน จิตฺตวิเวโก วุโตฺต โหติฯ ปุริเมน เจตฺถ วตฺถุกาเมหิ วิเวกวจนโต เอว กามสุขปริจฺจาโค, ทุติเยน กิเลสกาเมหิ วิเวกวจนโต เนกฺขมฺมสุขปริคฺคโห วิภาวิโต โหติฯ เอวํ วตฺถุกามกิเลสกามวิเวกวจนโตเยว จ เอเตสํ ปฐเมน สํกิเลสวตฺถุปฺปหานํ, ทุติเยน สํกิเลสปฺปหานํ; ปฐเมน โลลภาวสฺส เหตุปริจฺจาโค, ทุติเยน พาลภาวสฺส; ปฐเมน จ ปโยคสุทฺธิ, ทุติเยน อาสยโปสนํ วิภาวิตํ โหตีติ ญาตพฺพํฯ เอส ตาว นโย ‘กาเมหี’ติ เอตฺถ วุตฺตกาเมสุ วตฺถุกามปเกฺขฯ

กิเลสกามปเกฺข ปน ‘ฉโนฺทติ จ ราโค’ติ จ เอวมาทีหิ อเนกเภโท กามจฺฉโนฺทเยว กาโมติ อธิเปฺปโตฯ โส จ อกุสลปริยาปโนฺนปิ สมาโน ‘‘ตตฺถ กตโม กามจฺฉโนฺท กาโม’’ติอาทินา นเยน **วิภเงฺค** (วิภ. ๕๖๔) ฌานปฏิปกฺขโต วิสุํ วุโตฺตฯ กิเลสกามตฺตา วา ปุริมปเท วุโตฺต, อกุสลปริยาปนฺนตฺตา ทุติยปเทฯ อเนกเภทโต จสฺส ‘กามโต’ติ อวตฺวา ‘กาเมหี’ติ วุตฺตํฯ อเญฺญสมฺปิ จ ธมฺมานํ อกุสลภาเว วิชฺชมาเน ‘‘ตตฺถ กตเม อกุสลา ธมฺมา? กามจฺฉโนฺท’’ติอาทินา นเยน **วิภเงฺค** อุปริฌานงฺคปจฺจนีกปฏิปกฺขภาวทสฺสนโต นีวรณาเนว วุตฺตานิฯ นีวรณานิ หิ ฌานงฺคปจฺจนีกานิฯ เตสํ ฌานงฺคาเนว ปฏิปกฺขานิ, วิทฺธํสกานิ, วิฆาตกานีติ วุตฺตํ โหติฯ ตถา หิ ‘‘สมาธิ กามจฺฉนฺทสฺส ปฏิปโกฺข, ปีติ พฺยาปาทสฺส, วิตโกฺก ถินมิทฺธสฺส, สุขํ อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจสฺส, วิจาโร วิจิกิจฺฉายา’’ติ **เปฏเก** วุตฺตํฯ

เอวเมตฺถ ‘วิวิเจฺจว กาเมหี’ติ อิมินา กามจฺฉนฺทสฺส วิกฺขมฺภนวิเวโก วุโตฺต โหติฯ ‘วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธเมฺมหี’ติ อิมินา ปญฺจนฺนมฺปิ นีวรณานํฯ อคฺคหิตคฺคหเณน ปน ปฐเมน กามจฺฉนฺทสฺส, ทุติเยน เสสนีวรณานํ; ตถา ปฐเมน ตีสุ อกุสลมูเลสุ ปญฺจกามคุณเภทวิสยสฺส โลภสฺส, ทุติเยน อาฆาตวตฺถุเภทาทิวิสยานํ โทสโมหานํฯ โอฆาทีสุ วา ธเมฺมสุ ปฐเมน กาโมฆกามโยคกามาสวกามุปาทานอภิชฺฌากายคนฺถกามราคสํโยชนานํ, ทุติเยน อวเสสโอฆโยคาสวอุปาทานคนฺถสํโยชนานํฯ ปฐเมน จ ตณฺหาย ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจ, ทุติเยน อวิชฺชาย ตํสมฺปยุตฺตกานญฺจฯ อปิจ ปฐเมน โลภสมฺปยุตฺตอฏฺฐจิตฺตุปฺปาทานํ, ทุติเยน เสสานํ จตุนฺนํ อกุสลจิตฺตุปฺปาทานํ วิกฺขมฺภนวิเวโก วุโตฺต โหตีติ เวทิตโพฺพฯ อยํ ตาว ‘วิวิเจฺจว กาเมหิ วิวิจฺจ อกุสเลหิ ธเมฺมหี’ติ เอตฺถ อตฺถปฺปกาสนาฯ

เอตฺตาวตา จ ปฐมสฺส ฌานสฺส ปหานงฺคํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ สมฺปโยคงฺคํ ทเสฺสตุํ **สวิตกฺกํ สวิจาร**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ เหฏฺฐา วุตฺตลกฺขณาทิวิภาเคน อปฺปนาสมฺปโยคโต รูปาว

จรภาวปฺปเตฺตน วิตเกฺกน เจว วิจาเรน จ สห วตฺตติฯ รุกฺโข วิย ปุเปฺผน จ ผเลน จาติ อิทํ ฌานํ สวิตกฺกํ สวิจารนฺติ วุจฺจติฯ วิภเงฺค ปน ‘‘อิมินา จ วิตเกฺกน อิมินา จ วิจาเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต’’ติอาทินา (วิภ. ๕๖๕) นเยน ปุคฺคลาธิฏฺฐานา เทสนา กตาฯ อโตฺถ ปน ตตฺรปิ เอวเมว ทฏฺฐโพฺพฯ

วิเวกชนฺติ – เอตฺถ วิวิตฺติ วิเวโกฯ นีวรณวิคโมติ อโตฺถฯ วิวิโตฺตติ วา วิเวโก, นีวรณวิวิโตฺต ฌานสมฺปยุตฺตธมฺมราสีติ อโตฺถฯ ตสฺมา วิเวกา, ตสฺมิํ วา วิเวเก, ชาตนฺติ วิเวกชํฯ **ปีติสุข**นฺติ – เอตฺถ ปีติสุขานิ เหฏฺฐา ปกาสิตาเนวฯ เตสุ ปน วุตฺตปฺปการาย ปญฺจวิธาย ปีติยา ยา อปฺปนาสมาธิสฺส มูลํ หุตฺวา วฑฺฒมานา สมาธิสมฺปโยคํ คตา ผรณาปีติ – อยํ อิมสฺมิํ อเตฺถ อธิเปฺปตา ปีตีติฯ อยญฺจ ปีติ อิทญฺจ สุขํ อสฺส ฌานสฺส, อสฺมิํ วา ฌาเน อตฺถีติ อิทํ ฌานํ ปีติสุขนฺติ วุจฺจติฯ อถ วา ปีติ จ สุขญฺจ ปีติสุขํ, ธมฺมวินยาทโย วิยฯ วิเวกชํ ปีติสุขมสฺส ฌานสฺส, อสฺมิํ วา ฌาเน, อตฺถีติ เอวมฺปิ วิเวกชํ ปีติสุขํฯ ยเถว หิ ฌานํ เอวํ ปีติสุขเมฺปตฺถ วิเวกชเมว โหติฯ ตญฺจสฺส อตฺถิฯ ตสฺมา เอกปเทเนว ‘วิเวกชํ ปีติสุข’นฺติ วตฺตุํ ยุชฺชติฯ วิภเงฺค ปน ‘‘อิทํ สุขํ อิมาย ปีติยา สหคต’’นฺติอาทินา นเยน วุตฺตํฯ อโตฺถ ปน ตตฺถาปิ เอวเมว ทฏฺฐโพฺพฯ

ปฐมํ ฌานนฺติ – เอตฺถ คณนานุปุพฺพตา ปฐมํฯ ปฐมํ อุปฺปนฺนนฺติ ปฐมํฯ ปฐมํ สมาปชฺชิตพฺพนฺติปิ ปฐมํฯ อิทํ ปน น เอกนฺตลกฺขณํฯ จิณฺณวสีภาโว หิ อฏฺฐสมาปตฺติลาภี อาทิโต ปฏฺฐาย มตฺถกํ ปาเปโนฺตปิ สมาปชฺชิตุํ สโกฺกติฯ มตฺถกโต ปฏฺฐาย อาทิํ ปาเปโนฺตปิ สมาปชฺชิตุํ สโกฺกติฯ อนฺตรนฺตรา โอกฺกมโนฺตปิ สโกฺกติฯ เอวํ ปุพฺพุปฺปตฺติยเฏฺฐน ปน ปฐมํ นาม โหติฯ

ฌานนฺติ ทุวิธํ ฌานํ – อารมฺมณูปนิชฺฌานํ ลกฺขณูปนิชฺฌานนฺติฯ ตตฺถ อฏฺฐ สมาปตฺติโย ปถวิกสิณาทิอารมฺมณํ อุปนิชฺฌายนฺตีติ อารมฺมณูปนิชฺฌานนฺติ สงฺขฺยํ คตาฯ วิปสฺสนามคฺคผลานิ ปน ลกฺขณูปนิชฺฌานํ นามฯ ตตฺถ วิปสฺสนา อนิจฺจาทิลกฺขณสฺส อุปนิชฺฌานโต ลกฺขณูปนิชฺฌานํฯ วิปสฺสนาย กตกิจฺจสฺส มเคฺคน อิชฺฌนโต มโคฺค ลกฺขณูปนิชฺฌานํฯ ผลํ ปน นิโรธสจฺจํ ตถลกฺขณํ อุปนิชฺฌายตีติ ลกฺขณูปนิชฺฌานํ นามฯ เตสุ อิมสฺมิํ อเตฺถ อารมฺมณูปนิชฺฌานํ อธิเปฺปตํฯ ตสฺมา อารมฺมณูปนิชฺฌานโต ปจฺจนีกชฺฌาปนโต วา ฌานนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อุปสมฺปชฺชาติ อุปคนฺตฺวา, ปาปุณิตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ อุปสมฺปาทยิตฺวา วา นิปฺผาเทตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ วิภเงฺค ปน ‘‘อุปสมฺปชฺชาติ ปฐมสฺส ฌานสฺส ลาโภ ปฏิลาโภ ปตฺติ สมฺปตฺติ ผุสนา สจฺฉิกิริยา อุปสมฺปทา’’ติ (วิภ. ๕๗๐) วุตฺตํฯ ตสฺสาปิ เอวเมวโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ **วิหรตี**ติ ตทนุรูเปน อิริยาปถวิหาเรน อิติวุตฺตปฺปการชฺฌานสมงฺคี หุตฺวา อตฺตภาวสฺส อิริยนํ วุตฺติํ ปาลนํ ยปนํ ยาปนํ จารํ วิหารํ อภินิปฺผาเทติฯ วุตฺตเญฺหตํ วิภเงฺค – ‘‘วิหรตีติ อิริยติ วตฺตติ ปาเลติ ยเปติ ยาเปติ จรติ วิหรติ, เตน วุจฺจติ วิหรตี’’ติ (วิภ. ๕๑๒, ๕๗๑)ฯ

ปถวิกสิณนฺติ เอตฺถ ปถวิมณฺฑลมฺปิ สกลเฏฺฐน ปถวิกสิณนฺติ วุจฺจติฯ ตํ นิสฺสาย ปฏิลทฺธํ นิมิตฺตมฺปิฯ ปถวิกสิณนิมิเตฺต ปฏิลทฺธชฺฌานมฺปิฯ ตตฺถ อิมสฺมิํ อเตฺถ ฌานํ ปถวีกสิณนฺติ เวทิตพฺพํฯ ปถวิกสิณสงฺขาตํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ อยเมฺหตฺถ สเงฺขปโตฺถฯ อิมสฺมิํ ปน ปถวิกสิเณ ปริกมฺมํ กตฺวา จตุกฺกปญฺจกชฺฌานานิ นิพฺพเตฺตตฺวา ฌานปทฏฺฐานํ วิปสฺสนํ วเฑฺฒตฺวา อรหตฺตํ ปตฺตุกาเมน กุลปุเตฺตน กิํ กตฺตพฺพนฺติ? อาทิโต ตาว ปาติโมกฺขสํวรอินฺทฺริยสํวรอาชีวปาริสุทฺธิปจฺจยสนฺนิสฺสิตสงฺขาตานิ จตฺตาริ สีลานิ วิโสเธตฺวา สุปริสุ

เทฺธ สีเล ปติฏฺฐิเตน, ยฺวาสฺส อาวาสาทีสุ ทสสุ ปลิโพเธสุ ปลิโพโธ อตฺถิ, ตํ อุปจฺฉินฺทิตฺวา กมฺมฏฺฐานทายกํ กลฺยาณมิตฺตํ อุปสงฺกมิตฺวา ปาฬิยา อาคเตสุ อฏฺฐตึสาย กมฺมฏฺฐาเนสุ อตฺตโน จริยานุกูลํ กมฺมฏฺฐานํ อุปปริกฺขเนฺตน สจสฺส อิทํ ปถวีกสิณํ อนุกูลํ โหติ, อิทเมว กมฺมฏฺฐานํ คเหตฺวา ฌานภาวนาย อนนุรูปํ วิหารํ ปหาย อนุรูเป วิหาเร วิหรเนฺตน ขุทฺทก ปลิโพธุปเจฺฉทํ กตฺวา กสิณปริกมฺมนิมิตฺตานุรกฺขณสตฺตอสปฺปายปริวชฺชนสตฺตสปฺปายเสวน ทสวิธอปฺปนาโกสลฺลปฺปเภทํ สพฺพํ ภาวนาวิธานํ อปริหาเปเนฺตน ฌานาธิคมตฺถาย ปฏิปชฺ ชิตพฺพํฯ อยเมตฺถ สเงฺขโปฯ วิตฺถาโร ปน **วิสุทฺธิมเคฺค** (วิสุทฺธิ. ๑.๕๑ อาทโย) วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ ยถา เจตฺถ เอวํ อิโต ปเรสุปิฯ สพฺพกมฺมฏฺฐานานญฺหิ ภาวนาวิธานํ สพฺพํ อฏฺฐ กถานเยน คเหตฺวา วิสุทฺธิมเคฺค วิตฺถาริตํฯ กึ เตน ตตฺถ ตตฺถ ปุน วุเตฺตนาติ น นํ ปุน วิตฺถาร ยามฯ ปาฬิยา ปน เหฏฺฐา อนาคตํ อตฺถํ อปริหาเปนฺตา นิรนฺตรํ อนุปทวณฺณนเมว กริสฺสามฯ

ตสฺมึ สมเยติ ตสฺมึ ปฐมชฺฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรณสมเยฯ **ผโสฺส โหติ…เป.… อวิ เกฺขโป โหตี**ติ อิเม กามาวจรปฐมกุสลจิเตฺต วุตฺตปฺปการาย ปทปฏิปาฏิยา ฉปฺปณฺณาส ธมฺ มา โหนฺติฯ เกวลญฺหิ เต กามาวจรา, อิเม ภูมนฺตรวเสน มหคฺคตา รูปาวจราติ อยเมตฺถ วิเส โสฯ เสสํ ตาทิสเมวฯ เยวาปนกา ปเนตฺถ ฉนฺทาทโย จตฺตาโรว ลพฺภนฺติฯ โกฏฺฐาสวา รสุญฺญตวารา ปากติกา เอวาติฯ

ปฐมํฯ

ทุติยชฺฌานํ

๑๖๑-๑๖๒. ทุติยชฺฌานนิเทฺทเส **วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา**ติ วิตกฺกสฺส จ วิจารสฺส จาติ อิเมสํ ทฺวินฺนํ วูปสมา, สมติกฺกมา; ทุติยชฺฌานกฺขเณ อปาตุภาวาติ วุตฺตํ โหติฯ ตตฺถ กิญฺ จาปิ ทุติยชฺฌาเน สเพฺพปิ ปฐมชฺฌานธมฺมา น สนฺติ, อเญฺญเยว หิ ปฐมชฺฌาเน ผสฺสาทโย อเญฺญ อิธ, โอฬาริกสฺส ปน โอฬาริกสฺส องฺคสฺส สมติกฺกมา ปฐมชฺฌานโต ปเรสํ ทุติยชฺ ฌานาทีนํ อธิคโม โหตีติ ทีปนตฺถํ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมาติ เอวํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **อชฺฌตฺต**นฺติ อิธ – นิยกชฺฌตฺตํ อธิเปฺปตํฯ **วิภเงฺค** ปน ‘‘อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺต’’นฺติ (วิภ. ๕๗๓) เอตฺตกเมว วุตฺตํฯ ยสฺมา นิยกชฺฌตฺตํ อธิเปฺปตํ, ตสฺมา อตฺตนิ ชาตํ, อตฺตโน สนฺตาเน นิพฺพตฺ ตนฺติ อยเมตฺถ อโตฺถฯ

สมฺปสาทนนฺติ สมฺปสาทนํ วุจฺจติ สทฺธาฯ สมฺปสาทนโยคโต ฌานมฺปิ สมฺปสาทนํ, นี ลวณฺณโยคโต นีลวตฺถํ วิยฯ ยสฺมา วา ตํ ฌานํ สมฺปสาทนสมนฺนาคตตฺตา วิตกฺกวิจาร โกฺขภวูปสมเนน จ เจโต สมฺปสาทยติ, ตสฺมาปิ สมฺปสาทนนฺติ วุตฺตํฯ อิมสฺมิญฺจ อตฺถวิกเปฺป ‘สมฺปสาทนํ เจตโส’ติ เอวํ ปทสมฺพโนฺธ เวทิตโพฺพฯ ปุริมสฺมึ ปน อตฺถวิกเปฺป ‘เจตโส’ติ เอตํ เอโกทิภาเวน สทฺธึ โยเชตพฺพํฯ

ตตฺรายํ อตฺถโยชนา – เอโก อุเทตีติ **เอโกทิ,** วิตกฺกวิจาเรหิ อนชฺฌารูฬฺหตฺตา อโคฺค เสฏฺโฐ หุตฺวา อุเทตีติ อโตฺถฯ เสฏฺโฐปิ หิ โลเก เอโกติ วุจฺจติฯ วิตกฺกวิจารวิรหโต วา เอโก อสหาโย หุตฺวาติปิ วตฺตุํ วฏฺฏติฯ อถ วา สมฺปยุตฺตธเมฺม อุทายตีติ อุทิฯ อุฏฺฐาเปตีติ อโตฺถฯ เสฏฺฐเฏฺฐน เอโก จ โส อุทิ จาติ **เอโกทิ**ฯ สมาธิเสฺสตํ อธิวจนํฯ อิติ อิมํ เอโกทึ ภาเวติ วเฑฺฒตีติ อิทํ ทุติยชฺฌานํ **เอโกทิภาวํ**ฯ โส ปนายํ เอโกทิ ยสฺมา เจตโส, น สตฺตสฺส, น ชีว สฺส, ตสฺมา เอตํ ‘เจตโส เอโกทิภาว’นฺติ วุตฺตํฯ

‘นนุ จายํ สทฺธา ปฐมชฺฌาเนปิ อตฺถิ, อยญฺจ เอโกทินามโก สมาธิ, อถ กสฺมา อิทเมว สมฺปสาทนํ เจตโส เอโกทิภาวญฺจาติ วุตฺตนฺติ? วุจฺจเต – ‘อทุญฺหิ ปฐมชฺฌานํ วิตกฺกวิจาร โกฺขเภน วีจิตรงฺคสมากุลมิว ชลํ น สุปฺปสนฺนํ โหติ, ตสฺมา สติยาปิ สทฺธาย สมฺปสาทน’นฺติ น วุตฺตํฯ น สุปฺปสนฺนตฺตา เอว เจตฺถ สมาธิปิ น สุฏฺฐุ ปากโฏฯ ตสฺมา เอโกทิภาวนฺติปิ น วุตฺตํฯ อิมสฺมึ ปน ฌาเน วิตกฺกวิจารปลิโพธาภาเวน ลโทฺธกาสา พลวตี สทฺธา, พลวสทฺธา สหายปฏิลาเภเนว สมาธิปิ ปากโฏฯ ตสฺมา อิทเมว เอวํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ วิภงฺเค ปน ‘‘สมฺปสาทนนฺติ ยา สทฺธา สทฺทหนา โอกปฺปนา อภิปฺปสาโท; เจตโส เอโกทิภาวนฺติ ยา จิตฺตสฺส ฐิติ…เป.… สมฺมาสมาธี’’ติ (วิภ. ๕๗๔-๕๗๕) เอตฺตกเมว วุตฺตํฯ เอวํ วุตฺเตน ปเนเตน สทฺธึ อยํ อตฺถวณฺณนา ยถา น วิรุชฺฌติ อญฺญทตฺถุ สํสนฺทติ เจว สเมติ จ, เอวํ เวทิตพฺพาฯ

อวิตกฺกํ อวิจารนฺติ ภาวนาย ปหีนตฺตา เอตสฺมึ เอตสฺส วา วิตโกฺก นตฺถีติ อวิตกฺกํฯ อิมินาว นเยน อวิจารํฯ วิภงฺคปิ วุตฺตํ – ‘‘อิติ อยญฺจ วิตโกฺก อยญฺจ วิจาโร สนฺตา โหนฺติ สมิตา วูปสนฺตา อตฺถงฺคตา อพฺภตฺถงฺคตา อปฺปิตา พฺยปฺปิตา โสสิตา วิโสสิตา พฺยนฺตีกตา, เตน วุจฺจติ อวิตกฺกํ อวิจาร’’นฺติฯ

เอตฺถาห – นนุ จ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมาติ อิมินาปิ อยมตฺโถ สิโทฺธ? อถ กสฺมา ปุน ‘วุตฺตํ อวิตกฺกํ อวิจาร’นฺติ? วุจฺจเต – เอวเมตํ, สิโทฺธวายมโตฺถ, น ปเนตํ ตทตฺถทีปกํฯ นนุ อโวจุมฺห – ‘โอฬาริกสฺส ปน โอฬาริกสฺส องฺคสฺส สมติกฺกมา ปฐมชฺฌานโต ปเรสํ ทุติยชฺฌานาทีนํ สมธิคโม โหตีติ ทีปนตฺถํ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมาติ เอวํ วุตฺต’นฺติฯ

อปิจ วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา อิทํ สมฺปสาทนํ, น กิเลสกาลุสิยสฺส; วิตกฺกวิจารานญฺจ วูปสมา เอโกทิภาวํ, น อุปจารชฺฌานมิว นีวรณปฺปหานา; น ปฐมชฺฌานมิว จ องฺคปาตุภาวาติ เอวํ สมฺปสาทนเอโกทิภาวานํ เหตุปริทีปกมิทํ วจนํฯ ตถา วิตกฺกวิจารานํ วูปสมา อิทํ อวิตกฺกํ อวิจารํ, น ตติยจตุตฺถชฺฌานานิ วิย, จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ วิย จ, อภาวาติ เอวํ อวิตกฺกอวิจารภาวสฺส เหตุปริทีปกญฺจ, น วิตกฺกวิจาราภาวมตฺตปริทีปกํฯ วิตกฺกวิจาราภาวมตฺตปริทีปกเมว ปน อวิตกฺกํ อวิจารนฺติ อิทํ วจนํ, ตสฺมา ปุริมํ วตฺวาปิ ปุน วตฺตพฺพเมวาติฯ

สมาธิชนฺติ ปฐมชฺฌานสมาธิโต สมฺปยุตฺตสมาธิโต วา ชาตนฺติ อโตฺถฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ ปฐมมฺปิ สมฺปยุตฺตสมาธิโต ชาตํ, อถ โข อยเมว สมาธิ ‘สมาธี’ติ วตฺตพฺพตํ อรหติ, วิตกฺกวิจารโกฺขภวิรเหน อติวิย อจลตฺตา สุปฺปสนฺนตฺตา จฯ ตสฺมา อิมสฺส วณฺณภณนตฺถํ อิทเมว สมาธิชนฺติ วุตฺตํฯ **ปีติสุข**นฺติ อิทํ วุตฺตนยเมวฯ

ทุติยนฺติ คณนานุปุพฺพตา ทุติยํฯ อิทํ ทุติยํ สมาปชฺชตีติปิ ทุติยํฯ **ตสฺมึ สมเย ผโสฺส โหตี**ติอาทีสุ ฌานปญฺจเก วิตกฺกวิจารปทานิ มคฺคปญฺจเก จ สมฺมาสงฺกปฺปปทํ ปริหีนํฯ เตสํ วเสน สวิภตฺติกาวิภตฺติกปทวินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ โกฏฺฐาสวาเรปิ **ติวงฺคิกํ ฌานํ โหติ, จตุรงฺคิโก มโคฺค โหตี**ติ อาคตํฯ เสสํ ปฐมชฺฌานสทิสเมวาติฯ

ทุติยํฯ

ตติยชฺฌานํ

๑๖๓. ตติยชฺฌานนิเทฺทเส **ปีติยา จ วิราคา**ติ วิราโค นาม วุตฺตปฺปการาย ปีติยา ชิคุจฺฉนํ วา สมติกฺกโม วาฯ อุภินฺนํ ปน อนฺตรา ‘จ’-สโทฺท สมฺปิณฺฑนโตฺถฯ โส วูปสมํ วา

สมฺปิเณฺฑติ วิตกฺกวิจารวูปสมํ วาฯ ตตฺถ ยทา วูปสมเมว สมฺปิเณฺฑติ ตทา ปีติยา วิราคา จ, กิญฺจ ภิโยฺย ‘วูปสมา’ จาติ เอวํ โยชนา เวทิตพฺพาฯ อิมิสฺสา จ โยชนาย วิราโค ชิคุจฺฉนโตฺถ โหติฯ ตสฺมา ปีติยา ชิคุจฺฉนา จ วูปสมา จาติ อยมโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ ยทา ปน วิตกฺกวิจารานํ วูปสมํ สมฺปิเณฺฑติ ตทา ปีติยา จ วิราคา กิญฺจ ภิโยฺย ‘วิตกฺกวิจารานญฺจ วูปสมา’ติ เอวํ โยชนา เวทิตพฺพาฯ อิมิสฺสา จ โยชนาย วิราโค สมติกฺกมนโตฺถ โหติ, ตสฺมา ปีติยา จ สมติกฺกมา วิตกฺกวิจารานญฺจ วูปสมาติ อยมโตฺถ ทฎฺฐโพฺพฯ

กามเญฺจเต วิตกฺกวิจารา ทุติยชฺฌาเนเยว วูปสนฺตา, อิมสฺส ปน ฌานสฺส มคฺคปริทีปนตฺถํ วณฺณภณนตฺถเญฺจตํ วุตฺตํฯ วิตกฺกวิจารานญฺจ วูปสมาติ หิ วุเตฺต อิทํ ปญฺญายติ – นูน วิตกฺกวิจารวูปสโม มโคฺค อิมสฺส ฌานสฺสาติ? ยถา จ ตติเย อริยมเคฺค อปฺปหีนานมฺปิ สกฺกายทิฎฺฐาทีนํ ‘‘ปญฺจนฺนํ โอรมฺภาคิยานํ สํโยชนานํ ปหานา’’ติ (ม. นิ. ๒.๑๓๒) เอวํ ปหานํ วุจฺจมานํ วณฺณภณนํ โหติ, ตทธิคมาย อุสฺสุกฺกานํ อุสฺสาหชนกํ, เอวเมว อิธ อวูปสนฺตานมฺปิ วิตกฺกวิจารานํ วูปสโม วุจฺจมาโน วณฺณภณนํ โหติฯ เตนายมโตฺถ วุโตฺต – ‘ปีติยา จ สมติกฺกมา วิตกฺกวิจารานญฺจ วูปสมา’ติฯ

อุเปกฺขโก จ วิหรตีติ – เอตฺถ อุปปตฺติโต อิกฺขตีติ อุเปกฺขาฯ สมํ ปสฺสติ, อปกฺขปติตา หุตฺวา ปสฺสตีติ อโตฺถฯ ตาย วิสทาย วิปุลาย ถามคตาย สมนฺนาคตตฺตา ตติยชฺฌานสมงฺคี อุเปกฺขโกติ วุจฺจติฯ

อุเปกฺขา ปน ทสวิธา โหติ – ฉฬงฺคุเปกฺขา พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา โพชฺฌงฺคุเปกฺขา วีริยุเปกฺขา สงฺขารุเปกฺขา เวทนุเปกฺขา วิปสฺสนุเปกฺขา ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา ฌานุเปกฺขา ปาริสุทฺธุเปกฺขาติฯ

ตตฺถ ยา ‘‘อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา เนว สุมโน โหติ, น ทุมฺมโน, อุเปกฺขโก จ วิหรติ สโต สมฺปชาโน’’ติ (อ. นิ. ๕.๑; มหานิ. ๙๐; จูฬนิ. เมตฺตคูมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๑๘; ปฎิ. ม. ๓.๑๗) เอวมาคตา ขีณาสวสฺส ฉสุ ทฺวาเรสุ อิฎฺฐานิฎฺฐฉฬารมฺมณาปาเถ ปริสุทฺธปกติภาวาวิชหนาการภูตา อุเปกฺขา, อยํ ‘ฉฬงฺคุเปกฺขา’ นามฯ

ยา ปน ‘‘อุเปกฺขาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ ผริตฺวา วิหรตี’’ติ (ที. นิ. ๑.๕๕๖; ม. นิ. ๑.๗๗) เอวมาคตา สเตฺตสุ มชฺฌตฺตาการภูตา อุเปกฺขา, อยํ ‘พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา’ นามฯ

ยา ‘‘อุเปกฺขาสโมฺพชฺฌงฺคํ ภาเวติ วิเวกนิสฺสิต’’นฺติ (ม. นิ. ๑.๒๗; ๓.๒๔๗) เอวมาคตา สหชาตธมฺมานํ มชฺฌตฺตาการภูตา อุเปกฺขา, อยํ ‘โพชฺฌงฺคุเปกฺขา’ นามฯ

ยา ปน ‘‘กาเลน กาลํ อุเปกฺขานิมิตฺตํ มนสิ กโรตี’’ติ (อ. นิ. ๓.๑๐๓) เอวมาคตา อนจฺจารทฺธนาติสิถิลวีริยสงฺขาตา อุเปกฺขา, อยํ ‘วีริยุเปกฺขา’ นามฯ

ยา ‘‘กติ สงฺขารุเปกฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, กติ สงฺขารุเปกฺขา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺติ? อฎฺฐ สงฺขารุเปกฺขา สมถวเสน อุปฺปชฺชนฺติ, ทส สงฺขารุเปกฺขา วิปสฺสนาวเสน อุปฺปชฺชนฺตี’’ติ (ปฎิ. ม. ๑.๕๗) เอวมาคตา นีวรณาทิปฎิสงฺขาสนฺติฎฺฐนาคหเณ มชฺฌตฺตภูตา อุเปกฺขา, อยํ ‘สงฺขารุเปกฺขา’ นามฯ

ยา ปน ‘‘ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ อุเปกฺขาสหคต’’นฺติ (ธ. ส. ๑๕๐) เอวมาคตา อทุกฺขมสุขสงฺขาตา อุเปกฺขา อยํ ‘เวทนุเปกฺขา’ นามฯ

ยา ‘‘ยทตฺถิ, ยํ ภูตํ, ตํ ปชหติ, อุเปกฺขํ ปฏิลภตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๗๑; อ. นิ. ๗.๕๕) เอวมาคตา วิจินเน มชฺฌตฺตภูตา อุเปกฺขา, อยํ ‘วิปสฺสนุเปกฺขา’ นามฯ

ยา ปน ฉนฺทาทีสุ เยวาปนเกสุ อาคตา สหชาตานํ สมวาหิตภูตา อุเปกฺขา อยํ, ‘ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา’ นามฯ

ยา ‘‘อุเปกฺขโก จ วิหรตี’’ติ (ธ. ส. ๑๖๓; ที. นิ. ๑.๒๓๐) เอวมาคตา อคฺคสุเขปิ ตสฺมิํ อปกฺขปาตชนนี อุเปกฺขา, อยํ ‘ฌานุเปกฺขา’ นามฯ

ยา ‘‘อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธิํ จตุตฺถํ ฌาน’’นฺติ เอวมาคตา สพฺพปจฺจนีกปริสุทฺธา ปจฺจนีกวูปสมเนปิ อพฺยาปารภูตา อุเปกฺขา, อยํ ‘ปาริสุทฺธุเปกฺขา’ นามฯ

ตตฺถ ฉฬงฺคุเปกฺขา จ พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา จ โพชฺฌงฺคุเปกฺขา จ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขา จ ฌานุเปกฺขา จ ปาริสุทฺธุเปกฺขา จ อตฺถโต เอกา ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาว โหติฯ เตน เตน อวตฺถาเภเทน ปนสฺสา อยํ เภโท ฯ เอกสฺสาปิ สโต สตฺตสฺส กุมารยุวเถร เสนาปติราชาทิวเสน เภโท วิยฯ ตสฺมา ตาสุ ยตฺถ ฉฬงฺคุเปกฺขา น ตตฺถ โพชฺฌงฺคุเปกฺขาทโย, ยตฺถ วา ปน โพชฺฌงฺคุเปกฺขา น ตตฺถ ฉฬงฺคุเปกฺขาทโย โหนฺตีติ เวทิตพฺพาฯ

ยถา เจตาสํ อตฺถโต เอกีภาโว, เอวํ สงฺขารุเปกฺขาวิปสฺสนุเปกฺขานมฺปิฯ ปญฺญา เอว หิ เอสา กิจฺจวเสน ทฺวิธา ภินฺนาฯ ยถา หิ ปุริสสฺส สายํ เคหํ ปวิฏฺฐํ สปฺปํ อชปททณฺฑํ คเหตฺวา ปริเยสมานสฺส ตํ ถุสโกฏฺฐเก นิปนฺนํ ทิสฺวา ‘สโปฺป นุ โข โน’ติ อวโลเกนฺตสฺส โสวตฺถิกตฺตยํ ทิสฺวา นิพฺพมติกสฺส ‘สโปฺป, น สโปฺป’ติ วิจินเน มชฺฌตฺตตา โหติ; เอวเมว ยา อารทฺธวิปสฺสกสฺส วิปสฺสนาญาเณน ลกฺขณตฺตเย ทิเฏฺฐ สงฺขารานํ อนิจฺจภาวาทิวิจินเน มชฺฌตฺตตา อุปฺปชฺชติ, อยํ ‘วิปสฺสนุเปกฺขา’ฯ ยถา ปน ตสฺส ปุริสสฺส อชปททณฺฑเกน คาฬฺหํ สปฺปํ คเหตฺวา ‘กินฺตาหํ อิมํ สปฺปํ อวิเหเฐโนฺต อตฺตานญฺจ อิมินา อฑํสาเปโนฺต มุเญฺจยฺย’นฺติ มุญฺจนาการเมว ปริเยสโต คหเณ มชฺฌตฺตตา โหติ; เอวเมว ยา ลกฺขณตฺตยสฺส ทิฏฺฐตฺตา, อาทิเตฺต วิย ตโย ภเว ปสฺสโต, สงฺขารคฺคหเณ มชฺฌตฺตตา, อยํ ‘สงฺขารุเปกฺขา’ฯ อิติ วิปสฺสนุเปกฺขาย สิทฺธาย สงฺขารุเปกฺขาปิ สิทฺธาว โหติฯ อิมินา ปเนสา วิจินนคฺคหเณสุ มชฺฌตฺตสงฺขาเตน กิเจฺจน ทฺวิธา ภินฺนาติฯ วิริยุเปกฺขา ปน เวทนุเปกฺขา จ อญฺญมญฺญญฺจ อวเสสาหิ จ อตฺถโต ภินฺนาเยวาติฯ

อิมาสุ ทสสุ อุเปกฺขาสุ ‘ฌานุเปกฺขา’ อิธ อธิเปฺปตาฯ สา มชฺฌตฺตลกฺขณา อนาโภครสา อพฺยาปารปจฺจุปฏฺฐานา ปีติวิราคปทฏฺฐานาติฯ เอตฺถาห – นนุ จายํ อตฺถโต ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาว โหติ? สา จ ปฐมทุติยชฺฌาเนสุปิ อตฺถิ, ตสฺมา ตตฺราปิ ‘อุเปกฺขโก จ วิหรตี’ติ เอวมยํ วตฺตพฺพา สิยาฯ สา กสฺมา น วุตฺตาติ? อปริพฺยตฺตกิจฺจโตฯ อปริพฺยตฺตญฺหิ ตสฺสา ตตฺถ กิจฺจํ, วิตกฺกาทีหิ อภิภูตตฺตาฯ อิธ ปนายํ วิตกฺกวิจารปีตีหิ อนภิภูตตฺตา อุกฺขิตฺตสิรา วิย หุตฺวา ปริพฺยตฺตกิจฺจา ชาตา, ตสฺมา วุตฺตาติฯ

นิฏฺฐิตา อุเปกฺขโก จ วิหรตีติ เอตสฺส

สพฺพโส อตฺถวณฺณนาฯ

อิทานิ **สโต จ สมฺปชาโน**ติ เอตฺถ สรตีติ สโตฯ สมฺปชานาตีติ สมฺปชาโนฯ อิติ ปุคฺคเลน สติ จ สมฺปชญฺญญฺจ วุตฺตํฯ ตตฺถ สรณลกฺขณา สติ, อสมฺมุสฺสนรสา, อารกฺขปจฺจุปฏฺ

ฐานาฯ อสโมฺมหลกฺขณํ สมฺปชญฺญํ, ตีรณรสํ, ปวิจยปจฺจุปฏฺฐานํฯ

ตตฺถ กิญฺจาปิ อิทํ สติสมฺปชญฺญํ ปุริมชฺฌาเนสุปิ อตฺถิ – มุฏฺฐสฺสติสฺส หิ อสมฺปชานสฺส อุปจารมตฺตมฺปิ น สมฺปชฺชติ, ปเคว อปฺปนา – โอฬาริกตฺตา ปน เตสํ ฌานานํ, ภูมิยํ วิย ปุริสสฺส, จิตฺตสฺส คติ สุขา โหติ, อพฺยตฺตํ ตตฺถ สติสมฺปชญฺญกิจฺจํฯ โอฬาริกงฺคปฺปหาเนน ปน สุขุมตฺตา อิมสฺส ฌานสฺส, ปุริสสฺส ขุรธารายํ วิย, สติสมฺปชญฺญกิจฺจปริคฺคหิตา เอว จิตฺตสฺส คติ อิจฺฉิตพฺพาติ อิเธว วุตฺตํฯ กิญฺจ ภิโยฺย? ยถา เธนุปโค วจฺโฉ เธนุโต อปนีโต อรกฺขิยมาโน ปุนเทว เธนุํ อุปคจฺฉติ, เอวมิทํ ตติยชฺฌานสุขํ ปีติโต อปนีตมฺปิ สติสมฺปชญฺญารกฺเขน อรกฺขิยมานํ ปุนเทว ปีตึ อุปคจฺเฉยฺย, ปีติสมฺปยุตฺตเมว สิยาฯ สุเข วาปิ สตฺตา สารชฺชนฺติ, อิทญฺจ อติมธุรํ สุขํ, ตโต ปรํ สุขาภาวาฯ สติสมฺปชญฺญานุภาเวน ปเนตฺถ สุเข อสารชฺชนา โหติ, โน อญฺญถาติ อิมมฺปิ อตฺถวิเสสํ ทเสฺสตุํ อิทมิเธว วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อิทานิ **สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทตี**ติ เอตฺถ กิญฺจาปิ ตติยชฺฌานสมงฺคิโน สุขปฏิสํเวทนาโภโค นตฺถิ, เอวํ สเนฺตปิ ยสฺมา ตสฺส นามกาเยน สมฺปยุตฺตํ สุขํ, ยํ วา ตํ นามกายสมฺปยุตฺตํ สุขํ, ตํสมุฏฺฐาเนนสฺส ยสฺมา อติปณีเตน รูเปน รูปกาโย ผุโฏ, ยสฺส ผุฏตฺตา ฌานา วุฏฺฐิโตปิ สุขํ ปฏิสํเวเทยฺย, ตสฺมา เอตมตฺถํ ทเสฺสโนฺต ‘สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทตี’ติ อาหฯ

อิทานิ **ยํ ตํ อริยา อาจิกฺขนฺติ อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี**ติ เอตฺถ ยํฌานเหตุ ยํฌานการณา ตํ ตติยชฺฌานสมงฺคีปุคฺคลํ พุทฺธาทโย อริยา ‘‘อาจิกฺขนฺติ เทเสนฺติ ปญฺญาเปนฺติ ปฏฺฐเปนฺติ วิวรนฺติ วิภชนฺติ อุตฺตานีกโรนฺติ ปกาเส’’นฺติ ปสํสนฺตีติ อธิปฺปาโย – กินฺติ? ‘อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี’ติ – ตํ ตติยชฺฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรตีติ เอวเมตฺถ โยชนา เวทิตพฺพาฯ

กสฺมา ปน ตํ เต เอวํ ปสํสนฺตีติ? ปสํสารหโตฯ อยญฺหิ ยสฺมา อติมธุรสุเข สุขปารมิปฺปเตฺตปิ ตติยชฺฌาเน อุเปกฺขโก, น ตตฺถ สุขาภิสเงฺคน อากฑฺฒียติ, ‘ยถา จ ปีติ น อุปฺปชฺชติ’ เอวํ อุปฏฺฐิตสติตาย สติมา, ยสฺมา จ อริยกนฺตํ อริยชนเสวิตเมว อสํกิลิฏฺฐํ สุขํ นามกาเยน ปฏิสํเวเทติ ตสฺมา ปสํสารโห; อิติ ปสํสารหโต นํ อริยา เต เอวํ ปสํสาเหตุภูเต คุเณ ปกาเสนฺตา ‘อุเปกฺขโก สติมา สุขวิหารี’ติ เอวํ ปสํสนฺตีติ เวทิตพฺพํฯ

ตติยนฺติ คณนานุปุพฺพตา ตติยํฯ อิทํ ตติยํ สมาปชฺชตีติปิ ตติยํฯ **ตสฺมึ สมเย ผโสฺส โหตี**ติอาทีสุ ฌานปญฺจเก ปีติปทมฺปิ ปริหีนํฯ ตสฺสาปิ วเสน สวิภตฺติกาวิภตฺติกปทวินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ โกฏฺฐาสวาเรปิ **ทุวงฺคิกํ ฌานํ โหตี**ติ อาคตํฯ เสสํ ทุติยชฺฌานสทิสเมวาติฯ

ตติยํฯ

จตุตฺถชฺฌานํ

๑๖๕. จตุตฺถชฺฌานนิเทฺทเส **สุขสฺส จ ปหานา ทุกฺขสฺส จ ปหานา**ติ กายิกสุขสฺส จ กายิกทุกฺขสฺส จ ปหานาฯ **ปุเพฺพวา**ติ ตญฺจ โข ปุเพฺพว น จตุตฺถชฺฌานกฺขเณฯ **โสมนสฺส โทมนสฺสานํ อตฺถงฺคมา**ติ เจตสิกสุขสฺส จ เจตสิกทุกฺขสฺส จาติ อิเมสมฺปิ ทฺวินฺนํ ปุเพฺพว อตฺถงฺคมา; ปหานา อิเจฺจว วุตฺตํ โหติฯ กทา ปน เนสํ ปหานํ โหติ? จตุนฺนํ ฌานานํ อุปจารกฺขเณฯ โสมนสฺสญฺหิ จตุตฺถชฺฌานสฺส อุปจารกฺขเณเยว ปหียติฯ ทุกฺขโทมนสฺสสุขานิ ปฐมทุติยตติยชฺฌานานํ อุปจารกฺขเณสุฯ เอวเมเตสํ ปหานกฺกเมน อวุตฺตานํ **อินฺทฺริย**

วิภงฺค ปน อินฺทฺริยานํ อุเทฺทสกฺกเมเนว อิธาปิ วุตฺตานํ สุขทุกฺขโสมนสฺสโทมนสฺสานํ ปหานํ เวทิตพฺพํฯ

ยทิ ปเนตานิ ตสฺส ตสฺส ฌานสฺส อุปจารกฺขเณเยว ปหียนฺติ, อถ กสฺมา ''กตฺถ จุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ? อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ วิวิจฺจว กาเมหิ…เป…. ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, เอตฺถุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติฯ กตฺถ จุปฺปนฺนํ โทมนสฺสินฺทฺริยํ… สุขินฺทฺริยํ… โสมนสฺสินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌติ? อิธ, ภิกฺขเว, ภิกฺขุ สุขสฺส จ ปหานา…เป…. จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ เอตฺถุปฺปนฺนํ โสมนสฺสินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌตี''ติ (สํ. นิ. ๕.๕๑๐) เอวํ ฌาเนเสฺวว นิโรโธ วุโตฺตติ? อติสยนิโรธตฺตาฯ อติสยนิโรโธ หิ เตสํ ปฐมชฺฌานาทีสุ, น นิโรโธเยวฯ นิโรโธเยว ปน อุปจารกฺขเณ, นาติสยนิโรโธฯ ตถา หิ นานาวชฺชเน ปฐมชฺฌานุปจาเร นิรุทฺธสฺสาปิ ทุกฺขินฺทฺริยสฺส ฑํสมกสาทิสมฺผเสฺสน วา, วิสมาสนุปตาเปน วา สิยา อุปฺปตฺติ, นเตฺวว อโนฺตอปฺปนายํฯ อุปจาเร วา นิรุทฺธเมฺปตํ น สุฏฺฐุ นิรุทฺธํ โหติ, ปฏิปเกฺขน อวิหตตฺตาฯ อโนฺตอปฺปนายํ ปน ปีติผรเณน สโพฺพ กาโย สุโขกฺกโนฺต โหติฯ สุโขกฺกนฺตกายสฺส จ สุฏฺฐุ นิรุทฺธํ โหติ ทุกฺขินฺทฺริยํ, ปฏิปเกฺขน วิหตตฺตาฯ นานาวชฺชเนเยว จ ทุติยชฺฌานุปจาเร ปหีนสฺส โทมนสฺสินฺทฺริยสฺส ยสฺมา เอตํ วิตกฺกวิจารปจฺจเยปิ กายกิลมเถ จิตฺตุปฆาเต จ สติ อุปฺปชฺชติ, วิตกฺกวิจาราภาเว เนว อุปฺปชฺชติ; ยตฺถ ปน อุปฺปชฺชติ ตตฺถ วิตกฺกวิจารภาเว; อปฺปหีนา เอว จ ทุติยชฺฌานุปจาเร วิตกฺกวิจาราติ ตตฺถสฺส สิยา อุปฺปตฺติ, นเตฺวว ทุติยชฺฌาเน, ปหีนปจฺจยตฺตาฯ ตถา ตติยชฺฌานุปจาเร ปหีนสฺสาปิ สุขินฺทฺริยสฺส ปีติสมุฏฺฐานปณีตรูปผุฏฺฐกายสฺส สิยา อุปฺปตฺติ, นเตฺวว ตติยชฺฌาเนฯ ตติยชฺฌาเน หิ สุขสฺส ปจฺจยภูตา ปีติ สพฺพโส นิรุทฺธาติฯ ตถา จตุตฺถชฺฌานุปจาเร ปหีนสฺสาปิ โสมนสฺสินฺทฺริยสฺส อาสนฺนตฺตา, อปฺปนาปฺปตฺตาย อุเปกฺขาย อภาเวน สมฺมา อนติกฺกนฺตตฺตา จ, สิยา อุปฺปตฺติ, นเตฺวว จตุตฺถชฺฌาเนฯ ตสฺมา เอว จ 'เอตฺถุปฺปนฺนํ ทุกฺขินฺทฺริยํ อปริเสสํ นิรุชฺฌตี'ติ ตตฺถ ตตฺถ อปริเสสคฺคหณํ กตนฺติฯ

เอตฺถาห – 'อเถวํ ตสฺส ตสฺส ฌานสฺสุปจาเร ปหีนาปิ เอตา เวทนา อิธ กสฺมา สมาหฏา'ติ? 'สุขคฺคหณตฺถํ'ฯ ยา หิ อยํ 'อทุกฺขมสุข'นฺติ เอตฺถ อทุกฺขมสุขา เวทนา วุตฺตา, สา สุขุมา, ทุพฺพิเญฺญยฺยา, น สกฺกา สุเขน คเหตุํฯ ตสฺมา ยถา นาม ทุฏฺฐสฺส ยถา ตถา วา อุปสงฺกมิตฺวา คเหตุํ อสกฺกุเณยฺยสฺส โคณสฺส คหณตฺถํ โคโป เอกสฺมิํ วเช สพฺพา คาโว สมาหรติ, อเถเกกํ นีหรโนฺต ปฏิปาฏิยา อาคตํ 'อยํ โส, คณฺหถ น'นฺติ ตมฺปิ คาหาปยติ; เอวเมว ภควา สุขคหณตฺถํ สพฺพาปิ เอตา สมาหรีติฯ เอวญฺหิ สมาหฏา เอตา ทเสฺสตฺวา ยํ เนว สุขํ น ทุกฺขํ, น โสมนสฺสํ น โทมนสฺสํ, อยํ อทุกฺขมสุขาเวทนาติ สกฺกา โหติ เอสา คาหยิตุํฯ

อปิจ อทุกฺขมสุขาย เจโตวิมุตฺติยา ปจฺจยทสฺสนตฺถญฺจาปิ เอตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ สุขทุกฺขปฺปหานาทโย หิ ตสฺสา ปจฺจยาฯ ยถาห – ''จตฺตาโร โข, อาวุโส, ปจฺจยา อทุกฺขมสุขาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยาฯ อิธาวุโส ภิกฺขุ, สุขสฺส จ ปหานา…เป…. จตุตฺถํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, อิเม โข, อาวุโส, จตฺตาโร ปจฺจยา อทุกฺขมสุขาย เจโตวิมุตฺติยา สมาปตฺติยา''ติ (ม. นิ. ๑.๔๕๘)ฯ ยถา วา อญฺญตฺถ ปหีนาปิ สกฺกายทิฏฺฐิอาทโย ตติยมคฺคสฺส วณฺณภณนตฺถํ ตตฺถ ปหีนาติ วุตฺตา, เอวํ วณฺณภณนตฺถเมฺปตสฺส ฌานเสฺสตา อิธ วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ ปจฺจยฆาเตน วา เอตฺถ ราคโทสานํ อติทูรภาวํ ทเสฺสตุเมฺปตา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ เอตาสุ หิ สุขํ โสมนสฺสสฺส ปจฺจโย, โสมนสฺสํ ราคสฺส; ทุกฺขํ โทมนสฺสสฺส, โทมนสฺสํ โทสสฺสฯ สุขาทิฆาเตน จ สปฺปจฺจยา ราคโทสา หตาติ อติทูเร โหนฺตีติฯ

อทุกฺขมสุขนฺติ ทุกฺขาภาเวน อทุกฺขํ, สุขาภาเวน อสุขํฯ เอเตเนตฺถ ทุกฺขสุขปฺปฏิปกฺขภูตํ ตติยเวทนํ ทีเปติ, น ทุกฺขสุขาภาวมตฺตํฯ ตติยเวทนา นาม อทุกฺขมสุขาฯ อุเปกฺขาติปิ วุจฺจติฯ สา อิฏฺฐานิฏฺฐวิปรีตานุภวนลกฺขณา, มชฺฌตฺตรสา, อวิภูตปจฺจุปฏฺฐานา, สุขนิโรธปทฏฺฐานาติ เวทิตพฺพาฯ

อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธินฺติ อุเปกฺขาย ชนิตสติปาริสุทฺธิํฯ อิมสฺมิญฺหิ ฌาเน สุปริสุทฺธา สติฯ ยา จ ตสฺสา สติยา ปาริสุทฺธิ สา อุเปกฺขาย กตา, น อเญฺญนฯ ตสฺมา เอตํ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธีติ วุจฺจติฯ **วิภเงฺคปิ** วุตฺตํ – ‘‘อยํ สติ อิมาย อุเปกฺขาย วิสทา โหติ ปริสุทฺธา ปริโยทาตา, เตน วุจฺจติ อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธี’’ติ (วิภ. ๕๙๗)ฯ ยาย จ อุเปกฺขาย เอตฺถ สติ ปาริสุทฺธิ โหติ สา อตฺถโต ตตฺรมชฺฌตฺตตาติ เวทิตพฺพาฯ น เกวลเญฺจตฺถ ตาย สติเยว ปริสุทฺธา อปิจ โข สเพฺพปิ สมฺปยุตฺตธมฺมาฯ สติสีเสน ปน เทสนา วุตฺตาฯ

ตตฺถ กิญฺจาปิ อยํ อุเปกฺขา เหฏฺฐาปิ ตีสุ ฌาเนสุ วิชฺชติ – ยถา ปน ทิวา สูริยปฺปภาภิภวา โสมฺมภาเวน จ อตฺตโน อุปการกเตฺตน วา สภาคาย รตฺติยา อลาภา ทิวา วิชฺชมานาปิ จนฺทเลขา อปริสุทฺธา โหติ อปริโยทาตา – เอวมยมฺปิ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาจนฺทเลขา วิตกฺกาทิปจฺจนีกธมฺมเตชาภิภวา สภาคาย จ อุเปกฺขาเวทนารตฺติยา อปฺปฏิลาภา วิชฺชมานาปิ ปฐมาทิชฺฌานเภเทสุ อปริสุทฺธา โหติฯ ตสฺสา จ อปริสุทฺธาย ทิวา อปริสุทฺธจนฺทเลขาย ปภา วิย สหชาตาปิ สติอาทโย อปริสุทฺธาว โหนฺติฯ ตสฺมา เตสุ เอกมฺปิ ‘อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธี’ติ น วุตฺตํฯ อิธ ปน วิตกฺกาทิปจฺจนีกธมฺมเตชาภิภวาภาวา สภาคาย จ อุเปกฺขา เวทนารตฺติยา ปฏิลาภา อยํ ตตฺรมชฺฌตฺตุเปกฺขาจนฺทเลขา อติวิย ปริสุทฺธาฯ ตสฺสา ปริสุทฺธตฺตา ปริสุทฺธจนฺทเลขาย ปภา วิย สหชาตาปิ สติอาทโย ปริสุทฺธา โหนฺติ ปริโยทาตาฯ ตสฺมา อิทเมว อุเปกฺขาสติปาริสุทฺธีติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

จตุตฺถนฺติ คณนานุปุพฺพตา จตุตฺถํฯ อิทํ จตุตฺถํ สมาปชฺชตีติปิ จตุตฺถํฯ **ผโสฺส โหตี**ติ อาทีสุ ผสฺสปญฺจเก ตาว เวทนาติ อุเปกฺขาเวทนา เวทิตพฺพาฯ ฌานปญฺจกอินฺทฺริยอฏฺฐเกสุ ปน อุเปกฺขา โหติ อุเปกฺขินฺทฺริยํ โหตีติ (ธ. ส. ๑๖๕) วุตฺตเมวฯ เสสานิ ตติเย ปริหีนปทานิ อิธาปิ ปริหีนาเนวฯ โกฏฺฐาสวาเรปิ **ทุวงฺคิกํ ฌาน**นฺติ อุเปกฺขาจิเตฺตกคฺคตาวเสเนว เวทิตพฺพํฯ เสสํ สพฺพํ ตติยสทิสเมวาติฯ

จตุกฺกนโย นิฏฺฐิโตฯ

ปญฺจกนโย

๑๖๗. อิทานิ **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติ ปญฺจกนโย อารทฺโธฯ กสฺมาติ เจ, ปุคฺคลชฺฌาสยวเสน เจว เทสนาวิลาเสน จฯ สนฺนิสินฺนเทวปริสาย กิร เอกจฺจานํ เทวานํ วิตโกฺก เอว โอฬาริกโต อุปฏฺฐาสิ, วิจารปีติสุขจิเตฺตกคฺคตา สนฺตโตฯ เตสํ สปฺปายวเสน สตฺถา จตุรงฺคิกํ อวิตกฺกํ วิจารมตฺตํ ทุติยชฺฌานํ นาม ภาเชสิฯ เอกจฺจานํ วิจาโร โอฬาริกโต อุปฏฺฐาสิ, ปีติสุขจิเตฺตกคฺคตา สนฺตโตฯ เตสํ สปฺปายวเสน ติวงฺคิกํ ตติยชฺฌานํ นาม ภาเชสิฯ เอกจฺจานํ ปีติ โอฬาริกโต อุปฏฺฐาสิ, สุขจิเตฺตกคฺคตา สนฺตโตฯ เตสํ สปฺปายวเสน ทุวงฺคิกํ จตุตฺถชฺฌานํ นาม ภาเชสิฯ เอกจฺจานํ สุขํ โอฬาริกโต อุปฏฺฐาสิ, อุเปกฺขาจิเตฺตกคฺคตา สนฺตโตฯ เตสํ สปฺปายวเสน ทุวงฺคิกํ ปญฺจมชฺฌานํ นาม ภาเชสิฯ อยํ ตาว ‘ปุคฺคลชฺฌาสโย’ฯ

ยสฺสา ปน ธมฺมธาตุยา สุปฺปฏิวิทฺธตฺตา เทสนาวิลาสปฺปตฺโต นาม โหติ – สา ตถาคตสฺส สุฏฺฐุ ปฏิวิทฺธา – ตสฺมา ญาณมหตฺตตาย เทสนาวิธาเนสุ กุสโล เทสนาวิลาสปฺปตฺโต สตฺถา ยํ ยํ องฺคํ ลพฺภติ ตสฺส ตสฺส วเสน ยถา ยถา อิจฺฉติ ตถา ตถา เทสนํ นิยาเมตีติ โส อิธ ปญฺจงฺคิกํ ปฐมชฺฌานํ ภาเชสิ, จตุรงฺคิกํ อวิตกฺกํ วิจารมตฺตํ ทุติยชฺฌานํ, ภาเชสิ ติวงฺคิกํ ตติยชฺฌานํ, ภาเชสิ ทุวงฺคิกํ จตุตฺถชฺฌานํ, ทุวงฺคิกเมว ปญฺจมชฺฌานํ ภาเชสิฯ อยํ ‘เทสนาวิลาโส’ นามฯ

อปิจ เย ภควตา ‘‘ตโยเม, ภิกฺขเว, สมาธี – สวิตกฺกสวิจาโร สมาธิ, อวิตกฺกวิจารมตฺโต สมาธิ, อวิตกฺกอวิจาโร สมาธี’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๐๕) สุตฺตเนฺต ตโย สมาธี เทสิตา, เตสุ เหฏฺฐา สวิตกฺกสวิจาโร สมาธิ อวิตกฺกอวิจาโร สมาธิ จ ภาเชตฺวา ทสฺสิโต, อวิตกฺกวิจารมตฺโต น ทสฺสิโตฯ ตํ ทเสฺสตุมฺปิ อยํ ปญฺจกนโย อารทฺโธติ เวทิตโพฺพฯ

ตตฺถ ทุติยชฺฌานนิเทฺทเส ผสฺสาทีสุ วิตกฺกมตฺตํ ปริหายติ, โกฏฺฐาสวาเร ‘‘จตุรงฺคิกํ ฌานํ โหติ จตุรงฺคิโก มโคฺค โหตี’’ติ อยเมว วิเสโสฯ เสสํ สพฺพํ ปฐมชฺฌานสทิสเมวฯ ยานิ จ จตุกฺกนเย ทุติยตติยจตุตฺถานิ ตาเนว อิธ ตติยจตุตฺถปญฺจมานิฯ เตสํ อธิคมปฏิปาฏิทีปนตฺถํ อยํ นโย เวทิตโพฺพ –

เอโก กิร อมจฺจปุโตฺต ราชานํ อุปฏฺฐาตุํ ชนปทโต นครํ อาคโตฯ โส เอกทิวสเมว ราชานํ ทิสฺวา ปานพฺยสเนน สพฺพํ วิภวชาตํ นาเสสิฯ ตํ เอกทิวสํ สุรามทมตฺตํ นิโจฺจฬํ กตฺวา ชิณฺณกฏสารกมเตฺตน ปฏิจฺฉาเทตฺวา ปานาคารโต นีหรึสุฯ ตเมนํ สงฺการกูเฏ นิปชฺชิตฺวา นิทฺทายนฺตํ เอโก องฺควิชฺชาปาฐโก ทิสฺวา ‘อยํ ปุริโส มหาชนสฺส อวสฺสโย ภวิสฺสติ, ปฏิชคฺคิตโพฺพ เอโส’ติ สนฺนิฏฺฐานํ กตฺวา มตฺติกาย นฺหาเปตฺวา ถูลสาฏกยุคํ นิวาสาเปตฺวา ปุน คโนฺธทเกน นฺหาเปตฺวา สุขุเมน ทุกูลยุคเฬน อจฺฉาเทตฺวา ปาสาทํ อาโรเปตฺวา สุโภชนํ โภเชตฺวา ‘เอวํ นํ ปริจาเรยฺยาถา’ติ ปริจารเก ปฏิปาเทตฺวา ปกฺกามิฯ อถ นํ เต สยนํ อาโรเปสุํฯ ปานาคารคมนปฏิพาหนตฺถญฺจ นํ จตฺตาโร ตาว ชนา จตูสุ หตฺถปาเทสุ อุปฺปีเฬตฺวา อฏฺฐํสุฯ เอโก ปาเท ปริมชฺชิฯ เอโก ตาลวณฺฏํ คเหตฺวา พีชิฯ เอโก วีณํ วาทยมาโน คายโนฺต นิสีทิฯ

โส สยนุปคมเนน วิคตกิลมโถ โถกํ นิทฺทายิตฺวา วุฏฺฐิโต หตฺถปาทนิปฺปีฬนํ อสหมาโน ‘โก เม หตฺถปาเท อุปฺปีเฬติ? อปคจฺฉถา’ติ ตเชฺชสิฯ เต เอกวจเนเนว อปคจฺฉึสุฯ ตโต ปุน โถกํ นิทฺทายิตฺวา วุฏฺฐิโต ปาทปริมชฺชนํ อสหมาโน ‘โก เม ปาเท ปริมชฺชติ? อปคจฺฉา’ติ อาหฯ โสปิ เอกวจเนเนว อปคจฺฉิฯ ปุน โถกํ นิทฺทายิตฺวา วุฏฺฐิโต วาตวุฏฺฐิ วิย ตาลวณฺฏวาตํ อสหโนฺต ‘โก เอส? อปคจฺฉตู’ติ อาหฯ โสปิ เอกวจเนเนว อปคจฺฉิฯ ปุน โถกํ นิทฺทายิตฺวา วุฏฺฐิโต กณฺณสูลํ วิย คีตวาทิตสทฺทํ อสหมาโน วีณาวาทกํ ตเชฺชสิฯ โสปิ เอกวจเนเนว อปคจฺฉิฯ อเถวํ อนุกฺกเมน ปหีนกิลมถุปฺปีฬนปริมชฺชนวาตปฺปหารคีตวาทิตสทฺทุปทฺทโว สุขํ สยิตฺวา วุฏฺฐาย รโญฺญ สนฺติกํ อคมาสิฯ ราชาปิสฺส มหนฺตํ อิสฺสริยมทาสิฯ โส มหาชนสฺส อวสฺสโย ชาโตฯ

ตตฺถ ปานพฺยสเนน ปาริชุญฺญปฺปโตฺต โส อมจฺจปุโตฺต วิย อเนกพฺยสนปาริชุญฺญปฺปโตฺต ฆราวาสคโต กุลปุโตฺต ทฏฺฐโพฺพฯ องฺควิชฺชาปาฐโก ปุริโส วิย ตถาคโตฯ ตสฺส ปุริสสฺส ‘อยํ มหาชนสฺส อวสฺสโย ภวิสฺสติ, ปฏิชคฺคนํ อรหตี’ติ สนฺนิฏฺฐานํ วิย ตถาคตสฺส ‘อยํ มหาชนสฺส อวสฺสโย ภวิสฺสติ, ปพฺพชฺชํ อรหติ กุลปุโตฺต’ติ สนฺนิฏฺฐานกรณํฯ

อถสฺส อมจฺจปุตฺตสฺส มตฺติกามเตฺตน นฺหาปนํ วิย กุลปุตฺตสฺสาปิ ปพฺพชฺชาปฏิลาโภฯ อถสฺส ถูลสาฎกนิวาสนํ วิย อิมสฺสาปิ ทสสิกฺขาปทสงฺขาตสีลวตฺถนิวาสนํฯ ปุน ตสฺส คนฺโธ ทกนฺหาปนํ วิย อิมสฺสาปิ ปาติโมกฺขสํวราทิสีลคนฺโธทกนฺหาปนํฯ ปุน ตสฺส สุขุมทุกูลยุคฬจฺฉาทนํ วิย อิมสฺสาปิ ยถาวุตฺตสีลวิสุทฺธิสมฺปทาสงฺขาตทุกูลจฺฉาทนํฯ

ทุกูลจฺฉาทิตสฺส ปนสฺส ปาสาทาโรปนํ วิย อิมสฺสาปิ สีลวิสุทฺธิทุกูลจฺฉาทิตสฺส สมาธิภาวนาปาสาทาโรหนํฯ ตโต ตสฺส สุโภชนภุญฺชนํ วิย อิมสฺสาปิ สมาธิอุปการกสติสมฺปชญฺญาทิธมฺมามตปริภุญฺชนํฯ

ภุตฺตโภชนสฺส ปน ตสฺส ปริจารเกหิ สยนาโรปนํ วิย อิมสฺสาปิ วิตกฺกาทีหิ อุปจารชฺฌานาโรปนํฯ ปุน ตสฺส ปานาคารคมนปฏิพาหนตฺถํ หตฺถปาทุปฺปีฬนกปุริสจตุกฺกํ วิย อิมสฺสาปิ กามสญฺญาภิมุขคมนปฏิพาหนตฺถํ อารมฺมเณ จิตฺตุปฺปีฬนโก เนกฺขมฺมวิตกฺโกฯ ตสฺส ปาทปริมชฺชกปุริโส วิย อิมสฺสาปิ อารมฺมเณ จิตฺตานุมชฺชนโก วิจาโรฯ ตสฺส ตาลวณฺฏวาตทายโก วิย อิมสฺสาปิ เจตโส สีตลภาวทายิกา ปีติฯ

ตสฺส โสตานุคฺคหกโร คนฺธพฺพปุริโส วิย อิมสฺสาปิ จิตฺตานุคฺคาหกํ โสมนสฺสํฯ ตสฺส สยนุปคมเนน วิคตกิลมถสฺส โถกํ นิทฺทุปคมนํ วิย อิมสฺสาปิ อุปจารชฺฌานสนฺนิสฺสเยน วิคตนีวรณกิลมถสฺส ปฐมชฺฌานุปคมนํฯ

อถสฺส นิทฺทายิตฺวา วุฏฺฐิตสฺส หตฺถปาทุปฺปีฬนาสหเนน หตฺถปาทุปฺปีฬกานํ สนฺตชฺชนํ เตสญฺจ อปคมเนน ปุน โถกํ นิทฺทุปคมนํ วิย อิมสฺสาปิ ปฐมชฺฌานโต วุฏฺฐิตสฺส จิตฺตุปฺปีฬกวิตกฺกาสหเนน วิตกฺกโทสทสฺสนํ, วิตกฺกปฺปหานา จ ปุน อวิตกฺกวิจารมตฺตทุติยชฺฌานุปคมนํฯ

ตโต ตสฺส ปุนปฺปุนํ นิทฺทายิตฺวา วุฏฺฐิตสฺส ยถาวุเตฺตน กเมน ปาทปริมชฺชนาทีนํ อสหเนน ปฏิปาฏิยา ปาทปริมชฺชกาทีนํ สนฺตชฺชนํ, เตสํ เตสญฺจ อปคมเนน ปุนปฺปุนํ โถกํ นิทฺทุปคมนํ วิย อิมสฺสาปิ ปุนปฺปุนํ ทุติยาทีหิ ฌาเนหิ วุฏฺฐิตสฺส ยถาวุตฺตโทสานํ วิจาราทีนํ อสหเนน ปฏิปาฏิยา วิจาราทิโทสทสฺสนํฯ เตสํ เตสญฺจ ปหานา ปุนปฺปุนํ อวิตกฺกอวิจารนิปฺปีติกปหีนโสมนสฺสชฺฌานุปคมนํฯ

ตสฺส ปน สยนา วุฏฺฐาย รโญฺญ สนฺติกํ คตสฺส อิสฺสริยปฺปตฺติ วิย อิมสฺสาปิ ปญฺจมชฺฌานโต วุฏฺฐิตสฺส วิปสฺสนา มคฺคํ อุปคตสฺส อรหตฺตปฺปตฺติฯ

ตสฺส ปตฺติสฺสริยสฺส พหูนํ ชนานํ อวสฺสยภาโว วิย อิมสฺสาปิ อรหตฺตปฺปตฺตสฺส พหูนํ อวสฺสยภาโว เวทิตโพฺพฯ เอตฺตาวตา หิ เอส อนุตฺตรํ ปุญฺญเกฺขตฺตํ นาม โหตีติฯ

ปญฺจกนโย นิฏฺฐิโตฯ

เอตฺตาวตา จตุกฺกปญฺจกนยทฺวยเภโท สุทฺธิกนวโก นาม ปกาสิโต โหติฯ อตฺถโต ปเนส ปญฺจกนเย จตุกฺกนยสฺส ปวิฏฺฐตฺตา ฌานปญฺจโก เอวาติ เวทิตโพฺพฯ

ปฏิปทาจตุกฺกํ

๑๗๖-๑๘๐. อิทานิ ยสฺมา เอตํ ฌานํ นาม ปฏิปทากเมน สิชฺฌติ, ตสฺมา ตสฺส ปฏิปทาเภทํ ทเสฺสตุํ **ปุน กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ ทุกฺขา ปฏิปทา อสฺสาติ **ทุกฺ**

ขปฏิปทํฯ ทนฺธา อภิญฺญา อสฺสาติ **ทนฺธาภิญฺญํ**ฯ อิติ ทุกฺขปฏิปทนฺติ วา ทนฺธาภิญฺญนฺติ วา ปถวีกสิณนฺติ วา ตีณิปิ ฌานเสฺสว นามานิฯ **ทุกฺขปฏิปทํ ขิปฺปาภิญฺญ**นฺติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

ตตฺถ ปฐมสมนฺนาหารโต ปฏฺฐาย ยาว ตสฺส ตสฺส ฌานสฺส อุปจารํ อุปฺปชฺชติ ตาว ปวตฺตา ฌานภาวนา ‘ปฏิปทา’ติ วุจฺจติฯ อุปจารโต ปน ปฏฺฐาย ยาว อปฺปนา ตาว ปวตฺตา ปญฺญา ‘อภิญฺญา’ติ วุจฺจติฯ สา ปเนสา ปฏิปทา เอกจฺจสฺส ทุกฺขา โหติฯ นีวรณาทิปจฺจนีกธมฺมสมุทาจารคหนตาย กิจฺฉา อสุขเสวนาติ อโตฺถฯ เอกจฺจสฺส ตทภาเวน สุขาฯ อภิญฺญาปิ เอกจฺจสฺส ทนฺธา โหติ, มนฺทา, อสีฆปฺปวตฺติฯ เอกจฺจสฺส ขิปฺปา อมนฺทา สีฆปฺปวตฺติฯ ตสฺมา โย อาทิโต กิเลเส วิกฺขเมฺภโนฺต ทุเกฺขน สสงฺขาเรน สปฺปโยเคน กิลมโนฺต วิกฺขเมฺภติ , ตสฺส ทุกฺขา ปฏิปทา นาม โหติฯ โย ปน วิกฺขมฺภิตกิเลโส อปฺปนาปริวาสํ วสโนฺต จิเรน องฺคปาตุภาวํ ปาปุณาติ, ตสฺส ทนฺธาภิญฺญา นาม โหติฯ โย ขิปฺปํ องฺคปาตุภาวํ ปาปุณาติ ตสฺส ขิปฺปาภิญฺญา นาม โหติฯ โย กิเลเส วิกฺขเมฺภโนฺต สุเขน อกิลมโนฺต วิกฺขเมฺภติ, ตสฺส สุขา ปฏิปทา นาม โหติฯ

ตตฺถ ยานิ สปฺปายาสปฺปายานิ จ ปลิโพธุปเจฺฉทาทีนิ ปุพฺพกิจฺจานิ จ อปฺปนาโกสลฺลานิ จ **วิสุทฺธิมเคฺค** จิตฺตภาวนานิเทฺทเส นิทฺทิฏฺฐานิ, เตสุ โย อสปฺปายเสวี โหติ, ตสฺส ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธา จ อภิญฺญา โหติฯ สปฺปายเสวิโน สุขา ปฏิปทา ขิปฺปา จ อภิญฺญาฯ โย ปน ปุพฺพภาเค อสปฺปายํ เสวิตฺวา อปรภาเค สปฺปายเสวี โหติ, ปุพฺพภาเค วา สปฺปายํ เสวิตฺวา อปรภาเค อสปฺปายเสวี, ตสฺส โวมิสฺสกตา เวทิตพฺพาฯ ตถา ปลิโพธุปเจฺฉทาทิกํ ปุพฺพกิจฺจํ อสมฺปาเทตฺวา ภาวนํ อนุยุตฺตสฺส ทุกฺขา ปฏิปทา โหติ, วิปริยาเยน สุขาฯ อปฺปนาโกสลฺลานิ ปน อสมฺปาเทนฺตสฺส ทนฺธา อภิญฺญา โหติ, สมฺปาเทนฺตสฺส ขิปฺปาฯ

อปิจ ตณฺหาอวิชฺชาวเสน สมถวิปสฺสนากตาธิการวเสน จาปิ เอตาสํ ปเภโท เวทิตโพฺพฯ ตณฺหาภิภูตสฺส หิ ทุกฺขา ปฏิปทา โหติ, อนภิภูตสฺส สุขาฯ อวิชฺชาภิภูตสฺส จ ทนฺธา อภิญฺญา โหติ, อนภิภูตสฺส ขิปฺปาฯ โย จ สมเถ อกตาธิกาโร ตสฺส ทุกฺขา ปฏิปทา โหติ, กตาธิการสฺส สุขาฯ โย ปน วิปสฺสนาย อกตาธิกาโร โหติ, ตสฺส ทนฺธา อภิญฺญา โหติ, กตาธิการสฺส ขิปฺปาฯ

กิเลสินฺทฺริยวเสน จาปิ เอตาสํ ปเภโท เวทิตโพฺพฯ ติพฺพกิเลสสฺส หิ มุทินฺทฺริยสฺส ทุกฺขา ปฏิปทา โหติ ทนฺธา จ อภิญฺญา, ติกฺขินฺทฺริยสฺส ปน ขิปฺปา อภิญฺญาฯ มนฺทกิเลสสฺส จ มุทินฺทฺริยสฺส สุขา ปฏิปทา โหติ ทนฺธา จ อภิญฺญา, ติกฺขินฺทฺริยสฺส ปน ขิปฺปา อภิญฺญาติฯ

อิติ อิมาสุ ปฏิปทาอภิญฺญาสุ โย ปุคฺคโล ทุกฺขาย ปฏิปทาย ทนฺธาย อภิญฺญาย ฌานํ ปาปุณาติ, ตสฺส ตํ ฌานํ ทุกฺขปฏิปทํ ทนฺธาภิญฺญนฺติ วุจฺจติฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ

ตตฺถ ‘ตทนุธมฺมตา สติ สนฺติฏฺฐติ ฐิติภาคินี ปญฺญา’ติ (วิภ. ๗๙๙) เอวํ วุตฺตสติยา วา ตํตํฌานนิกนฺติยา วา วิกฺขมฺภเน ปฏิปทา, ตํตํฌานุปจารปฺปตฺตสฺส อปฺปนาย ปริวาเส อภิญฺญา จ เวทิตพฺพาฯ อาคมนวเสนาปิ จ ปฏิปทา อภิญฺญา โหนฺติเยวฯ ทุกฺขปฏิปทญฺหิ ทนฺธาภิญฺญํ ปฐมชฺฌานํ ปตฺวา ปวตฺตํ ทุติยมฺปิ ตาทิสเมว โหติฯ ตติยจตุเตฺถสุปิ เอเสว นโยฯ ยถา จ จตุกฺกนเย เอวํ ปญฺจกนเยปิ ปฏิปทาวเสน จตุธา เภโท เวทิตโพฺพฯ อิติ ปฏิปทาวเสนปิ จตฺตาโร นวกา วุตฺตา โหนฺติฯ เตสุ ปาฬิโต ฉตฺตึส จิตฺตานิ, อตฺถโต ปน ปญฺจกนเย จตุกฺกนยสฺส ปวิฏฺฐตฺตา วีสติเมว ภวนฺตีติฯ

ปฏิปทาจตุกฺกํฯ

อารมฺมณจตุกฺกํ

๑๘๑. อิทานิ ยสฺมา เอตํ ฌานํ นาม ยถา ปฏิปทาเภเทน เอวํ อารมฺมณเภเทนาปิ จตุพฺพิธํ โหติฯ ตสฺมาสฺส ตํ ปเภทํ ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **ปริตฺตํ ปริตฺตารมฺมณ**นฺติอาทีสุ ยํ อปฺปคุณํ โหติ, อุปริชฺฌานสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ น สโกฺกติ, อิทํ **ปริตฺตํ นาม**ฯ ยํ ปน อวฑฺฒิเต สุปฺปมเตฺต วา สราวมเตฺต วา อารมฺมเณ ปวตฺตํ, ตํ ปริตฺตํ อารมฺมณํ อสฺสาติ **ปริตฺตารมฺมณํ**ฯ ยํ ปคุณํ สุภาวิตํ อุปริชฺฌานสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ สโกฺกติ, อิทํ **อปฺปมาณํ** นามฯ ยํ วิปุเล อารมฺมเณ ปวตฺตํ ตํ วุฑฺฒิปฺปมาณตฺตา อปฺปมาณํ อารมฺมณํ อสฺสาติ **อปฺปมาณารมฺมณํ**ฯ วุตฺตลกฺขณโวมิสฺสกตาย ปน โวมิสฺสกนโย เวทิตโพฺพฯ อิติ อารมฺมณวเสนปิ จตฺตาโร นวกา วุตฺตา โหนฺติฯ จิตฺตคณนาเปตฺถ ปุริมสทิสา เอวาติฯ

อารมฺมณจตุกฺกํฯ

อารมฺมณปฏิปทามิสฺสกํ

๑๘๖. อิทานิ อารมฺมณปฏิปทามิสฺสกํ โสฬสกฺขตฺตุกนยํ ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ ปฐมนเย วุตฺตชฺฌานํ ทุกฺขปฏิปทตฺตา ทนฺธาภิญฺญตฺตา ปริตฺตตฺตา ปริตฺตารมฺมณตฺตาติ จตูหิ การเณหิ **หีนํ,** โสฬสมนเย วุตฺตชฺฌานํ สุขปฏิปทตฺตา ขิปฺปาภิญฺญตฺตา อปฺปมาณตฺตา อปฺปมาณารมฺมณตฺตาติ จตูหิ การเณหิ **ปณีตํ**ฯ เสเสสุ จุทฺทสสุ เอเกน ทฺวีหิ ตีหิ จ การเณหิ หีนปฺปณีตตา เวทิตพฺพาฯ

กสฺมา ปนายํ นโย เทสิโตติ? ฌานุปฺปตฺติการณตฺตาฯ สมฺมาสมฺพุเทฺธน หิ ปถวีกสิเณ สุทฺธิกชฺฌานํ จตุกฺกนยวเสน ปญฺจกนยวเสน จ ทสฺสิตํ; ตถา สุทฺธิกปฏิปทา, ตถา สุทฺธิการมฺมณํฯ ตตฺถ ยา เทวตา ปถวีกสิเณ สุทฺธิกชฺฌานํ จตุกฺกนยวเสน เทสิยมานํ พุชฺฌิตุํ สโกฺกนฺติ, ตาสํ สปฺปายวเสน สุทฺธิกชฺฌาเน จตุกฺกนโย เทสิโตฯ ยา ปญฺจกนยวเสน เทสิยมานํ พุชฺฌิตุํ สโกฺกนฺติ, ตาสํ สปฺปายวเสน ปญฺจกนโยฯ ยา สุทฺธิกปฏิปทาย , สุทฺธิการมฺมเณ จตุกฺกนยวเสน เทสิยมานํ พุชฺฌิตุํ สโกฺกนฺติ, ตาสํ สปฺปายวเสน สุทฺธิกปฏิปทาย สุทฺธิการมฺมเณ จตุกฺกนโย เทสิโตฯ ยา ปญฺจกนยวเสน เทสิยมานํ พุชฺฌิตุํ สโกฺกนฺติ ตาสํ สปฺปายวเสน ปญฺจกนโยฯ อิติ เหฏฺฐา ปุคฺคลชฺฌาสยวเสน เทสนา กตาฯ

เทสนาวิลาสปฺปโตฺต เจส ปภินฺนปฏิสมฺภิโท ทสพลจตุเวสารชฺชวิสทญาโณ ธมฺมานํ ยาถาวสรสลกฺขณสฺส สุปฺปฏิวิทฺธตฺตา ธมฺมปญฺญตฺติกุสลตาย โย โย นโย ลพฺภติ ตสฺส ตสฺส วเสน เทสนํ นิยเมตุํ สโกฺกติ, ตสฺมา อิมาย เทสนาวิลาสปฺปตฺติยาปิ เตน เอสา ปถวีกสิเณ สุทฺธิกจตุกฺกนยาทิวเสน เทสนา กตาฯ

ยสฺมา ปน เย เกจิ ฌานํ อุปฺปาเทนฺติ นาม น เต อารมฺมณปฏิปทาหิ วินา อุปฺปาเทตุํ สโกฺกนฺติ, ตสฺมา นิยมโต ฌานุปฺปตฺติการณตฺตา อยํ โสฬสกฺขตฺตุกนโย กถิโตฯ

เอตฺตาวตา สุทฺธิกนวโก, จตฺตาโร ปฏิปทานวกา, จตฺตาโร อารมฺมณนวกา, อิเม จ โสฬส นวกาติ ปญฺจวีสติ นวกา กถิตา โหนฺติฯ ตตฺถ เอเกกสฺมิํ นวเก จตุกฺกปญฺจกวเสน เทฺว เทฺว นยาติ ปญฺญาส นยาฯ ตตฺถ ‘‘ปญฺจวีสติยา จตุกฺกนเยสุ สตํ, ปญฺจกนเยสุ ปญฺจวีสสต’’นฺติ ปาฬิโต ปญฺจวีสาธิกานิ เทฺว ฌานจิตฺตสตานิ โหนฺติฯ ปญฺจกนเย ปน จตุกฺกนยสฺส

ปวิฎฺฐตฺตา อตฺถโต ปญฺจวีสาธิกเมว จิตฺตสตํ โหติฯ ยานิ เจตานิ ปาเฬ ปญฺจวีสาธิกานิ เทฺว จิตฺตสตานิ เตสุ เอเกกสฺส นิเทฺทเส ธมฺมววตฺถานาทโย ตโย ตโย มหาวารา โหนฺติฯ เต ปน ตตฺถ ตตฺถ นยมตฺตเมว ทเสฺสตฺวา สํขิตฺตาติฯ

ปถวีกสิณํฯ

๒๐๓. อิทานิ ยสฺมา อาโปกสิณาทีสุปิ เอตานิ ฌานานิ อุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺมา เตสํ ทสฺสนตฺถํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ เตสุ สโพฺพ ปาฬินโย จ อตฺถวิภาวนา จ จิตฺตคณนา จ วารสเงฺขโป จ ปถวีกสิเณ วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ ภาวนานโย ปน กสิณปริกมฺมํ อาทิํ กตฺวา สโพฺพ **วิสุทฺธิมเคฺค** (วิสุทฺธิ ๑.๙๑ อาทโย) ปกาสิโตเยวฯ **มหาสกุลุทายิสุเตฺต** ปน ทสกสิณานิ (ม. นิ. ๒.๒๕๐) วุตฺตานิฯ เตสุ วิญฺญาณกสิณํ อากาเส ปวตฺติตมหคฺคตวิญฺญาณมฺปิ ตตฺถ ปริกมฺมํ กตฺวา นิพฺพตฺตา วิญฺญาณญฺจายตนสมาปตฺติปิ โหตีติ สพฺพปฺปกาเรน อารุปฺปเทสนเมว ภชติ, ตสฺมา อิมสฺมิํ ฐาเน น กถิตํฯ

อากาสกสิณนฺติ ปน กสิณุคฺฆาฏิมมากาสมฺปิ, ตํ อารมฺมณํ กตฺวา ปวตฺตกฺขนฺธาปิ, ภิตฺติจฺฉิทฺทาทีสุ อญฺญตรสฺมิํ คเหตพฺพนิมิตฺตปริเจฺฉทากาสมฺปิ, ตํ อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนํ จตุกฺกปญฺจกชฺฌานมฺปิ วุจฺจติฯ ตตฺถ ปุริมนโย อารุปฺปเทสนํ ภชติ, ปจฺฉิมนโย รูปาวจรเทสนํฯ อิติ มิสฺสกตฺตา อิมํ รูปาวจรเทสนํ น อารุฬฺหํฯ ปริเจฺฉทากาเส นิพฺพตฺตชฺฌานํ ปน รูปูปปตฺติยา มโคฺค โหติ ตสฺมา ตํ คเหตพฺพํฯ ตสฺมิํ ปน จตุกฺกปญฺจกชฺฌานเมว อุปฺปชฺชติ, อรูปชฺฌานํ นุปฺปชฺชติฯ กสฺมา? กสิณุคฺฆาฏนสฺส อลาภโตฯ ตญฺหิ ปุนปฺปุนํ อุคฺฆาฏิยมานมฺปิ อากาสเมว โหตีติ น ตตฺถ กสิณุคฺฆาฏนํ ลพฺภติ, ตสฺมา ตตฺถุปฺปนฺนํ ฌานํ ทิฎฺฐธมฺมสุขวิหาราย สํวตฺตติ, อภิญฺญาปาทกํ โหติ, วิปสฺสนาปาทกํ โหติ, นิโรธปาทกํ น โหติฯ อนุปุพฺพนิโรโธ ปเนตฺถ ยาว ปญฺจมชฺฌานา ลพฺภติ วฎฺฎปาทกํ โหติเยวฯ ยถา เจตํ เอวํ ปุริมกสิเณสุ อุปฺปนฺนํ ฌานมฺปิฯ นิโรธปาทกภาโว ปเนตฺถ วิเสโสฯ เสสเมตฺถ อากาสกสิเณ ยํ วตฺตพฺพํ สิยา ตํ สพฺพํ **วิสุทฺธิมเคฺค** (วิสุทฺธิ. ๑.๙๘-๙๙) วุตฺตเมวฯ

‘เอโกปิ หุตฺวา พหุธา โหตี’ติอาทินยํ (ที. นิ. ๑.๒๓๙; ปฎิ. ม. ๑.๑๐๒) ปน วิกุพฺพนํ อิจฺฉเนฺตน ปุริเมสุ อฎฺฐสุ กสิเณสุ อฎฺฐ สมาปตฺติโย นิพฺพเตฺตตฺวา กสิณานุโลมโต กสิณปฎิโลมโต, กสิณานุโลมปฎิโลมโต; ฌานานุโลมโต, ฌานปฎิโลมโต, ฌานานุโลมปฎิโลมโต; ฌานุกฺกนฺติกโต, กสิณุกฺกนฺติกโต, ฌานกสิณุกฺกนฺติกโต; องฺคสงฺกนฺติกโต, อารมฺมณสงฺกนฺติกโต, องฺคารมฺมณสงฺกนฺติกโต; องฺคววตฺถานโต, อารมฺมณววตฺถานโตติ อิเมหิ จุทฺทสหากาเรหิ จิตฺตํ ปริทเมตพฺพํฯ เตสํ วิตฺถารกถา **วิสุทฺธิมเคฺค** (วิสุทฺธิ. ๒.๓๖๕-๓๖๖) วุตฺตาเยวฯ

เอวํ ปน จุทฺทสหากาเรหิ จิตฺตํ อปริทเมตฺวา, ปุเพฺพ อภาวิตภาวโน อาทิกมฺมิโก โยคาวจโร อิทฺธิวิกุพฺพนํ สมฺปาเทสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ อาทิกมฺมิกสฺส หิ กสิณปริกมฺมมฺปิ ภาโร; สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว สโกฺกติฯ กตกสิณปริกมฺมสฺส นิมิตฺตุปฺปาทนํ ภาโร; สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว สโกฺกติฯ อุปฺปเนฺน นิมิเตฺต ตํ วเฑฺฒตฺวา อปฺปนาธิคโม ภาโร, สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว สโกฺกติฯ อธิคตปฺปนสฺส จุทฺทสหากาเรหิ จิตฺตปริทมนํ ภาโร; สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว สโกฺกติฯ จุทฺทสหากาเรหิ ปริทมิตจิตฺตสฺสาปิ อิทฺธิวิกุพฺพนํ นาม ภาโร, สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว สโกฺกติฯ วิกุพฺพนปฺปตฺตสฺสาปิ ขิปฺปนิสนฺติภาโว นาม ภาโร; สเตสุ สหเสฺสสุ วา เอโกว ขิปฺปนิสนฺติ โหติฯ เถรมฺพตฺถเล **มหาโรหนคุตฺตเตฺถรสฺส** คิลานุปฎฺฐานํ อาคเตสุ ติํสมเตฺตสุ อิทฺธิมนฺตสหเสฺสสุ อุปสมฺปทาย อฎฺฐวสฺสิโก **รกฺขิตเตฺถโร วิย**ฯ สพฺพํ วตฺถุ **วิสุทฺธิมเคฺค** (วิสุทฺธิ. ๒.๓๖๗) วิตฺถาริตเมวาติฯ

อภิภายตนกถา

๒๐๔. เอวํ อฏฺฐสุ กสิเณสุ รูปาวจรกุสลํ นิทฺทิสิตฺวา, อิทานิ ยสฺมา สมาเนปิ อารมฺมเณ ภาวนาย อสมานํ อิเมสุ อฏฺฐสุ กสิเณสุ อญฺญมฺปิ อภิภายตนสงฺขาตํ รูปาวจรกุสลํ ปวตฺตติ, ตสฺมา ตํ ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญี**ติ อลาภิตาย วา อนตฺถิกตาย วา อชฺฌตฺตรูเป ปริกมฺมสญฺญาวิรหิโตฯ **พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสตี**ติ พหิทฺธา อฏฺฐสุ กสิเณสุ กตปริกมฺมตาย ปริกมฺมวเสน เจว อปฺปนาวเสน จ ตานิ พหิทฺธา อฏฺฐสุ กสิเณสุ รูปานิ ปสฺสติฯ **ปริตฺตานี**ติ อวฑฺฒิตานิฯ **ตานิ อภิภุยฺยา**ติ ยถา นาม สมฺปนฺนคหณิโก กฏจฺฉุมตฺตํ ภตฺตํ ลภิตฺวา ‘กึ เอตฺถ ภุญฺชิตพฺพํ อตฺถี’ติ สงฺกฑฺฒิตฺวา เอกกพฬํเมว กโรติ, เอวเมว ญาณุตฺตริโก ปุคฺคโล วิสทญาโณ ‘กิเมตฺถ ปริตฺตเก อารมฺมเณ สมาปชฺชิตพฺพํ อตฺถิ, นายํ มม ภาโร’ติ ตานิ รูปานิ อภิภวิตฺวา สมาปชฺชติฯ สห นิมิตฺตุปฺปาเทเนเวตฺถ อปฺปนํ นิพฺพเตฺตตีติ อโตฺถฯ **ชานามิ ปสฺสามี**ติ อิมินา ปนสฺส ปุพฺพภาโค กถิโตฯ **อาคมฏฺฐกถาสุ** ปน วุตฺตํ – อิมินาสฺส ปน อาโภโค กถิโตฯ โส จ โข สมาปตฺติโต วุฏฺฐิตสฺส, น อโนฺตสมาปตฺติยนฺติ (อ. นิ. อฏฺฐ. ๓.๘.๖๕)ฯ

อปฺปมาณานีติ วฑฺฒิตปฺปมาณานิฯ **อภิภุยฺยา**ติ เอตฺถ ปน ยถา มหคฺฆโส ปุริโส เอกํ ภตฺตวฑฺฒิตกํ ลภิตฺวา ‘อญฺญาปิ โหตุ ‘กิเมสา มยฺหํ กริสฺสตี’ติ ตํ น มหนฺตโต ปสฺสติ, เอวเมว ญาณุตฺตโร ปุคฺคโล วิสทญฺญาโณ ‘กิเมตฺถ สมาปชฺชิตพฺพํ, น อิทํ อปฺปมาณํ, น มยฺหํ จิเตฺตกคฺคตากรเณ ภาโร อตฺถี’ติ ตานิ อภิภวิตฺวา สมาปชฺชติฯ สห นิมิตฺตุปฺปาเทเนเวตฺถ อปฺปนํ นิพฺพเตฺตตีติ อโตฺถฯ

ปริตฺตํ ปริตฺตารมฺมณํ อปฺปมาณํ ปริตฺตารมฺมณนฺติ อิธ ปริตฺตานีติ อาคตตฺตา อปฺปมาณารมฺมณตา น คหิตา, ปรโต อปฺปมาณานีติ อาคตตฺตา ปริตฺตารมฺมณตาฯ **อฏฺฐกถายํ** ปน วุตฺตํ – ‘อิมสฺมึ ฐาเน จตฺตาริ จตฺตาริ อารมฺมณานิ อคฺคเหตฺวา เทฺว เทฺวว คหิตานิ ฯ กึ การณา? จตูสุ หิ คหิเตสุ เทสนา โสฬสกฺขตฺตุกา โหติ, สตฺถารา จ เหฏฺฐา โสฬสกฺขตฺตุกา เทสนา กิลญฺชมฺหิ ติเล ปตฺถรเนฺตน วิย วิตฺถารโต กถิตาฯ ตสฺส อิมสฺมึ ฐาเน อฏฺฐกฺขตฺตุกํ เทสนํ กาตุํ อชฺฌาสโยฯ ตสฺมา เทฺว เทฺวเยว คหิตานีติ เวทิตพฺพานีติฯ

สุวณฺณทุพฺพณฺณานีติ ปริสุทฺธาปริสุทฺธวณฺณานิฯ ปริสุทฺธานิ หิ นีลาทีนิ สุวณฺณานิ, อปริสุทฺธานิ จ ทุพฺพณฺณานีติ อิธ อธิเปฺปตานิฯ **อาคมฏฺฐกถาสุ** ปน ‘สุวณฺณานิ วา โหนฺตุ ทุพฺพณฺณานิ วา, ปริตฺตอปฺปมาณวเสเนว อิมานิ อภิภายตนานิ เทสิตานี’ติ (อ. นิ. อฏฺฐ. ๓.๘.๖๕) วุตฺตํฯ อิเมสุ ปน จตูสุ ปริตฺตํ วิตกฺกจริตวเสน อาคตํ, อปฺปมาณํ โมหจริตวเสน, สุวณฺณํ โทสจริตวเสน, ทุพฺพณฺณํ ราคจริตวเสนฯ เอเตสญฺหิ เอตานิ สปฺปายานิฯ สา จ เตสํ สปฺปายตา วิตฺถารโต **วิสุทฺธิมเคฺค** (วิสุทฺธิ. ๑.๔๓) จริยนิเทฺทเส วุตฺตาฯ

กสฺมา ปน, ยถา สุตฺตเนฺต ‘‘อชฺฌตฺตํ รูปสญฺญี เอโก พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ ปริตฺตานี’’ติ อาทิ (ที. นิ. ๒.๑๗๓; ม. นิ. ๒.๒๔๙; อ. นิ. ๘.๖๕) วุตฺตํ, เอวํ อวตฺวา อิธ จตูสุปิ อภิภายตเนสุ อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญิตาว วุตฺตาติ? อชฺฌตฺตรูปานํ อนภิภวนียโตฯ ตตฺถ วา หิ อิธ วา พหิทฺธารูปาเนว อภิภวิตพฺพานิ, ตสฺมา ตานิ นิยมโต วตฺตพฺพานีติ ตตฺรปิ อิธปิ วุตฺตานิฯ อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญีติ อิทํ ปน สตฺถุ เทสนาวิลาสมตฺตเมวฯ อยํ ตาว จตูสุ อภิภายตเนสุ อปุพฺพปทวณฺณนาฯ สุทฺธิกนยปฏิปทาเภโท ปเนตฺถ ปถวีกสิเณ วุตฺตนเยเนว เอเกกสฺมึ อภิ

ภายตเน เวทิตโพฺพฯ เกวลเญฺจตฺถ อารมฺมณจตุกฺกํ อารมฺมณทุกํ โหติ, โสฬสกฺขตฺตุกญฺจ อฏฺฐกฺขตฺตุกํฯ เสสํ ตาทิสเมวฯ เอวเมตฺถ เอเกกสฺมึ อภิภายตเน เอโก สุทฺธิกนวโก, จตฺตาโร ปฏิปทานวกา, เทฺว อารมฺมณนวกา, อารมฺมณปฏิปทามิสฺสเก อฏฺฐ นวกาติ ปนฺนรส นวกาติ จตูสุปิ อภิภายตเนสุ สมสฏฺฐิ นวกา เวทิตพฺพาฯ

๒๔๖. ปญฺจมอภิภายตนาทีสุ **นีลานี**ติ สพฺพสงฺคาหิกวเสน วุตฺตํฯ **นีลวณฺณานี**ติ วณฺณวเสน, **นีลนิทสฺสนานี**ติ นิทสฺสนวเสน, อปญฺญายมานวิวรานิ, อสมฺภินฺนวณฺณานิ, เอก นีลาเนว หุตฺวา ทิสฺสนฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ **นีลนิภาสานี**ติ อิทํ ปน โอภาสนวเสน วุตฺตํ; นีโลภา สานิ นีลปฺปภายุตฺตานีติ อตฺโถฯ เอเตน เนสํ สุวิสุทฺธตํ ทเสฺสติฯ สุวิสุทฺธวณฺณวเสน หิ อิมานิ จตฺตาริ อภิภายตนานิ วุตฺตานิฯ **ปีตานี**ติอาทีสุปิ อิมินาว นเยน อตฺโถ เวทิตโพฺพฯ นีลกสิณํ อุคฺคณฺหโนฺต นีลสฺมึ นิมิตฺตํ คณฺหาติฯ ปุปฺผสฺมึ วา วตฺถสฺมึ วา วณฺณธาตุยา วาติอาทิกํ ป เนตฺถ กสิณกรณญฺจ ปริกมฺมญฺจ อปฺปนาวิธานญฺจ สพฺพํ **วิสุทฺธิมเคฺค** (วิสุทฺธิ. ๑.๙๓ อาท โย) วิตฺถารโต วุตฺตเมวฯ ยถา จ ปถวีกสิเณ เอวเมตฺถ เอเกกสฺมึ อภิภายตเน ปญฺจวีสติ ปญฺจ วีสติ นวกา เวทิตพฺพาฯ

อภิภายตนกถาฯ

วิโมกฺขกถา

๒๔๘. อิทานิ ยสฺมา อิทํ รูปาวจรกุสลํ นาม น เกวลํ อารมฺมณสงฺขาตานํ อายตนานํ อภิ ภวนโต อภิภายตนวเสเนว อุปฺปชฺชติ, อถ โข วิโมกฺขวเสนปิ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา ตมฺปิ นยํ ท เสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ

เกนเฏฺฐน ปน วิโมโกฺข เวทิตโพฺพติ? อธิมุจฺจนเฏฺฐนฯ โก อยํ อธิมุจฺจนโฏฺฐ นาม? ปจฺ จนีกธเมฺมหิ จ สุฏฺฐุ วิมุจฺจนโฏฺฐ, อารมฺมเณ จ อภิรติวเสน สุฏฺฐุ วิมุจฺจนโฏฺฐ ฯ ปิตุองฺก วิสฺสฏฺฐองฺคปจฺจงฺคสฺส ทารกสฺส สยนํ วิย อนิคฺคหิตภาเวน นิราสงฺกตาย อารมฺมเณ ปวตฺตีติ วุตฺตํ โหติฯ เอวํลกฺขณญฺหิ วิโมกฺขภาวปฺปตฺตํ รูปาวจรกุสลํ ทเสฺสตุํ อยํ นโย อารโทฺธฯ

ตตฺถ **รูปี**ติ อชฺฌตฺตํ เกสาทีสุ อุปฺปาทิตํ รูปชฺฌานํ รูปํ, ตทสฺสตฺถีติ รูปีฯ อชฺฌตฺตญฺหิ นี ลปริกมฺมํ กโรโนฺต เกเส วา ปิเตฺต วา อกฺขิตารกาย วา กโรติฯ ปีตปริกมฺมํ กโรโนฺต เมเท วา ฉวิยา วา อกฺขีนํ ปีตฏฺฐาเน วา กโรติฯ โลหิตปริกมฺมํ กโรโนฺต มํเส วา โลหิเต วา ชิวฺหาย วา หตฺถตลปาทตเลสุ วา อกฺขีนํ รตฺตฏฺฐาเน วา กโรติฯ โอทาตปริกมฺมํ กโรโนฺต อฏฺฐิมฺหิ วา ทเนฺต วา นเข วา อกฺขีนํ เสตฏฺฐาเน วา กโรติฯ เอวํ ปริกมฺมํ กตฺวา อุปฺปนฺนชฺฌานสมงฺคินํ สนฺธาเยตํ วุตฺตํฯ **รูปานิ ปสฺสตี**ติ พหิทฺธาปิ นีลกสิณาทิรูปานิ ฌานจกฺขุนา ปสฺสติฯ อิมินา อชฺฌตฺตพหิทฺธาวตฺถุเกสุ กสิเณสุ ฌานปฏิลาโภ ทสฺสิโตฯ

อชฺฌตฺตํ อรูปสญฺญีติ อชฺฌตฺตํ น รูปสญฺญีฯ อตฺตโน เกสาทีสุ อนุปฺปาทิตรูปาว จรชฺฌาโนติ อโตฺถฯ อิมินา พหิทฺธา ปริกมฺมํ กตฺวา พหิทฺธาว ปฏิลทฺธชฺฌานตา ทสฺสิตาฯ

สุภนฺติ อิมินา สุวิสุเทฺธสุ นีลาทีสุ วณฺณกสิเณสุ ฌานานิ ทสฺสิตานิฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ อ โนฺตอปฺปนาย ‘สุภ’นฺติ อาโภโค นตฺถิ, โย ปน สุวิสุทฺธํ สุภกสิณํ อารมฺมณํ กตฺวา วิหรติ, โส ยสฺมา ‘สุภ’นฺติ…เป.… ปฐมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, ตถา ทุติยาทีนิ, ตสฺมา เอวํ เทสนา กตาฯ **ปฏิสมฺภิทามเคฺค** ปน ‘‘กถํ สุภเนฺตฺวว อธิมุโตฺต โหตีติ วิโมโกฺข? อิธ ภิกฺขุ เมตฺตาสห

คเตน เจตสา เอกํ ทิสํ…เป…. วิหรติ, เมตฺตาย ภาวิตตฺตา สตฺตา อปฺปฏิกูลา โหนฺติ; กรุณา… มุทิตา… อุเปกฺขาสหคเตน เจตสา เอกํ ทิสํ…เป…. วิหรติ, อุเปกฺขาย ภาวิตตฺตา สตฺตา อปฺปฏิกูลา โหนฺติ, เอวํ สุภเนฺตฺวว อธิมุโตฺต โหตี’’ติ วิโมโกฺขติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๑๒) วุตฺตํฯ อิธ ปน อุปริ ปาฬิยํเยว พฺรหฺมวิหารานํ อาคตตฺตา ตํ นยํ ปฏิกฺขิปิตฺวา สุนีลกสุปีตกสุโลหิตกสุโอทาตกปริสุทฺธนีลกปริสุทฺธปีตกปริสุทฺธโลหิตกปริสุทฺธโอทาตกวเสเนว สุภวิโมโกฺข อนุญฺญาโตฯ อิติ กสิณนฺติ วา อภิภายตนนฺติ วา วิโมโกฺขติ วา รูปาวจรชฺฌานเมว ฯ ตญฺหิ อารมฺมณสฺส สกลเฏฺฐน กสิณํ นาม, อารมฺมณํ อภิภวนเฏฺฐน อภิภายตนํ นาม, อารมฺมเณ อธิมุจฺจนเฏฺฐน ปจฺจนีกธเมฺมหิ จ วิมุจฺจนเฏฺฐน วิโมโกฺข นามาติ วุตฺตํฯ ตตฺถ กสิณเทสนา อภิธมฺมวเสน, อิตรา ปน สุตฺตนฺตเทสนาวเสน วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ อยเมตฺถ อปุพฺพปทวณฺณนาฯ เอเกกสฺมิํ ปน วิโมเกฺข ปถวีกสิเณ วิย ปญฺจวีสติ ปญฺจวีสตีติ กตฺวา ปญฺจสตฺตติ นวกา เวทิตพฺพาฯ

วิโมกฺขกถาฯ

พฺรหฺมวิหารกถา

๒๕๑. อิทานิ เมตฺตาทิพฺรหฺมวิหารวเสน ปวตฺตมานํ รูปาวจรกุสลํ ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **เมตฺตาสหคต**นฺติ เมตฺตาย สมนฺนาคตํฯ ปรโต กรุณาสหคตาทีสุปิ เอเสว นโยฯ เยน ปเนส วิธาเนน ปฏิปโนฺน เมตฺตาทิสหคตานิ ฌานานิ อุปสมฺปชฺช วิหรติ, ตํ เมตฺตาทีนํ ภาวนาวิธานํ สพฺพํ **วิสุทฺธิมเคฺค** (วิสุทฺธิ. ๑.๒๔๐) วิตฺถาริตเมวฯ อวเสสาย ปาฬิยา อโตฺถ ปถวีกสิเณ วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

เกวลญฺหิ ปถวีกสิเณ ปญฺจวีสติ นวกา, อิธ ปุริมาสุ ตีสุ ติกจตุกฺกชฺฌานิกวเสน ปญฺจวีสติ สตฺตกา, อุเปกฺขาย จตุตฺถชฺฌานวเสน ปญฺจวีสติ เอกกา, กรุณามุทิตาสุ จ ฉนฺทาทีหิ จตูหิ สทฺธิํ กรุณามุทิตาติ อิเมปิ เยวาปนกา ลพฺภนฺติฯ ทุกฺขปฏิปทาทิภาโว เจตฺถ เมตฺตาย ตาว พฺยาปาทวิกฺขมฺภนวเสน, กรุณาย วิหิํสาวิกฺขมฺภนวเสน, มุทิตาย อรติวิกฺขมฺภนวเสน, อุเปกฺขาย ราคปฏิฆวิกฺขมฺภนวเสน เวทิตโพฺพฯ ปริตฺตารมฺมณตา ปน นพหุสตฺตารมฺมณวเสน; อปฺปมาณารมฺมณตา พหุสตฺตารมฺมณวเสน โหตีติ อยํ วิเสโสฯ เสสํ ตาทิสเมวฯ

เอวํ ตาว ปาฬิวเสเนว –

> พฺรหฺมุตฺตเมน กถิเต, พฺรหฺมวิหาเร อิเม อิติ วิทิตฺวา;
> ภิโยฺย เอเตสุ อยํ, ปกิณฺณกกถาปิ วิเญฺญยฺยาฯ

เอตาสุ หิ เมตฺตากรุณามุทิตาอุเปกฺขาสุ อตฺถโต ตาว เมชฺชตีติ **เมตฺตา,** สินิยฺหตีติ อโตฺถฯ มิเตฺต วา ภวา, มิตฺตสฺส วา เอสา ปวตฺตตีปิ เมตฺตาฯ ปรทุเกฺข สติ สาธูนํ หทยกมฺปนํ กโรตีติ **กรุณา**ฯ กิณาติ วา ปรทุกฺขํ หิํสติ วินาเสตีติ **กรุณา** ฯ กิรียติ วา ทุกฺขิเตสุ ผรณวเสน ปสาริยตีติ **กรุณา**ฯ โมทนฺติ ตาย ตํสมงฺคิโน, สยํ วา โมทติ, โมทนมตฺตเมว วา ตนฺติ **มุทิตา**ฯ ‘อเวรา โหนฺตู’ติอาทิพฺยาปารปฺปหาเนน มชฺฌตฺตภาวูปคมเนน จ อุเปกฺขตีติ **อุเปกฺขา**ฯ

ลกฺขณาทิโต ปเนตฺถ หิตาการปฺปวตฺติลกฺขณา ‘เมตฺตา’, หิตูปสํหารรสา, อาฆาตวินยปจฺจุปฏฺฐานา, สตฺตานํ มนาปภาวทสฺสนปทฏฺฐานาฯ พฺยาปาทูปสโม เอติสฺสา สมฺปตฺติ, สิ

เนหสมฺภโว วิปตฺติฯ ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติลกฺขณา ‘กรุณา’, ปรทุกฺขาสหนรสา, อวิหึสาปจฺจุปฏฺฐานา , ทุกฺขาภิภูตานํ อนาถภาวทสฺสนปทฏฺฐานาฯ วิหึสูปสโม ตสฺสา สมฺปตฺติ, โสกสมฺภโว วิปตฺติฯ สเตฺตสุ ปโมทนลกฺขณา ‘มุทิตา’, อนิสฺสายนรสา, อรติวิฆาตปจฺจุปฏฺฐานา, สตฺตานํ สมฺปตฺติทสฺสนปทฏฺฐานาฯ อรติวูปสโม ตสฺสา สมฺปตฺติ, ปหาสสมฺภโว วิปตฺติฯ สเตฺตสุ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺติลกฺขณา ‘อุเปกฺขา’, สเตฺตสุ สมภาวทสฺสนรสา, ปฏิฆานุนยวูปสมปจฺจุปฏฺฐานา, ‘‘กมฺมสฺสกา สตฺตา, เต กสฺส รุจิยา สุขิตา วา ภวิสฺสนฺติ, ทุกฺขโต วา มุจฺจิสฺสนฺติ, ปตฺตสมฺปตฺติโต วา น ปริหายิสฺสนฺตี’’ติ? เอวํ ปวตฺตกมฺมสฺสกตาทสฺสนปทฏฺฐานาฯ ปฏิฆานุนยวูปสโม ตสฺสา สมฺปตฺติ, เคหสฺสิตาย อญฺญาณุเปกฺขาย สมฺภโว วิปตฺติฯ

จตุนฺนมฺปิ ปเนเตสํ พฺรหฺมวิหารานํ วิปสฺสนาสุขเญฺจว ภวสมฺปตฺติ จ สาธารณปฺปโยชนํ, พฺยาปาทาทิปฏิฆาโต อาเวณิกํฯ พฺยาปาทปฏิฆาตปฺปโยชนา เหตฺถ เมตฺตา, วิหึสาอรติราคปฏิฆาตปฺปโยชนา อิตราฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ –

> ‘‘นิสฺสรณเญฺหตํ, อาวุโส, พฺยาปาทสฺส ยทิทํ เมตฺตาเจโตวิมุตฺติ, นิสฺสรณเญฺหตํ, อาวุโส, วิเหสาย ยทิทํ กรุณาเจโตวิมุตฺติ; นิสฺสรณเญฺหตํ, อาวุโส, อรติยา ยทิทํ มุทิตาเจโตวิมุตฺติ, นิสฺสรณเญฺหตํ, อาวุโส, ราคสฺส ยทิทํ อุเปกฺขาเจโตวิมุตฺตี’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๒๖; อ. นิ. ๖.๑๓)ฯ

เอกเมกสฺส เจตฺถ อาสนฺนทูรวเสน เทฺว เทฺว ปจฺจตฺถิกาฯ เมตฺตาพฺรหฺมวิหารสฺส หิ, สมีปจาโร วิย ปุริสสฺส สปตฺโต, คุณทสฺสนสภาคตาย ราโค อาสนฺนปจฺจตฺถิโกฯ โส ลหุํ โอตารํ ลภติฯ ตสฺมา ตโต สุฏฺฐุ เมตฺตา รกฺขิตพฺพาฯ ปพฺพตาทิคหนนิสฺสิโต วิย ปุริสสฺส สปตฺโต สภาววิสภาคตาย พฺยาปาโท ทูรปจฺจตฺถิโกฯ ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน เมตฺตายิตพฺพํฯ เมตฺตายิสฺสติ จ นาม โกปญฺจ กริสฺสตีติ อฏฺฐานเมตํฯ

กรุณาพฺรหฺมวิหารสฺส ‘‘จกฺขุวิเญฺญยฺยานํ รูปานํ อิฏฺฐานํ กนฺตานํ มนาปานํ มโนรมานํ โลกามิสปฏิสํยุตฺตานํ อปฺปฏิลาภํ วา อปฺปฏิลาภโต สมนุปสฺสโต ปุเพฺพ วา ปฏิลทฺธปุพฺพํ อตีตํ นิรุทฺธํ วิปริณตํ สมนุสฺสรโต อุปฺปชฺชติ โทมนสฺสํฯ ยํ เอวรูปํ โทมนสฺสํ อิทํ วุจฺจติ เคหสฺสิตํ โทมนสฺส’’นฺติอาทินา นเยน อาคตํ เคหสฺสิตํ โทมนสฺสํ วิปตฺติทสฺสนสภาคตาย อาสนฺนปจฺจตฺถิกํฯ สภาววิสภาคตาย วิเหสา ทูรปจฺจตฺถิกาฯ ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน กรุณายิตพฺพํฯ กรุณญฺจ นาม กริสฺสติ ปาณิอาทีหิ จ วิเหสิสฺสตีติ อฏฺฐานเมตํฯ

มุทิตาพฺรหฺมวิหารสฺส ‘‘จกฺขุวิเญฺญยฺยานํ รูปานํ อิฏฺฐานํ กนฺตานํ มนาปานํ มโนรมานํ โลกามิสปฏิสํยุตฺตานํ ปฏิลาภํ วา ปฏิลาภโต สมนุปสฺสโต ปุเพฺพ วา ปฏิลทฺธปุพฺพํ อตีตํ นิรุทฺธํ วิปริณตํ สมนุสฺสรโต อุปฺปชฺชติ โสมนสฺสํฯ ยํ เอวรูปํ โสมนสฺสํ อิทํ วุจฺจติ เคหสฺสิตํ โสมนสฺส’’นฺติอาทินา (ม. นิ. ๓.๓๐๖) นเยน อาคตํ เคหสฺสิตํ โสมนสฺสํ สมฺปตฺติทสฺสนสภาคตาย อาสนฺนปจฺจตฺถิกํฯ สภาววิสภาคตาย อรติ ทูรปจฺจตฺถิกาฯ ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน มุทิตา ภาเวตพฺพาฯ ปมุทิโต จ นาม ภวิสฺสติ ปนฺตเสนาสเนสุ จ อธิกุสลธเมฺมสุ จ อุกฺกณฺฐิสฺสตีติ อฏฺฐานเมตํฯ

อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหารสฺส ปน ‘‘จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา อุปฺปชฺชติ อุเปกฺขา พาลสฺส มูฬฺหสฺส ปุถุชฺชนสฺส อโนธิชินสฺส อวิปากชินสฺส อนาทีนวทสฺสาวิโน อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺสฯ ยา เอวรูปา อุเปกฺขา รูปํ สา นาติวตฺตติฯ ตสฺมา สา อุเปกฺขา เคหสฺสิตาติ วุจฺจตี’’ติอาทินา (ม. นิ. ๓.๓๐๘) นเยน อาคตา เคหสฺสิตา อญฺญาณุเปกฺขา โทสคุณานํ อวิจารณวเสน สภาคตฺตา

อาสนฺนปจฺจตฺถิกาฯ สภาววิสภาคตาย ราคปฏิฆา ทูรปจฺจตฺถิกาฯ ตสฺมา ตโต นิพฺภเยน อุเปกฺขิตพฺพํฯ อุเปกฺขิสฺสติ จ นาม รชฺชิสฺสติ จ ปฏิหญฺญิสฺสติ จาติ อฏฺฐานเมตํฯ

สเพฺพสมฺปิ จ เอเตสํ กตฺตุกามตาฉโนฺท อาทิ, นีวรณาทิวิกฺขมฺภนํ มชฺฌํ, อปฺปนา ปริโยสานํ, ปญฺญตฺติธมฺมวเสน เอโก วา สโตฺต อเนกา วา สตฺตา อารมฺมณํ, อุปจาเร วา อปฺปนาย วา ปตฺตาย อารมฺมณวฑฺฒนํฯ

ตตฺรายํ วฑฺฒนกฺกโม – ยถา หิ กุสโล กสฺสโก กสิตพฺพฏฺฐานํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา กสติ, เอวํ ปฐมเมว เอกํ อาวาสํ ปริจฺฉินฺทิตฺวา ตตฺถ สเตฺตสุ ‘อิมสฺมิํ อาวาเส สตฺตา อเวรา โหนฺตู’ติ อาทินา นเยน เมตฺตา ภาเวตพฺพาฯ ตตฺถ จิตฺตํ มุทุํ กมฺมนิยํ กตฺวา เทฺว อาวาสา ปริจฺฉินฺทิตพฺพา ฯ ตโต อนุกฺกเมน ตโย จตฺตาโร ปญฺจ ฉ สตฺต อฏฺฐ นว ทส, เอกา รจฺฉา, อุปฑฺฒคาโม, คาโม, ชนปโท, รชฺชํ, เอกา ทิสาติ เอวํ ยาว เอกํ จกฺกวาฬํ, ตโต วา ปน ภิโยฺย ตตฺถ ตตฺถ สเตฺตสุ เมตฺตา ภาเวตพฺพาฯ ตถา กรุณาทโยติฯ อยเมตฺถ อารมฺมณวฑฺฒนกฺกโมฯ

ยถา ปน กสิณานํ นิสฺสโนฺท อารุปฺปา, สมาธีนํ นิสฺสโนฺท เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ, วิปสฺสนานํ นิสฺสโนฺท ผลสมาปตฺติ, สมถวิปสฺสนานํ นิสฺสโนฺท นิโรธสมาปตฺติ, เอวํ ปุริมพฺรหฺมวิหารตฺตยสฺส นิสฺสโนฺท เอตฺถ อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาโรฯ ยถา หิ ถเมฺภ อนุสฺสาเปตฺวา ตุลาสงฺฆาฏํ อนาโรเปตฺวา น สกฺกา อากาเส กูฏโคปานสิโย ฐเปตุํ, เอวํ ปุริเมสุ ตติยชฺฌานํ วินา น สกฺกา จตุตฺถํ ภาเวตุํฯ กสิเณสุ ปน อุปฺปนฺนตติยชฺฌานสฺสเปสา นุปฺปชฺชติ วิสภาคารมฺมณตฺตาติฯ

เอตฺถ สิยา – ‘กสฺมา ปเนตา เมตฺตา กรุณา มุทิตา อุเปกฺขา พฺรหฺมวิหาราติ วุจฺจนฺติ? กสฺมา จ, จตโสฺสว? โก จ เอตาสํ กโม? วิภเงฺค จ กสฺมา อปฺปมญฺญาติ วุตฺตา’ติ? วุจฺจเต – เสฏฺฐเฏฺฐน ตาว นิโทฺทสภาเวน เจตฺถ พฺรหฺมวิหารตา เวทิตพฺพาฯ สเตฺตสุ สมฺมาปฏิปตฺติภาเวน หิ เสฏฺฐา เอเต วิหาราฯ ยถา จ พฺรหฺมาโน นิโทฺทสจิตฺตา วิหรนฺติ, เอวํ เอเตหิ สมฺปยุตฺตา โยคิโน พฺรหฺมสมาว หุตฺวา วิหรนฺตีติ เสฏฺฐเฏฺฐน นิโทฺทสภาเวน จ พฺรหฺมวิหาราติ วุจฺจนฺติฯ

กสฺมา จ จตโสฺสติอาทิปญฺหสฺส ปน อิทํ วิสฺสชฺชนํ –

วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตโสฺส,
หิตาทิอาการวสา ปนาสํ;
กโม ปวตฺตนฺติ จ อปฺปมาเณ,
ตา โคจเร เยน ตทปฺปมญฺญาฯ

เอตาสุ หิ ยสฺมา เมตฺตา พฺยาปาทพหุลสฺส, กรุณา วิหิํสาพหุลสฺส, มุทิตา อรติพหุลสฺส, อุเปกฺขา ราคพหุลสฺส วิสุทฺธิมโคฺค; ยสฺมา จ หิตูปสํหารอหิตาปนยนสมฺปตฺติโมทนอนาโภควเสน จตุพฺพิโธเยว สเตฺตสุ มนสิกาโร; ยสฺมา จ ยถา มาตา ทหรคิลานโยพฺพนปฺปตฺตสกิจฺจปสุเตสุ จตูสุ ปุเตฺตสุ ทหรสฺส อภิวุฑฺฒิกามา โหติ, คิลานสฺส เคลญฺญาปนยนกามา, โยพฺพนปฺปตฺตสฺส โยพฺพนสมฺปตฺติยา จิรฏฺฐิติกามา, สกิจฺจปสุตสฺส กิสฺมิญฺจิปิ ปริยาเย อพฺยาวฏา โหติ, ตถา อปฺปมญฺญาวิหาริเกนาปิ สพฺพสเตฺตสุ เมตฺตาทิวเสน ภวิตพฺพํ, ตสฺมา อิโต วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตโสฺสว อปฺปมญฺญาฯ

ยสฺมา ปน จตโสฺสเปตา ภาเวตุกาเมน ปฐมํ หิตาการปฺปวตฺติวเสน สเตฺตสุ ปฏิปชฺชิตพฺพํ, หิตาการปฺปวตฺติลกฺขณา จ เมตฺตา; ตโต เอวํ ปตฺถิตหิตานํ สตฺตานํ ทุกฺขาภิภวํ ทิสฺวา วา สุตฺวา วา สมฺภาเวตฺวา วา ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติวเสน, ทุกฺขาปนยนาการปฺปวตฺติลกฺขณา จ กรุณา; อเถวํ ปตฺถิตหิตานํ ปตฺถิตทุกฺขาปคมานญฺจ เนสํ สมฺปตฺตึ ทิสฺวา สมฺปตฺติปฺปโมทนวเสน, ปโมทนลกฺขณา จ มุทิตา; ตโต ปรํ ปน กตฺตพฺพาภาวโต อชฺฌุเปกฺขกตาสงฺขาเตน มชฺฌตฺตาการเรน ปฏิปชฺชิตพฺพํ, มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺติลกฺขณา จ อุเปกฺขา; ตสฺมา อิโต หิตาทิอาการวสา ปนาสํ ปฐมํ เมตฺตา วุตฺตาฯ อถ กรุณา มุทิตา อุเปกฺขาติ อยํ กโม เวทิตพฺโพฯ

ยสฺมา ปน สพฺพาเปตา อปฺปมาเณ โคจเร ปวตฺตนฺติ, ตสฺมา อปฺปมญฺญาติ วุจฺจนฺติฯ อปฺปมาณา หิ สตฺตา เอตาสํ โคจรภูตา, ‘เอกสตฺตสฺสาปิ จ เอตฺตเก ปเทเส เมตฺตาทโย ภาเวตพฺพา’ติ เอวํ ปมาณํ อคฺคเหตฺวา สกลผรณวเสเนว ปวตฺตาติ, เตน วุตฺตํ –

> วิสุทฺธิมคฺคาทิวสา จตโสฺส,
> หิตาทิอาการวสา ปนาสํ;
> กโม ปวตฺตนฺติ จ อปฺปมาเณ,
> ตา โคจเร เยน ตทปฺปมญฺญาติฯ

เอวํ อปฺปมาณโคจรตาย เอกลกฺขณาสุ จาปิ เอตาสุ ปุริมา ติโสฺส ติกจตุกฺกชฺฌานิกาว โหนฺติฯ กสฺมา? โสมนสฺสาวิปฺปโยคโตฯ กสฺมา ปนาสํ โสมนเสฺสน อวิปฺปโยโคติ? โทมนสฺสสมุฏฺฐิตานํ พฺยาปาทาทีนํ นิสฺสรณตฺตาฯ ปจฺฉิมา ปน อวเสเสกชฺฌานิกาวฯ กสฺมา? อุเปกฺขาเวทนาสมฺปโยคโตฯ น หิ สเตฺตสุ มชฺฌตฺตาการปฺปวตฺตา พฺรหฺมวิหารุเปกฺขา อุเปกฺขาเวทนํ วินา วตฺตตีติฯ

พฺรหฺมวิหารกถาฯ

อสุภกถา

๒๖๓. อิทานิ ราคจริตสตฺตานํ เอกนฺตหิตํ นานารมฺมเณสุ เอเกกชฺฌานวเสเนว ปวตฺตมานํ รูปาวจรกุสลํ ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ

ตตฺถ **อุทฺธุมาตกสญฺญาสหคต**นฺติอาทีสุ, ภสฺตา วิย วายุนา, อุทฺธํ ชีวิตปริยาทานา ยถานุกฺกมํ สมุคฺคเตน สูนภาเวน ธุมาตตฺตา อุทฺธุมาตํฯ อุทฺธุมาตเมว **อุทฺธุมาตกํ**ฯ ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ อุทฺธุมาตนฺติ อุทฺธุมาตกํฯ ตถารูปสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ วินีลํ วุจฺจติ วิปริภินฺนนีลวณฺณํฯ วินีลเมว **วินีลกํ**ฯ ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ วินีลนฺติ วินีลกํฯ มํสุสฺสทฏฺฐาเนสุ รตฺตวณฺณสฺส, ปุพฺพสนฺนิจยฏฺฐาเนสุ เสตวณฺณสฺส, เยภุเยฺยน จ นีลวณฺณสฺส , นีลฏฺฐาเน นีลสาฏกปารุตเสฺสว ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ ปริภินฺนฏฺฐาเนสุ วิสฺสนฺทมานํ ปุพฺพํ วิปุพฺพํฯ วิปุพฺพเมว **วิปุพฺพกํ**ฯ ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ วิปุพฺพนฺติ วิปุพฺพกํฯ ตถารูปสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ วิจฺฉิทฺทํ วุจฺจติ ทฺวิธา ฉินฺทเนน อปธาริตํ, วิจฺฉิทฺทเมว **วิจฺฉิทฺทกํ**ฯ ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ วิจฺฉิทฺทนฺติ วิจฺฉิทฺทกํฯ เวมชฺเฌ ฉินฺนสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ อิโต จ เอโตฺต จ วิวิธากาเรน โสณสิงฺคาลาทีหิ ขายิตํ วิกฺขายิตํฯ วิกฺขายิตเมว **วิกฺขายิตกํ**ฯ ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ วิกฺขายิตนฺติ วิกฺขายิตกํฯ ตถารูปสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ วิวิธา ขิตฺตํ วิกฺขิตฺตํฯ วิกฺขิตฺตเมว **วิกฺขิตฺตกํ**ฯ ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ วิกฺขิตฺตนฺติ วิกฺขิตฺตกํฯ ‘อเญฺญน หตฺถํ อเญฺญน ปาทํ

อเญฺญูน สีส’นฺติ เอวํ ตโต ตโต ขิตฺตสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ หตญฺจ ตํ ปุริมนเยเนว วิกฺขิตฺตกญฺจาติ **หตวิกฺขิตฺตกํ**ฯ กากปทากาเรน องฺคปจฺจงฺเคสุ สเตฺถน หนิตฺวา วุตฺตนเยน วิกฺขิตฺตกสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ โลหิตํ กิรติ, วิกฺขิปติ, อิโต จิโต จ ปคฺฆรตีติ **โลหิตกํ**ฯ ปคฺฆริตโลหิตมกฺขิตสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ ปุฬวา วุจฺจนฺติ กิมโยฯ ปุฬเว วิกิรตีติ **ปุฬวกํ**ฯ กิมิปริปุณฺณสฺส ฉวสรีรเสฺสตํ อธิวจนํฯ อฏฺฐิเยว **อฏฺฐิกํ**ฯ ปฏิกูลตฺตา วา กุจฺฉิตํ อฏฺฐีติ อฏฺฐิกํฯ อฏฺฐิสงฺขลิกายปิ เอกฏฺฐิกสฺสปิ เอตํ อธิวจนํฯ อิมานิ จ ปน อุทฺธุมาตกาทีนิ นิสฺสาย อุปฺปนฺนนิมิตฺตานมฺปิ นิมิเตฺตสุ ปฏิลทฺธชฺฌานานมฺปิ เอตาเนว นามานิฯ

ตตฺถ อุทฺธุมาตกนิมิเตฺต อปฺปนาวเสน อุปฺปนฺนา สญฺญา อุทฺธุมาตกสญฺญาฯ ตาย อุทฺธุมาตกสญฺญาย สมฺปโยคเฏฺฐน สหคตํ **อุทฺธุมาตกสญฺญาสหคตํฯ วินีลกสญฺญาสหคตา**ทีสุปิ เอเสว นโยฯ ยํ ปเนตฺถ ภาวนาวิธานํ วตฺตพฺพํ ภเวยฺย, ตํ สพฺพากาเรน **วิสุทฺธิมเคฺค** (วิสุทฺธิ. ๑.๑๐๓ อาทโย) วุตฺตเมวฯ อวเสสา ปาฬิวณฺณนา เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ เกวลญฺหิ อิธ, จตุตฺถชฺฌานวเสน อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาเร วิย, ปฐมชฺฌานวเสน เอเกกสฺมึ ปญฺจวีสติ เอกกา โหนฺติฯ อสุภารมฺมณสฺส จ อวฑฺฒนียตฺตา, ปริเตฺต อุทฺธุมาตกฏฺฐาเน อุปฺปนฺนนิมิตฺตารมฺมณํ **ปริตฺตารมฺมณํ,** มหเนฺต **อปฺปมาณารมฺมณํ** เวทิตพฺพํฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยติฯ

> อิติ อสุภานิ สุภคุโณ,
> ทสสตโลจเนน ถุตกิตฺติ;
> ยานิ อโวจ ทสพโล,
> เอเกกชฺฌานเหตูนิฯ
>
> เอวํ ปาฬินเยเนว, ตาว สพฺพานิ ตานิ ชานิตฺวา;
> เตเสฺวว อยํ ภิโยฺย, ปกิณฺณกกถาปิ วิเญฺญยฺยาฯ (วิสุทฺธิ. ๑.๑๒๐);

เอเตสุ หิ ยตฺถ กตฺถจิ อธิคตชฺฌาโน สุวิกฺขมฺภิตราคตฺตา วีตราโค วิย นิโลฺลลุปฺปจาโร โหติฯ เอวํ สเนฺตปิ ยฺวายํ อสุภเภโท วุโตฺต, โส สรีรสภาวปฺปตฺติวเสน จ ราคจริตเภทวเสน จาติ เวทิตโพฺพฯ

ฉวสรีรญฺหิ ปฏิกูลภาวํ อาปชฺชมานํ อุทฺธุมาตกสภาวปฺปตฺตํ วา สิยา, วินีลกาทีนํ วา อญฺญตรสภาวปฺปตฺตํฯ อิติ ยาทิสํ ยาทิสํ สกฺกา โหติ ลทฺธุํ ตาทิเส ตาทิเส อุทฺธุมาตกปฏิกูลํ วินีลกปฏิกูลนฺติ เอวํ นิมิตฺตํ คณฺหิตพฺพเมวาติ สรีรสภาวปฺปตฺติวเสน ทสธา อสุภปฺปเภโท วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

วิเสสโต เจตฺถ อุทฺธุมาตกํ สรีรสณฺฐานวิปตฺติปฺปกาสนโต สรีรสณฺฐานราคิโน สปฺปายํฯ วินีลกํ ฉวิราควิปตฺติปฺปกาสนโต สรีรวณฺณราคิโน สปฺปายํฯ วิปุพฺพกํ กายวณปฏิพทฺธสฺส ทุคฺคนฺธภาวสฺส ปกาสนโต มาลาคนฺธาทิวเสน สมุฏฺฐาปิตสรีรคนฺธราคิโน สปฺปายํฯ วิจฺฉิทฺทกํ อโนฺตสุสิรภาวปฺปกาสนโต สรีเร ฆนภาวราคิโน สปฺปายํฯ วิกฺขายิตกํ มํสูปจยสมฺปตฺติวินาสปฺปกาสนโต ถนาทีสุ สรีรปฺปเทเสสุ มํสูปจยราคิโน สปฺปายํฯ วิกฺขิตฺตกํ องฺคปจฺจงฺคานํ วิเกฺขปปฺปกาสนโต องฺคปจฺจงฺคลีลาราคิโน สปฺปายํฯ หตวิกฺขิตฺตกํ สรีรสงฺฆาฏเภทวิการปฺปกาสนโต สรีรสงฺฆาฏสมฺปตฺติราคิโน สปฺปายํฯ โลหิตกํ โลหิตมกฺขิตปฏิกูลภาวปฺปกาสนโต อลงฺการชนิตโสภราคิโน สปฺปายํฯ ปุฬวกํ กายสฺส อเนกกิมิกุลสาธารณภาวปฺปกาสนโต

กาเย มมตฺตราคิโน สปฺปายํฯ อฏฺฐิกํ สรีรฏฺฐีนํ ปฏิกูลภาวปฺปกาสนโต ทนฺตสมฺปตฺติราคิโน สปฺปายนฺติฯ เอวํ ราคจริตวเสนาปิ ทสธา อสุภปฺปเภโท วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

ยสฺมา ปน ทสวิเธปิ เอตสฺมิํ อสุเภ เสยฺยถาปิ นาม อปริสณฺฐิตชลาย สีฆโสตาย นทิยา อริตฺตพเลเนว นาวา ติฏฺฐติ, วินา อริเตฺตน น สกฺกา ฐเปตุํ, เอวเมว ทุพฺพลตฺตา อารมฺมณสฺส วิตกฺกพเลเนว จิตฺตํ เอกคฺคํ หุตฺวา ติฏฺฐติ, วินา วิตเกฺกน น สกฺกา ฐเปตุํ, ตสฺมา ปฐมชฺฌานเมเวตฺถ โหติ, น ทุติยาทีนิฯ ปฏิกูเลปิ เจตสฺมิํ อารมฺมเณ ‘อทฺธา อิมาย ปฏิปทาย ชรามรณมฺหา ปริมุจฺจิสฺสามี’ติ เอวํ อานิสํสทสฺสาวิตาย เจว นีวรณสนฺตาปปฺปหาเนน จ ปีติโสมนสฺสํ อุปฺปชฺชติ, ‘พหุํ ทานิ เวตนํ ลภิสฺสามี’ติ อานิสํสทสฺสาวิโน ปุปฺผฉฑฺฑกสฺส คูถราสิมฺหิ วิย, อุสฺสนฺนพฺยาธิทุกฺขสฺส โรคิโน วมนวิเรจนปฺปวตฺติยํ วิย จฯ

ทสวิธมฺปิ เจตํ อสุภํ ลกฺขณโต เอกเมว โหติฯ ทสวิธสฺสปิ หิ เอตสฺส อสุจิทุคฺคนฺธเชคุจฺฉปฏิกูลภาโว เอว ลกฺขณํฯ ตเทตํ อิมินา ลกฺขเณน น เกวลํ มตสรีเรเยว ทนฺตฏฺฐิกทสฺสาวิโน ปน เจติยปพฺพตวาสิโน **มหาติสฺสเตฺถรสฺส** วิย, หตฺถิกฺขนฺธคตํ ราชานํ อุโลฺลเกนฺตสฺส **สงฺฆรกฺขิตเตฺถรุปฏฺฐากสามเณรสฺส** วิย จ, ชีวมานกสรีเรปิ อุปฏฺฐาติฯ ยเถว หิ มตสรีรํ เอวํ ชีวมานกมฺปิ อสุภเมวฯ อสุภลกฺขณํ ปเนตฺถ อาคนฺตุเกน อลงฺกาเรน ปฏิจฺฉนฺนตฺตา น ปญฺญายตีติฯ

อสุภกถาฯ

กิํ ปน ปถวีกสิณํ อาทิํ กตฺวา อฏฺฐิกสญฺญาปริโยสานาเวสา รูปาวจรปฺปนา, อุทาหุ อญฺญาปิ อตฺถีติ? อตฺถิ; อานาปานชฺฌานญฺหิ กายคตาสติภาวนา จ อิธ น กถิตาฯ กิญฺจาปิ น กถิตา วาโยกสิเณ ปน คหิเต อานาปานชฺฌานํ คหิตเมว; วณฺณกสิเณสุ จ คหิเตสุ เกสาทีสุ จตุกฺกปญฺจกชฺฌานวเสน อุปฺปนฺนา กายคตาสติ, ทสสุ อสุเภสุ คหิเตสุ ทฺวตฺติํสากาเร ปฏิกูลมนสิการชฺฌานวเสน เจว นวสิวถิกาวณฺณชฺฌานวเสน จ ปวตฺตา กายคตาสติ คหิตาวาติฯ สพฺพาปิ รูปาวจรปฺปนา อิธ กถิตาว โหตีติฯ

รูปาวจรกุสลกถา นิฏฺฐิตาฯ

อรูปาวจรกุสลวณฺณนา

อากาสานญฺจายตนํ

๒๖๕. อิทานิ อรูปาวจรกุสลํ ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **อรูปูปปตฺติยา**ติ อรูปภโว อรูปํ, อรูเป อุปปตฺติ อรูปูปปตฺติ, ตสฺสา อรูปูปปตฺติยาฯ **มคฺคํ ภาเวตี**ติ อุปายํ เหตุํ การณํ อุปฺปาเทติ วเฑฺฒติฯ **สพฺพโส**ติ สพฺพากาเรนฯ สพฺพาสํ วา อนวเสสานนฺติ อโตฺถฯ **รูปสญฺญาน**นฺติ สญฺญาสีเสน วุตฺตรูปาวจรชฺฌานานเญฺจว ตทารมฺมณานญฺจฯ รูปาวจรชฺฌานมฺปิ หิ รูปนฺติ วุจฺจติ ‘รูปี รูปานิ ปสฺสตี’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๒๔๘; ที. นิ. ๒.๑๒๙)ฯ ตสฺส อารมฺมณมฺปิ ‘‘พหิทฺธา รูปานิ ปสฺสติ สุวณฺณทุพฺพณฺณานี’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๒๔๔-๒๔๖; ที. นิ. ๒.๑๗๓); ตสฺมา อิธ รูเป สญฺญา รูปสญฺญาติ เอวํ สญฺญาสีเสน วุตฺตรูปาวจรชฺฌานเสฺสตํ อธิวจนํฯ รูปํ สญฺญา อสฺสาติ รูปสญฺญํ, รูปมสฺส นามนฺติ วุตฺตํ โหติฯ เอวํ ปถวีกสิณาทิเภทสฺส ตทารมฺมณสฺส เจตํ อธิวจนนฺติ เวทิตพฺพํฯ

สมติกฺกมาติ วิราคา นิโรธา จฯ กึ วุตฺตํ โหติ? เอตาสํ กุสลวิปากกิริยวเสน ปญฺจทสนฺนํ ฌานสงฺขาตานํ รูปสญฺญานํ, เอเตสญฺจ ปถวีกสิณาทิวเสน อฏฺฐนฺนํ อารมฺมณสงฺขาตานํ รูปสญฺญานํ, สพฺพากาเรน อนวเสสานํ วา วิราคา จ นิโรธา จ วิราคเหตุ เจว นิโรธเหตุ จ อากาสานญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ น หิ สกฺกา สพฺพโส อนติกฺกนฺตรูปสญฺญูน เอตํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุนฺติฯ

ตตฺถ ยสฺมา อารมฺมเณ อวิรตฺตสฺส สญฺญาสมติกฺกโม น โหติ, สมติกฺกนฺตาสุ จ สญฺญาสุ อารมฺมณํ สมติกฺกนฺตเมว โหติ, ตสฺมา อารมฺมณสมติกฺกมํ อวตฺวา ‘‘ตตฺถ กตมา รูปสญฺญา? รูปาวจรสมาปตฺตึ สมาปนฺนสฺส วา อุปปนฺนสฺส วา ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส วา สญฺญา สญฺชานนา สญฺชานิตตฺตํ, อิมา วุจฺจนฺติ รูปสญฺญาโยฯ อิมา รูปสญฺญาโย อติกฺกโนฺต โหติ, วีติกฺกโนฺต, สมติกฺกโนฺต, เตน วุจฺจติ สพฺพโส รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา’’ติ (วิภ. ๖๐๒) เอวํ **วิภเงฺค** สญฺญานํเยว สมติกฺกโม วุโตฺตฯ ยสฺมา ปน อารมฺมณสมติกฺกเมน ปตฺตพฺพา เอตา สมาปตฺติโย, น เอกสฺมิํเยว อารมฺมเณ ปฐมชฺฌานาทีนิ วิย, ตสฺมา อยํ อารมฺมณสมติกฺกมวเสนาปิ อตฺถวณฺณนา กตาติ เวทิตพฺพาฯ

ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมาติ จกฺขาทีนํ วตฺถูนํ รูปาทีนํ อารมฺมณานญฺจ ปฏิฆาเตน สมุปฺปนฺนา สญฺญา **ปฏิฆสญฺญา**ฯ รูปสญฺญาทีนํ เอตํ อธิวจนํฯ ยถาห – ‘‘ตตฺถ กตมา ปฏิฆสญฺญา? รูปสญฺญา สทฺทสญฺญา คนฺธสญฺญา รสสญฺญา โผฏฺฐพฺพสญฺญา, อิมา วุจฺจนฺติ ปฏิฆสญฺญาโย’’ติ (วิภ. ๖๐๓)ฯ ตาสํ กุสลวิปากานํ ปญฺจนฺนํ อกุสลวิปากานํ ปญฺจนฺนนฺติ สพฺพโส ทสนฺนมฺปิ ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา ปหานา อสมุปฺปาทา อปฺปวตฺตึ กตฺวาติ วุตฺตํ โหติฯ

กามเญฺจตา ปฐมชฺฌานาทีนิ สมาปนฺนสฺสาปิ น สนฺติ – น หิ ตสฺมิํ สมเย ปญฺจทฺวารวเสน จิตฺตํ ปวตฺตติ – เอวํ สเนฺตปิ, อญฺญตฺถ ปหีนานํ สุขทุกฺขานํ จตุตฺถชฺฌาเน วิย, สกฺกายทิฏฺฐาทีนํ ตติยมเคฺค วิย จ, อิมสฺมิํ ฌาเน อุสฺสาหชนนตฺถํ อิมสฺส ฌานสฺส ปสํสาวเสน เอตาสํ เอตฺถ วจนํ เวทิตพฺพํฯ อถ วา กิญฺจาปิ ตา รูปาวจรํ สมาปนฺนสฺส น สนฺติ, อถ โข น ปหีนตฺตา น สนฺติฯ น หิ รูปวิราคาย รูปาวจรภาวนา สํวตฺตติ, รูปายตฺตา จ เอตาสํ ปวตฺติฯ อยํ ปน ภาวนา รูปวิราคาย สํวตฺตติฯ ตสฺมา ตา เอตฺถ ปหีนาติ วตฺตุํ วฏฺฏติฯ น เกวลญฺจ วตฺตุํ, เอกํเสเนว เอวํ ธาเรตุมฺปิ วฏฺฏติฯ ตาสญฺหิ อิโต ปุเพฺพ อปฺปหีนตฺตาเยว ปฐมชฺฌานํ สมาปนฺนสฺส ‘‘สโทฺท กณฺฏโก’’ติ (อ. นิ. ๑๐.๗๒) วุโตฺต ภควตาฯ อิธ จ ปหีนตฺตาเยว อรูปสมาปตฺตีนํ อาเนญฺชตา สนฺตวิโมกฺขตา จ วุตฺตาฯ อาฬาโร จ กาฬาโม อารุปฺปสมาปโนฺน ปญฺจมตฺตานิ สกฏสตานิ นิสฺสาย นิสฺสาย อติกฺกนฺตานิ เนว อทฺทส, น ปน สทฺทํ อโสฺสสีติ (ที. นิ. ๒.๑๙๒)ฯ

นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการาติ นานเตฺต โคจเร ปวตฺตานํ สญฺญานํ นานตฺตานํ วา สญฺญานํฯ ยสฺมา หิ เอตา ‘‘ตตฺถ กตมา นานตฺตสญฺญา? อสมาปนฺนสฺส มโนธาตุสมงฺคิสฺส วา มโนวิญฺญาณธาตุสมงฺคิสฺส วา สญฺญา สญฺชานนา สญฺชานิตตฺตํ, อิมา วุจฺจนฺติ นานตฺตสญฺญาโย’’ติ (วิภ. ๖๐๔) เอวํ **วิภเงฺค** วิภชิตฺวา วุตฺตา อิธ อธิเปฺปตา; อสมาปนฺนสฺส มโนธาตุมโนวิญฺญาณธาตุสงฺคหิตา สญฺญา รูปสทฺทาทิเภเท นานเตฺต นานาสภาเว โคจเร ปวตฺตนฺติ; ยสฺมา เจตา อฏฺฐ กามาวจรกุสลสญฺญา, ทฺวาทส อกุสลสญฺญา, เอกาทส กามาวจรกุสลวิปากสญฺญา , เทฺว อกุสลวิปากสญฺญา, เอกาทส กามาวจรกิริยสญฺญาติ เอวํ จตุจตฺตาลีสมฺปิ สญฺญา นานตฺตา นานาสภาวา อญฺญมญฺญํ อสทิสา, ตสฺมา นานตฺตสญฺญาติ วุตฺตาฯ

ตาสํ สพฺพโส นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา อนาวชฺชนา อสมนฺนาหารา อปจฺจเวกฺขณาฯ ยสฺมา ตา นาวชฺชติ, น มนสิกโรติ, น ปจฺจเวกฺขติ, ตสฺมาติ วุตฺตํ โหติฯ

ยสฺมา เจตฺถ ปุริมา รูปสญฺญา ปฏิฆสญฺญา จ อิมินา ฌาเนน นิพฺพเตฺต ภเวปิ น วิชฺชนฺติ, ปเคว ตสฺมิํ ภเว อิมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรณกาเล, ตสฺมา ตาสํ 'สมติกฺกมา อตฺถงฺคมา'ติ เทฺวธาปิ อภาโวเยว วุโตฺตฯ นานตฺตสญฺญาสุ ปน ยสฺมา อฏฺฐ กามาวจรกุสลสญฺญา, นว กิริยาสญฺญา, ทส อกุสลสญฺญาติ อิมา สตฺตวีสติ สญฺญา อิมินา ฌาเนน นิพฺพเตฺต ภเว วิชฺชนฺติ, ตสฺมา ตาสํ อมนสิการาติ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ตตฺราปิ หิ อิมํ ฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหรโนฺต ตาสํ อมนสิการาเยว อุปสมฺปชฺช วิหรติฯ ตา ปน มนสิกโรโนฺต อสมาปโนฺน โหตีติฯ สเงฺขปโต เจตฺถ 'รูปสญฺญานํ สมติกฺกมา'ติ อิมินา สพฺพรูปาวจรธมฺมานํ ปหานํ วุตฺตํฯ 'ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคมา นานตฺตสญฺญานํ อมนสิการา'ติ อิมินา สเพฺพสํ กามาวจรจิตฺตเจตสิกานญฺจ ปหานํ อมนสิกาโร จ วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ

อิติ ภควา 'ปนฺนรสนฺนํ รูปสญฺญานํ สมติกฺกเมน, ทสนฺนํ ปฏิฆสญฺญานํ อตฺถงฺคเมน, จตุจตฺตาลีสาย นานตฺตสญฺญานํ อมนสิกาเรนา'ติ ตีหิ ปเทหิ อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติยา วณฺณํ กเถสิฯ กิํ การณาติ เจ โสตูนํ อุสฺสาหชนนตฺถเญฺจว ปโลภนตฺถญฺจฯ สเจ หิ เกจิ อปณฺฑิตา วเทยฺยุํ 'สตฺถา อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติํ นิพฺพเตฺตถาติ วทติ, โก นุ โข เอตาย นิพฺพตฺติตาย อโตฺถ? โก อานิสํโส'ติ เต เอวํ วตฺตุํ มา ลภนฺตูติ อิเมหิ อากาเรหิ สมาปตฺติยา วณฺณํ กเถสิฯ ตญฺหิ เนสํ สุตฺวา เอวํ ภวิสฺสติ – 'เอวํสนฺตา กิร อยํ สมาปตฺติ, เอวํปณีตา, นิพฺพเตฺตสฺสาม น'นฺติฯ อถสฺส นิพฺพตฺตนตฺถาย อุสฺสาหํ กริสฺสนฺตีติฯ

ปโลภนตฺถญฺจาปิ เนสํ เอติสฺสา วณฺณํ กเถสิ, วิสกณฺฏกวาณิโช วิยฯ วิสกณฺฏกวาณิโช นาม คุฬวาณิโช วุจฺจติฯ โส กิร คุฬผาณิตขณฺฑสกฺกราทีนิ สกเฎนาทาย ปจฺจนฺตคามํ คนฺตฺวา 'วิสกณฺฏกํ คณฺหถ วิสกณฺฏกํ คณฺหถา'ติ อุโคฺฆเสสิฯ ตํ สุตฺวา คามิกา 'วิสํ นาม กกฺขฬํ, โย นํ ขาทติ โส มรติ, กณฺฏโกปิ วิชฺฌิตฺวา มาเรติฯ อุโภเปเต กกฺขฬา, โก เอตฺถ อานิสํโส'ติ เคหทฺวารานิ ถเกสุํ, ทารเก จ ปลาเปสุํฯ ตํ ทิสฺวา วาณิโช 'อโวหารกุสลา อิเม คามิกา, หนฺท เน อุปาเยน คณฺหาเปมี'ติ 'อติมธุรํ คณฺหถ อติสาทุํ คณฺหถ, คุฬํ ผาณิตํ สกฺกรํ สมคฺฆํ ลพฺภติ, กูฏมาสกกูฏกหาปณาทีหิปิ ลพฺภตี'ติ อุโคฺฆเสสิฯ ตํ สุตฺวา คามิกา หฏฺฐปหฏฺฐา นิคฺคนฺตฺวา พหุมฺปิ มูลํ ทตฺวา คเหสุํฯ

ตตฺถ วาณิชสฺส 'วิสกณฺฏกํ คณฺหถา'ติ อุโคฺฆสนํ วิย ภควโต 'อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติํ นิพฺพเตฺตถา'ติ วจนํฯ 'อุโภเปเต กกฺขฬา , โก เอตฺถ อานิสํโส'ติ? คามิกานํ จินฺตนํ วิย 'ภควา อากาสานญฺจายตนํ นิพฺพเตฺตถาติ อาห, โก เอตฺถ อานิสํโส? นาสฺส คุณํ ชานามา'ติ โสตูนํ จินฺตนํฯ อถสฺส วาณิชสฺส 'อติมธุรํ คณฺหถา'ติอาทิวจนํ วิย ภควโต รูปสญฺญาสมติกฺกมนาทิกํ อานิสํสปฺปกาสนํฯ อิทญฺหิ สุตฺวา เต พหุมฺปิ มูลํ ทตฺวา, คามิกา วิย คุฬํ, อิมินา อานิสํเสน ปโลภิตจิตฺตา มหนฺตมฺปิ อุสฺสาหํ กตฺวา อิมํ สมาปตฺติํ นิพฺพเตฺตสฺสนฺตีติ อุสฺสาหชนนตฺถํ ปโลภนตฺถญฺจ กเถสิฯ

อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคตนฺติ เอตฺถ นาสฺส อโนฺตติ อนนฺตํฯ อากาสํ อนนฺตํ อากาสานนฺตํฯ อากาสานนฺตเมว อากาสานญฺจํฯ ตํ อากาสานญฺจํ อธิฏฺฐานเฏฺฐน อายตนมสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส, เทวานํ เทวายตนมิวาติ **อากาสานญฺจายตนํ**ฯ อิติ อากาสานญฺจํ จ ตํ อายตนญฺจาติปิ อากาสานญฺจายตนํฯ กสิณุคฺฆาฏิมากาสเสฺสตํ อธิวจนํฯ

ตสฺมึ อากาสานญฺจายตเน อปฺปนาปฺปตฺตาย สญฺญาย สหคตํ อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคตํฯ

ยถา ปน อญฺญตฺถ ‘อนนฺโต อากาโส’ติ (วิภ. ๕๐๘; ที. นิ. ๒.๑๒๙) วุตฺตํ, เอวมิธ อนนฺตนฺติ วา ปริตฺตนฺติ วา น คหิตํฯ กสฺมา? อนนฺเต หิ คหิเต ปริตฺตํ น คยฺหติ, ปริตฺเต คหิเต อนนฺตํ น คยฺหติฯ เอวํ สนฺเต อารมฺมณจตุกฺกํ น ปูรติ, เทสนา โสฬสกฺขตฺตุกา น โหติฯ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส จ อิมสฺมึ ฐาเน เทสนํ โสฬสกฺขตฺตุกํ กาตุํ อชฺฌาสโย, ตสฺมา อนนฺตนฺติ วา ปริตฺตนฺติ วา อวตฺวา ‘อากาสานญฺจายตนสญฺญาสหคต’นฺติ อาหฯ เอวญฺหิ สติ อุภยมฺปิ คหิตเมว โหติฯ อารมฺมณจตุกฺกํ ปูรติ, เทสนา โสฬสกฺขตฺตุกา สมฺปชฺชติฯ อวเสโส ปาฬิอตฺโถ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺโพฯ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานนิกนฺติปริยาทานทุกฺขตาย เจตฺถ ทุกฺขา ปฏิปทา, ปริยาทินฺนนิกนฺติกสฺส อปฺปนาปริวาสทนฺธตาย ทนฺธาภิญฺญา โหติฯ วิปริยาเยน สุขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา จ เวทิตพฺพาฯ ปริตฺตกสิณุคฺฆาฏิมากาเส ปน ปวตฺตํ ฌานํ ปริตฺตารมฺมณํ วิปุลกสิณุคฺฆาฏิมากาเส ปวตฺตํ อปฺปมาณารมฺมณนฺติ เวทิตพฺพํฯ อุเปกฺขาพฺรหฺมวิหาเร วิย จ อิธาปิ จตุตฺถชฺฌานวเสน ปญฺจวีสติ เอกกา โหนฺติ ฯ ยถา เจตฺถ เอวํ อิโต ปเรสุปิฯ วิเสสมตฺตเมว ปน เตสุ วณฺณยิสฺสามฯ

วิญฺญาณญฺจายตนํ

๒๖๖. **อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมา**ติ, เอตฺถ ตาว ปุพฺเพ วุตฺตนเยน อากาสานญฺจํ อายตนมสฺส อธิฏฺฐานเฏฺฐนาติ ฌานมฺปิ อากาสานญฺจายตนํฯ วุตฺตนเยเนว อารมฺมณมฺปิฯ เอวเมตํ ฌานญฺจ อารมฺมณญฺจาติ อุภยมฺปิ อปฺปวตฺติกรเณน จ อมนสิกรเณน จ สมติกฺกมิตฺวาว ยสฺมา อิทํ วิญฺญาณญฺจายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ, ตสฺมา อุภยเมฺปตํ เอกชฺฌํ กตฺวา ‘อากาสานญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมา’ติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญาสหคตนฺติ, เอตฺถ ปน อนนฺตนฺติ มนสิกาตพฺพวเสน นาสฺส อโนฺตติ อนนฺตํฯ อนนฺตเมว อานญฺจํฯ วิญฺญาณํ อานญฺจํ วิญฺญาณานญฺจนฺติ อวตฺวา วิญฺญาณญฺจนฺติ วุตฺตํฯ อยเญฺหตฺถ รูฬฺหีสโทฺทฯ ตเทว วิญฺญาณญฺจํ อธิฏฺฐานเฏฺฐน อิมาย สญฺญาย อายตนนฺติ **วิญฺญาณญฺจายตนํ**ฯ ตสฺมึ วิญฺญาณญฺจายตเน ปวตฺตาย สญฺญาย สหคตนฺติ **วิญฺญาณญฺจายตนสญฺญาสหคตํ**ฯ อากาเส ปวตฺตวิญฺญาณารมฺมณสฺส ฌานเสฺสตํ อธิวจนํฯ อิธ อากาสานญฺจายตนสมาปตฺติยา นิกนฺติปริยาทานทุกฺขตาย ทุกฺขา ปฏิปทา, ปริยาทินฺนนิกนฺติกสฺส อปฺปนาปริวาสทนฺธตาย ทนฺธาภิญฺญาฯ วิปริยาเยน สุขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา จฯ ปริตฺตกสิณุคฺฆาฏิมากาสารมฺมณํ สมาปตฺตึ อารพฺภ ปวตฺติยา ปริตฺตารมฺมณตา, วิปริยาเยน อปฺปมาณารมฺมณตา เวทิตพฺพาฯ เสสํ ปุริมสทิสเมวฯ

อากิญฺจญฺญายตนํ

๒๖๗. **วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมา**ติ เอตฺถาปิ ปุพฺเพ วุตฺตนเยเนว วิญฺญาณญฺจ อายตนมสฺส อธิฏฺฐานเฏฺฐนาติ ฌานมฺปิ วิญฺญาณญฺจายตนํฯ วุตฺตนเยเนว จ อารมฺมณมฺปิฯ เอวเมตํ ฌานญฺจ อารมฺมณญฺจาติ อุภยมฺปิ อปฺปวตฺติกรเณน จ อมนสิกรเณน จ สมติกฺกมิตฺวาว ยสฺมา อิทํ อากิญฺจญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ, ตสฺมา อุภยเมฺปตํ เอกชฺฌํ กตฺวา ‘วิญฺญาณญฺจายตนํ สมติกฺกมฺมา’ติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาสหคตนฺติ เอตฺถ ปน นาสฺส กิญฺจนนฺติ อกิญฺจนํ; อนฺตมโส ภงฺคมตฺตมฺปิ อสฺส อวสิฏฺฐํ นตฺถีติ วุตฺตํ โหติฯ อกิญฺจนสฺส ภาโว อากิญฺจญฺญํฯ อากาสานญฺจายตนวิญฺญาณาปคมเสฺสตํ อธิวจนํฯ ตํ อากิญฺจญฺญํ อธิฏฺฐานเฏฺฐน อิมิสฺสา สญฺญาย อายตนนฺติ **อากิญฺจญฺญายตนํ**ฯ ตสฺมึ อากิญฺจญฺญายตเน ปวตฺตาย สญฺญาย สหคตนฺติ **อากิญฺจญฺญายตนสญฺญาสหคตํ**ฯ อากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณาปคมารมฺมณสฺส ฌานเสฺสตํ อธิวจนํฯ อิธ วิญฺญาณญฺจายตนสมาปตฺติยา นิกนฺติปริยาทานทุกฺขตาย ทุกฺขา ปฏิปทา, ปริยาทินฺนนิกนฺติกสฺส อปฺปนา ปริวาสทนฺธตาย ทนฺธาภิญฺญาฯ วิปริยาเยน สุขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา จฯ ปริตฺตกสิณุคฺฆาฏิมากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณาปคมารมฺมณตาย ปริตฺตารมฺมณตา, วิปริยาเยน อปฺปมาณารมฺมณตา เวทิตพฺพาฯ เสสํ ปุริมสทิสเมวฯ

เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ

อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺมาติ เอตฺถาปิ ปุเพฺพ วุตฺตนเยเนว อากิญฺจญฺญํ อายตนมสฺส อธิฏฺฐานเฏฺฐนาติ ฌานมฺปิ อากิญฺจญฺญายตนํฯ วุตฺตนเยเนว อารมฺมณมฺปิฯ เอวเมตํ ฌานญฺจ อารมฺมณญฺจาติ อุภยมฺปิ อปฺปวตฺติกรเณน จ อมนสิกรเณ จ สมติกฺกมิตฺวาว ยสฺมา อิทํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อุปสมฺปชฺช วิหาตพฺพํ, ตสฺมา อุภยเมฺปตํ เอกชฺฌํ กตฺวา ‘อากิญฺจญฺญายตนํ สมติกฺกมฺมา’ติ อิทํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

เนวสญฺญานาสญฺญายตนสญฺญาสหคตนฺติ เอตฺถ ปน ยาย สญฺญาย ภาวโต ตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ วุจฺจติ, ยถา ปฏิปนฺนสฺส สา สญฺญา โหติ, ตํ ตาว ทเสฺสตุํ **วิภเงฺค** ‘‘เนวสญฺญีนาสญฺญี’’ติ อุทฺธริตฺวา ‘‘ตเญฺญว อากิญฺจญฺญายตนํ สนฺตโต มนสิกโรติ สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ ภาเวติ, เตน วุจฺจติ เนวสญฺญีนาสญฺญี’’ติ (วิภ. ๖๑๙) วุตฺตํฯ ตตฺถ **‘สนฺตโต มนสิกโรตี’**ติ ‘สนฺตา วตายํ สมาปตฺติ, ยตฺร หิ นาม นตฺถิภาวมฺปิ อารมฺมณํ กริตฺวา ฐสฺสตี’ติ เอวํ สนฺตารมฺมณตาย นํ ‘สนฺตา’ติ มนสิกโรติฯ สนฺตโต เจ มนสิกโรติ, กถํ สมติกฺกโม โหตีติ? อนาวชฺชิตุกามตายฯ โส หิ กิญฺจาปิ นํ สนฺตโต มนสิกโรติ, อถ ขฺวสฺส ‘อหเมตํ อาวชฺชิสฺสามิ สมาปชฺชิสฺสามิ อธิฏฺฐหิสฺสามิ วุฏฺฐหิสฺสามิ ปจฺจเวกฺขิสฺสามี’ติ เอส อาโภโค สมนฺนาหาโร มนสิกาโร น โหติฯ กสฺมา? อากิญฺจญฺญายตนโต เนวสญฺญานาสญฺญายตนสฺส สนฺตตรปณีตตรตายฯ

ยถา หิ ราชา มหจฺจราชานุภาเวน หตฺถิกฺขนฺธคโต นครวีถิยํ วิจรโนฺต ทนฺตการาทโย สิปฺปิเก เอกํ วตฺถํ ทฬฺหํ นิวาเสตฺวา เอเกน สีสํ เวเฐตฺวา ทนฺตจุณฺณาทีหิ สโมกิณฺณคเตฺต อเนกานิ ทนฺตวิกติอาทีนิ กโรเนฺต ทิสฺวา ‘อโห วต เร เฉกา อาจริยา, อีทิสานิปิ นาม สิปฺปานิ กริสฺสนฺตี’ติ, เอวํ เตสํ เฉกตาย ตุสฺสติ, น จสฺส เอวํ โหติ – ‘อโห วตาหํ รชฺชํ ปหาย เอวรูโป สิปฺปิโก ภเวยฺย’นฺติฯ ตํ กิสฺส เหตุ? รชฺชสิริยา มหานิสํสตายฯ โส สิปฺปิเก สมติกฺกมิตฺวาว คจฺฉติฯ เอวเมเวส กิญฺจาปิ ตํ สมาปตฺตึ สนฺตโต มนสิกโรติ, อถ ขฺวสฺส ‘อหเมตํ สมาปตฺตึ อาวชฺชิสฺสามิ สมาปชฺชิสฺสามิ อธิฏฺฐหิสฺสามิ วุฏฺฐหิสฺสามิ ปจฺจเวกฺขิสฺสามี’ติ เนว เอส อาโภโค สมนฺนาหาโร มนสิกาโร โหติฯ โส ตํ สนฺตโต มนสิ กโรโนฺต ตํ ปรมสุขุมํ อปฺปนาปฺปตฺตํ สญฺญํ ปาปุณาติ, ยาย ‘เนวสญฺญีนาสญฺญี นาม โหติ, สงฺขาราวเสสสมาปตฺตึ ภาเวตี’ติ วุจฺจติฯ ‘สงฺขาราวเสสสมาปตฺติ’นฺติ อจฺจนฺตสุขุมภาวปฺปตฺตสงฺขารํ จตุตฺถารุปฺปสมาปตฺตึฯ

อิทานิ ยํ ตํ เอวํ อธิคตาย สญฺญาย วเสน เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ วุจฺจติ, ตํ อตฺถโต ทเสฺสตุํ ‘‘เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมาปนฺนสฺส วา, อุป

ปนฺนสฺส วา, ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาริสฺส วา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา’’ติ (วิภ. ๖๒๐) วุตฺตํฯ เตสุ อิธ สมาปนฺนสฺส จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา อธิเปฺปตาฯ

วจนโตฺถ ปเนตฺถ – โอฬาริกาย สญฺญาย อภาวโต, สุขุมาย จ ภาวโต, เนวสฺส สสมฺปยุตฺตธมฺมสฺส ฌานสฺส สญฺญา, นาสญฺญาติ เนวสญฺญานาสญฺญํฯ เนวสญฺญานาสญฺญญฺจ ตํ มนายตนธมฺมายตนปริยาปนฺนตฺตา อายตนญฺจาติ **เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ**ฯ อถ วา ยายเมตฺถ สญฺญา, สา ปฏุสญฺญากิจฺจํ กาตุํ อสมตฺถตาย เนวสญฺญา , สงฺขาราวเสสสุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา นาสญฺญาติ เนวสญฺญานาสญฺญาฯ เนวสญฺญานาสญฺญา จ สา เสสธมฺมานํ อธิฏฺฐานเฏฺฐน อายตนญฺจาติ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํฯ

น เกวลเญฺจตฺถ สญฺญาว เอทิสี, อถ โข เวทนาปิ เนวเวทนา นาเวทนา, จิตฺตมฺปิ เนวจิตฺตํ นาจิตฺตํ, ผโสฺสปิ เนวผโสฺส นาผโสฺสติฯ เอส นโย เสสสมฺปยุตฺตธเมฺมสุฯ สญฺญาสีเสน ปนายํ เทสนา กตาติ เวทิตพฺพาฯ ปตฺตมกฺขนเตลปฺปภุตีหิ จ อุปมาหิ เอสมโตฺถ วิภาเวตโพฺพ – **สามเณโร** กิร เตเลน ปตฺตํ มเกฺขตฺวา ฐเปสิฯ ตํ ยาคุปานกาเล เถโร ‘ปตฺตมาหรา’ติ อาหฯ โส ‘ปเตฺต เตลมตฺถิ, ภเนฺต’ติ อาหฯ ตโต ‘อาหร, สามเณร, เตลํ นาฬึ ปูเรสฺสามี’ติ วุเตฺต ‘นตฺถิ, ภเนฺต, เตล’นฺติ อาหฯ ตตฺถ ยถา อโนฺตวุตฺถตฺตา ยาคุยา สทฺธึ อกปฺปิยเฏฺฐน เตลํ อตฺถีติ โหติ, นาฬิปูรณาทีนํ อภาววเสน นตฺถีติ โหติ, เอวํ สาปิ สญฺญา ปฏุสญฺญากิจฺจํ กาตุํ อสมตฺถตาย เนวสญฺญา, สงฺขาราวเสสสุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา นาสญฺญา โหติฯ

กิมฺปเนตฺถ สญฺญากิจฺจนฺติ? อารมฺมณสญฺชานนเญฺจว วิปสฺสนาย จ วิสยภาวํ อุปคนฺตฺวา นิพฺพิทาชนนํฯ ทหนกิจฺจมิว หิ สุโขทเก เตโชธาตุ, สญฺชานนกิจฺจเมฺปสา ปฏุํ กาตุํ น สโกฺกติฯ เสสสมาปตฺตีสุ สญฺญา วิย วิปสฺสนาย วิสยภาวํ อุปคนฺตฺวา นิพฺพิทาชนนมฺปิ กาตุํ น สโกฺกติฯ อเญฺญสุ หิ ขเนฺธสุ อกตาภินิเวโส ภิกฺขุ เนวสญฺญานาสญฺญายตนกฺขเนฺธ สมฺมสิตฺวา นิพฺพิทํ ปตฺตุํ สมโตฺถ นาม นตฺถิฯ อปิจ **อายสฺมา สาริปุโตฺต,** ปกติวิปสฺสโก ปน มหาปโญฺญ สาริปุตฺตสทิโสว สกฺกุเณยฺยฯ โสปิ ‘‘เอวํ กิริเม ธมฺมา อหุตฺวา สโมฺภนฺติ, หุตฺวา ปฏิเวนฺตี’’ติ (ม. นิ. ๓.๙๕) เอวํ กลาปสมฺมสนวเสเนว, โน อนุปทธมฺมวิปสฺสนาวเสนฯ เอวํ สุขุมตฺตํ คตา เอสา สมาปตฺติฯ

ยถา จ ปตฺตมกฺขนเตลูปมาย เอวํ มคฺคุทกูปมายปิ อยมโตฺถ วิภาเวตโพฺพฯ มคฺคปฏิปนฺนสฺส กิร เถรสฺส ปุรโต คจฺฉโนฺต สามเณโร โถกมุทกํ ทิสฺวา ‘อุทกํ, ภเนฺต, อุปาหนา โอมุญฺจถา’ติ อาหฯ ตโต เถเรน ‘สเจ อุทกมตฺถิ, อาหร นฺหานสาฏกํ, นฺหายิสฺสามี’ติ วุเตฺต ‘นตฺถิ, ภเนฺต’ติ อาหฯ ตตฺถ ยถา อุปาหนเตมนมตฺตเฏฺฐน อุทกํ อตฺถีติ โหติ , นฺหานเฏฺฐน นตฺถีติ โหติ, เอวมฺปิ สา ปฏุสญฺญากิจฺจํ กาตุํ อสมตฺถตาย เนว สญฺญา, สงฺขาราวเสสสุขุมภาเวน วิชฺชมานตฺตา นาสญฺญา โหติฯ น เกวลญฺจ เอตาเหว, อญฺญาหิปิ อนุรูปาหิ อุปมาหิ เอสโตฺถ วิภาเวตโพฺพฯ อิติ อิมาย เนวสญฺญานาสญฺญายตเน ปวตฺตาย สญฺญาย เนวสญฺญานาสญฺญายตนภูตาย วา สญฺญาย สหคตนฺติ **เนวสญฺญานาสญฺญายตนสญฺญาสหคตํ**ฯ อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺติอารมฺมณสฺส ฌานเสฺสตํ อธิวจนํฯ

อิธ อากิญฺจญฺญายตนสมาปตฺติยา นิกนฺติปริยาทานทุกฺขตาย ทุกฺขา ปฏิปทา, ปริยาทินฺนนิกนฺติกสฺส อปฺปนาปริวาสทนฺธตาย ทนฺธาภิญฺญาฯ วิปริยาเยน สุขา ปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา จฯ ปริตฺตกสิณุคฺฆาฏิมากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณาปคมารมฺมณํ สมาปตฺตึ อารพฺภ ปวตฺติตาย ปริตฺตารมฺมณตา, วิปริยาเยน อปฺปมาณารมฺมณตา เวทิตพฺพาฯ เสสํ ปุริมสทิสเมวฯ

อสทิสรูโป นาโถ, อารุปฺปํ ยํ จตุพฺพิธํ อาห;
ตํ อิติ ญตฺวา ตสฺมิํ, ปกิณฺณกกถาปิ วิเญฺญยฺยาฯ

อรูปสมาปตฺติโย หิ –

อารมฺมณาติกฺกมโต, จตโสฺสปิ ภวนฺติมา;
องฺคาติกฺกมเมตาสํ, น อิจฺฉนฺติ วิภาวิโนฯ

เอตาสุ หิ รูปนิมิตฺตาติกฺกมโต ปฐมา, อากาสาติกฺกมโต ทุติยา, อากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณาติกฺกมโต ตติยา, อากาเส ปวตฺติตวิญฺญาณสฺส อปคมาติกฺกมโต จตุตฺถาติ สพฺพถา ‘อารมฺมณาติกฺกมโต จตโสฺสปิ ภวนฺติมา’ อรูปสมาปตฺติโยติ เวทิตพฺพาฯ องฺคาติกฺกมํ ปน เอตาสํ น อิจฺฉนฺติ ปณฺฑิตาฯ น หิ รูปาวจรสมาปตฺตีสุ วิย เอตาสุ องฺคาติกฺกโม อตฺถิฯ สพฺพาสุปิ หิ เอตาสุ อุเปกฺขา จิเตฺตกคฺคตาติ เทฺว เอว ฌานงฺคานิ โหนฺติฯ เอวํ สเนฺตปิ –

สุปณีตตรา โหนฺติ, ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธ;
อุปมา ตตฺถ วิเญฺญยฺยา, ปาสาทตลสาฎิกาฯ

ยถา หิ จตุภูมกปาสาทสฺส เหฎฺฐิมตเล ทิพฺพนจฺจคีตวาทิตสุรภิคนฺธมาลาสาทุรสปานโภชนสยนจฺฉาทนาทิวเสน ปณีตา ปญฺจ กามคุณา ปจฺจุปฎฺฐิตา อสฺสุ, ทุติเย ตโต ปณีตตรา, ตติเย ตโต ปณีตตมา, จตุเตฺถ สพฺพปณีตา; ตตฺถ กิญฺจาปิ ตานิ จตฺตาริปิ ปาสาทตลาเนว, นตฺถิ เนสํ ปาสาทตลภาเวน วิเสโส, ปญฺจกามคุณสมิทฺธิวิเสเสน ปน เหฎฺฐิมโต เหฎฺฐิมโต อุปริมํ อุปริมํ ปณีตตรํ โหติฯ

ยถา จ เอกาย อิตฺถิยา กนฺติตถูลสณฺหสณฺหตรสณฺหตมสุตฺตานํ จตุปลติปลทฺวิปลเอกปลสาฎิกา อสฺสุ, อายาเมน วิตฺถาเรน จ สมปฺปมาณา; ตตฺถ กิญฺจาปิ ตา สาฎิกา จตโสฺสปิ อายามโต จ วิตฺถารโต จ สมปฺปมาณา, นตฺถิ ตาสํ ปมาณโต วิเสโส, สุขสมฺผสฺสสุขุมภาวมหคฺฆภาเวหิ ปน ปุริมาย ปุริมาย ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา ปณีตตรา โหนฺติ, เอวเมว กิญฺจาปิ จตูสุปิ เอตาสุ อุเปกฺขา จิเตฺตกคฺคตาติ เอตานิ เทฺวเยว องฺคานิ โหนฺติ, อถ โข ภาวนาวิเสเสน เตสํ องฺคานํ ปณีตปณีตตรภาเวน สุปณีตตรา โหนฺติ ปจฺฉิมา ปจฺฉิมา อิธาติ เวทิตพฺพาฯ เอวํ อนุปุเพฺพน ปณีตปณีตา เจตา –

อสุจิมฺหิ มณฺฑเป ลโคฺค, เอโก ตํ นิสฺสิโต ปโร;
อโญฺญ พหิ อนิสฺสาย, ตํ ตํ นิสฺสาย จาปโรฯ

ฐิโต จตูหิ เอเตหิ, ปุริเสหิ ยถากฺกมํ;
สมานตาย ญาตพฺพา, จตโสฺสปิ วิภาวินาฯ (วิสุทฺธิ. ๑.๒๙๑);

ตตฺรายมตฺถโยชนา – อสุจิมฺหิ กิร เทเส เอโก มณฺฑโปฯ อเถโก ปุริโส อาคนฺตฺวา ตํ อสุจิํ ชิคุจฺฉมาโน ตํ มณฺฑปํ หเตฺถหิ อาลมฺพิตฺวา ตตฺถ ลโคฺค, ลคฺคิโต วิย อฎฺฐาสิฯ อถาปโร อาคนฺตฺวา ตํ มณฺฑปลคฺคํ ปุริสํ นิสฺสิโตฯ อถโญฺญ อาคนฺตฺวา จิเนฺตสิ – ‘โย เอส มณฺฑเป ลโคฺค, โย จ ตํ นิสฺสิโต, อุโภเปเต ทุฎฺฐิตา; ธุโว จ เนสํ มณฺฑปปปาเต ปาโต, หนฺทาหํ พหิเยว ติฎฺฐามี’ติ โส ตนฺนิสฺสิตํ อนิสฺสาย พหิเยว อฎฺฐาสิฯ อถาปโร อาคนฺตฺวา มณฺฑปลคฺคสฺส ตนฺนิสฺสิตสฺส จ อเขมภาวํ จิเนฺตตฺวา พหิฐิตญฺจ สุฎฺฐิโตติ มนฺตฺวา ตํ นิสฺสาย อฎฺฐาสิฯ

ตตฺถ อสุจิมฺหิ เทเส มณฺฑโป วิย กสิณุคฺฆาฏิมากาสํ ทฏฺฐพฺพํฯ อสุจิชิคุจฺฉาย มณฺฑปลโคฺค ปุริโส วิย รูปนิมิตฺตชิคุจฺฉาย อากาสารมฺมณํ อากาสานญฺจายตนํ ฯ มณฺฑปลคฺคํ ปุริสํ นิสฺสิโต วิย อากาสารมฺมณํ อากาสานญฺจายตนํ อารพฺภ ปวตฺตํ วิญฺญาณญฺจายตนํฯ เตสํ ทฺวินฺนมฺปิ อเขมภาวํ จิเนฺตตฺวา อนิสฺสาย ตํ มณฺฑปลคฺคํ, พหิฐิโต วิย, อากาสานญฺจายตนํ อารมฺมณํ อกตฺวา ตทภาวารมฺมณํ อากิญฺจญฺญายตนํฯ มณฺฑปลคฺคสฺส ตนฺนิสฺสิตสฺส จ อเขมตํ จิเนฺตตฺวา พหิฐิตญฺจ 'สุฏฺฐิโต'ติ มนฺตฺวา ตํ นิสฺสาย ฐิโต วิย วิญฺญาณาภาวสงฺขาเต พหิปเทเส ฐิตํ อากิญฺจญฺญายตนํ อารพฺภ ปวตฺตํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ ทฏฺฐพฺพํฯ เอวํ ปวตฺตมานญฺจ –

อารมฺมณํ กโรเตว, อญฺญาภาเวน ตํ อิทํ;
ทิฏฺฐโทสมฺปิ ราชานํ, วุตฺติเหตุ ยถา ชโนฯ (วิสุทฺธิ. ๑.๒๙๒);

อิทญฺหิ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ 'อาสนฺนวิญฺญาณญฺจายตนปจฺจตฺถิกา อยํ สมาปตฺตี'ติ เอวํ ทิฏฺฐโทสมฺปิ ตํ อากิญฺจญฺญายตนํ อญฺญสฺส อารมฺมณสฺส อภาวา อารมฺมณํ กโรเตวฯ ยถา กึ? 'ทิฏฺฐโทสมฺปิ ราชานํ วุตฺติเหตุ ยถา ชโน'ฯ ยถา หิ อสํยตํ ผรุสกายวจีมโนสมาจารํ กญฺจิ สพฺพทิสมฺปตึ ราชานํ 'ผรุสสมาจาโร อย'นฺติ เอวํ ทิฏฺฐโทสมฺปิ อญฺญตฺถ วุตฺตึ อลภมาโน ชโน วุตฺติเหตุ นิสฺสาย วตฺตติ, เอวํ ทิฏฺฐโทสมฺปิ ตํ อากิญฺจญฺญายตนํ อญฺญํ อารมฺมณํ อลภมานมิทํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ อารมฺมณํ กโรเตวฯ เอวํ กุรุมานญฺจ –

อารุโฬฺห ทีฆนิเสฺสณึ, ยถา นิเสฺสณิพาหุกํ;
ปพฺพตคฺคญฺจ อารุโฬฺห, ยถา ปพฺพตมตฺถกํฯ

ยถา วา คิริมารุโฬฺห, อตฺตโนเยว ชณฺณุกํ;
โอลุพฺภติ ตเถเวตํ, ฌานโมลุพฺภ วตฺตตีติฯ (วิสุทฺธิ. ๑.๒๙๓);

อรูปาวจรกุสลกถา นิฏฺฐิตาฯ

เตภูมกกุสลวณฺณนา

๒๖๙. อิทานิ ยสฺมา สพฺพานิเปตานิ เตภูมกกุสลานิ หีนาทินา ปเภทน วตฺตนฺติ, ตสฺมา เตสํ ตํ ปเภทํ ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **หีน**นฺติ ลามกํฯ ตํ อายูหนวเสน เวทิตพฺพํฯ หีนุตฺตมานํ มเชฺฌ ภวํ **มชฺฌิมํ**ฯ ปธานภาวํ นีตํ **ปณีตํ,** อุตฺตมนฺติ อโตฺถฯ ตานิปิ อายูหนวเสเนว เวทิตพฺพานิฯ ยสฺส หิ อายูหนกฺขเณ ฉโนฺท วา หีโน โหติ, วีริยํ วา, จิตฺตํ วา, วีมํสา วา, ตํ หีนํ นามฯ ยสฺส เต ธมฺมา มชฺฌิมา เจว ปณีตา, จ ตํ มชฺฌิมเญฺจว ปณีตญฺจฯ ยํ ปน กตฺตุกามตาสงฺขาตํ ฉนฺทํ ธุรํ ฉนฺทํ เชฏฺฐกํ ฉนฺทํ ปุพฺพงฺคมํ กตฺวา อายูหิตํ, ตํ ฉนฺทาธิปติโต อาคตตฺตา **ฉนฺทาธิปเตยฺยํ** นามฯ วีริยาธิปเตยฺยาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

อิมสฺมึ ปน ฐาเน ฐตฺวา นยา คเณตพฺพาฯ สพฺพปฐมํ วิภโตฺต หิ เอโก นโย, หีนนฺติ เอโก, มชฺฌิมนฺติ เอโก, ปณีตนฺติ เอโก, ฉนฺทาธิปเตยฺยนฺติ เอโกฯ อิเม ตาว ฉนฺทาธิปเตยฺเย ปญฺจ นยาฯ เอวํ วีริยาธิปเตยฺยาทีสุปีติ จตฺตาโร ปญฺจกา วีสติ โหนฺติฯ ปุริโม วา เอโก สุทฺธิกนโย, หีนนฺติอาทโย ตโย, ฉนฺทาธิปเตยฺยนฺติอาทโย จตฺตาโร, ฉนฺทาธิปเตยฺยํ หีนนฺติอาทโย ทฺวาทสาติ เอวมฺปิ วีสติ นยา โหนฺติฯ

อิเม วีสติ มหานยา กตฺถ วิภตฺตาติ? **มหาปกรเณ** (ปฏฺฐา. ๒.๑๔.๑) หีนตฺติเก วิภตฺตาฯ อิมสฺมึ ปน ฐาเน หีนตฺติกโต มชฺฌิมราสึ คเหตฺวา หีนมชฺฌิมปณีตวเสน ตโย โกฏฺฐาสา กาตพฺพาฯ ตโตปิ มชฺฌิมราสึ ฐเปตฺวา หีนปณีเต คเหตฺวา นว นว โกฏฺฐาสา กาตพฺพาฯ หีนสฺมึเยว หิ หีนํ อตฺถิ มชฺฌิมํ อตฺถิ ปณีตํ อตฺถิฯ ปณีตสฺมิมฺปิ หีนํ อตฺถิ มชฺฌิมํ อตฺถิ ปณีตํ อตฺถิฯ ตถา หีนหีนสฺมึ หีนํ, หีนหีนสฺมึ มชฺฌิมํ, หีนหีนสฺมึ ปณีตํฯ หีนมชฺฌิมสฺมึ หีนํ, หีนมชฺฌิมสฺมึ มชฺฌิมํ, หีนมชฺฌิมสฺมึ ปณีตํฯ หีนปณีตสฺมึ หีนํ, หีนปณีตสฺมึ มชฺฌิมํ, หีนปณีตสฺมึ ปณีตนฺติ อยเมโก นวโกฯ ปณีตหีนสฺมิมฺปิ หีนํ นาม อตฺถิ, ปณีตหีนสฺมึ มชฺฌิมํ, ปณีตหีนสฺมึ ปณีตํฯ ตถา ปณีตมชฺฌิมสฺมึ หีนํ, ปณีตมชฺฌิมสฺมึ มชฺฌิมํ, ปณีตมชฺฌิมสฺมึ ปณีตํฯ ปณีตปณีตสฺมึ หีนํ, ปณีตปณีตสฺมึ มชฺฌิมํ, ปณีตปณีตสฺมึ ปณีตนฺติฯ อยํ ทุติโย นวโกติ เทฺว นวกา อฏฺฐารสฯ อิมานิ อฏฺฐารส กมฺมทฺวารานิ นาม ฯ อิเมหิ ปภาวิตตฺตา , อิเมสํ วเสน, อฏฺฐารส ขตฺติยา, อฏฺฐารส พฺราหฺมณา, อฏฺฐารส เวสฺสา, อฏฺฐารส สุทฺทา, อฏฺฐจตฺตาลีส โคตฺตจรณานิ เวทิตพฺพานิฯ

อิเมสุ จ ปน เตภูมเกสุ กุสเลสุ กามาวจรกุสลํ ติเหตุกมฺปิ ทุเหตุกมฺปิ โหติ ญาณสมฺปยุตฺตวิปฺปยุตฺตวเสนฯ รูปาวจรารูปาวจรํ ปน ติเหตุกเมว ญาณสมฺปยุตฺตเมวฯ กามาวจรเมฺปตฺถ อธิปตินา สหาปิ อุปฺปชฺชติ วินาปิฯ รูปาวจรารูปาวจรํ อธิปติสมฺปนฺนเมว โหติฯ กามาวจรกุสเล เจตฺถ อารมฺมณาธิปติ สหชาตาธิปตีติ เทฺวปิ อธิปตโย ลพฺภนฺติฯ รูปาวจรารูปาวจเรสุ อารมฺมณาธิปติ น ลพฺภติ, สหชาตาธิปติเยว ลพฺภติฯ ตตฺถ จิตฺตสฺส จิตฺตาธิปเตยฺยภาโว สมฺปยุตฺตธมฺมานํ วเสน วุตฺโตฯ ทฺวินฺนํ ปน จิตฺตานํ เอกโต อภาเวน สมฺปยุตฺตจิตฺตสฺส จิตฺตาธิปติ นาม นตฺถิฯ ตถา ฉนฺทาทีนํ ฉนฺทาธิปติอาทโยฯ เกจิ ปน ‘สเจ จิตฺตวโต กุสลํ โหติ, มยฺหํ ภวิสฺสตีติ เอวํ ยํ จิตฺตํ ธุรํ กตฺวา เชฏฺฐกํ กตฺวา อปรํ กุสลจิตฺตํ อายูหิตํ, ตสฺส ตํ ปุริมจิตฺตํ จิตฺตาธิปติ นาม โหติ, ตโต อาคตตฺตา อิทํ จิตฺตาธิปเตยฺยํ นามา’ติ เอวํ อาคมนวเสนาปิ อธิปตึ นาม อิจฺฉนฺติฯ อยํ ปน นโย เนว ปาฬิยํ น อฏฺฐกถายํ ทิสฺสติฯ ตสฺมา วุตฺตนเยเนว อธิปติภาโว เวทิตโพฺพฯ อิเมสุ จ เอกูนวีสติยา มหานเยสุ ปุริเม สุทฺธิกนเย วุตฺตปริมาณาเนว จิตฺตานิ จ นวกา จ ปาฐวารา จ โหนฺติฯ ตสฺมา ญาณสมฺปยุเตฺตสุ วุตฺตปริมาณโต วีสติคุโณ จิตฺตนวกวารเภโท เวทิตโพฺพ, จตูสุ ญาณวิปฺปยุเตฺตสุ โสฬสคุโณติ, อยํ เตภูมกกุสเล ปกิณฺณกกถา นามาติฯ

เตภูมกกุสลํฯ

โลกุตฺตรกุสลวณฺณนา

๒๗๗. เอวํ ภวตฺตยสมฺปตฺตินิพฺพตฺตกํ กุสลํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ สพฺพภวสมติกฺกมนายโลกุตฺตรกุสลํ ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **โลกุตฺตร**นฺติ เกนเฏฺฐน โลกุตฺตรํ? โลกํ ตรตีติ, โลกุตฺตรํ โลกํ อุตฺตรตีติ โลกุตฺตรํ; โลกํ สมติกฺกมฺม อภิภุยฺย ติฏฺฐตีติ โลกุตฺตรํ (ปฏิ. ม. ๒.๔๓)ฯ **ฌานํ ภาเวตี**ติ เอกจิตฺตกฺขณิกํ อปฺปนาฌานํ ภาเวติ ชเนติ วเฑฺฒติฯ

โลกโต นิยฺยาติ วฏฺฏโต นิยฺยาตีติ **นิยฺยานิกํ**ฯ นิยฺยาติ วา เอเตนาติ นิยฺยานิกํฯ ตํสมงฺคีหิ ปุคฺคโล ทุกฺขํ ปริชานโนฺต นิยฺยาติ, สมุทยํ ปชหโนฺต นิยฺยาติ, นิโรธํ สจฺฉิกโรโนฺต นิยฺยาติ, มคฺคํ ภาเวโนฺต นิยฺยาติฯ ยถา จ ปน เตภูมกกุสลํ วฏฺฏสฺมึ จุติปฏิสนฺธิโย อาจินาติ วเฑฺฒตีติ อาจยคามี นาม โหติ, น ตถา อิทํฯ อิทํ ปน ยถา เอกสฺมึ ปุริเส อฏฺฐารสหตฺถํ ปาการํ จินเนฺต อปโร มหามุคฺครํ คเหตฺวา เตน จิตจิตฏฺฐานํ อปจินโนฺต วิทฺธํเสโนฺต เอว คเจฺฉยฺย,

เอวเมว เตภูมกกุสเลน จิตา จุติปฏิสนฺธิโย ปจฺจยเวกลฺลกรเณน อปจินนฺตํ วิทฺธํเสนฺตํ คจฺฉตีติ อปจยคามิฯ

ทิฏฺฐิคตานํ ปหานายาติ, เอตฺถ ทิฏฺฐิโย เอว ทิฏฺฐิคตานิ, คูถคตํ มุตฺตคตนฺติอาทีนิ (อ. นิ. ๙.๑๑) วิยฯ ทฺวาสฏฺฐิยา วา ทิฏฺฐีนํ อโนฺตคธตฺตา ทิฏฺฐีสุ คตานีติปิ ทิฏฺฐิคตานิฯ ทิฏฺฐิยา วา คตํ เอเตสนฺติปิ ทิฏฺฐิคตานิฯ ทิฏฺฐิสทิสคมนานิ ทิฏฺฐิสทิสปฺปวตฺตานีติ อโตฺถฯ กานิ ปน ตานีติ? สสมฺปยุตฺตานิ สกฺกายทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสอปายคมนียราคโทสโมหากุสลานิฯ ตานิ หิ ยาว ปฐมมคฺคภาวนา ตาว ปวตฺติสพฺภาวโต ทิฏฺฐิสทิสคมนานีติ วุจฺจนฺติฯ อิติ ทิฏฺฐิโย จ ทิฏฺฐิคตานิ จ ทิฏฺฐิคตานิฯ เตสํ **ทิฏฺฐิคตานํฯ ปหานายา**ติ สมุเจฺฉทวเสเนว ปชหนตฺถายฯ **ปฐมายา**ติ คณนวเสนปิ ปฐมุปฺปตฺติวเสนปิ ปฐมายฯ **ภูมิยา**ติ ‘‘อนนฺตรหิตาย ภูมิยา’’ติอาทีสุ (ปารา. ๒๗; ม. นิ. ๒.๒๙๖) ตาว อยํ มหาปถวี ภูมีติ วุจฺจติฯ ‘‘สุขภูมิยํ กามาวจเร’’ติอาทีสุ (ธ. ส. ๙๘๘) จิตฺตุปฺปาโทฯ อิธ ปน สามญฺญผลํ อธิเปฺปตํฯ ตญฺหิ สมฺปยุตฺตานํ นิสฺสยภาวโต เต ธมฺมา ภวนฺติ เอตฺถาติ ภูมิฯ ยสฺมา วา สมาเนปิ โลกุตฺตรภาเว สยมฺปิ ภวติ อุปฺปชฺชติ, น นิพฺพานํ วิย อปาตุภาวํ, ตสฺมาปิ ภูมีติ วุจฺจติ; ตสฺสา **ปฐมาย ภูมิยาฯ ปตฺติยา**ติ โสตาปตฺติผลสงฺขาตสฺส ปฐมสฺส สามญฺญผลสฺส ปตฺตตฺถาย ปฏิลาภตฺถายาติ เอวเมตฺถ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **วิวิจฺจา**ติ สมุเจฺฉทวิเวกวเสน วิวิจฺจิตฺวา, วินา หุตฺวาฯ

อิทานิ กิญฺจาปิ โลกิยชฺฌานมฺปิ น วินา ปฏิปทาย อิชฺฌติ, เอวํ สเนฺตปิ อิธ สุทฺธิกนยํ ปหาย โลกุตฺตรชฺฌานํ ปฏิปทาย สทฺธิํเยว ครุํ กตฺวา เทเสตุกามตาย **ทุกฺขปฏิปทํ ทนฺธาภิญฺญ**นฺติอาทิมาหฯ

ตตฺถ โย อาทิโตว กิเลเส วิกฺขเมฺภโนฺต ทุเกฺขน สสงฺขาเรน สปฺปโยเคน กิลมโนฺต วิกฺขเมฺภติ ตสฺส ทุกฺขา ปฏิปทา โหติ; โย ปน วิกฺขมฺภิต กิเลโส วิปสฺสนาปริวาสํ วสโนฺต จิเรน มคฺคปาตุภาวํ ปาปุณาติ ตสฺส ทนฺธาภิญฺญา โหติฯ อิติ โย โกจิ วาโร ทุกฺขปฏิปท ทนฺธาภิโญฺญ นาม กโตฯ

กตมํ ปน วารํ โรเจสุนฺติ? ยตฺถ สกิํ วิกฺขมฺภิตา กิเลสา สมุทาจริตฺวา ทุติยมฺปิ วิกฺขมฺภิตา ปุน สมุทาจรนฺติ, ตติยํ วิกฺขมฺภิเต ปน ตถาวิกฺขมฺภิเตว กตฺวา มเคฺคน สมุคฺฆาตํ ปาเปติ, อิมํ วารํ โรเจสุํฯ อิมสฺส วารสฺส ทุกฺขาปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญาติ นามํ กตํฯ เอตฺตเกน ปน น ปากฏํ โหติฯ ตสฺมา เอวเมตฺถ อาทิโต ปฏฺฐาย วิภาวนา เวทิตพฺพา – โย หิ จตฺตาริ มหาภูตานิ ปริคฺคเหตฺวา อุปาทารูปํ ปริคฺคณฺหาติ, อรูปํ ปริคฺคณฺหาติ, ‘รูปารูปํ’ ปน ปริคฺคณฺหโนฺต ทุเกฺขน กสิเรน กิลมโนฺต ปริคฺคเหตุํ สโกฺกติ, ตสฺส ทุกฺขา ปฏิปทา นาม โหติฯ ปริคฺคหิตรูปารูปสฺส ปน วิปสฺสนาปริวาเส มคฺคปาตุภาวทนฺธตาย ทนฺธาภิญฺญา นาม โหติฯ

โยปิ รูปารูปํ ปริคฺคเหตฺวา ‘นามรูปํ’ ววตฺถเปโนฺต ทุเกฺขน กสิเรน กิลมโนฺต ววตฺถเปติ, ววตฺถาปิเต จ นามรูเป วิปสฺสนาปริวาสํ วสโนฺต จิเรน มคฺคํ อุปฺปาเทตุํ สโกฺกติ, ตสฺสาปิ ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา นาม โหติฯ

อปโร นามรูปมฺปิ ววตฺถเปตฺวา ‘ปจฺจเย’ ปริคฺคณฺหโนฺต ทุเกฺขน กสิเรน กิลมโนฺต ปริคฺคณฺหาติ, ปจฺจเย จ ปริคฺคเหตฺวา วิปสฺสนาปริวาสํ วสโนฺต จิเรน มคฺคํ อุปฺปาเทติ, เอวมฺปิ ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา นาม โหติฯ

อปโร ปจฺจเยปิ ปริคฺคเหตฺวา ‘ลกฺขณานิ’ ปฏิวิชฺฌนฺโต ทุเกฺขน กสิเรน กิลมนฺโต ปฏิวิชฺฌติ, ปฏิวิทฺธลกฺขโณ จ วิปสฺสนาปริวาสํ วสนฺโต จิเรน มคฺคํ อุปฺปาเทติ, เอวมฺปิ ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา นาม โหติฯ

อปโร ลกฺขณานิปิ ปฏิวิชฺฌิตฺวา วิปสฺสนาญาเณ ติกฺเข สูเร ปสนฺเน วหนฺเต อุปฺปนฺนํ ‘วิปสฺสนานิกนฺตึ’ ปริยาทิยมาโน ทุเกฺขน กสิเรน กิลมนฺโต ปริยาทิยติ, นิกนฺติญฺจ ปริยาทิยิตฺวา วิปสฺสนาปริวาสํ วสนฺโต จิเรน มคฺคํ อุปฺปาเทติ, เอวมฺปิ ทุกฺขา ปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา นาม โหติฯ อิมํ วารํ โรเจสุํฯ อิมสฺส วารสฺส เอตํ นามํ กตํฯ อิมินาว อุปาเยน ปรโต ติสฺโส ปฏิปทา เวทิตพฺพาฯ

ผสฺส โหตีติอาทีสุ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ, สมฺมาวาจา, สมฺมากมฺมนฺโต, สมฺมาอาชีโวติ จตฺตาริ ปทานิ อธิกานิฯ **นิเทฺทสวาเร** จ วิตกฺกาทินิเทฺทเสสุ ‘มคฺคงฺค’นฺติอาทีนิ ปทานิ อธิกานิฯ เสสํ สพฺพํ เหฏฺฐา วุตฺตสทิสเมวฯ ภูมนฺตรวเสน ปน โลกุตฺตรตาว อิธ วิเสโสฯ

ตตฺถ **อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริย**นฺติ ‘อนมตเคฺค สํสารวเฏฺฏ อนญฺญาตํ อมตํ ปทํ จตุสจฺจธมฺมเมว วา ชานิสฺสามี’ติ ปฏิปนฺนสฺส อิมินา ปุพฺพาโภเคน อุปฺปนฺนํ อินฺทฺริยํฯ ลกฺขณาทีนิ ปนสฺส เหฏฺฐา ปญฺญินฺทฺริเย วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ

สุนฺทรา ปสตฺถา วา วาจา **สมฺมาวาจา**ฯ วจีทุจฺจริตสมุคฺฆาฏิกาย มิจฺฉาวาจาวิรติยา เอตํ อธิวจนํฯ สา ปริคฺคหลกฺขณา วิรมณรสา มิจฺฉาวาจปฺปหานปจฺจุปฏฺฐานาฯ สุนฺทโร ปสโตฺถ วา กมฺมนฺโต **สมฺมากมฺมนฺโต**ฯ มิจฺฉากมฺมนฺตสมุเจฺฉทิกาย ปาณาติปาตาทิวิรติยา เอตํ นามํฯ โส สมุฏฺฐานลกฺขโณ วิรมณรโส มิจฺฉากมฺมนฺตปฺปหานปจฺจุปฏฺฐาโนฯ สุนฺทโร ปสโตฺถ วา อาชีโว **สมฺมาอาชีโว**ฯ มิจฺฉาชีววิรติยา เอตํ อธิวจนํฯ โส โวทานลกฺขโณ ญายาชีวปฺปวตฺติรโส มิจฺฉาชีวปฺปหานปจฺจุปฏฺฐาโนฯ

อปิจ เหฏฺฐา วิรติตฺตเย วุตฺตวเสนเปตฺถ ลกฺขณาทีนิ เวทิตพฺพานิฯ อิติ อิเมสํ ติณฺณํ ธมฺมานํ วเสน เหฏฺฐา วุตฺตํ มคฺคปญฺจกํ อิธ มคฺคฏฺฐกํ เวทิตพฺพํฯ เยวาปนเกสุ จ อิเมสํ อภาโวฯ ตถา กรุณามุทิตานํฯ อิเม หิ ตโย ธมฺมา อิธ ปาฬิยํ อาคตตฺตาว เยวาปนเกสุ น คหิตาฯ กรุณามุทิตา ปน สตฺตารมฺมณา, อิเม ธมฺมา นิพฺพานารมฺมณาติ ตาเปตฺถ น คหิตาฯ อยํ ตาว อุเทฺทสวาเร วิเสสโตฺถฯ

๒๘๓. นิเทฺทสวาเร ปน **มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺน**นฺติ เอตฺถ ตาว มคฺคสฺส องฺคนฺติ มคฺคงฺคํ; มคฺคโกฏฺฐาโสติ อโตฺถฯ ยถา ปน อรญฺเญ ปริยาปนฺนํ อรญฺญปริยาปนฺนํ นาม โหติ, เอวํ มเคฺค ปริยาปนฺนนฺติ มคฺคปริยาปนฺนํฯ มคฺคสนฺนิสฺสิตนฺติ อโตฺถฯ

๒๘๕. **ปีติสโมฺพชฺฌโงฺค**ติ เอตฺถ ปีติ เอว สโมฺพชฺฌโงฺคติ ปีติสโมฺพชฺฌโงฺคฯ ตตฺถ โพธิยา โพธิสฺส วา อโงฺคติ โพชฺฌโงฺคฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – ยา อยํ ธมฺมสามคฺคี ยาย โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ อุปฺปชฺชมานาย ลีนุทฺธจฺจปติฏฺฐานายูหนกามสุขตฺตกิลมถานุโยคอุเจฺฉทสสฺสตาภินิเวสาทีนํ อเนเกสํ อุปทฺทวานํ ปฏิปกฺขภูตาย สติธมฺมวิจยวีริยปีติปสฺสทฺธิสมาธิอุเปกฺขาสงฺขาตาย ธมฺมสามคฺคิยา อริยสาวโก พุชฺฌตีติ กตฺวา โพธีติ วุจฺจติฯ พุชฺฌตีติ กิเลสสนฺตานนิทฺทาย อุฏฺฐหติ, จตฺตาริ วา อริยสจฺจานิ ปฏิวิชฺฌติ, นิพฺพานเมว วา สจฺฉิกโรติฯ ตสฺสา ธมฺมสามคฺคีสงฺขาตาย โพธิยา อโงฺคติปิ โพชฺฌโงฺค, ฌานงฺคมคฺคงฺคาทีนิ วิยฯ โยเปส ยถาวุตฺตปฺปการาย เอตาย ธมฺมสามคฺคิยา พุชฺฌตีติ กตฺวา อริยสาวโก โพธีติ วุจฺจติ, ตสฺส โพธิ

สฺส อโงฺคติปิ โพชฺฌโงฺค; เสนงฺครถงฺคาทโย วิยฯ เตนาหุ อฏฺฐกถาจริยา – ‘‘พุชฺฌนกสฺส ปุคฺคลสฺส องฺคาติ วา โพชฺฌงฺคา’’ติ (วิภ. อฏฺฐ. ๔๖๖; สํ. นิ. อฏฺฐ. ๓.๕.๑๘๒)ฯ

อปิจ ‘‘โพชฺฌงฺคาติ เกนเฏฺฐน โพชฺฌงฺคา? โพธาย สํวตฺตนฺตีติ โพชฺฌงฺคา, พุชฺฌนฺตีติ โพชฺฌงฺคา, อนุพุชฺฌนฺตีติ โพชฺฌงฺคา, ปฏิพุชฺฌนฺตีติ โพชฺฌงฺคา, สมฺพุชฺฌนฺตีติ โพชฺฌงฺคา’’ติ (ปฏิ. ม. ๒.๑๗) อิมินา ปฏิสมฺภิทานเยนาปิ โพชฺฌงฺคโตฺถ เวทิตโพฺพฯ ปสโตฺถ สุนฺทโร วา โพชฺฌโงฺคติ สโมฺพชฺฌโงฺคฯ เอวํ ปีติ เอว สโมฺพชฺฌโงฺค ปีติสโมฺพชฺฌโงฺคติฯ จิเตฺตกคฺคตานิเทฺทสาทีสุปิ อิมินาว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

๒๙๖. **เตสํ ธมฺมาน**นฺติ เย ตสฺมิํ สมเย ปฏิเวธํ คจฺฉนฺติ จตุสจฺจธมฺมา, เตสํ ธมฺมานํฯ **อนญฺญาตาน**นฺติ กิญฺจาปิ ปฐมมเคฺคน เต ธมฺมา ญาตา นาม โหนฺติ, ยถา ปน ปกติยา อนาคตปุพฺพํ วิหารํ อาคนฺตฺวา วิหารมเชฺฌ ฐิโตปิ ปุคฺคโล ปกติยา อนาคตภาวํ อุปาทาย ‘อนาคตปุพฺพํ ฐานํ อาคโตมฺหี’ติ วทติ, ยถา จ ปกติยา อปิฬนฺธปุพฺพํ มาลํ ปิฬนฺธิตฺวา, อนิวตฺถปุพฺพํ วตฺถํ นิวาเสตฺวา, อภุตฺตปุพฺพํ โภชนํ ภุญฺชิตฺวา, ปกติยา อภุตฺตภาวํ อุปาทาย อภุตฺตปุพฺพํ โภชนํ ภุโตฺตมฺหีติ วทติ, เอวมิธาปิ ยสฺมา ปกติยา อิมินา ปุคฺคเลน อิเม ธมฺมา น ญาตปุพฺพา ตสฺมา อนญฺญาตานนฺติ วุตฺตํฯ อทิฏฺฐาทีสุปิ เอเสว นโยฯ ตตฺถ **อทิฏฺฐาน**นฺติ อิโต ปุเพฺพ ปญฺญาจกฺขุนา อทิฏฺฐานํฯ **อปฺปตฺตาน**นฺติ อธิคมนวเสน อปฺปตฺตานํฯ **อวิทิตาน**นฺติ ญาเณน อปากฏกตานํฯ **อสจฺฉิกตาน**นฺติ อปจฺจกฺขกตานํฯ **สจฺฉิกิริยายา**ติ ปจฺจกฺขกรณตฺถํฯ ยถา จ อิมินา ปเทน, เอวํ เสเสหิปิ สทฺธิํ อนญฺญาตานํ ญาณาย, อทิฏฺฐานํ ทสฺสนาย, อปฺปตฺตานํ ปตฺติยา, อวิทิตานํ เวทายาติ โยชนา กาตพฺพาฯ

๒๙๙. **จตูหิ วจีทุจฺจริเตหี**ติอาทีสุ วจีติ วจีวิญฺญตฺติ เวทิตพฺพาฯ ติณฺณํ โทสานํ เยน เกนจิ ทุฏฺฐานิ จริตานีติ ทุจฺจริตานิฯ วจีโต ปวตฺตานิ ทุจฺจริตานิ วจีทุจฺจริตานิ, วจิยา วา นิปฺผาทิตานิ ทุจฺจริตานิ วจีทุจฺจริตานิฯ เตหิ **วจีทุจฺจริเตหิ**ฯ อารกา รมตีติ **อารติ**ฯ วินา เตหิ รมตีติ **วิรติ**ฯ ตโต ตโต ปฏินิวตฺตาว หุตฺวา เตหิ วินา รมตีติ **ปฏิวิรติ**ฯ อุปสคฺควเสน วา ปทํ วฑฺฒิตํฯ สพฺพมิทํ โอรมณภาวเสฺสวาธิวจนํฯ เวรํ มณติ, วินาเสตีติ **เวรมณี**ฯ อิทมฺปิ โอรมณเสฺสว เววจนํฯ ยาย ปน เจตนาย มุสาวาทาทีนิ ภาสมาโน กโรติ นาม, อยํ โลกุตฺตรมคฺควิรติฯ อุปฺปชฺชิตฺวา ตํ กิริยํ กาตุํ น เทติ, กิริยาปถํ ปจฺฉินฺทตีติ **อกิริยา**ฯ ตถา ตํ กรณํ กาตุํ น เทติ, กรณปถํ ปจฺฉินฺทตีติ **อกรณํ**ฯ ยาย จ เจตนาย จตุพฺพิธํ วจีทุจฺจริตํ ภาสมาโน อชฺฌาปชฺชติ นาม, อยํ อุปฺปชฺชิตฺวา ตถา อชฺฌาปชฺชิตุํ น เทตีติ **อนชฺฌาปตฺติ**ฯ

เวลาอนติกฺกโมติ เอตฺถ ‘‘ตาย เวลายา’’ติอาทีสุ (ที. นิ. ๒.๑๕๔; มหาว. ๑-๓; อุทา. ๑ อาทโย) ตาว กาโล เวลาติ อาคโตฯ ‘‘อุรุเวลายํ วิหรตี’’ติ (มหาว. ๑; สํ. นิ. ๑.๑๓๗) เอตฺถ ราสิฯ ‘‘ฐิตธโมฺม เวลํ นาติวตฺตตี’’ติ (จูฬว. ๓๘๔; อ. นิ. ๘.๑๙; อุทา. ๔๕) เอตฺถ สีมาฯ อิธาปิ สีมาวฯ อนติกฺกมนียเฏฺฐน หิ จตฺตาริ วจีสุจริตานิ เวลาติ อธิเปฺปตานิฯ อิติ ยาย เจตนาย จตฺตาริ วจีทุจฺจริตานิ ภาสมาโน เวลํ อติกฺกมติ นาม, อยํ อุปฺปชฺชิตฺวา ตํ เวลํ อติกฺกมิตุํ น เทตีติ เวลาอนติกฺกโมติ วุตฺตาฯ เวลายตีติ วา เวลา, จลยติ วิทฺธํเสตีติ อโตฺถฯ กิํ เวลายติ? จตุพฺพิธํ วจีทุจฺจริตํฯ อิติ เวลายนโต ‘เวลา’ฯ ปุริสสฺส ปน หิตสุขํ อนติกฺกมิตฺวา วตฺตตีติ ‘อนติกฺกโม’ฯ เอวเมตฺถ ปททฺวยวเสนาปิ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

เสตุํ หนตีติ **เสตุฆาโต;** จตุนฺนํ วจีทุจฺจริตานํ ปทฆาโต ปจฺจยฆาโตติ อโตฺถฯ ปจฺจโย หิ อิธ เสตูติ อธิเปฺปโตฯ ตตฺรายํ วจนโตฺถ – ราคาทิโก จตุนฺนํ วจีทุจฺจริตานํ ปจฺจโย วฏฺฏสฺมิํ ปุคฺคลํ สิโนติ พนฺธตีติ เสตุฯ เสตุสฺส ฆาโต เสตุฆาโตฯ วจีทุจฺจริตปจฺจยสมุคฺฆาฏิกาย วิรติ

ยา เอตํ อธิวจนํฯ อยํ ปน สมฺมาวาจาสงฺขาตา วิรติ ปุพฺพภาเค นานาจิตฺเตสุ ลพฺภติฯ อเญฺญเนว หิ จิตฺเตน มุสาวาทา วิรมติ, อเญฺญน เปสุญฺญาทีหิฯ โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ ปน เอกจิตฺตสฺมึเยว ลพฺภติฯ จตุพฺพิธาย หิ วจีทุจฺจริตเจตนาย ปทปจฺเฉทํ กุรุมานา มคฺคงฺคํ ปูรยมานา เอกาว วิรติ อุปฺปชฺชติฯ

๓๐๐. **กายทุจฺจริเตหี**ติ กายโต ปวตฺเตหิ กาเยน วา นิปฺผาทิเตหิ ปาณาติปาตาทีหิ ทุจฺจริเตหิฯ เสสํ ปุริมนเยเนว เวทิตพฺพํฯ อยมฺปิ สมฺมากมฺมนฺตสงฺขาตา วิรติ ปุพฺพภาเค นานาจิตฺเตสุ ลพฺภติฯ อเญฺญเนว หิ จิตฺเตน ปาณาติปาตา วิรมติ, อเญฺญน อทินฺนาทานมิจฺฉาจาเรหิฯ โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ ปน เอกจิตฺตสฺมึเยว ลพฺภติฯ ติวิธาย หิ กายทุจฺจริตเจตนาย ปทปจฺเฉทํ กุรุมานา มคฺคงฺคํ ปูรยมานา เอกาว วิรติ อุปฺปชฺชติฯ

๓๐๑. สมฺมาอาชีวนิเทฺทเส **อกิริยา**ติอาทีสุ ยาย เจตนาย มิจฺฉาชีวํ อาชีวมาโน กิริยํ กโรติ นาม, อยํ อุปฺปชฺชิตฺวา ตํ กิริยํ กาตุํ น เทตีติ อกิริยาติฯ อิมินา นเยน โยชนา เวทิตพฺพาฯ อาชีโว จ นาเมส ปาฏิเยโกฺก นตฺถิ, วาจากมฺมเนฺตสุ คหิเตสุ คหิโตว โหติ, ตปฺปกฺขิกตฺตาฯ ธุวปฏิเสวนวเสน ปนายํ ตโต นีหริตฺวา ทสฺสิโตติฯ เอวํ สเนฺต สมฺมาอาชีโว สกิจฺจโก น โหติ, อฏฺฐ มคฺคงฺคานิ น ปริปูเรนฺติ, ตสฺมา สมฺมาอาชีโว สกิจฺจโก กาตโพฺพ, อฏฺฐ มคฺคงฺคานิ ปริปูเรตพฺพานีติฯ ตตฺรายํ นโย – อาชีโว นาม ภิชฺชมาโน กายวจีทฺวาเรสฺเวว ภิชฺชติฯ มโนทฺวาเร อาชีวเภโท นาม นตฺถิฯ ปูรยมาโนปิ ตสฺมึเยว ทฺวารทฺวเย ปูรติฯ มโนทฺวาเร อาชีวปูรณํ นาม นตฺถิฯ กายทฺวาเร ปน วีติกฺกโม อาชีวเหตุโกปิ อตฺถิ นอาชีวเหตุโกปิฯ ตถา วจีทฺวาเรฯ

ตตฺถ ยํ ราชราชมหามตฺตา ขิฑฺฑาปสุตา สูรภาวํ ทเสฺสนฺตา มิควธํ วา ปนฺถทุหนํ วา ปรทารวีติกฺกมํ วา กโรนฺติ, อิทํ อกุสลํ กายกมฺมํ นามฯ ตโต วิรติปิ ‘สมฺมากมฺมโนฺต’ นามฯ ยํ ปน นอาชีวเหตุกํ จตุพฺพิธํ วจีทุจฺจริตํ ภาสนฺติ, อิทํ อกุสลํ วจีกมฺมํ นามฯ ตโต วิรติปิ ‘สมฺมาวาจา’ นามฯ

ยํ ปน อาชีวเหตุ เนสาทมจฺฉพนฺธาทโย ปาณํ หนนฺติ, อทินฺนํ อาทิยนฺติ, มิจฺฉาจารํ จรนฺติ, อยํ มิจฺฉาชีโว นามฯ ตโต วิรติ ‘สมฺมาอาชีโว’ นามฯ ยมฺปิ ลญฺชํ คเหตฺวา มุสา ภณนฺติ, เปสุญฺญผรุสสมฺผปฺปลาเป ปวเตฺตนฺติ, อยมฺปิ มิจฺฉาชีโว นามฯ ตโต วิรติ สมฺมาอาชีโว นามฯ

มหาสีวเตฺถโร ปนาห – ‘กายวจีทฺวาเรสุปิ วีติกฺกโม อาชีวเหตุโก วา โหตุ โน วา อาชีวเหตุโก, อกุสลํ กายกมฺมํ วจีกมฺมเนฺตฺวว สงฺขฺยํ คจฺฉติฯ ตโต วิรติปิ สมฺมากมฺมโนฺต สมฺมาวาจาเตฺวว วุจฺจตี’ติฯ ‘อาชีโว กุหิ’นฺติ วุเตฺต ปน ‘ตีณิ กุหนวตฺถูนิ นิสฺสาย จตฺตาโร ปจฺจเย อุปฺปาเทตฺวา เตสํ ปริโภโค’ติ อาหฯ อยํ ปน โกฏิปฺปโตฺต มิจฺฉาชีโวฯ ตโต วิรติ สมฺมาอาชีโว นามฯ

อยมฺปิ สมฺมาอาชีโว ปุพฺพภาเค นานาจิตฺเตสุ ลพฺภติ, อเญฺญเนว หิ จิตฺเตน กายทฺวารวีติกฺกมา วิรมติ, อเญฺญน วจีทฺวารวีติกฺกมาฯ โลกุตฺตรมคฺคกฺขเณ ปน เอกจิตฺตสฺมึเยว ลพฺภติฯ กายวจีทฺวาเรสุ หิ สตฺตกมฺมปถวเสน อุปฺปนฺนาย มิจฺฉาชีวสงฺขาตาย ทุสฺสีลฺยเจตนาย ปทปจฺเฉทํ กุรุมานา มคฺคงฺคํ ปูรยมานา เอกาว วิรติ อุปฺปชฺชตีติฯ อยํ นิเทฺทสวาเร วิเสโสฯ

ยํ ปเนตํ อินฺทฺริเยสุ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ วฑฺฒิตํ, มคฺคเงฺคสุ จ สมฺมาวาจาทีนิ, เตสํ วเสน สงฺคหวาเร ‘‘นวินฺทฺริยานิ, อฏฺฐงฺคิโก มโคฺค’’ติ วุตฺตํฯ สุญฺญตวาโร ปากติโกเยวา

ติฯ อยํ ตาว สุทฺธิกปฏิปทาย วิเสโสฯ

๓๔๓. อิโต ปรํ สุทฺธิกสุญฺญตา สุญฺญตปฏิปทา สุทฺธิกอปฺปณิหิตา อปฺปณิหิตปฏิปทาติ อยํ เทสนาเภโท โหติฯ ตตฺถ **สุญฺญต**นฺติ โลกุตฺตรมคฺคสฺส นามํฯ โส หิ อาคมนโต สคุณโต อารมฺมณโตติ ตีหิ การเณหิ นามํ ลภติฯ กถํ? อิธ ภิกฺขุ อนตฺตโต อภินิวิสิตฺวา อนตฺตโต สงฺขาเร ปสฺสติฯ ยสฺมา ปน อนตฺตโต ทิฏฺฐมตฺเตเนว มคฺควุฏฺฐานํ นาม น โหติ, อนิจฺจโตปิ ทุกฺขโตปิ ทฏฺฐุเมว วฏฺฏติ, ตสฺมา ‘อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’ติ ติวิธํ อนุปสฺสนํ อาโรเปตฺวา สมฺมสนฺโต จรติฯ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา ปนสฺส เตภูมเกปิ สงฺขาเร สุญฺญโตว ปสฺสติฯ อยํ วิปสฺสนา สุญฺญตา นาม โหติฯ สา อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส ‘สุญฺญต’นฺติ นามํ เทติฯ เอวํ มโคฺค ‘อาคมนโต’ สุญฺญตนามํ ลภติฯ ยสฺมา ปน โส ราคาทีหิ สุโญฺญ ตสฺมา ‘สคุเณเนว’ สุญฺญตนามํ ลภติฯ นิพฺพานมฺปิ ราคาทีหิ สุญฺญตฺตา สุญฺญตนฺติ วุจฺจติฯ ตํ อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนตฺตา มโคฺค ‘อารมฺมณโต’ สุญฺญตนามํ ลภติฯ

ตตฺถ สุตฺตนฺติกปริยาเยน สคุณโตปิ อารมฺมณโตปิ นามํ ลภติฯ ปริยายเทสนา เหสาฯ อภิธมฺมกถา ปน นิปฺปริยายเทสนาฯ ตสฺมา อิธ สคุณโต วา อารมฺมณโต วา นามํ น ลภติ, อาคมนโตว ลภติฯ อาคมนเมว หิ ธุรํฯ ตํ ทุวิธํ โหติ – วิปสฺสนาคมนํ มคฺคาคมนนฺติฯ ตตฺถ มคฺคสฺส อาคตฏฺฐาเน วิปสฺสนาคมนํ ธุรํ, ผลสฺส อาคตฏฺฐาเน มคฺคาคมนํ ธุรํฯ อิธ มคฺคสฺส อาคตตฺตา วิปสฺสนาคมนเมว ธุรํ ชาตํฯ

๓๕๐. **อปฺปณิหิต**นฺติ, เอตฺถาปิ อปฺปณิหิตนฺติ มคฺคเสฺสว นามํฯ อิทมฺปิ นามํ มโคฺค ตีเหว การเณหิ ลภติฯ กถํ? อิธ ภิกฺขุ อาทิโตว ทุกฺขโต อภินิวิสิตฺวา ทุกฺขโตว สงฺขาเร ปสฺสติฯ ยสฺมา ปน ทุกฺขโต ทิฏฺฐมตฺเตเนว มคฺควุฏฺฐานํ นาม น โหติ, อนิจฺจโตปิ อนตฺตโตปิ ทฏฺฐุเมว วฏฺฏติ, ตสฺมา อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตา’ติ ติวิธํ อนุปสฺสนํ อาโรเปตฺวา สมฺมสนฺโต จรติฯ วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนา ปนสฺส เตภูมกสงฺขาเรสุ ปณิธึ โสเสตฺวา ปริยาทิยิตฺวา วิสฺสเชฺชติฯ อยํ วิปสฺสนา อปฺปณิหิตา นาม โหติฯ สา อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส ‘อปฺปณิหิต’นฺติ นามํ เทติฯ เอวํ มโคฺค ‘อาคมนโต’ อปฺปณิหิตนามํ ลภติฯ ยสฺมา ปน ตตฺถ ราคโทสโมหปณิธโย นตฺถิ, ตสฺมา ‘สคุเณเนว’ อปฺปณิหิตนามํ ลภติฯ นิพฺพานมฺปิ เตสํ ปณิธีนํ อภาวา อปฺปณิหิตนฺติ วุจฺจติฯ ตํ อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนตฺตา มโคฺค อปฺปณิหิตนามํ ลภติฯ

ตตฺถ สุตฺตนฺติกปริยาเยน สคุณโตปิ อารมฺมณโตปิ นามํ ลภติฯ ปริยายเทสนา เหสา ฯ อภิธมฺมกถา ปน นิปฺปริยายเทสนาฯ ตสฺมา อิธ สคุณโต วา อารมฺมณโต วา นามํ น ลภติ, อาคมนโตว ลภติฯ อาคมนเมว หิ ธุรํฯ ตํ ทุวิธํ โหติ – วิปสฺสนาคมนํ มคฺคาคมนนฺติฯ ตตฺถ มคฺคสฺส อาคตฏฺฐาเน วิปสฺสนาคมนํ ธุรํ, ผลสฺส อาคตฏฺฐาเน มคฺคาคมนํ ธุรํฯ อิธ มคฺคสฺส อาคตตฺตา วิปสฺสนาคมนเมว ธุรํ ชาตํฯ

นนุ จ สุญฺญโต อนิมิโตฺต อปฺปณิหิโตติ ตีณิ มคฺคสฺส นามานิ? ยถาห – ‘‘ตโยเม, ภิกฺขเว, วิโมกฺขา – สุญฺญโต วิโมโกฺข, อนิมิโตฺต วิโมโกฺข, อปฺปณิหิโต วิโมโกฺข’’ติ (ปฏิ. ม. ๑.๒๐๙)ฯ เตสุ อิธ เทฺว มเคฺค คเหตฺวา อนิมิโตฺต กสฺมา น คหิโตติ? อาคมนาภาวโตฯ อนิมิตฺตวิปสฺสนา หิ สยํ อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ ทาตุํ น สโกฺกติฯ สมฺมาสมฺพุโทฺธ ปน อตฺตโน ปุตฺตสฺส ราหุลเตฺถรสฺสฯ

‘‘อนิมิตฺตญฺจ ภาเวหิ, มานานุสยมุชฺชห;
ตโต มานาภิสมยา, อุปสโนฺต จริสฺสสี’’ติฯ (สุ. นิ. ๓๔๔);

อนิมิตฺตวิปสฺสนํ กเถสิฯ วิปสฺสนา หิ นิจฺจนิมิตฺตํ ธุวนิมิตฺตํ สุขนิมิตฺตํ อตฺตนิมิตฺตญฺจ อุคฺฆาเฏติฯ ตสฺมา อนิมิตฺตาติ กถิตาฯ สา จ กิญฺจาปิ ตํ นิมิตฺตํ อุคฺฆาเฏติ, สยํ ปน นิมิตฺตธมฺเมสุ จรตีติ สนิมิตฺตาว โหติฯ ตสฺมา สยํ อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ ทาตุํ น สโกฺกติฯ

อปโร นโย – อภิธมฺเม นาม ปรมตฺถเทสนาฯ อนิมิตฺตมคฺคสฺส จ ปรมตฺถโต เหตุเวกลฺลเมว โหติฯ กถํ? อนิจฺจานุปสฺสนาย หิ วเสน อนิมิตฺตวิโมโกฺข กถิโตฯ เตน จ วิโมเกฺขน สทฺธินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติฯ ตํ อริยมเคฺค เอกงฺคมฺปิ น โหติ, อมคฺคงฺคตฺตา อตฺตโน มคฺคสฺส ปรมตฺถโต นามํ ทาตุํ น สโกฺกติฯ อิตเรสุ ปน ทฺวีสุ อนตฺตานุปสฺสนาย ตาว วเสน สุญฺญตวิโมโกฺข, ทุกฺขานุปสฺสนาย วเสน อปฺปณิหิตวิโมโกฺข กถิโตฯ เตสุ สุญฺญตวิโมเกฺขน ปญฺญินฺทฺริยํ อธิมตฺตํ โหติ, อปฺปณิหิตวิโมเกฺขน สมาธินฺทฺริยํฯ ตานิ อริยมคฺคสฺส องฺคตฺตา อตฺตโน มคฺคสฺส ปรมตฺถโต นามํ ทาตุํ สโกฺกนฺติฯ มคฺคารมฺมณตฺติเกปิ หิ มคฺคาธิปติธมฺมวิภชเน ฉนฺทจิตฺตานํ อธิปติกาเล เตสํ ธมฺมานํ อมคฺคงฺคตฺตาว มคฺคาธิปติภาโว น วุโตฺตฯ เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตพฺพนฺติฯ อยเมตฺถ อฏฺฐกถามุตฺตโก เอกสฺส อาจริยสฺส มติวินิจฺฉโยฯ

เอวํ สพฺพถาปิ อนิมิตฺตวิปสฺสนา สยํ อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ ทาตุํ น สโกฺกตีติ อนิมิตฺตมโคฺค น คหิโตฯ เกจิ ปน ‘อนิมิตฺตมโคฺค อาคมนโต นามํ อลภโนฺตปิ สุตฺตนฺตปริยาเยน สคุณโต จ อารมฺมณโต จ นามํ ลภตี’ติ อาหํสุฯ เต อิทํ วตฺวา ปฏิกฺขิตฺตา – อนิมิตฺตมเคฺค สคุณโต จ อารมฺมณโต จ นามํ ลภเนฺต สุญฺญตอปฺปณิหิตมคฺคาปิ สคุณโตเยว อารมฺมณโตเยว จ อิธ นามํ ลเภยฺยุํฯ น ปน ลภนฺติฯ กึ การณา? อยญฺหิ มโคฺค นาม ทฺวีหิ การเณหิ นามํ ลภติ – สรสโต จ ปจฺจนีกโต จ; สภาวโต จ ปฏิปกฺขโต จาติ อโตฺถฯ ตตฺถ สุญฺญตอปฺปณิหิตมคฺคา สรสโตปิ ปจฺจนีกโตปิ นามํ ลภนฺติฯ สุญฺญตอปฺปณิหิตมคฺคา หิ ราคาทีหิ สุญฺญา, ราคปณิธิอาทีหิ จ อปฺปณิหิตาติ เอวํ ‘สรสโต’ นามํ ลภนฺติฯ สุญฺญโต จ อตฺตาภินิเวสสฺส ปฏิปโกฺข, อปฺปณิหิโต ปณิธิสฺสาติ เอวํ ‘ปจฺจนีกโต’ นามํ ลภนฺติฯ อนิมิตฺตมโคฺค ปน ราคาทินิมิตฺตานํ นิจฺจนิมิตฺตาทีนญฺจ อภาเวน สรสโตว นามํ ลภติ, โน ปจฺจนีกโตฯ น หิ โส สงฺขารนิมิตฺตารมฺมณาย อนิจฺจานุปสฺสนาย ปฏิปโกฺขฯ อนิจฺจานุปสฺสนา ปนสฺส อนุโลมภาเว ฐิตาติฯ สพฺพถาปิ อภิธมฺมปริยาเยน อนิมิตฺตมโคฺค นาม นตฺถีติฯ

สุตฺตนฺติกปริยาเยน ปเนส เอวํ อาหริตฺวา ทีปิโต – ยสฺมิญฺหิ วาเร มคฺควุฏฺฐานํ โหติ, ตีณิ ลกฺขณานิ เอกาวชฺชเนน วิย อาปาถมาคจฺฉนฺติ, ติณฺณญฺจ เอกโต อาปาถคมนํ นาม นตฺถิฯ กมฺมฏฺฐานสฺส ปน วิภูตภาวทีปนตฺถํ เอวํ วุตฺตํฯ อาทิโต หิ ยตฺถ กตฺถจิ อภินิเวโส โหตุ, วุฏฺฐานคามินี ปน วิปสฺสนา ยํ ยํ สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐาติ ตสฺส ตเสฺสว วเสน อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ เทติฯ กถํ? อนิจฺจาทีสุ หิ ยตฺถ กตฺถจิ อภินิวิสิตฺวา อิตรมฺปิ ลกฺขณทฺวยํ ทฏฺฐุํ วฏฺฏติ เอวฯ เอกลกฺขณทสฺสนมเตฺตเนว หิ มคฺควุฏฺฐานํ นาม น โหติ, ตสฺมา อนิจฺจโต อภินิวิโฏฺฐ ภิกฺขุ น เกวลํ อนิจฺจโตว วุฏฺฐาติ, ทุกฺขโตปิ อนตฺตโตปิ วุฏฺฐาติเยวฯ ทุกฺขโต อนตฺตโต อภินิวิเฏฺฐปิ เอเสว นโยฯ อิติ อาทิโต ยตฺถ กตฺถจิ อภินิเวโส โหตุ, วุฏฺฐานคามินี ปน วิปสฺสนา ยํ ยํ สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐาติ ตสฺส ตเสฺสว วเสน อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน มคฺคสฺส นามํ เทติฯ ตตฺถ อนิจฺจโต วุฏฺฐหนฺตสฺส มโคฺค อนิมิโตฺต นาม โหติ, ทุกฺขโต วุฏฺฐหนฺตสฺส อปฺปณิหิโต, อนตฺตโต วุฏฺฐหนฺตสฺส สุญฺญโตติฯ เอวํ สุตฺตนฺตปริยาเยน อาหริตฺวา ทีปิโตฯ

วุฏฺฐานคามินี ปน วิปสฺสนา กิมารมฺมณาติ? ลกฺขณารมฺมณาติฯ ลกฺขณํ นาม ปญฺญตฺติคติกํ น วตฺตพฺพธมฺมภูตํฯ โย ปน อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลกฺเขติ, ตสฺส ปญฺจกฺขนฺธา กเณฺฐ พทฺธกุณปํ วิย โหนฺติฯ สงฺขารารมฺมณเมว ญาณํ สงฺขารโต วุฏฺฐาติฯ ยถา หิ เอโก ภิกฺขุ ปตฺตํ กิณิตุกาโม ปตฺตวาณิเชน ปตฺตํ อาภตํ ทิสฺวา หฏฺฐปหฏฺโฐ คณฺหิสฺสามีติ จินฺเตตฺวา วีมํสมาโน ตีณิ ฉิทฺทานิ ปเสฺสยฺย, โส น ฉิเทฺทสุ นิราลโย โหติ, ปเตฺต ปน นิราลโย โหติ; เอวเมว ตีณิ ลกฺขณานิ สลฺลเกฺขตฺวา สงฺขาเรสุ นิราลโย โหติฯ สงฺขารารมฺมเณเนว ญาเณน สงฺขารโต วุฏฺฐาตีติ เวทิตพฺพํฯ ทุโสฺสปมายปิ เอเสว นโยฯ

อิติ ภควา โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเชโนฺต สุทฺธิกปฏิปทาย จตุกฺกนยํ ปญฺจกนยนฺติ เทฺวปิ นเย อาหริฯ ตถา สุทฺธิกสุญฺญตาย สุญฺญตปฏิปทาย สุทฺธิกอปฺปณิหิตาย อปฺปณิหิตปฏิปทายาติฯ กสฺมา เอวํ อาหรีติ? ปุคฺคลชฺฌาสเยน เจว เทสนาวิลาเสน จฯ ตทุภยมฺปิ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ เอวํ **โลกุตฺตรํ ฌานํ ภาเวตี**ติ เอตฺถ สุทฺธิกปฏิปทาย จตุกฺกปญฺจกวเสน เทฺว นยา, ตถา เสเสสูติ สเพฺพสุปิ ปญฺจสุ โกฏฺฐาเสสุ ทส นยา ภาชิตาฯ

โลกุตฺตรกุสลํ ปกิณฺณกกถา

ตตฺริทํ ปกิณฺณกํ –

อชฺฌตฺตญฺจ พหิทฺธา จ, รูปารูเปสุ ปญฺจสุ;
สตฺตฏฺฐงฺคปริณามํ, นิมิตฺตํ ปฏิปทาปตีติฯ

โลกุตฺตรมโคฺค หิ อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตํ วุฏฺฐาติ , อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วุฏฺฐาติ, พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตํ วุฏฺฐาติฯ รูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ, รูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติฯ อรูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ, อรูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ, เอกปฺปหาเรเนว ปญฺจหิ ขเนฺธหิ วุฏฺฐาติฯ

‘**สตฺตฏฺฐงฺคปริณาม**’นฺติ โส ปเนส มโคฺค อฏฺฐงฺคิโกปิ โหติ สตฺตงฺคิโกปิฯ โพชฺฌงฺคาปิ สตฺต วา โหนฺติ ฉ วาฯ ฌานํ ปน ปญฺจงฺคิกํ วา โหติ จตุรงฺคิกํ วา; ติวงฺคิกํ วา ทุวงฺคิกํ วาฯ เอวํ สตฺตอฏฺฐาทีนํ องฺคานํ ปริณาโม เวทิตโพฺพติ อโตฺถฯ

‘**นิมิตฺตํ ปฏิปทาปตี**’ติ นิมิตฺตนฺติ ยโต วุฏฺฐานํ โหติ; ‘ปฏิปทาปตี’ติ ปฏิปทาย จ อธิปติโน จ จลนาจลนํ เวทิตพฺพํฯ

ตตฺถ อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตํ วุฏฺฐาตีติอาทีสุ ตาว อิเธกโจฺจ อาทิโตว อชฺฌตฺตํ ปญฺจสุ ขเนฺธสุ อภินิวิสติ, อภินิวิสิตฺวา เต อนิจฺจาทิโต ปสฺสติ, ยสฺมา ปน น สุทฺธอชฺฌตฺตทสฺสนมเตฺตเนว มคฺควุฏฺฐานํ โหติ, พหิทฺธาปิ ทฏฺฐพฺพเมว, ตสฺมา ปรสฺส ขเนฺธปิ อนุปาทินฺนสงฺขาเรปิ อนิจฺจํ ทุกฺขมนตฺตาติ ปสฺสติฯ โส กาเลน อชฺฌตฺตํ สมฺมสติ กาเลน พหิทฺธาติฯ ตเสฺสวํ สมฺมสโต อชฺฌตฺตํ สมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มเคฺคน สทฺธึ ฆฏิยติฯ เอวํ อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา อชฺฌตฺตํ วุฏฺฐาติ นามฯ สเจ ปนสฺส พหิทฺธา สมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มเคฺคน สทฺธึ ฆฏิยติ, เอวํ อชฺฌตฺตํ อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา วุฏฺฐาติ นามฯ เอเสว นโย พหิทฺธา อภินิวิสิตฺวา พหิทฺธา จ อชฺฌตฺตญฺจ วุฏฺฐาเนปิฯ

อปโร อาทิโตว รูเป อภินิวิสติ อภินิวิสิตฺวา ภูตรูปญฺจ อุปาทารูปญฺจ ปริจฺฉินฺทิตฺวา อนิจฺจาทิโต ปสฺสติ, ยสฺมา ปน น สุทฺธรูปทสฺสนมเตฺตเนว วุฏฺฐานํ โหติ อรูปมฺปิ ทฏฺฐพฺพเมว, ตสฺ

มา ตํ รูปํ อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนํ เวทนํ สญฺญํ สงฺขาเร วิญฺญาณญฺจ อิทํ อรูปนฺติ ปริจฺฉินฺทิตฺวา อนิจฺจาทิโต ปสฺสติฯ โส กาเลน รูปํ สมฺมสติ กาเลน อรูปํฯ ตเสฺสวํ สมฺมสโต รูปสมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มเคฺคน สทฺธึ ฆฏิยติฯ เอวํ รูเป อภินิวิสิตฺวา รูปา วุฏฺฐาติ นามฯ สเจปนสฺส อรูปสมฺมสนกาเล วิปสฺสนา มเคฺคน สทฺธึ ฆฏิยติ, เอวํ รูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา วุฏฺฐาติ นามฯ เอส นโย อรูเป อภินิวิสิตฺวา อรูปา จ รูปา จ วุฏฺฐาเนปิฯ

‘‘ยํกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺม’’นฺติ (มหาว. ๑๖; ที. นิ. ๑.๒๙๘) เอวํ อภินิวิสิตฺวา เอวเมว วุฏฺฐานกาเล ปน เอกปฺปหาเรน ปญฺจหิ ขเนฺธหิ วุฏฺฐาติ นามาติฯ อยํ ติกฺขวิปสฺสกสฺส มหาปญฺญสฺส ภิกฺขุโน วิปสฺสนาฯ

ยถา หิ ฉาตชฺฌตฺตสฺส ปุริสสฺส มเชฺฌ คูถปิณฺฑํ ฐเปตฺวา นานคฺครสโภชนปุณฺณํ ปาตึ อุปเนยฺยุํ, โส พฺยญฺชนํ หเตฺถน วิยูหโนฺต ตํ คูถปิณฺฑํ ทิสฺวา ‘กิมิท’นฺติ ปุจฺฉิตฺวา คูถปิโณฺฑติ วุเตฺต ‘ธิ ธิ, อปเนถา’ติ ภเตฺตปิ ปาติยมฺปิ นิราลโย โหติฯ เอวํสมฺปทมิทํ ทฎฺฐพฺพํฯ

โภชนปาติทสฺสนสฺมิญฺหิ ตสฺส อตฺตมนกาโล วิย อิมสฺส ภิกฺขุโน พาลปุถุชฺชนกาเล ปญฺจกฺขเนฺธ ‘อหํ มมา’ติ คหิตกาโลฯ คูถปิณฺฑสฺส ทิฎฺฐกาโล วิย ติณฺณํ ลกฺขณานํ สลฺลกฺขิตกาโลฯ ภเตฺตปิ ปาติยมฺปิ นิราลยกาโล วิย ติกฺขวิปสฺสกสฺส มหาปญฺญสฺส ภิกฺขุโน ‘‘ยํกิญฺจิ สมุทยธมฺมํ สพฺพํ ตํ นิโรธธมฺม’’นฺติ ปญฺจหิ ขเนฺธหิ เอกปฺปหาเรน วุฏฺฐิตกาโล เวทิตโพฺพฯ

‘สตฺตฎฺฐงฺคปริณาม’นฺติ เอตฺถ อยํ วุตฺตปฺปเภโท องฺคปริณาโม ยถา โหติ ตถา เวทิตโพฺพฯ สงฺขารุเปกฺขาญาณเมว หิ อริยมคฺคสฺส โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคฌานงฺควิเสสํ นิยเมติฯ เกจิ ปน เถรา ‘โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคฌานงฺควิเสสํ ปาทกชฺฌานํ นิยเมตี’ติ วทนฺติฯ เกจิ ‘วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา ขนฺธา นิยเมนฺตี’ติ วทนฺติฯ เกจิ ‘ปุคฺคลชฺฌาสโย นิยเมตี’ติ วทนฺติฯ เตสมฺปิ วาเทสุ อยํ สงฺขารุเปกฺขาสงฺขาตา ปุพฺพภาคา วุฏฺฐานคามินิวิปสฺสนาว นิยเมตีติ เวทิตพฺพาฯ

ตตฺรายํ อนุปุพฺพีกถา – วิปสฺสนานิยเมน หิ สุกฺขวิปสฺสกสฺส อุปฺปนฺนมโคฺคปิ สมาปตฺติลาภิโน ฌานํ ปาทกํ อกตฺวา อุปฺปนฺนมโคฺคปิ ปฐมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา ปกิณฺณกสงฺขาเร สมฺมสิตฺวา อุปฺปาทิตมโคฺคปิ ปฐมชฺฌานิโกว โหติฯ สเพฺพสุ สตฺต โพชฺฌงฺคานิ อฎฺฐ มคฺคงฺคานิ ปญฺจ ฌานงฺคานิ โหนฺติฯ เตสญฺหิ ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตาปิ อุเปกฺขาสหคตาปิ หุตฺวา วุฏฺฐานกาเล สงฺขารุเปกฺขาภาวํ ปตฺตา โสมนสฺสสหคตาว โหติฯ

ปญฺจกนเย ทุติยตติยจตุตฺถชฺฌานานิ ปาทกานิ กตฺวา อุปฺปาทิตมเคฺคสุ ยถากฺกเมเนว ฌานํ จตุรงฺคิกํ ติวงฺคิกํ ทุวงฺคิกญฺจ โหติฯ สเพฺพสุ ปน สตฺต มคฺคงฺคานิ โหนฺติ, จตุเตฺถ ฉ โพชฺฌงฺคานิฯ อยํ วิเสโส ปาทกชฺฌานนิยเมน เจว วิปสฺสนานิยเมน จ โหติฯ เตสมฺปิ หิ ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตาปิ อุเปกฺขาสหคตาปิ โหติฯ วุฏฺฐานคามินี โสมนสฺสสหคตาวฯ

ปญฺจมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา นิพฺพตฺติตมเคฺค ปน อุเปกฺขาจิเตฺตกคฺคตาวเสน เทฺว ฌานงฺคานิ โพชฺฌงฺคมคฺคงฺคานิ ฉ สตฺต เจวฯ อยมฺปิ วิเสโส อุภยนิยมวเสน โหติฯ อิมสฺมิญฺหิ นเย ปุพฺพภาควิปสฺสนา โสมนสฺสสหคตา วา อุเปกฺขาสหคตา วา โหติ, วุฏฺฐานคามินี อุเปกฺขาสหคตาวฯ อรูปชฺฌานานิ ปาทกานิ กตฺวา อุปฺปาทิตมเคฺคปิ เอเสว นโยฯ เอวํ ปาทกชฺฌานโต วุฏฺฐาย เย เกจิ สงฺขาเร สมฺมสิตฺวา นิพฺพตฺติตมคฺคสฺส อาสนฺนปเทเส วุฏฺฐิตา สมาปตฺติ อตฺตนา สทิสภาวํ กโรติ, ภูมิวโณฺณ วิย โคธาวณฺณสฺสฯ

ทุติยเตฺถรวาเท ปน ยโต ยโต สมาปตฺติโต วุฏฺฐาย เย เย สมาปตฺติธมฺเม สมฺมสิตฺวา มโคฺค นิพฺพตฺติโต โหติ ตํตํสมาปตฺติสทิโสว โหติ, สมฺมสิตสมาปตฺติสทิโสติ อโตฺถฯ สเจ ปน กามาวจรธเมฺม สมฺมสติ ปฐมชฺฌานิโกว โหติฯ ตตฺราปิ วิปสฺสนานิยโม วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

ตติยเตฺถรวาเท ‘อโห วตาหํ สตฺตงฺคิกํ มคฺคํ ปาปุเณยฺยํ, อฏฺฐงฺคิกํ มคฺคํ ปาปุเณยฺย’นฺติ อตฺตโน อชฺฌาสยานุรูเปน ยํ ยํ ฌานํ ปาทกํ กตฺวา เย วา เย วา ฌานธเมฺม สมฺมสิตฺวา มโคฺค นิพฺพตฺติโต ตํตํฌานสทิโสว โหติฯ ปาทกชฺฌานํ ปน สมฺมสิตชฺฌานํ วา วินา, อชฺฌาสยมเตฺตเนว ตํ น อิชฺฌติฯ สฺวายมโตฺถ **นนฺทโกวาทสุเตฺตน** ทีเปตโพฺพฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ‘‘เสยฺยถาปิ, ภิกฺขเว, ตทหุโปสเถ ปนฺนรเส น โหติ พหุโน ชนสฺส กงฺขา วา วิมติ วา ‘อูโน นุ โข จโนฺท ปุโณฺณ นุ โข จโนฺท’ติ, อถ โข ปุโณฺณ จโนฺทเตฺวว โหติ, เอวเมว โข, ภิกฺขเว, ตา ภิกฺขุนิโย นนฺทกสฺส ธมฺมเทสนาย อตฺตมนา เจว ปริปุณฺณสงฺกปฺปา จฯ ตาสํ, ภิกฺขเว, ปญฺจนฺนํ ภิกฺขุนิสตานํ ยา ปจฺฉิมิกา ภิกฺขุนี สา โสตาปนฺนา อวินิปาตธมฺมา นิยตา สโมฺพธิปรายณา’’ติ (ม. นิ. ๓.๔๑๕)ฯ

ตาสุ หิ ยสฺสา ภิกฺขุนิยา โสตาปตฺติผลสฺส อุปนิสฺสโย, สา โสตาปตฺติผเลเนว ปริปุณฺณสงฺกปฺปา อโหสิ…เป…. ยสฺสา อรหตฺตสฺส อุปนิสฺสโย สา อรหเตฺตเนวฯ เอวเมว อตฺตโน อชฺฌาสยานุรูเปน ยํ ยํ ฌานํ ปาทกํ กตฺวา เย วา เย วา ฌานธเมฺม สมฺมสิตฺวา มโคฺค นิพฺพตฺติโต ตํตํฌานสทิโสว โส โหติฯ ปาทกชฺฌานํ ปน สมฺมสิตชฺฌานํ วา วินา, อชฺฌาสยมเตฺตเนว ตํ น อิชฺฌตีติฯ เอตฺถาปิ จ วิปสฺสนานิยโม วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

ตตฺถ ‘ปาทกชฺฌานเมว นิยเมตี’ติ เอวํวาทึ **ติปิฏกจูฬนาคเตฺถรํ** อเนฺตวาสิกา อาหํสุ – ‘ภเนฺต, ยตฺถ ตาว ปาทกชฺฌานํ อตฺถิ ตตฺถ ตํ นิยเมตุ; ยสฺมึ ปน ปาทกชฺฌานํ นตฺถิ, ตสฺมึ อรูปภเว กึ นิยเมตี’ติ? ‘อาวุโส, ตตฺถปิ ปาทกชฺฌานเมว นิยเมติฯ โย หิ ภิกฺขุ อฏฺฐสมาปตฺติลาภี ปฐมชฺฌานํ ปาทกํ กตฺวา โสตาปตฺติมคฺคผลานิ นิพฺพเตฺตตฺวา อปริหีนชฺฌาโน กาลํ กตฺวา อรูปภเว นิพฺพโตฺต, ปฐมชฺฌานิกาย โสตาปตฺติผลสมาปตฺติยา วุฏฺฐาย วิปสฺสนํ ปฏฺฐเปตฺวา อุปริ ตีณิ มคฺคผลานิ นิพฺพเตฺตติ, ตสฺส ตานิ ปฐมชฺฌานิกาเนว โหนฺติฯ ทุติยชฺฌานิกาทีสุปิ เอเสว นโยฯ อรูเป ติกจตุกฺกชฺฌานํ อุปฺปชฺชติ, ตญฺจ โข โลกุตฺตรํ น โลกิยํฯ เอวํ ตตฺถาปิ ปาทกชฺฌานเมว นิยเมติ อาวุโส’ติฯ ‘สุกถิโต, ภเนฺต, ปโญฺห’ติฯ

‘วิปสฺสนาย อารมฺมณภูตา ขนฺธา นิยเมนฺติ; ยํ ยํ หิ ปญฺจกฺขนฺธํ สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐาติ ตํตํสทิโสว มโคฺค โหตี’ติ วาทึ **โมรวาปิวาสิมหาทตฺตเตฺถร**มฺปิ อเนฺตวาสิกา อาหํสุ ‘ภเนฺต, ตุมฺหากํ วาเท โทโส ปญฺญายติ – รูปํ สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐิตภิกฺขุโน หิ รูปสทิเสน อพฺยากเตน มเคฺคน ภวิตพฺพํ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ นยโต ปริคฺคเหตฺวา วุฏฺฐิตสฺส ตํสทิเสเนว เนวสญฺญานาสญฺญาภาวปฺปเตฺตน มเคฺคน ภวิตพฺพ’นฺติฯ ‘น, อาวุโส, เอวํ โหติฯ โลกุตฺตรมโคฺค หิ อปฺปนํ อปฺปโตฺต นาม นตฺถิ, ตสฺมา รูปํ สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐิตสฺส อฏฺฐงฺคิโก โสมนสฺสสหคตมโคฺค โหติ, เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ สมฺมสิตฺวา วุฏฺฐิตสฺสปิ น สพฺพากาเรน ตาทิโส โหติ, สตฺตงฺคิโก ปน อุเปกฺขาสหคตมโคฺค โหตี’ติฯ

‘ปุคฺคลชฺฌาสโย นิยเมตี’ติวาทิโน **จูฬาภยเตฺถรสฺสา**ปิ วาทํ อาหริตฺวา ติปิฏกจูฬนาคเตฺถรสฺส กถยึสุฯ โส อาห – ‘ยสฺส ตาว ปาทกชฺฌานํ อตฺถิ ตสฺส ปุคฺคลชฺฌาสโย นิยเมตุ, ยสฺส ตํ นตฺถิ ตสฺส กตรชฺฌาสโย นิยเมสฺสติ นิทฺธนสฺส วุฑฺฒิคเวสนกาโล วิย โหตี’ติฯ

ตํ กถํ อาหริตฺวา ติปิฏกจูฬาภยเตฺถรสฺส ปุน กถยิํสุฯ โส ‘ปาทกชฺฌานวโต อิทํ กถิตํ อาวุโส’ติ อาหฯ ยถา ปน ปาทกชฺฌานวโต, สมฺมสิตชฺฌานวโตปิ ตเถว เวทิตพฺพํฯ ปญฺจมชฺฌานโต วุฏฺฐาย หิ ปฐมาทีนิ สมฺมสโต อุปฺปนฺนมโคฺค ปฐมเตฺถรวาเทน ปญฺจมชฺฌานิโกฯ ทุติยวาเทน ปฐมาทิชฺฌานิโก อาปชฺชตีติ เทฺวปิ วาทา วิรุชฺฌนฺติฯ ตติยวาเทน ปเนตฺถ ‘ยํ อิจฺฉติ ตชฺฌานิโก โหตี’ติ เต จ วาทา น วิรุชฺฌนฺติ, อชฺฌาสโย จ สาตฺถโก โหตีติฯ เอวํ ตโยปิ เถรา ปณฺฑิตา พฺยตฺตา พุทฺธิสมฺปนฺนาว ฯ เตน เตสํ วาทํ ตนฺติํ กตฺวา ฐปยิํสุฯ อิธ ปน อตฺถเมว อุทฺธริตฺวา ตโยเปเต วาเท วิปสฺสนาว นิยเมตีติ ทสฺสิตํฯ

อิทานิ ‘นิมิตฺตํ ปฏิปทาปตี’ติ เอตฺถ เอวํ องฺคปริณามวโต มคฺคสฺส อุปฺปาทกาเล โคตฺรภุ กุโต วุฏฺฐาติ? มโคฺค กุโตติ? โคตฺรภุ ตาว นิมิตฺตโต วุฏฺฐาติ, ปวตฺตํ เฉตฺตุํ น สโกฺกติ, เอกโตวุฏฺฐาโน เหสฯ มโคฺค นิมิตฺตโต วุฏฺฐาติ, ปวตฺตมฺปิ ฉินฺทติ อุภโตวุฏฺฐาโน เหสฯ เตสํ อยํ อุปฺปตฺตินโย – ยสฺมิญฺหิ วาเร มคฺควุฏฺฐานํ โหติ, ตสฺมิํ อนุโลมํ เนว เอกํ โหติ, น ปญฺจมํฯ เอกญฺหิ อาเสวนํ น ลภติ, ปญฺจมํ ภวงฺคสฺส อาสนฺนตฺตา ปเวธติฯ ตทา หิ ชวนํ ปติตํ นาม โหติฯ ตสฺมา เนว เอกํ โหติ น ปญฺจมํฯ มหาปญฺญสฺส ปน เทฺว อนุโลมานิ โหนฺติ, ตติยํ โคตฺรภุ, จตุตฺถํ มคฺคจิตฺตํ, ตีณิ ผลานิ, ตโต ภวโงฺคตรณํฯ มชฺฌิมปญฺญสฺส ตีณิ อนุโลมานิ โหนฺติ, จตุตฺถํ โคตฺรภุ, ปญฺจมํ มคฺคจิตฺตํ, เทฺว ผลานิ, ตโต ภวโงฺคตรณํฯ มนฺทปญฺญสฺส จตฺตาริ อนุโลมานิ, โหนฺติ ปญฺจมํ โคตฺรภุ, ฉฏฺฐํ มคฺคจิตฺตํ, สตฺตมํ ผลํ, ตโต ภวโงฺคตรณํฯ ตตฺร มหาปญฺญมนฺทปญฺญานํ วเสน อกเถตฺวา มชฺฌิมปญฺญสฺส วเสน กเถตพฺพํฯ

ยสฺมิญฺหิ วาเร มคฺควุฏฺฐานํ โหติ, ตสฺมิํ กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุเปกฺขาสหคตา มโนทฺวาราวชฺชนํ หุตฺวา วิปสฺสนาโคจเร ขเนฺธ อารมฺมณํ กตฺวา ภวงฺคํ อาวเฏฺฏติฯ ตทนนฺตรํ เตเนว อาวชฺชเนน คหิตกฺขเนฺธ คเหตฺวา อุปฺปชฺชติ ปฐมํ ชวนํ อนุโลมญาณํฯ ตํ เตสุ ขเนฺธสุ อนิจฺจาติ วา ทุกฺขาติ วา อนตฺตาติ วา ปวตฺติตฺวา โอฬาริกํ โอฬาริกํ สจฺจปฏิจฺฉาทกตมํ วิโนเทตฺวา ตีณิ ลกฺขณานิ ภิโยฺย ภิโยฺย ปากฏานิ กตฺวา นิรุชฺฌติฯ ตทนนฺตรํ อุปฺปชฺชติ ทุติยานุโลมํฯ เตสุ ปุริมํ อนาเสวนํฯ ทุติยสฺส ปุริมํ อาเสวนํ โหติฯ ตมฺปิ ลทฺธาเสวนตฺตา ติกฺขํ สูรํ ปสนฺนํ หุตฺวา ตสฺมิํเยวารมฺมเณ เตเนวากาเรน ปวตฺติตฺวา มชฺฌิมปฺปมาณํ สจฺจปฏิจฺฉาทกตมํ วิโนเทตฺวา ตีณิ ลกฺขณานิ ภิโยฺย ภิโยฺย ปากฏานิ กตฺวา นิรุชฺฌติฯ ตทนนฺตรํ อุปฺปชฺชติ ตติยานุโลมํฯ ตสฺส ทุติยํ อาเสวนํ โหติฯ ตมฺปิ ลทฺธาเสวนตฺตา ติกฺขํ สูรํ ปสนฺนํ หุตฺวา ตสฺมิํเยวารมฺมเณ เตเนวากาเรน ปวตฺติตฺวา ตทวเสสํ อณุสหคตํ สจฺจปฏิจฺฉาทกตมํ วิโนเทตฺวา นิรวเสสํ กตฺวา ตีณิ ลกฺขณานิ ภิโยฺย ภิโยฺย ปากฏานิ กตฺวา นิรุชฺฌติฯ เอวํ ตีหิ อนุโลเมหิ สจฺจปฏิจฺฉาทกตเม วิโนทิเต ตทนนฺตรํ อุปฺปชฺชติ โคตฺรภุญาณํ นิพฺพานํ อารมฺมณํ กุรุมานํฯ

ตตฺรายํ อุปมา – เอโก กิร จกฺขุมา ปุริโส นกฺขตฺตโยคํ ชานิสฺสามีติ รตฺติภาเค นิกฺขมิตฺวา จนฺทํ ปสฺสิตุํ อุทฺธํ อุโลฺลเกสิฯ ตสฺส วลาหเกหิ ปฏิจฺฉนฺนตฺตา จโนฺท น ปญฺญายิตฺถฯ อเถโก วาโต อุฏฺฐหิตฺวา ถูลถูเล วลาหเก วิทฺธํเสสิฯ อปโร มชฺฌิเมฯ อปโร สุขุเมฯ ตโต โส ปุริโส วิคตวลาหเก นเภ จนฺทํ ทิสฺวา นกฺขตฺตโยคํ อญฺญาสิฯ

ตตฺถ ตโย วลาหกา วิย สจฺจปฏิจฺฉาทกถูลมชฺฌิมสุขุมกิเลสนฺธการาฯ ตโย วาตา วิย ตีณิ อนุโลมจิตฺตานิฯ จกฺขุมา ปุริโส วิย โคตฺรภุญาณํฯ จโนฺท วิย นิพฺพานํฯ เอเกกสฺส วาตสฺส ยถากฺกเมน วลาหกตฺตยวิทฺธํสนํ วิย เอเกกสฺส อนุโลมจิตฺตสฺส สจฺจปฏิจฺฉาทกตมวิโน

ทนํฯ วิคตวลาหเก นเภ ตสฺส ปุริสสฺส วิสุทฺธจนฺททสฺสนํ วิย วิคเต สจฺจปฏิจฺฉาทเก ตเม โคตฺรภุญฺญาณสฺส สุวิสุทฺธนิพฺพานารมฺมณกรณํฯ

ยเถว หิ ตโย วาตา จนฺทปฏิจฺฉาทเก วลาหเกเยว วิทฺธํเสตุํ สโกฺกนฺติ, น จนฺทํ ทฏฺฐุํ, เอวํ อนุโลมานิ สจฺจปฏิจฺฉาทกตเมเยว วิโนเทตุํ สโกฺกนฺติ, น นิพฺพานํ อารมฺมณํ กาตุํ ฯ ยถา โส ปุริโส จนฺทเมว ทฏฺฐุํ สโกฺกติ น วลาหเก วิทฺธํเสตุํ, เอวํ โคตฺรภุญฺญาณํ นิพฺพานเมว อารมฺมณํ กาตุํ สโกฺกติ น กิเลสตมํ วิโนเทตุํฯ เอวํ อนุโลมํ สงฺขารารมฺมณํ โหติ, โคตฺรภุ นิพฺพานารมฺมณํฯ

ยทิ หิ โคตฺรภุ อนุโลเมน คหิตารมฺมณํ คเณฺหยฺย ปุน อนุโลมํ ตํ อนุพเนฺธยฺยาติ มคฺควุฏฺฐานเมว น ภเวยฺยฯ โคตฺรภุญฺญาณํ ปน อนุโลมสฺส อารมฺมณํ อคฺคเหตฺวา ตํ อปจฺฉโตปวตฺติกํ กตฺวา สยํ อนาวชฺชนมฺปิ สมานํ อาวชฺชนฏฺฐาเน ฐตฺวา เอวํ นิพฺพตฺตาหีติ มคฺคสฺส สญฺญํ ทตฺวา วิย นิรุชฺฌติฯ มโคฺคปิ เตน ทินฺนสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว อวีจิสนฺตติวเสน ตํ ญาณํ อนุพนฺธมาโน อนิพฺพิทฺธปุพฺพํ อปทาลิตปุพฺพํ โลภกฺขนฺธํ โทสกฺขนฺธํ โมหกฺขนฺธํ นิพฺพิชฺฌมาโนว ปทาลยมาโนว นิพฺพตฺตติฯ

ตตฺรายํ อุปมา – เอโก กิร อิสฺสาโส ธนุสตมตฺถเก ผลกสตํ ฐปาเปตฺวา วเตฺถน มุขํ เวเฐตฺวา สรํ สนฺนยฺหิตฺวา จกฺกยเนฺต อฏฺฐาสิฯ อโญฺญ ปุริโส จกฺกยนฺตํ อาวญฺฉิตฺวา ยทา อิสฺสาสสฺส ผลกสตํ อภิมุขํ โหติ ตทา ตตฺถ ทณฺฑเกน สญฺญํ เทติ, อิสฺสาโส ทณฺฑกสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว สรํ ขิปิตฺวา ผลกสตํ นิพฺพิชฺฌติฯ ตตฺถ ทณฺฑกสญฺญา วิย โคตฺรภุญฺญาณํฯ อิสฺสาโส วิย มคฺคญาณํฯ อิสฺสาสสฺส ทณฺฑกสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว ผลกสตนิพฺพิชฺฌนํ วิย มคฺคญาณสฺส โคตฺรภุญฺญาเณน ทินฺนสญฺญํ อมุญฺจิตฺวาว นิพฺพานํ อารมฺมณํ กตฺวา อนิพฺพิทฺธปุพฺพอปทาลิตปุพฺพานํ โลภกฺขนฺธาทีนํ นิพฺพิชฺฌนปทาลนํฯ ภูมิลทฺธวฏฺฏเสตุสมุคฺฆาตกรณนฺติปิ เอตเทวฯ มคฺคสฺส หิ เอกเมว กิจฺจํ อนุสยปฺปชหนํฯ อิติ โส อนุสเย ปชหโนฺต นิมิตฺตา วุฏฺฐาติ นาม, ปวตฺตํ ฉินฺทติ นามฯ **‘นิมิตฺต’**นฺติ รูปเวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาณนิมิตฺตํฯ ‘ปวตฺต’มฺปิ รูปเวทนาสญฺญาสงฺขารวิญฺญาณปวตฺตเมวฯ ตํ ทุวิธํ โหติ – อุปาทินฺนกํ อนุปาทินฺนกนฺติฯ เตสุ มคฺคสฺส อนุปาทินฺนกโต วุฏฺฐานจฺฉายา ทิสฺสตีติ วตฺวา อนุปาทินฺนกโต วุฏฺฐาตีติ วทิํสุฯ

โสตาปตฺติมเคฺคน หิ จตฺตาริ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตานิ วิจิกิจฺฉาสหคตนฺติ ปญฺจ จิตฺตานิ ปหียนฺติฯ ตานิ รูปํ สมุฏฺฐาเปนฺติฯ ตํ อนุปาทินฺนกรูปกฺขโนฺธฯ ตานิ จิตฺตานิ วิญฺญาณกฺขโนฺธฯ ตํสมฺปยุตฺตา เวทนา สญฺญา สงฺขารา ตโย อรูปกฺขนฺธาฯ ตตฺถ สเจ โสตาปนฺนสฺส โสตาปตฺติมโคฺค อภาวิโต อภวิสฺส ตานิ ปญฺจ จิตฺตานิ ฉสุ อารมฺมเณสุ ปริยุฏฺฐานํ ปาปุเณยฺยุํฯ โสตาปตฺติมโคฺค ปน เตสํ ปริยุฏฺฐาเนนปฺปตฺติํ วารยมาโน เสตุสมุคฺฆาตํ อภพฺพุปฺปตฺติกภาวํ กุรุมาโน อนุปาทินฺนกโต วุฏฺฐาติ นามฯ

สกทาคามิมเคฺคน จตฺตาริ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตานิ เทฺว โทมนสฺสสหคตานีติ โอฬาริกกามราคพฺยาปาทวเสน ฉ จิตฺตานิ ปหียนฺติฯ อนาคามิมเคฺคน อณุสหคตกามราคพฺยาปาทวเสน ตานิ เอว ฉ จิตฺตานิ ปหียนฺติฯ อรหตฺตมเคฺคน จตฺตาริ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุตฺตานิ อุทฺธจฺจสหคตญฺจาติ ปญฺจ อกุสลจิตฺตานิ ปหียนฺติฯ ตตฺถ สเจ เตสํ อริยานํ เต มคฺคา อภาวิตา อสฺสุ, ตานิ จิตฺตานิ ฉสุ อารมฺมเณสุ ปริยุฏฺฐานํ ปาปุเณยฺยุํฯ เต ปน เตสํ มคฺคา ปริยุฏฺฐานปฺปตฺติํ วารยมานา เสตุสมุคฺฆาตํ อภพฺพุปฺปตฺติกภาวํ กุรุมานา อนุปาทินฺนกโต วุฏฺฐหนฺติ นามฯ

อุปาทินฺนกโต วุฏฺฐานจฺฉายา ทิสฺสตีติ วตฺวา อุปาทินฺนกโต วุฏฺฐาตีติปิ วทึสุฯ สเจ หิ โสตาปนฺนสฺส โสตาปตฺติมคฺโค อภาวิโต อภวิสฺส, ฐเปตฺวา สตฺต ภเว อนมตเคฺค สํสารวฏฺเฏ อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํ ปวเตฺตยฺยฯ กสฺมา? ตสฺส ปวตฺติยา เหตูนํ อตฺถิตายฯ ตีณิ สํโยชนานิ ทิฏฺฐานุสโย วิจิกิจฺฉานุสโยติ อิเม ปน ปญฺจ กิเลเส โสตาปตฺติมคฺโค อุปฺปชฺชมาโนว สมุคฺฆาเตติฯ อิทานิ กุโต โสตาปนฺนสฺส สตฺต ภเว ฐเปตฺวา อนมตเคฺค สํสารวเฏฺฏ อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํ ปวตฺติสฺสติ? เอวํ โสตาปตฺติมคฺโค อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํ อปฺปวตฺตํ กุรุมาโน อุปาทินฺนกโต วุฏฺฐาติ นามฯ

สเจ สกทาคามิสฺส สกทาคามิมคฺโค อภาวิโต อภวิสฺส, ฐเปตฺวา เทฺว ภเว ปญฺจสุ ภเวสุ อุปาทินฺนกปวตฺตํ ปวเตฺตยฺยฯ กสฺมา? ตสฺส ปวตฺติยา เหตูนํ อตฺถิตายฯ โอฬาริกานิ กามราคปฏิฆสํโยชนานิ โอฬาริโก กามราคานุสโย ปฏิฆานุสโยติ อิเม ปน จตฺตาโร กิเลเส โส มคฺโค อุปฺปชฺชมาโนว สมุคฺฆาเตติฯ อิทานิ กุโต สกทาคามิสฺส เทฺว ภเว ฐเปตฺวา ปญฺจสุ ภเวสุ อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํ ปวตฺติสฺสติ? เอวํ สกทาคามิมคฺโค อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํ อปฺปวตฺตํ กุรุมาโน อุปาทินฺนกโต วุฏฺฐาติ นามฯ

สเจ อนาคามิสฺส อนาคามิมคฺโค อภาวิโต อภวิสฺส, ฐเปตฺวา เอกํ ภวํ ทุติยภเว อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํ ปวเตฺตยฺยฯ กสฺมา? ตสฺส ปวตฺติยา เหตูนํ อตฺถิตายฯ อณุสหคตานิ กามราคปฏิฆสํโยชนานิ อณุสหคโต กามราคานุสโย ปฏิฆานุสโยติ อิเม ปน จตฺตาโร กิเลเส โส มคฺโค อุปฺปชฺชมาโนว สมุคฺฆาเตติฯ อิทานิ กุโต อนาคามิสฺส เอกํ ภวํ ฐเปตฺวา ทุติยภเว อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํ ปวตฺติสฺสติ? เอวํ อนาคามิมคฺโค อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํ อปฺปวตฺตํ กุรุมาโน อุปาทินฺนกโต วุฏฺฐาติ นามฯ

สเจ อรหโต อรหตฺตมคฺโค อภาวิโต อภวิสฺส, รูปารูปภเวสุ อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํ ปวเตฺตยฺยฯ กสฺมา? ตสฺส ปวตฺติยา เหตูนํ อตฺถิตาย ฯ รูปราโค อรูปราโค มาโน อุทฺธจฺจํ อวิชฺชา มานานุสโย ภวราคานุสโย อวิชฺชานุสโยติ อิเม ปน อฏฺฐ กิเลเส โส มคฺโค อุปฺปชฺชมาโนว สมุคฺฆาเตติฯ อิทานิ กุโต ขีณาสวสฺส ปุนพฺภเว อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํ ปวตฺติสฺสติ? เอวํ อรหตฺตมคฺโค อุปาทินฺนกปฺปวตฺตํ อปฺปวตฺตํ กุรุมาโน อุปาทินฺนกโต วุฏฺฐาติ นามฯ

โสตาปตฺติมคฺโค เจตฺถ อปายภวโต วุฏฺฐาติ, สกทาคามิมคฺโค สุคติกามภเวกเทสโต, อนาคามิมคฺโค กามภวโต, อรหตฺตมคฺโค รูปารูปภวโต สพฺพภเวหิปิ วุฏฺฐาติ เอวาติ วทนฺติฯ

อิมสฺส ปนตฺถสฺส วิภาวนตฺถํ อยํ ปาฬิ – ‘‘โสตาปตฺติมคฺคญาเณน อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส นิโรเธน สตฺต ภเว ฐเปตฺวา อนมตเคฺค สํสารวเฏฺฏ เย อุปฺปเชฺชยฺยุํ, นามญฺจ รูปญฺจ เอเตฺถเต นิรุชฺฌนฺติ วูปสมนฺติ อตฺถํ คจฺฉนฺติ ปฏิปฺปสฺสมฺภนฺติฯ

‘สกทาคามิมคฺคญาเณน อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส นิโรเธน เทฺว ภเว ฐเปตฺวา ปญฺจสุ ภเวสุ เย อุปฺปเชฺชยฺยุํ, นามญฺจ รูปญฺจ เอเตฺถเต นิรุชฺฌนฺติ วูปสมนฺติ อตฺถํ คจฺฉนฺติ ปฏิปฺปสฺสมฺภนฺติฯ

‘อนาคามิมคฺคญาเณน อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส นิโรเธน เอกํ ภวํ ฐเปตฺวา กามธาตุยา ทฺวีสุ ภเวสุ เย อุปฺปเชฺชยฺยุํ, นามญฺจ รูปญฺจ เอเตฺถเต นิรุชฺฌนฺติ วูปสมนฺติ อตฺถํ คจฺฉนฺติ ปฏิปฺปสฺสมฺภนฺติฯ

‘อรหตฺตมคฺคญาเณน อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส นิโรเธน รูปธาตุยา วา อรูปธาตุยา วา เย อุปฺปเชฺชยฺยุํ , นามญฺจ รูปญฺจ เอเตฺถเต นิรุชฺฌนฺติ วูปสมนฺติ อตฺถํ คจฺฉนฺติ ปฏิปฺปสฺสมฺภนฺติฯ อรหโต อนุปาทิเสสาย นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพายนฺตสฺส จริมวิญฺญาณสฺส นิโรเธน ปญฺญา จ สติ จ นามญฺจ รูปญฺจ เอเตฺถเต นิรุชฺฌนฺติ วูปสมนฺติ อตฺถํ คจฺฉนฺติ ปฏิปฺปสฺสมฺภนฺตี’’ติ (จูฬนิ. อชิตมาณวปุจฺฉานิเทฺทส ๖)ฯ อยํ ตาว นิมิเตฺต วินิจฺฉโยฯ

‘ปฏิปทาปตี’ติ – เอตฺถ ปน ปฏิปทา จลติ น จลตีติ? จลติฯ ตถาคตสฺส หิ สาริปุตฺตเตฺถรสฺส จ จตฺตาโรปิ มคฺคา สุขปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา อเหสุํฯ มหาโมคฺคลฺลานเตฺถรสฺส ปฐมมโคฺค สุขปฏิปโท ขิปฺปาภิโญฺญ, อุปริ ตโย มคฺคา ทุกฺขปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญาฯ กสฺมา? นิทฺทาภิภูตตฺตาฯ สมฺมาสมฺพุโทฺธ กิร สตฺตาหํ ทหรกุมารกํ วิย เถรํ ปริหริฯ เถโรปิ เอกทิวสํ นิทฺทายมาโน นิสีทิฯ อถ นํ สตฺถา อาห – ‘‘ปจลายสิ โน ตฺวํ, โมคฺคลฺลาน, ปจลายสิ โน ตฺวํ โมคฺคลฺลานา’’ติ (อ. นิ. ๗.๖๑)ฯ เอวรูปสฺสปิ มหาภิญฺญปฺปตฺตสฺส สาวกสฺส ปฏิปทา จลติ, เสสานํ กึ น จลิสฺสติ? เอกจฺจสฺส หิ ภิกฺขุโน จตฺตาโรปิ มคฺคา ทุกฺขปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา โหนฺติ, เอกจฺจสฺส ทุกฺขปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญา, เอกจฺจสฺส สุขปฏิปทา ทนฺธาภิญฺญา, เอกจฺจสฺส สุขปฏิปทา ขิปฺปาภิญฺญาฯ เอกจฺจสฺส ปฐมมโคฺค ทุกฺขปฏิปโท ทนฺธาภิโญฺญ โหติ, ทุติยมโคฺค ทุกฺขปฏิปโท ขิปฺปาภิโญฺญ, ตติยมโคฺค สุขปฏิปโท ทนฺธาภิโญฺญ, จตุตฺถมโคฺค สุขปฏิปโท ขิปฺปาภิโญฺญติฯ

ยถา จ ปฏิปทา เอวํ อธิปติปิ จลติ เอวฯ เอกจฺจสฺส หิ ภิกฺขุโน จตฺตาโรปิ มคฺคา ฉนฺทาธิปเตยฺยา โหนฺติ, เอกจฺจสฺส วีริยาธิปเตยฺยา, เอกจฺจสฺส จิตฺตาธิปเตยฺยา, เอกจฺจสฺส วีมํสาธิปเตยฺยาฯ เอกจฺจสฺส ปน ปฐมมโคฺค ฉนฺทาธิปเตโยฺย โหติ, ทุติโย วีริยาธิปเตโยฺย, ตติโย จิตฺตาธิปเตโยฺย, จตุโตฺถ วีมํสาธิปเตโยฺยติฯ

ปกิณฺณกกถา นิฏฺฐิตาฯ

ปฐมมคฺควีสติมหานโย

๓๕๗. อิทานิ ยสฺมา โลกุตฺตรกุสลํ ภาเวโนฺต น เกวลํ อุปนิชฺฌายนเฎฺฐน ฌานํเยว ภาเวติ, นิยฺยานเฎฺฐน ปน มคฺคมฺปิ ภาเวติ, อุปฏฺฐานเฎฺฐน สติปฏฺฐานมฺปิ, ปทหนเฎฺฐน สมฺมปฺปธานมฺปิ, อิชฺฌนเฎฺฐน อิทฺธิปาทมฺปิ, อธิปติยเฎฺฐน อินฺทฺริยมฺปิ, อกมฺปิยเฎฺฐน พลมฺปิ, พุชฺฌนเฎฺฐน โพชฺฌงฺคมฺปิ, ตถเฎฺฐน สจฺจมฺปิ, อวิเกฺขปเฎฺฐน สมถมฺปิ, สุญฺญตเฎฺฐน ธมฺมมฺปิ, ราสเฎฺฐน ขนฺธมฺปิ, อายตนเฎฺฐน อายตนมฺปิ, สุญฺญสภาวนิสฺสตฺตเฎฺฐน ธาตุมฺปิ, ปจฺจยเฎฺฐน อาหารมฺปิ, ผุสนเฎฺฐน ผสฺสมฺปิ, เวทยิตเฎฺฐน เวทนมฺปิ, สญฺชานนเฎฺฐน สญฺญมฺปิ, เจตยิตเฎฺฐน เจตนมฺปิ, วิชานนเฎฺฐน จิตฺตมฺปิ ภาเวติ, ตสฺมา เอเตสํ เอกูนวีสติยา ปทานํ ทสฺสนตฺถํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ วุตฺตํฯ เอวํ ‘อิทมฺปิ ภาเวติ, อิทมฺปิ ภาเวตี’ติ ปุคฺคลชฺฌาสเยน เจว เทสนาวิลาเสน จ วีสติ นยา เทสิตา โหนฺติ ฯ ธมฺมํ โสตุํ นิสินฺนเทวปริสาย หิ เย อุปนิชฺฌายนเฎฺฐน โลกุตฺตรํ ‘ฌาน’นฺติ กถิเต พุชฺฌนฺติ, เตสํ สปฺปายวเสน ฌานนฺติ กถิตํ…เป.… เย วิชานนเฎฺฐน ‘จิตฺต’นฺติ วุเตฺต พุชฺฌนฺติ, เตสํ สปฺปายวเสน จิตฺตนฺติ กถิตํฯ อยเมตฺถ ‘ปุคฺคลชฺฌาสโย’ฯ

สมฺมาสมฺพุโทฺธ ปน อตฺตโน พุทฺธสุโพธิตาย ทสพลจตุเวสารชฺชจตุปฏิสมฺภิทตาย ฉอสาธารณญาณโยเคน จ เทสนํ ยทิจฺฉกํ นิยเมตฺวา ทเสฺสติฯ อิจฺฉโนฺต อุปนิชฺฌายนเฎฺฐน โลกุตฺตรํ ฌานนฺติ ทเสฺสติ, อิจฺฉโนฺต นิยฺยานเฎฺฐน…เป.… วิชานนเฎฺฐน โลกุตฺตรํ จิตฺตนฺติฯ

อยํ ‘เทสนาวิลาโส’ นามฯ ตตฺถ ยเถว โลกุตฺตรํ ฌานนฺติ วุตฺตฏฺฐาเน ทส นยา วิภตฺตา, เอวํ มคฺคาทีสุปิ เตเยว เวทิตพฺพาฯ อิติ วีสติยา ฐาเนสุ ทส ทส กตฺวา เทฺว นยสตานิ วิภตฺตานิ โหนฺติฯ

๓๕๘. อิทานิ อธิปติเภทํ ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ ฉนฺทํ ธุรํ เชฏฺฐกํ ปุพฺพงฺคมํ กตฺวา นิพฺพตฺติตํ โลกุตฺตรํ ฌานํ **ฉนฺทาธิปเตยฺยํ** นามฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ อิติ ปุริมสฺมิํ สุทฺธิเก เทฺวนยสตานิ ฉนฺทาธิปเตยฺยาทีสุปิ เทฺว เทฺวติ นยสหเสฺสน ภาเชตฺวา ปฐมมคฺคํ ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ

ปฐมมโคฺค นิฏฺฐิโตฯ

ทุติยมโคฺค

๓๖๑. อิทานิ ทุติยมคฺคาทีนํ ทสฺสนตฺถํ ปุน **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **กามราคพฺยาปาทานํ ตนุภาวายา**ติ เอเตสํ กิเลสานํ ตนุภาวตฺถายฯ ตตฺถ ทฺวีหิ การเณหิ ตนุภาโว เวทิตโพฺพ – อธิจฺจุปฺปตฺติยา จ ปริยุฏฺฐานมนฺทตาย จฯ สกทาคามิสฺส หิ, วฏฺฏานุสาริมหาชนเสฺสว, กิเลสา อภิณฺหํ นุปฺปชฺชนฺติ, กทาจิ กทาจิ อุปฺปชฺชนฺติ; อุปฺปชฺชนฺตาปิ วิรฬาการา หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ, วิรฬวาปิตเขเตฺต องฺกุรา วิยฯ อุปฺปชฺชมานาปิ, จ วฏฺฏานุสาริมหาชนเสฺสว, มทฺทนฺตา ผรนฺตา ฉาเทนฺตา อนฺธการํ กโรนฺตา นุปฺปชฺชนฺติฯ ทฺวีหิ ปน มเคฺคหิ ปหีนตฺตา มนฺทา มนฺทา อุปฺปชฺชนฺติฯ ตนุกาการา หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ, อพฺภปฏลํ วิย มกฺขิกาปตฺตํ วิย จฯ

ตตฺถ เกจิ เถรา วทนฺติ – ‘สกทาคามิสฺส กิเลสา กิญฺจาปิ จิเรน อุปฺปชฺชนฺติ, พหลาว ปน หุตฺวา อุปฺปชฺชนฺติ, ตถา หิสฺส ปุตฺตา จ ธีตโร จ ทิสฺสนฺตี’ติฯ เอตํ ปน อปฺปมาณํฯ ปุตฺตธีตโร หิ องฺคปจฺจงฺคปรามสนมเตฺตนปิ โหนฺติฯ ทฺวีหิ ปน มเคฺคหิ ปหีนตฺตา นตฺถิ กิเลสานํ พหลตาติฯ ทฺวีหิ เอว การเณหิสฺส กิเลสานํ ตนุภาโว เวทิตโพฺพ – อธิจฺจุปฺปตฺติยา จ ปริยุฏฺฐานมนฺทตาย จาติฯ

ทุติยายาติ คณนวเสนาปิ ทุติยุปฺปตฺติวเสนาปิ ทุติยายฯ **ภูมิยา ปตฺติยา**ติ สามญฺญผลสฺส ปฏิลาภตฺถายฯ ตติยจตุเตฺถสุปิ เอเสว นโยฯ วิเสสมตฺตํเยว ปน วกฺขามฯ

อญฺญินฺทฺริยนฺติ อาชานนกํ อินฺทฺริยํฯ ปฐมมเคฺคน ญาตมริยาทํ อนติกฺกมิตฺวา เตสํเยว เตน มเคฺคน ญาตานํ จตุสจฺจธมฺมานํ ชานนกํ อินฺทฺริยนฺติ วุตฺตํ โหติฯ นิเทฺทสวาเรปิสฺส อิมินาว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ โกฏฺฐาสวาเรปิ อิมินาว สทฺธิํ นวินฺทฺริยานิ โหนฺติฯ เสสํ ปุริมนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

ทุติยมโคฺค นิฏฺฐิโตฯ

ตติยจตุตฺถมคฺคา

๓๖๒. ตติเย **อนวเสสปฺปหานายา**ติ เตสํเยว สกทาคามิมเคฺคน ตนุภูตานํ สํโยชนานํ นิเสฺสสปชหนตฺถายฯ

จตุเตฺถ **รูปราคอรูปราคมานอุทฺธจฺจอวิชฺชาย อนวเสสปฺปหานายา**ติ เอเตสํ ปญฺจนฺนํ อุทฺธมฺภาคิยสํโยชนานํ นิเสฺสสปชหนตฺถายฯ ตตฺถ **รูปราโค**ติ รูปภเว ฉนฺทราโคฯ **อรูปราโค**ติ อรูปภเว ฉนฺทราโคฯ **มาโน**ติ อรหตฺตมคฺควชฺฌโก มาโน เอวฯ ตถา อุทฺธจฺจาวิชฺชาฯ อิเมสุปิ ทฺวีสุ มเคฺคสุ นวมํ อญฺญินฺทฺริยเมว โหติฯ

จตุมคฺคนยสหสฺสํ

สพฺพมเคฺคสุ ปทปฏิปาฏิยา สมสฏฺฐิปทานิ, จตูหิ อปณฺณกเงฺคหิ สทฺธึ จตุสฏฺฐิ โหนฺติฯ อสมฺภินฺนโต ปน เตตฺตึสฯ โกฏฺฐาสวารสุญฺญตวารา ปากติกา เอวฯ ยถา จ ปน ปฐมมเคฺค เอวํ ทุติยาทีสุปิ นยสหสฺสเมวาติ จตฺตาโร มเคฺค จตูหิ นยสหเสฺสหิ ภาเชตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ

สจฺจวิภเงฺค ปน สฏฺฐิ นยสหสฺสานิ โลกุตฺตรานิ อิเมสํ เอว วเสน นิกฺขิตฺตานิฯ สติปฏฺฐานวิภเงฺค วีสติ นยสหสฺสานิ โลกุตฺตรานิ, สมฺมปฺปธานวิภเงฺค วีสติ, อิทฺธิปาทวิภเงฺค ทฺวตฺตึส, โพชฺฌงฺควิภเงฺค ทฺวตฺตึส, มคฺคงฺควิภเงฺค อฏฺฐวีสติ นยสหสฺสานิ โลกุตฺตรานิ อิเมสํ เอว วเสน นิกฺขิตฺตานิฯ

อิธ ปน จตูสุ มเคฺคสุ จตฺตาริเยว นยสหสฺสานิฯ เตสุ ปฐมชฺฌานิเก ปฐมมเคฺค อฏฺฐงฺคานิ ภาชิตานิ; ตถา ทุติยาทีสุฯ ตตฺถ ปฐมมเคฺค สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปชหตีติ สมฺมาทิฏฺฐิฯ สมฺมาสงฺกปฺปาทโยปิ มิจฺฉาสงฺกปฺปาทีนํ ปชหนเฏฺฐเนว เวทิตพฺพาฯ เอวํ สเนฺต ‘ปฐมมเคฺคเนว ทฺวาสฏฺฐิยา ทิฏฺฐิคตานํ ปหีนตฺตา อุปริมคฺคตฺตเยน ปหาตพฺพา ทิฏฺฐิ นาม นตฺถิฯ ตตฺถ สมฺมาทิฏฺฐีติ นามํ กถํ โหตี’ติ? ‘ยถา วิสํ อตฺถิ วา, โหตุ มา วา, อคโท อคโท เตฺวว วุจฺจติ, เอวํ มิจฺฉาทิฏฺฐิ อตฺถิ วา, โหตุ มา วา, อยํ สมฺมาทิฏฺฐิ เอว นาม’ฯ

‘ยทิ เอวํ นามมตฺตเมเวตํ โหติ, อุปริมคฺคตฺตเย ปน สมฺมาทิฏฺฐิยา กิจฺจาภาโว อาปชฺชติ, มคฺคงฺคานิ น ปริปูเรนฺติ, ตสฺมา สมฺมาทิฏฺฐิ สกิจฺจกา กาตพฺพา มคฺคงฺคานิ ปูเรตพฺพานี’ติฯ สกิจฺจกา เจตฺถ สมฺมาทิฏฺฐิ ยถาลาภนิยเมน ทีเปตพฺพาฯ อุปริมคฺคตฺตยวชฺฌ หิ เอโก มาโน อตฺถิ, โส ทิฏฺฐิฏฺฐาเน ติฏฺฐติฯ สา ตํ มานํ ปชหตีติ สมฺมาทิฏฺฐิฯ โสตาปตฺติมคฺคสฺมิญฺหิ สมฺมาทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐึ ปชหติฯ โสตาปนฺนสฺส ปน สกทาคามิมคฺควชฺฌ มาโน อตฺถิ, โส ทิฏฺฐิฏฺฐาเน ติฏฺฐติ สา ตํ มานํ ปชหตีติ สมฺมาทิฏฺฐิฯ ตเสฺสว สตฺตอกุสลจิตฺตสหชาโต สงฺกโปฺป อตฺถิฯ เตเหว จิเตฺตหิ วาจงฺคโจปนํ อตฺถิ, กายงฺคโจปนํ อตฺถิ , ปจฺจยปริโภโค อตฺถิ, สหชาตวายาโม อตฺถิ, อสติภาโว อตฺถิ, สหชาตจิเตฺตกคฺคตา อตฺถิฯ เอเต มิจฺฉาสงฺกปฺปาทโย นาม สกทาคามิมเคฺค สมฺมาสงฺกปฺปาทโยฯ เตสํ ปหาเนน สมฺมาสงฺกปฺปาทโยติ เวทิตพฺพาฯ เอวํ สกทาคามิมเคฺค อฏฺฐงฺคานิ สกิจฺจกานิ กตฺวา อาคตานิฯ สกทาคามิสฺส อนาคามิมคฺควชฺฌ มาโน อตฺถิฯ โส ทิฏฺฐิฏฺฐาเน ติฏฺฐติฯ ตเสฺสว สตฺตหิ จิเตฺตหิ สหชาตา สงฺกปฺปาทโยฯ เตสํ ปหาเนน อนาคามิมเคฺค อฏฺฐนฺนํ องฺคานํ สกิจฺจกตา เวทิตพฺพาฯ อนาคามิสฺส อรหตฺตมคฺควชฺฌ มาโน อตฺถิฯ โส ทิฏฺฐิฏฺฐาเน ติฏฺฐติฯ ยานิ ปนสฺส ปญฺจ อกุสลจิตฺตานิ, เตหิ สหชาตา สงฺกปฺปาทโยฯ เตสํ ปหาเนน อรหตฺตมเคฺค อฏฺฐนฺนํ องฺคานํ สกิจฺจกตา เวทิตพฺพาฯ

อิเมสุ จตูสุ มเคฺคสุ ปฐมมเคฺคน จตฺตาริ สจฺจานิ ทิฏฺฐานิฯ ‘อุปริมคฺคตฺตยํ ทิฏฺฐกเมว ปสฺสติ, อทิฏฺฐกํ ปสฺสตี’ติ ทิฏฺฐกเมว ปสฺสตีติ อยํ อาจริยานํ สมานตฺถกถาฯ วิตณฺฑวาที ปนาห ‘อทิฏฺฐํ ปสฺสตี’ติฯ โส วตฺตโพฺพ – ‘ปฐมมเคฺค กตมํ อินฺทฺริยํ ภาเชสี’ติ? ชานมาโน

‘อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริย’นฺติ วกฺขติฯ ‘อุปริมเคฺคสุ กตร’นฺติ? วุเตฺตปิ ‘อญฺญินฺทฺริย’นฺติ วกฺขติฯ โส วตฺตโพฺพ – ‘อทิฎฺฐสจฺจทสฺสเน สติ อุปริมเคฺคสุปิ อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยเมว ภาเชหิฯ เอวํ เต ปโญฺห สเมสฺสตี’ติฯ ‘กิเลเส ปน อเญฺญ อโญฺญ ปชหติ; ปหีเน เอว ปชหตี’ติ? ‘อเญฺญ อโญฺญ ปชหตี’ติฯ ‘ยทิ อเญฺญ อโญฺญ, อปฺปหีเน กิเลเส ปชหติฯ สจฺจานิปิ อทิฎฺฐาเนว ปสฺสตี’ติ เอวํวาที ปุคฺคโล ปุจฺฉิตโพฺพ – ‘สจฺจานิ นาม กตี’ติ? ชานโนฺต ‘จตฺตารี’ติ วกฺขติฯ โส วตฺตโพฺพ – ‘ตว วาเท โสฬส สจฺจานิ อาปชฺชนฺติฯ ตฺวํ พุเทฺธหิปิ อทิฎฺฐํ ปสฺสสิฯ พหุสจฺจโก นาม ตฺวํฯ เอวํ มา คณฺหฯ สจฺจทสฺสนํ นาม อปุพฺพํ นตฺถิ, กิเลเส ปน อปฺปหีเน ปชหตี’ติฯ

ตตฺถ สจฺจทสฺสนสฺส อปุพฺพาภาเว เปโฬปมํ นาม คหิตํ – เอกสฺส กิร จตฺตาโร รตนเปฬา สารคเพฺภ ฐปิตาฯ โส รตฺติภาเค เปฬาสุ อุปฺปนฺนกิโจฺจ ทฺวารํ วิวริตฺวา, ทีปํ ชาเลตฺวา, ทีเปน วิหเต อนฺธกาเร, เปฬาสุ ปากฎภาวํ คตาสุ, ตาสุ กิจฺจํ กตฺวา ทฺวารํ ปิทหิตฺวา คโตฯ ปุน อนฺธการํ อวตฺถริฯ ทุติยวาเรปิ ตติยวาเรปิ ตเถว อกาสิฯ จตุตฺถวาเร ทฺวาเร วิวเฎ อนฺธกาเร เปฬา น ปญฺญายนฺตีติ วีมํสนฺตเสฺสว สูริโย อุคฺคญฺฉิ, สูริโยภาเสน วิหเต อนฺธกาเร เปฬาสุ กิจฺจํ กตฺวา ปกฺกามิฯ

ตตฺถ จตฺตาโร เปฬา วิย จตฺตาริ สจฺจานิฯ ตาสุ กิเจฺจ อุปฺปเนฺน ทฺวารวิวรณกาโล วิย โสตาปตฺติมคฺคสฺส วิปสฺสนาภินีหรณกาโลฯ อนฺธการํ วิย สจฺจปฎิจฺฉาทกตมํฯ ทีโป ภาโส วิย โสตาปตฺติมโคฺคภาโสฯ วิหเต อนฺธกาเร ตสฺส ปุริสสฺส เปฬานํ ปากฎภาโว วิย มคฺคญาณสฺส สจฺจานํ ปากฎภาโวฯ มคฺคญาณสฺส ปากฎานิ ปน มคฺคสมงฺคิสฺส ปุคฺคลสฺส ปากฎาเนว โหนฺติฯ เปฬาสุ กิจฺจํ กตฺวา คตกาโล วิย โสตาปตฺติมคฺคสฺส อตฺตนา ปหาตพฺพกิเลเส ปชหิตฺวา นิรุทฺธกาโลฯ ปุน อนฺธการาวตฺถรณํ วิย อุปริมคฺคตฺตยวชฺฌสจฺจปฎิจฺฉาทกตมํฯ

ทุติยวาเร ทฺวารวิวรณกาโล วิย สกทาคามิมคฺคสฺส วิปสฺสนาภินีหรณกาโลฯ ทีโปภาโส วิย สกทาคามิมโคฺคภาโสฯ เปฬาสุ กิจฺจํ กตฺวา คตกาโล วิย สกทาคามิมคฺคสฺส อตฺตนา ปหาตพฺพกิเลเส ปชหิตฺวา นิรุทฺธกาโลฯ ปุน อนฺธการาวตฺถรณํ วิย อุปริมคฺคทฺวยวชฺฌสจฺจปฎิจฺฉาทกตมํฯ

ตติยวาเร ทฺวารวิวรณกาโล วิย อนาคามิมคฺคสฺส วิปสฺสนาภินีหรณกาโลฯ ทีโปภาโส วิย อนาคามิมโคฺคภาโสฯ เปฬาสุ กิจฺจํ กตฺวา คตกาโล วิย อนาคามิมคฺคสฺส อตฺตนา ปหาตพฺพกิเลเส ปชหิตฺวา นิรุทฺธกาโลฯ ปุน อนฺธการาวตฺถรณํ วิย อุปริอรหตฺตมคฺควชฺฌสจฺจปฎิจฺฉาทกตมํฯ

จตุตฺถวาเร ทฺวารวิวรณกาโล วิย อรหตฺตมคฺคสฺส วิปสฺสนาภินีหรณกาโลฯ สูริยุคฺคมนํ วิย อรหตฺตมคฺคุปฺปาโทฯ อนฺธการวิธมนํ วิย อรหตฺตมคฺคสฺส สจฺจปฎิจฺฉาทกตมวิโนทนํ ฯ วิหเต อนฺธกาเร ตสฺส เปฬานํ ปากฎภาโว วิย อรหตฺตมคฺคญาณสฺส จตุนฺนํ สจฺจานํ ปากฎภาโวฯ ญาณสฺส ปากฎานิ ปน ปุคฺคลสฺส ปากฎาเนว โหนฺติฯ เปฬาสุ กิจฺจํ กตฺวา คตกาโล วิย อรหตฺตมคฺคสฺส สพฺพกิเลสเขปนํฯ สูริยุคฺคมนโต ปฎฺฐาย อาโลกเสฺสว ปวตฺติกาโล วิย อรหตฺตมคฺคสฺส อุปฺปนฺนกาลโต ปฎฺฐาย ปุน สจฺจปฎิจฺฉาทกตมาภาโว ฯ อิทํ ตาว สจฺจทสฺสนสฺส อปุพฺพาภาเว โอปมฺมํฯ

ทิฎฺฐกเมว หิ ปสฺสติฯ ‘กิเลเส ปน อเญฺญ อโญฺญ ปชหตี’ติ เอตฺถ ขาโรปมํ นาม คหิตํฯ เอโก ปุริโส กิลิฎฺฐํ วตฺถํ รชกสฺส อทาสิฯ รชโก อูสขารํ ฉาริกขารํ โคมยขารนฺติ ตโย ขาเร

ทตฺวา ขาเรหิ ขาทิตภาวํ ญตฺวา อุทเก วิกฺขาเลตฺวา โอฬาริโกฬาริกํ มลํ ปวาเหสิฯ ตโต น ตาว ปริสุทฺธนฺติ ทุติยมฺปิ ตเถว ขาเร ทตฺวา, อุทเก วิกฺขาเลตฺวา, ตโต นาติสณฺหตรํ มลํ ปวาเหสิฯ ตโต น ตาว ปริสุทฺธนฺติ ตติยมฺปิ เต ขาเร ทตฺวา อุทเก วิกฺขาเลตฺวา ตโต สณฺหตรํ มลํ ปวาเหสิฯ ตโต น ตาว ปริสุทฺธนฺติ จตุตฺถมฺปิ เต ขาเร ทตฺวา, อุทเก วิกฺขาเลตฺวา อํสุอพฺภนฺตรคตมฺปิ นิเสฺสสํ มลํ ปวาเหตฺวา สามิกสฺส อทาสิฯ โส คนฺธกรณฺฑเก ปกฺขิปิตฺวา อิจฺฉิติจฺฉิตกาเล ปริทหติฯ

ตตฺถ กิลิฏฺฐวตฺถํ วิย กิเลสานุคตํ จิตฺตํฯ ติวิธขารทานกาโล วิย ตีสุ อนุปสฺสนาสุ กมฺมสฺส ปวตฺตนกาโลฯ อุทเก วิกฺขาเลตฺวา โอฬาริโกฬาริกมลปฺปวาหนํ วิย โสตาปตฺติมเคฺคน ปญฺจกิเลสเขปนํฯ ทุติยมฺปิ เตสํ ขารานํ อนุปฺปทานํ วิย ‘น ตาว ปริสุทฺธํ อิทํ จิตฺต’นฺติ ตาสฺเยว ตีสุ อนุปสฺสนาสุ กมฺมปฺปวตฺตนํฯ ตโต นาติสณฺหตรมลปฺปวาหนํ วิย สกทาคามิมเคฺคน โอฬาริกสํโยชนทฺวยเขปนํฯ ตโต ‘น ตาว ปริสุทฺธํ วตฺถ’นฺติ ปุน ขารตฺตยทานํ วิย ‘น ตาว ปริสุทฺธํ อิทํ จิตฺต’นฺติ ตาสฺเยว ตีสุ อนุปสฺสนาสุ กมฺมปฺปวตฺตนํฯ ตโต สณฺหตรมลปฺปวาหนํ วิย อนาคามิมเคฺคน อณุสหคตสํโยชนทฺวยเขปนํฯ ‘น ตาว ปริสุทฺธํ วตฺถ’นฺติ ปุน ขารตฺตยทานํ วิย ‘น ตาว ปริสุทฺธํ อิทํ จิตฺต’นฺติ ตาสฺเยว ตีสุ อนุปสฺสนาสุ กมฺมปฺปวตฺตนํฯ ตโต วิกฺขาลเนน อํสุอพฺภนฺตรคเต มเล ปวาเหตฺวา ปริสุทฺธสฺส รชตปฏฺฏสทิสสฺส คนฺธกรณฺฑเก นิกฺขิตฺตสฺส วตฺถสฺส อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ ปริทหนํ วิย อรหตฺตมเคฺคน อฏฺฐนฺนํ กิเลสานํ เขปิตตฺตา ปริสุทฺธสฺส ขีณาสวจิตฺตสฺส อิจฺฉิติจฺฉิตกฺขเณ ผลสมาปตฺติวิหาเรน วีตินามนํฯ อิทํ ‘อเญฺญ อโญฺญ กิเลเส ปชหตี’ติ เอตฺถ โอปมฺมํฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ –

> ‘‘เสยฺยถาปิ , อาวุโส, วตฺถํ สํกิลิฏฺฐํ มลคฺคหิตํ, ตเมนํ สามิกา รชกสฺส อนุปทเชฺชยฺยุํฯ ตเมนํ รชโก อูเส วา ขาเร วา โคมเย วา สมฺมทฺทิตฺวา อเจฺฉ อุทเก วิกฺขาเลติฯ กิญฺจาปิ ตํ โหติ วตฺถํ ปริสุทฺธํ ปริโยทาตํ, อถ ขฺวสฺส โหติเยว ‘อณุสหคโต อูสคโนฺธ วา ขารคโนฺธ วา โคมยคโนฺธ วา อสมูหโต’ฯ ตเมนํ รชโก สามิกานํ เทติฯ ตเมนํ สามิกา คนฺธปริภาวิเต กรณฺฑเก นิกฺขิปนฺติฯ โยปิสฺส โหติ อณุสหคโต อูสคโนฺธ วา ขารคโนฺธ วา โคมยคโนฺธ วา อสมูหโต, โสปิ สมุคฺฆาตํ คจฺฉติฯ เอวเมว โข, อาวุโส, กิญฺจาปิ อริยสาวกสฺส ปโญฺจรมฺภาคิยานิ สํโยชนานิ ปหีนานิ ภวนฺติ, อถ ขฺวสฺส โหติเยว ปญฺจสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุ อณุสหคโต ‘อสฺมี’ติ มาโน, ‘อสฺมี’ติ ฉโนฺท, ‘อสฺมี’ติ อนุสโย อสมูหโต, โส อปเรน สมเยน ปญฺจสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุ อุทยพฺพยานุปสฺสี วิหรติ – ‘อิติ รูปํ, อิติ รูปสฺส สมุทโย, อิติ รูปสฺส อตฺถงฺคโม; อิติ เวทนา อิติ สญฺญา อิติ สงฺขารา อิติ วิญฺญาณํ, อิติ วิญฺญาณสฺส สมุทโย, อิติ วิญฺญาณสฺส อตฺถงฺคโม’ติฯ ตสฺสิเมสุ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุ อุทยพฺพยานุปสฺสิโน วิหรโต โยปิสฺส โหติ ปญฺจสุ อุปาทานกฺขเนฺธสุ อณุสหคโต ‘อสฺมี’ติ มาโน, ‘อสฺมี’ติ ฉโนฺท, ‘อสฺมี’ติ อนุสโย อสมูหโต, โสปิ สมุคฺฆาตํ คจฺฉตี’’ติ (สํ. นิ. ๓.๘๙)ฯ

ตตฺถ โสตาปตฺติมเคฺคน ปญฺจ อกุสลจิตฺตานิ ปหียนฺติ สทฺธิํ จิตฺตงฺควเสน อุปฺปชฺชนกปาปธเมฺมหิฯ สกทาคามิมเคฺคน เทฺว โทมนสฺสสหคตจิตฺตานิ ตนุกานิ ภวนฺติ สทฺธิํ จิตฺตงฺควเสน อุปฺปชฺชนกปาปธเมฺมหิฯ อนาคามิมเคฺคน ตานิเยว ปหียนฺติ สทฺธิํ สมฺปยุตฺตธเมฺมหิฯ อรหตฺตมเคฺคน ปญฺจ อกุสลจิตฺตานิ ปหียนฺติ สทฺธิํ จิตฺตงฺควเสน อุปฺปชฺชนกปาปธเมฺมหิฯ อิเมสํ ทฺวาทสนฺนํ อกุสลจิตฺตานํ ปหีนกาลโต ปฏฺฐาย ขีณาสวสฺส จิตฺตงฺควเสน ปุน ปจฺฉโต ปวตฺตนกกิเลโส นาม น โหติฯ

ตตฺริทํ โอปมฺมํ – เอโก กิร มหาราชา ปจฺจเนฺต อารกฺขํ ทตฺวา มหานคเร อิสฺสริยํ อนุภว โนฺต วสติฯ อถสฺส ปจฺจโนฺต กุปฺปิฯ ตสฺมิํ สมเย ทฺวาทส โจรเชฏฺฐกา อเนเกหิ ปุริสสหเสฺสหิ สทฺธิํ รฏฺฐํ วิลุมฺปนฺติฯ ปจฺจนฺตวาสิโน มหามตฺตา ‘ปจฺจโนฺต กุปิโต’ติ รโญฺญ ปหิณิํสุฯ ราชา ‘วิสฺสฏฺฐา คณฺหถ, อหํ ตุมฺหากํ กตฺตพฺพํ กริสฺสามี’ติ สาสนํ ปหิณิ ฯ เต ปฐมสมฺปหาเรเนว อเนเกหิ ปุริสสหเสฺสหิ สทฺธิํ ปญฺจ โจรเชฏฺฐเก ฆาตยิํสุฯ เสสา สตฺต ชนา อตฺตโน อตฺตโน ปริวาเร คเหตฺวา ปพฺพตํ ปวิสิํสุฯ อมจฺจา ตํ ปวตฺติํ รโญฺญ เปสยิํสุฯ

ราชา ‘ตุมฺหากํ กตฺตพฺพยุตฺตํ อหํ ชานิสฺสามิ, เตปิ คณฺหถา’ติ ธนํ ปหิณิฯ เต ทุติยสมฺป หาเรน เทฺว โจรเชฏฺฐเก ปหริํสุ, ปริวาเรปิ เตสํ ทุพฺพเล อกํสุฯ เต สเพฺพปิ ปลายิตฺวา ปพฺพตํ ปวิสิํสุฯ ตมฺปิ ปวตฺติํ อมจฺจา รโญฺญ เปสยิํสุฯ

ปุน ราชา ‘วิสฺสฏฺฐา คณฺหนฺตู’ติ ธนํ ปหิณิฯ เต ตติยสมฺปหาเรน สทฺธิํ สหายปุริเสหิ เทฺว โจรเชฏฺฐเก ฆาตยิตฺวา ตํ ปวตฺติํ รโญฺญ เปสยิํสุฯ

ปุน ราชา ‘อวเสเส วิสฺสฏฺฐา คณฺหนฺตู’ติ ธนํ ปหิณิฯ เต จตุตฺถสมฺปหาเรน สปริวาเร ปญฺจ โจรเชฏฺฐเก ฆาตยิํสุฯ ทฺวาทสนฺนํ โจรเชฏฺฐกานํ ฆาติตกาลโต ปฏฺฐาย โกจิ โจโร นาม นตฺถิฯ เขมา ชนปทา อุเร ปุเตฺต นเจฺจนฺตา มเญฺญ วิหรนฺติฯ ราชา วิชิตสงฺคาเมหิ โย เธหิ ปริวุโต วรปาสาทคโต มหาสมฺปตฺติํ อนุภวิฯ

ตตฺถ มหโนฺต ราชา วิย ธมฺมราชาฯ ปจฺจนฺตวาสิโน อมจฺจา วิย โยคาวจรา กุลปุตฺตาฯ ทฺวาทส โจรเชฏฺฐกา วิย ทฺวาทส อกุสลจิตฺตานิฯ เตสํ สหายา อเนกสหสฺสปุริสา วิย จิตฺ ตงฺคเวเสน อุปฺปชฺชนกปาปธมฺมาฯ รโญฺญ ปจฺจโนฺต กุปิโตติ ปหิตกาโล วิย อารมฺมเณ กิเล เสสุ อุปฺปเนฺนสุ ‘ภเนฺต, กิเลโส เม อุปฺปโนฺน’ติ สตฺถุ อาโรจนกาโลฯ ‘วิสฺสฏฺฐา คณฺหนฺตู’ติ ธนทานํ วิย ‘กิเลเส นิคฺคณฺห ภิกฺขู’ติ ธมฺมรโญฺญ กมฺมฏฺฐานาจิกฺขนํฯ สปริวารานํ ปญฺจนฺนํ โจรเชฏฺฐกานํ ฆาติตกาโล วิย โสตาปตฺติมเคฺคน สมฺปยุตฺตานํ ปญฺจนฺนํ อกุสลจิตฺตานํ ปหานํฯ

ปุน รโญฺญ ปวตฺติเปสนํ วิย สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส ปฏิลทฺธคุณาโรจนํฯ ‘เสสเก จ คณฺหนฺ ตู’ติ ปุน ธนทานํ วิย ภควโต สกทาคามิมคฺคสฺส วิปสฺสนาจิกฺขนํฯ ทุติยสมฺปหาเรน สปริวา รานํ ทฺวินฺนํ โจรเชฏฺฐกานํ ทุพฺพลีกรณํ วิย สกทาคามิมเคฺคน สสมฺปยุตฺตานํ ทฺวินฺนํ โท มนสฺสจิตฺตานํ ตนุภาวกรณํฯ

ปุน รโญฺญ ปวตฺติเปสนํ วิย สตฺถุ ปฏิลทฺธคุณาโรจนํฯ ‘วิสฺสฏฺฐา คณฺหนฺตู’ติ ปุน ธน ทานํ วิย ภควโต อนาคามิมคฺคสฺส วิปสฺสนาจิกฺขนํฯ ตติยสมฺปหาเรน สปริวารานํ ทฺวินฺนํ โจร เชฏฺฐกานํ ฆาตนํ วิย อนาคามิมเคฺคน สสมฺปยุตฺตานํ ทฺวินฺนํ โทมนสฺสจิตฺตานํ ปหานํฯ

ปุน รโญฺญ ปวตฺติเปสนํ วิย ตถาคตสฺส ปฏิลทฺธคุณาโรจนํฯ ‘วิสฺสฏฺฐา คณฺหนฺตู’ติ ปุน ธนทานํ วิย ภควโต อรหตฺตมคฺคสฺส วิปสฺสนาจิกฺขนํฯ จตุตฺถสมฺปหาเรน สปริวารานํ ปญฺจนฺนํ โจรเชฏฺฐกานํ ฆาติตกาลโต ปฏฺฐาย ชนปทสฺส เขมกาโล วิย อรหตฺตมเคฺคน สสมฺปยุเตฺตสุ ปญฺจสุ อกุสลจิเตฺตสุ ปหีเนสุ ทฺวาทสนฺนํ อกุสลจิตฺตานํ ปหีนกาลโต ปฏฺฐาย ปุน จิตฺตงฺคว เสน อุปฺปชฺชนกสฺส อกุสลธมฺมสฺส อภาโวฯ รโญฺญ วิชิตสงฺคามสฺส อมจฺจคณปริวุตสฺส วรปา สาเท มหาสมฺปตฺติอนุภวนํ วิย ขีณาสวปริวุตสฺส ธมฺมรโญฺญ สุญฺญตอนิมิตฺตอปฺปณิหิตเภเท สุ สมาปตฺติสุเขสุ อิจฺฉิติจฺฉิตผลสมาปตฺติสุขานุภวนํ เวทิตพฺพนฺติฯ

กุสลา ธมฺมาติปทสฺส วณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อกุสลปทํ

ธมฺมุเทฺทสวารกถา

ปฐมจิตฺตํ

๓๖๕. อิทานิ อกุสลธมฺมปทํ ภาเชตฺวา ทเสฺสตุํ **กตเม ธมฺมา อกุสลา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ ธมฺมววตฺถานาทิวารปฺปเภโท จ เหฏฺฐา อาคตานํ ปทานํ อตฺถวินิจฺฉโย จ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ ตตฺถ ตตฺถ ปน วิเสสมตฺตเมว วณฺณยิสฺสามฯ ตตฺถ สมยววตฺถาเน ตาว ยสฺมา, กุสลสฺส วิย, อกุสลสฺส ภูมิเภโท นตฺถิ, ตสฺมา เอกนฺตํ กามาวจรมฺปิ สมานํ เอตํ ‘กามาวจร’นฺติ น วุตฺตํฯ **ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺต**นฺติ เอตฺถ ทิฏฺฐิ เอว ทิฏฺฐิคตํ ‘คูถคตํ มุตฺตคต’นฺติอาทีนิ (อ. นิ. ๙.๑๑) วิยฯ คนฺตพฺพาภาวโต วา ทิฏฺฐิยา คตมตฺตเมเวตนฺติปิ ทิฏฺฐิคตํฯ เตน สมฺปยุตฺตํ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตํฯ

ตตฺถ อสทฺธมฺมสวนํ, อกลฺยาณมิตฺตตา, อริยานํ อทสฺสนกามตาทีนิ อโยนิโส มนสิกาโรติ เอวมาทีหิ การเณหิ อิมสฺส ทิฏฺฐิคตสงฺขาตสฺส มิจฺฉาทสฺสนสฺส อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพาฯ เย หิ เอเต ทิฏฺฐิวาทปฏิสํยุตฺตา อสทฺธมฺมา เตสํ พหุมานปุพฺพงฺคเมน อติกฺกนฺตมชฺฌตฺเตน อุปปริกฺขารหิเตน สวเนน, เย จ ทิฏฺฐิวิปนฺนา อกลฺยาณมิตฺตา ตํสมฺปวงฺกตาสงฺขาตาย อกลฺยาณมิตฺตตาย, พุทฺธาทีนํ อริยานเญฺจว สปฺปุริสานญฺจ อทสฺสนกามตาย จตุสติปฏฺฐานาทิเภเท อริยธเมฺม อโกวิทเตฺตน ปาติโมกฺขสํวรอินฺทฺริยสํวรสติสํวรญาณสํวรปหานสํวรปฺปเภเท อริยธเมฺม เจว สปฺปุริสธเมฺม จ สํวรเภทสงฺขาเตน อวินเยน เตเหว การเณหิ ปริภาวิเตน อโยนิโส มนสิกาเรน โกตูหลมงฺคลาทิปสุตตาย จ เอตํ อุปฺปชฺชตีติ เวทิตพฺพํฯ อสงฺขารภาโว ปนสฺส จิตฺตสฺส เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ

ธมฺมุเทฺทสวาเร **ผโสฺส**ติ อกุสลจิตฺตสหชาโต ผโสฺสฯ เวทนาทีสุปิ เอเสว นโยฯ อิติ อกุสลมตฺตเมว เอเตสํ ปุริเมหิ วิเสโสฯ

จิตฺตเสฺสกคฺคตา โหตีติ ปาณาติปาตาทีสุปิ อวิกฺขิตฺตภาเวน จิตฺตสฺส เอกคฺคตา โหติฯ มนุสฺสา หิ จิตฺตํ สมาทหิตฺวา อวิกฺขิตฺตา หุตฺวา อวิรชฺฌมานานิ สตฺถานิ ปาณสรีเรสุ นิปาเตนฺติ, สุสมาหิตา ปเรสํ สนฺตกํ หรนฺติ, เอกรเสน จิเตฺตน มิจฺฉาจารํ อาปชฺชนฺติฯ เอวํ อกุสลปฺปวตฺติยมฺปิ จิตฺตสฺส เอกคฺคตา โหติฯ

มิจฺฉาทิฏฺฐีติ อยาถาวทิฏฺฐิ, วิรชฺฌิตฺวา คหณโต วา วิตถา ทิฏฺฐิ มิจฺฉาทิฏฺฐิฯ อนตฺถาวหตฺตา ปณฺฑิเตหิ ชิคุจฺฉิตา ทิฏฺฐีติปิ มิจฺฉาทิฏฺฐิฯ **มิจฺฉาสงฺกปฺปาทีสุ**ปิ เอเสว นโยฯ อปิจ มิจฺฉา ปสฺสนฺติ ตาย, สยํ วา มิจฺฉา ปสฺสติ, มิจฺฉาทสฺสนมตฺตเมว วา เอสาติ มิจฺฉาทิฏฺฐิฯ สา อโยนิโส อภินิเวสลกฺขณา, ปรามาสรสา, มิจฺฉาภินิเวสปจฺจุปฏฺฐานา, อริยานํ อทสฺสนกามตาทิปทฏฺฐานา; ปรมํ วชฺชนฺติ ทฏฺฐพฺพาฯ มิจฺฉาสงฺกปฺปาทีสุ ‘มิจฺฉา’ติ ปทมตฺตเมว วิเสโสฯ เสสํ กุสลาธิกาเร วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

อหิริกพลํ อโนตฺตปฺปพลนฺติ เอตฺถ พลโตฺถ นิเทฺทสวาเร อาวิ ภวิสฺสติฯ อิตเรสุ ปน – น หิริยตีติ อหิริโกฯ อหิริกสฺส ภาโว **อหิริกํ**ฯ น โอตฺตปฺปํ **อโนตฺตปฺปํ**ฯ เตสุ อหิริกํ กายทุจฺจริตาทีหิ อชิคุจฺฉนลกฺขณํ, อลชฺชาลกฺขณํ วาฯ อโนตฺตปฺปํ เตเหว อสารชฺชนลกฺขณํ อนุตฺ

ตาสนลกฺขณํ วาฯ อหิริกเมว พลํ อหิริกพลํฯ อโนตฺตปฺปเมว พลํ อโนตฺตปฺปพลํฯ อยเมตฺถ สเงฺขปโตฺถฯ วิตฺถาโร ปน เหฏฺฐา วุตฺตปฏิปกฺขวเสน เวทิตโพฺพฯ

ลุพฺภนฺติ เตน, สยํ วา ลุพฺภติ, ลุพฺภนมตฺตเมว วา ตนฺติ **โลโภ**ฯ มุยฺหนฺติ เตน, สยํ วา มุยฺหติ, มุยฺหนมตฺตเมว วา ตนฺติ **โมโห**ฯ เตสุ โลโภ อารมฺมณคฺคหณลกฺขโณ มกฺกฏาเลโป วิย, อภิสงฺครโส ตตฺตกปาเล ขิตฺตมํสเปสิ วิย, อปริจฺจาคปจฺจุปฏฺฐาโน เตลญฺชนราโค วิย, สํโยชนิยธเมฺมสุ อสฺสาททสฺสนปทฏฺฐาโนฯ โส ตณฺหานทีภาเวน วฑฺฒมาโน, สีฆโสตา นที วิย มหาสมุทฺทํ, อปายเมว คเหตฺวา คจฺฉตีติ ทฏฺฐโพฺพฯ

โมโห จิตฺตสฺส อนฺธภาวลกฺขโณ อญฺญาณลกฺขโณ วา, อสมฺปฏิเวธรโส อารมฺมณสภาวจฺฉาทนรโส วา, อสมฺมาปฏิปตฺติปจฺจุปฏฺฐาโน อนฺธการปจฺจุปฏฺฐาโน วา, อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐาโนฯ สพฺพากุสลานํ มูลนฺติ ทฏฺฐโพฺพฯ

อภิชฺฌายนฺติ ตาย, สยํ วา อภิชฺฌายติ, อภิชฺฌายนมตฺตเมว วา เอสาติ **อภิชฺฌา**ฯ สา ปรสมฺปตฺตีนํ สกกรณอิจฺฉาลกฺขณา, เตนากาเรน เอสนภาวรสา, ปรสมฺปตฺติ-อภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานา, ปรสมฺปตฺตีสุ อภิรติปทฏฺฐานาฯ ปรสมฺปตฺติอภิมุขา เอว หิ สา อุปฏฺฐหติฯ ตาสุ จ อภิรติยา สติ ปวตฺตติ, ปรสมฺปตฺตีสุ เจตโส หตฺถปฺปสาโรวิยาติ ทฏฺฐพฺพาฯ

สมโถ โหตีติอาทีสุ อเญฺญสุ กิเจฺจสุ วิเกฺขปสมนโต **สมโถ**ฯ อกุสลปฺปวตฺติยํ จิตฺตํ ปคฺคณฺหาตีติ **ปคฺคาโห**ฯ น วิกฺขิปตีติ **อวิเกฺขโป**ฯ

อิมสฺมิํ จิเตฺต สทฺธา, สติ, ปญฺญา, ฉ ยุคฬกานีติ อิเม ธมฺมา น คหิตาฯ กสฺมา? อสฺสทฺธิยจิเตฺต ปสาโท นาม นตฺถิฯ ตสฺมา ตาว สทฺธา น คหิตาฯ กิํ ปน ทิฏฺฐิคติกา อตฺตโน อตฺตโน สตฺถารานํ น สทฺทหนฺตีติ? สทฺทหนฺติฯ สา ปน สทฺธา นาม น โหติ, วจนสมฺปฏิจฺฉนมตฺตเมเวตํฯ อตฺถโต อนุปปริกฺขา วา โหติ, ทิฏฺฐิ วาฯ อสติยจิเตฺต ปน สติ นตฺถีติ น คหิตาฯ กิํ ทิฏฺฐิคติกา อตฺตนา กตกมฺมํ น สรนฺตีติ? สรนฺติฯ สา ปน สติ นาม น โหติฯ เกวลํ เตนากาเรน อกุสลจิตฺตปฺปวตฺติฯ ตสฺมา สติ น คหิตาฯ อถ กสฺมา ‘‘มิจฺฉาสตี’’ติ (ที. นิ. ๓.๓๓๓; สํ. นิ. ๕.๑) สุตฺตเนฺต วุตฺตา? สา ปน อกุสลกฺขนฺธานํ สติวิรหิตตฺตา สติปฏิปกฺขตฺตา จ มิจฺฉามคฺคมิจฺฉตฺตานํ ปูรณตฺถํ ตตฺถ ปริยาเยน เทสนา กตาฯ นิปฺปริยาเยน ปเนสา นตฺถิฯ ตสฺมา น คหิตาฯ อนฺธพาลจิเตฺต ปน ปญฺญา นตฺถีติ น คหิตาฯ กิํ ทิฏฺฐิคติกานํ วญฺจนาปญฺญา นตฺถีติ? อตฺถิฯ น ปเนสา ปญฺญา, มายา นาเมสา โหติฯ สา อตฺถโต ตณฺหาวฯ อิทํ ปน จิตฺตํ สทรถํ ครุกํ ภาริยํ กกฺขฬํ ถทฺธํ อกมฺมญฺญํ คิลานํ วงฺกํ กุฏิลํฯ ตสฺมา ปสฺสทฺธาทีนิ ฉ ยุคฬกานิ น คหิตานิฯ

เอตฺตาวตา ปทปฏิปาฏิยา จิตฺตงฺควเสน ปาฬิอารุฬฺหานิ ทฺวตฺติํส ปทานิ ทเสฺสตฺวา อิทานิ เยวาปนกธเมฺม ทเสฺสตุํ **เย วา ปน ตสฺมิํ สมเย**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ สเพฺพสุปิ อกุสลจิเตฺตสุ ฉโนฺท อธิโมโกฺข มนสิกาโร มาโน อิสฺสา มจฺฉริยํ ถินํ มิทฺธํ อุทฺธจฺจํ กุกฺกุจฺจนฺติ อิเมทเสว เยวาปนกา โหนฺติ ธมฺมา, สุตฺตาคตา, สุตฺตปเทสุ ทิสฺสเรติ วุตฺตาฯ อิมสฺมิํ ปน จิเตฺต ฉโนฺท อธิโมโกฺข มนสิกาโร อุทฺธจฺจนฺติ อิเม อปณฺณกงฺคสงฺขาตา จตฺตาโรว เยวาปนกา โหนฺติฯ

ตตฺถ ฉนฺทาทโย เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ เกวลญฺหิ เต กุสลา, อิเม อกุสลาฯ อิตรํ ปน อุทฺธตสฺส ภาโว ‘อุทฺธจฺจํ’ฯ ตํ เจตโส อวูปสมลกฺขณํ วาตาภิฆาตจลชลํ วิย, อนวฏฺ

ฐานรสํ วาตาภิฆาตจลธชปฏากา วิย, ภนฺตตฺตปจฺจุปฏฺฐานํ ปาสาณาภิฆาตสมุทฺธตภสฺมา วิย, เจตโส อวูปสเม อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานํฯ จิตฺตวิเกฺขโปติ ทฏฺฐพฺพํฯ

อิติ ผสฺสาทีนิ ทฺวตฺตึส, เยวาปนกวเสน วุตฺตานิ จตฺตารีติ สพฺพานิปิ อิมสฺมึ ธมฺมุเทฺท สวาเร ฉตฺตึส ธมฺมปทานิ ภวนฺติฯ จตฺตาริ อปณฺณกงฺคานิ หาเปตฺวา ปาฬิยํ อาคตานิ ทฺวตฺ ตึสเมวฯ อคฺคหิตคฺคหเณน ปเนตฺถ ผสฺสปญฺจกํ, วิตโกฺก วิจาโร ปีติ จิตฺตเสฺสกคฺคตา วีริยินฺทฺ ริยํ ชีวิตินฺทฺริยํ มิจฺฉาทิฏฺฐิ อหิริกํ อโนตฺตปฺปํ โลโภ โมโหติ โสฬส ธมฺมา โหนฺติฯ

เตสุ โสฬสสุ สตฺต ธมฺมา อวิภตฺติกา นว สวิภตฺติกา โหนฺติฯ กตเม สตฺต? ผโสฺส สญฺญา เจตนา วิจาโร ปีติ ชีวิตินฺทฺริยํ โมโหติ อิเม สตฺต อวิภตฺติกาฯ เวทนา จิตฺตํ วิตโกฺก จิตฺตเสฺ สกคฺคตา วีริยินฺทฺริยํ มิจฺฉาทิฏฺฐิ อหิริกํ อโนตฺตปฺปํ โลโภติ อิเม นว สวิภตฺติกาฯ

เตสุ ฉ ธมฺมา ทฺวีสุ ฐาเนสุ วิภตฺตา, เอโก ตีสุ, เอโก จตูสุ, เอโก ฉสุฯ กถํ? จิตฺตํ วิตโกฺก มิจฺฉาทิฏฺฐิ อหิริกํ อโนตฺตปฺปํ โลโภติ อิเม ฉ ทฺวีสุ ฐาเนสุ วิภตฺตาฯ เตสุ หิ จิตฺตํ ตาว ผสฺสปญฺจกํ ปตฺวา จิตฺตํ โหตีติ วุตฺตํ, อินฺทฺริยานิ ปตฺวา มนินฺทฺริยนฺติฯ วิตโกฺก ฌานงฺคานิ ปตฺวา วิตโกฺก โหตีติ วุโตฺต, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา มิจฺฉาสงฺกโปฺปติฯ มิจฺฉาทิฏฺฐิ มคฺคเงฺคสุปิ กมฺมปเถสุปิ มิจฺฉาทิฏฺฐิเยวฯ อหิริกํ พลานิ ปตฺวา อหิริกพลํ โหตีติ วุตฺตํ, โลกนาสกทุกํ ปตฺวา อหิริกนฺติฯ อโนตฺตเปฺปปิ เอเสว นโยฯ โลโภ มูลํ ปตฺวา โลโภ โหตีติ วุโตฺตฯ กมฺมปถํ ปตฺวา อภิชฺฌาติฯ อิเม ฉ ทฺวีสุ ฐาเนสุ วิภตฺตาฯ

เวทนา ปน ผสฺสปญฺจกํ ปตฺวา เวทนา โหตีติ วุตฺตา, ฌานงฺคานิ ปตฺวา สุขนฺติ, อินฺทฺริยานิ ปตฺวา โสมนสฺสินฺทฺริยนฺติฯ เอวํ เอโกว ธโมฺม ตีสุ ฐาเนสุ วิภโตฺตฯ

วีริยํ ปน อินฺทฺริยานิ ปตฺวา วีริยินฺทฺริยํ โหตีติ วุตฺตํ, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา มิจฺฉาวายาโม โหตีติ, พลานิ ปตฺวา วีริยพลนฺติ, ปิฏฺฐิทุกํ ปตฺวา ปคฺคาโห โหตีติฯ เอวํ อยํ เอโก ธโมฺม จตูสุ ฐาเนสุ วิภโตฺตฯ

สมาธิ ปน ฌานงฺคานิ ปตฺวา จิตฺตเสฺสกคฺคตา โหตีติ วุโตฺต, อินฺทฺริยานิ ปตฺวา สมาธินฺทฺ ริยนฺติ, มคฺคงฺคานิ ปตฺวา มิจฺฉาสมาธีติ, พลานิ ปตฺวา สมาธิพลนฺติ, ปิฏฺฐิทุกํ ปตฺวา ทุติยทุเก เอกกวเสเนว สมโถติ , ตติเย อวิเกฺขโปติฯ เอวมยํ เอโก ธโมฺม ฉสุ ฐาเนสุ วิภโตฺตฯ

สเพฺพปิ ปเนเต ธมฺมา ผสฺสปญฺจกวเสน ฌานงฺควเสน อินฺทฺริยวเสน มคฺคงฺควเสน พลวเสน มูลวเสน กมฺมปถวเสน โลกนาสกวเสน ปิฏฺฐิทุกวเสนาติ นว ราสโย โหนฺติฯ ตตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ ตํ ปฐมกุสลจิตฺตนิเทฺทเส วุตฺตเมวาติฯ

ธมฺมุเทฺทสวารกถา นิฏฺฐิตาฯ

นิเทฺทสวารกถา

๓๗๕. นิเทฺทสวาเร จิตฺตเสฺสกคฺคตานิเทฺทเส ตาว **สณฺฐิติ อวฏฺฐิตี**ติฯ อิทํ ทฺวยํ ฐิติ เววจนเมวฯ ยํ ปน กุสลนิเทฺทเส ‘อารมฺมณํ โอคาเหตฺวา อนุปวิสิตฺวา ติฏฺฐตีติ อวฏฺฐิตี’ติ วุตฺตํ, ตํ อิธ น ลพฺภติฯ อกุสลสฺมิญฺหิ ทุพฺพลา จิตฺตเสฺสกคฺคตาติ เหฏฺฐา ทีปิตเมวฯ

๓๘๔. อุทฺธจฺจวิจิกิจฺฉาวเสน ปวตฺตสฺส วิสาหารสฺส ปฏิปกฺขโต อวิสาหาโรติ เอวรูโปปิ อโตฺถ อิธ น ลพฺภติฯ สหชาตธเมฺม ปน น วิสาหรตีติ **อวิสาหาโร**ฯ น วิกฺขิปตีติ **อวิเกฺขโป**ฯ อกุสลจิเตฺตกคฺคตาวเสน อวิสาหฏสฺส มานสสฺส ภาโว **อวิสาหฏมานสตา**ฯ สหชาตธเมฺมสุ น กมฺปตีติ **สมาธิพลํ**ฯ อยาถาวสมาธานโต **มิจฺฉาสมาธี**ติ เอวมิธ อโตฺถ ทฏฺฐโพฺพฯ

๓๘๕. วีริยินฺทฺริยนิเทฺทเส โย เหฏฺฐา 'นิกฺกโม เจโส กามานํ ปนุทนายา'ติอาทิ นโย วุโตฺต, โส อิธ น ลพฺภติฯ สหชาตธเมฺมสุ อกมฺปนเฏฺฐเนว **วีริยพลํ** เวทิตพฺพํฯ

๓๘๖. มิจฺฉาทิฏฺฐินิเทฺทเส อยาถาวทสฺสนเฏฺฐน **มิจฺฉาทิฏฺฐิ**ฯ ทิฏฺฐีสุ คตํ อิทํ ทสฺสนํ, ทฺวาสฏฺฐิทิฏฺฐิอโนฺตคตตฺตาติ **ทิฏฺฐิคตํ**ฯ เหฏฺฐาปิสฺส อโตฺถ วุโตฺตเยวฯ ทิฏฺฐิเยว ทุรติกฺกมนเฏฺฐน **ทิฏฺฐิคหนํ,** ติณคหนวนคหนปพฺพตคหนานิ วิยฯ ทิฏฺฐิเยว สาสงฺกสปฺปฏิภยเฏฺฐน **ทิฏฺฐิกนฺตาโร** , โจรกนฺตารวาฬกนฺตารมรุกนฺตารนิรุทกกนฺตารทุพฺภิกฺขกนฺตารา วิยฯ สมฺมาทิฏฺฐิยา วินิวิชฺฌนเฏฺฐน วิโลมนเฏฺฐน จ **ทิฏฺฐิวิสูกายิกํ**ฯ มิจฺฉาทสฺสนญฺหิ อุปฺปชฺชมานํ สมฺมาทสฺสนํ วินิวิชฺฌติ เจว วิโลเมติ จฯ กทาจิ สสฺสตสฺส กทาจิ อุเจฺฉทสฺส คหณโต ทิฏฺฐิยา วิรูปํ ผนฺทิตนฺติ **ทิฏฺฐิวิปฺผนฺทิตํ**ฯ ทิฏฺฐิคติโก หิ เอกสฺมิํ ปติฏฺฐาตุํ น สโกฺกติ, กทาจิ สสฺสตํ อนุปตติ กทาจิ อุเจฺฉทํฯ ทิฏฺฐิเยว พนฺธนเฏฺฐน สํโยชนนฺติ ทิฏฺฐิสํโยชนํฯ

สุสุมาราทโย วิย ปุริสํ, อารมฺมณํ ทฬฺหํ คณฺหาตีติ **คาโห**ฯ ปติฏฺฐหนโต **ปติฏฺฐาโห**ฯ อยญฺหิ พลวปฺปวตฺติภาเวน ปติฏฺฐหิตฺวา คณฺหาติฯ นิจฺจาทิวเสน อภินิวิสตีติ **อภินิเวโส**ฯ ธมฺมสภาวํ อติกฺกมิตฺวา นิจฺจาทิวเสน ปรโต อามสตีติ **ปรามาโส**ฯ อนตฺถาวหตฺตา กุจฺฉิโต มโคฺค, กุจฺฉิตานํ วา อปายานํ มโคฺคติ **กุมฺมโคฺค**ฯ อยาถาวปถโต **มิจฺฉาปโถ**ฯ ยถา หิ ทิสามูเฬฺหน อยํ อสุกคามสฺส นาม ปโถติ คหิโตปิ ตํ คามํ น สมฺปาเปติ, เอวํ ทิฏฺฐิคติเกน สุคติปโถติ คหิตาปิ ทิฏฺฐิ สุคติํ น ปาเปตีติ อยาถาวปถโต, มิจฺฉาปโถฯ มิจฺฉาสภาวโต **มิจฺฉตฺตํ**ฯ ตเตฺถว ปริพฺภมนโต ตรนฺติ เอตฺถ พาลาติ ติตฺถํฯ ติตฺถญฺจ ตํ อนตฺถานญฺจ อายตนนฺติ **ติตฺถายตนํ**ฯ ติตฺถิยานํ วา สญฺชาติเทสเฏฺฐน นิวาสฏฺฐานเฏฺฐน จ อายตนนฺติปิ ติตฺถายตนํฯ วิปริเยสภูโต คาโห, วิปริเยสโต วา คาโหติ **วิปริเยสคฺคาโห;** วิปลฺลตฺถ คาโหติ อโตฺถฯ

๓๘๗-๓๘๘. อหิริกาโนตฺตปฺปนิเทฺทเสสุ หิโรตฺตปฺปนิเทฺทสวิปริยาเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ สหชาตธเมฺมสุ ปน อกมฺปนเฏฺฐเนว อหิริกพลํ อโนตฺตปฺปพลญฺจ เวทิตพฺพํฯ

๓๘๙. โลภโมหนิเทฺทเสสุ ลุพฺภตีติ **โลโภ**ฯ **ลุพฺภนา**ติ ลุพฺภนาการโรฯ โลภสมฺปยุตฺตจิตฺตํ, ปุคฺคโล วา ลุพฺภิโต; ลุพฺภิตสฺส ภาโว **ลุพฺภิตตฺตํ**ฯ สารชฺชตีติ **สาราโค**ฯ สารชฺชนากาโร **สารชฺชนา**ฯ สารชฺชิตสฺส ภาโว **สารชฺชิตตฺตํ**ฯ อภิชฺฌายนเฏฺฐน **อภิชฺฌา** ฯ ปุน 'โลภ'-วจเน การณํ วุตฺตเมวฯ อกุสลญฺจ ตํ มูลญฺจ อกุสลานํ วา มูลนฺติ **อกุสลมูลํ**ฯ

๓๙๐. ญาณทสฺสนปฏิปกฺขโต **อญฺญาณํ อทสฺสนํ**ฯ อภิมุโข หุตฺวา ธเมฺมน น สเมติ, น สมาคจฺฉตีติ **อนภิสมโย**ฯ อนุรูปโต ธเมฺม พุชฺฌตีติ อนุโพโธฯ ตปฺปฏิปกฺขตาย **อนนุโพโธ**ฯ อนิจฺจาทีหิ สทฺธิํ โยเชตฺวา น พุชฺฌตีติ **อสโมฺพโธ**ฯ อสนฺตํ อสมญฺจ พุชฺฌตีติปิ อสโมฺพโธฯ จตุสจฺจธมฺมํ นปฺปฏิวิชฺฌตีติ **อปฺปฏิเวโธ**ฯ รูปาทีสุ เอกธมฺมมฺปิ อนิจฺจาทิสามญฺญโต น สงฺคณฺหาตีติ **อสํคาหนา**ฯ ตเมว ธมฺมํ น ปริโยคาหตีติ **อปริโยคาหนา**ฯ น สมํ เปกฺขตีติ **อสมเปกฺขณา**ฯ ธมฺมานํ สภาวํ ปติ น อเปกฺขตีติ **อปจฺจเวกฺขณา**ฯ

กุสลากุสลกมฺเมสุ วิปรีตวุตฺติยา สภาวคฺคหณาภาเวน วา เอกมฺปิ กมฺมํ เอตสฺส ปจฺจกฺขํ นตฺถิ, สยํ วา กสฺสจิ กมฺมสฺส ปจฺจกฺขกรณํ นาม น โหตีติ **อปฺปจฺจกฺขกมฺมํ**ฯ ยํ เอตสฺมึ อนุปฺปชฺชมาเนน จิตฺตสนฺตานํ เมชฺฌํ ภเวยฺย, สุจิ, โวทานํ, ตํ ทุฏฺฐุํ เมชฺฌํ อิมินาติ **ทุเมฺมชฺฌํ**ฯ พาลานํ ภาโวติ **พาลฺยํ**ฯ มุยฺหตีติ **โมโห**ฯ พลวตโร โมโห **ปโมโห**ฯ สมนฺตโต มุยฺหตีติ **สโมฺมโห**ฯ วิชฺชาย ปฏิปกฺขภาวโต น วิชฺชาติ **อวิชฺชาฯ โอฆโยค**โตฺถ วุตฺตเยวฯ ถามคตเฏฺฐน อนุเสตีติ **อนุสโย**ฯ จิตฺตํ ปริยุฏฺฐาติ, อภิภวตีติ **ปริยุฏฺฐานํ**ฯ หิตคฺคหณาภาเวน หิตาภิมุขํ คนฺตุํ น สโกฺกติ, อญฺญทตฺถุ ลงฺคติเยวาติ **ลงฺคี;** ขญฺชตีติ อโตฺถฯ ทุรุคฺฆาฏนเฏฺฐน วา ลงฺคีฯ ยถา หิ มหาปลิฆสงฺขาตา ลงฺคี ทุรุคฺฆาฏา โหติ, เอวมยมฺปิ ลงฺคี วิยาติ ลงฺคีฯ เสสํ อุตฺตานตฺถเมวฯ สงฺคหวารสุญฺญตวาราปิ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว อตฺถโต เวทิตพฺพาติฯ

ทุติยจิตฺตํ

๓๙๙. ทุติยจิเตฺต **สสงฺขาเรนา**ติ ปทํ วิเสสํฯ ตมฺปิ เหฏฺฐา วุตฺตตฺถเมวฯ อิทํ ปน จิตฺตํ กิญฺจาปิ ฉสุ อารมฺมเณสุ โสมนสฺสิตสฺส โลภํ อุปฺปาเทตฺวา ‘สโตฺต สโตฺต’ติอาทินา นเยน ปรามสนฺตสฺส อุปฺปชฺชติ, ตถาปิ สสงฺขาริกตฺตา สปฺปโยเคน สอุปาเยน อุปฺปชฺชนโต – ยทา กุลปุโตฺต มิจฺฉาทิฏฺฐิกสฺส กุลสฺส กุมาริกํ ปเตฺถติฯ เต จ ‘อญฺญทิฏฺฐิกา ตุเมฺห’ติ กุมาริกํ น เทนฺติฯ อถเญฺญ ญาตกา ‘ยํ ตุเมฺห กโรถ ตเมวายํ กริสฺสตี’ติ ทาเปนฺติฯ โส เตหิ สทฺธึ ติตฺถิเย อุปสงฺกมติฯ อาทิโตว เวมติโก โหติฯ คจฺฉเนฺต คจฺฉเนฺต กาเล เอเตสํ กิริยา มนาปาติ ลทฺธึ โรเจติ, ทิฏฺฐึ คณฺหาติ – เอวรูเป กาเล อิทํ ลพฺภตีติ เวทิตพฺพํฯ

เยวาปนเกสุ ปเนตฺถ ถินมิทฺธํ อธิกํฯ ตตฺถ ถินนตา ‘ถินํ’ฯ มิทฺธนตา ‘มิทฺธํ’; อนุสฺสาหสํหนนตา อสตฺติวิฆาโต จาติ อโตฺถฯ ถินญฺจ มิทฺธญฺจ **ถินมิทฺธํ**ฯ ตตฺถ ถินํ อนุสฺสาหลกฺขณํ, วีริยวิโนทนรสํ, สํสีทนปจฺจุปฏฺฐานํฯ มิทฺธํ อกมฺมญฺญตาลกฺขณํ, โอนหนรสํ, ลีนภาวปจฺจุปฏฺฐานํ ปจลายิกานิทฺทาปจฺจุปฏฺฐานํ วาฯ อุภยมฺปิ อรติตนฺทีวิชมฺภิตาทีสุ อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานนฺติฯ

ตติยจิตฺตํ

๔๐๐. ตติยํ ฉสุ อารมฺมเณสุ โสมนสฺสิตสฺส โลภํ อุปฺปาเทตฺวา ‘สโตฺต สโตฺต’ติอาทินา นเยน อปรามสนฺตสฺส นารายณวิราชนมลฺลยุทฺธนฏสมชฺชาทีนิ ปสฺสโต มนาปิยสทฺทสวนาทิปสุตสฺส วา อุปฺปชฺชติฯ อิธ มาเนน สทฺธึ ปญฺจ อปณฺณกงฺคานิ โหนฺติฯ ตตฺถ มญฺญตีติ **‘มาโน’**ฯ โส อุนฺนติลกฺขโณ, สมฺปคฺคหรโส, เกตุกมฺยตาปจฺจุปฏฺฐาโน, ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตโลภปทฏฺฐาโน, อุมฺมาโท วิย ทฏฺฐโพฺพติฯ

จตุตฺถจิตฺตํ

๔๐๒. จตุตฺถํ วุตฺตปฺปกาเรสุ เอว ฐาเนสุ ยถา สีเส เขฬํ ขิปนฺติ, ปาทปํสุํ โอกิรนฺติ, ตทา ตสฺส ปริหรณตฺถํ สอุสฺสาเหน อนฺตรนฺตรา โอโลเกนฺตานํ ราชนาฏเกสุ นิกฺขเนฺตสุ อุสฺสารณาย วตฺตมานาย เตน เตน ฉิเทฺทน โอโลเกนฺตานญฺจาติ เอวมาทีสุ ฐาเนสุ อุปฺปชฺชติฯ อิธ ปน ถินมิเทฺธหิ สทฺธึ สตฺต เยวาปนกา โหนฺติฯ อุภยตฺถาปิ มิจฺฉาทิฏฺฐิ ปริหายติฯ ตํ ฐเปตฺวา เสสานํ วเสน ธมฺมคณนา เวทิตพฺพาติฯ

ปญฺจมจิตฺตํ

๔๐๓. ปญฺจมํ ฉสุ อารมฺมเณสุ เวทนาวเสน มชฺฌตฺตสฺส โลภํ อุปฺปาเทตฺวา ‘สโตฺต สโตฺต’ติอาทินา นเยน ปรามสนฺตสฺส อุปฺปชฺชติฯ โสมนสฺสฏฺฐาเน ปเนตฺถ อุเปกฺขาเวทนา โหติ, ปีติปทํ ปริหายติฯ เสสํ สพฺพํ ปฐมจิตฺตสทิสเมวฯ

ฉฏฺฐจิตฺตาทิ

๔๐๙-๔๑๒. ฉฏฺฐสตฺตมฏฺฐมานิปิ เวทนํ ปริวเตฺตตฺวา ปีติปทญฺจ หาเปตฺวา ทุติยตติยจตุเตฺถสุ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ อิเมสุ อฏฺฐสุ โลภสหคตจิเตฺตสุ สหชาตาธิปติ อารมฺมณาธิปตีติ เทฺวปิ อธิปตโย ลพฺภนฺติฯ

นวมจิตฺตํ

๔๑๓. นวมํ ฉสุ อารมฺมเณสุ โทมนสฺสิตสฺส ปฏิฆํ อุปฺปาทยโต อุปฺปชฺชติฯ ตสฺส สมยววตฺถานวาเร ตาว ทุฏฺฐุ มโน, หีนเวทนตฺตา วา กุจฺฉิตํ มโนติ ทุมฺมโน; ทุมฺมนสฺส ภาโว โทมนสฺสํฯ เตน สหคตนฺติ **โทมนสฺสสหคตํ**ฯ อสมฺปิยายนภาเวน อารมฺมณสฺมิํ ปฏิหญฺญตีติ ปฏิฆํฯ เตน สมฺปยุตฺตนฺติ **ปฏิฆสมฺปยุตฺตํ**ฯ

ธมฺมุเทฺทเส ตีสุปิ ฐาเนสุ โทมนสฺสเวทนาว อาคตาฯ ตเตฺถ เวทนาปทํ วุตฺตเมวฯ ตถา ทุกฺขโทมนสฺสปทานิ ลกฺขณาทิโต ปน อนิฏฺฐารมฺมณานุภวนลกฺขณํ โทมนสฺสํ, ยถาตถา วา อนิฏฺฐาการสโมฺภครสํ, เจตสิกาพาธปจฺจุปฏฺฐานํ, เอกเนฺตเนว หทยวตฺถุปทฏฺฐานํฯ

มูลกมฺมปเถสุ ยถา ปุริมจิเตฺตสุ โลโภ โหติ, อภิชฺฌา โหตีติ อาคตํ, เอวํ โทโส โหติ, พฺยาปาโท โหตีติ วุตฺตํฯ ตเตฺถ ทุสฺสนฺติ เตน, สยํ วา ทุสฺสติ, ทุสฺสนมตฺตเมว วา ตนฺติ **โทโส** โส จณฺฑิกฺกลกฺขโณ ปหฏาสิวิโส วิย, วิสปฺปนรโส วิสนิปาโต วิย, อตฺตโน นิสฺสยทหนรโส วา ทาวคฺคิ วิย, ทุสฺสนปจฺจุปฏฺฐาโน ลโทฺธกาโส วิย สปโตฺต, อาฆาตวตฺถุปทฏฺฐาโน วิสสํสฏฺฐปูติมุตฺตํ วิย ทฏฺฐโพฺพฯ

พฺยาปชฺชติ เตน จิตฺตํ, ปูติภาวํ อุปคจฺฉติ, พฺยาปาทยติ วา วินยาจารรูปสมฺปตฺติหิตสุขาทีนีติ **พฺยาปาโท**ฯ อตฺถโต ปเนส โทโสเยวฯ อิธ ปทปฏิปาฏิยา เอกูนตึส ปทานิ โหนฺติฯ อคฺคหิตคฺคหเณน จุทฺทสฯ เตสํ วเสน สวิภตฺติกาวิภตฺติกราสิเภโท เวทิตโพฺพฯ

เยวาปนเกสุ ฉนฺทาธิโมกฺขมนสิการอุทฺธจฺจานิ นิยตานิฯ อิสฺสามจฺฉริยกุกฺกุเจฺจสุ ปน อญฺญตเรน สทฺธิํ ปญฺจ ปญฺจ หุตฺวาปิ อุปฺปชฺชนฺติฯ เอวเมปิ ตโย ธมฺมา อนิยตเยวาปนกา นามฯ เตสุ อิสฺสตีติ **‘อิสฺสา’**ฯ สา ปรสมฺปตฺตีนํ อุสูยนลกฺขณา, ตเตฺถว อนภิรติรสา, ตโต วิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานา, ปรสมฺปตฺติปทฏฺฐานาฯ สํโยชนนฺติ ทฏฺฐพฺพาฯ มเจฺฉรภาโว **‘มจฺฉริยํ’**ฯ ตํ ลทฺธานํ วา ลภิตพฺพานํ วา อตฺตโน สมฺปตฺตีนํ นิคูหนลกฺขณํ, ตาสํเยว ปเรหิ สาธารณภาวอกฺขมนรสํ, สโงฺกจนปจฺจุปฏฺฐานํ กฏุกญฺจุกตาปจฺจุปฏฺฐานํ วา, อตฺตสมฺปตฺติปทฏฺฐานํฯ เจตโส วิรูปภาโวติ ทฏฺฐพฺพํฯ กุจฺฉิตํ กตํ กุกตํฯ ตสฺส ภาโว **‘กุกฺกุจฺจํ’**ฯ ตํ ปจฺฉานุตาปลกฺขณํ, กตากตานุโสจนรสํ, วิปฺปฏิสารปจฺจุปฏฺฐานํ, กตากตปทฏฺฐานํฯ ทาสพฺยํ วิย ทฏฺฐพฺพํฯ อยํ ตาว อุเทฺทสวาเร วิเสโสฯ

๔๑๕. นิเทฺทสวาเร เวทนานิเทฺทเส **อสาตํ** สาตปฏิปกฺขวเสน เวทิตพฺพํฯ

๔๑๘. โทสนิเทฺทเส ทุสฺสตีติ **โทโส**ฯ **ทุสฺสนา**ติ ทุสฺสนากาโรฯ **ทุสฺสิตตฺต**นฺติ ทุสฺสิตภาโวฯ ปกติภาววิชหนเฏฺฐน พฺยาปชฺชนํ **พฺยาปตฺติ**ฯ **พฺยาปชฺชนา**ติ พฺยาปชฺชนากาโรฯ วิรุชฺฌตีติ **วิโรโธ**ฯ ปุนปฺปุนํ วิรุชฺฌตีติ **ปฏิวิโรโธ**ฯ วิรุทฺธาการปฏิวิรุทฺธาการวเสน วา อิทํ วุตฺตํฯ จณฺฑิโก วุจฺจติ จโณฺฑ, ถทฺธปุคฺคโล; ตสฺส ภาโว **จณฺฑิกฺกํ**ฯ น เอเตน สุโรปิตํ วจนํ โหติ, ทุรุตฺตํ อปริปุณฺณเมว โหตีติ **อสุโรโป**ฯ กุทฺธกาเล หิ ปริปุณฺณวจนํ นาม นตฺถิฯ สเจปิ กสฺสจิ โหติ ตํ อปฺปมาณํฯ อปเร ปน อสฺสุชนนเฏฺฐน อสฺสุโรปนโต อสฺสุโรโปติ วทนฺติฯ ตํ อการณํ, โสมนสฺสสฺสาปิ อสฺสุชนนโตฯ เหฏฺฐา วุตฺตอตฺตมนตาปฏิปกฺขโต น อตฺตมนตาติ **อนตฺตมนตา**ฯ สา ปน ยสฺมา จิตฺตเสฺสว, น สตฺตสฺส, ตสฺมา **จิตฺตสฺสา**ติ วุตฺตํฯ เสสเมตฺถ สงฺคหสุญฺญตวาเรสุ จ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพนฺติฯ

ทสมจิตฺตํ

๔๒๑. ทสมํ สสงฺขารตฺตา ปเรหิ อุสฺสาหิตสฺส วา, ปเรสํ วา อปราธํ สาริตสฺส, สยเมว วา ปเรสํ อปราธํ อนุสฺสริตฺวา กุชฺฌมานสฺส อุปฺปชฺชติฯ

อิธาปิ ปทปฏิปาฏิยา เอกูนตึส, อคฺคหิตคฺคหเณน จ จุทฺทเสว ปทานิ โหนฺติฯ เยวาปน เกสุ ปน ถินมิทฺธมฺปิ ลพฺภติฯ ตสฺมา เอตฺถ วินา อิสฺสามจฺฉริยกุกฺกุเจฺจหิ จตฺตาริ อปณฺณกงฺคานิ ถินมิทฺธนฺติ อิเม ฉ อิสฺสาทีนํ อุปฺปตฺติกาเล เตสุ อญฺญตเรน สทฺธึ สตฺต เยวาปนกา เอกกฺขเณ อุปฺปชฺชนฺติฯ เสสํ สพฺพํ สพฺพวาเรสุ นวมสทิสเมวฯ อิเมสุ ปน ทฺวีสุ โทมนสฺสจิเตฺตสุ สหชาตาธิปติเยว ลพฺภติ, น อารมฺมณาธิปติฯ น หิ กุโทฺธ กิญฺจิ ครุํ กโรตีติฯ

เอกาทสมจิตฺตํ

๔๒๒. เอกาทสมํ ฉสุ อารมฺมเณสุ เวทนาวเสน มชฺฌตฺตสฺส กงฺขาปวตฺติกาเล อุปฺปชฺชติฯ ตสฺส สมยววตฺถาเน **วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺต**นฺติ ปทํ อปุพฺพํฯ ตสฺสโตฺถ – วิจิกิจฺฉาย สมฺปยุตฺตนฺติ **วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตํ**ฯ ธมฺมุเทฺทเส **‘วิจิกิจฺฉา โหตี’**ติ ปทเมว วิเสโสฯ ตตฺถ วิคตา จิกิจฺฉาติ **วิจิกิจฺฉา**ฯ สภาวํ วา วิจินโนฺต เอตาย กิจฺฉติ กิลมตีติ วิจิกิจฺฉาฯ สา สํสยลกฺขณา, กมฺปนรสา, อนิจฺฉยปจฺจุปฏฺฐานา อเนกํสคาหปจฺจุปฏฺฐานา วา, อโยนิโสมนสิการปทฏฺฐานาฯ ปฏิปตฺติอนฺตรายกราติ ทฏฺฐพฺพาฯ

อิธ ปทปฏิปาฏิยา เตวีสติ ปทานิ โหนฺติฯ อคฺคหิตคฺคหเณน จุทฺทสฯ เตสํ วเสน สวิภตฺติกาวิภตฺติกราสิวินิจฺฉโย เวทิตโพฺพฯ มนสิกาโร อุทฺธจฺจนฺติ เทฺวเยว เยวาปนกาฯ

๔๒๔. นิเทฺทสวารสฺส จิตฺตเสฺสกคฺคตานิเทฺทเส ยสฺมา อิทํ ทุพฺพลํ จิตฺตํ ปวตฺติฏฺฐิติมตฺตกเมเวตฺถ โหติ, ตสฺมา ‘สณฺฐิตี’ติอาทีนิ อวตฺวา **จิตฺตสฺส ‘ฐิตี’**ติ เอกเมว ปทํ วุตฺตํฯ เตเนว จ การเณน อุเทฺทสวาเรปิ ‘สมาธินฺทฺริย’นฺติอาทิ น วุตฺตํฯ

๔๒๕. วิจิกิจฺฉานิเทฺทเส กงฺขนวเสน **กงฺขา**ฯ กงฺขาย อายนาติ **กงฺขายนา**ฯ ปุริมกงฺขา หิ อุตฺตรกงฺขํ อาเนติ นามฯ อาการวเสน วา เอตํ วุตฺตํฯ กงฺขาสมงฺคิจิตฺตํ กงฺขาย อายิตตฺตา กงฺขายิตํ นามฯ ตสฺส ภาโว **กงฺขายิตตฺตํฯ วิมตี**ติ นมติฯ **วิจิกิจฺฉา** วุตฺตตฺถา เอวฯ กมฺปนเฏฺฐน ทฺวิธา เอฬยตีติ **เทฺวฬฺหกํ**ฯ ปฏิปตฺตินิวารเณน ทฺวิธาปโถ วิยาติ **เทฺวธาปโถ**ฯ ‘นิจฺจํ นุ โข อิทํ, อนิจฺจํ นุ โข’ติอาทิปวตฺติยา เอกสฺมึ อาการเร สณฺฐาตุํ อสมตฺถตาย สมนฺตโต เสตีติ **สํสโย**ฯ เอกํสํ คเหตุํ อสมตฺถตาย น เอกํสคฺคาโหติ **อเนกํสคฺคาโห** ฯ นิเจฺฉตุํ อสโกฺกนฺ

ตี อารมฺมณโต โอสกฺกตีติ **อาสปฺปนา**ฯ โอคาหิตฺ อสโกฺกนฺตี ปริสมนฺตโต สปฺปตีติ **ปริสปฺปนา**ฯ ปริโยคาหิตุ อสมตฺถตาย **อปริโยคาหนา**ฯ นิจฺฉยวเสน อารมฺมเณ ปวตฺติตุํ อสมตฺถตาย **ถมฺภิตตฺตํ;** จิตฺตสฺส ถทฺธภาโวติ อโตฺถฯ วิจิกิจฺฉา หิ อุปฺปชฺชิตฺวา จิตฺตํ ถทฺธํ กโรติฯ ยสฺมา ปเนสา อุปฺปชฺชมานา อารมฺมณํ คเหตฺวา มนํ วิลิขนฺตี วิย, ตสฺมา **มโนวิเลโข**ติ วุตฺตาฯ เสสํ สพฺพตฺถ อุตฺตานตฺถเมวฯ

ทฺวาทสมจิตฺตํ

๔๒๗. ทฺวาทสมสฺส สมยววตฺถาเน อุทฺธเจฺจน สมฺปยุตฺตนฺติ **อุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตํ**ฯ อิทญฺหิ จิตฺตํ ฉสุ อารมฺมเณสุ เวทนาวเสน มชฺฌตฺตํ หุตฺวา อุทฺธตํ โหติฯ อิธ ธมฺมุเทฺทเส ‘วิจิกิจฺฉา’-ฐาเน ‘อุทฺธจฺจํ โหตี’ติ อาคตํฯ ปทปฏิปาฏิยา อฏฺฐวีสติ ปทานิ โหนฺติฯ อคฺคหิตคฺคหเณน จุทฺทสฯ เตสํ วเสน สวิภตฺติกาวิภตฺติกราสิวิธานํ เวทิตพฺพํฯ อธิโมโกฺข มนสิกาโรติ เทฺวเยว เยวาปนกาฯ

๔๒๙. นิเทฺทสวารสฺส อุทฺธจฺจนิเทฺทเส **จิตฺตสฺสา**ติ น สตฺตสฺส, น โปสสฺสฯ **อุทฺธจฺจนฺ**ติ อุทฺธตากาโรฯ น วูปสโมติ **อวูปสโม**ฯ เจโต วิกฺขิปตีติ **เจตโสวิเกฺขโปฯ ภนฺตตฺตํ จิตฺตสฺสา**ติ จิตฺตสฺส ภนฺตภาโว, ภนฺตยานภนฺตโคณาทีนิ วิยฯ อิมินา เอการมฺมณสฺมิํเยว วิปฺผนฺทนํ กถิตํฯ อุทฺธจฺจญฺหิ เอการมฺมเณ วิปฺผนฺทติ, วิจิกิจฺฉา นานารมฺมเณฯ เสสํ สพฺพวาเรสุ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

อิทานิ อิมสฺมิํ จิตฺตทฺวเย ปกิณฺณกวินิจฺฉโย โหติฯ ‘อารมฺมเณ ปวฏฺฏนกจิตฺตานิ นาม กตี’ติ? หิ วุเตฺต ‘อิมาเนว เทฺว’ติ วตฺตพฺพํฯ ตตฺถ วิจิกิจฺฉาสหคตํ เอกเนฺตน ปวฏฺฏติ, อุทฺธจฺจสหคตํ ปน ลทฺธาธิโมกฺขตฺตา ลทฺธปติฏฺฐํ ปวฏฺฏติฯ ยถา หิ วฏฺฏจตุรเสฺสสุ ทฺวีสุ มณีสุ ปพฺภารฏฺฐาเน ปวเฏฺฏตฺวา วิสฺสเฏฺฐสุ วฏฺฏมณิ เอกเนฺตเนว ปวฏฺฏติ, จตุรโสฺส ปติฏฺฐาย ปติฏฺฐาย ปวฏฺฏติ, เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํฯ สเพฺพสฺวปิ หีนาทิเภโท น อุทฺธโฏ, สเพฺพสํ เอกนฺตหีนตฺตาฯ สหชาตาธิปติ ลพฺภมาโนปิ น อุทฺธโฏ, เหฏฺฐา ทสฺสิตนยตฺตาฯ ญาณาภาวโต ปเนตฺถ วีมํสาธิปติ นาม นตฺถิฯ ปจฺฉิมทฺวเย เสโสปิ นตฺถิ เอวฯ กสฺมา? กญฺจิ ธมฺมํ ธุรํ กตฺวา อนุปฺปชฺชนโต, ปฏฺฐาเน จ ปฏิสิทฺธโตฯ

อิเมหิ ปน ทฺวาทสหิปิ อกุสลจิเตฺตหิ กเมฺม อายูหิเต, ฐเปตฺวา อุทฺธจฺจสหคตํ, เสสานิ เอกาทเสว ปฏิสนฺธิํ อากฑฺฒนฺติฯ วิจิกิจฺฉาสหคเต อลทฺธาธิโมเกฺข ทุพฺพเลปิ ปฏิสนฺธิํ อากฑฺฒมาเน อุทฺธจฺจสหคตํ ลทฺธาธิโมกฺขํ พลวํ กสฺมา นากฑฺฒตีติ? ทสฺสเนน ปหาตพฺพาภาวโตฯ ยทิ หิ อากเฑฺฒยฺย ‘ทสฺสเนนปหาตพฺพ’-ปทวิภเงฺค อาคเจฺฉยฺย, ตสฺมา, ฐเปตฺวา ตํ, เสสานิ เอกาทส อากฑฺฒนฺติฯ เตสุ หิ เยน เกนจิ กเมฺม อายูหิเต ตาย เจตนาย จตูสุ อปาเยสุ ปฏิสนฺธิ โหติฯ อกุสลวิปาเกสุ อเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุอุเปกฺขาสหคตาย ปฏิสนฺธิํ คณฺหาติฯ อิตรสฺสาปิ เอเตฺถว ปฏิสนฺธิทานํ ภเวยฺยฯ ยสฺมา ปเนตํ นตฺถิ, ตสฺมา ‘ทสฺสเนนปหาตพฺพ’-ปทวิภเงฺค นาคตนฺติฯ

อกุสลา ธมฺมาติปทสฺส วณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

อพฺยากตปทํ

อเหตุกกุสลวิปาโก

๔๓๑. อิทานิ อพฺยากตปทํ ภาเชตฺวา ทเสฺสตุํ **กตเม ธมฺมา อพฺยากตา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ จตุพฺพิธํ อพฺยากตํ – วิปากํ กิริยํ รูปํ นิพฺพานนฺติฯ เตสุ วิปากาพฺยากตํฯ วิปากาพฺยากเตปิ กุสลวิปากํฯ ตสฺมิมฺปิ ปริตฺตวิปากํฯ ตสฺมิมฺปิ อเหตุกํฯ ตสฺมิมฺปิ ปญฺจวิญฺญาณํฯ ตสฺมิมฺปิ ทฺวารปฏิปาฏิยา จกฺขุวิญฺญาณํ ฯ ตสฺสาปิ, ฐเปตฺวา ทฺวารารมฺมณาทิสาธารณปจฺจยํ, อสาธารณกมฺมปจฺจยวเสเนว อุปฺปตฺตึ ทีเปตุํ **กามาวจรสฺส กุสลสฺส กมฺมสฺส กตตฺตา**ติ อาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **กตตฺตา**ติ กตการณาฯ **อุปจิตตฺตา**ติ อาจิตตฺตา, วฑฺฒิตการณาฯ **จกฺขุวิญฺญาณ**นฺติ การณภูตสฺส จกฺขุสฺส วิญฺญาณํ, จกฺขุโต วา ปวตฺตํ, จกฺขุสฺมึ วา นิสฺสิตํ วิญฺญาณนฺติ จกฺขุวิญฺญาณํฯ ปรโต **โสตวิญฺญาณาทีสุ**ปิ เอเสว นโยฯ

ตตฺถ จกฺขุสนฺนิสฺสิตรูปวิชานนลกฺขณํ จกฺขุวิญฺญาณํ, รูปมตฺตารมฺมณรสํ, รูปาภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานํ , รูปารมฺมณาย กิริยมโนธาตุยา อปคมปทฏฺฐานํฯ ปรโต อาคตานิ โสตาทิสนฺนิสฺสิตสทฺทาทิวิชานนลกฺขณานิ โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ สทฺทาทิมตฺตารมฺมณรสานิ, สทฺทาทิอภิมุขภาวปจฺจุปฏฺฐานานิ, สทฺทาทิอารมฺมณานํ กิริยมโนธาตูนํ อปคมปทฏฺฐานานิฯ

อิธ ปทปฏิปาฏิยา ทส ปทานิ โหนฺติฯ อคฺคหิตคฺคหเณน สตฺตฯ เตสุ ปญฺจ อวิภตฺติกานิ, เทฺว สวิภตฺติกานิฯ เตสุ จิตฺตํ ผสฺสปญฺจกวเสน เจว อินฺทฺริยวเสน จ ทฺวีสุ ฐาเนสุ วิภตฺตึ คจฺฉติ, เวทนา ผสฺสปญฺจกฌานงฺคอินฺทฺริยวเสน ตีสุเยวฯ ราสโยปิ อิเมว ตโย โหนฺติฯ เยวาปนโก เอโก มนสิกาโร เอวฯ

๔๓๖. นิเทฺทสวาเร จกฺขุวิญฺญาณํ ปณฺฑรนฺติ วตฺถุโต วุตฺตํฯ กุสลญฺหิ อตฺตโน ปริสุทฺธตาย ปณฺฑรํ นาม, อกุสลํ ภวงฺคนิสฺสนฺเทน, วิปากํ วตฺถุปณฺฑรตฺตาฯ

๔๓๙. จิตฺตเสฺสกคฺคตานิเทฺทเส **จิตฺตสฺส ฐิตี**ติ เอกเมว ปทํ วุตฺตํฯ อิทมฺปิ หิ ทุพฺพลํ จิตฺตํ ปวตฺติฏฺฐิติมตฺตเมเวตฺถ ลพฺภติ, ‘สณฺฐิติอวฏฺฐิติ’-ภาวํ ปาปุณิตุํ น สโกฺกติฯ สงฺคหวาเร ฌานงฺคมคฺคงฺคานิ น อุทฺธฏานิฯ กสฺมา? วิตกฺกปจฺฉิมกญฺหิ ฌานํ นาม, เหตุปจฺฉิมโก มโคฺค นามฯ ปกติยา อวิตกฺกจิเตฺต ฌานงฺคํ น ลพฺภติ, อเหตุกจิเตฺต จ มคฺคงฺคานิฯ ตสฺมา อิธ อุภยมฺปิ น อุทฺธฏํฯ สงฺขารกฺขโนฺธเปตฺถ จตุรงฺคิโกเยว ภาชิโตฯ สุญฺญตวาโร ปากติโกเยวฯ โสตวิญฺญาณาทินิเทฺทสาปิ อิมินาว นเยน เวทิตพฺพาฯ

เกวลญฺหิ จกฺขุวิญฺญาณาทีสุ ‘อุเปกฺขา’ ภาชิตา, กายวิญฺญาเณ ‘สุข’นฺติ, อยเมตฺถ วิเสโสฯ โสปิ จ ฆฏฺฏนวเสน โหตีติ เวทิตโพฺพฯ จกฺขุทฺวาราทีสุ หิ จตูสุ อุปาทารูปเมว อุปาทารูปํ ฆเฏฺฏติ, อุปาทารูเปเยว อุปาทารูปํ ฆเฏฺฏเนฺต ปฏิฆฏฺฏนานิฆํโส พลวา น โหติฯ จตุนฺนํ อธิกรณีนํ อุปริ จตฺตาโร กปฺปาสปิจุปิเณฺฑ ฐเปตฺวา ปิจุปิเณฺฑเหว ปหตกาโล วิย ผุฏฺฐมตฺตเมว โหติฯ เวทนา มชฺฌตฺตฏฺฐาเน ติฏฺฐติฯ กายทฺวาเร ปน พหิทฺธา มหาภูตารมฺมณํ อชฺฌตฺติกกายปสาทํ ฆเฏฺฏตฺวา ปสาทปจฺจเยสุ มหาภูเตสุ ปฏิหญฺญติฯ ยถา อธิกรณีมตฺถเก กปฺปาสปิจุปิณฺฑํ ฐเปตฺวา กูเฏน ปหรนฺตสฺส กปฺปาสปิจุปิณฺฑํ ฉินฺทิตฺวา กูฏํ อธิกรณึ คณฺหตีติ, นิฆํโส พลวา โหติ, เอวเมว ปฏิฆฏฺฏนานิฆํโส พลวา โหติฯ อิเฏฺฐ อารมฺมเณ สุขสหคตํ กายวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติ, อนิเฏฺฐ ทุกฺขสหคตํฯ

อิเมสํ ปน ปญฺจนฺนํ จิตฺตานํ วตฺถุทฺวารารมฺมณานิ นิพทฺธาเนว โหนฺติ, วตฺถาทิสงฺกมนํ นาเมตฺถ นตฺถิฯ กุสลวิปากจกฺขุวิญฺญาณญฺหิ จกฺขุปสาทํ วตฺถุํ กตฺวา อิเฏฺฐ จ อิฏฺฐมชฺฌเตฺต จ จตุสมุฏฺฐานิกรูปารมฺมเณ ทสฺสนกิจฺจํ สาธยมานํ จกฺขุทฺวาเร ฐตฺวา วิปจฺจติฯ โสตวิญฺญาณ

าทีนิ โสตปสาทาทีนิ วตฺถุํ กตฺวา อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺเตสุ สทฺทาทีสุ สวนฆายนสายนผุสนกิจฺจานิ สาธยมานานิ โสตทฺวาราทีสุ ฐตฺวา วิปจฺจนฺติฯ สโทฺท ปเนตฺถ ทฺวิสมุฏฺฐานิโกเยว โหติฯ

๔๕๕. มโนธาตุนิเทฺทเส สภาวสุญฺญตนิสฺสตฺตเฏฺฐน มโนเยว ธาตุ **มโนธาตุ**ฯ สา จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อนนฺตรํ รูปาทิวิชานนลกฺขณา, รูปาทีนํ สมฺปฏิจฺฉนรสา, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา, จกฺขุวิญฺญาณาทิอปคมปทฏฺฐานา ฯ อิธ ธมฺมุเทฺทเส ทฺวาทส ปทานิ โหนฺติฯ อคฺคหิตคฺคหเณน นวฯ เตสุ สตฺต อวิภตฺติกานิ เทฺว สวิภตฺติกานิฯ อธิโมโกฺข มนสิกาโรติ เทฺว เยวาปนกาฯ วิตกฺกนิเทฺทโส อภินิโรปนํ ปาเปตฺวา ฐปิโตฯ ยสฺมา ปเนตํ จิตฺตํ เนว กุสลํ นากุสลํ, ตสฺมา สมฺมาสงฺกโปฺปติ วา มิจฺฉาสงฺกโปฺปติ วา น วุตฺตํฯ สงฺคหวาเร ลพฺภมานมฺปิ ฌานงฺคํ ปญฺจวิญฺญาณโสเต ปติตฺวา คตนฺติฯ มคฺคงฺคํ ปน น ลพฺภติเยวาติ น อุทฺธฏํฯ สุญฺญตวาโร ปากติโกเยวฯ อิมสฺส จิตฺตสฺส วตฺถุ นิพทฺธํ หทยวตฺถุเมว โหติฯ ทฺวารารมฺมณานิ อนิพทฺธานิฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ ทฺวารารมฺมณานิ สงฺกมนฺติ, ฐานํ ปน เอกํฯ สมฺปฏิจฺฉนกิจฺจเมว เหตํ โหติฯ อิทญฺหิ ปญฺจทฺวาเร ปญฺจสุ อารมฺมเณสุ สมฺปฏิจฺฉนํ หุตฺวา วิปจฺจติฯ กุสลวิปาเกสุ จกฺขุวิญฺญาณาทีสุ นิรุเทฺธสุ ตํสมนนฺตรา ตาเนว ฐานปฺปตฺตานิ รูปารมฺมณาทีนิ สมฺปฏิจฺฉติฯ

๔๖๙. มโนวิญฺญาณธาตุนิเทฺทเสสุ ปฐมมโนวิญฺญาณธาตุยํ ‘ปีติ’ปทํ อธิกํฯ เวทนาปิ ‘โสมนสฺส’-เวทนา โหติฯ อยญฺหิ อิฏฺฐารมฺมณสฺมิํเยว ปวตฺตติฯ ทุติยมโนวิญฺญาณธาตุ อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณฯ ตสฺมา ตตฺถ ‘อุเปกฺขา’ เวทนา โหตีติฯ ปทานิ มโนธาตุนิเทฺทสสทิสาเนวฯ อุภยตฺถาปิ ปญฺจวิญฺญาณโสเต ปติตฺวา คตตฺตาเยว ฌานงฺคานิ น อุทฺธฏานิฯ มคฺคงฺคานิ อลาภโตเยวฯ เสสํ สพฺพตฺถ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ ลกฺขณาทิโต ปเนสา ทุวิธาปิ มโนวิญฺญาณธาตุ อเหตุกวิปากา, ฉฬารมฺมณวิชานนลกฺขณา, สนฺตีรณาทิรสา, ตถาภาวปจฺจุปฏฺฐานา, หทยวตฺถุปทฏฺฐานาติ เวทิตพฺพาฯ

ตตฺถ ปฐมา ทฺวีสุ ฐาเนสุ วิปจฺจติฯ สา หิ ปญฺจทฺวาเร กุสลวิปากจกฺขุวิญฺญาณาทิอนนฺตรํ, วิปากมโนธาตุยา ตํ อารมฺมณํ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา นิรุทฺธาย, ตสฺมิํ เยวารมฺมเณ สนฺตีรณกิจฺจํ สาธยมานา ปญฺจสุ ทฺวาเรสุ ฐตฺวา วิปจฺจติฯ ฉสุ ทฺวาเรสุ ปน พลวารมฺมเณ ตทารมฺมณา หุตฺวา วิปจฺจติฯ กถํ? ยถา หิ จณฺฑโสเต, ติริยํ นาวาย คจฺฉนฺติยา, อุทกํ ฉิชฺชิตฺวา โถกํ ฐานํ นาวํ อนุพนฺธิตฺวา ยถาโสตเมว คจฺฉติ, เอวเมว ฉสุ ทฺวาเรสุ พลวารมฺมเณ ปโลภยมาเน อาปาถคเต ชวนํ ชวติฯ ตสฺมิํ ชวิเต ภวงฺคสฺส วาโรฯ อิทํ ปน จิตฺตํ ภวงฺคสฺส วารํ อทตฺวา ชวเนน คหิตารมฺมณํ คเหตฺวา เอกํ เทฺว จิตฺตวาเร ปวตฺติตฺวา ภวงฺคเมว โอตรติฯ ควกฺขเนฺธ นทิํ ตรเนฺตปิ เอวเมว อุปมา วิตฺถาเรตพฺพาฯ เอวเมสา ยํ ชวเนน คหิตารมฺมณํ ตเสฺสว คหิตตฺตา ตทารมฺมณํ นาม หุตฺวา วิปจฺจติฯ

ทุติยา ปน ปญฺจสุ ฐาเนสุ วิปจฺจติฯ กถํ? มนุสฺสโลเก ตาว ชจฺจนฺธชจฺจพธิรชจฺจเอฬชจฺจุมฺมตฺตกอุภโตพฺยญฺชนกนปุํสกานํ ปฏิสนฺธิคฺคหณกาเล ปฏิสนฺธิ หุตฺวา วิปจฺจติฯ ปฏิสนฺธิยา วีติวตฺตาย ยาวตายุกํ ภวงฺคํ หุตฺวา วิปจฺจติฯ อิฏฺฐมชฺฌเตฺต ปญฺจารมฺมณวีถิยา สนฺตีรณํ หุตฺวา, พลวารมฺมเณ ฉสุ ทฺวาเรสุ ตทารมฺมณํ หุตฺวา, มรณกาเล จุติ หุตฺวาติ อิเมสุ ปญฺจสุ ฐาเนสุ วิปจฺจตีติฯ

มโนวิญฺญาณธาตุทฺวยํ นิฏฺฐิตํฯ

อฏฺฐมหาวิปากจิตฺตวณฺณนา

๔๙๘. อิทานิ อฏฺฐมหาวิปากจิตฺตานิ ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา อพฺยากตา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ ปาฬิยํ นยมตฺตํ ทเสฺสตฺวา สพฺพวารา สํขิตฺตาฯ เตสํ อโตฺถ เหฏฺฐา วุตฺตน เยเนว เวทิตโพฺพฯ โย ปเนตฺถ วิเสโส ตํ ทเสฺสตุํ **อโลโภ อพฺยากตมูล**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ยมฺปิ น วุตฺตํ ตํ เอวํ เวทิตพฺพํ – โย หิ กามาวจรกุสเลสุ กมฺมทฺวารกมฺมปถปุญฺญกิริยวตฺถุเภโท วุโตฺต โส อิธ นตฺถิฯ กสฺมา? อวิญฺญตฺติชนกโต อวิปากธมฺมโต ตถา อปฺปวตฺติโต จฯ ยาปิ ตา เยวาปนเกสุ กรุณามุทิตา วุตฺตา, ตา สตฺตารมฺมณตฺตา วิปาเกสุ น สนฺติฯ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณานิ หิ กามาวจรวิปากานิฯ น เกวลญฺจ กรุณามุทิตา, วิรติโยเปตฺถ น สนฺติฯ 'ปญฺจ สิกฺขาปทานิ กุสลาเนวา'ติ (วิภ. ๗๑๕) หิ วุตฺตํฯ

อสงฺขารสสงฺขารวิธานเญฺจตฺถ กุสลโต เจว ปจฺจยเภทโต จ เวทิตพฺพํฯ อสงฺขาริกสฺส หิ กุสลสฺส อสงฺขาริกเมว วิปากํ, สสงฺขาริกสฺส สสงฺขาริกํฯ พลวปจฺจเยหิ จ อุปฺปนฺนํ อสงฺขาริกํ, อิตเรหิ อิตรํฯ หีนาทิเภเทปิ อิมานิ หีนมชฺฌิมปณีเตหิ ฉนฺทาทีหิ อนิปฺผาทิตตฺตา หีนมชฺฌิมปณีตานิ นาม น โหนฺติฯ หีนสฺส ปน กุสลสฺส วิปากํ หีนํ, มชฺฌิมสฺส มชฺฌิมํ, ปณีตสฺส ปณีตํฯ อธิปติโน เปตฺถ น สนฺติฯ กสฺมา? ฉนฺทาทีนิ ธุรํ กตฺวา อนุปฺปาเทตพฺพโตฯ เสสํ สพฺพํ อฏฺฐสุ กุสเลสุ วุตฺตสทิสเมวฯ

อิทานิ อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ มหาวิปากจิตฺตานํ วิปจฺจนฏฺฐานํ เวทิตพฺพํฯ เอตานิ หิ จตูสุ ฐาเนสุ วิปจฺจนฺติ – ปฏิสนฺธิยํ, ภวเงฺค, จุติยํ, ตทารมฺมเณติฯ กถํ? มนุเสฺสสุ ตาว กามาวจรเทเวสุ จ ปุญฺญวนฺตานํ ทุเหตุกติเหตุกานํ ปฏิสนฺธิคฺคหณกาเล ปฏิสนฺธิ หุตฺวา วิปจฺจนฺติฯ ปฏิสนฺธิยา วีติวตฺตาย ปวเตฺต สฏฺฐิปิ อสีติปิ วสฺสานิ อสเงฺขฺยยฺยมฺปิ อายุกาลํ ภวงฺคํ หุตฺวา, พลวารมฺมเณ ฉสุ ทฺวาเรสุ ตทารมฺมณํ หุตฺวา, มรณกาเล จุติ หุตฺวาติฯ เอวํ จตูสุ ฐาเนสุ วิปจฺจนฺติฯ

ตตฺถ สเพฺพปิ สพฺพญฺญุโพธิสตฺตา ปจฺฉิมปฏิสนฺธิคฺคหเณ ปฐเมน โสมนสฺสสหคตติเหตุกอสงฺขาริกมหาวิปากจิเตฺตน ปฏิสนฺธึ คณฺหนฺติฯ ตํ ปน เมตฺตาปุพฺพภาคจิตฺตสฺส วิปากํ โหติฯ เตน ทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา อสเงฺขฺยยฺยํ อายุฯ กาลวเสน ปน ปริณมติฯ **มหาสีวเตฺถโร** ปนาห – 'โสมนสฺสสหคตโต อุเปกฺขาสหคตํ พลวตรํฯ เตน ปฏิสนฺธึ คณฺหนฺติฯ เตน คหิตปฏิสนฺธิกา หิ มหชฺฌาสยา โหนฺติฯ ทิเพฺพสุปิ อารมฺมเณสุ อุปฺปิลาวิโน น โหนฺติ, ติปิฏกจูฬนาคเตฺถราทโย วิยา'ติ ฯ อฏฺฐกถายํ ปน – 'อยํ เถรสฺส มโนรโถ,' 'นตฺถิ เอต'นฺติ ปฏิกฺขิปิตฺวา 'สพฺพญฺญุโพธิสตฺตานํ หิตูปจาโร พลวา โหติ , ตสฺมา เมตฺตาปุพฺพภาคกามาวจรกุสลวิปากโสมนสฺสสหคตติเหตุกอสงฺขาริกจิเตฺตน ปฏิสนฺธึ คณฺหนฺตี'ติ วุตฺตํฯ

วิปากุทฺธารกถา

อิทานิ วิปากุทฺธารกถาย มาติกา ฐเปตพฺพา – **ติปิฏกจูฬนาคเตฺถโร** ตาว อาห – เอกาย กุสลเจตนาย โสฬส วิปากจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ เอเตฺถว ทฺวาทสกมโคฺคปิ อเหตุกฏฺฐกมฺปีติฯ **โมรวาปิวาสี มหาทตฺตเตฺถโร** ปนาห – เอกาย กุสลเจตนาย ทฺวาทส วิปากจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ เอเตฺถว ทสกมโคฺคปิ อเหตุกฏฺฐกมฺปีติฯ **ติปิฏกมหาธมฺมรกฺขิตเตฺถโร** อาห – เอกาย กุสลเจตนาย ทส วิปากจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติ, เอเตฺถว อเหตุกฏฺฐกนฺติฯ

อิมสฺมึ ฐาเน **สาเกตปญฺหํ** นาม คณฺหึสุฯ สาเกเต กิร อุปาสกา สาลายํ นิสีทิตฺวา 'กึ นุ โข เอกาย เจตนาย กเมฺม อายูหิเต เอกา ปฏิสนฺธิ โหติ อุทาหุ นานา'ติ? ปญฺหํ นาม สมุฏฺฐาเปตฺวา นิเจฺฉตุํ อสโกฺกนฺตา อาภิธมฺมิกเตฺถเร อุปสงฺกมิตฺวา ปุจฺฉึสุฯ เถรา 'ยถา เอกสฺมา อมฺพพีชา เอโกว องฺกุโร นิกฺขมติ, เอวํ เอกาว ปฏิสนฺธิ โหตี'ติ สญฺญาเปสุํฯ อเถกทิวสํ 'กึ นุ

โข นานาเจตนาหิ กมฺม อายูหิเต ปฏิสนฺธิโย นานา โหนฺติ อุทาหุ เอกา’ติ? ปญฺหํ สมุฏฺฐาเปตฺวา นิจฺฉตุํ อสกฺโกนฺตา เถเร ปุจฺฉึสุฯ เถรา ‘ยถา พหูสุ อมฺพพีเชสุ โรปิเตสุ พหู องฺกุรา นิกฺขมนฺติ, เอวํ พหุกาว ปฏิสนฺธิโย โหนฺตี’ติ สญฺญาเปสุํฯ

อปรมฺปิ อิมสฺมึ ฐาเน **อุสฺสทกิตฺตนํ** นาม คหิตํฯ อิเมสญฺหิ สตฺตานํ โลโภปิ อุสฺสโนฺน โหติ, โทโสปิ โมโหปิ; อโลโภปิ อโทโสปิ อโมโหปิฯ ตํ เนสํ อุสฺสนฺนภาวํ โก นิยาเมตีติ? ปุพฺพเหตุ นิยาเมติฯ กมฺมายูหนกฺขเณเยว นานตฺตํ โหติฯ กถํ? ‘‘ยสฺส หิ กมฺมายูหนกฺขเณ โลโภ พลวา โหติ อโลโภ มโนฺท, อโทสาโมหา พลวโนฺต โทสโมหา มนฺทา, ตสฺส มโนฺท อโลโภ โลภํ ปริยาทาตุํ น สกฺโกติ, อโทสาโมหา ปน พลวโนฺต โทสโมเห ปริยาทาตุํ สกฺโกนฺติฯ ตสฺมา โส เตน กมฺมุน ทินฺนปฏิสนฺธิวเสน นิพฺพโตฺต ลุโทฺธ โหติ, สุขสีโล อโกฺกธโน, ปญฺญวา ปน โหติ วชิรูปมญาโณ’’ติฯ

‘ยสฺส ปน กมฺมายูหนกฺขเณ โลภโทสา พลวโนฺต โหนฺติ อโลภาโทสา มนฺทา, อโมโห พลวา โมโห มโนฺท, โส ปุริมนเยเนว ลุโทฺธ เจว โหติ ทุโฏฺฐ จ, ปญฺญวา ปน โหติ วชิรูปมญาโณ ทตฺตาภยเตฺถโร วิยฯ

‘ยสฺส ปน กมฺมายูหนกฺขเณ โลภาโทสโมหา พลวโนฺต โหนฺติ อิตเร มนฺทา, โส ปุริมนเยเนว ลุโทฺธ เจว โหติ ทโนฺธ จ, สุขสีลโก ปน โหติ อโกฺกธโนฯ

‘ตถา ยสฺส กมฺมายูหนกฺขเณ ตโยปิ โลภโทสโมหา พลวโนฺต โหนฺติ อโลภาทโย มนฺทา, โส ปุริมนเยเนว ลุโทฺธ เจว โหติ ทุโฏฺฐ จ มูโฬฺห จฯ

‘ยสฺส ปน กมฺมายูหนกฺขเณ อโลภโทสโมหา พลวโนฺต โหนฺติ อิตเร มนฺทา, โส ปุริมนเยเนว อปฺปกิเลโส โหติ, ทิพฺพารมฺมณมฺปิ ทิสฺวา นิจฺจโล, ทุโฏฺฐ ปน โหติ ทนฺธปโญฺญ จาติฯ

‘ยสฺส ปน กมฺมายูหนกฺขเณ อโลภาโทสโมหา พลวโนฺต โหนฺติ อิตเร มนฺทา, โส ปุริมนเยเนว อลุโทฺธ เจว โหติ, สุขสีลโก จ, ทโนฺธ ปน โหติฯ

‘ตถา ยสฺส กมฺมายูหนกฺขเณ อโลภโทสาโมหา พลวโนฺต โหนฺติ อิตเร มนฺทา, โส ปุริมนเยเนว อลุโทฺธ เจว โหติ ปญฺญวา จ, ทุโฏฺฐ จ ปน โหติ โกธโนฯ

‘ยสฺส ปน กมฺมายูหนกฺขเณ ตโยปิ อโลภาทโย พลวโนฺต โหนฺติ โลภาทโย มนฺทา, โส มหาสงฺฆรกฺขิตเตฺถโร วิย อลุโทฺธ อทุโฏฺฐ ปญฺญวา จ โหตี’ติฯ

อปรมฺปิ อิมสฺมึ ฐาเน **เหตุกิตฺตนํ** นาม คหิตํฯ ติเหตุกกมฺมญฺหิ ติเหตุกมฺปิ ทุเหตุกมฺปิ อเหตุกมฺปิ วิปากํ เทติฯ ทุเหตุกกมฺมํ ติเหตุกวิปากํ น เทติ, อิตรํ เทติฯ ติเหตุกกมฺมุน ปฏิสนฺธิ ติเหตุกาปิ โหติ, ทุเหตุกาปิ; อเหตุกา น โหติฯ ทุเหตุเกน ทุเหตุกาปิ โหติ อเหตุกาปิ; ติเหตุกา น โหติฯ อสงฺขาริกํ กุสลํ อสงฺขาริกมฺปิ สสงฺขาริกมฺปิ วิปากํ เทติฯ สสงฺขาริกํ สสงฺขาริกมฺปิ อสงฺขาริกมฺปิ วิปากํ เทติฯ อารมฺมเณน เวทนา ปริวเตฺตตพฺพาฯ ชวเนน ตทารมฺมณํ นิยาเมตพฺพํฯ

อิทานิ ตสฺส ตสฺส เถรสฺส วาเท **โสฬสมคฺคาทโย** เวทิตพฺพาฯ ปฐมกามาวจรกุสลสทิเสน หิ ปฐมมหาวิปากจิเตฺตน คหิตปฏิสนฺธิกสฺส คพฺภาวาสโต นิกฺขมิตฺวา สํวราสํวเร ปฏฺฐ

เปตุํ สมตฺถภาวํ อุปคตสฺส จกฺขุทฺวารสฺมึ ‘อิฏฺฐารมฺมเณ’ อาปาถมาคเต กิริยมโนธาตุยา ภวงฺค อนาวฏฺฏิเตเยว อติกฺกมนอารมฺมณานํ ปมาณํ นตฺถิฯ กสฺมา เอวํ โหติ? อารมฺมณทุพฺพลตายฯ อยํ ตาว เอโก โมฆวาโรฯ

สเจ ปน ภวงฺคํ อาวฏฺฏติ, กิริยมโนธาตุยา ภวงฺค อาวฏฺฏิเต, โวฏฺฐพฺพนํ อปาเปตฺวาว อนฺตรา, จกฺขุวิญฺญาเณ วา สมฺปฏิจฺฉเน วา สนฺตีรเณ วา ฐตฺวา นิวตฺติสฺสตีติ เนตํ ฐานํ วิชฺชติฯ โวฏฺฐพฺพนวเสน ปน ฐตฺวา เอกํ วา เทฺว วา จิตฺตานิ ปวตฺตนฺติฯ ตโต อาเสวนํ ลภิตฺวา ชวนฏฺฐาเน ฐตฺวา ปุน ภวงฺคํ โอตรติ อิทมฺปิ อารมฺมณทุพฺพลตาย เอว โหติฯ อยํ ปน วาโร ‘ทิฏฺฐํ วิย เม, สุตํ วิย เม’ติอาทีนิ วทนกาเล ลพฺภติฯ อยมฺปิ ทุติโย โมฆวาโรฯ

อปรสฺส กิริยมโนธาตุยา ภวงฺค อาวฏฺฏิเต วีถิจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติ, ชวนํ ชวติฯ ชวนปริโยสาเน ปน ตทารมฺมณสฺส วาโรฯ ตสฺมึ อนุปฺปเนฺนเยว ภวงฺคํ โอตรติฯ ตตฺรายํ อุปมา – ยถา หิ นทิยา อาวรณํ พนฺธิตฺวา มหามาติกาภิมุเข อุทเก กเต อุทกํ คนฺตฺวา อุโภสุ ตีเรสุ เกทาเร ปูเรตฺวา อติเรกํ กกฺกฏกมคฺคาทีหิ ปลายิตฺวา ปุน นทึเยว โอตรติ, เอวเมตํ ทฏฺฐพฺพํฯ เอตฺถ หิ นทิยํ อุทกปฺปวตฺตนกาโล วิย ภวงฺควีถิปฺปวตฺตนกาโล ฯ อาวรณพนฺธนกาโล วิย กิริยมโนธาตุยา ภวงฺคสฺส อาวฏฺฏนกาโลฯ มหามาติกาย อุทกปฺปวตฺตนกาโล วิย วีถิจิตฺตปฺปวตฺติฯ อุโภสุ ตีเรสุ เกทารปูรณํ วิย ชวนํฯ กกฺกฏกมคฺคาทีหิ ปลายิตฺวา ปุน อุทกสฺส นทีโอตรณํ วิย ชวนํ ชวิตฺวา ตทารมฺมเณ อนุปฺปเนฺนเยว ปุน ภวโงฺคตรณํฯ เอวํ ภวงฺคํ โอตรณจิตฺตานมฺปิ คณนปโถ นตฺถิฯ อิทญฺจาปิ อารมฺมณทุพฺพลตาย เอว โหติฯ อยํ ตติโย โมฆวาโรฯ

สเจ ปน พลวารมฺมณํ อาปาถคตํ โหติ กิริยมโนธาตุยา ภวงฺค อาวฏฺฏิเต จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ อุปฺปชฺชนฺติฯ ชวนฏฺฐาเน ปน ปฐมกามาวจรกุสลจิตฺตํ ชวนํ หุตฺวา ฉสตฺตวาเร ชวิตฺวา ตทารมฺมณสฺส วารํ เทติฯ ตทารมฺมณํ ปติฏฺฐหมานํ ตํสทิสเมว มหาวิปากจิตฺตํ ปติฏฺฐาติฯ อิทํ เทฺว นามานิ ลภติ – ปฏิสนฺธิจิตฺตสทิสตฺตา ‘มูลภวงฺค’นฺติ จ, ยํ ชวเนน คหิตํ อารมฺมณํ ตสฺส คหิตตฺตา ‘ตทารมฺมณ’นฺติ จฯ อิมสฺมึ ฐาเน จกฺขุวิญฺญาณํ สมฺปฏิจฺฉนํ สนฺตีรณํ ตทารมฺมณนฺติ จตฺตาริ วิปากจิตฺตานิ คณนูปคานิ โหนฺติฯ

ยทา ปน ทุติยกุสลจิตฺตํ ชวนํ โหติ, ตทา ตํสทิสํ ทุติยวิปากจิตฺตเมว ตทารมฺมณํ หุตฺวา ปติฏฺฐาติฯ อิทญฺจ เทฺว นามานิ ลภติ ฯ ปฏิสนฺธิจิเตฺตน อสทิสตฺตา ‘อาคนฺตุกภวงฺค’นฺติ จ ปุริมนเยเนว ‘ตทารมฺมณ’นฺติ จฯ อิมินา สทฺธึ ปุริมานิ จตฺตาริ ปญฺจ โหนฺติฯ

ยทา ปน ตติยกุสลจิตฺตํ ชวนํ โหติ, ตทา ตํสทิสํ ตติยวิปากจิตฺตํ ตทารมฺมณํ หุตฺวา ปติฏฺฐาติฯ อิทมฺปิ วุตฺตนเยเนว ‘อาคนฺตุกภวงฺคํ’‘ตทารมฺมณ’นฺติ จ เทฺว นามานิ ลภติฯ อิมินา สทฺธึ ปุริมานิ ปญฺจ ฉ โหนฺติฯ

ยทา ปน จตุตฺถกุสลจิตฺตํ ชวนํ โหติ, ตทา ตํสทิสํ จตุตฺถวิปากจิตฺตํ ตทารมฺมณํ หุตฺวา ปติฏฺฐาติฯ อิทมฺปิ วุตฺตนเยเนว ‘อาคนฺตุกภวงฺคํ’‘ตทารมฺมณ’นฺติ จ เทฺว นามานิ ลภติฯ อิมินา สทฺธึ ปุริมานิ ฉ สตฺต โหนฺติฯ

ยทา ปน ตสฺมึ ทฺวาเร ‘อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณํ’ อาปาถมาคจฺฉติ, ตตฺราปิ วุตฺตนเยเนว ตโย โมฆวารา ลพฺภนฺติฯ ยสฺมา ปน อารมฺมเณน เวทนา ปริวตฺตติ ตสฺมา ตตฺถ อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํฯ จตุนฺนญฺจ อุเปกฺขาสหคตมหากุสลชวนานํ ปริโยสาเน จตฺตาริ อุเปกฺขาสหคตมหาวิปากจิตฺตาเนว ตทารมฺมณภาเวน ปติฏฺฐหนฺติฯ ตานิปิ วุตฺตนเยเนว ‘อาคนฺตุกภ

วงฺคํ’‘ตทารมฺมณ’นฺติ จ เทฺว นามานิ ลภนฺติฯ ‘ปิฏฺฐิภวงฺคานี’ติปิ วุจฺจนฺติ เอวํฯ อิติ อิมานิ ปญฺจ ปุริเมหิ สตฺตหิ สทฺธึ ทฺวาทส โหนฺติฯ เอวํ จกฺขุทฺวาเร ทฺวาทส, โสตทฺวาราทีสุ ทฺวาทส ทฺวาทสาติ, สมสฏฺฐิ โหนฺติฯ เอวํ เอกาย เจตนาย กมฺเม อายูหิเต สมสฏฺฐิ วิปากจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ อคฺคหิตคฺคหเณน ปน จกฺขุทฺวาเร ทฺวาทส, โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ จตฺตารีติ โสฬส โหนฺติฯ

อิมสฺมึ ฐาเน **อโมฺพปมํ** นาม คณฺหึสุ – เอโก กิร ปุริโส ผลิตมฺพรุกฺขมูเล สสีสํ ปารุปิตฺวา นิปโนฺน นิทฺทายติฯ อเถกํ อมฺพปกฺกํ วณฺฏโต มุจฺจิตฺวา ตสฺส กณฺณสกฺขลึ ปุญฺฉมานํ วิย ‘ถ’นฺติ ภูมิยํ ปติฯ โส ตสฺส สเทฺทน ปพุชฺฌิตฺวา อุมฺมีเลตฺวา โอโลเกสิฯ ตโต หตฺถํ ปสาเรตฺวา ผลํ คเหตฺวา มทฺทิตฺวา อุปสิงฺฆิตฺวา ปริภุญฺชิฯ

ตตฺถ, ตสฺส ปุริสสฺส อมฺพรุกฺขมูเล นิทฺทายนกาโล วิย ภวงฺคสมงฺคิกาโลฯ อมฺพปกฺกสฺส วณฺฏโต มุจฺจิตฺวา กณฺณสกฺขลึ ปุญฺฉมานสฺส ปตนกาโล วิย อารมฺมณสฺส ปสาทฆฏฺฏนกาโลฯ เตน สเทฺทน ปพุทฺธกาโล วิย กิริยมโนธาตุยา ภวงฺคสฺส อาวฏฺฏิตกาโลฯ อุมฺมีเลตฺวา โอโลกิตกาโล วิย จกฺขุวิญฺญาณสฺส ทสฺสนกิจฺจสาธนกาโลฯ หตฺถํ ปสาเรตฺวา คหิตกาโล วิย วิปากมโนธาตุยา อารมฺมณสฺส สมฺปฏิจฺฉิตกาโลฯ คเหตฺวา มทฺทิตกาโล วิย วิปากมโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณสฺส สนฺตีรณกาโลฯ อุปสิงฺฆิตกาโล วิย กิริยมโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณสฺส ววตฺถาปิตกาโล ฯ ปริภุตฺตกาโล วิย ชวนสฺส อารมฺมณรสํ อนุภวิตกาโลฯ อยํ อุปมา กึ ทีเปติ? อารมฺมณสฺส ปสาทฆฏฺฏนเมว กิจฺจํฯ เตน ปสาเท ฆฏฺฏิเต กิริยมโนธาตุยา ภวงฺคาวฏฺฏนเมว, จกฺขุวิญฺญาณสฺส ทสฺสนมตฺตกเมว, วิปากมโนธาตุยา อารมฺมณสมฺปฏิจฺฉนมตฺตกเมว, วิปากมโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณสนฺตีรณมตฺตกเมว, กิริยมโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณววตฺถาปนมตฺตกเมว กิจฺจํฯ เอกเนฺตน ปน อารมฺมณรสํ ชวนเมว อนุภวตีติ ทีเปติฯ

เอตฺถ จ ‘ตฺวํ ภวงฺคํ นาม โหหิ, ตฺวํ อาวชฺชนํ นาม, ตฺวํ ทสฺสนํ นาม, ตฺวํ สมฺปฏิจฺฉนํ นาม, ตฺวํ สนฺตีรณํ นาม, ตฺวํ โวฏฺฐพฺพนํ นาม, ตฺวํ ชวนํ นาม, โหหี’ติ โกจิ กตฺตา วา กาเรตา วา นตฺถิฯ

อิมสฺมึ ปน ฐาเน **ปญฺจวิธํ นิยามํ** นาม คณฺหึสุ – พีชนิยามํ อุตุนิยามํ กมฺมนิยามํ ธมฺมนิยามํ จิตฺตนิยามนฺติฯ ตตฺถ กุลตฺถคจฺฉสฺส อุตฺตรคฺคภาโว, ทกฺขิณวลฺลิยา ทกฺขิณโต รุกฺขปริหรณํ, สูริยาวฏฺฏปุปฺผานํ สูริยาภิมุขภาโว, มาลุวลตาย รุกฺขาภิมุขคมนเมว, นาฬิเกรสฺส มตฺถเก ฉิทฺทสพฺภาโวติ เตสํ เตสํ พีชานํ ตํตํสทิสผลทานํ **พีชนิยาโม** นามฯ ตสฺมึ ตสฺมึ สมเย เตสํ เตสํ รุกฺขานํ เอกปฺปหาเรเนว ปุปฺผผลปลฺลวคฺคหณํ **อุตุนิยาโม** นามฯ ติเหตุกกมฺมํ ติเหตุกทุเหตุกาเหตุกวิปากํ เทติฯ ทุเหตุกกมฺมํ ทุเหตุกาเหตุกวิปากํ เทติ, ติเหตุกํ น เทตีติ, เอวํ ตสฺส ตสฺส กมฺมสฺส ตํตํสทิสวิปากทานเมว **กมฺมนิยาโม** นามฯ

อปโรปิ กมฺมสริกฺขกวิปากวเสเนว กมฺมนิยาโม โหติฯ ตสฺส ทีปนตฺถมิทํ วตฺถุํ กเถนฺติ – สมฺมาสมฺพุทฺธกาเล สาวตฺถิยา ทฺวารคาโม ฌายิ ฯ ตโต ปชฺชลิตํ ติณกรฬํ อุฏฺฐหิตฺวา อากาเสน คจฺฉโต กากสฺส คีวาย ปฏิมุญฺจิฯ โส วิรวโนฺต ภูมิยํ ปติตฺวา กาลมกาสิฯ มหาสมุเทฺทปิ เอกา นาวา นิจฺจลา อฏฺฐาสิฯ เหฏฺฐา เกนจิ นิรุทฺธภาวํ อปสฺสนฺตา กาฬกณฺณิสลากํ วิจาเรสุํฯ สา นาวิกเสฺสว อุปาสิกาย หเตฺถ ปติฯ ตโต เอกิสฺสา การณา มา สเพฺพ นสฺสนฺตุ, อุทเก นํ ขิปามาติ อาหํสุฯ นาวิโก ‘น สกฺขิสฺสามิ เอตํ อุทเก อุปฺปิลวมานํ ปสฺสิตุ’นฺติ วาลิกาฆฏํ คีวายํ พนฺธาเปตฺวา ขิปาเปสิฯ ตงฺขณเญฺญว นาวา ขิตฺตสโร วิย ปกฺขนฺทิฯ เอโก ภิกฺขุ เลเณ ว

สติฯ มหนฺตํ ปพฺพตกูฏํ ปติตฺวา ทฺวารํ ปิทหิฯ ตํ สตฺตเม ทิวเส สยเมว อปคตํฯ สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส เชตวเน นิสีทิตฺวา ธมฺมํ กเถนฺตสฺส อิมานิ ตีณิ วตฺถูนิ เอกปฺปหาเรเนว อาโรเจสุํฯ สตฺถา ‘น เอตํ อเญฺญหิ กตํ, เตหิ กตกมฺมเมว ต’นฺติ อตีตํ อาหริตฺวา ทเสฺสนฺโต อาห –

กาโก ปุริมตฺตภาเว มนุสฺโส หุตฺวา เอกํ ทุฏฺฐโคณํ ทเมตุํ อสโกฺกนฺโต คีวาย ปลาลเวณิํ พนฺธิตฺวา อคฺคิํ อทาสิฯ โคโณ เตเนว มโตฯ อิทานิ ตํ กมฺมํ เอตสฺส อากาเสน คจฺฉโตปิ น มุจฺจิตุํ อทาสิฯ สาปิ อิตฺถี ปุริมตฺตภาเว เอกา อิตฺถีเยวฯ เอโก กุกฺกุโร ตาย ปริจิโต หุตฺวา อรญฺญํ คจฺฉนฺติยา สทฺธิํ คจฺฉติ, สทฺธิเมวาคจฺฉติฯ มนุสฺสา ‘นิกฺขนฺโต อิทานิ อมฺหากํ สุนขลุทฺทโก’ติ อุปฺปเณฺฑนฺติฯ สา เตน อฏฺฏียมานา กุกฺกุรํ นิวาเรตุํ อสโกฺกนฺตี วาลิกาฆฏํ คีวาย พนฺธิตฺวา อุทเก ขิปิฯ ตํ กมฺมํ ตสฺสา สมุทฺทมเชฺฌ มุจฺจิตุํ นาทาสิฯ โสปิ ภิกฺขุ ปุริมตฺตภาเว โคปาลโก หุตฺวา พิลํ ปวิฏฺฐาย โคธาย สาขาภงฺคมุฏฺฐิยา ทฺวารํ ถเกสิฯ ตโต สตฺตเม ทิวเส สยํ อาคนฺตฺวา วิวริฯ โคธา กมฺปมานา นิกฺขมิฯ กรุณาย ตํ น มาเรสิฯ ตํ กมฺมํ ตสฺส ปพฺพตนฺตรํ ปวิสิตฺวา นิสินฺนสฺส มุจฺจิตุํ นาทาสีติฯ อิมานิ ตีณิ วตฺถูนิ สโมธาเนตฺวา อิมํ คาถมาห –

> ‘‘น อนฺตลิเกฺข น สมุทฺทมเชฺฌ,
> น ปพฺพตานํ วิวรํ ปวิสฺส;
> น วิชฺชเต โส ชคติปฺปเทโส,
> ยตฺถฏฺฐิโต มุเจฺจยฺย ปาปกมฺมา’’ติฯ (ธ. ป. ๑๒๗);

อยมฺปิ กมฺมนิยาโมเยว นามฯ อญฺญานิปิ เอวรูปานิ วตฺถูนิ กเถตพฺพานิฯ

โพธิสตฺตานํ ปน ปฏิสนฺธิคฺคหเณ, มาตุกุจฺฉิโต นิกฺขมเน, อภิสโมฺพธิยํ ตถาคตสฺส ธมฺมจกฺกปฺปวตฺตเน, อายุสงฺขารสฺส โอสฺสชฺชเน, ปรินิพฺพาเน จ ทสสหสฺสจกฺกวาฬกมฺปนํ **ธมฺมนิยาโม** นามฯ

อารมฺมเณน ปน ปสาเท ฆฏฺฏิเต ‘ตฺวํ อาวชฺชนํ นาม โหหิ…เป.… ตฺวํ ชวนํ นาม โหหี’ติ โกจิ กตฺตา วา กาเรตา วา นตฺถิ, อตฺตโน อตฺตโน ปน ธมฺมตาย เอว อารมฺมเณน ปสาทสฺส ฆฏฺฏิตกาลโต ปฏฺฐาย กิริยมโนธาตุจิตฺตํ ภวงฺคํ อาวเฏฺฏติ, จกฺขุวิญฺญาณํ ทสฺสนกิจฺจํ สาเธติ, วิปากมโนธาตุ สมฺปฏิจฺฉนกิจฺจํ สาเธติ, วิปากมโนวิญฺญาณธาตุ สนฺตีรณกิจฺจํ สาเธติ, กิริยมโนวิญฺญาณธาตุ โวฏฺฐพฺพนกิจฺจํ สาเธติ, ชวนํ อารมฺมณรสํ อนุภวตีติ อยํ **จิตฺตนิยาโม** นามฯ อยํ อิธ อธิเปฺปโตฯ

สสงฺขาริกติเหตุกกุสเลนาปิ อุเปกฺขาสหคเตหิ อสงฺขาริกสสงฺขาริกกุสลจิเตฺตหิปิ กมฺเม อายูหิเต ตํสทิสวิปากจิเตฺตหิ อาทินฺนาย ปฏิสนฺธิยา เอเสว นโยฯ อุเปกฺขาสหคตทฺวเย ปน ปฐมํ ‘อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณวเสน’ ปวตฺติํ ทเสฺสตฺวา ปจฺฉา ‘อิฏฺฐารมฺมณวเสน’ ทเสฺสตพฺพาฯ

เอวมฺปิ เอเกกสฺมิํ ทฺวาเร ทฺวาทส ทฺวาทส หุตฺวา สมสฏฺฐิ โหนฺติฯ อคฺคหิตคฺคหเณน โสฬส วิปากจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ

อิมสฺมิํ ฐาเน **ปญฺจอุจฺฉุนาฬิยโนฺตปมํ** นาม คณฺหิํสุฯ อุจฺฉุปีฬนสมเย กิร เอกสฺมา คามา เอกาทส ยนฺตวาหา นิกฺขมิตฺวา เอกํ อุจฺฉุวาฏํ ทิสฺวา ตสฺส ปริปกฺกภาวํ ญตฺวา อุจฺฉุสามิกํ อุปสงฺกมิตฺวา ‘ยนฺตวาหา มย’นฺติ อาโรเจสุํฯ โส ‘อหํ ตุเมฺหเยว ปริเยสามี’ติ อุจฺฉุสาลํ

เต คเหตฺวา อคมาสิฯ เต ตตฺถ นาฬิยนฺตํ สเชฺชตฺวา ‘มยํ เอกาทส ชนา, อปรมฺปิ เอกํ ลทฺธุํ วฏฺฏติ, เวตเนน คณฺหถา’ติ อาหํสุฯ อุจฺฉุสามิโก ‘อหเมว สหาโย ภวิสฺสามี’ติ อุจฺฉูนํ สาลํ ปูราเปตฺวา เตสํ สหาโย อโหสิฯ เต อตฺตโน อตฺตโน กิจฺจานิ กตฺวา, ผาณิตปาจเกน อุจฺฉุรเส ปเกฺก, คุฬพนฺธเกน พเทฺธ, อุจฺฉุสามิเกน ตุลยิตฺวา ภาเคสุ ทินฺเนสุ, อตฺตโน อตฺตโน ภาคํ อาทาย อุจฺฉุสาลํ สามิกสฺส ปฏิจฺฉาเปตฺวา, เอเตเนว อุปาเยน อปราสุปิ จตูสุ สาลาสุ กมฺมํ กตฺวา ปกฺกมิํสุฯ

ตตฺถ ปญฺจ ยนฺตสาลา วิย ปญฺจ ปสาทา ทฏฺฐพฺพาฯ ปญฺจ อุจฺฉุวาฏา วิย ปญฺจ อารมฺมณานิฯ เอกาทส วิจรณกยนฺตวาหา วิย เอกาทส วิปากจิตฺตานิฯ ปญฺจ อุจฺฉุสาลาสามิโน วิย ปญฺจวิญฺญาณานิฯ ปฐมกสาลายํ สามิเกน สทฺธิํ ทฺวาทสนฺนํ ชนานํ เอกโตว หุตฺวา กตกมฺมานํ ภาคคฺคหณกาโล วิย เอกาทสนฺนํ วิปากจิตฺตานํ จกฺขุวิญฺญาเณน สทฺธิํ เอกโต หุตฺวา จกฺขุทฺวาเร รูปารมฺมเณ สกสกกิจฺจกรณกาโลฯ สาลาสามิกสฺส สาลาย สมฺปฏิจฺฉนกาโล วิย จกฺขุวิญฺญาณสฺส ทฺวารสงฺกนฺติอกรณํฯ ทุติย ตติย จตุตฺถ ปญฺจมสาลาย ทฺวาทสนฺนํ เอกโต หุตฺวา กตกมฺมานํ ภาคคฺคหณกาโล วิย เอกาทสนฺนํ วิปากจิตฺตานํ กายวิญฺญาเณน สทฺธิํ เอกโต หุตฺวา กายทฺวาเร โผฏฺฐพฺพารมฺมเณ สกสกกิจฺจกรณกาโลฯ สาลาสามิกสฺส สาลาย สมฺปฏิจฺฉนกาโล วิย กายวิญฺญาณสฺส ทฺวารสงฺกนฺติอกรณํ เวทิตพฺพํฯ เอตฺตาวตา ติเหตุกกมฺเมน ปฏิสนฺธิ ติเหตุกา โหตีติ วาโร กถิโตฯ ยา ปน เตน ทุเหตุกปฏิสนฺธิ โหติ, สา ปฏิจฺฉนฺนาว หุตฺวา คตาฯ

อิทานิ **ทุเหตุกกมฺเมน ทุเหตุกา ปฏิสนฺธิ โหตี**ติ วาโร กเถตโพฺพฯ ทุเหตุเกน หิ โสมนสฺสสหคตอสงฺขาริกจิเตฺตน กมฺมํ อายูหิเต ตํสทิเสเนว ทุเหตุกวิปากจิเตฺตน คหิตปฏิสนฺธิกสฺส วุตฺตนเยเนว จกฺขุทฺวาเร ‘อิฏฺฐารมฺมเณ’ อาปาถมาคเต ตโย โมฆวาราฯ ทุเหตุกโสมนสฺสสหคตอสงฺขาริกชวนาวสาเน ตํสทิสเมว มูลภวงฺคสงฺขาตํ ตทารมฺมณํฯ สสงฺขาริกชวนาวสาเน ตํสทิสเมว อาคนฺตุกภวงฺคสงฺขาตํ ตทารมฺมณํฯ ‘อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ’ ทฺวินฺนํ อุเปกฺขาสหคตชวนานํ อวสาเน ตาทิสาเนว เทฺว ตทารมฺมณานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ อิธ เอเกกสฺมิํ ทฺวาเร อฏฺฐ อฏฺฐ กตฺวา สมจตฺตาลีส จิตฺตานิฯ อคฺคหิตคฺคหเณน ปน จกฺขุทฺวาเร อฏฺฐ, โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ จตฺตารีติ ทฺวาทส โหนฺติฯ เอวํ เอกาย เจตนาย กมฺเม อายูหิเต ทฺวาทส วิปากจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ อโมฺพปมปญฺจนิยามกถา ปากติกา เอวฯ ทุเหตุกเสสจิตฺตตฺตยสทิสวิปาเกน คหิตปฏิสนฺธิเกปิ เอเสว นโยฯ ยนฺตวาโหปมาย ปเนตฺถ สตฺต ยนฺตวาหาฯ เตหิ ตตฺถ ยเนฺต นาม สชฺชิเต สาลาสามิกํ อฏฺฐมํ กตฺวา วุตฺตนยานุสาเรน โยชนา เวทิตพฺพาฯ เอตฺตาวตา ทุเหตุกกมฺเมน ทุเหตุกปฏิสนฺธิ โหตีติ วาโร กถิโตฯ

อิทานิ **อเหตุกปฏิสนฺธิกถา** โหติ – จตุนฺนญฺหิ ทุเหตุกกุสลจิตฺตานํ อญฺญตเรน กมฺมํ อายูหิเต กุสลวิปากอุเปกฺขาสหคตาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุจิเตฺตน คหิตปฏิสนฺธิกสฺส ปฏิสนฺธิ กมฺมสทิสาติ น วตฺตพฺพาฯ กมฺมญฺหิ ทุเหตุกํ ปฏิสนฺธิ อเหตุกาฯ ตสฺส วุฑฺฒิปฺปตฺตสฺส จกฺขุทฺวาเร ‘อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ’ อาปาถมาคเต ปุริมนเยเนว ตโย โมฆวารา เวทิตพฺพาฯ จตุนฺนํ ปน ทุเหตุกกุสลจิตฺตานํ อญฺญตรชวนสฺส ปริโยสาเน อเหตุกจิตฺตํ ตทารมฺมณภาเวน ปติฏฺฐาติฯ ตํ ‘มูลภวงฺคํ’‘ตทารมฺมณ’นฺติ เทฺว นามานิ ลภติฯ เอวเมตฺถ จกฺขุวิญฺญาณํ สมฺปฏิจฺฉนํ อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ ตทารมฺมณมฺปิ อุเปกฺขาสหคตเมวาติ เตสุ เอกํ คเหตฺวา คณนูปคานิ ตีเณว โหนฺติฯ

‘อิฏฺฐารมฺมเณ’ ปน สนฺตีรณมฺปิ ตทารมฺมณมฺปิ โสมนสฺสสหคตเมวฯ เตสุ เอกํ คเหตฺวา ปุริมานิ ตีณิ จตฺตาริ โหนฺติฯ เอวํ ปญฺจสุ ทฺวาเรสุ จตฺตาริ จตฺตาริ กตฺวา เอกาย เจตนาย กมฺเม อายูหิเต วีสติ วิปากจิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺตีติ เวทิตพฺพานิฯ อคฺคหิตคฺคหเณน ปน จกฺขุทฺวาเร จตฺตาริ โสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ จตฺตารีติ อฏฺฐ โหนฺติฯ อิทํ ‘อเหตุกฏฺฐกํ’ นามฯ อิทํ มนุสฺสโลเกน คหิตํฯ

จตูสุ ปน อปาเยสุ ปวตฺเต ลพฺภติฯ ยทา หิ มหาโมคฺคลฺลานตฺเถโร นิรเย ปทุมํ มาเปตฺวา ปทุมกณฺณิกาย นิสีโนฺน เนรยิกานํ ธมฺมกถํ กเถสิ, ตทา เตสํ เถรํ ปสฺสนฺตานํ กุสลวิปากํ จกฺขุวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติฯ สทฺทํ สุณนฺตานํ โสตวิญฺญาณํ, จนฺทนวเน ทิวาวิหารํ นิสีทิตฺวา คตสฺส จีวรคนฺธฆายนกาเล ฆานวิญฺญาณํ, นิรยคฺคิํ นิพฺพาเปตุํ เทวํ วสฺสาเปตฺวา ปานียทานกาเล ชิวฺหาวิญฺญาณํ, มนฺทมนฺทวาตสมุฏฺฐาปนกาเล กายวิญฺญาณนฺติ เอวํ จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ ปญฺจ , เอกํ สมฺปฏิจฺฉนํ, เทฺว สนฺตีรณานีติ อเหตุกฏฺฐกํ ลพฺภติ ฯ นาคสุปณฺณเวมานิกเปตานมฺปิ อกุสเลน ปฏิสนฺธิ โหติฯ ปวตฺเต กุสลํ วิปจฺจติฯ ตถา จกฺกวตฺติโน มงฺคลหตฺถิอสฺสาทีนํฯ อยํ ตาว ‘อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณสุ’ กุสลชวนวเสน กถามคฺโคฯ

‘อิฏฺฐารมฺมเณ’ ปน จตูสุ โสมนสฺสสหคตากุสลจิเตฺตสุ ชวิเตสุ กุสลวิปากํ โสมนสฺสสหคตาเหตุกจิตฺตํ ตทารมฺมณํ โหติฯ ‘อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ’ จตูสุ อุเปกฺขาสหคตโลภสมฺปยุเตฺตสุ ชวิเตสุ กุสลวิปากํ อุเปกฺขาสหคตาเหตุกจิตฺตํ ตทารมฺมณํ โหติฯ ยํ ปน ‘ชวเนน ตทารมฺมณํ นิยเมตพฺพ’นฺติ วุตฺตํ ตํ กุสลํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ โทมนสฺสสหคตชวนานนฺตรํ ตทารมฺมณํ อุปฺปชฺชมานํ กิํ อุปฺปชฺชตีติ? อกุสลวิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุจิตฺตํ อุปฺปชฺชติฯ

อิทํ ปน ชวนํ กุสลตฺถาย วา อกุสลตฺถาย วา โก นิยาเมตีติ? อาวชฺชนเญฺจว โวฏฺฐพฺพนญฺจฯ อาวชฺชเนน หิ โยนิโส อาวฏฺฏิเต โวฏฺฐพฺพเนน โยนิโส ววตฺถาปิเต ชวนํ อกุสลํ ภวิสฺสตีติ อฏฺฐานเมตํฯ อาวชฺชเนน อโยนิโส อาวฏฺฏิเต โวฏฺฐพฺพเนน อโยนิโส ววตฺถาปิเต ชวนํ กุสลํ ภวิสฺสตีติปิ อฏฺฐานเมตํฯ อุภเยน ปน โยนิโส อาวฏฺฏิเต ววตฺถาปิเต จ ชวนํ กุสลํ โหติ, อโยนิโส อกุสลนฺติ เวทิตพฺพํฯ

‘อิฏฺฐารมฺมเณ’ ปน กงฺขโต อุทฺธตสฺส จ ตทารมฺมณํ กิํ โหตีติ? อิฏฺฐารมฺมณสฺมิํ กงฺขตุ วา มา วา, อุทฺธโต วา โหตุ มา วา, กุสลวิปากาเหตุกโสมนสฺสจิตฺตเมว ตทารมฺมณํ โหติ, ‘อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ’ ‘กุสลวิปากาเหตุกอุเปกฺขาสหคต’นฺติ, อยํ ปเนตฺถ สเงฺขปโต อตฺถทีปโน มหาธมฺมรกฺขิตเตฺถรวาโท นามฯ โสมนสฺสสหคตสฺมิญฺหิ ชวเน ชวิเต ปญฺจ ตทารมฺมณานิ คเวสิตพฺพานีติฯ อุเปกฺขาสหคตสฺมิํ ชวเน ชวิเต ฉ คเวสิตพฺพานีติฯ

อถ ยทา โสมนสฺสสหคตปฏิสนฺธิกสฺส ปวตฺเต ฌานํ นิพฺพเตฺตตฺวา ปมาเทน ปริหีนชฺฌานสฺส ‘ปณีตธโมฺม เม นโฏฺฐ’ติ ปจฺจเวกฺขโต วิปฺปฏิสารวเสน โทมนสฺสํ อุปฺปชฺชติ, ตทา กิํ อุปฺปชฺชติ? ‘โสมนสฺสานนฺตรญฺหิ โทมนสฺสํ โทมนสฺสานนฺตรญฺจ โสมนสฺสํ’ ปฏฺฐาเน ปฏิสิทฺธํฯ มหคฺคตธมฺมํ อารพฺภ ชวเน ชวิเต ตทารมฺมณมฺปิ ตเตฺถว ปฏิสิทฺธนฺติ? กุสลวิปากา วา อกุสลวิปากา วา อุเปกฺขาสหคตาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปชฺชติ , กิมสฺสา อาวชฺชนนฺติ? ‘ภวงฺคาวชฺชนานํ วิย นตฺถสฺสา อาวชฺชนกิจฺจ’นฺติฯ ‘เอตานิ ตาว อตฺตโน นินฺนตฺตา จ จิณฺณตฺตา จ สมุทาจารตฺตา จ อุปฺปชฺชนฺตุ, อยํ กถํ อุปฺปชฺชตี’ติ? ‘ยถา นิโรธสฺส อนนฺตรปจฺจยํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนํ, นิโรธา วุฏฺฐหนฺตสฺส ผลสมาปตฺติจิตฺตํ, อริยมคฺคจิตฺตํ, มคฺคานนฺตรานิ ผลจิตฺตานิ, เอวํ อสเนฺตปิ อาวชฺชเน, นินฺนจิณฺณสมุทาจารภาเวน อุปฺปชฺชติฯ วินา หิ

อาวชฺชเนน จิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, อารมฺมเณน ปน วินา นุปฺปชฺชตี’ติฯ ‘อถ กิมสฺสารมฺมณ’นฺติ? ‘รูปาทีสุ ปริตฺตธมฺเมสุ อญฺญตรํฯ เอเตสุ หิ ยเทว ตสฺมิํ สมเย อาปาถมาคตํ โหติ, ตํ อารพฺภ เอตํ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตี’ติ เวทิตพฺพํฯ

อิทานิ สเพฺพสมฺปิ เอเตสํ จิตฺตานํ ปากฏภาวตฺถํ อยํ ปกิณฺณกนโย วุโตฺต –

> สุตฺตํ โทวาริโก จ, คามิโลฺล อโมฺพ โกลิยเกน จ;
> ชจฺจโนฺธ ปีฐสปฺปี จ, วิสยคฺคาโห จ อุปนิสฺสยมตฺถโสติฯ

ตตฺถ **‘สุตฺต’**นฺติ, เอโก ปนฺถมกฺกฏโก ปญฺจสุ ทิสาสุ สุตฺตํ ปสาเรตฺวา ชาลํ กตฺวา มเชฺฌ นิปชฺชติฯ ปฐมทิสาย ปสาริตสุเตฺต ปาณเกน วา ปฏเงฺคน วา มกฺขิกาย วา ปหเฏ นิปนฺนฏฺฐานโต จลิตฺวา นิกฺขมิตฺวา สุตฺตานุสาเรน คนฺตฺวา ตสฺส ยูสํ ปิวิตฺวา ปุนอาคนฺตฺวา ตเตฺถว นิปชฺชติฯ ทุติยทิสาทีสุ ปหฏกาเลปิ เอวเมว กโรติฯ

ตตฺถ ปญฺจสุ ทิสาสุ ปสาริตสุตฺตํ วิย ปญฺจปสาทาฯ มเชฺฌ นิปนฺนมกฺกฏโก วิย จิตฺตํฯ ปาณกาทีหิ สุตฺตฆฏฺฏนกาโล วิย อารมฺมเณน ปสาทสฺส ฆฏฺฏิตกาโลฯ มเชฺฌ นิปนฺนมกฺกฏกสฺส จลนํ วิย ปสาทฆฏฺฏนกํ อารมฺมณํ คเหตฺวา กิริยมโนธาตุยา ภวงฺคสฺส อาวฏฺฏิตกาโลฯ สุตฺตานุสาเรน คมนกาโล วิย วีถิจิตฺตปฺปวตฺติฯ สีเส วิชฺฌิตฺวา ยูสปิวนํ วิย ชวนสฺส อารมฺมเณ ชวิตกาโลฯ ปุนอาคนฺตฺวา มเชฺฌ นิปชฺชนํ วิย จิตฺตสฺส หทยวตฺถุเมว นิสฺสาย ปวตฺตนํฯ

อิทํ โอปมฺมํ กิํ ทีเปติ? อารมฺมเณน ปสาเท ฆฏฺฏิเต ปสาทวตฺถุกจิตฺตโต หทยรูปวตฺถุกจิตฺตํ ปฐมตรํ อุปฺปชฺชตีติ ทีเปติฯ เอเกกํ อารมฺมณํ ทฺวีสุ ทฺวีสุ ทฺวาเรสุ อาปาถมาคจฺฉตีติปิฯ

‘โทวาริโก’ติ , เอโก ราชา สยนคโต นิทฺทายติฯ ตสฺส ปริจารโก ปาเท ปริมชฺชโนฺต นิสีทิฯ พธิรโทวาริโก ทฺวาเร ฐิโตฯ ตโย ปฏิหารา ปฏิปาฏิยา ฐิตาฯ อเถโก ปจฺจนฺตวาสี มนุโสฺส ปณฺณาการํ อาทาย อาคนฺตฺวา ทฺวารํ อาโกเฏสิฯ พธิรโทวาริโก สทฺทํ น สุณาติฯ ปาทปริมชฺชโก สญฺญํ อทาสิฯ ตาย สญฺญาย ทฺวารํ วิวริตฺวา ปสฺสิฯ ปฐมปฏิหาโร ปณฺณาการํ คเหตฺวา ทุติยสฺส อทาสิ, ทุติโย ตติยสฺส, ตติโย รโญฺญฯ ราชา ปริภุญฺชิฯ

ตตฺถ โส ราชา วิย ชวนํ ทฏฺฐพฺพํฯ ปาทปริมชฺชโก วิย อาวชฺชนํฯ พธิรโทวาริโก วิย จกฺขุวิญฺญาณํฯ ตโย ปฏิหารา วิย สมฺปฏิจฺฉนาทีนิ ตีณิ วีถิจิตฺตานิฯ ปจฺจนฺตวาสิโน ปณฺณาการํ อาทาย อาคนฺตฺวา ทฺวาราโกฏนํ วิย อารมฺมณสฺส ปสาทฆฏฺฏนํฯ ปาทปริมชฺชเกน สญฺญาย ทินฺนกาโล วิย กิริยมโนธาตุยา ภวงฺคสฺส อาวฏฺฏิตกาโลฯ เตน ทินฺนสญฺญาย พธิรโทวาริกสฺส ทฺวารวิวรณกาโล วิย จกฺขุวิญฺญาณสฺส อารมฺมเณ ทสฺสนกิจฺจสาธนกาโลฯ ปฐมปฏิหาเรน ปณฺณาการสฺส คหิตกาโล วิย วิปากมโนธาตุยา อารมฺมณสฺส สมฺปฏิจฺฉิตกาโลฯ ปฐเมน ทุติยสฺส ทินฺนกาโล วิย วิปากมโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณสฺส สนฺตีรณกาโลฯ ทุติเยน ตติยสฺส ทินฺนกาโล วิย กิริยมโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณสฺส ววตฺถาปิตกาโลฯ ตติเยน รโญฺญ ทินฺนกาโล วิย โวฏฺฐพฺพเนน ชวนสฺส นิยฺยาทิตกาโลฯ รโญฺญ ปริโภคกาโล วิย ชวนสฺส อารมฺมณรสานุภวนกาโลฯ

อิทํ โอปมฺมํ กิํ ทีเปติ? อารมฺมณสฺส ปสาทฆฏฺฏนมตฺตเมว กิจฺจํ, กิริยมโนธาตุยา ภวงฺคาวฏฺฏนมตฺตเมว, จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ทสฺสนสมฺปฏิจฺฉนสนฺตีรณววตฺถาปนมตฺตาเนว กิจฺจานิฯ เอกเนฺตน ปน ชวนเมว อารมฺมณรสํ อนุโภตีติ ทีเปติฯ

‘คามิโลฬ’ติ , สมฺพหุลา คามทารกา อนฺตรวีถิยํ ปํสุกีฬํ กีฬนฺติฯ ตเตฺถกสฺส หเตฺถ กหาปโณ ปฏิหญฺญิฯ โส ‘มยฺหํ หเตฺถ ปฏิหตํ, กึ นุ โข เอต’นฺติ อาหฯ อเถโก ‘ปณฺฑรํ เอต’นฺติ อาหฯ อปโร สห ปํสุนา คาฬฺหํ คณฺหิฯ อโญฺญ ‘ปุถุลํ จตุรสฺสํ เอต’นฺติ อาหฯ อปโร ‘กหาปโณ เอโส’ติ อาหฯ อถ นํ อาหริตฺวา มาตุ อทาสิฯ สา กเมฺม อุปเนสิฯ

ตตฺถ สมฺพหุลานํ ทารกานํ อนฺตรวีถิยํ กีฬนฺตานํ นิสินฺนกาโล วิย ภวงฺคจิตฺตปฺปวตฺติ ทฏฺฐพฺพาฯ กหาปณสฺส หเตฺถ ปฏิหตกาโล วิย อารมฺมเณน ปสาทสฺส ฆฏฺฏิตกาโลฯ ‘กึ นุ โข เอต’นฺติ วุตฺตกาโล วิย ตํ อารมฺมณํ คเหตฺวา กิริยมโนธาตุยา ภวงฺคสฺส อาวฏฺฏิตกาโลฯ ‘ปณฺฑรํ เอต’นฺติ วุตฺตกาโล วิย จกฺขุวิญฺญาเณน ทสฺสนกิจฺจสฺส สาธิตกาโลฯ สห ปํสุนา คาฬฺหํ คหิตกาโล วิย วิปากมโนธาตุยา อารมฺมณสฺส สมฺปฏิจฺฉิตกาโลฯ ‘ปุถุลํ จตุรสฺสํ เอต’นฺติ วุตฺตกาโล วิย วิปากมโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณสฺส สนฺตีรณกาโลฯ ‘เอโส กหาปโณ’ติ วุตฺตกาโล วิย กิริยมโนวิญฺญาณธาตุยา อารมฺมณสฺส ววตฺถาปิตกาโลฯ มาตรา กเมฺม อุปนีตกาโล วิย ชวนสฺส อารมฺมณรสานุภวนํ เวทิตพฺพํฯ

อิทํ โอปมฺมํ กึ ทีเปติ? กิริยมโนธาตุ อทิสฺวาว ภวงฺคํ อาวเฏฺฏติ, วิปากมโนธาตุ อทิสฺวาว สมฺปฏิจฺฉติ, วิปากมโนวิญฺญาณธาตุ อทิสฺวาว สนฺตีเรติ, กิริยมโนวิญฺญาณธาตุ อทิสฺวาว ววตฺถาเปติ, ชวนํ อทิสฺวาว อารมฺมณรสํ อนุโภติฯ เอกเนฺตน ปน จกฺขุวิญฺญาณเมว ทสฺสนกิจฺจํ สาเธตีติ ทีเปติฯ

‘อโมฺพ โกลิยเกน จา’ติ, อิทํ เหฏฺฐา วุตฺตํ อโมฺพปมญฺจ อุจฺฉุสาลาสามิโกปมญฺจ สนฺธาย วุตฺตํฯ

‘ชจฺจโนฺธ ปีฐสปฺปี จา’ติ, อุโภปิ กิร เต นครทฺวาเร สาลายํ นิสีทึสุฯ ตตฺถ ปีฐสปฺปี อาห – ‘โภ อนฺธก, กสฺมา ตฺวํ อิธ สุสฺสมาโน วิจรสิ, อสุโก ปเทโส สุภิโกฺข พหฺวนฺนปาโน, กึ ตตฺถ คนฺตฺวา สุเขน ชีวิตุํ น วฏฺฏตี’ติ? ‘มยฺหํ ตาว ตยา อาจิกฺขิตํ, ตุยฺหํ ปน ตตฺถ คนฺตฺวา สุเขน ชีวิตุํ กึ น วฏฺฏตี’ติ? ‘มยฺหํ คนฺตุํ ปาทา นตฺถี’ติฯ ‘มยฺหมฺปิ ปสฺสิตุํ จกฺขูนิ นตฺถี’ติฯ ‘ยทิ เอวํ, ตว ปาทา โหนฺตุ, มม จกฺขูนี’ติ อุโภปิ ‘สาธู’ติ สมฺปฏิจฺฉิตฺวา ชจฺจโนฺธ ปีฐสปฺปึ ขนฺธํ อาโรเปสิฯ โส ตสฺส ขเนฺธ นิสีทิตฺวา วามหเตฺถนสฺส สีสํ ปริกฺขิปิตฺวา ทกฺขิณหเตฺถน ‘อิมสฺมึ ฐาเน มูลํ อาวริตฺวา ฐิตํ, อิมสฺมึ ปาสาโณ, วามํ มุญฺจ ทกฺขิณํ คณฺห, ทกฺขิณํ มุญฺจ วามํ คณฺหา’ติ มคฺคํ นิยเมตฺวา อาจิกฺขติฯ เอวํ ชจฺจนฺธสฺส ปาทา ปีฐสปฺปิสฺส จกฺขูนีติ อุโภปิ สมฺปโยเคน อิจฺฉิตฏฺฐานํ คนฺตฺวา สุเขน ชีวึสุฯ

ตตฺถ ชจฺจโนฺธ วิย รูปกาโย, ปีฐสปฺปี วิย อรูปกาโยฯ ปีฐสปฺปินา วินา ชจฺจนฺธสฺส ทิสํ คนฺตุํ คมนาภิสงฺขารสฺส อนิพฺพตฺติตกาโล วิย รูปสฺส อรูเปน วินา อาทานคหณโจปนํ ปาเปตุํ อสมตฺถตาฯ ชจฺจเนฺธน วินา ปีฐสปฺปิสฺส ทิสํ คนฺตุํ คมนาภิสงฺขารสฺส อปฺปวตฺตนํ วิย ปญฺจโวกาเร รูปํ, วินา อรูปสฺส อปฺปวตฺติฯ ทฺวินฺนมฺปิ สมฺปโยเคน อิจฺฉิตฏฺฐานํ คนฺตฺวา สุเขน ชีวิตกาโล วิย รูปารูปธมฺมานํ อญฺญมญฺญโยเคน สพฺพกิเจฺจสุ ปวตฺติสมฺภาโวติฯ อยํ ปโญฺห ปญฺจโวการภววเสน กถิโตฯ

‘วิสยคฺคาโห’ จาติ, จกฺขุ รูปวิสยํ คณฺหาติฯ โสตาทีนิ สทฺทาทิวิสเยฯ

‘อุปนิสฺสยมตฺถโส’ติ, ‘อุปนิสฺสยโต’ จ ‘อตฺถโต’ จฯ ตตฺถ อสมฺภินฺนตฺตา จกฺขุสฺส, อาปาถคตตฺตา รูปานํ, อาโลกสนฺนิสฺสิตํ, มนสิการเหตุกํ จตูหิ ปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺ

ญาณํ, สทฺธึ สมฺปยุตฺตธมฺเมหิฯ ตตฺถ มตสฺสาปิ จกฺขุ สมฺภินฺนํ โหติฯ ชีวโต นิรุทฺธมฺปิ, ปิเตฺตน วา เสเมฺหน วา รุหิเรน วา ปลิพุทฺธมฺปิ, จกฺขุวิญฺญาณสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ อสโกฺกนฺตํ 'สมฺภินฺนํ' นาม โหติฯ สโกฺกนฺตํ อสมฺภินฺนํ นามฯ โสตาทีสุปิ เอเสว นโยฯ จกฺขุสฺมึ ปน อสมฺภิเนฺนปิ พหิทฺธา รูปารมฺมเณ อาปาถํ อนาคจฺฉเนฺต จกฺขุวิญฺญาณํ นุปฺปชฺชติฯ ตสฺมึ ปน อาปาถํ อาคจฺฉเนฺตปิ อาโลกสนฺนิสฺสเย อสติ นุปฺปชฺชติฯ ตสฺมึ สเนฺตปิ กิริยมโนธาตุยา ภวงฺค อนาวฏฺฏิเต นุปฺปชฺชติฯ อาวฏฺฏิเตเยว อุปฺปชฺชติฯ เอวํ อุปฺปชฺชมานํ สมฺปยุตฺตธมฺเมหิ สทฺธึเยว อุปฺปชฺชติฯ อิติ อิเม จตฺตาโร ปจฺจเย ลภิตฺวา อุปฺปชฺชติ จกฺขุวิญฺญาณํ (ม. นิ. ๑.๓๐๖ โถกํ วิสทิสํ)ฯ

อสมฺภินฺนตฺตา โสตสฺส, อาปาถคตตฺตา สทฺทานํ, อากาสสนฺนิสฺสิตํ, มนสิการเหตุกํ จตูหิ ปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชติ โสตวิญฺญาณํ, สทฺธึ สมฺปยุตฺตธมฺเมหิฯ ตตฺถ 'อากาสสนฺนิสฺสิต'นฺติ อากาสสนฺนิสฺสยํ ลทฺธาว อุปฺปชฺชติ, น วินา เตนฯ น หิ ปิหิตกณฺณจฺฉิทฺทสฺส โสตวิญฺญาณํ ปวตฺตติฯ เสสํ ปุริมนเยเนว เวทิตพฺพํฯ ยถา เจตฺถ เอวํ อิโต ปเรสุปิฯ วิเสสมตฺตํ ปน วกฺขามฯ

อสมฺภินฺนตฺตา ฆานสฺส, อาปาถคตตฺตา คนฺธานํ, วาโยสนฺนิสฺสิตํ, มนสิการเหตุกํ จตูหิ ปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชติ ฆานวิญฺญาณํ , สทฺธึ สมฺปยุตฺตธมฺเมหิฯ ตตฺถ 'วาโยสนฺนิสฺสิต'นฺติ ฆานพิลํ วายุมฺหิ ปวิสเนฺตเยว อุปฺปชฺชติ, ตสฺมึ อสติ นุปฺปชฺชตีติ อโตฺถฯ

อสมฺภินฺนตฺตา ชิวฺหาย, อาปาถคตตฺตา รสานํ, อาโปสนฺนิสฺสิตํ, มนสิการเหตุกํ จตูหิ ปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชติ ชิวฺหาวิญฺญาณํ, สทฺธึ สมฺปยุตฺตธมฺเมหิฯ ตตฺถ 'อาโปสนฺนิสฺสิต'นฺติ ชิวฺหาเตมนํ อาปํ ลทฺธาว อุปฺปชฺชติ, น วินา เตนฯ สุกฺขชิวฺหานญฺหิ สุกฺขขาทนีเย ชิวฺหาย ฐปิเตปิ ชิวฺหาวิญฺญาณํ นุปฺปชฺชเตวฯ

อสมฺภินฺนตฺตา กายสฺส, อาปาถคตตฺตา โผฏฺฐพฺพานํ, ปถวิสนฺนิสฺสิตํ, มนสิการเหตุกํ จตูหิ ปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชติ กายวิญฺญาณํ, สทฺธึ สมฺปยุตฺตธมฺเมหิฯ ตตฺถ 'ปถวิสนฺนิสฺสิต'นฺติ กายปสาทปจฺจยํ ปถวิสนฺนิสฺสยํ ลทฺธาว อุปฺปชฺชติ, น เตน วินาฯ กายทฺวารสฺมิญฺหิ พหิทฺธา มหาภูตารมฺมณํ อชฺฌตฺติกํ กายปสาทํ ฆเฏฺฏตฺวา ปสาทปจฺจเยสุ มหาภูเตสุ ปฏิหญฺญติฯ

อสมฺภินฺนตฺตา มนสฺส, อาปาถคตตฺตา ธมฺมานํ, วตฺถุสนฺนิสฺสิตํ, มนสิการเหตุกํ จตูหิ ปจฺจเยหิ อุปฺปชฺชติ มโนวิญฺญาณํ, สทฺธึ สมฺปยุตฺตธมฺเมหิฯ ตตฺถ 'มโน'ติ ภวงฺคจิตฺตํฯ ตํ นิรุทฺธมฺปิ, อาวชฺชนจิตฺตสฺส ปจฺจโย ภวิตุํ อสมตฺถํ มนฺทถามคตเมว ปวตฺตมานมฺปิ, สมฺภินฺนํ นาม โหติฯ อาวชฺชนสฺส ปน ปจฺจโย ภวิตุํ สมตฺถํ อสมฺภินฺนํ นามฯ 'อาปาถคตตฺตา ธมฺมาน'นฺติ ธมฺมารมฺมเณ อาปาถคเตฯ 'วตฺถุสนฺนิสฺสิต'นฺติ หทยวตฺถุสนฺนิสฺสยํ ลทฺธาว อุปฺปชฺชติ, น เตน วินาฯ อยมฺปิ ปโญฺห ปญฺจโวการภวํ สนฺธาย กถิโตฯ 'มนสิการเหตุก'นฺติ กิริยมโนวิญฺญาณธาตุยา ภวงฺค อาวฏฺฏิเตเยว อุปฺปชฺชตีติ อโตฺถฯ อยํ ตาว 'อุปนิสฺสยมตฺถโส'ติ เอตฺถ อุปนิสฺสยวณฺณนาฯ

'อตฺถโต' ปน จกฺขุ ทสฺสนตฺถํ, โสตํ สวนตฺถํ, ฆานํ ฆายนตฺถํ, ชิวฺหา สายนตฺถา, กาโย ผุสนโตฺถ , มโน วิชานนโตฺถฯ ตตฺถ ทสฺสนํ อโตฺถ อสฺสฯ ตญฺหิ เตน นิปฺผาเทตพฺพนฺติ ทสฺสนตฺถํฯ เสเสสุปิ เอเสว นโยฯ เอตฺตาวตา **ติปิฏกจูฬนาคเตฺถรวาเท โสฬสกมโคฺค** นิฏฺฐิโต, สทฺธึ ทฺวาทสกมเคฺคน เจว อเหตุกฏฺฐเกน จาติฯ

อิทานิ **โมรวาปีวาสีมหาทตฺตเตฺถรวาเท ทฺวาทสกมคฺคกถา** โหติฯ ตตฺถ สาเกตปญฺหอุสฺสทกิตฺตนเหตุกิตฺตนานิ ปากติกาเนวฯ อยํ ปน เถโร อสงฺขาริกสสงฺขาริเกสุ โทสํ ทิสฺวา ‘อสงฺขาริกํ อสงฺขาริกเมว วิปากํ เทติ, โน สสงฺขาริกํ; สสงฺขาริกมฺปิ สสงฺขาริกเมว โน อสงฺขาริก’นฺติ อาหฯ ชวเนน เจส จิตฺตนิยามํ น กเถติฯ อารมฺมเณน ปน เวทนานิยามํ กเถติฯ เตนสฺส วิปากุทฺธาเร ทฺวาทสกมโคฺค นาม ชาโตฯ ทสกมโคฺคปิ, อเหตุกฏฺฐกมฺปิ เอเตฺถว ปวิฏฺฐํฯ

ตตฺรายํ นโย – โสมนสฺสสหคตติเหตุกอสงฺขาริกจิเตฺตน หิ กเมฺม อายูหิเต ตาทิเสเนว วิปากจิเตฺตน คหิตปฏิสนฺธิกสฺส วุฑฺฒิปฺปตฺตสฺส จกฺขุทฺวาเร ‘อิฏฺฐารมฺมเณ’ อาปาถคเต เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว ตโย โมฆวารา โหนฺติฯ ตสฺส กุสลโต จตฺตาริ โสมนสฺสสหคตานิ, อกุสลโต จตฺตาริ, กิริยโต ปญฺจาติ อิเมสํ เตรสนฺนํ จิตฺตานํ อญฺญตเรน ชวิตปริโยสาเน ตทารมฺมณํ ปติฏฺฐหมานํ โสมนสฺสสหคตอสงฺขาริกติเหตุกจิตฺตมฺปิ ทุเหตุกจิตฺตมฺปิ ปติฏฺฐาติฯ เอวมสฺส จกฺขุทฺวาเร จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ ตีณิ, ตทารมฺมณานิ เทฺวติ, ปญฺจ คณนูปคจิตฺตานิ โหนฺติฯ

อารมฺมเณน ปน เวทนํ ปริวเตฺตตฺวา กุสลโต จตุนฺนํ, อกุสลโต จตุนฺนํ, กิริยโต จตุนฺนนฺติ, ทฺวาทสนฺนํ อุเปกฺขาสหคตจิตฺตานํ อญฺญตเรน ชวิตาวสาเน อุเปกฺขาสหคตติเหตุกอสงฺขาริกวิปากมฺปิ ทุเหตุกอสงฺขาริกวิปากมฺปิ ตทารมฺมณํ หุตฺวา อุปฺปชฺชติฯ เอวมสฺส จกฺขุทฺวาเร อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ, อิมานิ เทฺว ตทารมฺมณานีติ, ตีณิ คณนูปคจิตฺตานิ โหนฺติฯ ตานิ ปุริเมหิ ปญฺจหิ สทฺธิํ อฏฺฐฯ โสตทฺวาราทีสุปิ อฏฺฐ อฏฺฐาติ เอกาย เจตนาย กเมฺม อายูหิเต สมจตฺตาลีส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ อคฺคหิตคฺคหเณน ปน จกฺขุทฺวาเร อฏฺฐ, โสตวิญฺญาณาทีนิ จตฺตารีติ, ทฺวาทส โหนฺติฯ ตตฺถ ‘มูลภวงฺคตา’‘อาคนฺตุกภวงฺคตา’‘อโมฺพปมนิยามกถา’ จ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ

โสมนสฺสสหคตติเหตุกสสงฺขาริกกุสลจิเตฺตน กเมฺม อายูหิเตปิ อุเปกฺขาสหคตติเหตุกอสงฺขาริกสสงฺขาริเกหิ กเมฺม อายูหิเตปิ เอเสว นโยฯ ตตฺถ ยโนฺตปมาปิ เอตฺถ ปากติกา เอวฯ เอตฺตาวตา ติเหตุกกเมฺมน ติเหตุกปฏิสนฺธิ โหตีติ วาโร กถิโตฯ ติเหตุกกเมฺมน ทุเหตุกปฏิสนฺธิ โหตีติ วาโร ปน ปฏิจฺฉโนฺน หุตฺวา คโตฯ

อิทานิ ทุเหตุกกเมฺมน ทุเหตุกปฏิสนฺธิกถา โหติฯ โสมนสฺสสหคตทุเหตุกอสงฺขาริกจิเตฺตน หิ กเมฺม อายูหิเต ตาทิเสเนว วิปากจิเตฺตน คหิตปฏิสนฺธิกสฺส วุฑฺฒิปฺปตฺตสฺส จกฺขุทฺวาเร อิฏฺฐารมฺมเณ อาปาถคเต เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว ตโย โมฆวารา โหนฺติฯ ทุเหตุกสฺส ปน **ชวนกิริยา** นตฺถิฯ ตสฺมา กุสลโต จตฺตาริ โสมนสฺสสหคตานิ, อกุสลโต จตฺตารีติ อิเมสํ อฏฺฐนฺนํ อญฺญตเรน ชวิตปริโยสาเน ทุเหตุกเมว โสมนสฺสสหคตอสงฺขาริกํ ตทารมฺมณํ โหติฯ เอวมสฺส จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ ตีณิ, อิทญฺจ ตทารมฺมณนฺติ, จตฺตาริ คณนูปคจิตฺตานิ โหนฺติฯ ‘อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ’ ปน กุสลโต อุเปกฺขาสหคตานํ จตุนฺนํ, อกุสลโต จตุนฺนนฺติ, อฏฺฐนฺนํ อญฺญตเรน ชวิตปริโยสาเน ทุเหตุกเมว อุเปกฺขาสหคตํ อสงฺขาริกํ ตทารมฺมณํ โหติฯ เอวมสฺส อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ, อิทญฺจ ตทารมฺมณนฺติ, เทฺว คณนูปคจิตฺตานิ โหนฺติฯ ตานิ ปุริเมหิ จตูหิ สทฺธิํ ฉฯ โสตทฺวาราทีสุปิ ฉ ฉาติ เอกาย เจตนาย กเมฺม อายูหิเต สมติํส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ อคฺคหิตคฺคหเณน ปน จกฺขุทฺวาเร ฉ, โสตวิญฺญาณาทีนิ จตฺตารีติ ทส โหนฺติฯ อโมฺพปมนิยามกถา ปากติกา เอวฯ ยโนฺตปมา อิธ น ลพฺภตีติ วุตฺตํฯ

โสมนสฺสสหคตทุเหตุกสสงฺขาริกกุสลจิเตฺตน กเมฺม อายูหิเตปิ อุเปกฺขาสหคตทุเหตุกอสงฺขาริกสสงฺขาริเกหิ กเมฺม อายูหิเตปิ เอเสว นโยฯ เอตฺตาวตา ทุเหตุกกเมฺมน ทุเหตุกปฏิสนฺธิ โหตีติ วาโร กถิโตฯ

อเหตุกปฏิสนฺธิ โหตีติ วาโร ปน เอวํ เวทิตโพฺพ – กุสลโต จตูหิ ญาณวิปฺปยุเตฺตหิ กเมฺม อายูหิเต, กุสลวิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุยา อุเปกฺขาสหคตาย ปฏิสนฺธิยา คหิตาย, กมฺมสทิสา ปฏิสนฺธีติ น วตฺตพฺพาฯ อิโต ปฏฺฐาย เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว กเถตฺวา อิเฏฺฐปิ อิฏฺฐมชฺฌเตฺตปิ จิตฺตปฺปวตฺติ เวทิตพฺพาฯ อิมสฺส หิ เถรสฺส วาเท ปิณฺฑชวนํ ชวติฯ เสสา อิทํ ปน ชวนํ กุสลตฺถาย วา อกุสลตฺถาย วา โก นิยาเมตีติอาทิกถา สพฺพา เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาติฯ เอตฺตาวตา โมรวาปีวาสีมหาทตฺตเตฺถรวาเท ทฺวาทสกมโคฺค นิฏฺฐิโต สทฺธิํ ทสกมเคฺคน เจว อเหตุกฏฺฐเกน จฯ

อิทานิ **มหาธมฺมรกฺขิตเตฺถรวาเท ทสกมคฺคกถา** โหติฯ ตตฺถ สาเกตปญฺหอฺสฺส ทกิตฺตนานิ ปากติกาเนวฯ เหตุกิตฺตเน ปน อยํ วิเสโสฯ ติเหตุกกมฺมํ ติเหตุกวิปากมฺปิ ทุเหตุกวิปากมฺปิ อเหตุกวิปากมฺปิ เทติฯ ทุเหตุกกมฺมํ ติเหตุกเมว น เทติ, อิตรํ เทติฯ ติเหตุกกเมฺมน ปฏิสนฺธิ ติเหตุกาว โหติ; ทุเหตุกาเหตุกา น โหติฯ ทุเหตุกกเมฺมน ทุเหตุกาเหตุกา โหติ, ติเหตุกา น โหติฯ อสงฺขาริกกมฺมํ วิปากํ อสงฺขาริกเมว เทติ, โน สสงฺขาริกํฯ สสงฺขาริกมฺปิ สสงฺขาริกเมว เทติ, โน อสงฺขาริกํฯ อารมฺมเณน เวทนา ปริวเตฺตตพฺพาฯ ชวนํ ปิณฺฑชวนเมว ชวติฯ อาทิโต ปฏฺฐาย จิตฺตานิ กเถตพฺพานิฯ

ตตฺรายํ กถา – เอโก ปฐมกุสลจิเตฺตน กมฺมํ อายูหติ, ปฐมวิปากจิเตฺตเนว ปฏิสนฺธิํ คณฺหาติฯ อยํ กมฺมสทิสา ปฏิสนฺธิฯ ตสฺส วุฑฺฒิปฺปตฺตสฺส จกฺขุทฺวาเร ‘อิฏฺฐารมฺมเณ’ อาปาถคเต วุตฺตนเยเนว ตโย โมฆวารา โหนฺติฯ อถสฺส เหฏฺฐา วุตฺตานํ เตรสนฺนํ โสมนสฺสสหคตชวนานํ อญฺญตเรน ชวิตปริโยสาเน ปฐมวิปากจิตฺตเมว ตทารมฺมณํ โหติฯ ตํ ‘มูลภวงฺคํ’ ‘ตทารมฺมณ’นฺติ เทฺว นามานิ ลภติฯ เอวมสฺส จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ ตีณิ, อิทญฺจ ตทารมฺมณนฺติ, จตฺตาริ คณนูปคจิตฺตานิ โหนฺติฯ ‘อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมเณ’ เหฏฺฐา วุตฺตานํเยว ทฺวาทสนฺนํ อุเปกฺขาสหคตชวนานํ อญฺญตเรน ชวิตปริโยสาเน อุเปกฺขาสหคตํ ติเหตุกํ อสงฺขาริกจิตฺตํ ตทารมฺมณตาย ปวตฺตติฯ ตํ ‘อาคนฺตุกภวงฺคํ’‘ตทารมฺมณ’นฺติ เทฺว นามานิ ลภติฯ เอวมสฺส อุเปกฺขาสหคตสนฺตีรณํ อิทญฺจ ตทารมฺมณนฺติ เทฺว คณนูปคจิตฺตานิฯ ตานิ ปุริเมหิ จตูหิ สทฺธิํ ฉ โหนฺติฯ เอวํ เอกาย เจตนาย กเมฺม อายูหิเต ปญฺจสุ ทฺวาเรสุ สมติํส จิตฺตานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ อคฺคหิตคฺคหเณน ปน จกฺขุทฺวาเร ฉ, โสตวิญฺญาณาทีนิ จตฺตารีติ ทส โหนฺติฯ อโมฺพปมนิยามกถา ปากติกาเยวฯ

ทุติยตติยจตุตฺถกุสลจิเตฺตหิ กเมฺม อายูหิเตปิ เอตฺตกาเนว วิปากจิตฺตานิ โหนฺติฯ จตูหิ อุเปกฺขาสหคตจิเตฺตหิ อายูหิเตปิ เอเสว นโยฯ อิธ ปน ปฐมํ อิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณํ ทเสฺสตพฺพํฯ ปจฺฉา อิฏฺฐารมฺมเณน เวทนา ปริวเตฺตตพฺพาฯ อโมฺพปมนิยามกถา ปากติกาเอวฯ ยโนฺตปมา น ลพฺภติฯ ‘กุสลโต ปน จตุนฺนํ ญาณวิปฺปยุตฺตานํ อญฺญตเรน กเมฺม อายูหิเต’ติ อิโต ปฏฺฐาย สพฺพํ วิตฺถาเรตฺวา อเหตุกฏฺฐกํ กเถตพฺพํฯ เอตฺตาวตา มหาธมฺมรกฺขิตเตฺถรวาเท ทสกมโคฺค นิฏฺฐิโต โหติ, สทฺธิํ อเหตุกฏฺฐเกนาติฯ

อิเมสํ ปน ติณฺณํ เถรานํ กตรสฺส วาโท คเหตโพฺพติ? น กสฺสจิ เอกํเสนฯ สเพฺพสํ ปน วาเทสุ ยุตฺตํ คเหตพฺพํฯ ปฐมวาทสฺมิญฺหิ สสงฺขาราสงฺขารวิธานํ ปจฺจยเภทโต อธิเปฺปตํฯ เตเนตฺถ , อสงฺขาริกกุสลสฺส ทุพฺพลปจฺจเยหิ อุปฺปนฺนํ สสงฺขาริกวิปากํ, สสงฺขาริกกุสลสฺส

พลวปจฺจเยหิ อุปฺปนฺนํ อสงฺขาริกวิปากญฺจ คเหตฺวา, ลพฺภมานานิปิ กิริยชวนานิ ปหาย, กุสลชวเนน ตทารมฺมณํ อารมฺมเณน จ เวทนํ นิยาเมตฺวา, เสกฺขปุถุชฺชนวเสน โสฬสกมโคฺค กถิโตฯ ยํ ปเนตฺถ อกุสลชวนาวสาเน อเหตุกวิปากเมว ตทารมฺมณํ ทสฺสิตํ, ตํ อิตเรสุ น ทสฺสิตเมวฯ ตสฺมา ตํ ตตฺถ เตสุ วุตฺตํ สเหตุกวิปากญฺจ, เอตฺถาปิ สพฺพมิทํ ลพฺภเตวฯ ตตฺรายํ นโย – ยทา หิ กุสลชวนานํ อนฺตรนฺตรา อกุสลํ ชวติ, ตทา กุสลาวสาเน อาจิณฺณสทิสเมว, อกุสลาวสาเน สเหตุกํ ตทารมฺมณํ ยุตฺตํฯ ยทา นิรนฺตรํ อกุสลเมว ตทา อเหตุกํฯ เอวํ ตาว ปฐมวาเท ยุตฺตํ คเหตพฺพํฯ

ทุติยวาเท ปน กุสลโต สสงฺขาราสงฺขารวิธานํ อธิเปฺปตํฯ เตเนตฺถ อสงฺขาริกกุสลสฺส อสงฺขาริกเมว วิปากํ, สสงฺขาริกกุสลสฺส จ สสงฺขาริกเมว คเหตฺวา, ชวเนน ตทารมฺมณนิยามํ อกตฺวา, สเพฺพสมฺปิ เสกฺขาเสกฺขปุถุชฺชนานํ อุปฺปตฺติรโห ปิณฺฑชวนวเสเนว ทฺวาทสกมโคฺค กถิโตฯ ติเหตุกชวนาวสาเน ปเนตฺถ ติเหตุกํ ตทารมฺมณํ ยุตฺตํฯ ทุเหตุกชวนาวสาเน ทุเหตุกํ, อเหตุกชวนาวสาเน อเหตุกํ ภาเชตฺวา ปน น วุตฺตํฯ เอวํ ทุติยวาเท ยุตฺตํ คเหตพฺพํฯ

ตติยวาเทปิ กุสลโตว อสงฺขารสสงฺขารวิธานํ อธิเปฺปตํฯ ‘ติเหตุกกมฺมํ ติเหตุกวิปากมฺปิ ทุเหตุกวิปากมฺปิ อเหตุกวิปากมฺปิ เทตี’ติ ปน วจนโต อสงฺขาริกติเหตุกปฏิสนฺธิกสฺส อสงฺขาริกทุเหตุเกนปิ ตทารมฺมเณน ภวิตพฺพํฯ ตํ อทเสฺสตฺวา เหตุสทิสเมว ตทารมฺมณํ ทสฺสิตํฯ ตํ ปุริมาย เหตุกิตฺตนลทฺธิยา น ยุชฺชติฯ เกวลํ ทสกมคฺควิภาวนตฺถเมว วุตฺตํฯ อิตรมฺปิ ปน ลพฺภเตวฯ เอวํ ตติยวาเทปิ ยุตฺตํ คเหตพฺพํฯ อยญฺจ สพฺพาปิ ปฏิสนฺธิชนกเสฺสว กมฺมสฺส วิปากํ สนฺธาย ตทารมฺมณกถาฯ ‘สเหตุกํ ภวงฺคํ อเหตุกสฺส ภวงฺคสฺส อนนฺตรปจฺจเยน ปจฺจโย’ติ (ปฎฺฐา. ๓.๑.๑๐๒) วจนโต ปน นานากเมฺมน อเหตุกปฏิสนฺธิกสฺสาปิ สเหตุกวิปากํ ตทารมฺมณํ อุปฺปชฺชติฯ ตสฺส อุปฺปตฺติวิธานํ มหาปกรเณ อาวิ ภวิสฺสตีติฯ

กามาวจรกุสลวิปากกถา นิฏฺฐิตาฯ

รูปาวจรารูปาวจรวิปากกถา

๔๙๙. อิทานิ รูปาวจราทิวิปากํ ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา อพฺยากตา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ ยสฺมา กามาวจรวิปากํ อตฺตโน กุสเลน สทิสมฺปิ โหติ, อสทิสมฺปิ, ตสฺมา น ตํ กุสลานุคติกํ กตฺวา ภาชิตํฯ รูปาวจรารูปาวจรวิปากํ ปน ยถา หตฺถิอสฺสปพฺพตาทีนํ ฉายา หตฺถิอาทิสทิสาว โหนฺติ, ตถา อตฺตโน กุสลสทิสเมว โหตีติ กุสลานุคติกํ กตฺวา ภาชิตํฯ กามาวจรกมฺมญฺจ ยทา กทาจิ วิปากํ เทติ, รูปาวจรารูปาวจรํ ปน อนนฺตราเยน, ทุติยสฺมิํเยว อตฺตภาเว, วิปากํ เทตีติปิ กุสลานุคติกเมว กตฺวา ภาชิตํฯ เสสํ กุสเล วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ อยํ ปน วิเสโส – ปฏิปทาทิเภโท จ หีนปณีตมชฺฌิมภาโว จ เอเตสุ ฌานาคมนโต เวทิตโพฺพฯ ฉนฺทาทีนํ ปน อญฺญตรํ ธุรํ กตฺวา อนุปฺปาทนียตฺตา นิรธิปติกาเนว เอตานีติฯ

รูปาวจรารูปาวจรวิปากกถา นิฏฺฐิตาฯ

โลกุตฺตรวิปากกถา

๕๐๕. โลกุตฺตรวิปากมฺปิ กุสลสทิสตฺตา กุสลานุคติกเมว กตฺวา ภาชิตํฯ ยสฺมา ปน เตภูมกกุสลํ จุติปฏิสนฺธิวเสน วฏฺฏํ อาจินาติ วเฑฺฒติ, ตสฺมา ตตฺถ **กตตฺตา อุปจิตตฺตา**ติ วุตฺตํฯ

โลกุตฺตรํ ปน เตน อาจิตมฺปิ อปจินาติ, สยมฺปิ จุติปฏิสนฺธิวเสน น อาจินาติ, เตเนตฺถ ‘กตตฺตา อุปจิตตฺตา’ติ อวตฺวา **กตตฺตา ภาวิตตฺตา**ติ วุตฺตํฯ

สุญฺญตนฺติอาทีสุ ‘มโคฺค’ ตาว ‘อาคมนโต สคุณโต อารมฺมณโตติ ตีหิ การเณหิ นามํ ลภตี’ติ, อิทํ เหฏฺฐา กุสลาธิกาเร วิตฺถาริตํฯ ตตฺถ สุตฺตนฺติกปริยาเยน สคุณโตปิ อารมฺมณโตปิ นามํ ลภติฯ ปริยายเทสนา เหสาฯ อภิธมฺมกถา ปน นิปฺปริยายเทสนาฯ ตสฺมา อิธ สคุณโต วา อารมฺมณโต วา นามํ น ลภติ, อาคมนโตว ลภติฯ อาคมนเมว หิ ธุรํฯ ตํ ทุวิธํ โหติ – วิปสฺสนาคมนํ มคฺคาคมนนฺติฯ

ตตฺถ มคฺคสฺส อาคตฏฺฐาเน วิปสฺสนาคมนํ ธุรํ, ผลสฺส อาคตฏฺฐาเน มคฺคาคมนํ ธุรนฺติ, อิทมฺปิ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ เตสุ อิธ ผลสฺส อาคตฏฺฐานํ, ตสฺมา อิธ มคฺคาคมนํ ธุรนฺติ เวทิตพฺพํฯ โส ปเนส มโคฺค อาคมนโต ‘สุญฺญต’นฺติ นามํ ลภิตฺวา สคุณโต จ อารมฺมณโต จ ‘อนิมิตฺต’‘อปฺปณิหิโต’ติปิ วุจฺจติฯ ตสฺมา สยํ อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน ผลสฺส ตีณิ นามานิ เทติฯ กถํ? อยญฺหิ สุทฺธาคมนวเสเนว ลทฺธนาโม ‘สุญฺญตมโคฺค’ สยํ อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน ผลสฺส นามํ ททมาโน ‘สุญฺญต’นฺติ นามํ อกาสิฯ ‘สุญฺญตอนิมิตฺตมโคฺค’ สยํ อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน ผลสฺส นามํ ททมาโน ‘อนิมิตฺต’นฺติ นามํ อกาสิฯ ‘สุญฺญตอปฺปณิหิตมโคฺค’ สยํ อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน ผลสฺส นามํ ททมาโน ‘อปฺปณิหิต’นฺติ นามํ อกาสิฯ อิมานิ ปน ตีณิ นามานิ มคฺคานนฺตเร ผลจิตฺตสฺมิํเยว อิมินา นเยน ลพฺภนฺติ, โน อปรภาเค วฬญฺชนกผลสมาปตฺติยาฯ อปรภาเค ปน อนิจฺจตาทีหิ ตีหิ วิปสฺสนาหิ วิปสฺสิตุํ สโกฺกติฯ อถสฺส วุฏฺฐิตวุฏฺฐิตวิปสฺสนาวเสน อนิมิตฺตอปฺปณิหิตสุญฺญตสงฺขาตานิ ตีณิ ผลานิ อุปฺปชฺชนฺติฯ เตสํ ตาเนว สงฺขารารมฺมณานิฯ อนิจฺจานุปสฺสนาทีนิ ญาณานิ อนุโลมญาณานิ นาม โหนฺติฯ

โย จายํ สุญฺญตมเคฺค วุโตฺตฯ อปฺปณิหิตมเคฺคปิ เอเสว นโยฯ อยมฺปิ หิ สุทฺธาคมนวเสน ลทฺธนาโม ‘อปฺปณิหิตมโคฺค’ สยํ อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน ผลสฺส นามํ ททมาโน ‘อปฺปณิหิต’นฺติ นามํ อกาสิฯ ‘อปฺปณิหิตอนิมิตฺตมโคฺค’ สยํ อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน ผลสฺส นามํ ททมาโน ‘อนิมิตฺต’นฺติ นามํ อกาสิฯ ‘อปฺปณิหิตสุญฺญตมโคฺค’ สยํ อาคมนียฏฺฐาเน ฐตฺวา อตฺตโน ผลสฺส นามํ ททมาโน ‘สุญฺญต’นฺติ นามํ อกาสิฯ อิมานิปิ ตีณิ นามานิ มคฺคานนฺตเร ผลจิตฺตสฺมิํเยว อิมินา นเยน ลพฺภนฺติ, น อปรภาเค วฬญฺชนกผลสมาปตฺติยาติฯ เอวํ อิมสฺมิํ วิปากนิเทฺทเส กุสลจิเตฺตหิ ติคุณานิ วิปากจิตฺตานิ เวทิตพฺพานิฯ

ยถา ปน เตภูมกกุสลานิ อตฺตโน วิปากํ อธิปติํ ลภาเปตุํ น สโกฺกนฺติ, น เอวํ โลกุตฺตรกุสลานิฯ กสฺมา? เตภูมกกุสลานญฺหิ อโญฺญ อายูหนกาโล อโญฺญ วิปจฺจนกาโลฯ เตน ตานิ อตฺตโน วิปากํ อธิปติํ ลภาเปตุํ น สโกฺกนฺติฯ โลกุตฺตรานิ ปน ตาย สทฺธาย, ตสฺมิํ วีริเย, ตาย สติยา, ตสฺมิํ สมาธิมฺหิ, ตาย ปญฺญาย อวูปสนฺตาย , อปณฺณกํ อวิรทฺธํ มคฺคานนฺตรเมว วิปากํ ปฏิลภนฺติ, เตน อตฺตโน วิปากํ อธิปติํ ลภาเปตุํ สโกฺกนฺติฯ

ยถา หิ ปริตฺตกสฺส อคฺคิโน คตฏฺฐาเน อคฺคิสฺมิํ นิพฺพุตมเตฺตเยว อุณฺหาการโร นิพฺพายิตฺวา กิญฺจิ น โหติ, มหนฺตํ ปน อาทิตฺตํ อคฺคิกฺขนฺธํ นิพฺพาเปตฺวา โคมยปริภเณฺฑ กเตปิ อุณฺหาการโร อวูปสโนฺตว โหติ, เอวเมว เตภูมกกุสเล อโญฺญ กมฺมกฺขโณ อโญฺญ วิปากกฺขโณ ปริตฺตอคฺคิฏฺฐาเน อุณฺหภาวนิพฺพุตกาโล วิย โหติฯ ตสฺมา ตํ อตฺตโน วิปากํ อธิปติํ ลภาเปตุํ น สโกฺกติฯ โลกุตฺตเร ปน ตาย สทฺธาย…เป…. ตาย ปญฺญาย อวูปสนฺตาย, มคฺคานนฺตรเมว

ผลํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา ตํ อตฺตโน วิปากํ อธิปตึ ลภาเปตีติ เวทิตพฺพํฯ เตนาหุ โปราณา – ‘วิปาเก อธิปติ นตฺถิ ฐเปตฺวา โลกุตฺตร’นฺติฯ

๕๕๕. จตุตฺถผลนิเทฺทเส **อญฺญาตาวินฺทฺริย**นฺติ อญฺญาตาวิโน จตูสุ สเจฺจสุ นิฏฺฐิตญาณกิจฺจสฺส อินฺทฺริยํ, อญฺญาตาวีนํ วา จตูสุ สเจฺจสุ นิฏฺฐิตกิจฺจานํ จตฺตาริ สจฺจานิ ญตฺวา ปฏิวิชฺฌิตฺวา ฐิตานํ ธมฺมานํ อพฺภนฺตเร อินฺทฏฺฐสาธเนน อินฺทฺริยํฯ นิเทฺทสวาเรปิสฺส **อญฺญาตาวีน**นฺติ อาชานิตฺวา ฐิตานํฯ **ธมฺมาน**นฺติ สมฺปยุตฺตธมฺมานํ อพฺภนฺตเรฯ **อญฺญา**ติ อาชานนา, **ปญฺญา ปชานนา**ติอาทีนิ วุตฺตตฺถาเนวฯ **มคฺคงฺคํ มคฺคปริยาปนฺน**นฺติ ผลมคฺคสฺส องฺคํ, ผลมเคฺค จ ปริยาปนฺนนฺติ อโตฺถฯ

อปิเจตฺถ อิทํ ปกิณฺณกํ – เอกํ อินฺทฺริยํ เอกํ ฐานํ คจฺฉติ, เอกํ ฉ ฐานานิ คจฺฉติ, เอกํ เอกํ ฐานํ คจฺฉติฯ เอกญฺหิ ‘อนญฺญาตญฺญสฺสามีตินฺทฺริยํ’ เอกํ ฐานํ คจฺฉติ โสตาปตฺติมคฺคํฯ เอกํ ‘อญฺญินฺทฺริยํ’ เหฏฺฐา ตีณิ ผลานิ, อุปริ ตโย มเคฺคติ ฉ ฐานานิ คจฺฉติฯ เอกํ ‘อญฺญาตาวินฺทฺริยํ’ เอกํ ฐานํ คจฺฉติ อรหตฺตผลํฯ สเพฺพสุปิ มคฺคผเลสุ อตฺถโต อฏฺฐ อฏฺฐ อินฺทฺริยานีติ จตุสฏฺฐิ โลกุตฺตรินฺทฺริยานิ กถิตานิฯ ปาฬิโต ปน นว นว กตฺวา ทฺวาสตฺตติ โหนฺติฯ มเคฺค มคฺคงฺคนฺติ วุตฺตํฯ ผเลปิ มคฺคงฺคํฯ มเคฺค โพชฺฌโงฺคติ วุโตฺต ผเลปิ โพชฺฌโงฺคฯ มคฺคกฺขเณ อารติ วิรตีติ วุตฺตา ผลกฺขเณปิ อารติ วิรตีติฯ ตตฺถ มโคฺค มคฺคภาเวเนว มโคฺค, ผลํ ปน มคฺคํ อุปาทาย มโคฺค นาม; ผลงฺคํ ผลปริยาปนฺนนฺติ วตฺตุมฺปิ วฏฺฏติฯ มเคฺค พุชฺฌนกสฺส อโงฺคติ สโมฺพชฺฌโงฺค, ผเล พุทฺธสฺส อโงฺคติ สโมฺพชฺฌโงฺคฯ มเคฺค อารมณวิรมณวเสเนว อารติ วิรติฯ ผเล ปน อารติวิรติวเสนาติฯ

โลกุตฺตรวิปากกถา นิฏฺฐิตาฯ

อกุสลวิปากกถา

๕๕๖. อิโต ปรานิ อกุสลวิปากานิ – ปญฺจ จกฺขุโสตฆานชิวฺหากายวิญฺญาณานิ, เอกา มโนธาตุ, เอกา มโนวิญฺญาณธาตูติ อิมานิ สตฺต จิตฺตานิ – ปาฬิโต จ อตฺถโต จ เหฏฺฐา วุเตฺตหิ ตาทิเสเหว กุสลวิปากจิเตฺตหิ สทิสานิฯ

เกวลญฺหิ ตานิ กุสลกมฺมปจฺจยานิ อิมานิ อกุสลกมฺมปจฺจยานิฯ ตานิ จ อิฏฺฐอิฏฺฐมชฺฌเตฺตสุ อารมฺมเณสุ วตฺตนฺติ, อิมานิ อนิฏฺฐอนิฏฺฐมชฺฌเตฺตสุฯ ตตฺถ จ สุขสหคตํ กายวิญฺญาณํ, อิธ ทุกฺขสหคตํ ฯ ตตฺถ จ อุเปกฺขาสหคตา มโนวิญฺญาณธาตุ มนุเสฺสสุ ชจฺจนฺธาทีนํ ปฏิสนฺธึ อาทึ กตฺวา ปญฺจสุ ฐาเนสุ วิปจฺจติฯ อิธ ปน เอกาทสวิเธนาปิ อกุสลจิเตฺตน กเมฺม อายูหิเต กมฺมกมฺมนิมิตฺตคตินิมิเตฺตสุ อญฺญตรํ อารมฺมณํ กตฺวา จตูสุ อปาเยสุ ปฏิสนฺธิ หุตฺวา วิปจฺจติ; ทุติยวารโต ปฏฺฐาย ยาวตายุกํ ภวงฺคํ หุตฺวา, อนิฏฺฐอนิฏฺฐมชฺฌตฺตารมฺมณาย ปญฺจวิญฺญาณวีถิยา สนฺตีรณํ หุตฺวา, พลวารมฺมเณ ฉสุ ทฺวาเรสุ ตทารมฺมณํ หุตฺวา, มรณกาเล จุติ หุตฺวาติ, เอวํ ปญฺจสุ เอว ฐาเนสุ วิปจฺจตีติฯ

อกุสลวิปากกถา นิฏฺฐิตาฯ

กิริยาพฺยากตวณฺณนา

มโนธาตุจิตฺตํ

๕๖๖. อิทานิ กิริยาพฺยากตํ ภาเชตฺวา ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา อพฺยากตา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ **กิริยา**ติ กรณมตฺตํฯ สเพฺพสฺเยว หิ กิริยจิเตฺตสุ ยํ ชวนภาวํ อปฺปตฺตํ ตํ วาต ปุปฺผํ วิยฯ ยํ ชวนภาวปฺปตฺตํ ตํ ฉินฺนมูลกรุกฺขปุปฺผํ วิย อผลํ โหติ, ตํตํ กิจฺจสาธนวเสน ปวตฺตตฺตา ปน กรณมตฺตเมว โหติฯ ตสฺมา กิริยาติ วุตฺตํฯ **เนวกุสลานากุสลา**ติอาทีสุ กุสล มูลสงฺขาตสฺส กุสลเหตุโน อภาวา 'เนวกุสลา'; อกุสลมูลสงฺขาตสฺส อกุสลเหตุโน อภาวา 'เนวอกุสลา'; โยนิโสมนสิการอโยนิโสมนสิการสงฺขาตานมฺปิ กุสลากุสลปจฺจยานํ อภาวา **'เนวกุสลานากุสลา'**ฯ กุสลากุสลสงฺขาตสฺส ชนกเหตุโน อภาวา **เนวกมฺมวิปากา**ฯ

อิธาปิ จิตฺตเสฺสกคฺคตานิเทฺทเส ปวตฺติฎฺฐิติมตฺตเมว ลพฺภติฯ เทฺว ปญฺจวิญฺญาณานิ, ติ โสฺส มโนธาตุโย, ติโสฺส มโนวิญฺญาณธาตุโย, วิจิกิจฺฉาสหคตนฺติ อิเมสุ สตฺตรสสุ จิเตฺตสุ ทุพฺพลตฺตา สณฺฐิติ อวฎฺฐิติอาทีนิ น ลพฺภนฺติฯ เสสํ สพฺพํ วิปากมโนธาตุนิเทฺทเส วุตฺตน เยเนว เวทิตพฺพํ, อญฺญตฺร อุปฺปตฺติฎฺฐานาฯ ตญฺหิ จิตฺตํ ปญฺจวิญฺญาณานนฺตรํ อุปฺปชฺชติฯ อิทํ ปน ปญฺจทฺวาเร วฬญฺชนกปฺปวตฺติกาเล สเพฺพสํ ปุเร อุปฺปชฺชติฯ กถํ? จกฺขุทฺวาเร ตาว อิฎฺฐอิฎฺฐมชฺฌตฺตอนิฎฺฐอนิฎฺฐมชฺฌเตฺตสุ รูปารมฺมเณสุ เยน เกนจิ ปสาเท ฆฎฺฎิเต ตํ อา รมฺมณํ คเหตฺวา อาวชฺชนวเสน ปุเรจาริกํ หุตฺวา ภวงฺคํ อาวฎฺฎยมานํ อุปฺปชฺชติฯ โสตทฺวารา ทีสุปิ เอเสว นโยติฯ

กิริยมโนธาตุจิตฺตํ นิฎฺฐิตํฯ

กิริยมโนวิญฺญาณธาตุจิตฺตานิ

๕๖๘. มโนวิญฺญาณธาตุ อุปฺปนฺนา โหติ...เป.... โสมนสฺสสหคตาติ, อิทํ จิตฺตํ อเญฺญสํ อสาธารณํฯ ขีณาสวเสฺสว ปาฎิปุคฺคลิกํฯ ฉสุ ทฺวาเรสุ ลพฺภติฯ จกฺขุทฺวาเร หิ ปธาน สารุปฺปํ ฐานํ ทิสฺวา ขีณาสโว อิมินา จิเตฺตน โสมนสฺสิโต โหติฯ โสตทฺวาเร ภณฺฑภาชนียฎฺ ฐานํ ปตฺวา มหาสทฺทํ กตฺวา ลุทฺธลุเทฺธสุ คณฺหเนฺตสุ 'เอวรูปา นาม เม โลลุปฺปตณฺหา ปหี นา'ติ อิมินา จิเตฺตน โสมนสฺสิโต โหติฯ ฆานทฺวาเร คเนฺธหิ วา ปุเปฺผหิ วา เจติยํ ปูเชโนฺต อิ มินา จิเตฺตน โสมนสฺสิโต โหติฯ ชิวฺหาทฺวาเร รสสมฺปนฺนํ ปิณฺฑปาตํ ลทฺธา ภาเชตฺวา ปริ ภุญฺชโนฺต 'สารณียธโมฺม วต เม ปูริโต'ติ อิมินา จิเตฺตน โสมนสฺสิโต โหติฯ กายทฺวาเร อภิ สมาจาริกวตฺตํ กโรโนฺต 'กายทฺวาเร เม วตฺตํ ปูริต'นฺติ อิมินา จิเตฺตน โสมนสฺสิโต โหติฯ เอวํ ตาว ปญฺจทฺวาเร ลพฺภติฯ

มโนทฺวาเร ปน อตีตานาคตมารพฺภ อุปฺปชฺชติฯ โชติปาลมาณว(ม. นิ. ๒.๒๘๒ อาท โย) มฆเทวราช(ม. นิ. ๒.๓๐๘ อาทโย) กณฺหตาปสาทิกาลสฺมิญฺหิ (ชา. ๑.๑๐.๑๑ อาท โย) กตํ การณํ อาวเชฺชตฺวา ตถาคโต สิตํ ปาตฺวากาสิฯ ตํ ปน ปุเพฺพนิวาสญาณ สพฺพญฺญุตญฺญาณานํ กิจฺจํฯ เตสํ ปน ทฺวินฺนํ ญาณานํ จิณฺณปริยเนฺต อิทํ จิตฺตํ หาสยมานํ อุปฺปชฺชติฯ อนาคเต 'ตนฺติสฺสโร มุทิงฺคสฺสโร ปเจฺจกพุโทฺธ ภวิสฺสตี'ติ สิตํ ปาตฺวากาสิฯ ตมฺปิ อนาคตํสญาณสพฺพญฺญุตญฺญาณานํ กิจฺจํฯ เตสํ ปน ทฺวินฺน ญาณานํ จิณฺณปริยเนฺต อิทํ จิตฺตํ หาสยมานํ อุปฺปชฺชติฯ

นิเทฺทสวาเร ปนสฺส เสสอเหตุกจิเตฺตหิ พลวตรตาย จิเตฺตกคฺคตา สมาธิพลํ ปาเปตฺวา ฐปิตาฯ วีริยมฺปิ วีริยพลํ ปาเปตฺวาฯ อุเทฺทสวาเร ปน 'สมาธิพลํ โหติ วีริยพลํ โหตี'ติ อนาคตตฺตา ปริปุเณฺณน พลเฎฺฐเนตํ ทฺวยํ พลํ นาม น โหติฯ ยสฺมา ปน 'เนว กุสลํ นากุสลํ' ตสฺมา พลนฺติ วตฺวาน ฐปิตํฯ ยสฺมา จ น นิปฺปริยาเยน พลํ, ตสฺมา สงฺคหวาเรปิ 'เทฺว พลานิ

โหนฺตี’ติ น วุตฺตํฯ เสสํ สพฺพํ โสมนสฺสสหคตาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

๕๗๔. **อุเปกฺขาสหคตา**ติ อิทํ จิตฺตํ ตีสุ ภเวสุ สเพฺพสํ สจิตฺตกสตฺตานํ สาธารณํ, น กสฺสจิ สจิตฺตกสฺส นุปฺปชฺชติ นามฯ อุปฺปชฺชมานํ ปน ปญฺจทฺวาเร โวฏฺฐพฺพนํ โหติ, มโนทฺวาเร อาวชฺชนํฯ ฉ อสาธารณญาณานิปิ อิมินา คหิตารมฺมณเมว คณฺหนฺติฯ มหาคชํ นาเมตํ จิตฺตํ; อิมสฺส อนารมฺมณํ นาม นตฺถิฯ ‘อสพฺพญฺญุตญฺญาณํ สพฺพญฺญุตญฺญาณคติกํ นาม กตม’นฺติ วุเตฺต ‘อิท’นฺติ วตฺตพฺพํฯ เสสเมตฺถ ปุริมจิเตฺต วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ เกวลญฺหิ ตตฺถ สปฺปีติกตฺตา นวงฺคิโก สงฺขารกฺขโนฺธ วิภโตฺตฯ อิธ นิปฺปีติกตฺตา อฏฺฐงฺคิโกฯ

อิทานิ ยานิ กุสลโต อฏฺฐ มหาจิตฺตาเนว ขีณาสวสฺส อุปฺปชฺชนตาย กิริยานิ ชาตานิ, ตสฺมา ตานิ กุสลนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ

อิธ ฐตฺวา หสนกจิตฺตานิ สโมธาเนตพฺพานิฯ กติ ปเนตานิ โหนฺตีติ? วุจฺจเต เตรสฯ ปุถุชฺชนา หิ กุสลโต จตูหิ โสมนสฺสสหคเตหิ, อกุสลโต จตูหีติ, อฏฺฐหิ จิเตฺตหิ หสนฺติฯ เสกฺขา กุสลโต จตูหิ โสมนสฺสสหคเตหิ, อกุสลโต ทฺวีหิ ทิฏฺฐิคตวิปฺปยุเตฺตหิ โสมนสฺสสหคเตหีติ, ฉหิ จิเตฺตหิ หสนฺติฯ ขีณาสวา กิริยโต ปญฺจหิ โสมนสฺสสหคเตหิ หสนฺตีติฯ

รูปาวจรารูปาวจรกิริยํ

๕๗๗. รูปาวจรารูปาวจรกิริยนิเทฺทเสสุ **ทิฏฺฐธมฺมสุขวิหาร**นฺติ ทิฏฺฐธเมฺม, อิมสฺมิํเยว อตฺตภาเว, สุขวิหารมตฺตํฯ ตตฺถ ขีณาสวสฺส ปุถุชฺชนกาเล นิพฺพตฺติตา สมาปตฺติ ยาว น นํ สมาปชฺชติ ตาว กุสลาว สมาปนฺนกาเล กิริยา โหติฯ ขีณาสวกาเล ปนสฺส นิพฺพตฺติตา สมาปตฺติ กิริยาว โหติฯ เสสํ สพฺพํ ตํสทิสตฺตา กุสลนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพนฺติฯ

อฏฺฐสาลินิยา ธมฺมสงฺคหอฏฺฐกถาย

จิตฺตุปฺปาทกณฺฑกถา นิฏฺฐิตาฯ

อพฺยากตปทํ ปน เนว ตาว นิฏฺฐิตนฺติฯ

จิตฺตุปฺปาทกณฺฑวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๒. รูปกโณฺฑ

อุเทฺทสวณฺณนา

อิทานิ รูปกณฺฑํ ภาเชตฺวา ทเสฺสตุํ ปุน **กตเม ธมฺมา อพฺยากตา**ติอาทิ อารทฺธํฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ เหฏฺฐา จิตฺตุปฺปาทกเณฺฑ วิปากาพฺยากตเญฺจว กิริยาพฺยากตญฺจ นิเสฺสสํ กตฺวา ภาชิตํ, รูปาพฺยากตนิพฺพานาพฺยากตานิ ปน อกถิตานิ, ตานิ กเถตุํ จตุพฺพิธมฺปิ อพฺยากตํ สโมธาเนตฺวา ทเสฺสโนฺต **กุสลากุสลานํ ธมฺมานํ วิปากา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ **กุสลากุสลาน**นฺติ จตุภูมกกุสลานเญฺจว อกุสลานญฺจฯ เอวํ ตาว วิปากาพฺยากตํ กุสลวิปากากุสลวิปากวเสน ทฺวีหิ ปเทหิ ปริยาทิยิตฺวา ทสฺสิตํฯ ยสฺมา ปน ตํ สพฺพมฺปิ กามาวจรํ วา โหติ, รูปาวจราทีสุ วา อญฺญตรํ, ตสฺมา ‘**กามาวจรา**’ติอาทินา นเยน ตเทว วิปากาพฺยากตํ ภูมนฺตรวเสน ปริยาทิยิตฺวา ทสฺสิตํฯ ยสฺมา ปน ตํ เวทนากฺขโนฺธปิ โหติ…เป…. วิญฺญาณกฺขโนฺธปิ, ตสฺมา ปุน สมฺปยุตฺตจตุกฺขนฺธวเสน ปริยาทิยิตฺวา ทสฺสิตํฯ

เอวํ วิปากาพฺยากตํ กุสลากุสลวเสน ภูมนฺตรวเสน สมฺปยุตฺตกฺขนฺธวเสนาติ ตีหิ นเยหิ ปริยาทาย ทเสฺสตฺวา, ปุน กิริยาพฺยากตํ ทเสฺสโนฺต **เย จ ธมฺมา กิริยา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ ‘กามาวจรา รูปาวจรา อรูปาวจรา เวทนากฺขโนฺธ…เป…. วิญฺญาณกฺขโนฺธ’ติ วตฺตพฺพํ ภเวยฺยฯ เหฏฺฐา ปน คหิตเมวาติ นยํ ทเสฺสตฺวา นิสฺสชฺชิตํฯ อิทานิ อวิภตฺตํ ทเสฺสโนฺต **สพฺพญฺจ รูปํ อสงฺขตา จ ธาตู**ติ อาหฯ ตตฺถ ‘**สพฺพญฺจ รูป**’นฺติ ปเทน ปญฺจวีสติ รูปานิ ฉนฺนวุติรูปโกฏฺฐาสา นิปฺปเทสโต คหิตาติ เวทิตพฺพาฯ ‘**อสงฺขตา จ ธาตู**’ติ ปเทน นิพฺพานํ นิปฺปเทสโต คหิตนฺติฯ เอตฺตาวตา ‘**อพฺยากตา ธมฺมา**’ติ ปทํ นิฏฺฐิตํ โหติฯ

๕๘๔. **ตตฺถ กตมํ สพฺพํ รูป**นฺติ อิทํ กสฺมา คหิตํ? เหฏฺฐา รูปาพฺยากตํ สเงฺขเปน กถิตํฯ อิทานิ ตํ เอกกทุกติกจตุกฺก…เป…. เอกาทสกวเสน วิตฺถารโต ภาเชตฺวา ทเสฺสตุํ อิทํ คหิตํฯ ตสฺสโตฺถ – ยํ วุตฺตํ ‘สพฺพญฺจ รูปํ, อสงฺขตา จ ธาตู’ติ, ตสฺมึ ปททฺวเย ‘กตมํ สพฺพํ รูปํ นาม’? อิทานิ ตํ ทเสฺสโนฺต **จตฺตาโร จ มหาภูตา**ติอาทิมาห ฯ ตตฺถ **จตฺตาโร**ติ คณนปริเจฺฉโทฯ เตน เตสํ อูนาธิกภาวํ นิวาเรติฯ ‘จ’-สโทฺท สมฺปิณฺฑนโตฺถฯ เตน น เกวลํ ‘จตฺตาโร มหาภูตาว’ รูปํ, อญฺญมฺปิ อตฺถีติ ‘อุปาทารูปํ’ สมฺปิเณฺฑติฯ

มหาภูตาติ เอตฺถ มหนฺตปาตุภาวาทีหิ การเณหิ มหาภูตตา เวทิตพฺพาฯ เอตานิ หิ มหนฺตปาตุภาวโต, มหาภูตสามญฺญโต, มหาปริหารโต, มหาวิการโต, มหนฺตภูตตฺตา จาติ อิเมหิ การเณหิ มหาภูตานีติ วุจฺจนฺติฯ ตตฺถ **‘มหนฺตปาตุภาวโต’**ติ, เอตานิ หิ อนุปาทินฺนกสนฺตาเนปิ อุปาทินฺนกสนฺตาเนปิ มหนฺตานิ ปาตุภูตานิฯ เตสํ อนุปาทินฺนกสนฺตาเน เอวํ มหนฺตปาตุภาวตา เวทิตพฺพา – เอกญฺหิ จกฺกวาฬํ อายามโต จ วิตฺถารโต จ โยชนานํ ทฺวาทสสตสหสฺสานิ ตีณิ สหสฺสานิ จตฺตาริ สตานิ ปญฺญาสญฺจ โยชนานิฯ ปริเกฺขปโต –

> สพฺพํ สตสหสฺสานิ, ฉตฺตึส ปริมณฺฑลํ;
> ทส เจว สหสฺสานิ, อฑฺฒุฑฺฒานิ สตานิ จฯ (ปารา. อฏฺฐ. ๑.๑; วิสุทฺธิ. ๑.๑๓๗);

ตตฺถ –

> ทฺเว สตสหสฺสานิ, จตฺตาริ นหุตานิ จ;
> เอตฺตกํ พหลเตฺตน, สงฺขาตายํ วสุนฺธราฯ (ปารา. อฏฺฐ. ๑.๑; วิสุทฺธิ. ๑.๑๓๗);

ตสฺสาเยว สนฺธารกํ –

จตฺตาริ สตสหสฺสานิ, อเฏฺฐว นหุตานิ จ;
เอตฺตกํ พหลเตฺตน, ชลํ วาเต ปติฏฺฐิตํฯ

ตสฺสาปิ สนฺธารโก –

นวสตสหสฺสานิ, มาลุโต นภมุคฺคโต;
สฏฺฐิ เจว สหสฺสานิ, เอสา โลกสฺส สณฺฐิติฯ

เอวํ สณฺฐิเต เจตฺถ โยชนานํ –

จตุราสีติสหสฺสานิ, อโชฺฌคาโฬฺห มหณฺณเว;
อจฺจุคฺคโต ตาวเทว, สิเนรุ ปพฺพตุตฺตโมฯ

ตโต อุปฑฺฒุปเฑฺฒน, ปมาเณน ยถากฺกมํ;
อโชฺฌคาฬฺหุคฺคตา ทิพฺพา, นานารตนจิตฺติตาฯ

ยุคนฺธโร อีสธโร, กรวีโก สุทสฺสโน;
เนมินฺธโร วินตโก, อสฺสกโณฺณ คิริ พฺรหาฯ

เอเต สตฺต มหาเสลา, สิเนรุสฺส สมนฺตโต;
มหาราชานมาวาสา เทวยกฺขนิเสวิตาฯ

โยชนานํ สตานุโจฺจ, หิมวา ปญฺจ ปพฺพโต;
โยชนานํ สหสฺสานิ, ตีณิ อายตวิตฺถโต;
จตุราสีติสหเสฺสหิ, กูเฏหิ ปฏิมณฺฑิโตฯ

ติปญฺจโยชนกฺขนฺธปริเกฺขปา นควฺหยา;
ปญฺญาสโยชนกฺขนฺธสาขายามา สมนฺตโตฯ

สตโยชนวิตฺถิณฺณา , ตาวเทว จ อุคฺคตา;
ชมฺพู ยสฺสานุภาเวน, ชมฺพุทีโป ปกาสิโตฯ (ปารา. อฏฺฐ. ๑.๑; วิสุทฺธิ. ๑.๑๓๗);

ยเญฺจตํ ชมฺพุยา ปมาณํ ตเทว อสุรานํ จิตฺตปาฏลิยา, ครุฬานํ สิมฺพลิรุกฺขสฺส, อปรโคยาเน กทมฺพรุกฺขสฺส, อุตฺตรกุรุมฺหิ กปฺปรุกฺขสฺส, ปุพฺพวิเทเห สิรีสสฺส, ตาวตึเสสุ ปาริจฺฉตฺตกสฺสาติฯ เตนาหุ โปราณา –

ปาฏลี สิมฺพลี ชมฺพู, เทวานํ ปาริจฺฉตฺตโก;
กทโมฺพ กปฺปรุโกฺข จ, สิรีเสน ภวติ สตฺตมนฺติฯ

เทฺวอสีติสหสฺสานิ, อโชฺฌคาโฬฺห มหณฺณเว;
อุอจฺจุคฺคโต ตาวเทว, จกฺกวาฬสิลุจฺจโย;
ปริกฺขิปิตฺวา ตํ สพฺพํ, โลกธาตุมยํ ฐิโตติฯ

อุปาทินฺนกสนฺตาเนปิ มจฺฉกจฺฉปเทวทานวาทิสรีรวเสน มหนฺตาเนว ปาตุภูตานิฯ วุตฺตเญฺหตํ ภควตา – ‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, มหาสมุเทฺท โยชนสติกาปิ อตฺตภาวา’’ติ อาทิฯ

‘มหาภูตสามญฺญโต’ติ เอตานิ หิ ยถา มายากาโร อมณึเยว อุทกํ มณึ กตฺวา ทเสฺสติ, อสุวณฺณํเยว เลฑฺฑุํ สุวณฺณํ กตฺวา ทเสฺสติ, ยถา จ สยํ เนว ยกฺโข น ปกฺขี สมาโน ยกฺขภาวมฺปิ ปกฺขิภาวมฺปิ ทเสฺสติ, เอวเมว สยํ อนีลาเนว หุตฺวา นีลํ อุปาทารูปํ ทเสฺสนฺติ, อปีตานิ… อโลหิตานิ… อโนทาตาเนว หุตฺวา โอทาตํ อุปาทารูปํ ทเสฺสนฺตีติ มายาการมหาภูตสามญฺญโต มหาภูตานิฯ ยถา จ ยกฺขาทีนิ มหาภูตานิ ยํ คณฺหนฺติ เนว เตสํ ตสฺส อโนฺต น พหิ ฐานํ อุปลพฺภติ, น จ ตํ นิสฺสาย น ติฎฺฐนฺติ, เอวเมว เอตานิปิ เนว อญฺญมญฺญสฺส อโนฺต น พหิ ฐิตานิ หุตฺวา อุปลพฺภนฺติ, น จ อญฺญมญฺญํ นิสฺสาย น ติฎฺฐนฺตีติฯ อจิเนฺตยฺยฎฺฐานตาย ยกฺขาทิมหาภูตสามญฺญโตปิ มหาภูตานิฯ

ยถา จ ยกฺขินีสงฺขาตานิ มหาภูตานิ มนาเปหิ วณฺณสณฺฐานวิเกฺขเปหิ อตฺตโน ภยานกภาวํ ปฎิจฺฉาเทตฺวา สเตฺต วเญฺจนฺติ, เอวเมว เอตานิปิ อิตฺถิปุริสสรีราทีสุ มนาเปน ฉวิวเณฺณน, มนาเปน องฺคปจฺจงฺคสณฺฐาเนน, มนาเปน จ หตฺถปาทงฺคุลิภมุกวิเกฺขเปน อตฺตโน กกฺขฬตาทิเภทํ สรสลกฺขณํ ปฎิจฺฉาเทตฺวา พาลชนํ วเญฺจนฺติ, อตฺตโน สภาวํ ทฎฺฐุํ น เทนฺติฯ อิติ วญฺจกเฎฺฐน ยกฺขินีมหาภูตสามญฺญโตปิ มหาภูตานิฯ

‘มหาปริหารโต’ติ มหเนฺตหิ ปจฺจเยหิ ปริหริตพฺพโตฯ เอตานิ หิ ทิวเส ทิวเส อุปเนตพฺพตฺตา มหเนฺตหิ ฆาสจฺฉาทนาทีหิ ภูตานิ ปวตฺตานีติ มหาภูตานิฯ มหาปริหารานิ วา ภูตานีติ มหาภูตานิฯ

‘มหาวิการโต’ติ ภูตานํ มหาวิการโตฯ เอตานิ หิ อุปาทิณฺณานิปิ อนุปาทิณฺณานิปิ มหาวิการานิ โหนฺติฯ ตตฺถ อนุปาทิณฺณานํ กปฺปวุฎฺฐาเน วิการมหตฺตํ ปากฎํ โหติ, อุปาทิณฺณานํ ธาตุโกฺขภกาเลฯ ตถา หิ –

ภูมิโต วุฎฺฐิตา ยาว, พฺรหฺมโลกา วิธาวติ;
อจฺจิ อจฺจิมโต โลเก, ทยฺหมานมฺหิ เตชสาฯ

โกฎิสตสหเสฺสกํ, จกฺกวาฬํ วิลียติ;
กุปิเตน ยทา โลโก, สลิเลน วินสฺสติฯ

โกฎิสตสหเสฺสกํ , จกฺกวาฬํ วิกีรติ;
วาโยธาตุปฺปโกเปน, ยทา โลโก วินสฺสติฯ

ปตฺถโทฺธ ภวติ กาโย, ทโฎฺฐ กฎฺฐมุเขน วา;
ปถวีธาตุปฺปโกเปน, โหติ กฎฺฐมุเขว โสฯ

ปูติโย ภวติ กาโย, ทโฎฺฐ ปูติมุเขน วา;
อาโปธาตุปฺปโกเปน, โหติ ปูติมุเขว โสฯ

สนฺตโตฺต ภวติ กาโย, ทโฎฺฐ อคฺคิมุเขน วา;
เตโชธาตุปฺปโกเปน, โหติ อคฺคิมุเขว โสฯ

สญฺฉิโนฺน ภวติ กาโย, ทโฏฺฐ สตฺถมุเขน วา;
วาโยธาตุปฺปโกเปน, โหติ สตฺถมุเขว โสฯ (สํ. นิ. อฏฺฐ. ๓.๔.๒๓๘);

อิติ มหาวิการานิ ภูตานีติ มหาภูตานิฯ

‘มหนฺตภูตตฺตา จา’ติ เอตานิ หิ มหนฺตานิ มหตา วายาเมน ปริคฺคเหตพฺพตฺตา, ภูตานิ วิชฺชมานตฺตาติ, มหนฺตภูตตฺตา จ มหาภูตานิฯ เอวํ มหนฺตปาตุภาวาทีหิ การเณหิ มหาภูตานิฯ

จตุนฺนญฺจ มหาภูตานํ อุปาทาย รูปนฺติ อุปโยคเตฺถ สามิวจนํฯ จตฺตาริ มหาภูตานิ อุปาทาย, นิสฺสาย, อมุญฺจิตฺวา ปวตฺตรูปนฺติ อโตฺถฯ **อิทํ วุจฺจติ สพฺพํ รูป**นฺติ อิทํ จตฺตาริ มหาภูตานิ, ปทปฏิปาฏิยา นิทฺทิฏฺฐานิ เตวีสติ อุปาทารูปานีติ, สตฺตวีสติปฺปเภทํ สพฺพํ รูปํ นามฯ

เอกวิธรูปสงฺคโห

อิทานิ ตํ วิตฺถารโต ทเสฺสตุํ เอกวิธาทีหิ เอกาทสหิ สงฺคเหหิ มาติกํ ฐเปโนฺต **สพฺพํ รูปํ น เหตู**ติอาทิมาหฯ

ตตฺถ **‘สพฺพํ รูป’**นฺติ อิทํ ปทํ ‘สพฺพํ รูปํ น เหตุ’ ‘สพฺพํ รูปํ อเหตุก’นฺติ เอวํ สพฺพปเทหิ สทฺธิํ โยเชตพฺพํฯ สพฺพาเนว เจตานิ ‘น เหตู’ติอาทีนิ เตจตฺตาลีสปทานิ อุทฺทิฏฺฐานิฯ เตสุ ปฏิปาฏิยา จตฺตาลีสปทานิ มาติกโต คเหตฺวา ฐปิตานิ, อวสาเน ตีณิ มาติกามุตฺตกานีติฯ เอวํ ตาว ปฐเม สงฺคเห ปาฬิววตฺถานเมว เวทิตพฺพํฯ ตถา ทุติยสงฺคหาทีสุฯ

ทุวิธรูปสงฺคโห

ตตฺรายํ นโย – ทุติยสงฺคเห ตาว สตํ จตฺตาโร จ ทุกาฯ ตตฺถ **อตฺถิ รูปํ อุปาทา, อตฺถิ รูปํ โนอุปาทา**ติอาทโย อาทิมฺหิ จุทฺทส ทุกา อญฺญมญฺญสมฺพนฺธาภาวโต ปกิณฺณกทุกา นามฯ ตโต **อตฺถิ รูปํ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส วตฺถู**ติอาทโย ปญฺจวีสติ ทุกา วตฺถุอวตฺถุอุปปริกฺขณวเสน ปวตฺตตฺตา วตฺถุทุกา นามฯ ตโต **อตฺถิ รูปํ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส อารมฺมณ**นฺติอาทโย ปญฺจวีสติ อารมฺมณานารมฺมณอุปปริกฺขณวเสน ปวตฺตตฺตา อารมฺมณทุกา นามฯ ตโต **อตฺถิ รูปํ จกฺขายตน**นฺติ อาทโย ทส อายตนานายตนอุปปริกฺขณวเสน ปวตฺตตฺตา อายตนทุกา นามฯ ตโต **อตฺถิ รูปํ จกฺขุธาตู**ติอาทโย ทส ธาตุอธาตุอุปปริกฺขณวเสน ปวตฺตตฺตา ธาตุทุกา นามฯ ตโต **อตฺถิ รูปํ จกฺขุนฺทฺริย**นฺติอาทโย อฏฺฐ อินฺทฺริยานินฺทฺริยอุปปริกฺขณวเสน ปวตฺตตฺตา อินฺทฺริยทุกา นามฯ ตโต **อตฺถิ รูปํ กายวิญฺญตฺตี**ติอาทโย ทฺวาทส สุขุมาสุขุมรูปอุปปริกฺขณวเสน ปวตฺตตฺตา สุขุมรูปทุกา นามาติฯ อิทํ ทุติยสงฺคเห ปาฬิววตฺถานํฯ

ติวิธรูปสงฺคโห

๕๘๕. ตติยสงฺคเห สตํ ตีณิ จ ติกานิฯ ตตฺถ ทุติยสงฺคเห วุเตฺตสุ จุทฺทสสุ ปกิณฺณกทุเกสุ เอกํ อชฺฌตฺติกทุกํ เสเสหิ เตรสหิ โยเชตฺวา ยํ ตํ รูปํ อชฺฌตฺติกํ ตํ อุปาทา; ยํ ตํ รูปํ พาหิรํ ตํ อตฺถิ อุปาทา , อตฺถิ โนอุปาทาติอาทินา นเยน ฐปิตา เตรส ปกิณฺณกติกา นามฯ ตโต ตเมว ทุกํ เสสทุเกหิ สทฺธิํ โยเชตฺวา ยํ ตํ รูปํ พาหิรํ ตํ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส น วตฺถุ, ยํ ตํ รูปํ อชฺฌตฺติกํ ตํ อตฺถิ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส วตฺถุ, อตฺถิ จกฺขุสมฺผสฺสสฺส น วตฺถูติอาทินา นเยน เสสติ

กา ฐปิตาฯ เตสํ นามญฺจ คณนา จ เตสํเยว วตฺถุทุกาทีนํ วเสน เวทิตพฺพาติฯ อิทํ ตติยสงฺคเห ปาฬิววตฺถานํฯ

จตุพฺพิธาทิรูปสงฺคหา

๕๘๖. จตุตฺถสงฺคเห ทฺวาวีสติ จตุกฺกาฯ ตตฺถ สพฺพปจฺฉิโม อตฺถิ รูปํ อุปาทา อตฺถิ รูปํ โนอุปาทาติ เอวํ อิธ วุตฺตํ มาติกํ อนามสิตฺวา ฐปิโต ฯ อิตเร ปน อามสิตฺวา ฐปิตาฯ กถํ? เย ตาว อิธ ทุวิธสงฺคเห ปกิณฺณเกสุ อาทิโต ตโย ทุกา, เตสุ เอเกกํ คเหตฺวา ยํ ตํ รูปํ อุปาทา ตํ อตฺถิ อุปาทิณฺณํ, อตฺถิ อนุปาทิณฺณนฺติอาทินา นเยน ปญฺจหิ ปญฺจหิ ทุเกหิ สทฺธึ โยเชตฺวา ทุกตฺตยมูลกา อาทิมฺหิ ปญฺจทส จตุกฺกา ฐปิตาฯ

อิทานิ โย ยํ จตุโกฺก สนิทสฺสนทุโก โส ยสฺมา ยํ ตํ รูปํ สนิทสฺสนํ ตํ อตฺถิ สปฺปฏิฆํ, อตฺถิ อปฺปฏิฆนฺติอาทินา นเยน ปเรหิ วา, อตฺถิ อุปาทา อตฺถิ โนอุปาทาติอาทินา นเยน ปุริเมหิ วา, ทุเกหิ สทฺธึ อตฺถาภาวโต กมาภาวโต วิเสสาภาวโต จ โยคํ น คจฺฉติฯ สนิทสฺสนญฺหิ ‘อปฺปฏิฆํ’ นาม, ‘โน อุปาทา’ วา นตฺถีติ อตฺถาภาวโต โยคํ น คจฺฉติฯ ‘อุปาทิณฺณํ ปน อนุปาทิณฺณญฺจ อตฺถิ ตํ กมาภาวา โยคํ น คจฺฉติฯ สพฺพทุกา หิ ปจฺฉิมปจฺฉิเมเหว สทฺธึ โยชิตาฯ อยเมตฺถ กโมฯ ปุริเมหิ ปน สทฺธึ กมาภาโวติฯ ‘สติ อเตฺถ กมาภาโว อการณํฯ ตสฺมา อุปาทิณฺณปทาทีหิ สทฺธึ โยเชตโพฺพ’ติ เจ – น, วิเสสาภาวา; อุปาทิณฺณปทาทีนิ หิ อิมินา สทฺธึ โยชิตานิฯ ตตฺถ ‘อุปาทิณฺณํ วา สนิทสฺสนํ, สนิทสฺสนํ วา อุปาทิณฺณ’นฺติ วุเตฺต วิเสโส นตฺถีติ วิเสสาภาวาปิ โยคํ น คจฺฉติฯ ตสฺมา ตํ จตุตฺถทุกํ อนามสิตฺวา, ตโต ปเรหิ อตฺถิ รูปํ สปฺปฏิฆนฺติอาทีหิ ตีหิ ทุเกหิ สทฺธึ ‘ยํ ตํ รูปํ สปฺปฏิฆํ ตํ อตฺถิ อินฺทฺริยํ, อตฺถิ น อินฺทฺริยํ, ยํ ตํ รูปํ อปฺปฏิฆํ ตํ อตฺถิ อินฺทฺริยํ, อตฺถิ น อินฺทฺริย’นฺติอาทินา นเยน ยุชฺชมาเน เทฺว เทฺว ทุเก โยเชตฺวา ฉ จตุกฺกา ฐปิตาฯ

ยถา จายํ จตุตฺถทุโก โยคํ น คจฺฉติ, ตถา เตน สทฺธึ อาทิทุโกปิฯ กสฺมา? อนุปาทารูปสฺส เอกเนฺตน อนิทสฺสนตฺตาฯ โส หิ ยํ ตํ รูปํ โนอุปาทา ตํ อตฺถิ สนิทสฺสนํ, อตฺถิ อนิทสฺสนนฺติ – เอวํ จตุเตฺถน ทุเกน สทฺธึ โยชิยมาโน โยคํ น คจฺฉติฯ ตสฺมา ตํ อติกฺกมิตฺวา ปญฺจเมน สห โยชิโตฯ เอวํ โย เยน สทฺธึ โยคํ คจฺฉติ, โย จ น คจฺฉติ โส เวทิตโพฺพติฯ อิทํ จตุตฺถสงฺคเห ปาฬิววตฺถานํฯ อิโต ปเร ปน ปญฺจวิธสงฺคหาทโย สตฺต สงฺคหา อสมฺมิสฺสา เอวฯ เอวํ สกลายปิ มาติกาย ปาฬิววตฺถานํ เวทิตพฺพํฯ

รูปวิภตฺติเอกกนิเทฺทสวณฺณนา

๕๙๔. อิทานิ ตสฺสา อตฺถํ ภาเชตฺวา ทเสฺสตุํ **สพฺพํ รูปํ น เหตุเมวา**ติอาทิ อารทฺธํฯ กสฺมา ปเนตฺถ ‘กตมํ ตํ สพฺพํ รูปํ น เหตู’ติ ปุจฺฉา น กตาติ? เภทาภาวโตฯ ยถา หิ ทุกาทีสุ ‘อุปาทารูป’มฺปิ อตฺถิ ‘โนอุปาทารูป’มฺปิ, เอวมิธ เหตุ น เหตูติปิ สเหตุกมเหตุกนฺติปิ เภโท นตฺถิ, ตสฺมา ปุจฺฉํ อกตฺวาว วิภตฺตํฯ ตตฺถ **‘สพฺพ’**นฺติ สกลํ, นิรวเสสํฯ **‘รูป’**นฺติ อยมสฺส สีตาทีหิ รุปฺปนภาวทีปโน สามญฺญลกฺขณนิเทฺทโสฯ **น เหตุเมวา**ติ สาธารณเหตุปฏิเกฺขปนิเทฺทโสฯ

ตตฺถ เหตุเหตุ ปจฺจยเหตุ อุตฺตมเหตุ สาธารณเหตูติ จตุพฺพิโธ เหตุฯ เตสุ ‘ตโย กุสลเหตู, ตโย อกุสลเหตู, ตโย อพฺยากตเหตู’ติ (ธ. ส. ๑๐๕๙) อยํ ‘เหตุเหตุ’ นามฯ ‘‘จตฺตาโร โข, ภิกฺขุ, มหาภูตา เหตุ, จตฺตาโร มหาภูตา ปจฺจโย รูปกฺขนฺธสฺส ปญฺญาปนายา’’ติ (ม. นิ.

๓.๘๕; สํ. นิ. ๓.๘๒) อยํ ‘ปจฺจยเหตุ’ นามฯ ‘‘กุสลากุสลํ อตฺตโน วิปากฏฺฐาเน, อุตฺตมํ อิฏฺฐารมฺมณํ กุสลวิปากฏฺฐาเน, อุตฺตมํ อนิฏฺฐารมฺมณํ อกุสลวิปากฏฺฐาเน’’ติ อยํ ‘อุตฺตมเหตุ’ นามฯ ยถาห – ‘อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนานํ กมฺมสมาทานานํ ฐานโส เหตุโส วิปากํ ยถาภูตํ ปชานาตี’ติ (ม. นิ. ๑.๑๔๘; วิภ. ๘๑๐; ปาฏิ. ม. ๒.๔๔), ‘‘เอเสว เหตุ เอส ปจฺจโย สงฺขารานํ ยทิทํ อวิชฺชา’’ติ อวิชฺชา สงฺขารานํ สาธารณเหตุ หุตฺวา ปจฺจยฏฺฐํ ผรตีติ อยํ ‘สาธารณเหตุ’ นามฯ ยถา หิ ปถวีรโส อาโปรโส จ มธุรสฺสาปิ อมธุรสฺสาปิ ปจฺจโย, เอวํ อวิชฺชา กุสลสงฺขารานมฺปิ อกุสลสงฺขารานมฺปิ สาธารณปจฺจโย โหติฯ อิมสฺมึ ปนตฺเถ ‘เหตุเหตุ’ อธิปฺเปโตฯ อิติ ‘เหตู ธมฺมา น เหตู ธมฺมา’ติ (ธ. ส. ทุกมาติกา ๑) มาติกาย อาคตํ เหตุภาวํ รูปสฺส นิยเมตฺวา ปฏิกฺขิปนฺโต **‘น เหตุเมวา’**ติ อาหฯ อิมินา นเยน สพฺพปเทสุ ปฏิเกฺขปนิเทฺทโส จ อปฺปฏิเกฺขปนิเทฺทโส จ เวทิตโพฺพฯ วจนโตฺถ ปน สพฺพปทานํ มาติกาวณฺณนายํ วุโตฺตเยวฯ

สปฺปจฺจยเมวาติ เอตฺถ ปน กมฺมสมุฏฺฐานํ กมฺมปจฺจยเมว โหติ, อาหารสมุฏฺฐานาทีนิ อาหาราทิปจฺจยาเนวาติ เอวํ รูปเสฺสว วุตฺตจตุปจฺจยวเสน อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **รูปเมวา**ติ ‘รูปิโน ธมฺมา อรูปิโน ธมฺมา’ติ มาติกาย วุตฺตํ อรูปีภาวํ ปฏิกฺขิปติฯ **อุปฺปนฺนํ ฉหิ วิญฺญาเณหี**ติ ปจฺจุปฺปนฺนรูปเมว จกฺขุวิญฺญาณาทีหิ ฉหิ เวทิตพฺพํฯ นิยาโม ปน จกฺขุวิญฺญาณาทีนิ สนฺธาย คหิโตฯ น หิ ตานิ อตีตานาคตํ วิชานนฺติฯ มโนวิญฺญาณํ ปน อตีตมฺปิ อนาคตมฺปิ วิชานาติฯ ตํ อิมสฺมึ ปญฺจวิญฺญาณโสเต ปติตตฺตา โสตปติตเมว หุตฺวา คตํฯ หุตฺวา อภาวเฏฺฐน ปน **อนิจฺจเมว**ฯ ชราย อภิภวิตพฺพธมฺมกตฺตา **ชราภิภูตเมว**ฯ ยสฺมา วา รูปกาเย ชรา ปากฏา โหติ, ตสฺมาปิ ‘ชราภิภูตเมวา’ติ วุตฺตํฯ

เอวํ เอกวิเธน รูปสงฺคโหติ เอตฺถ **‘วิธา’-สโทฺท** มานสณฺฐานโกฏฺฐาเสสุ ทิสฺสติฯ ‘‘เสโยฺยหมสฺมีติ วิธา, สทิโสหมสฺมีติ วิธา’’ติอาทีสุ (วิภ. ๙๖๒) หิ มาโน วิธา นามฯ ‘‘กถํวิธํ สีลวนฺตํ วทนฺติ, กถํวิธํ ปญฺญวนฺตํ วทนฺตี’’ติอาทีสุ (สํ. นิ. ๑.๙๕) สณฺฐานํฯ ‘กถํวิธ’นฺติ หิ ปทสฺส กถํสณฺฐานนฺติ อโตฺถฯ ‘‘เอกวิเธน ญาณวตฺถุํ ทุวิเธน ญาณวตฺถู’’ติอาทีสุ (วิภ. ๗๕๑-๗๕๒) โกฏฺฐาโส วิธา นามฯ อิธาปิ โกฏฺฐาโสว อธิเปฺปโตฯ

สงฺคหสโทฺทปิ สชาติสญฺชาติกิริยาคณนวเสน จตุพฺพิโธฯ ตตฺถ ‘‘สเพฺพ ขตฺติยา อาคจฺฉนฺตุ, สเพฺพ พฺราหฺมณา สเพฺพ เวสฺสา สเพฺพ สุทฺทา อาคจฺฉนฺตุ’’, ‘‘ยา จาวุโส วิสาข, สมฺมาวาจา, โย จ สมฺมากมฺมโนฺต, โย จ สมฺมาอาชีโว – อิเม ธมฺมา สีลกฺขเนฺธ สงฺคหิตา’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๒) อยํ ‘สชาติสงฺคโห’ นามฯ ‘เอกชาติกา อาคจฺฉนฺตู’ติ วุตฺตฏฺฐาเน วิย หิ อิธ สเพฺพ ชาติยา เอกสงฺคหํ คตาฯ ‘‘สเพฺพ โกสลกา อาคจฺฉนฺตุ, สเพฺพ มาคธกา, สเพฺพ ภารุกจฺฉกา อาคจฺฉนฺตุ’’, ‘‘โย จาวุโส วิสาข, สมฺมาวายาโม, ยา จ สมฺมาสติ, โย จ สมฺมาสมาธิ – อิเม ธมฺมา สมาธิกฺขเนฺธ สงฺคหิตา’’ติ อยํ ‘สญฺชาติสงฺคโห’ นามฯ เอกฏฺฐาเน ชาตา สํวุทฺธา อาคจฺฉนฺตูติ วุตฺตฏฺฐาเน วิย หิ อิธ สเพฺพ สญฺชาติฏฺฐาเนน นิวุโตฺถกาเสน เอกสงฺคหํ คตาฯ ‘‘สเพฺพ หตฺถาโรหา อาคจฺฉนฺตุ, สเพฺพ อสฺสาโรหา, สเพฺพ รถิกา อาคจฺฉนฺตุ’’, ‘‘ยา จาวุโส วิสาข, สมฺมาทิฏฺฐิ, โย จ สมฺมาสงฺกโปฺป – อิเม ธมฺมา ปญฺญากฺขเนฺธ สงฺคหิตา’’ติ (ม. นิ. ๑.๔๖๒) อยํ ‘กิริยาสงฺคโห’ นามฯ สเพฺพว เหเต อตฺตโน กิริยากรเณน เอกสงฺคหํ คตาฯ ‘‘จกฺขายตนํ กตมกฺขนฺธคณนํ คจฺฉติ? จกฺขายตนํ รูปกฺขนฺธคณนํ คจฺฉติฯ หญฺจิ จกฺขายตนํ รูปกฺขนฺธคณนํ คจฺฉติ, เตน วต เร วตฺตเพฺพ – จกฺขายตนํ รูปกฺขเนฺธน สงฺคหิต’’นฺติ (กถา. ๔๗๑), อยํ ‘คณนสงฺคโห’ นามฯ อยมิธ อธิเปฺปโตฯ เอกโกฏฺฐาเสน รูปคณนาติ อยเมฺหตฺถ อโตฺถฯ เอส นโย สพฺพตฺถฯ

ทุกนิเทฺทสวณฺณนา

อุปาทาภาชนียกถา

๕๙๕. อิทานิ ทุวิธสงฺคหาทีสุ 'อตฺถิ รูปํ อุปาทา, อตฺถิ รูปํ โนอุปาทา'ติ เอวํ เภทสพฺภาวโต ปุจฺฉาปุพฺพงฺคมํ ปทภาชนํ ทเสฺสโนฺต **กตมํ ตํ รูปํ อุปาทา**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ อุปาทิยตีติ 'อุปาทา'; มหาภูตานิ คเหตฺวา, อมุญฺจิตฺวา, ตานิ นิสฺสาย ปวตฺตตีติ อโตฺถฯ อิทานิ ตํ ปเภทโต ทเสฺสโนฺต **จกฺขายตน**นฺติอาทิมาหฯ

๕๙๖. เอวํ เตวีสติวิธํ อุปาทารูปํ สเงฺขปโต อุทฺทิสิตฺวา ปุน ตเทว วิตฺถารโต นิทฺทิสโนฺต **กตมํ ตํ รูปํ จกฺขายตน**นฺติอาทิมาหฯ ตตฺถ ทุวิธํ จกฺขุ – มํสจกฺขุ ปญฺญาจกฺขุ จฯ เอเตสุ 'พุทฺธจกฺขุ สมนฺตจกฺขุ ญาณจกฺขุ ทิพฺพจกฺขุ ธมฺมจกฺขู'ติ ปญฺจวิธํ ปญฺญาจกฺขุฯ ตตฺถ ''อทฺทสํ โข อหํ, ภิกฺขเว, พุทฺธจกฺขุนา โลกํ โวโลเกโนฺต สเตฺต อปฺปรชเกฺข…เป.… ทุวิญฺญาปเย''ติ (ม. นิ. ๑.๒๘๓) อิทํ พุทฺธจกฺขุ นามฯ ''สมนฺตจกฺขุ วุจฺจติ สพฺพญฺญุตญฺญาณ''นฺติ อิทํ สมนฺตจกฺขุ นามฯ ''จกฺขุํ อุทปาทิ ญาณํ อุทปาที''ติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๘๑; มหาว. ๑๕) อิทํ ญาณจกฺขุ นามฯ ''อทฺทสํ โข อหํ, ภิกฺขเว, ทิเพฺพน จกฺขุนา วิสุเทฺธนา''ติ (ม. นิ. ๑.๒๘๔) อิทํ ทิพฺพจกฺขุ นามฯ ''ตสฺมิํ เยวาสเน วิรชํ วีตมลํ ธมฺมจกฺขุํ อุทปาที''ติ (ม. นิ. ๒.๓๙๕) อิทํ เหฎฺฐิมมคฺคตฺตยสงฺขาตํ ญาณํ ธมฺมจกฺขุ นามฯ

มํสจกฺขุปิ ปสาทจกฺขุ สสมฺภารจกฺขูติ ทุวิธํ โหติฯ ตตฺถ โยยํ อกฺขิกูปเก ปติฎฺฐิโต เหฎฺฐา อกฺขิกูปกฎฺฐิเกน, อุปริ ภมุกฎฺฐิเกน, อุภโต อกฺขิกูเฎหิ, อโนฺต มตฺถลุเงฺคน, พหิทฺธา อกฺขิโลเมหิ ปริจฺฉิโนฺน มํสปิโณฺฑฯ สเงฺขปโต 'จตโสฺส ธาตุโย, วโณฺณ คโนฺธ รโส โอชา, สมฺภโว สณฺฐานํ, ชีวิตํ ภาโว กายปสาโท จกฺขุปสาโท'ติ จุทฺทสสมฺภาโรฯ วิตฺถารโต 'จตโสฺส ธาตุโย, ตํสนฺนิสฺสิตวณฺณคนฺธรสโอชาสณฺฐานสมฺภวา จา'ติ อิมานิ ทส จตุสมุฎฺฐานิกตฺตา จตฺตาลีสํ โหนฺติฯ ชีวิตํ ภาโว กายปสาโท จกฺขุปสาโทติ จตฺตาริ เอกนฺตกมฺมสมุฎฺฐานาเนวาติ อิเมสํ จตุจตฺตาลีสาย รูปานํ วเสน จตุจตฺตาลีสสมฺภาโรฯ ยํ โลโก เสตํ จกฺขุํ ปุถุลํ วิสฎํ วิตฺถิณฺณํ 'จกฺขุ'นฺติ สญฺชานโนฺต น จกฺขุํ สญฺชานาติ, วตฺถุํ จกฺขุโต สญฺชานาติ, โส มํสปิโณฺฑ อกฺขิกูเป ปติฎฺฐิโต, นฺหารุสุตฺตเกน มตฺถลุเงฺค อาพโทฺธ, ยตฺถ เสตมฺปิ อตฺถิ, กณฺหมฺปิ โลหิตกมฺปิ, ปถวีปิ อาโปปิ เตโชปิ วาโยปิ, ยํ เสมฺหุสฺสทตฺตา เสตํ, ปิตฺตุสฺสทตฺตา กณฺหํ, รุหิรุสฺสทตฺตา โลหิตกํ, ปถวุสฺสทตฺตา ปตฺถิณฺณํ โหติ, อาปุสฺสทตฺตา ปคฺฆรติ, เตชุสฺสทตฺตา ปริทยฺหติ, วายุสฺสทตฺตา สมฺภมติ, อิทํ **สสมฺภารจกฺขุ** นามฯ

โย ปเนตฺถ สิโต เอตฺถ ปฎิพโทฺธ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท, อิทํ **ปสาทจกฺขุ** นามฯ ตเทตํ ตสฺส สสมฺภารจกฺขุโน เสตมณฺฑลปริกฺขิตฺตสฺส กณฺหมณฺฑลสฺส มเชฺฌ, อภิมุเข ฐิตานํ สรีรสณฺฐานุปฺปตฺติเทสภูเต ทิฎฺฐิมณฺฑเล, สตฺตสุ ปิจุปฎเลสุ อาสิตฺตเตลํ ปิจุปฎลานิ วิย, สตฺตกฺขิปฎลานิ พฺยาเปตฺวา, ธารณนฺหาปนมณฺฑนพีชนกิจฺจาหิ จตูหิ ธาตีหิ ขตฺติยกุมาโร วิย, สนฺธารณอาพนฺธนปริปาจนสมุทีรณกิจฺจาหิ จตูหิ ธาตูหิ กตูปการํ, อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ, อายุนา อนุปาลิยมานํ, วณฺณคนฺธรสาทีหิ ปริวุตํ, ปมาณโต อูกาสิรมตฺตํ, จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฎฺฐติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ ธมฺมเสนาปตินา –

> ''เยน จกฺขุปฺปสาเทน, รูปานิ มนุปสฺสติ;
> ปริตฺตํ สุขุมํ เอตํ, อูกาสิรสมูปม''นฺติฯ

จกฺขุ จ ตํ อายตนญฺจาติ **จกฺขายตนํฯ ยํ จกฺขุ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท**ติ อิธาปิ อุปโยคเตฺถเยว สามิวจนํ; จตฺตาริ มหาภูตานิ อุปาทิยิตฺวา ปวตฺตปฺปสาโทติ อโตฺถฯ อิมินา ปสาทจกฺขุเมว คณฺหาติ, เสสจกฺขุํ ปฏิกฺขิปติฯ ยํ ปน อินฺทฺริยโคจรสุเตฺต ‘‘เอกํ มหาภูตํ อุปาทาย ปสาโท ปถวีธาตุยา ตีหิ มหาภูเตหิ สงฺคหิโต อาโปธาตุยา จ เตโชธาตุยา จ วาโยธาตุยา จ,’’ จตุปริวตฺตสุเตฺต ‘‘ทฺวินฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท ปถวีธาตุยา จ อาโปธาตุยา จ ทฺวีหิ มหาภูเตหิ สงฺคหิโต เตโชธาตุยา จ วาโยธาตุยา จา’’ติ วุตฺตํ, ตํ ปริยาเยน วุตฺตํฯ อยญฺหิ สุตฺตนฺติกกถา นาม ปริยายเทสนา ฯ โย จ จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท โส เตสุ เอเกกสฺสาปิ ทินฺนํ ทฺวินฺนมฺปิ ปสาโทเยวาติ อิมินา ปริยาเยน ตตฺถ เทสนา อาคตาฯ อภิธมฺโม ปน นิปฺปริยายเทสนา นามฯ ตสฺมา อิธ ‘จตุนฺนํ มหาภูตานํ อุปาทาย ปสาโท’ติ วุตฺตํฯ

‘อยํ เม อตฺตา’ติ พาลชเนน ปริคฺคหิตตฺตา อตฺตภาโว วุจฺจติ สรีรมฺปิ ขนฺธปญฺจกมฺปิฯ ตสฺมิํ ปริยาปโนฺน ตนฺนิสฺสิโตติ **อตฺตภาวปริยาปโนฺน** จกฺขุวิญฺญาเณน ปสฺสิตุํ น สกฺกาติ **อนิทสฺสโน**ฯ ปฏิฆฏฺฏนานิฆํโส เอตฺถ ชายตีติ **สปฺปฏิโฆ**ฯ

เยนาติอาทีสุ อยํ สเงฺขปโตฺถ – เยน กรณภูเตน จกฺขุนา อยํ สโตฺต อิทํ วุตฺตปฺปการํ รูปํ อตีเต ปสฺสิ วา, วตฺตมาเน ปสฺสติ วา, อนาคเต ปสฺสิสฺสติ วา, สจสฺส อปริภินฺนํ จกฺขุ ภเวยฺย, อถาเนน อาปาถคตํ รูปํ ปเสฺส วา, อตีตํ วา รูปํ อตีเตน จกฺขุนา ปสฺสิ, ปจฺจุปฺปนฺนํ ปจฺจุปฺปเนฺนน ปสฺสติ, อนาคตํ อนาคเตน ปสฺสิสฺสติ, สเจ ตํ รูปํ จกฺขุสฺส อาปาถํ อาคเจฺฉยฺย จกฺขุนา ตํ รูปํ ปเสฺสยฺยาติ อิทเมตฺถ ปริกปฺปวจนํฯ ทสฺสนปริณายกเฏฺฐน **จกฺขุํเปตํ,** สญฺชาติสโมสรณเฏฺฐน **จกฺขายตนํเปตํ,** สุญฺญตภาวนิสฺสตฺตเฏฺฐน **จกฺขุธาตุเปสา**ฯ ทสฺสนลกฺขเณ อินฺทฏฺฐํ กาเรตีติ **จกฺขุนฺทฺริยํเปตํ**ฯ ลุชฺชนปลุชฺชนเฏฺฐน **โลโกเปโส**ฯ วฬญฺชนเฏฺฐน **ทฺวาราเปสา**ฯ อปูรณียเฏฺฐน **สมุโทฺทเปโส**ฯ ปริสุทฺธเฏฺฐน **ปณฺฑรํเปตํ**ฯ ผสฺสาทีนํ อภิชายนเฏฺฐน **เขตฺตํเปตํ**ฯ เตสํเยว ปติฏฺฐานเฏฺฐน **วตฺถุํเปตํ**ฯ สมวิสมํ ทเสฺสนฺตํ อตฺตภาวํ เนตีติ **เนตฺตํเปตํ**ฯ เตเนวเฏฺฐน **นยนํเปตํ** ฯ สกฺกายปริยาปนฺนเฏฺฐน **โอริมํ ตีรํเปตํ**ฯ พหุสาธารณเฏฺฐน อสฺสามิกเฏฺฐน จ **สุโญฺญ คาโมเปโส**ติฯ

เอตฺตาวตา ‘ปสฺสิ วา’ติอาทีหิ จตูหิ ปเทหิ จกฺขุํเปตนฺติอาทีนิ จุทฺทส นามานิ โยเชตฺวา จกฺขายตนสฺส จตฺตาโร ววตฺถาปนนยา วุตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ กถํ? เอตฺถ หิ เยน จกฺขุนา อนิทสฺสเนน สปฺปฏิเฆน รูปํ สนิทสฺสนํ สปฺปฏิฆํ ปสฺสิ วา จกฺขุํเปตํ…เป.… สุโญฺญ คาโมเปโส, อิทํ ตํ รูปํ จกฺขายตนนฺติ อยเมโก นโยฯ เอวํ เสสาปิ เวทิตพฺพาฯ

๕๙๗. อิทานิ ยสฺมา วิชฺชุนิจฺฉรณาทิกาเลสุ อโนโลเกตุกามสฺสาปิ รูปํ จกฺขุปสาทํ ฆเฏฺฏติ, ตสฺมา ตํ อาการํ ทเสฺสตุํ ทุติโย นิเทฺทสวาโร อารโทฺธฯ ตตฺถ **ยมฺหิ จกฺขุมฺหี**ติ ยมฺหิ อธิกรณภูเต จกฺขุมฺหิฯ **รูปนฺ**ติ ปจฺจตฺตวจนเมตํฯ ตตฺถ **ปฏิหญฺญิ วา**ติ อตีตโตฺถฯ **ปฏิหญฺญติ วา**ติ ปจฺจุปฺปนฺนโตฺถฯ **ปฏิหญฺญิสฺสติ วา**ติ อนาคตโตฺถฯ **ปฏิหเญฺญ วา**ติ วิกปฺปนโตฺถฯ อตีตญฺหิ รูปํ อตีเต จกฺขุสฺมิํ ปฏิหญฺญิ นามฯ ปจฺจุปฺปนฺนํ ปจฺจุปฺปเนฺน ปฏิหญฺญติ นามฯ อนาคตํ อนาคเต ปฏิหญฺญิสฺสติ นามฯ สเจ ตํ รูปํ จกฺขุสฺส อาปาถํ อาคเจฺฉยฺย, จกฺขุมฺหิ ปฏิหเญฺญยฺย ตํ รูปนฺติ อยเมตฺถ ปริกโปฺปฯ อตฺถโต ปน ปสาทํ ฆฏฺฏยมานเมว รูปํ ปฏิหญฺญติ นามฯ อิธาปิ ปุริมนเยเนว จตฺตาโร ววตฺถาปนนยา เวทิตพฺพาฯ

๕๙๘. อิทานิ ยสฺมา อตฺตโน อิจฺฉาย โอโลเกตุกามสฺส รูเป จกฺขุํ อุปสํหรโต จกฺขุ รูปสฺมิํ ปฏิหญฺญติ, ตสฺมา ตํ อาการํ ทเสฺสตุํ ตติโย นิเทฺทสวาโร อารโทฺธฯ โส อตฺถโต ปากฏ

โฎเยวฯ เอตฺถ ปน จกฺขุ อารมฺมณํ สมฺปฏิจฺฉมานเมว รูปมฺหิ ปฏิหญฺญติ นามฯ อิธาปิ ปุริมนเยเนว จตฺตาโร ววตฺถาปนนยา เวทิตพฺพาฯ

๕๙๙. อิโต ปรํ ผสฺสปญฺจมกานํ อุปฺปตฺติทสฺสนวเสน ปญฺจ, เตสํเยว อารมฺมณปฏิพทฺธอุปฺปตฺติทสฺสนวเสน ปญฺจาติ, ทส วารา ทสฺสิตาฯ ตตฺถ **จกฺขุํ นิสฺสายา**ติ จกฺขุํ นิสฺสาย, ปจฺจยํ กตฺวาฯ **รูปํ อารพฺภา**ติ รูปารมฺมณํ อาคมฺม, สนฺธาย, ปฏิจฺจฯ อิมินา จกฺขุปสาทวตฺถุกานํ ผสฺสาทีนํ ปุเรชาตปจฺจเยน จกฺขุทฺวารชวนวีถิปริยาปนฺนานํ อารมฺมณาธิปติอารมฺมณูปนิสฺสยปจฺจเยหิ รูปสฺส ปจฺจยภาโว ทสฺสิโตฯ อิตเรสุ ปญฺจสุ วาเรสุ รูปํ อารมฺมณมสฺสาติ รูปารมฺมโณติ เอวํ อารมฺมณปจฺจยมตฺเตเนว ปจฺจยภาโว ทสฺสิโตฯ ยถา ปน ปุริเมสุ ตีสุ, เอวํ อิเมสุปิ ทสสุ วาเรสุ จตฺตาโร จตฺตาโร ววตฺถาปนนยา เวทิตพฺพาฯ เอวํ กตมํ ตํ รูปํ จกฺขายตนนฺติ ปุจฺฉาย อุทฺธฏํ จกฺขุํ 'อิทํ ต'นฺติ นานปฺปการโต ทเสฺสตุํ, ปุริมา ตโย, อิเม ทสาติ, เตรส นิเทฺทสวารา ทสฺสิตาฯ เอเกกสฺมิเญฺจตฺถ จตุนฺนํ จตุนฺนํ ววตฺถาปนนยานํ อาคตตฺตา ทฺวิปญฺญาสาย นเยหิ ปฏิมเณฺฑตฺวาว ทสฺสิตาติ เวทิตพฺพาฯ

๖๐๐. อิโต ปเรสุ โสตายตนาทินิเทฺทเสสุปิ เอเสว นโยฯ วิเสสมตฺตํ ปเนตฺถ เอวํ เวทิตพฺพํ – สุณาตีติ **โสตํ**ฯ ตํ สสมฺภารโสตพิลสฺส อโนฺต ตนุตมฺพโลมาจิเต องฺคุลิเวธกสณฺฐาเน ปเทเส วุตฺตปฺปการาหิ ธาตูหิ กตูปการํ, อุตุจิตฺตาหาเรหิ อุปตฺถมฺภิยมานํ, อายุนา อนุปาลิยมานํ, วณฺณาทีหิ ปริวุตํ โสตวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติฯ

ฆายตีติ **ฆานํ**ฯ ตํ สสมฺภารฆานพิลสฺส อโนฺต อชปฺปทสณฺฐาเน ปเทเส ยถาวุตฺตปฺปการอุปการุปตฺถมฺภนานุปาลนปริวารํ หุตฺวา ฆานวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติฯ

สายนเฎฺฐน **ชิวฺหา**ฯ สา สสมฺภารชิวฺหามชฺฌสฺส อุปริ อุปฺปลทลคฺคสณฺฐาเน ปเทเส ยถาวุตฺตปฺปการอุปการุปตฺถมฺภนานุปาลนปริวารา หุตฺวา ชิวฺหาวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานา ติฏฺฐติฯ

ยาวตา ปน อิมสฺมึ กาเย อุปาทิณฺณกรูปํ นาม อตฺถิ, สพฺพตฺถ กายายตนํ, กปฺปาสปฏเล เสฺนโห วิย, ยถาวุตฺตปฺปการอุปการุปตฺถมฺภนานุปาลนปริวารเมว หุตฺวา กายวิญฺญาณาทีนํ ยถารหํ วตฺถุทฺวารภาวํ สาธยมานํ ติฏฺฐติฯ อยเมตฺถ วิเสโสฯ เสโส ปาฬิปฺปเภโท จ อโตฺถ จ จกฺขุนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ เกวลญฺหิ อิธ จกฺขุปทสฺส ฐาเน โสตปทาทีนิ, รูปปทสฺส ฐาเน สทฺทปทาทีนิ, ปสฺสีติ อาทีนํ ฐาเน สุณีติอาทิปทานิ จ อาคตานิฯ 'เนตฺตํเปตํ , นยนํเปต'นฺติ อิมสฺส จ ปททฺวยสฺส อภาวา ทฺวาทส ทฺวาทส นามานิ โหนฺติฯ เสสํ สพฺพตฺถ วุตฺตสทิสเมวฯ

ตตฺถ สิยา – ยทิ ยาวตา อิมสฺมึ กาเย อุปาทิณฺณกรูปํ นาม อตฺถิ, สพฺพตฺถ กายายตนํ, กปฺปาสปฏเล เสฺนโห วิยฯ 'เอวํ สเนฺต ลกฺขณสมฺมิสฺสตา อาปชฺชตี'ติฯ 'นาปชฺชตี'ติฯ 'กสฺมา'? 'อญฺญสฺส อญฺญตฺถ อภาวโต'ฯ 'ยทิ เอวํ, น สพฺพตฺถ กายายตน'นฺติ? 'เนว ปรมตฺถโต สพฺพตฺถฯ วินิพฺภุชิตฺวา ปนสฺส นานากรณํ ปญฺญาเปตุํ น สกฺกา, ตสฺมา เอวํ วุตฺตํฯ ยถา หิ รูปรสาทโย, วาลิกาจุณฺณานิ วิย, วิเวเจตุํ อสกฺกุเณยฺยตาย อญฺญมญฺญพฺยาปิโนติ วุจฺจนฺติ, น จ ปรมตฺถโต รูเป รโส อตฺถิฯ ยทิ สิยา รูปคฺคหเณเนว รสคฺคหณํ คเจฺฉยฺยฯ เอวํ กายาย

ตนมฺปิ ปรมตฺถโต เนว สพฺพตฺถ อตฺถิ, น จ สพฺพตฺถ นตฺถิ, วิเวเจตุํ อสกฺกุเณยฺยตายาติฯ เอว เมตฺถ น ลกฺขณสมฺมิสฺสตา อาปชฺชตีติ เวทิตพฺพา’ฯ

อปิจ ลกฺขณาทิววตฺถาปนโตเปเตสํ อสมฺมิสฺสตา เวทิตพฺพา – เอเตสุ หิ รูปาภิฆาตารห ภูตปฺปสาทลกฺขณํ ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณํ วา **จกฺขุ,** รูเปสุ อา วิญฺฉนรสํ, จกฺขุวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, ทฏฺฐุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานํฯ

สทฺทาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณํ โสตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาทลกฺขณํ วา **โสตํ,** สเทฺทสุ อาวิญฺฉนรสํ, โสตวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ, โสตุกามตานิทา นกมฺมชภูตปทฏฺฐานํฯ

คนฺธาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณํ ฆายิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาท ลกฺขณํ วา **ฆานํ,** คเนฺธสุ อาวิญฺฉนรสํ, ฆานวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานํ ฆายิตุกาม ตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานํฯ

รสาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขณา สายิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาท ลกฺขณา วา **ชิวฺหา,** รเสสุ อาวิญฺฉนรสา, ชิวฺหาวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐานา, สายิตุ กามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐานาฯ

โผฏฺฐพฺพาภิฆาตารหภูตปฺปสาทลกฺขโณ ผุสิตุกามตานิทานกมฺมสมุฏฺฐานภูตปฺปสาท ลกฺขโณ วา **กาโย,** โผฏฺฐเพฺพสุ อาวิญฺฉนรโส, กายวิญฺญาณสฺส อาธารภาวปจฺจุปฏฺฐาโน, ผุสิตุกามตานิทานกมฺมชภูตปทฏฺฐาโนฯ

เกจิ ปน ‘เตชาธิกานํ ภูตานํ ปสาโท จกฺขุ, วายุปถวีอาปาธิกานํ ภูตานํ ปสาทา โสต ฆานชิวฺหา, กาโย สเพฺพส’นฺติ วทนฺติฯ อปเร ‘เตชาธิกานํ ปสาโท จกฺขุ, วิวรวายุอาปปถวาธิ กานํ ปสาทา โสตฆานชิวฺหากายา’ติ วทนฺติฯ เต วตฺตพฺพา – ‘สุตฺตํ อาหรถา’ติฯ อทฺธา สุตฺต เมว น ทกฺขิสฺสนฺติฯ เกจิ ปเนตฺถ ‘เตชาทีนํ คุเณหิ รูปาทีหิ อนุคฺคยฺหภาวโต’ติ การณํ วทนฺ ติฯ เต จ วตฺตพฺพา – ‘โก ปเนวมาห – รูปาทโย เตชาทีนํ คุณา’ติ? อวินิโพฺภเคสุ หิ รูเปสุ ‘อยํ อิมสฺส คุโณ, อยํ อิมสฺส คุโณ’ติ น ลพฺภา วตฺตุํฯ อถาปิ วเทยฺยุํ – ‘ยถา เตสุ เตสุ สมฺภา เรสุ ตสฺส ตสฺส ภูตสฺส อธิกตาย ปถวีอาทีนํ สนฺธารณาทีนิ กิจฺจานิ อิจฺฉถ, เอวํ เตชาทิอธิเก สุ สมฺภาเรสุ รูปาทีนํ อธิกภาวทสฺสนโต อิจฺฉิตพฺพเมตํ รูปาทโย เตสํ คุณา’ติฯ เต วตฺตพฺพา – อิเจฺฉยฺยาม , ยทิ อาปาธิกสฺส อาสวสฺส คนฺธโต ปถวีอธิเก กปฺปาเส คโนฺธ อธิกตโร สิยา, เตชาธิกสฺส จ อุโณฺหทกสฺส วณฺณโตปิ สีตูทกสฺส วโณฺณ ปริหาเยถฯ ยสฺมา ปเนตํ อุภยมฺปิ นตฺถิ, ตสฺมา ปหาเยเถตํ เอเตสํ นิสฺสยภูตานํ วิเสสกปฺปนํ, ยถา อวิเสเสปิ เอกกลาเป ภูตานํ รูปรสาทโย อญฺญมญฺญํ วิสทิสา โหนฺติ, เอวํ จกฺขุปสาทาทโย, อวิชฺชมาเนปิ อญฺญสฺมึ วิเส สการเณติ คเหตพฺพเมตํฯ

กึ ปน ตํ ยํ อญฺญมญฺญสฺส อสาธารณํ? กมฺมเมว เนสํ วิเสสการณํฯ ตสฺมา กมฺมวิเสสโต เอเตสํ วิเสโส, น ภูตวิเสสโตฯ ภูตวิเสเส หิ สติ ปสาโทว นุปฺปชฺชติฯ สมานานญฺหิ ปสาโท, น วิสมานานนฺติ โปราณาฯ เอวํ กเมฺมวิสสโต วิเสสวเนฺตสุ จ เอเตสุ จกฺขุโสตานิ อสมฺปตฺต วิสยคฺคาหกานิ อตฺตโน นิสฺสยํ อนลฺลีนนิสฺสเย เอว วิสเย วิญฺญาณเหตุตฺตาฯ ฆานชิวฺหากา ยา สมฺปตฺตวิสยคฺคาหกา, นิสฺสยวเสน เจว สยญฺจ อตฺตโน นิสฺสยํ อลฺลีเนเยว วิสเย วิญฺ ญาณเหตุตฺตาฯ

อฏฺฐกถายํ ปน ‘‘อาปาถคตตฺตาว อารมฺมณํ สมฺปตฺตํ นามฯ จนฺทมณฺฑลสูริยมณฺฑลาน ญฺหิ ทฺวาจตฺตาลีสโยชนสหสฺสมตฺถเก ฐิตานํ วโณฺณ จกฺขุปสาทํ ฆเฏฺฏติฯ โส ทูเร ฐตฺวา ปญฺญายมาโนปิ สมฺปโตฺตเยว นามฯ ตํโคจรตฺตา จกฺขุ สมฺปตฺตโคจรเมว นามฯ ทูเร รุกฺขํ ฉินฺทนฺตานมฺปิ, รชกานญฺจ วตฺถํ โธวนฺตานํ ทูรโตว กายวิการโร ปญฺญายติฯ สโทฺท ปน ธาตุปรมฺปราย อาคนฺตฺวา โสตํ ฆเฏฺฏตฺวา สณิกํ ววตฺถานํ คจฺฉตี’’ติ วุตฺตํฯ

ตตฺถ กิญฺจาปิ อาปาถคตตฺตา อารมฺมณํ สมฺปตฺตนฺติ วุตฺตํ, จนฺทมณฺฑลาทิวโณฺณ ปน จกฺขุํ อสมฺปโตฺต ทูเร ฐิโตว ปญฺญายติฯ สโทฺทปิ สเจ สณิกํ อาคเจฺฉยฺย, ทูเร อุปฺปโนฺน จิเรน สุเยฺยยฺย, ปรมฺปรฆฏฺฏนาย จ อาคนฺตฺวา โสตํ ฆเฏฺฏโนฺต อสุกทิสาย นามาติ น ปญฺญาเยยฺยฯ ตสฺมา อสมฺปตฺตโคจราเนว ตานิฯ

อหิอาทิสมานานิ เจตานิฯ ยถา หิ อหิ นาม พหิ สิตฺตสมฺมฏฺฐฏฺฐาเน นาภิรมติ, สงฺการฏฺฐานติณปณฺณคหนวมฺมิกานิเยว ปน ปวิสิตฺวา นิปนฺนกาเล อภิรมติ, เอกคฺคตํ อาปชฺชติ, เอวเมว จกฺขุเปตํ วิสมชฺฌาสยํ มเฏฺฐสุ สุวณฺณภิตฺติอาทีสุ นาภิรมติ, โอโลเกตุมฺปิ น อิจฺฉติ, รูปจิตฺตปุปฺผลตาทิจิเตฺตสุเยว ปน อภิรมติฯ ตาทิเสสุ หิ ฐาเนสุ จกฺขุมฺหิ อปฺปโหเนฺต มุขมฺปิ วิวริตฺวา โอโลเกตุกามา โหนฺติฯ

สุสุมาโรปิ พหิ นิกฺขโนฺต คเหตพฺพํ น ปสฺสติ, อกฺขีนิ นิมฺมีเลตฺวาว จรติฯ ยทา ปน พฺยามสตมตฺตํ อุทกํ โอคาหิตฺวา พิลํ ปวิสิตฺวา นิปโนฺน โหติ, ตทา ตสฺส จิตฺตํ เอกคฺคํ โหติ สุขํ สุปติ, เอวเมว โสตํ ตเมฺป พิลชฺฌาสยํ อากาสสนฺนิสฺสิตํ กณฺณจฺฉิทฺทกูปเกเยว อชฺฌาสยํ กโรติฯ กณฺณจฺฉิทฺทากาโสเยว ตสฺส สทฺทสวเน ปจฺจโย โหติฯ อชฏากาโสปิ วฏฺฏติเยวฯ อโนฺตเลณสฺมิญฺหิ สชฺฌาเย กริยมาเน น เลณจฺฉทนํ ภินฺทิตฺวา สโทฺท พหิ นิกฺขมติ, ทฺวารวาตปานจฺฉิเทฺทหิ ปน นิกฺขมิตฺวา ธาตุปรมฺปราเยว ฆเฏฺฏโนฺต คนฺตฺวา โสตปสาทํ ฆเฏฺฏติฯ อถ ตสฺมึ กาเล ‘อสุโก นาม สชฺฌายตี’ติ เลณปิเฏฺฐ นิสินฺนา ชานนฺติฯ

เอวํ สเนฺต สมฺปตฺตโคจรตา โหติฯ ‘กึ ปเนตํ สมฺปตฺตโคจร’นฺติ? ‘อาม, สมฺปตฺตโคจรํ’ฯ ‘ยทิ เอวํ, ทูเร เภรีอาทีสุ วชฺชมาเนสุ ทูเร สโทฺทติ ชานนํ น ภเวยฺยา’ติ? ‘โน น ภวติฯ โสตปสาทสฺมิญฺหิ ฆฏฺฏิเต ทูเร สโทฺท อาสเนฺน สโทฺท, ปรตีเร โอริมตีเรติ ตถา ตถา ชานนากาโร โหติฯ ธมฺมตา เอสา’ติฯ ‘กึ เอตาย ธมฺมตาย? ยโต ยโต ฉิทฺทํ ตโต ตโต สวนํ โหติ, จนฺทิมสูริยาทีนํ ทสฺสนํ วิยาติ อสมฺปตฺตโคจรเมเวตํ’ฯ

ปกฺขีปิ รุเกฺข วา ภูมิยํ วา น รมติฯ ยทา ปน เอกํ วา เทฺว วา เลฑฺฑุปาเต อติกฺกมฺม อชฏากาสํ ปกฺขโนฺท โหติ, ตทา เอกคฺคจิตฺตตํ อาปชฺชติ, เอวเมว ฆานมฺปิ อากาสชฺฌาสยํ วาตูปนิสฺสยคนฺธโคจรํฯ ตถา หิ คาโว นววุเฏฺฐ เทเว ภูมิยํ ฆายิตฺวา ฆายิตฺวา อากาสาภิมุขา หุตฺวา วาตํ อากฑฺฒนฺติฯ องฺคุลีหิ คนฺธปิณฺฑํ คเหตฺวาปิ จ อุปสิงฺฆนกาเล วาตํ อนากฑฺฒโนฺต เนว ตสฺส คนฺธํ ชานาติฯ

กุกฺกุโรปิ พหิ วิจรโนฺต เขมฏฺฐานํ น ปสฺสติ เลฑฺฑุปหาราทีหิ อุปทฺทุโต โหติฯ อโนฺตคามํ ปวิสิตฺวา อุทฺธนฏฺฐาเน ฉาริกํ พฺยูหิตฺวา นิปนฺนสฺส ปน ผาสุกํ โหติ, เอวเมว ชิวฺหาปิ คามชฺฌาสยา อาโปสนฺนิสฺสิตรสารมฺมณาฯ ตถา หิ ติยามรตฺตึ สมณธมฺมํ กตฺวาปิ ปาโตว ปตฺตจีวรมาทาย คาโม ปวิสิตโพฺพ โหติฯ สุกฺขขาทนียสฺส จ น สกฺกา เขเฬน อเตมิตสฺส รสํ ชานิตุํฯ

สิงฺคาโลปิ พหิ จรโนฺต รตึ น วินฺทติ, อามกสุสาเน มนุสฺสมํสํ ขาทิตฺวา นิปนฺนเสฺสว ปนสฺส ผาสุกํ โหติ, เอวเมว กาโยปิ อุปาทิณฺณกชฺฌาสโย ปถวีนิสฺสิตโผฏฺฐพฺพารมฺมโณฯ ตถา หิ อญฺญํ อุปาทิณฺณกํ อลภมานา สตฺตา อตฺตโนว หตฺถตเล สีสํ กตฺวา นิปชฺชนฺติฯ อชฺฌตฺติกพาหิรา จสฺส ปถวี อารมฺมณคฺคหเณ ปจฺจโย โหติฯ สุสนฺถตสฺสปิ หิ สยนสฺส, หเตฺถ ฐปิตานมฺปิ วา ผลานํ, น สกฺกา อนิสีทเนฺตน วา อนิปฺปีเฬเนฺตน วา ถทฺธมุทุภาโว ชานิตุนฺติฯ อชฺฌตฺติกพาหิราปถวี เอตสฺส กายปสาทสฺส โผฏฺฐพฺพชานเน ปจฺจโย โหติฯ เอวํ ลกฺขณาทิววตฺถานโตเปเตสํ อสมฺมิสฺสตา เวทิตพฺพาฯ อเญฺญเยว หิ จกฺขุปสาทสฺส ลกฺขณรสปจฺจุปฏฺฐานปทฏฺฐานโคจรชฺฌาสยนิสฺสยา อเญฺญ โสตปสาทาทีนนฺติ อสมฺมิสฺสาเนว จกฺขายตนาทีนิฯ

อปิจ เนสํ อสมฺมิสฺสตาย อยํ อุปมาปิ เวทิตพฺพา – ยถา หิ ปญฺจวณฺณานํ ธชานํ อุสฺสาปิตานํ กิญฺจาปิ ฉายา เอกาพทฺธา วิย โหติ, ตสฺส ตสฺส ปน อญฺญมญฺญํ อสมฺมิสฺสาว ยถา จ ปญฺจวเณฺณน กปฺปาเสน วฏฺฏึ กตฺวา ทีเป ชาลิเต กิญฺจาปิ ชาลา เอกาพทฺธา วิย โหติ, ตสฺส ตสฺส ปน อํสุโน ปาฏิเยกฺกา ปาฏิเยกฺกา ชาลา อสมฺมิสฺสา เอว, เอวเมว กิญฺจาปิ อิมานิ ปญฺจายตนานิ เอกสฺมึ อตฺตภาเว สโมสฏานิ อญฺญมญฺญํ ปน อสมฺมิสฺสาเนวฯ น เกวลญฺจ อิมาเนว ปญฺจ, เสสรูปานิปิ อสมฺมิสฺสาเนวฯ อิมสฺมิญฺหิ สรีเร เหฏฺฐิมกาโย มชฺฌิมกาโย อุปริมกาโยติ ตโย โกฏฺฐาสาฯ ตตฺถ นาภิโต ปฏฺฐาย เหฏฺฐา เหฏฺฐิมกาโย นามฯ ตสฺมึ กายทสกํ, ภาวทสกํ, อาหารสมุฏฺฐานานิ อฏฺฐ, อุตุสมุฏฺฐานานิ อฏฺฐ, จิตฺตสมุฏฺฐานานิ อฏฺฐาติ จตุจตฺตาลีส รูปานิฯ นาภิโต อุทฺธํ ยาว คลวาฏกา มชฺฌิมกาโย นามฯ ตตฺถ จ กายทสกํ, ภาวทสกํ, วตฺถุทสกํ, อาหารสมุฏฺฐานาทีนิ ตีณิ อฏฺฐกานีติ จตุปญฺญาส รูปานิฯ คลวาฏกโต อุทฺธํ อุปริมกาโย นามฯ ตตฺถ จกฺขุทสกํ, โสตทสกํ, ฆานทสกํ, ชิวฺหาทสกํ, กายทสกํ, ภาวทสกํ, อาหารสมุฏฺฐานาทีนิ ตีณิ อฏฺฐกานีติ จตุราสีติ รูปานิฯ

ตตฺถ จกฺขุปสาทสฺส ปจฺจยานิ จตฺตาริ มหาภูตานิ, วโณฺณ คโนฺธ รโส โอชา, ชีวิตินฺทฺริยํ จกฺขุปสาโทติ อิทํ เอกนฺตโต อวินิภุตฺตานํ ทสนฺนํ นิปฺผนฺนรูปานํ วเสน จกฺขุทสกํ นามฯ อิมินา นเยน เสสานิปิ เวทิตพฺพานิฯ เตสุ เหฏฺฐิมกาเย รูปํ มชฺฌิมกายอุปริมกายรูเปหิ สทฺธึ อสมฺมิสฺสํฯ เสสกายทฺวเยปิ รูปํ อิตเรหิ สทฺธึ อสมฺมิสฺสเมวฯ ยถา หิ สายนฺหสมเย ปพฺพตจฺฉายา จ รุกฺขจฺฉายา จ กิญฺจาปิ เอกาพทฺธา วิย โหนฺติ อญฺญมญฺญํ ปน อสมฺมิสฺสาว เอวํ อิเมสุปิ กาเยสุ จตุจตฺตาลีส จตุปญฺญาส จตุราสีติ รูปานิ จ กิญฺจาปิ เอกาพทฺธานิ วิย โหนฺติ, อญฺญมญฺญํ ปน อสมฺมิสฺสาเนวาติฯ

๖๑๖. รูปายตนนิเทฺทเส วโณฺณว **วณฺณนิภา;** นิภาตีติ วา นิภาฯ จกฺขุวิญฺญาณสฺส ปากฏา โหตีติ อโตฺถฯ วโณฺณว นิภา **วณฺณนิภา**ฯ สทฺธึ นิทสฺสเนน **สนิทสฺสนํ,** จกฺขุวิญฺญาเณน ปสฺสิตพฺพนฺติ อโตฺถฯ สทฺธึ ปฏิเฆน **สปฺปฏิฆํ,** ปฏิฆฏฺฏนนิฆํสชนกนฺติ อโตฺถฯ นีลาทีสุ อุมาปุปฺผสมานํ **นีลํ,** กณิการปุปฺผสมานํ **ปีตกํ,** พนฺธุชีวกปุปฺผสมานํ **โลหิตกํ,** โอสธิตารกสมานํ **โอทาตํ**ฯ ฌามงฺคารสมานํ **กาฬกํ,** มนฺทรตฺตํ สินฺทุวารกรวีรมกุฬสมานํ **มญฺชิฏฺฐกํ**ฯ ‘‘หริตฺตจเหมวณฺณกามํสุมุขปกฺกมา’’ติ (ชา. ๑.๑๕.๑๓๓) เอตฺถ ปน กิญฺจาปิ ‘หริ’ติ สุวณฺณํ วุตฺตํ, ปรโต ปนสฺส ชาตรูปคฺคหเณน คหิตตฺตา อิธ สามํ **หริ** นามฯ อิมานิ สตฺต วตฺถุํ อนามสิตฺวา สภาเวเนว ทสฺสิตานิฯ

หริวณฺณนฺติ หริตสทฺทลวณฺณํฯ **อมฺพงฺกุรวณฺณ**นฺติ อมฺพงฺกุเรน สมานวณฺณํฯ อิมานิ เทฺว วตฺถุํ อามสิตฺวา ทสฺสิตานิฯ **ทีฆาทีนิ** ทฺวาทส โวหารโต ทสฺสิตานิฯ โส จ เนสํ โวหาโร

อุปนิธายสิโทฺธ เจว สนฺนิเวสสิโทฺธ จฯ ทีฆาทีนิ หิ อญฺญมญฺญํ อุปนิธายสิทฺธานิ, วฏฺฏาทีนิ สนฺนิเวสวิเสเสนฯ ตตฺถ รสฺสํ อุปนิธาย ตโต อุจฺจตรํ **ทีฆํ,** ตํ อุปนิธาย ตโต นีจตรํ **รสฺสํ**ฯ ถูลํ อุปนิธาย ตโต ขุทฺทกตรํ **อณุํ,** ตํ อุปนิธาย ตโต มหนฺตตรํ **ถูลํ**ฯ จกฺกสณฺฐานํ **วฏฺฏํ,** กุกฺกุฏณฺฑสณฺฐานํ **ปริมณฺฑลํ**ฯ จตูหิ อํเสหิ ยุตฺตํ **จตุรํสํฯ ฉฬํสาทีสุ**ปิ เอเสว นโยฯ **นินฺนน**ฺติ โอนตํ, **ถลน**ฺติ อุนฺนตํฯ

ตตฺถ ยสฺมา ทีฆาทีนิ ผุสิตฺวา สกฺกา ชานิตุํ, นีลาทีนิ ปเนวํ น สกฺกา, ตสฺมา น นิปฺปริยาเยน ทีฆํ รูปายตนํ; ตถา รสฺสาทีนิฯ ตํ ตํ นิสฺสาย ปน ตถา ตถา ฐิตํ ทีฆํ รสฺสนฺติ เตน เตน โวหาเรน รูปายตนเมเวตฺถ ภาสิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ **ฉายา อาตโป**ติ อิทํ อญฺญมญฺญปริจฺฉินฺนํ; ตถา **อาโลโก อนฺธกาโร จฯ อพฺภา มหิกา**ติอาทีนิ จตฺตาริ วตฺถุนาว ทสฺสิตานิฯ ตตฺถ **‘อพฺภา**’ติ วลาหโกฯ **‘มหิกา**’ติ หิมํฯ อิเมหิ จตูหิ อพฺภาทีนํ วณฺณา ทสฺสิตาฯ **จนฺทมณฺฑลสฺส วณฺณนิภา**ติอาทีหิ เตสํ เตสํ ปภาวณฺณา ทสฺสิตาฯ

ตตฺถ จนฺทมณฺฑลาทีนํ วตฺถูนํ เอวํ วิเสโส เวทิตโพฺพ – มณิมยํ รชตปฏิจฺฉนฺนํ เอกูนปญฺญาสโยชนายามวิตฺถารํ จนฺทสฺส เทวปุตฺตสฺส วิมานํ **จนฺทมณฺฑลํ** นามฯ โสวณฺณมยํ ผลิกปฏิจฺฉนฺนํ สมปณฺณาสโยชนายามวิตฺถารํ สูริยสฺส เทวปุตฺตสฺส วิมานํ **สูริยมณฺฑลํ** นามฯ สตฺตรตนมยานิ สตฺตฏฺฐทสทฺวาทสโยชนายามวิตฺถารานิ เตสํ เตสํ เทวปุตฺตานํ วิมานานิ **ตารกรูปานิ** นามฯ

ตตฺถ เหฏฺฐา จโนฺท, สูริโย อุปริ, อุภินฺนมนฺตรํ โยชนํ โหติฯ จนฺทสฺส เหฏฺฐิมนฺตโต สูริยสฺส อุปริมโนฺต โยชนสตํ โหติฯ ทฺวีสุ ปเสฺสสุ นกฺขตฺตตารกา คจฺฉนฺติฯ เอเตสุ ปน ตีสุ จโนฺท ทนฺธคมโน, สูริโย สีฆคมโน, นกฺขตฺตตารกา สพฺพสีฆคมนาฯ กาเลน จนฺทิมสูริยานํ ปุรโต โหนฺติ กาเลน ปจฺฉาฯ

อาทาสมณฺฑลนฺติ กํสมยํฯ **มณี**ติ ฐเปตฺวา เวฬุริยํ เสโส โชติรสาทิอเนกปฺปเภโทฯ **สโงฺข**ติ สามุทฺทิโก; **มุตฺตา** สามุทฺทิกาปิ, เสสาปิฯ **เวฬุริโย**ติ เวฬุวณฺณมณิฯ **ชาตรูปํ** วุจฺจติ สตฺถุวโณฺณฯ สตฺถา หิ สุวณฺณวโณฺณ, สุวณฺณมฺปิ สตฺถุวณฺณํฯ **รชตํ** วุจฺจติ กหาปโณ – โลหมาสโก ทารุมาสโก ชตุมาสโก, เย ‘โวหารํ คจฺฉนฺตี’ติ (ปารา. ๕๘๔) วุตฺตํ ตํ สพฺพมฺปิ อิธ คหิตํฯ

ยํ วา ปนญฺญมฺปีติ อิมินา ปาฬิอาคตํ ฐเปตฺวา เสสํ ตฏฺฏิกปิโลติกกณฺณิกวณฺณาทิเภทํ รูปํ คหิตํฯ ตญฺหิ สพฺพํ เยวาปนเกสุ ปวิฏฺฐํฯ

เอวเมตํ นีลาทินา เภเทน ภินฺนมฺปิ รูปํ สพฺพํ ลกฺขณาทีหิ อภินฺนเมวฯ สพฺพเญฺหตํ จกฺขุปฏิหนนลกฺขณํ **รูปํ,** จกฺขุวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรสํ, ตเสฺสว โคจรปจฺจุปฏฺฐานํ, จตุมหาภูตปทฏฺฐานํฯ ยถา เจตํ ตถา สพฺพานิปิ อุปาทารูปานิฯ ยตฺถ ปน วิเสโส อตฺถิ ตตฺถ วกฺขามฯ เสสเมตฺถ จกฺขายตนนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ เกวลญฺหิ ตตฺถ จกฺขุปุพฺพงฺคโม นิเทฺทโส อิธ รูปปุพฺพงฺคโมฯ ตตฺถ ‘จกฺขุํ เปต’นฺติอาทีนิ จุทฺทส นามานิ, อิธ ‘รูปํเปต’นฺติอาทีนิ ตีณิฯ เสสํ ตาทิสเมวฯ ยถา หิ จตูหิ จตูหิ นเยหิ ปฏิมเณฺฑตฺวา จกฺขุํ ววตฺถาเปตุํ เตรส วารา วุตฺตา, อิธาปิ เต ตเถว วุตฺตาติฯ

๖๒๐. สทฺทายตนนิเทฺทเส **เภริสโทฺท**ติ มหาเภริปหฏเภรีนํ สโทฺทฯ **มุทิงฺคสงฺขปณวสทฺทา**ปิ มุทิงฺคาทิปจฺจยา สทฺทาฯ คีตสงฺขาโต สโทฺท **คีตสโทฺท** ฯ วุตฺตาวเส

สานํ วีณาทีนํ ตนฺติพทฺธานํ สโทฺท **วาทิตสโทฺทฯ สมฺมสโทฺท**ติ กํสตาลกฏฺฐตาลสโทฺทฯ **ปาณิสโทฺท**ติ ปาณิปฺปหารสโทฺทฯ **สตฺตานํ นิโคฺฆสสโทฺท**ติ พหูนํ สนฺนิปติตานํ อปญฺญายมานปทพฺยญฺชนนิโคฺฆสสโทฺทฯ **ธาตูนํ สนฺนิฆาตสโทฺท**ติ รุกฺขานํ อญฺญมญฺญนิฆํสนฆณฺฏิกาโกฏนาทิสโทฺทฯ วาตสฺส วายโต สโทฺท **วาตสโทฺท**ฯ อุทกสฺส สนฺทมานสฺส วา ปฏิหตสฺส วา สโทฺท **อุทกสโทฺท**ฯ มนุสฺสานํ สลฺลาปาทิสโทฺท **มนุสฺสสโทฺท**ฯ ตํ ฐเปตฺวา เสโส สโพฺพปิ **อมนุสฺสสโทฺท**ฯ อิมินา ปททฺวเยน สโพฺพปิ สโทฺท ปริยาทิโนฺนฯ เอวํ สเนฺตปิ วํสผาลนปิโลติกผาลนาทีสุ ปวโตฺต ปาฬิยํ อนาคตสโทฺท เยวาปนกฏฺฐานํ ปวิโฏฺฐติ เวทิตโพฺพฯ

เอวมยํ เภรีสทฺทาทินา เภเทน ภิโนฺนปิ สโทฺท ลกฺขณาทีหิ อภิโนฺนเยวฯ สโพฺพปิ เหส โสตปฏิหนนลกฺขโณ **สโทฺท** โสตวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส, ตเสฺสว โคจรปจฺจุปฏฺฐาโนฯ เสสํ จกฺขายตนนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ อิธาปิ หิ จตูหิ จตูหิ นเยหิ ปฏิมณฺฑิตา เตรส วารา วุตฺตาฯ เตสํ อโตฺถ สกฺกา วุตฺตนเยเนว ชานิตุนฺติ น วิตฺถาริโตฯ

๖๒๔. คนฺธายตนนิเทฺทเส **มูลคโนฺธ**ติ ยํ กิญฺจิ มูลํ ปฏิจฺจ นิพฺพโตฺต คโนฺธฯ **สารคนฺธา**ทีสุปิ เอเสว นโยฯ อสิทฺธทุสิทฺธานํ ฑากาทีนํ คโนฺธ **อามกคโนฺธ**ฯ มจฺฉสกลิกาปูติมํสสํกิลิฏฺฐสปฺปิอาทีนํ คโนฺธ **วิสฺสคโนฺธฯ สุคโนฺธ**ติ อิฏฺฐคโนฺธฯ **ทุคฺคโนฺธ**ติ อนิฏฺฐคโนฺธฯ อิมินา ปททฺวเยน สโพฺพปิ คโนฺธ ปริยาทิโนฺนฯ เอวํ สเนฺตปิ กณฺณกคนฺธปิโลติกคนฺธาทโย ปาฬิยํ อนาคตา สเพฺพปิ คนฺธา เยวาปนกฏฺฐานํ ปวิฏฺฐาติ เวทิตพฺพาฯ

เอวมยํ มูลคนฺธาทินา เภเทน ภิโนฺนปิ คโนฺธ ลกฺขณาทีหิ อภิโนฺนเยวฯ สโพฺพปิ เหส ฆานปฏิหนนลกฺขโณ **คโนฺธ,** ฆานวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส, ตเสฺสว โคจรปจฺจุปฏฺฐาโนฯ เสสํ จกฺขายตนนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ อิธาปิ หิ ตเถว ทฺวิปญฺญาสนยปฏิมณฺฑิตา เตรส วารา วุตฺตาฯ เต อตฺถโต ปากฏาเยวฯ

๖๒๘. รสายตนนิเทฺทเส **มูลรโส**ติ ยํกิญฺจิ มูลํ ปฏิจฺจ นิพฺพตฺตรโสฯ **ขนฺธรสา**ทีสุปิ เอเสว นโยฯ **อมฺพิล**นฺติ ตกฺกมฺพิลาทิฯ **มธุร**นฺติ เอกนฺตโต โคสปฺปิอาทิฯ มธุ ปน กสาวยุตฺตํ จิรนิกฺขิตฺตํ กสาวํ โหติฯ ผาณิตํ ขาริยุตฺตํ จิรนิกฺขิตฺตํ ขาริยํ โหติฯ สปฺปิ ปน จิรนิกฺขิตฺตํ วณฺณคเนฺธ ชหนฺตมฺปิ รสํ น ชหตีติ ตเทว เอกนฺตมธุรํฯ **ติตฺตก**นฺติ นิมฺพปณฺณาทิฯ **กฏุก**นฺติ สิงฺคิเวรมริจาทิฯ **โลณิก**นฺติ สามุทฺทิกโลณาทิฯ **ขาริก**นฺติ วาติงฺคณกฬีราทิฯ **ลมฺพิล**นฺติ พทรามลกกปิฏฺฐสาลวาทิฯ **กสาว**นฺติ หริตกาทิฯ อิเม สเพฺพปิ รสา วตฺถุวเสน วุตฺตาฯ ตํตํวตฺถุโต ปเนตฺถ รโสว อมฺพิลาทีหิ นาเมหิ วุโตฺตติ เวทิตโพฺพฯ **สาทู**ติ อิฏฺฐรโส, **อสาทู**ติ อนิฏฺฐรโสฯ อิมินา ปททฺวเยน สโพฺพปิ รโส ปริยาทิโนฺนฯ เอวํ สเนฺตปิ เลฑฺฑุรสภิตฺติรสปิโลติกรสาทโย ปาฬิยํ อนาคตา สเพฺพปิ รสา เยวาปนกฏฺฐานํ ปวิฏฺฐาติ เวทิตพฺพาฯ

เอวมยํ มูลรสาทินาเภเทน ภิโนฺนปิ รโส ลกฺขณาทีหิ อภิโนฺนเยวฯ สโพฺพปิ เหส ชิวฺหาปฏิหนนลกฺขโณ **รโส,** ชิวฺหาวิญฺญาณสฺส วิสยภาวรโส, ตเสฺสว โคจรปจฺจุปฏฺฐาโนฯ เสสํ จกฺขายตนนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ อิธาปิ หิ ตเถว ทฺวิปญฺญาสนยปฏิมณฺฑิตา เตรส วารา วุตฺตาฯ

๖๓๒. อิตฺถินฺทฺริยนิเทฺทเส **ย**นฺติ กรณวจนํฯ เยน การเณน อิตฺถิยา อิตฺถิลิงฺคาทีนิ โหนฺตีติ อยเมตฺถ อโตฺถฯ ตตฺถ **‘ลิงฺค’**นฺติ สณฺฐานํฯ อิตฺถิยา หิ หตฺถปาทคีวาอุราทีนํ สณฺฐานํ น ปุริสสฺส วิย โหติฯ อิตฺถีนญฺหิ เหฏฺฐิมกาโย วิสโท โหติ, อุปริมกาโย อวิสโทฯ หตฺถปาทา

ขุทฺทกา, มุขํ ขุทฺทกํฯ **นิมิตฺต**นฺติ สณฺฐานํฯ อิตฺถีนญฺหิ อุรมํสํ อวิสทํ โหติ, มุขํ นิมฺมสฺสุทาฐิกํฯ เกสพนฺธวตฺถคฺคหณมฺปิ น ปุริสานํ วิย โหติฯ **กุตฺต**นฺติ กิริยาฯ อิตฺถิโย หิ ทหรกาเล สุปฺปกมุสลเกหิ กีฬนฺติ, จิตฺตธีตลิกาย กีฬนฺติ, มตฺติกวาเกน สุตฺตกํ นาม กนฺตนฺติฯ **อากปฺป**ติ คมนาทิอาการโรฯ อิตฺถิโย หิ คจฺฉมานา อวิสทา คจฺฉนฺติ, ติฏฺฐมานา นิปชฺชมานา นิสีทมานา ขาทมานา ภุญฺชมานา อวิสทา ภุญฺชนฺติฯ ปุริสมฺปิ หิ อวิสทํ ทิสฺวา มาตุคาโม วิย คจฺฉติ ติฏฺฐติ นิปชฺชติ นิสีทติ ขาทติ ภุญฺชตีติ วทนฺติฯ

อิตฺถตฺตํ อิตฺถิภาโวติ อุภยมฺปิ เอกตฺถํ; อิตฺถิสภาโวติ อโตฺถฯ อยํ กมฺมโช ปฏิสนฺธิสมุฏฺฐิโตฯ อิตฺถิลิงฺคาทีนิ ปน อิตฺถินฺทฺริยํ ปฏิจฺจ ปวเตฺต สมุฏฺฐิตานิฯ ยถา หิ พีเช สติ, พีชํ ปฏิจฺจ, พีชปจฺจยา รุกฺโข วฑฺฒิตฺวา สาขาวิฏปสมฺปนฺโน หุตฺวา อากาสํ ปูเรตฺวา ติฏฺฐติ, เอวเมว อิตฺถิภาวสงฺขาเต อิตฺถินฺทฺริเย สติ อิตฺถิลิงฺคาทีนิ โหนฺติฯ พีชํ วิย หิ อิตฺถินฺทฺริยํ, พีชํ ปฏิจฺจ วฑฺฒิตฺวา อากาสํ ปูเรตฺวา ฐิตรุกฺโข วิย อิตฺถินฺทฺริยํ ปฏิจฺจ อิตฺถิลิงฺคาทีนิ ปวเตฺต สมุฏฺฐหนฺติฯ ตตฺถ อิตฺถินฺทฺริยํ น จกฺขุวิเญฺญยฺยํ, มโนวิเญฺญยฺยเมวฯ อิตฺถิลิงฺคาทีนิ จกฺขุวิเญฺญยฺยานิปิ มโนวิเญฺญยฺยานิปิฯ

อิทํ ตํ รูปํ อิตฺถินฺทฺริยนฺติ อิทํ ตํ รูปํ, ยถา จกฺขุนฺทฺริยาทีนิ ปุริสสฺสาปิ โหนฺติ, น เอวํ; นิยมโต ปน อิตฺถิยา เอว อินฺทฺริยํ ‘อิตฺถินฺทฺริยํ’ฯ

๖๓๓. ปุริสินฺทฺริเยปิ เอเสว นโยฯ ปุริสลิงฺคาทีนิ ปน อิตฺถิลิงฺคาทีนํ ปฏิปกฺขโต เวทิตพฺพานิฯ ปุริสสฺส หิ หตฺถปาทคีวาอุราทีนํ สณฺฐานํ น อิตฺถิยา วิย โหติฯ ปุริสานญฺหิ อุปริมกาโย วิสโท โหติ เหฏฺฐิมกาโย อวิสโท, หตฺถปาทา มหนฺตา, มุขํ มหนฺตํ, อุรมํสํ วิสทํ, มสฺสุทาฐิกา อุปฺปชฺชนฺติฯ เกสพนฺธนวตฺถคฺคหณํ น อิตฺถีนํ วิย โหติฯ ทหรกาเล รถนงฺคลาทีหิ กีฬนฺติ, วาลิกปาฬึ กตฺวา วาปึ นาม ขนนฺติ, คมนาทีนิ วิสทานิ โหนฺติฯ อิตฺถิมฺปิ คมนาทีนิ วิสทานิ กุรุมานํ ทิสฺวา ‘ปุริโส วิย คจฺฉตี’ติอาทีนิ วทนฺติฯ เสสํ อิตฺถินฺทฺริเย วุตฺตสทิสเมวฯ

ตตฺถ อิตฺถิภาวลกฺขณํ **อิตฺถินฺทฺริยํ,** อิตฺถีติ ปกาสนรสํ, อิตฺถิลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ การณภาวปจฺจุปฏฺฐานํฯ ปุริสภาวลกฺขณํ **ปุริสินฺทฺริยํ,** ปุริโสติ ปกาสนรสํ, ปุริสลิงฺคนิมิตฺตกุตฺตากปฺปานํ การณภาวปจฺจุปฏฺฐานํฯ อุภยเมฺปตํ ปฐมกปฺปิกานํ ปวเตฺต สมุฏฺฐาติฯ อปรภาเค ปฏิสนฺธิยํฯ ปฏิสนฺธิสมุฏฺฐิตมฺปิ ปวเตฺต จลติ ปริวตฺตติฯ

ยถาห –

> ‘‘เตน โข ปน สมเยน อญฺญตรสฺส ภิกฺขุโน อิตฺถิลิงฺคํ ปาตุภูตํ โหติฯ เตน โข ปน สมเยน อญฺญตริสฺสา ภิกฺขุนิยา ปุริสลิงฺคํ ปาตุภูตํ โหตี’’ติ (ปารา. ๖๙)ฯ

อิเมสุ ปน ทฺวีสุ ปุริสลิงฺคํ อุตฺตมํ, อิตฺถิลิงฺคํ หีนํฯ ตสฺมา ปุริสลิงฺคํ พลวอกุสเลน อนฺตรธายติ, อิตฺถิลิงฺคํ ทุพฺพลกุสเลน ปติฏฺฐาติฯ อิตฺถิลิงฺคํ ปน อนฺตรธายนฺตํ ทุพฺพลอกุสเลน อนฺตรธายติ, ปุริสลิงฺคํ พลวกุสเลน ปติฏฺฐาติฯ เอวํ อุภยมฺปิ อกุสเลน อนฺตรธายติ, กุสเลน ปติฏฺฐาตีติ เวทิตพฺพํฯ

อุภโตพฺยญฺชนกสฺส ปน กึ เอกํ อินฺทฺริยํ อุทาหุ เทฺวติ? เอกํฯ ตญฺจ โข อิตฺถิอุภโตพฺยญฺชนกสฺส อิตฺถินฺทฺริยํ, ปุริสอุภโตพฺยญฺชนกสฺส ปุริสินฺทฺริยํฯ ‘เอวํ สเนฺต ทุติยพฺยญฺชนกสฺส อภาโว อาปชฺชติฯ อินฺทฺริยญฺหิ พฺยญฺชนการณํ วุตฺตํฯ ตญฺจสฺส นตฺถี’ติ? ‘น ตสฺส อินฺทฺริยํ

พฺยญฺชนการณํ’ฯ ‘กสฺมา’? ‘สทา อภาวโตฯ อิตฺถิอุภโตพฺยญฺชนกสฺส หิ ยทา อิตฺถิยา ราคจิตฺตํ อุปฺปชฺชติ, ตทาว ปุริสพฺยญฺชนํ ปากฏํ โหติ, อิตฺถิพฺยญฺชนํ ปฏิจฺฉนฺนํ คุฬฺหํ โหติฯ ตถา อิตรสฺส อิตรํฯ

ยทิ จ เตสํ อินฺทฺริยํ ทุติยพฺยญฺชนการณํ ภเวยฺย, สทาปิ พฺยญฺชนทฺวยํ ติเฏฺฐยฺยฯ น ปน ติฏฺฐติฯ ตสฺมา เวทิตพฺพเมตํ น ตสฺส ตํ พฺยญฺชนการณํฯ กมฺมสหายํ ปน ราคจิตฺตเมเวตฺถ การณํฯ ยสฺมา จสฺส เอกเมว อินฺทฺริยํ โหติ, ตสฺมา อิตฺถิอุภโตพฺยญฺชนโก สยมฺปิ คพฺภํ คณฺหาติ, ปรมฺปิ คณฺหาเปติฯ ปุริสอุภโตพฺยญฺชนโก ปรํ คพฺภํ คณฺหาเปติ, สยํ ปน น คณฺหาตีติฯ

๖๓๔. ชีวิตินฺทฺริยนิเทฺทเส ยํ วตฺตพฺพํ ตํ เหฏฺฐา อรูปชีวิตินฺทฺริเย วุตฺตเมวฯ เกวลญฺหิ ตตฺถ **โย เตสํ อรูปีนํ ธมฺมาน**นฺติ วุตฺตํ, อิธ รูปชีวิตินฺทฺริยตฺตา **โย เตสํ รูปีนํ ธมฺมาน**นฺติ อยเมว วิเสโสฯ ลกฺขณาทีนิ ปนสฺส เอวํ เวทิตพฺพานิ – สหชาตรูปานุปาลนลกฺขณํ **ชีวิตินฺทฺริยํ,** เตสํ ปวตฺตนรสํ, เตสํ เยว ฐปนปจฺจุปฏฺฐานํ, ยาปยิตพฺพภูตปทฏฺฐานนฺติฯ

๖๓๕. กายวิญฺญตฺตินิเทฺทเส **กายวิญฺญตฺตี**ติ เอตฺถ ตาว กาเยน อตฺตโน ภาวํ วิญฺญาเปนฺตานํ ติรจฺฉาเนหิปิ ปุริสานํ, ปุริเสหิ วา ติรจฺฉานานมฺปิ กายคหณานุสาเรน คหิตาย เอตาย ภาโว วิญฺญายตีติ **‘วิญฺญตฺติ’**ฯ สยํ กายคหณานุสาเรน วิญฺญายตีติปิ ‘วิญฺญตฺติ’ฯ ‘‘กาเยน สํวโร สาธู’’ติอาทีสุ (ธ. ป. ๓๖๑) อาคโต โจปนสงฺขาโต กาโยว วิญฺญตฺติ **‘กายวิญฺญตฺติ’**ฯ กายวิปฺผนฺทเนน อธิปฺปายวิญฺญาปนเหตุตฺตา, สยญฺจ ตถา วิเญฺญยฺยตฺตา กาเยน วิญฺญตฺตีติปิ **‘กายวิญฺญตฺติ’**ฯ

กุสลจิตฺตสฺส วาติอาทีสุ อฏฺฐหิ กามาวจเรหิ อภิญฺญาจิเตฺตน จาติ นวหิ กุสลจิเตฺตหิ **กุสลจิตฺตสฺส วา,** ทฺวาทสหิปิ อกุสลจิเตฺตหิ **อกุสลจิตฺตสฺส วา,** อฏฺฐหิ มหากิริเยหิ ทฺวีหิ อเหตุกกิริเยหิ อภิญฺญาปฺปเตฺตน เอเกน รูปาวจรกิริเยนาติ เอกาทสหิ กิริยจิเตฺตหิ **อพฺยากตจิตฺตสฺส วา**ฯ อิโต อญฺญานิ หิ จิตฺตานิ วิญฺญตฺตึ น ชเนนฺติฯ เสกฺขาเสกฺขปุถุชฺชนานํ ปน เอตฺตเกเหว จิเตฺตหิ วิญฺญตฺติ โหตีติ เอเตสํ กุสลาทีนํ วเสน ตีหิ ปเทหิ ‘เหตุโต’ ทสฺสิตาฯ

อิทานิ ฉหิ ปเทหิ ‘ผลโต’ ทเสฺสตุํ **อภิกฺกมนฺตสฺส วา**ติอาทิ วุตฺตํฯ อภิกฺกมาทโย หิ วิญฺญตฺติวเสน ปวตฺตตฺตา วิญฺญตฺติผลํ นามฯ ตตฺถ **‘อภิกฺกมนฺตสฺสา’**ติ ปุรโต กายํ อภิหรนฺตสฺสฯ **ปฏิกฺกมนฺตสฺสา**ติ ปจฺฉโต ปจฺจาหรนฺตสฺสฯ **อาโลเกนฺตสฺสา**ติ อุชุกํ เปกฺขนฺตสฺสฯ **วิโลเกนฺตสฺสา**ติ อิโต จิโต จ เปกฺขนฺตสฺสฯ **สมิเญฺชนฺตสฺสา**ติ สนฺธโย สโงฺกเจนฺตสฺสฯ **ปสาเรนฺตสฺสา**ติ สนฺธโย ปฏิปณาเมนฺตสฺสฯ

อิทานิ ฉหิ ปเทหิ ‘สภาวโต’ ทเสฺสตุํ **กายสฺส ถมฺภนา**ติ อาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **‘กายสฺสา’**ติ สรีรสฺสฯ กายํ ถเมฺภตฺวา ถทฺธํ กโรตีติ **ถมฺภนา**ฯ ตเมว อุปสเคฺคน วเฑฺฒตฺวา **สนฺถมฺภนา**ติ อาหฯ พลวตรา วา ถมฺภนา **‘สนฺถมฺภนา’**ฯ **สนฺถมฺภิตตฺต**นฺติ สนฺถมฺภิตภาโวฯ วิญฺญาปนวเสน **วิญฺญตฺติฯ วิญฺญาปนา**ติ วิญฺญาปนากาโรฯ วิญฺญาปิตภาโว **วิญฺญาปิตตฺตํ**ฯ เสสเมตฺถ ยํ วตฺตพฺพํ ตํ เหฏฺฐา ทฺวารกถายํ วุตฺตเมวฯ ตถา วจีวิญฺญตฺติยํฯ

๖๓๖. วจีวิญฺญตฺตีติปทสฺส ปน นิเทฺทสปทานญฺจ อโตฺถ ตตฺถ น วุโตฺต, โส เอวํ เวทิตโพฺพ – วาจาย อตฺตโน ภาวํ วิญฺญาเปนฺตานํ ติรจฺฉาเนหิปิ ปุริสานํ, ปุริเสหิ วา ติรจฺฉานานมฺปิ , วจีคหณานุสาเรน คหิตาย เอตาย ภาโว วิญฺญายตีติ **วิญฺญตฺติ**ฯ สยญฺจ วจีคหณานุสาเรน วิญฺญายตีติปิ **วิญฺญตฺติ**ฯ ‘‘สาธุ วาจาย สํวโร’’ติอาทีสุ (ธ. ป. ๓๖๑) อาคตา โจปน

สงฺขาตา วจี เอว วิญฺญตฺติ **‘วจีวิญฺญตฺติ’**ฯ วจีโฆเสน อธิปฺปายวิญฺญาปนเหตุตฺตา สยญฺจ ตถาวิเญฺญยฺยตฺตา วาจาย วิญฺญตฺตีติปิ **‘วจีวิญฺญตฺติ’ฯ วาจา คิรา**ติอาทีสุ วุจฺจตีติ **‘วาจา’**ฯ คิริยตีติ **‘คิรา’**ฯ พฺยปฺปโถติ วากฺยเภโทฯ วากฺยญฺจ ตํ ปโถ จ อตฺถํ ญาตุกามานํ ญาเปตุกามานญฺจาติปิ **‘พฺยปฺปโถ’**ฯ อุทีริยตีติ **อุทีรณํ**ฯ ฆุสฺสตีติ **โฆโส**ฯ กริยตีติ **กมฺมํ**ฯ โฆโสว กมฺมํ **โฆสกมฺมํ**ฯ นานปฺปการเรหิ กโต โฆโสติ อโตฺถฯ วจิยา เภโท **วจีเภโท**ฯ โส ปน ‘น ภโงฺค, ปเภทคตา วาจา เอวา’ติ ญาปนตฺถํ **วาจา วจีเภโท**ติ วุตฺตํฯ อิเมหิ สเพฺพหิปิ ปเทหิ ‘สทฺทวาจาว’ ทสฺสิตาฯ อิทานิ ตาย วาจาย สทฺธึ โยเชตฺวา เหฏฺฐา วุตฺตตฺถานํ วิญฺญตฺติอาทีนํ ปทานํ วเสน ตีหากาเรหิ สภาวโต ตํ ทเสฺสตุํ **ยา ตาย วาจาย วิญฺญตฺตี**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตํ เหฏฺฐา วุตฺตนยตฺตา อุตฺตานตฺถเมวฯ

อิทานิ วิญฺญตฺติสมุฏฺฐาปกจิเตฺตสุ อสโมฺมหตฺถํ ทฺวตฺตึส ฉพฺพีส เอกูนวีสติ โสฬส ปจฺฉิมานีติ อิทํ ปกิณฺณกํ เวทิตพฺพํ – **ทฺวตฺตึส** จิตฺตานิ หิ รูปํ สมุฏฺฐาเปนฺติ, อิริยาปถมฺปิ อุปตฺถเมฺภนฺติ, ทุวิธมฺปิ วิญฺญตฺตึ ชเนนฺติฯ ฉพฺพีสติ วิญฺญตฺติเมว น ชเนนฺติ, อิตรทฺวยํ กโรนฺติฯ **เอกูนวีสติ** รูปเมว สมุฏฺฐาเปนฺติ, อิตรทฺวยํ น กโรนฺติฯ **โสฬส** อิเมสุ ตีสุ เอกมฺปิ น กโรนฺติฯ

ตตฺถ **ทฺวตฺตึสา**ติ เหฏฺฐา วุตฺตาเนว กามาวจรโต อฏฺฐ กุสลานิ, ทฺวาทส อกุสลานิ, กิริยโต ทส จิตฺตานิ, เสกฺขปุถุชฺชนานํ อภิญฺญาจิตฺตํ, ขีณาสวานํ อภิญฺญาจิตฺตนฺติฯ **ฉพฺพีสา**ติ รูปาวจรโต ปญฺจ กุสลานิ, ปญฺจ กิริยานิ, อรูปาวจรโต จตฺตาริ กุสลานิ, จตฺตาริ กิริยานิ, จตฺตาริ มคฺคจิตฺตานิ, จตฺตาริ ผลจิตฺตานีติฯ **เอกูนวีสตี**ติ กามาวจรกุสลวิปากโต เอกาทส, อกุสลวิปากโต เทฺว , กิริยโต กิริยมโนธาตุ, รูปาวจรโต ปญฺจ วิปากจิตฺตานีติฯ **โสฬสา**ติ เทฺว ปญฺจวิญฺญาณานิ, สพฺพสตฺตานํ ปฏิสนฺธิจิตฺตํ, ขีณาสวานํ จุติจิตฺตํ, อรูเป จตฺตาริ วิปากจิตฺตานีติฯ อิมานิ โสฬส รูปิริยาปถวิญฺญตฺตีสุ เอกมฺปิ น กโรนฺติฯ อญฺญานิปิ พหูนิ อรูเป อุปฺปนฺนานิ อโนกาสคตตฺตา รูปํ น สมุฏฺฐาเปนฺติฯ น ตาเนว, กายวจีวิญฺญตฺติโยปิฯ

๖๓๗. อากาสธาตุนิเทฺทเส น กสฺสติ, น นิกสฺสติ, กสิตุํ วา ฉินฺทิตุํ วา ภินฺทิตุํ วา น สกฺกาติ **อากาโส**ฯ อากาโสว **อากาสคตํ** , เขฬคตาทิ วิยฯ อากาโสติ วา คตนฺติ **‘อากาสคตํ’**ฯ น หญฺญตีติ **อฆํ,** อฆฏฺฏนียนฺติ อโตฺถฯ อฆเมว **อฆคตํ**ฯ ฉิทฺทเฏฺฐน **วิวโร**ฯ วิวโรว **วิวรคตํฯ อสมฺผุฏฺฐํ จตูหิ มหาภูเตหี**ติ เอเตหิ อสมฺผุฏฺฐํ นิชฺชฏากาสํว กถิตํฯ ลกฺขณาทิโต ปน รูปปริเจฺฉทลกฺขณา **อากาสธาตุ,** รูปปริยนฺตปฺปกาสนรสา, รูปมริยาทปจฺจุปฏฺฐานา อสมฺผุฏฺฐภาวฉิทฺทวิวรภาวปจฺจุปฏฺฐานา วา, ปริจฺฉินฺนรูปปทฏฺฐานา, ยาย ปริจฺฉิเนฺนสุ รูเปสุ ‘อิทมิโต อุทฺธํ อโธ ติริย’นฺติ จ โหติฯ

๖๓๘. อิโต ปเร **รูปสฺสลหุตาทีนํ** นิเทฺทสา จิตฺตสฺสลหุตาทีสุ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ ลกฺขณาทิโต ปเนตฺถ อทนฺธตาลกฺขณา **รูปสฺส ลหุตา,** รูปานํ ครุภาววิโนทนรสา, ลหุปริวตฺติตาปจฺจุปฏฺฐานา, ลหุรูปปทฏฺฐานาฯ อถทฺธตาลกฺขณา **รูปสฺส มุทุตา,** รูปานํ ถทฺธภาววิโนทนรสา, สพฺพกิริยาสุ อวิโรธิตาปจฺจุปฏฺฐานา, มุทุรูปปทฏฺฐานาฯ สรีรกิริยานุกูลกมฺมญฺญภาวลกฺขณา **รูปสฺส กมฺมญฺญตา,** อกมฺมญฺญตาวิโนทนรสา, อทุพฺพลภาวปจฺจุปฏฺฐานา, กมฺมญฺญรูปปทฏฺฐานาฯ

เอตา ปน ติโสฺส น อญฺญมญฺญํ วิชหนฺติฯ เอวํ สเนฺตปิ โย อโรคิโน วิย รูปานํ ลหุภาโว, อทนฺธตาลหุปริวตฺติปฺปกาโร, รูปทนฺธตฺตกรธาตุโกฺขภปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐาโน, โส รูปวิกาโร ‘รูปสฺสลหุตา’ฯ โย สุปริมทฺทิตจมฺมเสฺสว รูปานํ มุทุภาโว สพฺพกิริยาวิเสเสสุ สรสวตฺตนภาโว วสวตฺตนภาวมทฺทวปฺปกาโร รูปถทฺธตฺตกรธาตุโกฺขภปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐาโน , โส รูป

วิกาโร ‘รูปสฺส มุทุตา’ฯ โย ปน สุธนฺตสุวณฺณเสฺสว รูปานํ กมฺมญฺญภาโว สรีรกิริยานุกูลภาวปฺปกาโร สรีรกิริยานํ อนนุกูลกรธาตุโกฺขภปฏิปกฺขปจฺจยสมุฏฺฐาโน, โส รูปวิกาโร **‘รูปสฺส กมฺมญฺญตา’**ติฯ เอวเมตาสํ วิเสโส เวทิตโพฺพฯ

เอตา ปน ติโสฺสปิ กมฺมํ กาตุํ น สโกฺกติ, อาหาราทโยว กโรนฺติฯ ตถา หิ โยคิโน ‘อชฺช อเมฺหหิ โภชนสปฺปายํ ลทฺธํ, กาโย โน ลหุ มุทุ กมฺมโญฺญ’ติ วทนฺติฯ ‘อชฺช อุตุสปฺปายํ ลทฺธํ, อชฺช อมฺหากํ จิตฺตํ เอกคฺคํ, กาโย โน ลหุ มุทุ กมฺมโญฺญ’ติ วทนฺตีติฯ

๖๔๑. อุปจยสนฺตตินิเทฺทเสสุ **อายตนาน**นฺติ อเฑฺฒกาทสนฺนํ รูปายตนานํฯ **อาจโย**ติ นิพฺพตฺติฯ **โส รูปสฺส อุปจโย**ติ โย อายตนานํ อาจโย ปุนปฺปุนํ นิพฺพตฺตมานานํ, โสว รูปสฺส อุปจโย นาม โหติ; วฑฺฒีติ อโตฺถฯ **โย รูปสฺส อุปจโย สา รูปสฺส สนฺตตี**ติ ยา เอวํ อุปจิตานํ รูปานํ วฑฺฒิ, ตโต อุตฺตริตรํ ปวตฺติกาเล สา รูปสฺส สนฺตติ นาม โหติ; ปวตฺตีติ อโตฺถฯ นทีตีเร ขตกูปสฺมิญฺหิ อุทกุคฺคมนกาโล วิย อาจโย, นิพฺพตฺติ; ปริปุณฺณกาโล วิย อุปจโย, วฑฺฒิ; อโชฺฌตฺถริตฺวา คมนกาโล วิย สนฺตติ, ปวตฺตีติ เวทิตพฺพาฯ

เอวํ กึ กถิตํ โหตีติ? อายตเนน หิ อาจโย กถิโต, อาจเยน อายตนํ กถิตํฯ อาจโยว กถิโต อายตนเมว กถิตํฯ เอวมฺปิ กึ กถิตํ โหตีติ? จตุสนฺตติรูปานํ อาจโย อุปจโย นิพฺพตฺติ วฑฺฒิ กถิตาฯ อตฺถโต หิ อุภยเมฺปตํ ชาติรูปเสฺสว อธิวจนํฯ อาการนานเตฺตน ปน เวเนยฺยวเสน จ อุปจโย สนฺตตีติ อุเทฺทสเทสนํ กตฺวา ยสฺมา เอตฺถ อตฺถโต นานตฺตํ นตฺถิ, ตสฺมา นิเทฺทเส ‘‘โย อายตนานํ อาจโย โส รูปสฺส อุปจโย, โย รูปสฺส อุปจโย สา รูปสฺส สนฺตตี’’ติ วุตฺตํฯ

ยสฺมา จ อุภยเมฺปตํ ชาติรูปเสฺสว อธิวจนํ ตสฺมา เอตฺถ อาจยลกฺขโณ **รูปสฺส อุปจโย,** ปุพฺพนฺตโต รูปานํ อุมฺมุชฺชาปนรโส, นิยฺยาตนปจฺจุปฏฺฐาโน ปริปุณฺณภาวปจฺจุปฏฺฐาโน วา, อุปจิตรูปปทฏฺฐาโนฯ ปวตฺติลกฺขณา **รูปสฺส สนฺตติ,** อนุปฺปพนฺธรสา, อนุปเจฺฉทปจฺจุปฏฺฐานา, อนุปฺปพนฺธรูปปทฏฺฐานาติ เวทิตพฺพาฯ

๖๔๓. ชรตานิเทฺทเส ชีรณกวเสน **ชรา;** อยเมตฺถ สภาวนิเทฺทโส ฯ ชีรณาการโร **ชีรณตา**ฯ ขณฺฑิจฺจนฺติ อาทโย ตโย กาลาติกฺกเม กิจฺจนิเทฺทสาฯ ปจฺฉิมา เทฺว ปกตินิเทฺทสาฯ อยญฺหิ ‘ชรา’ติ อิมินา ปเทน สภาวโต ทีปิตา; เตนสฺสายํ สภาวนิเทฺทโสฯ ‘ชีรณตา’ติ อิมินา อาการโต; เตนสฺสายํ อาการนิเทฺทโสฯ **ขณฺฑิจฺจน**ฺติ อิมินา กาลาติกฺกเม ทนฺตนขานํ ขณฺฑิตภาวกรณกิจฺจโตฯ **ปาลิจฺจน**ฺติ อิมินา เกสโลมานํ ปลิตภาวกรณกิจฺจโตฯ **วลิตฺตจตา**ติ อิมินา มํสํ มิลาเปตฺวา ตเจ วลิภาวกรณกิจฺจโต ทีปิตาฯ เตนสฺสา อิเม ‘ขณฺฑิจฺจ’นฺติอาทโย ตโย กาลาติกฺกเม กิจฺจนิเทฺทสาฯ เตหิ อิเมสํ วิการานํ ทสฺสนวเสน ปากฏีภูตา ปากฏชรา ทสฺสิตาฯ ยเถว หิ อุทกสฺส วา อคฺคิโน วา ติณรุกฺขาทีนํ สํภคฺคปลิภคฺคตาย วา ฌามตาย วา คตมโคฺค ปากโฏ โหติ, น จ โส คตมโคฺค ตาเนว อุทกาทีนิ, เอวเมว ชราย ทนฺตาทีสุ ขณฺฑิจฺจาทิวเสน คตมโคฺค ปากโฏ, จกฺขุํ อุมฺมีเลตฺวาปิ คยฺหติ, น จ ขณฺฑิจฺจาทีเนว ชราฯ น หิ ชรา จกฺขุวิเญฺญยฺยา โหติฯ

อายุโน สํหานิ อินฺทฺริยานํ ปริปาโกติ อิเมหิ ปน ปเทหิ กาลาติกฺกเมเยว อภิพฺยตฺตาย อายุกฺขยจกฺขาทิอินฺทฺริยปริปากสญฺญิตาย ปกติยา ทีปิตาฯ เตนสฺสิเม ปจฺฉิมา เทฺว ปกตินิเทฺทสาติ เวทิตพฺพาฯ ตตฺถ ยสฺมา ชรํ ปตฺตสฺส อายุ หายติ, ตสฺมา ชรา **‘อายุโน สํหานี’**ติ ผลูปจาเรน วุตฺตาฯ ยสฺมา จ ทหรกาเล สุปฺปสนฺนานิ, สุขุมมฺปิ อตฺตโน วิสยํ สุเขเนว

คณฺหนสมตฺถานิ จกฺขาทีนิ อินฺทฺริยานิ ชรํ ปตฺตสฺส ปริปกฺกานิ อาลุฬิตานิ อวิสทานิ, โอฬาริกมฺปิ อตฺตโน วิสยํ คเหตุํ อสมตฺถานิ โหนฺติ, ตสฺมา '**อินฺทฺริยานํ ปริปาโก**'ติปิ ผลูปจาเรเนว วุตฺตาฯ

สา ปนายํ เอวํ นิทฺทิฏฺฐา สพฺพาปิ ชรา ปากฏา ปฏิจฺฉนฺนาติ ทุวิธา โหติฯ ตตฺถ ทนฺตาทีสุ ขณฺฑภาวาทิทสฺสนโต รูปธมฺเมสุ ชรา **ปากฏชรา** นาม ฯ อรูปธมฺเมสุ ปน ชรา ตาทิสสฺส วิการสฺส อทสฺสนโต **ปฏิจฺฉนฺนชรา** นามฯ ปุน อวีจิ สวีจีติ เอวมฺปิ ทุวิธา โหติฯ ตตฺถ มณิกนกรชตปวาฬจนฺทิมสูริยาทีนํ วิย, มนฺททสกาทีสุ ปาณีนํ วิย จ, ปุปฺผผลปลฺลวาทีสุ จ อปาณีนํ วิย, อนฺตรนฺตรา วณฺณวิเสสาทีนํ ทุวิเญฺญยฺยตฺตา ชรา **อวีจิชรา** นาม; นิรนฺตรชราติ อโตฺถฯ ตโต อเญฺญสุ ปน ยถาวุเตฺตสุ อนฺตรนฺตรา วณฺณวิเสสาทีนํ สุวิเญฺญยฺยตฺตา ชรา **สวีจิชรา** นามาติ เวทิตพฺพาฯ

ลกฺขณาทิโตปิ รูปปริปากลกฺขณา **รูปสฺส ชรตา,** อุปนยนรสา, สภาวานปคเมปิ นวภาวาปคมปจฺจุปฏฺฐานา, วีหิปุราณภาโว วิย ปริปจฺจมานรูปปทฏฺฐานาติ เวทิตพฺพาฯ

๖๔๔. อนิจฺจตานิเทฺทเส ขยคมนวเสน **ขโย,** วยคมนวเสน **วโย,** ภิชฺชนวเสน **เภโท**ฯ อถ วา, ยสฺมา ตํ ปตฺวา รูปํ ขียติ, เวติ, ภิชฺชติ จ, ตสฺมา ขียติ เอตสฺมินฺติ **'ขโย',** เวติ เอตสฺมินฺติ **'วโย',** ภิชฺชติ เอตสฺมินฺติ **'เภโท'**ฯ อุปสคฺควเสน ปทํ วเฑฺฒตฺวา เภโทว **ปริเภโท**ฯ หุตฺวา อภาวเฏฺฐน, น นิจฺจนฺติ อนิจฺจํฯ ตสฺส ภาโว **อนิจฺจตา** ฯ อนฺตรธายติ เอตฺถาติ **อนฺตรธานํ**ฯ มรณญฺหิ ปตฺวา รูปํ อนฺตรธายติ, อทสฺสนํ คจฺฉติฯ น เกวลญฺจ รูปเมว, สเพฺพปิ ปญฺจกฺขนฺธาฯ ตสฺมา ปญฺจนฺนมฺปิ ขนฺธานํ อนิจฺจตาย อิทเมว ลกฺขณนฺติ เวทิตพฺพํฯ ลกฺขณาทิโต ปน ปริเภทลกฺขณา **รูปสฺส อนิจฺจตา,** สํสีทนรสา, ขยวยปจฺจุปฏฺฐานา, ปริภิชฺชมานรูปปทฏฺฐานาติ เวทิตพฺพาฯ

เหฏฺฐา ชาติ คหิตา ชรา คหิตา, อิมสฺมึ ฐาเน มรณํ คหิตํฯ อิเม ตโย ธมฺมา อิเมสํ สตฺตานํ อุกฺขิตฺตาสิกปจฺจามิตฺตสทิสาฯ ยถา หิ ปุริสสฺส ตโย ปจฺจามิตฺตา โอตารํ คเวสมานา วิจเรยฺยุํฯ เตสุ เอโก เอวํ วเทยฺย – 'เอตํ นีหริตฺวา อฏวิปเวสนํ มยฺหํ ภาโร โหตู'ติฯ ทุติโย 'อฏวิคตกาเล โปเถตฺวา ปถวิยํ ปาตนํ มยฺหํ ภาโร'ติฯ ตติโย 'ปถวิคตกาลโต ปฏฺฐาย อสินา สีสเจฺฉทนํ มยฺหํ ภาโร'ติฯ เอวรูปา อิเม ชาติ อาทโยฯ นีหริตฺวา อฏวิปเวสนปจฺจามิตฺตสทิสา เหตฺถ ชาติ, ตสฺมึ ตสฺมึ ฐาเน นิพฺพตฺตาปนโตฯ อฏวิคตํ โปเถตฺวา ปถวิยํ ปาตนปจฺจามิตฺตสทิสา ชรา , นิพฺพตฺตกฺขนฺธานํ ทุพฺพลปราธีนมญฺจปรายณภาวกรณโตฯ ปถวิคตสฺส อสินา สีสเจฺฉทกปจฺจามิตฺตสทิสํ มรณํ, ชราปฺปตฺตานํ ขนฺธานํ ชีวิตกฺขยปาปนโตติฯ

๖๔๕. กพฬีการาหารนิเทฺทเส กพฬํ กรียตีติ **กพฬีกาโร**ฯ อาหรียตีติ **อาหาโร**ฯ กพฬํ กตฺวา อโชฺฌหรียตีติ อโตฺถฯ รูปํ วา อาหรตีติปิ 'อาหาโร'ฯ เอวํ วตฺถุวเสน นามํ อุทฺธริตฺวา ปุน วตฺถุวเสเนวตํ ปเภทโต ทเสฺสตุํ **โอทโน กุมฺมาโส**ติอาทิ วุตฺตํฯ โอทนาทีนิ หิ ผาณิตปริยนฺตานิ ทฺวาทส อิธาธิเปฺปตสฺส อาหารสฺส วตฺถูนิฯ ปาฬิยํ อนาคตานิ มูลผลาทีนิ เยวา ปนกํ ปวิฏฺฐานิฯ

อิทานิ ตานิ มูลผลาทีนิ กตฺตพฺพโต ทเสฺสตุํ **ยมฺหิ ยมฺหิ ชนปเท**ติอาทิมาหฯ ตตฺถ มุเขน อสิตพฺพํ ภุญฺชิตพฺพนฺติ **มุขาสิยํ**ฯ ทเนฺตหิ วิขาทิตพฺพนฺติ **ทนฺตวิขาทนํ**ฯ คเลน อโชฺฌหริตพฺพนฺติ **คลโชฺฌหรณียํ**ฯ อิทานิ ตํ กิจฺจวเสน ทเสฺสตุํ **กุจฺฉิวิตฺถมฺภน**นฺติ อาหฯ ตญฺหิ มูลผลาทิ โอทนกุมฺมาสาทิ วา อโชฺฌหฏํ กุจฺฉึ วิตฺถเมฺภติฯ อิทมสฺส กิจฺจํฯ **ยาย โอชาย**

สตฺตา ยาเปนฺตีติ เหฏฺฐา สพฺพปเทหิ สวตฺถุกํ อาหารํ ทเสฺสตฺวา อิทานิ นิพฺพฏฺฏิตโอชเมว ทเสฺสตุํ อิทํ วุตฺตํฯ

กึ ปเนตฺถ วตฺถุสฺส กิจฺจํ? กึ โอชาย? ปริสฺสยหรณปาลนานิฯ วตฺถุหิ ปริสฺสยํ หรติ ปาเลตุํ น สโกฺกติ, โอชา ปาเลติ ปริสฺสยํ หริตุํ น สโกฺกติฯ เทฺวปิ เอกโต หุตฺวา ปาเลตุมฺปิ สโกฺกนฺติ ปริสฺสยมฺปิ หริตุํฯ โก ปเนส ปริสฺสโย นาม? กมฺมชเตโชฯ อโนฺตกุจฺฉิยญฺหิ โอทนาทิวตฺถุสฺมึ อสติ, กมฺมชเตโช อุฏฺฐหิตฺวา อุทรปฏลํ คณฺหาติ, ‘ฉาโตมฺหิ, อาหารํ เม เทถา’ติ วทาเปติฯ ภุตฺตกาเล อุทรปฏลํ มุญฺจิตฺวา วตฺถุํ คณฺหาติฯ อถ สโตฺต เอกโคฺค โหติฯ

ยถา หิ ฉายารกฺขโส ฉายํ ปวิฏฺฐํ คเหตฺวา เทวสงฺขลิกาย พนฺธิตฺวา อตฺตโน ภวเน โมทโนฺต ฉาตกาเล อาคนฺตฺวา สีเส ฑํสติฯ โส ฑฏฺฐตฺตา วิรวติฯ ตํ วิรวํ สุตฺวา ‘ทุกฺขปฺปโตฺต เอตฺถ อตฺถี’ติ ตโต ตโต มนุสฺสา อาคจฺฉนฺติฯ โส อาคตาคเต คเหตฺวา ขาทิตฺวา ภวเน โมทติฯ เอวํสมฺปทมิทํ เวทิตพฺพํฯ ฉายารกฺขโส วิย หิ กมฺมชเตโช, เทวสงฺขลิกาย พนฺธิตฺวา ฐปิตสโตฺต วิย อุทรปฏลํ, ปุน อาคตมนุสฺสา วิย โอทนาทิวตฺถุ, โอตริตฺวา สีเส ฑํสนํ วิย กมฺมชเตชสฺส วตฺถุโต มุตฺตสฺส อุทรปฏลคฺคหณํ, ฑฏฺฐสฺส วิรวนกาโล วิย ‘อาหารํ เทถา’ติ วจนกาโล, ตาย สญฺญาย อาคตาคเต คเหตฺวา ขาทิตฺวา ภวเน โมทนกาโล วิย กมฺมชเตเชน อุทรปฏลํ มุญฺจิตฺวา วตฺถุสฺมึ คหิเต เอกคฺคจิตฺตตาฯ

ตตฺถ โอฬาริเก วตฺถุสฺมึ โอชา มนฺทา โหติฯ สุขุเม พลวตีฯ กุทฺรูสกภตฺตาทีนิ หิ ภุญฺชิตฺวา มุหุเตฺตเนว ฉาโต โหติฯ สปฺปิอาทีนิ ปิวิตฺวา ฐิตสฺส ทิวสมฺปิ ภตฺตํ น รุจฺจติฯ เอตฺถ จ อุปาทายุปาทาย โอฬาริกสุขุมตา เวทิตพฺพาฯ กุมฺภีลานญฺหิ อาหารํ อุปาทาย โมรานํ อาหาโร สุขุโมฯ กุมฺภีลา กิร ปาสาเณ คิลนฺติฯ เต จ เนสํ กุจฺฉิปฺปตฺตา วิลียนฺติฯ โมรา สปฺปวิจฺฉิกาทิปาเณ ขาทนฺติฯ โมรานํ ปน อาหารํ อุปาทาย ตรจฺฉานํ อาหาโร สุขุโมฯ เต กิร ติวสฺสฉฑฺฑิตานิ วิสาณานิ เจว อฏฺฐีนิ จ ขาทนฺติฯ ตานิ จ เนสํ เขเฬน เตมิตมตฺตาเนว กนฺทมูลํ วิย มุทุกานิ โหนฺติฯ ตรจฺฉานมฺปิ อาหารมุปาทาย หตฺถีนํ อาหาโร สุขุโมฯ เต หิ นานารุกฺขสาขาทโย ขาทนฺติฯ หตฺถีนํ อาหารโต ควยโคกณฺณมิคาทีนํ อาหาโร สุขุโมฯ เต กิร นิสฺสารานิ นานารุกฺขปณฺณาทีนิ ขาทนฺติฯ เตสมฺปิ อาหารโต คุนฺนํ อาหาโร สุขุโมฯ เต อลฺลสุกฺขติณานิ ขาทนฺติฯ เตสมฺปิ อาหารโต สสานํ อาหาโร สุขุโมฯ สสานํ อาหารโต สกุณานํ อาหาโร สุขุโมฯ สกุณานํ อาหารโต ปจฺจนฺตวาสีนํ อาหาโร สุขุโมฯ ปจฺจนฺตวาสีนํ อาหารโต คามโภชกานํ อาหาโร สุขุโมฯ คามโภชกานํ อาหารโต ราชราชมหามตฺตานํ อาหาโร สุขุโมฯ เตสมฺปิ อาหารโต จกฺกวตฺติโน อาหาโร สุขุโมฯ จกฺกวตฺติโน อาหารโต ภุมฺมเทวานํ อาหาโร สุขุโมฯ ภุมฺมเทวานํ อาหารโต จาตุมหาราชิกานํ อาหาโร สุขุโมฯ เอวํ ยาว ปรนิมฺมิตวสวตฺตีนํ อาหาโร วิตฺถาเรตโพฺพฯ เตสํ ปนาหาโร สุขุโมเตฺวว นิฏฺฐํ ปโตฺตฯ

ลกฺขณาทิโตปิ โอชาลกฺขโณ **กพฬีการโร อาหาโร,** รูปาหรณรโส, อุปตฺถมฺภนปจฺจุปฏฺฐาโน, กพฬํ กตฺวา อาหริตพฺพวตฺถุปทฏฺฐาโนติ เวทิตโพฺพฯ

๖๔๖. โนอุปาทานิเทฺทเส ยถา อุปาทารูปํ อุปาทิยเตว, น อเญฺญน อุปาทิยติ, เอวเมตํ น อุปาทิยเตวาติ **โนอุปาทา**ฯ

๖๔๗. ผุสิตพฺพนฺติ โผฏฺฐพฺพํฯ ผุสิตฺวา ชานิตพฺพนฺติ อโตฺถฯ โผฏฺฐพฺพญฺจ ตํ อายตนญฺจาติ **โผฏฺฐพฺพายตนํ**ฯ อาโป จ ตํ นิสฺสตฺตสุญฺญตสภาวเฏฺฐน ธาตุ จาติ **อาโปธาตุ**ฯ อิทานิ ยสฺมา ตีณิ รูปานิ ผุสิตฺวา ชานิตพฺพานิ ตสฺมา ตานิ ภาเชตฺวา ทเสฺสตุํ **กตมํ ตํ รูปํ**

โผฏฺฐพฺพายตนํ? ปถวีธาตูติอาทิมาหฯ ตตฺถ กกฺขฬตฺตลกฺขณา **ปถวีธาตุ,** ปติฏฺฐานรสา, สมฺปฏิจฺฉนปจฺจุปฏฺฐานาฯ **เตโชธาตุ** อุณฺหตฺตลกฺขณา, ปริปาจนรสา, มทฺทวานุปฺปทานปจฺจุปฏฺฐานาฯ **วาโยธาตุ** วิตฺถมฺภนลกฺขณา, สมุทีรณรสา, อภินีหารปจฺจุปฏฺฐานาฯ ปุริมา ปน **'อาโปธาตุ'** ปคฺฆรณลกฺขณา, พฺรูหนรสา, สงฺคหปจฺจุปฏฺฐานาฯ เอเกกา เจตฺถ เส สตฺตยปทฏฺฐานาติ เวทิตพฺพาฯ

กกฺขฬนฺติ ถทฺธํฯ **มุทุก**นฺติ อถทฺธํฯ **สณฺห**นฺติ มฏฺฐํฯ **ผรุส**นฺติ ขรํฯ **สุขสมฺผสฺส**นฺติ สุขเวทนาปจฺจยํ อิฏฺฐโผฏฺฐพฺพํฯ **ทุกฺขสมฺผสฺส**นฺติ ทุกฺขเวทนาปจฺจยํ อนิฏฺฐโผฏฺฐพฺพํฯ **ครุก**นฺติ ภาริยํฯ **ลหุก**นฺติ อภาริยํ, สลฺลหุกนฺติ อโตฺถฯ เอตฺถ จ 'กกฺขฬํ มุทุกํ สณฺหํ ผรุสํ ครุกํ ลหุก'นฺติ ปเทหิ ปถวีธาตุ เอว ภาชิตาฯ ''ยทายํ กาโย อายุสหคโต จ โหติ อุสฺมาสหคโต จ วิญฺญาณสหคโต จ ตทา ลหุตโร จ โหติ มุทุตโร จ กมฺมญฺญตโร จา''ติ (ที. นิ. ๒.๔๒๔) สุตฺเตปิ ลหุมุทุภูตํ ปถวีธาตุเมว สนฺธาย วุตฺตํฯ

'สุขสมฺผสฺสํ ทุกฺขสมฺผสฺส'นฺติ ปททฺวเยน ปน ตีณิปิ มหาภูตานิ ภาชิตานิฯ ปถวีธาตุ หิ สุขสมฺผสฺสาปิ อตฺถิ ทุกฺขสมฺผสฺสาปิฯ ตถา เตโชธาตุวาโยธาตุโยฯ ตตฺถ สุขสมฺผสฺสา ปถวีธาตุ มุทุตลุณหเตฺถ ทหเร ปาเท สมฺพาหเนฺต อสฺสาเทตฺวา อสฺสาเทตฺวา 'สมฺพาห ตาต, สมฺพาห ตาตา'ติ วทาปนาการํ กโรติฯ สุขสมฺผสฺสา เตโชธาตุ สีตสมเย องฺคารกปลฺลํ อาหริตฺวา คตฺตํ เสเทเนฺต อสฺสาเทตฺวา อสฺสาเทตฺวา 'เสเทหิ ตาต, เสเทหิ ตาตา'ติ วทาปนาการํ กโรติฯ สุขสมฺผสฺสา วาโยธาตุ อุณฺหสมเย วตฺตสมฺปเนฺน ทหเร พีชเนน พีชเนฺต อสฺสาเทตฺวา อสฺสาเทตฺวา 'พีช ตาต, พีช ตาตา'ติ วทาปนาการํ กโรติฯ ถทฺธหเตฺถ ปน ทหเร ปาเท สมฺพาหเนฺต อฏฺฐีนํ ภิชฺชนกาโล วิย โหติฯ โสปิ 'อเปหี'ติ วตฺตพฺพตํ อาปชฺชติฯ อุณฺหสมเย องฺคารกปเลฺล อาภเต 'อปเนหิ น'นฺติ วตฺตพฺพํ โหติฯ สีตสมเย พีชเนน พีชเนฺต 'อเปหิ, มา พีชา'ติ วตฺตพฺพํ โหติฯ เอวเมตาสํ สุขสมฺผสฺสตา ทุกฺขสมฺผสฺสตา จ เวทิตพฺพาฯ

ยํ โผฏฺฐพฺพํ อนิทสฺสนํ สปฺปฏิฆนฺติอาทินา นเยน วุตฺตา ปน จตูหิ จตูหิ นเยหิ ปฏิมณฺฑิตา เตรส วารา เหฏฺฐา รูปายตนาทีสุ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพาฯ

กึ ปเนตานิ ตีณิ มหาภูตานิ เอกปฺปหาเรเนว อาปาถํ อาคจฺฉนฺติ อุทาหุ โนติ? อาคจฺฉนฺติฯ เอวํ อาคตานิ กายปสาทํ ฆเฏฺฏนฺติ น ฆเฏฺฏนฺตีติ? ฆเฏฺฏนฺติฯ เอกปฺปหาเรเนว ตานิ อารมฺมณํ กตฺวา กายวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติ นุปฺปชฺชตีติ? นุปฺปชฺชติฯ อาภุชิตวเสน วา หิ อุสฺสทวเสน วา อารมฺมณกรณํ โหติฯ

ตตฺถ อาภุชิตวเสน ตาว, ปตฺตสฺมิญฺหิ โอทเนน ปูเรตฺวา อาภเต เอกํ สิตฺถํ คเหตฺวา ถทฺธํ วา มุทุกํ วาติ วีมํสเนฺต กิญฺจาปิ ตตฺถ เตโชปิ อตฺถิ วาโยปิ อตฺถิ, ปถวีธาตุเมว ปน อาภุชติฯ อุโณฺหทเก หตฺถํ โอตาเรตฺวา วีมํสเนฺต กิญฺจาปิ ตตฺถ ปถวีปิ อตฺถิ วาโยปิ อตฺถิ, เตโชธาตุเมว ปน อาภุชติฯ อุณฺหสมเย วาตปานํ วิวริตฺวา วาเตน สรีรํ ปหราเปเนฺต ฐิโต มนฺทมเนฺท วาเต ปหรเนฺต กิญฺจาปิ ตตฺถ ปถวีปิ อตฺถิ เตโชปิ อตฺถิ, วาโยธาตุเมว ปน อาภุชติฯ เอวํ อาภุชิตวเสน อารมฺมณํ กโรติ นามฯ

โย ปน อุปกฺขลติ วา สีเสน วา รุกฺขํ ปหรติ ภุญฺชเนฺต วา สกฺขรํ ฑํสติ, โส กิญฺจาปิ ตตฺถ เตโชปิ อตฺถิ วาโยปิ อตฺถิ, อุสฺสทวเสน ปน ปถวีธาตุเมว อารมฺมณํ กโรติฯ อคฺคึ อกฺกมเนฺตปิ กิญฺจาปิ ตตฺถ ปถวีปิ อตฺถิ วาโยปิ อตฺถิ, อุสฺสทวเสน ปน เตโชธาตุเมว อารมฺมณํ กโรติฯ

พลววาเต กณฺณสกฺขลิํ ปหริตฺวา พธิรภาวํ กโรเนฺตฯ กิญฺจาปิ ตตฺถ ปถวีปิ อตฺถิ เตโชปิ อตฺถิ, อุสฺสทวเสน ปน วาโยธาตุเมว อารมฺมณํ กโรติฯ

ยํกิญฺจิ ธาตุํ อารมฺมณํ กโรนฺตสฺส กายวิญฺญาณมฺปิ เอกปฺปหาเรน นุปฺปชฺชติฯ สูจิกลาเปน วิทฺธสฺส เอกปฺปหาเรน กาโย ฆฏฺฏิยติฯ ยสฺมิํ ยสฺมิํ ปน ฐาเน กายปสาโท อุสฺสโนฺน โหติ, ตตฺถ ตตฺถ กายวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติฯ ยตฺถ ยตฺถาปิ ปฏิฆฏฺฏนนิฆํโส พลวา โหติ ตตฺถ ตตฺถ ปฐมํ อุปฺปชฺชติฯ กุกฺกุฏปเตฺตน วเณ โธวิยมาเน อํสุอํสุ กายปสาทํ ฆเฏฺฏติฯ ยตฺถ ยตฺถ ปน ปสาโท อุสฺสโนฺน โหติ, ตตฺถ ตเตฺถว กายวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติฯ เอวํ อุสฺสทวเสน อารมฺมณํ กโรติฯ อุสฺสทวเสเนว จ กายวิญฺญาณํ อุปฺปชฺชติ นามฯ

กถํ ปน จิตฺตสฺส อารมฺมณโต สงฺกนฺติ โหตีติ? ทฺวีหากาเรหิ โหติ – อชฺฌาสยโต วา วิสยาธิมตฺตโต วาฯ วิหารปูชาทีสุ หิ ‘ตานิ ตานิ เจติยานิ เจว ปฏิมาโย จ วนฺทิสฺสามิ, โปตฺถกมฺมจิตฺตกมฺมานิ จ โอโลเกสฺสามี’ติ อชฺฌาสเยน คโต เอกํ วนฺทิตฺวา วา ปสฺสิตฺวา วา อิตรสฺส วนฺทนตฺถาย วา ทสฺสนตฺถาย วา มนํ กตฺวา วนฺทิตุมฺปิ ปสฺสิตุมฺปิ คจฺฉติเยว, เอวํ อชฺฌาสยโต สงฺกมติ นามฯ

เกลาสกูฏปฏิภาคํ ปน มหาเจติยํ โอโลเกนฺต ฐิโตปิ อปรภาเค สพฺพตูริเยสุ ปคฺคหิเตสุ รูปารมฺมณํ วิสฺสเชฺชตฺวา สทฺทารมฺมณํ สงฺกมติฯ มนุญฺญคเนฺธสุ ปุเปฺผสุ วา คเนฺธสุ วา อาภเตสุ สทฺทารมฺมณํ วิสฺสเชฺชตฺวา คนฺธารมฺมณํ สงฺกมติฯ เอวํ วิสยาธิมตฺตโต สงฺกมติ นามฯ

๖๕๑. อาโปธาตุนิเทฺทเส **อาโป**ติ สภาวนิเทฺทโสฯ อาโปว **อาโปคตํ**ฯ สิเนหวเสน **สิเนโห,** สิเนโหว **สิเนหคตํฯ พนฺธนตฺตํ รูปสฺสา**ติ ปถวีธาตุอาทิกสฺส ภูตรูปสฺส พนฺธนภาโวฯ อโยปิณฺฑิอาทีนิ หิ อาโปธาตุ อาพนฺธิตฺวา พทฺธานิ กโรติฯ ตาย อาพทฺธตฺตา ตานิ พทฺธานิ นาม โหนฺติฯ ปาสาณปพฺพตตาลฏฺฐิหตฺถิทนฺตโคสิงฺคาทีสุปิ เอเสว นโย ฯ สพฺพานิ เหตานิ อาโปธาตุ เอว อาพนฺธิตฺวา พทฺธานิ กโรติฯ อาโปธาตุยา อาพทฺธตฺตาว พทฺธานิ โหนฺติฯ

กิํ ปน ปถวีธาตุ เสสธาตูนํ ปติฏฺฐา โหติ น โหตีติ โหติ ผุสิตฺวา โหติ อุทาหุ อผุสิตฺวา? อาโปธาตุ วา เสสา อาพนฺธมานา ผุสิตฺวา อาพนฺธติ อุทาหุ อผุสิตฺวาติ? ปถวีธาตุ ตาว อาโปธาตุยา อผุสิตฺวาว ปติฏฺฐา โหติ, เตโชธาตุยา จ วาโยธาตุยา จ ผุสิตฺวาฯ อาโปธาตุ ปน ปถวีธาตุมฺปิ เตโชวาโยธาตุโยปิ อผุสิตฺวาว อาพนฺธติฯ ยทิ ผุสิตฺวา อาพเนฺธยฺย โผฏฺฐพฺพายตนํ นาม ภเวยฺยฯ

เตโชธาตุวาโยธาตูนมฺปิ เสสธาตูสุ สกสกกิจฺจกรเณ เอเสว นโยฯ เตโชธาตุ หิ ปถวีธาตุํ ผุสิตฺวา ฌาเปติฯ สา ปน น อุณฺหา หุตฺวา ฌายติฯ ยทิ อุณฺหา หุตฺวา ฌาเยยฺย อุณฺหตฺตลกฺขณา นาม ภเวยฺยฯ อาโปธาตุํ ปน อผุสิตฺวาว ตาเปติฯ สาปิ ตปมานา น อุณฺหา หุตฺวา ตปติฯ ยทิ อุณฺหา หุตฺวา ตเปยฺย อุณฺหตฺตลกฺขณา นาม ภเวยฺยฯ วาโยธาตุํ ปน ผุสิตฺวาว ตาเปติฯ สาปิ ตปมานา น อุณฺหา หุตฺวา ตปติฯ ยทิ อุณฺหา หุตฺวา ตเปยฺย อุณฺหตฺตลกฺขณา นาม ภเวยฺยฯ วาโยธาตุ ปถวีธาตุํ ผุสิตฺวา วิตฺถเมฺภติ, ตถา เตโชธาตุํ อาโปธาตุํ ปน อผุสิตฺวาว วิตฺถเมฺภติฯ

อุจฺฉุรสํ ปจิตฺวา ผาณิตปิเณฺฑ กริยมาเน อาโปธาตุ ถทฺธา โหติ น โหตีติ? น โหติฯ สา หิ ปคฺฆรณลกฺขณาฯ ปถวีธาตุ กกฺขฬลกฺขณาฯ โอมตฺตํ ปน อาโป อธิมตฺตปถวีคติกํ ชาตํฯ

สา หิ รสากาเรน ฐิตภาวํ วิชหติ, ลกฺขณํ น วิชหติฯ ผาณิตปิเณฺฑ วิลียมาเนปิ ปถวีธาตุ น วิลียติฯ กกฺขฬลกฺขณา หิ ปถวีธาตุ ปคฺฆรณลกฺขณา อาโปธาตุฯ โอมตฺตา ปน ปถวี อธิมตฺตอาปคติกา โหติฯ สา ปิณฺฑากาเรน ฐิตภาวํ วิชหติ, ลกฺขณํ น วิชหติฯ จตุนฺนญฺหิ มหาภูตานํ ภาวญฺญถตฺตเมว โหติ, ลกฺขณญฺญถตฺตํ นาม นตฺถิฯ ตสฺส อภาโว อฏฺฐานปริกปฺปสุเตฺตน ทีปิโตฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> ‘‘สิยา, อานนฺท, จตุนฺนํ มหาภูตานํ อญฺญถตฺตํ, ปถวีธาตุยา…เป…. วาโยธาตุยา ; น เตฺวว พุเทฺธ อเวจฺจปฺปสาเทน สมนฺนาคตสฺส อริยสาวกสฺส สิยา อญฺญถตฺต’’นฺติ (อ. นิ. ๓.๗๖)ฯ

อยเญฺหตฺถ อโตฺถ – อานนฺท, กกฺขฬตฺตลกฺขณา ปถวีธาตุ ปริวตฺติตฺวา ปคฺฆรณลกฺขณา อาโปธาตุ นาม ภเวยฺย, อริยสาวกสฺส ปน อญฺญถตฺตํ นาม นตฺถีติฯ เอวเมตฺถ อฏฺฐานปริกโปฺป อาคโตฯ

๖๕๒. อิโต ปเรสุ อุปาทิณฺณรูปาทินิเทฺทเสสุ อุปาทิณฺณปทาทีนํ อโตฺถ มาติกากถายํ วุตฺตนเยเนว เวทิตโพฺพฯ จกฺขายตนาทีนิ เหฏฺฐา วิตฺถาริตาเนวฯ ตตฺถ ตตฺถ ปน วิเสสมตฺตเมว วกฺขามฯ

อุปาทิณฺณนิเทฺทเส ตาว จกฺขายตนาทีนิ เอกนฺตอุปาทิณฺณตฺตา วุตฺตานิฯ ยสฺมา ปน รูปายตนาทีนิ อุปาทิณฺณานิปิ อตฺถิ อนุปาทิณฺณานิปิ, ตสฺมา ตานิ ยํ วา ปนาติ สเงฺขปโต ทเสฺสตฺวา ปุน กมฺมสฺส กตตฺตา รูปายตนนฺติอาทินา นเยน วิตฺถาริตานิฯ อิมินา อุปาเยน สพฺพเยวาปนเกสุ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ

กสฺมา ปน ‘กมฺมสฺส กตตฺตา’ติ จ ‘น กมฺมสฺส กตตฺตา’ติ จ อุภินฺนมฺปิ นิเทฺทเส ‘ชรตา จ อนิจฺจตา จ’ น คหิตา, อนุปาทิณฺณาทีนํเยว นิเทฺทเสสุ คหิตาติ? น กมฺมสฺส กตตฺตาติ เอตฺถ ตาว กมฺมโต อญฺญปจฺจยสมุฏฺฐานํ สงฺคหิตํฯ ‘กมฺมสฺส กตตฺตา’ติ เอตฺถ กมฺมสมุฏฺฐานเมวฯ อิมานิ จ เทฺว รูปานิ เนว กมฺมโต น อญฺญสฺมา รูปชนกปจฺจยา อุปฺปชฺชนฺติ, ตสฺมา น คหิตานิฯ สา จ เนสํ อนุปฺปตฺติ ปรโต อาวิ ภวิสฺสติฯ อนุปาทิณฺณนฺติอาทีสุ ปน เกวลํ อนุปาทิณฺณาทิคฺคหเณน กมฺมาทิสมุฏฺฐานตา ปฏิกฺขิตฺตา, นอญฺญปจฺจยสมุฏฺฐานตา อนุญฺญาตาฯ ตสฺมา ตตฺถ คหิตานีติ เวทิตพฺพานิฯ

๖๖๖. จิตฺตสมุฏฺฐานนิเทฺทเส กายวิญฺญตฺติ วจีวิญฺญตฺตีติ อิทํ ทฺวยํ ยสฺมา เอกนฺตจิตฺตสมุฏฺฐานานิ ภูตานิ อุปาทาย ปญฺญายติ, ตสฺมา วุตฺตํฯ ปรมตฺถโต ปน ตสฺส นิสฺสยภูตานิ ภูตาเนว จิตฺตสมุฏฺฐานานิ, ตํนิสฺสิตตฺตาฯ ยถา อนิจฺจสฺส รูปสฺส ชรามรณํ อนิจฺจํ นาม โหติ, เอวมิทมฺปิ จิตฺตสมุฏฺฐานํ นาม ชาตํฯ

๖๖๘. จิตฺตสหภุนิเทฺทเสปิ เอเสว นโยฯ ยาว จิตฺตํ ตาว ปญฺญายนโต อิทเมว ทฺวยํ วุตฺตํฯ น ปเนตํ จิเตฺตน สห ภูตานิ วิย, เจตนาทโย วิย จ อุปฺปชฺชติฯ

๖๗๐. จิตฺตานุปริวตฺติตายปิ เอเสว นโยฯ ยาว จิตฺตํ ตาว ปญฺญายนโต เอว เหตํ ทฺวยํ **จิตฺตานุปริวตฺตี**ติ วุตฺตํฯ

๖๗๔. **โอฬาริก**นฺติ วตฺถารมฺมณภูตตฺตา สํฆฏฺฏนวเสน คเหตพฺพโต ถูลํฯ วุตฺตวิปลฺลาสโต **สุขุมํ** เวทิตพฺพํฯ

๖๗๖. **ทูเร**ติ ฆฏฺฏนวเสน อคฺคเหตพฺพตฺตา ทุพฺพิเญฺญยฺยภาเวน สมีเป ฐิตมฺปิ ทูเรฯ อิตรํ ปน ฆฏฺฏนวเสน คเหตพฺพตฺตา สุวิเญฺญยฺยภาเวน ทูเร ฐิตมฺปิ **สนฺติเก**ฯ จกฺขายตนาทินิเทฺทสา เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว วิตฺถารโต เวทิตพฺพาฯ อิทํ ตาว ทุวิเธน รูปสงฺคเห วิเสสมตฺตํฯ ติวิธสงฺคโห อุตฺตานโตฺถวฯ

จตุกฺกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๖๖. จตุพฺพิธสงฺคหาวสาเน ทิฏฺฐาทีนํ ปจฺฉิมปทสฺส เภทาภาเวน อาทิโต ปฏฺฐาย ปุจฺฉํ อกตฺวาว **รูปายตนํ ทิฏฺฐํ สทฺทายตนํ สุต**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **รูปายตนํ** จกฺขุนา โอโลเกตฺวา ทกฺขิตุํ สกฺกาติ **‘ทิฏฺฐํ’** นาม ชาตํฯ **สทฺทายตนํ** โสเตน สุตฺวา ชานิตุํ สกฺกาติ **‘สุตํ’** นาม ชาตํฯ คนฺธายตนาทิตฺตยํ ฆานชิวฺหากาเยหิ ปตฺวา คเหตพฺพโต มุนิตฺวา ชานิตพฺพเฏฺฐน **มุตํ** นาม ชาตํฯ ผุสิตฺวา วิญฺญาณุปฺปตฺติการณโต **‘มุตํ’** นามาติปิ วุตฺตํฯ สพฺพเมว ปน รูปํ มโนวิญฺญาเณน ชานิตพฺพนฺติ **มนสา วิญฺญาตํ** นาม ชาตํฯ

ปญฺจกนิเทฺทสวณฺณนา

๙๖๗. ปญฺจวิธสงฺคหนิเทฺทเส **กกฺขฬ**นฺติ ถทฺธํฯ ขรเมว **ขรคตํ,** ผรุสนฺติ อโตฺถฯ อิตเรเทฺวปิ สภาวนิเทฺทสา เอวฯ **อชฺฌตฺต**นฺติ นิยกชฺฌตฺตํฯ **พหิทฺธา**ติ พาหิรํฯ **อุปาทิณฺณ**นฺติ น กมฺมสมุฏฺฐานเมวฯ อวิเสเสน ปน สรีรฏฺฐกเสฺสตํ คหณํฯ สรีรฏฺฐกญฺหิ อุปาทิณฺณํ วา โหตุ อนุปาทิณฺณํ วา, อาทินฺนคหิตปรามฏฺฐวเสน สพฺพํ อุปาทิณฺณเมว นามฯ

๙๖๙. **เตโชคต**นฺติ สพฺพเตเชสุ คตํ อุณฺหตฺตลกฺขณํ, เตโช เอว วา เตโชภาวํ คตนฺติ **‘เตโชคตํ’**ฯ **อุสฺมา**ติ อุสฺมาการโรฯ **อุสฺมาคต**นฺติ อุสฺมาภาวํ คตํฯ อุสฺมาการเสฺสเวตํ นามํฯ **อุสุม**นฺติ พลวอุสฺมาฯ อุสุมเมว อุสุมภาวํ คตนฺติ **อุสุมคตํ**ฯ

๙๗๐. วายนกวเสน **วาโย**ฯ วาโยว วาโยภาวํ คตตฺตา **วาโยคตํฯ ถมฺภิตตฺต**นฺติ อุปฺปลนาฬตจาทีนํ วิย วาตปุณฺณานํ ถมฺภิตภาโว รูปสฺสฯ

ฉกฺกาทินิเทฺทสวณฺณนา

๙๗๒-๔. ฉพฺพิธาทิสงฺคหานํ ติณฺณํ โอสานปทสฺส เภทาภาวโต อาทิโต ปฏฺฐาย อปุจฺฉิตฺวาว นิเทฺทโส กโตฯ ตตฺถ จกฺขุวิญฺญาเณน ชานิตุํ สกฺกาติ **จกฺขุวิเญฺญยฺยํ**…เป.… มโนวิญฺญาเณน ชานิตุํ สกฺกาติ **มโนวิเญฺญยฺยํ**ฯ ติวิธาย มโนธาตุยา ชานิตุํ สกฺกาติ **มโนธาตุวิเญฺญยฺยํ สพฺพํ รูป**นฺติ เอตฺถ ยสฺมา เอกํ รูปมฺปิ มโนวิญฺญาณธาตุยา อชานิตพฺพํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา ‘สพฺพํ รูป’นฺติ วุตฺตํฯ สมฺมาสมฺพุเทฺธน หิ อภิธมฺมํ ปตฺวา นยํ กาตุํ ยุตฺตฏฺฐาเน นโย อกโต นาม นตฺถิฯ อิทญฺจ เอกรูปสฺสาปิ มโนวิญฺญาณธาตุยา อชานิตพฺพสฺส อภาเวน นยํ กาตุํ ยุตฺตฏฺฐานํ นาม, ตสฺมา นยํ กโรโนฺต ‘สพฺพํ รูป’นฺติ อาหฯ

๙๗๔. **สุขสมฺผโสฺส**ติ สุขเวทนาปฏิลาภปจฺจโยฯ **ทุกฺขสมฺผโสฺส**ติ ทุกฺขเวทนาปฏิลาภปจฺจโยฯ อิธาปิ โผฏฺฐพฺพารมฺมณสฺส สุขทุกฺขสฺส สพฺภาวโต อยํ นโย ทิโนฺนฯ

นวกาทินิเทฺทสวณฺณนา

๙๗๕. นวเก ปน อินฺทฺริยรูปสฺส นาม อตฺถิตาย นโย ทิโนฺนฯ ตเสฺสว สปฺปฏิฆอปฺปฏิฆตาย ทสเก นโย ทิโนฺนฯ เอกาทสเก อเชฺฌกาทส อายตนานิ วิภตฺตานิฯ เตสํ นิเทฺทสวารา เหฏฺฐา วุตฺตนเยน วิตฺถารโต เวทิตพฺพาฯ เสสํ สพฺพตฺถ อุตฺตานตฺถเมวฯ

ปกิณฺณกกถา

อิเมสุ ปน รูเปสุ อสโมฺมหตฺถํ สโมธานํ สมุฏฺฐานํ ปรินิปฺผนฺนญฺจ สงฺขตนฺติ อิทํ 'ปกิณฺณกํ' เวทิตพฺพํฯ

ตตฺถ **'สโมธาน'**นฺติ สพฺพเมว หิทํ รูปํ สโมธานโต จกฺขายตนํ…เป.… กพฬีกาโร อาหาโร, โผฏฺฐพฺพายตนํ อาโปธาตูติ ปญฺจวีสติสงฺขฺยํ โหติฯ ตํ วตฺถุรูเปน สทฺธิํ ฉพฺพีสติสงฺขฺยํ เวทิตพฺพํฯ อิโต อญฺญํ รูปํ นาม นตฺถิฯ เกจิ ปน 'มิทฺธรูปํ นาม อตฺถี'ติ วทนฺติฯ เต ''อทฺธา มุนีสิ สมฺพุโทฺธ, นตฺถิ นีวรณา ตวา''ติอาทีนิ (สุ. นิ. ๕๔๖) วตฺวา มิทฺธรูปํ นาม นตฺถีติ ปฏิเสเธตพฺพาฯ อปเร พลรูเปน สทฺธิํ สตฺตวีสติ, สมฺภวรูเปน สทฺธิํ อฏฺฐวีสติ, ชาติรูเปน สทฺธิํ เอกูนติํสติ, โรครูเปน สทฺธิํ สมติํสติ รูปานีติ วทนฺติฯ เตปิ เตสํ วิสุํ อภาวํ ทเสฺสตฺวา ปฏิกฺขิปิตพฺพาฯ วาโยธาตุยา หิ คหิตาย พลรูปํ คหิตเมว, อญฺญํ พลรูปํ นาม นตฺถิฯ อาโปธาตุยา สมฺภวรูปํ, อุปจยสนฺตตีหิ ชาติรูปํ, ชรตาอนิจฺจตาหิ คหิตาหิ โรครูปํ คหิตเมวฯ อญฺญํ โรครูปํ นาม นตฺถิฯ โยปิ กณฺณโรคาทิ อาพาโธ โส วิสมปจฺจยสมุฏฺฐิตธาตุมตฺตเมวฯ น อโญฺญ ตตฺถ โรโค นาม อตฺถีติ สโมธานโต ฉพฺพีสติเมว รูปานิฯ

'สมุฏฺฐาน'นฺติ กติ รูปานิ กติสมุฏฺฐานานิ? ทส เอกสมุฏฺฐานานิ, เอกํ ทฺวิสมุฏฺฐานํ, ตีณิ ติสมุฏฺฐานานิ, นว จตุสมุฏฺฐานานิ, เทฺว น เกนจิ สมุฏฺฐหนฺติฯ

ตตฺถ จกฺขุปสาโท…เป.… ชีวิตินฺทฺริยนฺติ อิมานิ อฏฺฐ เอกนฺตํ กมฺมโตว สมุฏฺฐหนฺติฯ กายวิญฺญตฺติวจีวิญฺญตฺติทฺวยํ เอกเนฺตน จิตฺตโต สมุฏฺฐาตีติ **ทส 'เอกสมุฏฺฐานานิ'** นามฯ สโทฺท อุตุโต จ จิตฺตโต จ สมุฏฺฐาตีติ **เอโก 'ทฺวิสมุฏฺฐาโน'** นามฯ ตตฺถ อวิญฺญาณกสโทฺท อุตุโต สมุฏฺฐาติ, สวิญฺญาณกสโทฺท จิตฺตโตฯ ลหุตาทิตฺตยํ ปน อุตุจิตฺตาหาเรหิ สมุฏฺฐาตีติ **ตีณิ 'ติสมุฏฺฐานานิ'** นามฯ อวเสสานิ นว รูปานิ เตหิ กเมฺมน จาติ จตูหิ สมุฏฺฐหนฺตีติ **นว 'จตุสมุฏฺฐานานิ'** นามฯ ชรตา อนิจฺจตา ปน เอเตสุ เอกโตปิ น สมุฏฺฐหนฺตีติ **เทฺว 'น เกนจิ สมุฏฺฐหนฺติ'** นามฯ กสฺมา? อชายนโตฯ น หิ เอตานิ ชายนฺติฯ กสฺมา? ชาตสฺส ปากเภทตฺตาฯ อุปฺปนฺนญฺหิ รูปํ ชีรติ ภิชฺชตีติ อวสฺสํ ปเนตํ สมฺปฏิจฺฉิตพฺพํฯ น หิ อุปฺปนฺนํ รูปํ อรูปํ วา อกฺขยํ นาม ทิสฺสติฯ ยาว ปน น ภิชฺชติ ตาวสฺส ปริปาโกติ สิทฺธเมตํฯ 'ชาตสฺส ปากเภทตฺตา'ติ ยทิ จ ตานิ ชาเยยฺยุํ เตสมฺปิ ปากเภทา ภเวยฺยุํฯ น จ ปาโก ปจฺจติ, เภโท วา ภิชฺชตีติ ชาตสฺส ปากเภทตฺตา เนตํ ทฺวยํ ชายติฯ

ตตฺถ สิยา – ยถา 'กมฺมสฺส กตตฺตา'ติ อาทินิเทฺทเสสุ 'รูปสฺส อุปจโย รูปสฺส สนฺตตี'ติ วจเนน 'ชาติ' ชายตีติ สมฺปฏิจฺฉิตํ โหติ, เอวํ 'ปาโก'ปิ ปจฺจตุ 'เภโท'ปิ ภิชฺชตูติฯ ''น ตตฺถ 'ชาติ ชายตี'ติ สมฺปฏิจฺฉิตํฯ เย ปน ธมฺมา กมฺมาทีหิ นิพฺพตฺตนฺติ เตสํ อภินิพฺพตฺติภาวโต ชาติยา ตปฺปจฺจยภาวโวหาโร อนุมโตฯ น ปน ปรมตฺถโต ชาติ ชายติฯ ชายมานสฺส หิ อภินิพฺพตฺติมตฺตํ ชาตี''ติฯ

ตตฺถ สิยา – 'ยเถว ชาติ เยสํ ธมฺมานํ อภินิพฺพตฺติ ตปฺปจฺจยภาวโวหารํ อภินิพฺพตฺติโวหารญฺจ ลภติ, ตถา ปากเภทาปิ เยสํ ธมฺมานํ ปากเภทา ตปฺปจฺจยภาวโวหารํ อภินิพฺพตฺติโว

หารญฺจ ลภนฺตุฯ เอวํ อิทมฺปิ ทฺวยํ กมฺมาทิสมุฏฺฐานเมวาติ วตฺตพฺพํ ภวิสฺสตี’ติฯ ‘น ปากเภทา ตํ โวหารํ ลภนฺติฯ กสฺมา? ชนกปจฺจยานุภาวกฺขเณ อภาวโตฯ ชนกปจฺจยานญฺหิ อุปฺปาเทตพฺพธมฺมสฺส อุปฺปาทกฺขเณเยว อานุภาโว, น ตโต อุตฺตริฯ เตหิ อภินิพฺพตฺติตธมฺมกฺขณสฺมิญฺจ ชาติ ปญฺญายมานา ตปฺปจฺจยภาวโวหารํ อภินิพฺพตฺติโวหารญฺจ ลภติ, ตสฺมึ ขเณ สพฺภาวโต; น อิตรทฺวยํ, ตสฺมึ ขเณ อภาวโตติ เนเวตํ ชายตี’ติ วตฺตพฺพํฯ ‘‘ชรามรณํ, ภิกฺขเว, อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน’’นฺติ (สํ. นิ. ๒.๒๐) อาคตตฺตา อิทมฺปิ ทฺวยํ ชายตีติ เจ – ‘น, ปริยายเทสิตตฺตาฯ ตตฺถ หิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนานํ ธมฺมานํ ชรามรณตฺตา ปริยาเยน ตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน’นฺติ วุตฺตํฯ

‘ยทิ เอวํ, ตยเมฺปตํ อชาตตฺตา สสวิสาณํ วิย นตฺถิ; นิพฺพานํ วิย วา นิจฺจ’นฺติ เจ – น, นิสฺสยปฏิพทฺธวุตฺติโต; ปถวีอาทีนญฺหิ นิสฺสยานํ ภาเว ชาติอาทิตฺตยํ ปญฺญายติ, ตสฺมา น นตฺถิฯ เตสญฺจ อภาเว น ปญฺญายติ, ตสฺมา น นิจฺจํฯ เอตมฺปิ จ อภินิเวสํ ปฏิเสเธตุํ เอว อิทํ วุตฺตํ – ‘‘ชรามรณํ, ภิกฺขเว, อนิจฺจํ สงฺขตํ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺน’’นฺติ (สํ. นิ. ๒.๒๐)ฯ เอวมาทีหิ นเยหิ ตานิ เทฺว รูปานิ น เกหิจิ สมุฏฺฐหนฺตีติ เวทิตพฺพํฯ

อปิจ ‘สมุฏฺฐาน’นฺติ เอตฺถ อยมโญฺญปิ อโตฺถฯ ตสฺสายํ มาติกา – ‘กมฺมชํ กมฺมปจฺจยํ กมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ, อาหารสมุฏฺฐานํ อาหารปจฺจยํ อาหารปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ, อุตุสมุฏฺฐานํ อุตุปจฺจยํ อุตุปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ, จิตฺตสมุฏฺฐานํ จิตฺตปจฺจยํ จิตฺตปจฺจยอุตุสมุฏฺฐาน’นฺติฯ

ตตฺถ จกฺขุปสาทาทิ อฏฺฐวิธํ รูปํ สทฺธึ หทยวตฺถุนา **‘กมฺมชํ’** นามฯ เกสมสฺสุ หตฺถิทนฺตา อสฺสวาลา จมรวาลาติ เอวมาทิ **‘กมฺมปจฺจยํ’** นามฯ จกฺกรตนํ เทวตานํ อุยฺยานวิมานาทีนีติ เอวมาทิ **‘กมฺมปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ’** นามฯ

อาหารโต สมุฏฺฐิตํ สุทฺธฏฺฐกํ **‘อาหารสมุฏฺฐานํ’** นามฯ กพฬีกาโร อาหาโร ทฺวินฺนมฺปิ รูปสนฺตตีนํ ปจฺจโย โหติ อาหารสมุฏฺฐานสฺส จ อุปาทินฺนสฺส จฯ อาหารสมุฏฺฐานสฺส ชนโก หุตฺวา ปจฺจโย โหติ, กมฺมชสฺส อนุปาลโก หุตฺวาติ อิทํ อาหารานุปาลิตํ กมฺมชรูปํ **‘อาหารปจฺจยํ’** นามฯ วิสภาคาหารํ เสวิตฺวา อาตเป คจฺฉนฺตสฺส ติลกกาฬกุฏฺฐาทีนิ อุปฺปชฺชนฺติ, อิทํ **‘อาหารปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ’** นามฯ

อุตุโต สมุฏฺฐิตํ สุทฺธฏฺฐกํ **‘อุตุสมุฏฺฐานํ’** นามฯ ตสฺมึ อุตุ อญฺญํ อฏฺฐกํ สมุฏฺฐาเปติ, อิทํ **‘อุตุปจฺจยํ’** นามฯ ตสฺมิมฺปิ อุตุ อญฺญํ อฏฺฐกํ สมุฏฺฐาเปติ, อิทํ **‘อุตุปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ’** นามฯ เอวํ ติโสฺสเยว สนฺตติโย ฆเฏฺฏตุํ สโกฺกติฯ น ตโต ปรํฯ อิมมตฺถํ อนุปาทินฺนเกนาปิ ทีเปตุํ วฏฺฏติฯ อุตุสมุฏฺฐาโน นาม วลาหโกฯ อุตุปจฺจยา นาม วุฏฺฐิธาราฯ เทเว ปน วุเฏฺฐ พีชานิ วิรูหนฺติ, ปถวี คนฺธํ มุญฺจติ, ปพฺพตา นีลา ขายนฺติ, สมุโทฺท วฑฺฒติ, เอตํ **อุตุปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ** นามฯ

จิตฺตโต สมุฏฺฐิตํ สุทฺธฏฺฐกํ **‘จิตฺตสมุฏฺฐานํ’** นามฯ ‘‘ปจฺฉาชาตา จิตฺตเจตสิกา ธมฺมา ปุเรชาตสฺส อิมสฺส กายสฺส ปจฺฉาชาตปจฺจเยน ปจฺจโย’’ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๑๑) อิทํ ‘จิตฺตปจฺจยํ’ นามฯ อากาเส อนฺตลิเกฺข หตฺถิมฺปิ ทเสฺสติ, อสฺสมฺปิ ทเสฺสติ, รถมฺปิ ทเสฺสติ , วิวิธมฺปิ เสนาพฺยูหํ ทเสฺสตีติ (ปฏิ. ม. ๓.๑๘) อิทํ **‘จิตฺตปจฺจยอุตุสมุฏฺฐานํ’** นามฯ

‘ปรินิปฺผนฺน’นฺติ ปนฺนรส รูปานิ ปรินิปฺผนฺนานิ นาม, ทส อปรินิปฺผนฺนานิ นามฯ ‘ยทิ อปรินิปฺผนฺนา, อสงฺขตา นาม ภเวยฺยุํ’ฯ ‘‘เตสํเยว ปน รูปานํ กายวิกาโร ‘กายวิญฺญตฺติ’ นาม, วจีวิกาโร ‘วจีวิญฺญตฺติ’ นาม, ฉิทฺทํ วิวรํ ‘อากาสธาตุ’ นาม, ลหุภาโว ‘ลหุตา’ นาม, มุทุภาโว ‘มุทุตา’ นาม, กมฺมญฺญภาโว ‘กมฺมญฺญตา’ นาม, นิพฺพตฺติ ‘อุปจโย’ นาม, ปวตฺติ ‘สนฺตติ’ นาม, ชีรณาการโร ‘ชรตา’ นาม, หุตฺวา อภาวาการโร ‘อนิจฺจตา’ นามาติฯ สพฺพํ ปรินิปฺผนฺนํ สงฺขตเมว โหตี’’ติฯ

อฏฺฐสาลินิยา ธมฺมสงฺคหอฏฺฐกถาย

รูปกณฺฑวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๓. นิเกฺขปกโณฺฑ

ติกนิเกฺขปกถา

๙๘๕. เอตฺตาวตา กุสลตฺติโก สเพฺพสํ กุสลาทิธมฺมานํ ปทภาชนนเยน วิตฺถาริโต โหติฯ ยสฺมา ปน ยฺวายํ กุสลตฺติกสฺส วิภชนนโย วุโตฺต, เสสติกทุกานมฺปิ เอเสว วิภชนนโย โหติ – ยถา หิ เอตฺถ, เอวํ 'กตเม ธมฺมา สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา? ยสฺมิํ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหติ โสมนสฺสสหคตํ ญาณสมฺปยุตฺตํ รูปารมฺมณํ วา…เป…. เย วา ปน ตสฺมิํ สมเย อเญฺญปิ อตฺถิ ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา อรูปิโน ธมฺมา ฐเปตฺวา เวทนาขนฺธํ, อิเม ธมฺมา สุขาย เวทนาย สมฺปยุตฺตา'ติอาทินา อนุกฺกเมน สพฺพติกทุเกสุ สกฺกา ปณฺฑิเตหิ วิภาชนนยํ สลฺลเกฺขตุํ – ตสฺมา ตํ วิตฺถารเทสนํ นิกฺขิปิตฺวา, อเญฺญน นาติสเงฺขปนาติวิตฺถารนเยน สพฺพติกทุกธมฺมวิภาคํ ทเสฺสตุํ **กตเม ธมฺมา กุสลา**ติ นิเกฺขปกณฺฑํ อารทฺธํฯ จิตฺตุปฺปาทกณฺฑญฺหิ วิตฺถารเทสนา, อฎฺฐกถากณฺฑํ สเงฺขปเทสนาฯ อิทํ ปน นิเกฺขปกณฺฑํ จิตฺตุปฺปาทกณฺฑํ อุปาทาย สเงฺขโป, อฎฺฐกถากณฺฑํ อุปาทาย วิตฺถาโรติ สงฺขิตฺตวิตฺถารธาตุกํ โหติฯ ตยิทํ, วิตฺถารเทสนํ นิกฺขิปิตฺวา เทสิตตฺตาปิ, เหฎฺฐา วุตฺตการณวเสนาปิ, นิเกฺขปกณฺฑํ นามาติ เวทิตพฺพํฯ วุตฺตเญฺหตํ –

> มูลโต ขนฺธโต จาปิ, ทฺวารโต จาปิ ภูมิโต;
> อตฺถโต ธมฺมโต จาปิ, นามโต จาปิ ลิงฺคโต;
> นิกฺขิปิตฺวา เทสิตตฺตา, นิเกฺขโปติ ปวุจฺจตีติฯ

อิทญฺหิ **ตีณิ กุสลมูลานี**ติอาทินา นเยน มูลโต นิกฺขิปิตฺวา เทสิตํฯ ตํสมฺปยุโตฺต เวทนากฺขโนฺธติ ขนฺธโตฯ ตํสมุฎฺฐานํ กายกมฺมนฺติ ทฺวารโตฯ กายทฺวารปฺปวตฺตญฺหิ กมฺมํ กายกมฺมนฺติ วุจฺจติฯ สุขภูมิยํ, กามาวจเรติ ภูมิโต นิกฺขิปิตฺวา เทสิตํฯ ตตฺถ ตตฺถ อตฺถธมฺมนามลิงฺคานํ วเสน เทสิตตฺตา อตฺถาทีหิ นิกฺขิปิตฺวา เทสิตํ นามาติ เวทิตพฺพํฯ

ตตฺถ กุสลปทนิเทฺทเส ตาว **ตีณี**ติ คณนปริเจฺฉโทฯ กุสลานิ จ ตานิ มูลานิ จ, กุสลานํ วา ธมฺมานํ เหตุปจฺจยปภวชนกสมุฎฺฐานนิพฺพตฺตกเฎฺฐน มูลานีติ **กุสลมูลานิ**ฯ เอวํ อตฺถวเสน ทเสฺสตฺวา อิทานิ นามวเสน ทเสฺสตุํ **อโลโภ อโทโส อโมโห**ติ อาหฯ เอตฺตาวตา ยสฺมา มูเลน มุตฺตํ กุสลํ นาม นตฺถิ, ตสฺมา จตุภูมกกุสลํ ตีหิ มูเลหิ ปริยาทิยิตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ **ตํสมฺปยุโตฺต**ติ เตหิ อโลภาทีหิ สมฺปยุโตฺตฯ ตตฺถ อโลเภน สมฺปยุเตฺต สงฺขารกฺขเนฺธ, อโทสาโมหาปิ อโลเภน สมฺปยุตฺตสงฺขารกฺขนฺธคณนํเยว คจฺฉนฺติฯ เสสทฺวยวเสน สมฺปโยเคปิ เอเสว นโยฯ อิติ จตุภูมกกุสลํ ปุน ตํสมฺปยุตฺตกจตุกฺขนฺธวเสน ปริยาทิยิตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ **ตํสมุฎฺฐาน**นฺติ เตหิ อโลภาทีหิ สมุฎฺฐิตํฯ อิมินาปิ นเยน ตเทว จตุภูมิกกุสลํ ติณฺณํ กมฺมทฺวารานํ วเสน ปริยาทิยิตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ เอวํ ตาว กุสลํ ตีสุ ฐาเนสุ ปริยาทิยิตฺวา ทสฺสิตํฯ

๙๘๖. อกุสเลปิ เอเสว นโยฯ ทฺวาทสนฺนญฺหิ อกุสลจิตฺตานํ เอกมฺปิ มูเลน มุตฺตํ นาม นตฺถีติ มูเลน ปริยาทิยิตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ ตํสมฺปยุตฺตจตุกฺขนฺธโต จ อุทฺธํ อกุสลํ นาม นตฺถีติ ตาเนว ทฺวาทส อกุสลจิตฺตานิ จตุกฺขนฺธวเสน ปริยาทิยิตฺวา ทเสฺสสิฯ ธมฺมราชา กายกมฺมาทิวเสน ปน เนสํ ปวตฺติสพฺภาวโต กมฺมทฺวารวเสน ปริยาทิยิตฺวา ทเสฺสสิ ธมฺมราชาฯ ยํ ปเนตฺถ **ตเทกฎฺฐา จ กิเลสา**ติอาทิ วุตฺตํ, ตตฺถ เอกสฺมิํ จิเตฺต ปุคฺคเล วา ฐิตนฺติ **'เอ**

กฎฺฐํ’ฯ ตตฺถ เอกสฺมึ จิเตฺต ฐิตํ สหเชกฎฺฐํ นาม โหติฯ เอกสฺมึ ปุคฺคเล ฐิตํ ปหาเนกฎฺฐํ นามฯ เตน โลภาทินา อเญฺญน วา ตตฺถ ตตฺถ นิทฺทิเฏฺฐน สห เอกสฺมึ ฐิตนฺติ **ตเทกฎฺฐํ**ฯ ตตฺถ ‘กตเม ธมฺมา สํกิลิฎฺฐสํกิเลสิกา? ตีณิ อกุสลมูลานิ – โลโภ โทโส โมโห, ตเทกฎฺฐา จ กิเลสา’ติ สํกิลิฎฺฐตฺติเก; ‘กตเม ธมฺมา หีนา? ตีณิ อกุสลมูลานิ – โลโภ โทโส โมโห, ตเทกฎฺฐา จ กิเลสา’ติ หีนตฺติเก ‘กตเม ธมฺมา อกุสลา? ตีณิ อกุสลมูลานิ – โลโภ โทโส โมโห, ตเทกฎฺฐา จ กิเลสา’ติ อิมสฺมึ กุสลตฺติเก; ‘กตเม ธมฺมา สํกิลิฎฺฐา? ตีณิ อกุสลมูลานิ – โลโภ โทโส โมโห, ตเทกฎฺฐา จ กิเลสา’ติ กิเลสโคจฺฉเก ‘กตเม ธมฺมา สรณา? ตีณิ อกุสลมูลานิ – โลโภ โทโส โมโห, ตเทกฎฺฐา จ กิเลสาติ สรณทุเก’ติ – อิเมสุ เอเตฺตเกสุ ฐาเนสุ **‘สหเชกฎฺฐํ’** อาคตํฯ

ทสฺสเนนปหาตพฺพตฺติเก ปน ‘อิมานิ ตีณิ สํโยชนานิ, ตเทกฎฺฐา จ กิเลสา’ติ, ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกตฺติเกปิ ‘อิมานิ ตีณิ สํโยชนานิ, ตเทกฎฺฐา จ กิเลสา’ติ, ปุน ตเตฺถว ตีณิ สํโยชนานิ – สกฺกายทิฎฺฐิ วิจิกิจฺฉา สีลพฺพตปรามาโส, อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพา; ตเทกโฎฺฐ โลโภ โทโส โมโห, อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตู; ตเทกฎฺฐา จ กิเลสา ตํสมฺปยุโตฺต เวทนาขโนฺธ…เป…. วิญฺญาณกฺขโนฺธ, ตํสมุฎฺฐานํ กายกมฺมํ วจีกมฺมํ มโนกมฺมํ, อิเม ธมฺมา ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกาติ; สมฺมปฺปธานวิภเงฺค ‘‘ตตฺถ กตเม ปาปกา อกุสลา ธมฺมา? ตีณิ อกุสลมูลานิ – โลโภ โทโส โมโห, ตเทกฎฺฐา จ กิเลสา’’ติ (วิภ. ๓๙๑) – อิเมสุ ปน เอเตฺตเกสุ ฐาเนสุ **‘ปหาเนกฎฺฐํ’** อาคตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๙๘๗. อพฺยากตปทนิเทฺทโส อุตฺตานโตฺถเยวาติฯ อิมสฺมึ ติเก ตีณิ ลกฺขณานิ ติโสฺส ปญฺญตฺติโย กสิณุคฺฆาฎิมากาสํ อชฎากาสํ อากิญฺจญฺญายตนสฺส อารมฺมณํ นิโรธสมาปตฺติ จ น ลพฺภตีติ วุตฺตํฯ

๙๘๘. **เวทนาตฺติก**นิเทฺทเส **สุขภูมิย**นฺติ เอตฺถ ยถา ตมฺพภูมิ กณฺหภูมีติ ตมฺพกณฺหภูมิโยว วุจฺจนฺติ, เอวํ สุขมฺปิ สุขภูมิ นามฯ ยถา อุจฺฉุภูมิ สาลิภูมีติ อุจฺฉุสาลีนํ อุปฺปชฺชนฎฺฐานานิ วุจฺจนฺติ, เอวํ สุขสฺส อุปฺปชฺชนฎฺฐานํ จิตฺตมฺปิ สุขภูมิ นามฯ ตํ อิธ อธิเปฺปตํฯ ยสฺมา ปน สา กามาวจเร วา โหติ, รูปาวจราทีสุ วา, ตสฺมาสฺสา ตํ ปเภทํ ทเสฺสตุํ **กามาวจเร**ติอาทิ วุตฺตํฯ **สุขเวทนํ ฐเปตฺวา**ติ ยา สา สุขภูมิยํ สุขเวทนา, ตํ ฐเปตฺวาฯ **ตํสมฺปยุโตฺต**ติ ตาย ฐปิตาย สุขเวทนาย สมฺปยุโตฺตฯ เสสปททฺวเยปิ อิมินาว นเยน อโตฺถ เวทิตโพฺพติฯ

อิมสฺมึ ติเก ติโสฺส เวทนา, สพฺพํ รูปํ, นิพฺพานนฺติ อิทมฺปิ น ลพฺภติฯ อยญฺหิ ติโก กุสลตฺติเก จ อลพฺภมาเนหิ อิเมหิ จ ตีหิ โกฎฺฐาเสหิ มุตฺตโก นามฯ อิโต ปเรสุ ปน ติกทุเกสุ ปาฬิโต จ อตฺถโต จ ยํ วตฺตพฺพํ สิยา ตํ สพฺพํ ปทานุกฺกเมน มาติกากถายเญฺจว กุสลาทีนํ นิเทฺทเส จ วุตฺตเมวฯ ยํ ปน ยตฺถ วิเสสมตฺตํ ตเทว วกฺขามฯ

๙๙๑. ตตฺถ **วิปากตฺติเก** ตาว กิญฺจาปิ อรูปธมฺมา วิย รูปธมฺมาปิ กมฺมสมุฎฺฐานา อตฺถิ, อนารมฺมณตฺตา ปน เต กมฺมสริกฺขกา น โหนฺตีติ สารมฺมณา อรูปธมฺมาว กมฺมสริกฺขกตฺตา วิปากาติ วุตฺตา, พีชสริกฺขกํ ผลํ วิยฯ สาลิพีชสฺมิญฺหิ วปิเต องฺกุรปตฺตาทีสุ นิกฺขเนฺตสุปิ สาลิผลนฺติ น วุจฺจติฯ ยทา ปน สาลิสีสํ ปกฺกํ โหติ ปริณตํ, ตทา พีชสริกฺขโก สาลิ เอว สาลิผลนฺติ วุจฺจติฯ องฺกุรปตฺตาทีนิ ปน พีชชาตานิ พีชโต นิพฺพตฺตานีติ วุจฺจนฺติ, เอวเมว รูปมฺปิ กมฺมชนฺติ วา อุปาทิณฺณนฺติ วา วตฺตุํ วฎฺฎติฯ

๙๙๔. **อุปาทิณฺณตฺติเก** กิญฺจาปิ ขีณาสวสฺส ขนฺธา ‘อมฺหากํ มาตุลเตฺถโร อมฺหากํ จูฬปิตุเตฺถโร’ติ วทนฺตานํ ปเรสํ อุปาทานสฺส ปจฺจยา โหนฺติ, มคฺคผลนิพฺพานานิ ปน อคฺคหิตานิ อปรามฏฺฐานิ อนุปาทิณฺณาเนวฯ ตานิ หิ, ยถา ทิวสํ สนฺตตฺต อโยคุโฬ มกฺขิกานํ อภินิสีทนสฺส ปจฺจโย น โหติ, เอวเมว เตชุสฺสทตฺตา ตณฺหามานทิฏฺฐิวเสน คหณสฺส ปจฺจยา น โหนฺติฯ เตน วุตฺตํ – อิเม ธมฺมา อนุปาทิณฺณอนุปาทานิยาติฯ

๙๙๘. อสํกิลิฏฺฐอสํกิเลสิเกสุปิ เอเสว นโยฯ

๑๐๐๐. **วิตกฺกตฺติเก** วิตกฺกสหชาเตน วิจาเรน สทฺธึ กุสลตฺติเก อลพฺภมานาว น ลพฺภนฺติฯ

๑๐๐๓. **ปีติสหคตตฺติเก** ปีติอาทโย อตฺตนา สหชาตธมฺมานํ ปีติสหคตาทิภาวํ ทตฺวา สยํ ปิฏฺฐิวฏฺฏกา ชาตาฯ อิมสฺมิญฺหิ ติเก เทฺว โทมนสฺสสหคตจิตฺตุปฺปาทา ทุกฺขสหคตํ กายวิญฺญาณํ อุเปกฺขาเวทนา รูปํ นิพฺพานนฺติ – อิทมฺปิ น ลพฺภติฯ อยญฺหิ ติโก กุสลตฺติเก จ อลพฺภมาเนหิ อิเมหิ จ ปญฺจหิ โกฏฺฐาเสหิ มุตฺตโก นามฯ

๑๐๐๖. **ทสฺสเนนปหาตพฺพตฺติเก สโญฺญชนานีติ** พนฺธนานิฯ **สกฺกายทิฏฺฐี**ติ วิชฺชมานเฏฺฐน สติ ขนฺธปญฺจกสงฺขาเต กาเย; สยํ วา สตี ตสฺมึ กาเย ทิฏฺฐีติ ‘**สกฺกายทิฏฺฐิ**’ฯ สีเลน สุชฺฌิตุํ สกฺกา, วเตน สุชฺฌิตุํ สกฺกา, สีลวเตหิ สุชฺฌิตุํ สกฺกาติ คหิตสมาทานํ ปน **สีลพฺพตปรามาโส** นามฯ

๑๐๐๗. **อิธา**ติ เทสาปเทเส นิปาโตฯ สฺวายํ กตฺถจิ โลกํ อุปาทาย วุจฺจติฯ ยถาห – ‘‘อิธ ตถาคโต โลเก อุปฺปชฺชตี’’ติ (ที. นิ. ๑.๑๘๙)ฯ กตฺถจิ สาสนํฯ ยถาห – ‘‘อิเธว, ภิกฺขเว, สมโณ อิธ ทุติโย สมโณ’’ติ (ม. นิ. ๑.๑๓๙; อ. นิ. ๔.๒๔๑)ฯ กตฺถจิ โอกาสํฯ ยถาห –

‘‘อิเธว ติฏฺฐมานสฺส, เทวภูตสฺส เม สโต;
ปุนรายุ จ เม ลโทฺธ, เอวํ ชานาหิ มาริสา’’ติฯ (ที. นิ. ๒.๓๖๙);

กตฺถจิ ปทปูรณมตฺตเมวฯ ยถาห – ‘‘อิธาหํ, ภิกฺขเว, ภุตฺตาวี อสฺสํ ปวาริโต’’ติ (ม. นิ. ๑.๓๐)ฯ อิธ ปน โลกํ อุปาทาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อสฺสุตวา ปุถุชฺชโนติ เอตฺถ ปน ‘อาคมาธิคมาภาวา เญยฺโย อสฺสุตวา อิติ’ฯ ยสฺส หิ ขนฺธธาตุอายตนปจฺจยาการสติปฏฺฐานาทีสุ อุคฺคหปริปุจฺฉาวินิจฺฉยรหิตตฺตา ทิฏฺฐิปฏิเสธโก เนว ‘อาคโม’, ปฏิปตฺติยา อธิคนฺตพฺพสฺส อนธิคตตฺตา เนว ‘อธิคโม’ อตฺถิ, โส ‘อาคมาธิคมาภาวา เญยฺโย อสฺสุตวา อิติ’ฯ สฺวายํ –

ปุถูนํ ชนนาทีหิ, การเณหิ ปุถุชฺชโน;
ปุถุชฺชนนฺโตคธตฺตา, ปุถุวายํ ชโน อิติฯ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๑.๗; ม. นิ. อฏฺฐ. ๑.๒; อ. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑.๕๑; ปฏิ. ม. อฏฺฐ. ๒.๑.๑๓๐; จูฬนิ. อฏฺฐ. ๘๘; เนตฺติ. อฏฺฐ. ๕๖);

โส หิ ปุถูนํ นานปฺปการานํ กิเลสาทีนํ ชนนาทีหิ การเณหิ **ปุถุชฺชโน**ฯ ยถาห – ‘‘ปุถุ กิเลเส ชเนนฺตีติ ปุถุชฺชนาฯ ปุถุ อวิหตสกฺกายทิฏฺฐิกาติ ปุถุชฺชนาฯ ปุถุ สตฺถารานํ มุขุโลฺลกิกาติ ปุถุชฺชนาฯ ปุถุ สพฺพคตีหิ อวุฏฺฐิตาติ ปุถุชฺชนาฯ ปุถุ นานาภิสงฺขาเร อภิสงฺขโรนฺตีติ ปุถุชฺชนาฯ ปุถุ นานาโอเฆหิ วุยฺหนฺตีติ ปุถุชฺชนาฯ ปุถุ นานาสนฺตาเปหิ สนฺตปฺปนฺตีติ ปุถุชฺ

ชนาฯ ปุถุ นานาปริฬาเหหิ ปริฬยฺหนฺตีติ ปุถุชฺชนาฯ ปุถุ ปญฺจสุ กามคุเณสุ รตฺตา คิทฺธา คธิตา มุจฺฉิตา อโชฺฌสนฺนา ลคฺคา ลคฺคิตา ปลิพุทฺธาติ ปุถุชฺชนาฯ ปุถุ ปญฺจหิ นีวรเณหิ อาวุตา นิวุตา โอวุตา ปิหิตา ปฏิจฺฉนฺนา ปฏิกุชฺชิตาติ ปุถุชฺชนา''ติ (มหานิ. ๙๔)ฯ ปุถูนํ วา คณนปถมตีตานํ อริยธมฺมปรมฺมุขานํ นีจธมฺมสมาจารานํ ชนานํ อโนฺตคธตฺตาปิ ปุถุชฺชนาฯ ปุถุ วา อยํ – วิสุํเยว สงฺขฺยํ คโต, วิสํสโฏฺฐ สีลสุตาทิคุณยุเตฺตหิ อริเยหิ – ชโนติปิ ปุถุชฺชโนฯ เอวเมเตหิ 'อสฺสุตวา ปุถุชฺชโน'ติ ทฺวีหิ ปเทหิ เย เต –

> ''ทุเว ปุถุชฺชนา วุตฺตา, พุเทฺธนาทิจฺจพนฺธุนา;
> อโนฺธ ปุถุชฺชโน เอโก, กลฺยาเณโก ปุถุชฺชโน''ติฯ (ที. นิ. อฏฺฐ. ๑.๗; อ. นิ. อฏฺฐ. ๑.๑.๕๑; ปฏิ. ม. อฏฺฐ. ๒.๑.๑๓๐; จูฬนิ. อฏฺฐ. ๘๘);

เทฺว ปุถุชฺชนา วุตฺตา, เตสุ อนฺธปุถุชฺชโน วุโตฺต โหตีติ เวทิตโพฺพฯ

อริยานํ อทสฺสาวีติอาทีสุ **อริยา**ติ อารกตฺตา กิเลเสหิ, อนเย น อิริยนโต, อเย อิริยนโต, สเทวเกน โลเกน จ อรณียโต พุทฺธา จ ปเจฺจกพุทฺธา จ พุทฺธสาวกา จ วุจฺจนฺติฯ พุทฺธา เอว วา อิธ อริยาฯ ยถาห – ''สเทวเก, ภิกฺขเว, โลเก…เป.… ตถาคโต อริโยติ วุจฺจตี''ติ (สํ. นิ. ๕.๑๐๙๘)ฯ

สปฺปุริสาติ เอตฺถ ปน ปเจฺจกพุทฺธา ตถาคตสาวกา จ สปฺปุริสาติ เวทิตพฺพาฯ เต หิ โลกุตฺตรคุณโยเคน โสภนา ปุริสาติ **สปฺปุริสา**ฯ สเพฺพว วา เอเต เทฺวธาปิ วุตฺตาฯ พุทฺธาปิ หิ อริยา จ สปฺปุริสา จ ปเจฺจกพุทฺธา พุทฺธสาวกาปิฯ ยถาห –

> ''โย เว กตญฺญู กตเวที ธีโร,
> กลฺยาณมิโตฺต ทฬฺหภตฺติ จ โหติ;
> ทุขิตสฺส สกฺกจฺจ กโรติ กิจฺจํ,
> ตถาวิธํ สปฺปุริสํ วทนฺตี''ติฯ (ชา. ๒.๑๗.๗๘);

'กลฺยาณมิโตฺต ทฬฺหภตฺติ จ โหตี'ติ เอตฺตาวตา หิ พุทฺธสาวโก วุโตฺตฯ กตญฺญุตาทีหิ ปเจฺจกพุทฺธา พุทฺธาติฯ อิทานิ โย เตสํ อริยานํ อทสฺสนสีโล, น จ ทสฺสเน สาธุการี, โส **อริยานํ อทสฺสาวี**ติ เวทิตโพฺพฯ โส จกฺขุนา อทสฺสาวี ญาเณน อทสฺสาวีติ ทุวิโธฯ เตสุ ญาเณน อทสฺสาวี อิธ อธิเปฺปโตฯ มํสจกฺขุนา หิ ทิพฺพจกฺขุนา วา อริยา ทิฏฺฐาปิ อทิฏฺฐาว โหนฺติ, เตสํ จกฺขูนํ วณฺณมตฺตคฺคหณโต, น อริยภาวโคจรโตฯ โสณสิงฺคาลาทโยปิ จกฺขุนา อริเย ปสฺสนฺติ, น จ เต อริยานํ ทสฺสาวิโนฯ

ตตฺริทํ วตฺถุ – จิตฺตลปพฺพตวาสิโน กิร ขีณาสวเตฺถรสฺส อุปฏฺฐาโก วุฑฺฒปพฺพชิโต เอกทิวสํ เถเรน สทฺธิํ ปิณฺฑาย จริตฺวา เถรสฺส ปตฺตจีวรํ คเหตฺวา ปิฏฺฐิโต อาคจฺฉโนฺต เถรํ ปุจฺฉิ – 'อริยา นาม ภเนฺต กีทิสา'ติ? เถโร อาห – 'อิเธกโจฺจ มหลฺลโก อริยานํ ปตฺตจีวรํ คเหตฺวา วตฺตปฏิปตฺติํ กตฺวา สห จรโนฺตปิ เนว อริเย ชานาติ, เอวํทุชฺชานาวุโส, อริยา'ติฯ เอวํ วุเตฺตปิ โส เนว อญฺญาสิฯ ตสฺมา น จกฺขุนา ทสฺสนํ 'ทสฺสนํ', ญาณทสฺสนเมว 'ทสฺสนํ'ฯ ยถาห – ''กิํ เต วกฺกลิ อิมินา ปูติกาเยน ทิเฏฺฐน? โย โข, วกฺกลิ, ธมฺมํ ปสฺสติ, โส มํ ปสฺสตี''ติ (สํ. นิ. ๓.๘๗)ฯ ตสฺมา จกฺขุนา ปสฺสโนฺตปิ, ญาเณน อริเยหิ ทิฏฺฐํ อนิจฺจาทิลกฺขณํ อปสฺสโนฺต, อริยาธิคตญฺจ ธมฺมํ อนธิคจฺฉโนฺต, อริยกรธมฺมานํ อริยภาวสฺส จ อทิฏฺฐตฺตา, 'อริยานํ อทสฺสาวี'ติ เวทิตโพฺพฯ

อริยธมฺมสฺส อโกวิโทติ สติปฏฺฐานาทิเภเท อริยธมฺเม อกุสโลฯ **อริยธมฺเม อวินีโต**ติ, เอตฺถ ปน

ทุวิโธ วินโย นาม, เอกเมเกตฺถ ปญฺจธา;
อภาวโต ตสฺส อยํ, อวินีโตติ วุจฺจติฯ

อยญฺหิ สํวรวินโย ปหานวินโยติ ทุวิโธ วินโยฯ เอตฺถ จ ทุวิเธปิ วินเย เอกเมโก วินโย ปญฺจธา ภิชฺชติฯ **สํวรวินโย**ปิ หิ สีลสํวโร สติสํวโร ญาณสํวโร ขนฺติสํวโร วีริยสํวโรติ ปญฺจวิโธฯ **ปหานวินโย**ปิ ตทงฺคปหานํ วิกฺขมฺภนปหานํ สมุจฺเฉทปหานํ ปฏิปฺปสฺสทฺธิปหานํ นิสฺสรณปหานนฺติ ปญฺจวิโธฯ

ตตฺถ ‘‘อิมินา ปาติโมกฺขสํวเรน อุเปโต โหติ สมุเปโต’’ติ (วิภ. ๕๑๑) อยํ **สีลสํวโร**ฯ ‘‘รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ, จกฺขุนฺทฺริเย สํวรํ อาปชฺชตี’’ติ (ที. นิ. ๑.๒๑๓; ม. นิ. ๑.๒๙๕; สํ. นิ. ๔.๒๓๙; อ. นิ. ๓.๑๖) อยํ **สติสํวโร**ฯ

‘‘ยานิ โสตานิ โลกสฺมิํ, (อชิตาติ ภควา)
สติ เตสํ นิวารณํ;
โสตานํ สํวรํ พฺรูมิ,
ปญฺญาเยเต ปิธียเร’’ติฯ (สุ. นิ. ๑๐๔๑) –

อยํ **ญาณสํวโร** นามฯ ‘‘ขโม โหติ สีตสฺส อุณฺหสฺสา’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๔; อ. นิ. ๔.๑๑๔; ๖.๕๘) อยํ **ขนฺติสํวโร**ฯ ‘‘อุปฺปนฺนํ กามวิตกฺกํ นาธิวาเสตี’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๖; อ. นิ. ๔.๑๑๔; ๖.๕๘) อยํ **วีริยสํวโร**ฯ สโพฺพปิ จายํ สํวโร ยถาสกํ สํวริตพฺพานํ วิเนตพฺพานญฺจ กายทุจฺจริตาทีนํ สํวรณโต สํวโร, วินยนโต วินโยติ วุจฺจติฯ เอวํ ตาว ‘สํวรวินโย’ ปญฺจธา ภิชฺชตีติ เวทิตโพฺพฯ

ตถา ยํ นามรูปปริเจฺฉทาทีสุ วิปสฺสนาญาเณสุ ปฏิปกฺขภาวโต, ทีปาโลเกเนว ตมสฺส, เตน เตน วิปสฺสนาญาเณน ตสฺส ตสฺส อนตฺถสฺส ปหานํ, เสยฺยถิทํ – นามรูปววตฺถาเนน สกฺกายทิฏฺฐิยา, ปจฺจยปริคฺคเหน อเหตุวิสมเหตุทิฏฺฐีนํ, ตเสฺสว อปรภาเคน กงฺขาวิตรเณน กถํกถิภาวสฺส, กลาปสมฺมสเนน ‘อหํ มมา’ติ คาหสฺส, มคฺคามคฺคววตฺถาเนน อมเคฺค มคฺคสญฺญาย, อุทยทสฺสเนน อุเจฺฉททิฏฺฐิยา, วยทสฺสเนน สสฺสตทิฏฺฐิยา, ภยทสฺสเนน สภเย อภยสญฺญาย, อาทีนวทสฺสเนน อสฺสาทสญฺญาย, นิพฺพิทานุปสฺสนาย อภิรติสญฺญาย, มุญฺจิตุกมฺยตาญาเณน อมุญฺจิตุกามตาย, อุเปกฺขาญาเณน อนุเปกฺขาย, อนุโลเมน ธมฺมฏฺฐิติยํ นิพฺพาเน จ ปฏิโลมภาวสฺส, โคตฺรภุนา สงฺขารนิมิตฺตคฺคาหสฺส ปหานํ, เอตํ ‘ตทงฺคปหานํ’ นามฯ

ยํ ปน อุปจารปฺปนาเภเทน สมาธินา ปวตฺติภาวนิวารณโต, ฆฏปฺปหาเรเนว อุทกปิฎฺฐเสวาลสฺส, เตสํ เตสํ นีวรณาทิธมฺมานํ ปหานํ, เอตํ **‘วิกฺขมฺภนปหานํ’** นามฯ ‘‘ยํ จตุนฺนํ อริยมคฺคานํ ภาวิตตฺตา ตํตํมคฺควโต อตฺตโน อตฺตโน สนฺตาเน ทิฏฺฐิคตานํ ปหานายา’’ติอาทินา (ธ. ส. ๒๗๗) นเยน วุตฺตสฺส สมุทยปกฺขิกสฺส กิเลสคณสฺส อจฺจนฺตํ อปฺปวตฺติภาเวน ปหานํ, อิทํ **‘สมุเจฺฉทปหานํ’** นามฯ ยํ ปน ผลกฺขเณ ปฏิปฺปสฺสทฺธตฺตํ กิเลสานํ, เอตํ **‘ปฏิปฺปสฺสทฺธิปหานํ’** นามฯ ยํ สพฺพสงฺขตนิสฺสฏตฺตา ปหีนสพฺพสงฺขตํ นิพฺพานํ, เอตํ **‘นิสฺสรณปหานํ’** นามฯ สพฺพมฺปิ เจตํ ปหานํ ยสฺมา จาคฏฺเฐน ปหานํ, วินยนฏฺเฐน วินโย, ตสฺมา

‘ปหานวินโย’ติ วุจฺจติฯ ตํตํปหานวโต วา ตสฺส ตสฺส วินยสฺส สมฺภวโตเปตํ ปหานวินโยติ วุจฺจติฯ เอวํ ปหานวินโยปิ ปญฺจธา ภิชฺชตีติ เวทิตโพฺพฯ

เอวมยํ สเงฺขปโต ทุวิโธ, เภทโต จ ทสวิโธ วินโย, ภินฺนสํวรตฺตา, ปหาตพฺพสฺส จ อปฺปหีนตฺตา, ยสฺมา เอตสฺส อสฺสุตวโต ปุถุชฺชนสฺส นตฺถิ, ตสฺมา อภาวโต ตสฺส, อยํ ‘อวินีโต’ติ วุจฺจตีติฯ เอส นโย **สปฺปุริสานํ อทสฺสาวี สปฺปุริสธมฺมสฺส อโกวิโท สปฺปุริสธเมฺม อวินีโต**ติ เอตฺถาปิฯ นินฺนานากรณเญฺหตํ อตฺถโตฯ ยถาห – ‘‘เยว เต อริยา เตว เต สปฺปุริสา, เยว เต สปฺปุริสา เตว เต อริยาฯ โย เอว โส อริยานํ ธโมฺม โส เอว โส สปฺปุริสานํ ธโมฺม, โย เอว โส สปฺปุริสานํ ธโมฺม โส เอว โส อริยานํ ธโมฺมฯ เยว เต อริยวินยา เตว เต สปฺปุริสวินยา, เยว เต สปฺปุริสวินยา เตว เต อริยวินยาฯ อริเยติ วา สปฺปุริเสติ วา, อริยธเมฺมติ วา สปฺปุริสธเมฺมติ วา, อริยวินเยติ วา สปฺปุริสวินเยติ วา, เอเสเส เอเก เอกเฎฺฐ สเม สมภาเค ตชฺชาเต ตเญฺญวา’’ติฯ

รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตีติ อิเธกโจฺจ รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ – ‘ยํ รูปํ โส อหํ, โย อหํ ตํ รูป’นฺติ รูปญฺจ อตฺตานญฺจ อทฺวยํ สมนุปสฺสติฯ ‘‘เสยฺยถาปิ นาม เตลปฺปทีปสฺส ฌายโต ยา อจฺจิ โส วโณฺณ, โย วโณฺณ สา อจฺจีติ อจฺจิญฺจ วณฺณญฺจ อทฺวยํ สมนุปสฺสติ,’’ เอวเมว อิเธกโจฺจ รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตีติ เอวํ รูปํ อตฺตาติ ทิฎฺฐิปสฺสนาย ปสฺสติฯ **รูปวนฺตํ วา อตฺตาน**นฺติ ‘อรูปํ อตฺตา’ติ คเหตฺวา, ฉายาวนฺตํ รุกฺขํ วิย, ตํ รูปวนฺตํ สมนุปสฺสติฯ **อตฺตนิ วา รูป**นฺติ ‘อรูปเมว อตฺตา’ติ คเหตฺวา, ปุปฺผมฺหิ คนฺธํ วิย, อตฺตนิ รูปํ สมนุปสฺสติฯ **รูปสฺมิํ วา อตฺตาน**นฺติ ‘อรูปเมว อตฺตา’ติ คเหตฺวา, กรณฺฑเก มณิํ วิย, อตฺตานํ รูปสฺมิํ สมนุปสฺสติฯ เวทนาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

ตตฺถ ‘รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี’ติ สุทฺธรูปเมว อตฺตาติ กถิตํฯ ‘รูปวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา รูปํ, รูปสฺมิํ วา อตฺตานํ; เวทนํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ… สญฺญํ… สงฺขาเร… วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี’ติ อิเมสุ สตฺตสุ ฐาเนสุ ‘อรูปํ อตฺตา’ติ กถิตํฯ เวทนาวนฺตํ วา อตฺตานํ, อตฺตนิ วา เวทนํ, เวทนาย วา อตฺตานนฺติ เอวํ จตูสุ ขเนฺธสุ ติณฺณํ ติณฺณํ วเสน ทฺวาทสสุ ฐาเนสุ ‘รูปารูปมิสฺสโก อตฺตา’ กถิโตฯ ตตฺถ ‘รูปํ อตฺตโต สมนุปสฺสติ เวทนํ… สญฺญํ… สงฺขาเร… วิญฺญาณํ อตฺตโต สมนุปสฺสตี’ติ อิเมสุ ปญฺจสุ ฐาเนสุ อุเจฺฉททิฎฺฐิ กถิตาฯ อวเสเสสุ สสฺสตทิฎฺฐิฯ เอวเมตฺถ ปนฺนรส ภวทิฎฺฐิโย ปญฺจ วิภวทิฎฺฐิโย โหนฺติฯ ตา สพฺพาปิ มคฺคาวรณา, น สคฺคาวรณา, ปฐมมคฺควชฺฌาติ เวทิตพฺพาฯ

๑๐๐๘. **สตฺถริ กงฺขตี**ติ สตฺถุ สรีเร วา คุเณ วา อุภยตฺถ วา กงฺขติฯ สรีเร กงฺขมาโน ‘ทฺวตฺติํสวรลกฺขณปฎิมณฺฑิตํ นาม สรีรํ อตฺถิ นุ โข นตฺถี’ติ กงฺขติฯ คุเณ กงฺขมาโน ‘อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนชานนสมตฺถํ สพฺพญฺญุตญาณํ อตฺถิ นุ โข นตฺถี’ติ กงฺขติฯ อุภยตฺถ กงฺขมาโน ‘อสีติอนุพฺยญฺชนพฺยามปฺปภานุรญฺชิตาย สรีรนิปฺผตฺติยา สมนฺนาคโต สพฺพเญยฺยชานนสมตฺถํ สพฺพญฺญุตญฺญาณํ ปฎิวิชฺฌิตฺวา ฐิโต โลกตารโก พุโทฺธ นาม อตฺถิ นุ โข นตฺถี’ติ กงฺขติฯ อยเญฺหิสฺส อตฺตภาเว คุเณ วา กงฺขนโต อุภยตฺถ กงฺขติ นามฯ **วิจิกิจฺฉตี**ติ อารมฺมณํ นิเจฺฉตุํ อสโกฺกโนฺต กิจฺฉติ กิลมติฯ **นาธิมุจฺจตี**ติ ตเตฺถว อธิโมกฺขํ น ลภติฯ **น สมฺปสีทตี**ติ จิตฺตํ อนาวิลํ กตฺวา ปสีทิตุํ น สโกฺกติ, คุเณสุ นปฺปสีทติฯ

ธเมฺม กงฺขตีติอาทีสุ ปน ‘กิเลเส ปชหนฺตา จตฺตาโร อริยมคฺคา, ปฎิปฺปสฺสทฺธกิเลสานิ จตฺตาริ สามญฺญผลานิ, มคฺคผลานํ อารมฺมณปจฺจยภูตํ อมตํ มหานิพฺพานํ นาม อตฺถิ นุ โข นตฺถี’ติ กงฺขโนฺตปิ ‘อยํ ธโมฺม นิยฺยานิโก นุ โข อนิยฺยานิโก’ติ กงฺขโนฺตปิ **ธเมฺม กงฺขติ**

นามฯ ‘จตฺตาโร มคฺคฏฺฐกา จตฺตาโร ผลฏฺฐกาติ อิทํ สงฺฆรตนํ อตฺถิ นุ โข นตฺถี’ติ กงฺขโนฺตปิ, ‘อยํ สโงฺฆ สุปฺปฏิปโนฺน นุ โข ทุปฺปฏิปโนฺน’ติ กงฺขโนฺตปิ, ‘เอตสฺมึ สงฺฆรตเน ทินฺนสฺส วิปากผลํ อตฺถิ นุ โข นตฺถี’ติ กงฺขโนฺตปิ **สเงฺฆ กงฺขติ** นามฯ ‘ติโสฺส ปน สิกฺขา อตฺถิ นุ โข นตฺถี’ติ กงฺขโนฺตปิ, ‘ติโสฺส สิกฺขา สิกฺขิตปจฺจเยน อานิสํโส อตฺถิ นุ โข นตฺถี’ติ กงฺขโนฺตปิ **สิกฺขาย กงฺขติ** นามฯ

ปุพฺพโนฺต วุจฺจติ อตีตานิ ขนฺธธาตายตนานิฯ อปรโนฺต อนาคตานิฯ ตตฺถ อตีเตสุ ขนฺธาทีสุ ‘อตีตานิ นุ โข, น นุ โข’ติ กงฺขโนฺต **ปุพฺพเนฺต กงฺข**ติ นามฯ อนาคเตสุ ‘อนาคตานิ นุ โข, น นุ โข’ติ กงฺขโนฺต **อปรเนฺต กงฺขติ** นามฯ อุภยตฺถ กงฺขโนฺต **ปุพฺพนฺตาปรเนฺต กงฺขติ** นามฯ ‘ทฺวาทสปทิกํ ปจฺจยวฏฺฏํ อตฺถิ นุ โข นตฺถี’ติ กงฺขโนฺต **อิทปฺปจฺจยตาปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ กงฺขติ** นามฯ ตตฺรายํ วจนโตฺถ – อิเมสํ ชรามรณาทีนํ ปจฺจยา ‘อิทปฺปจฺจยา’ฯ อิทปฺปจฺจยานํ ภาโว ‘อิทปฺปจฺจยตา’ฯ อิทปฺปจฺจยา เอว วา ‘อิทปฺปจฺจยตา’; ชาติอาทีนเมตํ อธิวจนํฯ ชาติอาทีสุ ตํ ตํ ปฏิจฺจ อาคมฺม สมุปฺปนฺนาติ ‘ปฏิจฺจสมุปฺปนฺนา’ฯ อิทํ วุตฺตํ โหติ – อิทปฺปจฺจยตาย จ ปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ จ ธเมฺมสุ กงฺขตีติฯ

๑๐๐๙. **สีเลนา**ติ โคสีลาทินาฯ **วเตนา**ติ โควตาทินาวฯ **สีลพฺพเตนา**ติ ตทุภเยนฯ **สุทฺธี**ติ กิเลสสุทฺธิ; ปรมตฺถสุทฺธิภูตํ วา นิพฺพานเมวฯ **ตเทกฏฺฐา**ติ อิธ ปหาเนกฏฺฐํ ธุรํฯ อิมิสฺสา จ ปาฬิยา ทิฏฺฐิกิเลโส วิจิกิจฺฉากิเลโสติ เทฺวเยว อาคตาฯ โลโภ โทโส โมโห มาโน ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อิเม ปน อฏฺฐ อนาคตาฯ อาหริตฺวา ปน ทีเปตพฺพาฯ เอตฺถ หิ ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสุ ปหียมานาสุ อปายคมนีโย โลโภ โทโส โมโห มาโน ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ สเพฺพปิเม ปหาเนกฏฺฐา หุตฺวา ปหียนฺติฯ สหเชกฏฺฐํ ปน อาหริตฺวา ทีเปตพฺพํฯ โสตาปตฺติมเคฺคน หิ จตฺตาริ ทิฏฺฐิสหคตานิ วิจิกิจฺฉาสหคตญฺจาติ ปญฺจ จิตฺตานิ ปหียนฺติฯ ตตฺถ ทฺวีสุ อสงฺขาริกทิฏฺฐิจิเตฺตสุ ปหียเนฺตสุ เตหิ สหชาโต โลโภ โมโห อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อิเม กิเลสา สหเชกฏฺฐวเสน ปหียนฺติฯ เสสทิฏฺฐิกิเลโส จ วิจิกิจฺฉากิเลโส จ ปหาเนกฏฺฐวเสน ปหียนฺติฯ ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตสสงฺขาริกจิเตฺตสุปิ ปหียเนฺตสุ เตหิ สหชาโต โลโภ โมโห ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อิเม กิเลสา สหเชกฏฺฐวเสน ปหียนฺติฯ เสสทิฏฺฐิกิเลโส จ วิจิกิจฺฉากิเลโส จ ปหาเนกฏฺฐวเสน ปหียนฺติฯ เอวํ ปหาเนกฏฺฐสฺมึเยว สหเชกฏฺฐํ ลพฺภตีติ อิทํ สหเชกฏฺฐํ อาหริตฺวา ทีปยึสุฯ

ตํสมฺปยุโตฺตติ เตหิ ตเทกเฏฺฐหิ อฏฺฐหิ กิเลเสหิ สมฺปยุโตฺตฯ วินิโพฺภคํ วา กตฺวา เตน โลเภน เตน โทเสนาติ เอวํ เอเกเกน สมฺปยุตฺตตา ทีเปตพฺพาฯ ตตฺถ โลเภ คหิเต, โมโห มาโน ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อยํ สงฺขารกฺขเนฺธ กิเลสคโณ โลภสมฺปยุโตฺต นามฯ โทเส คหิเต, โมโห ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อยํ กิเลสคโณ โทสสมฺปยุโตฺต นามฯ โมเห คหิเต, โลโภ โทโส มาโน ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อยํ กิเลสคโณ โมหสมฺปยุโตฺต นามฯ มาเน คหิเต, เตน สหุปฺปโนฺน โลโภ โมโห ถินํ อุทฺธจฺจํ อหิริกํ อโนตฺตปฺปนฺติ อยํ กิเลสคโณ มานสมฺปยุโตฺต นามฯ อิมินา อุปาเยน เตน ถิเนน เตน อุทฺธเจฺจน เตน อหิริเกน เตน อโนตฺตเปฺปน สมฺปยุโตฺต ตํสมฺปยุโตฺตติ โยชนา กาตพฺพาฯ **ตํสมุฏฺฐาน**นฺติ เตน โลเภน…เป…. เตน อโนตฺตเปฺปน สมุฏฺฐิตนฺติ อโตฺถฯ

อิเม ธมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพาติ เอตฺถ ทสฺสนํ นาม โสตาปตฺติมโคฺค; เตน ปหาตพฺพาติ อโตฺถฯ ‘กสฺมา ปน โสตาปตฺติมโคฺค ทสฺสนํ นาม ชาโต’ติ? ‘ปฐมํ นิพฺพานทสฺสนโต’ฯ ‘นนุ โคตฺรภู ปฐมตรํ ปสฺสตี’ติ ? ‘โน น ปสฺสติ; ทิสฺวาปิ กตฺตพฺพกิจฺจํ ปน น กโรติ,

สํโยชนานํ อปฺปหานโตฯ ตสฺมา ปสฺสตี’ติ น วตฺตพฺพาฯ ยตฺถ กตฺถจิ ราชานํ ทิสฺวาปิ ปณฺณา การํ ทตฺวา กิจฺจนิปฺผตฺติยา อทิฏฺฐตฺตา ‘อชฺชาปิ ราชานํ น ปสฺสามี’ติ วทโนฺต เจตฺถ ชานปท ปุริโส นิทสฺสนํฯ

๑๐๑๑. **อวเสโส โลโภ**ติ ทสฺสเนน ปหีนาวเสโสฯ โลโภ โทสโมเหสุปิ เอเสว นโยฯ ทสฺสเนน หิ อปายคมนียาว ปหีนาฯ เตหิ ปน อเญฺญ ทเสฺสตุํ อิทํ วุตฺตํฯ **‘ตเทกฏฺฐา’**ติ เตหิ ปาฬิยํ อาคเตหิ ตีหิ กิเลเสหิ สมฺปโยคโตปิ ปหานโตปิ เอกฏฺฐา ปญฺจ กิเลสาฯ **เนว ทสฺสเนน น ภาวนายา**ติ อิทํ สํโยชนาทีนํ วิย เตหิ มเคฺคหิ อปฺปหาตพฺพตํ สนฺธาย วุตฺตํฯ ยํ ปน ‘‘โสตาปตฺติมคฺคญาเณน อภิสงฺขารวิญฺญาณสฺส นิโรเธน สตฺต ภเว ฐเปตฺวา อนมตเคฺค สํสารวเฏฺฏ เย อุปฺปเชฺชยฺยุํ, นามญฺจ รูปญฺจ เอเตฺถเต นิรุชฺฌนฺตี’’ติอาทินา นเยน กุสลาทีนมฺปิ ปหานํ อนุญฺญาตํ, ตํ เตสํ มคฺคานํ อภาวิตตฺตา เย อุปฺปเชฺชยฺยุํ, เต อุปนิสฺสยปจฺจยานํ กิเลสานํ ปหีนตฺตา ปหีนาติ อิมํ ปริยายํ สนฺธาย วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๑๐๑๓. **ทสฺสเนนปหาตพฺพเหตุกตฺติเก** อิเม ธมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตุกาติ นิฏฺฐเปตฺวา, ปุน **‘ตีณิ สํโยชนานี’**ติอาทิ ปหาตเพฺพ ทเสฺสตฺวา, ตเทกฏฺฐภาเวน เหตู เจว สเหตุเก จ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ ตตฺถ ‘กิญฺจาปิ ทสฺสเนน ปหาตเพฺพสุ เหตูสุ โลภสหคโต โมโห โลเภน สเหตุโก โหติ, โทสสหคโต โมโห โทเสน, โลภโทสา จ โมเหนาติ ปหาตพฺพเหตุกปเทเปเต สงฺคหํ คจฺฉนฺติ, วิจิกิจฺฉาสหคโต ปน โมโห อญฺญสฺส สมฺปยุตฺตเหตุโน อภาเวน เหตุเยว, น สเหตุโกติ ตสฺส ปหานํ ทเสฺสตุํ อิเม ธมฺมา ทสฺสเนน ปหาตพฺพเหตู’ติ วุตฺตํฯ

๑๐๑๘. ทุติยปเท อุทฺธจฺจสหคตสฺส โมหสฺส ปหานํ ทเสฺสตุํ **อิเม ธมฺมา ภาวนาย ปหาตพฺพเหตู**ติ วุตฺตํฯ โส หิ อตฺตนา สมฺปยุตฺตธเมฺม สเหตุเก กตฺวา ปิฏฺฐิวฏฺฏโก ชาโต, วิจิกิจฺฉาสหคโต วิย อญฺญสฺส สมฺปยุตฺตเหตุโน อภาวา ปหาตพฺพเหตุกปทํ น ภชติฯ ตติยปเท **อวเสสา อกุสลา**ติ ปุน อกุสลคฺคหณํ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสหคตานํ โมหานํ สงฺคหตฺถํ กตํฯ เต หิ สมฺปยุตฺตเหตุโน อภาวา ปหาตพฺพเหตุกา นาม น โหนฺติฯ

๑๐๒๙. ปริตฺตารมฺมณตฺติเก **อารพฺภา**ติ อารมฺมณํ กตฺวาฯ สเยฺยหิ ปริตฺตา วา โหนฺตุ มหคฺคตา วา, ปริตฺตธเมฺม อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนา **ปริตฺตารมฺมณา,** มหคฺคเต อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนา **มหคฺคตารมฺมณา,** อปฺปมาเณ อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปนฺนา **อปฺปมาณารมฺมณา**ฯ เต ปน ปริตฺตาปิ โหนฺติ มหคฺคตาปิ อปฺปมาณาปิฯ

๑๐๓๕. มิจฺฉตฺตตฺติเก **อานนฺตริกานี**ติ อนนฺตราเยน ผลทายกานิ; มาตุฆาตกกมฺมาทีนเมตํ อธิวจนํฯ เตสุ หิ เอกสฺมิมฺปิ กเมฺม กเต ตํ ปฏิพาหิตฺวา อญฺญํ กมฺมํ อตฺตโน วิปากสฺส โอกาสํ กาตุํ น สโกฺกติฯ สิเนรุปฺปมาเณปิ หิ สุวณฺณถูเป กตฺวา จกฺกวาฬมตฺตํ วา รตนมยปาการํ วิหารํ กาเรตฺวา ตํ ปูเรตฺวา นิสินฺนสฺส พุทฺธปฺปมุขสฺส สงฺฆสฺส ยาวชีวํ จตุตาโร ปจฺจเย ททโตปิ ตํ กมฺมํ เอเตสํ กมฺมานํ วิปากํ ปฏิพาเหตุํ น สโกฺกติ เอวฯ **ยา จ มิจฺฉาทิฏฺฐิ นิยตา**ติ อเหตุกวาทอกิริยวาทนตฺถิกวาเทสุ อญฺญตราฯ ตญฺหิ คเหตฺวา ฐิตํ ปุคฺคลํ พุทฺธสตมฺปิ พุทฺธสหสฺสมฺปิ โพเธตุํ น สโกฺกติฯ

๑๐๓๘. มคฺคารมฺมณตฺติเก **อริยมคฺคํ อารพฺภา**ติ โลกุตฺตรมคฺคํ อารมฺมณํ กตฺวาฯ เต ปน ปริตฺตาปิ โหนฺติ มหคฺคตาปิฯ

๑๐๓๙. มคฺคเหตุกนิเทฺทเส ปฐมนเยน ปจฺจยเฏฺฐน เหตุนา มคฺคสมฺปยุตฺตานํ ขนฺธานํ สเหตุกภาโว ทสฺสิโตฯ ทุติยนเยน มคฺคภูเตน สมฺมาทิฏฺฐิสงฺขาเตน เหตุนา เสสมคฺคงฺคานํ สเหตุกภาโว ทสฺสิโตฯ ตติยนเยน มเคฺค อุปฺปนฺนเหตูหิ สมฺมาทิฏฺฐิยา สเหตุกภาโว ทสฺสิโต ติ เวทิตโพฺพฯ

๑๐๔๐. **อธิปตึ กริตฺวา**ติ อารมฺมณาธิปตึ กตฺวาฯ เต จ โข ปริตฺตธมฺมาว โหนฺติฯ อริยสาวกานญฺหิ อตฺตโน มคฺคํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขณกาเล อารมฺมณาธิปติ ลพฺภติฯ เจโตปริยญาเณน ปน อริยสาวโก ปรสฺส มคฺคํ ปจฺจเวกฺขมาโน ครุํ กโรโนฺตปิ อตฺตนา ปฏิวิทฺธมคฺคํ วิย ครุํ น กโรติฯ 'ยมกปาฏิหาริยํ กโรนฺตํ ตถาคตํ ทิสฺวา ตสฺส มคฺคํ ครุํ กโรติ น กโรตี'ติ? กโรติ, น ปน อตฺตโน มคฺคํ วิยฯ อรหา น กิญฺจิ ธมฺมํ ครุํ กโรติ ฐเปตฺวา มคฺคํ ผลํ นิพฺพานนฺติฯ เอตฺถาปิ อยเมวโตฺถฯ **วีมํสาธิปเตยฺย**นฺติ อิทํ สหชาตาธิปตึ ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ ฉนฺทญฺหิ เชฏฺฐกํ กตฺวา มคฺคํ ภาเวนฺตสฺส ฉโนฺท อธิปติ นาม โหติ, น มโคฺคฯ เสสธมฺมาปิ ฉนฺทาธิปติโน นาม โหนฺติ, น มคฺคาธิปติโนฯ จิเตฺตปิ เอเสว นโยฯ วีมํสํ ปน เชฏฺฐกํ กตฺวา มคฺคํ ภาเวนฺตสฺส วีมํสาธิปติ เจว โหติ มโคฺค จาติฯ เสสธมฺมา มคฺคาธิปติโน นาม โหนฺติฯ วีริเยปิ เอเสว นโยฯ

๑๐๔๑. อุปฺปนฺนตฺติกนิเทฺทเส **ชาตา**ติ นิพฺพตฺตา, ปฏิลทฺธตฺตภาวาฯ **ภูตา**ติอาทีนิ เตสํเยว เววจนานิฯ ชาตา เอว หิ ภาวปฺปตฺติยา ภูตาฯ ปจฺจยสํโยเค ชาตตฺตา **สญฺชาตา**ฯ นิพฺพตฺติลกฺขณปฺปตฺตตฺตา **นิพฺพตฺตา**ฯ อุปสเคฺคน ปน ปทํ วเฑฺฒตฺวา **อภินิพฺพตฺตา**ติ วุตฺตาฯ ปากฏีภูตาติ ปาตุภูตาฯ ปุพฺพนฺตโต อุทฺธํ ปนฺนาติ **อุปฺปนฺนา**ฯ อุปสเคฺคน ปทํ วเฑฺฒตฺวา **สมุปฺปนฺนา**ติ วุตฺตาฯ นิพฺพตฺตเฏฺฐเนว อุทฺธํ ฐิตาติ **อุฏฺฐิตา**ฯ ปจฺจยสํโยเค อุฏฺฐิตาติ **สมุฏฺฐิตา**ฯ ปุน **อุปฺปนฺนา**ติวจเน การณํ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ **อุปฺปนฺนํเสน สงฺคหิตา**ติ อุปฺปนฺนโกฏฺฐาเสน คณนํ คตาฯ **รูปํ เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณ**นฺติ อิทํ เนสํ สภาวทสฺสนํฯ ทุติยปทนิเทฺทโส วุตฺตปฏิเสธนเยน เวทิตโพฺพฯ ตติยปทนิเทฺทโส อุตฺตานโตฺถเยวฯ

อยํ ปน ติโก ทฺวินฺนํ อทฺธานํ วเสน ปูเรตฺวา ทสฺสิโตฯ ลทฺธกาสสฺส หิ กมฺมสฺส วิปาโก ทุวิโธ – ขณปฺปโตฺต, จ อปฺปโตฺต จฯ ตตฺถ 'ขณปฺปโตฺต' อุปฺปโนฺน นามฯ 'อปฺปโตฺต' จิตฺตานนฺตเร วา อุปฺปชฺชตุ, กปฺปสตสหสฺสาติกฺกเม วาฯ ธุวปจฺจยเฏฺฐน นตฺถิ นาม น โหติ, อุปฺปาทิโน ธมฺมา นาม ชาโตฯ ยถา หิ – ''ติฏฺฐเตว สายํ, โปฏฺฐปาท, อรูปี อตฺตา สญฺญามโย ฯ อถ อิมสฺส ปุริสสฺส อญฺญา จ สญฺญา อุปฺปชฺชนฺติ อญฺญา จ สญฺญา นิรุชฺฌนฺตี''ติ (ที. นิ. ๑.๔๑๙)ฯ เอตฺถ อารุเปฺป กามาวจรสญฺญาปวตฺติกาเล กิญฺจาปิ มูลภวงฺคสญฺญา นิรุทฺธา กามาวจรสญฺญาย ปน นิรุทฺธกาเล อวสฺสํ สา อุปฺปชฺชิสฺสตีติ อรูปสงฺขาโต อตฺตา นตฺถีติ สงฺขฺยํ อคนฺตฺวา 'ติฏฺฐเตว' นามาติ ชาโตฯ เอวเมว ลทฺธกาสสฺส กมฺมสฺส วิปาโก ทุวิโธ…เป.… ธุวปจฺจยเฏฺฐน นตฺถิ นาม น โหติ, อุปฺปาทิโน ธมฺมา นาม ชาโตฯ

ยทิ ปน อายูหิตํ กุสลากุสลกมฺมํ สพฺพํ วิปากํ ทเทยฺย, อญฺญสฺส โอกาโส น ภเวยฺยฯ ตํ ปน ทุวิธํ โหติ – ธุววิปากํ, อธุววิปากญฺจฯ ตตฺถ ปญฺจ อานนฺตริยกมฺมานิ, อฏฺฐ สมาปตฺติโย, จตฺตาโร อริยมคฺคาติ เอตํ 'ธุววิปากํ' นามฯ ตํ ปน ขณปฺปตฺตมฺปิ อตฺถิ, อปฺปตฺตมฺปิฯ ตตฺถ 'ขณปฺปตฺตํ' อุปฺปนฺนํ นามฯ 'อปฺปตฺตํ' อนุปฺปนฺนํ นามฯ ตสฺส วิปาโก จิตฺตานนฺตเร วา อุปฺปชฺชตุ กปฺปสตสหสฺสาติกฺกเม วาฯ ธุวปจฺจยเฏฺฐน อนุปฺปนฺนํ นาม น โหติ, อุปฺปาทิโน ธมฺมา นาม ชาตํฯ เมเตฺตยฺยโพธิสตฺตสฺส มโคฺค อนุปฺปโนฺน นาม, ผลํ อุปฺปาทิโน ธมฺมาเยว นาม ชาตํฯ

๑๐๔๔. อตีตตฺติกนิเทฺทเส **อตีตา**ติ ขณตฺตยํ อติกฺกนฺตาฯ **นิรุทฺธา**ติ นิโรธปฺปตฺตาฯ **วิคตา**ติ วิภวํ คตา, วิคจฺฉิตา วาฯ **วิปริณตา**ติ ปกติวิชหเนน วิปริณามํ คตาฯ นิโรธสงฺขาตํ อตฺถํ คตาติ **อตฺถงฺคตาฯ อพฺภตฺถงฺคตา**ติ อุปสเคฺคน ปทํ วฑฺฒิตํฯ **อุปฺปชฺชิตฺวา วิคตา**ติ นิพฺพตฺติตฺวา วิคจฺฉิตาฯ ปุน อตีตวจเน การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ ปรโต **อนาคตาทีสุ**ปิ เอเสว นโยฯ **อตีตํเสน สงฺคหิตา**ติ อตีตโกฏฺฐาเสน คณนํ คตาฯ กตเม เตติ? รูปํ เวทนา สญฺญา สงฺขารา วิญฺญาณํฯ ปรโต อนาคตาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

๑๐๔๗. อตีตารมฺมณตฺติกนิเทฺทเส **อตีเต ธมฺเม อารพฺภา**ติอาทีสุ ปริตฺตมหคฺคตาว ธมฺมา เวทิตพฺพาฯ เต หิ อตีตาทีนิ อารพฺภ อุปฺปชฺชนฺติฯ

๑๐๕๐. อชฺฌตฺตตฺติกนิเทฺทเส **เตสํ เตส**นฺติ ปททฺวเยน สพฺพสเตฺต ปริยาทิยติฯ **อชฺฌตฺตํ ปจฺจตฺต**นฺติ อุภยํ นิยกชฺฌตฺตาธิวจนํฯ **นิยตา**ติ อตฺตนิ ชาตาฯ **ปาฏิปุคฺคลิกา**ติ ปาฏิเยกฺกสฺส ปาฏิเยกฺกสฺส ปุคฺคลสฺส สนฺตกาฯ **อุปาทิณฺณา**ติ สรีรฏฺฐกาฯ เต หิ กมฺมนิพฺพตฺตา วา โหนฺตุ มา วา, อาทินฺนคหิตปรามฏฺฐวเสน ปน อิธ อุปาทิณฺณาติ วุตฺตาฯ

๑๐๕๑. **ปรสตฺตาน**นฺติ อตฺตานํ ฐเปตฺวา อวเสสสตฺตานํฯ **ปรปุคฺคลาน**นฺติ ตเสฺสว เววจนํฯ เสสํ เหฏฺฐา วุตฺตสทิสเมวฯ **ตทุภย**นฺติ ตํ อุภยํฯ

๑๐๕๓. อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติกสฺส ปฐมปเท ปริตฺตมหคฺคตา ธมฺมา เวทิตพฺพาฯ ทุติเย อปฺปมาณาปิฯ ตติเย ปริตฺตมหคฺคตาวฯ อปฺปมาณา ปน กาเลน พหิทฺธา กาเลน อชฺฌตฺตํ อารมฺมณํ น กโรนฺติฯ สนิทสฺสนตฺติกนิเทฺทโส อุตฺตาโนเยวาติฯ

ทุกนิเกฺขปกถา

๑๐๖๒. ทุเกสุ อโทสนิเทฺทเส เมตฺตายนวเสน **เมตฺติ**ฯ เมตฺตากาโร **เมตฺตายนา**ฯ เมตฺตาย อยิตสฺส เมตฺตาสมงฺคิโน จิตฺตสฺส ภาโว **เมตฺตายิตตฺตํ**ฯ อนุทยตีติ **อนุทฺทา,** รกฺขตีติ อโตฺถฯ อนุทฺทากาโร **อนุทฺทายนา**ฯ อนุทฺทายิตสฺส ภาโว **อนุทฺทายิตตฺตํ**ฯ หิตสฺส เอสนวเสน **หิเตสิตา**ฯ อนุกมฺปนวเสน **อนุกมฺปา**ฯ สเพฺพหิปิ อิเมหิ ปเทหิ อุปจารปฺปนาปฺปตฺตา เมตฺตาว วุตฺตาฯ เสสปเทหิ โลกิยโลกุตฺตโร อโทโส กถิโตฯ

๑๐๖๓. อโมหนิเทฺทเส **ทุเกฺข ญาณ**นฺติ ทุกฺขสเจฺจ ปญฺญาฯ **ทุกฺขสมุทเย**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ เอตฺถ จ ทุเกฺข ญาณํ สวนสมฺมสนปฏิเวธปจฺจเวกฺขณาสุ วตฺตติฯ ตถา ทุกฺขสมุทเยฯ นิโรเธ ปน สวนปฏิเวธปจฺจเวกฺขณาสุ เอวฯ ตถา ปฏิปทายฯ **ปุพฺพเนฺต**ติ อตีตโกฏฺฐาเสฯ **อปรเนฺต**ติ อนาคตโกฏฺฐาเสฯ **ปุพฺพนฺตาปรเนฺต**ติ ตทุภเยฯ **อิทปฺปจฺจยตา ปฏิจฺจสมุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ ญาณ**นฺติ อยํ ปจฺจโย, อิทํ ปจฺจยุปฺปนฺนํ, อิทํ ปฏิจฺจ อิทํ นิพฺพตฺตนฺติ, เอวํ ปจฺจเยสุ จ ปจฺจยุปฺปนฺนธเมฺมสุ จ ญาณํฯ

๑๐๖๕. โลภนิเทฺทเสปิ เหฏฺฐา อนาคตานํ ปทานํ อยมโตฺถ – รญฺชนวเสน **ราโค**ฯ พลวรญฺชนเฏฺฐน **สาราโค**ฯ วิสเยสุ สตฺตานํ อนุนยนโต **อนุนโย**ฯ อนุรุชฺฌตีติ **อนุโรโธ,** กาเมตีติ อโตฺถฯ ยตฺถ กตฺถจิ ภเว สตฺตา เอตาย นนฺทนฺติ, สยํ วา นนฺทตีติ **นนฺที**ฯ นนฺที จ สา รญฺชนเฏฺฐน ราโค จาติ **นนฺทีราโค**ฯ ตตฺถ เอกสฺมิํ อารมฺมเณ สกิํ อุปฺปนฺนา ตณฺหา ‘นนฺที’ฯ ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชมานา ‘นนฺทีราโค’ติ วุจฺจติฯ **จิตฺตสฺส สาราโค**ติ โย เหฏฺฐา พลวรญฺชนเฏฺฐน สาราโคติ วุโตฺต, โส น สตฺตสฺส, จิตฺตเสฺสว สาราโคติ อโตฺถฯ

อิจฺฉนฺติ เอตาย อารมฺมณานีติ **อิจฺฉา**ฯ พหลกิเลสภาเวน มุจฺฉนฺติ เอตาย ปาณิโนติ **มุจฺฉา**ฯ คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐเปตฺวา คหณวเสน **อโชฺฌสานํ**ฯ อิมินา สตฺตา คิชฺฌนฺติ, เคธํ อาปชฺชนฺตีติ **เคโธ;** พหลเฏฺฐน วา เคโธฯ ''เคธํ วา ปวนสณฺฑ''นฺติ หิ พหลเฏฺฐเนว วุตฺตํฯ อนนฺตรปทํ อุปสคฺควเสน วฑฺฒิตํฯ สพฺพโตภาเคน วา เคโธติ **ปลิเคโธ**ฯ สญฺชนฺติ เอเตนาติ **สโงฺค;** ลคฺคนเฏฺฐน วา สโงฺคฯ โอสีทนเฏฺฐน **ปโงฺก**ฯ อากฑฺฒนวเสน **เอชา**ฯ ''เอชา อิมํ ปุริสํ ปริกฑฺฒติ ตสฺส ตเสฺสว ภวสฺส อภินิพฺพตฺติยา''ติ หิ วุตฺตํฯ วญฺจนเฏฺฐน **มายา**ฯ วฏฺฏสฺมิํ สตฺตานํ ชนนเฏฺฐน **ชนิกา**ฯ ''ตณฺหา ชเนติ ปุริสํ จิตฺตมสฺส วิธาวตี''ติ (สํ. นิ. ๑.๕๕-๕๗) หิ วุตฺตํฯ วฏฺฏสฺมิํ สเตฺต ทุเกฺขน สํโยชยมานา ชเนตีติ **สญฺชนนี**ฯ ฆฏนเฏฺฐน **สิพฺพินี**ฯ อยญฺหิ วฏฺฏสฺมิํ สเตฺต จุติปฏิสนฺธิวเสน สิพฺพติ ฆเฏฺติ, ตุนฺนกาโร วิย ปิโลติกาย ปิโลติกํ; ตสฺมา ฆฏนเฏฺฐน สิพฺพินีติ วุตฺตาฯ อเนกปฺปการํ วิสยชาลํ ตณฺหาวิปฺผนฺทิตนิเวสสงฺขาตํ วา ชาลมสฺสา อตฺถีติ **ชาลินี**ฯ

อากฑฺฒนเฏฺฐน สีฆโสตา สริตา วิยาติ **สริตา**ฯ อลฺลเฏฺฐน วา สริตาฯ วุตฺตเญฺหตํ – ''สริตานิ สิเนหิตานิ จ โสมนสฺสานิ ภวนฺติ ชนฺตุโน''ติ (ธ. ป. ๓๔๑)ฯ อลฺลานิ เจว สินิทฺธานิ จาติ อยเญฺหตฺถ อโตฺถฯ วิสตาติ **วิสตฺติกา**ฯ วิสฏาติ วิสตฺติกาฯ วิสาลาติ วิสตฺติกาฯ วิสกฺกตีติ วิสตฺติกาฯ วิสํวาทิกาติ วิสตฺติกาฯ วิสํหรตีติ วิสตฺติกาฯ วิสมูลาติ วิสตฺติกาฯ วิสผลาติ วิสตฺติกาฯ วิสปริโภคาติ วิสตฺติกาฯ วิสตา วา ปน สา ตณฺหา รูเป สเทฺท คเนฺธ รเส โผฏฺฐเพฺพ ธเมฺม กุเล คเณ วิตฺถตาติ วิสตฺติกา (มหานิ. ๓)ฯ อนยพฺยสนปาปนเฏฺฐน กุมฺมานุพนฺธสุตฺตกํ วิยาติ **สุตฺตํ**ฯ วุตฺตเญฺหตํ – ''สุตฺตกนฺติ โข, ภิกฺขเว, นนฺทีราคเสฺสตํ อธิวจน''นฺติ (สํ. นิ. ๒.๑๕๙)ฯ รูปาทีสุ วิตฺถตเฏฺฐน **วิสฏา**ฯ ตสฺส ตสฺส ปฏิลาภตฺถาย สเตฺต อายูหาเปตีติ **อายูหินี**ฯ อุกฺกณฺฐิตุํ อปฺปทานโต สหายเฏฺฐน **ทุติยา**ฯ อยญฺหิ สตฺตานํ วฏฺฏสฺมิํ อุกฺกณฺฐิตุํ น เทติ, คตคตฏฺฐาเน ปิยสหาโย วิย อภิรมาเปติฯ เตน วุตฺตํ –

> ''ตณฺหาทุติโย ปุริโส, ทีฆมทฺธาน สํสรํ;
> อิตฺถภาวญฺญถาภาวํ, สํสารํ นาติวตฺตตี''ติฯ (อ. นิ. ๔.๙; อิติวุ. ๑๕; มหานิ. ๑๙๑; จูฬนิ. ปารายนานุคีติคาถานิเทฺทส ๑๐๗);

ปณิธานกวเสน **ปณิธิฯ ภวเนตฺตี**ติ ภวรชฺชุฯ เอตาย หิ สตฺตา, รชฺชุยา คีวาย พทฺธา โคณา วิย, อิจฺฉิติจฺฉิตฏฺฐานํ นิยฺยนฺติฯ ตํ ตํ อารมฺมณํ วนติ ภชติ อลฺลียตีติ **วนํ**ฯ วนติ ยาจตีติ วา วนํฯ **วนโถ**ติ พฺยญฺชเนน ปทํ วฑฺฒิตํฯ อนตฺถทุกฺขานํ วา สมุฏฺฐาปนเฏฺฐน คหนเฏฺฐน จ วนํ วิยาติ 'วนํ'; พลวตณฺหาเยตํ นามํฯ คหนตรเฏฺฐน ปน ตโต พลวตโร 'วนโถ' นามฯ เตน วุตฺตํ –

> ''วนํ ฉินฺทถ มา รุกฺขํ, วนโต ชายเต ภยํ;
> เฉตฺวา วนญฺจ วนถญฺจ, นิพฺพนา โหถ ภิกฺขโว''ติฯ (ธ. ป. ๒๘๓);

สนฺถวนวเสน **สนฺถโว;** สํสโคฺคติ อโตฺถฯ โส ทุวิโธ – ตณฺหาสนฺถโว มิตฺตสนฺถโว จฯ เตสุ อิธ ตณฺหาสนฺถโว อธิเปฺปโตฯ สิเนหวเสน **สิเนโห**ฯ อาลยกรณวเสน อเปกฺขตีติ **อเปกฺขา**ฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ – ''อิมานิ เต เทว จตุราสีตินครสหสฺสานิ กุสาวตีราชธานีปมุขานิฯ เอตฺถ เทว ฉนฺทํ ชเนหิ, ชีวิเต อเปกฺขํ กโรหี''ติ (ที. นิ. ๒.๒๖๖)ฯ อาลยํ กโรหีติ อยเญฺหตฺถ อโตฺถฯ ปาฏิเยเกฺก ปาฏิเยเกฺก อารมฺมเณ พนฺธตีติ **ปฏิพนฺธุ**ฯ ญาตกเฏฺฐน วา ปาฏิเยโกฺก พนฺธูติปิ ปฏิพนฺธุฯ นิจฺจสนฺนิสฺสิตเฏฺฐน หิ สตฺตานํ ตณฺหาสโม พนฺธุ นาม นตฺถิฯ

อารมฺมณานํ อสนโต **อาสา**ฯ อโชฺฌตฺถรณโต เจว ติตฺตึ อนุปคนฺตฺวาว ปริภุญฺชนโต จาติ อโตฺถฯ อาสิสนวเสน **อาสิสนา**ฯ อาสิสิตสฺส ภาโว **อาสิสิตตฺตํ**ฯ อิทานิ ตสฺสา ปวตฺติฎฺฐานํ ทเสฺสตุํ **รูปาสา**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ อาสิสนวเสน อาสาติ อาสาย อตฺถํ คเหตฺวา รูเป อาสา **รูปาสา**ติ เอวํ นวปิ ปทานิ เวทิตพฺพานิฯ เอตฺถ จ ปุริมานิ ปญฺจ ปญฺจกามคุณวเสน วุตฺตานิฯ ปริกฺขารโลภวเสน ฉฎฺฐํฯ ตํ วิเสสโต ปพฺพชิตานํฯ ตโต ปรานิ ตีณิ อติตฺติยวตฺถุวเสน คหฎฺฐานํฯ น หิ เตสํ ธนปุตฺตชีวิเตหิ อญฺญํ ปิยตรํ อตฺถิฯ 'เอตํ มยฺหํ เอตํ มยฺห'นฺติ วา 'อสุเกน เม อิทํ ทินฺนํ อิทํ ทินฺน'นฺติ วา เอวํ สเตฺต ชปฺปาเปตีติ **ชปฺปา**ฯ ปรโต เทฺว ปทานิ อุปสเคฺคน วฑฺฒิตานิฯ ตโต ปรํ อเญฺญนากาเรน วิภชิตุํ อารทฺธตฺตา ปุน **ชปฺปา**ติ วุตฺตํฯ ชปฺปนากาโร **ชปฺปนา**ฯ ชปฺปิตสฺส ภาโว **ชปฺปิตตฺตํ**ฯ ปุนปฺปุนํ วิสเย ลุมฺปติ อากฑฺฒตีติ โลลุโปฯ โลลุปสฺส ภาโว **โลลุปฺปํ**ฯ โลลุปฺปากาโร **โลลุปฺปายนา**ฯ โลลุปฺปสมงฺคิโน ภาโว **โลลุปฺปายิตตฺตํ**ฯ

ปุจฺฉญฺชิกตาติ ยาย ตณฺหาย ลาภฎฺฐาเนสุ, ปุจฺฉํ จาลยมานา สุนขา วิย, กมฺปมานา วิจรนฺติ, ตํ ตสฺสา กมฺปนตณฺหาย นามํฯ สาธุ มนาปมนาเป วิสเย กาเมตีติ สาธุกาโมฯ ตสฺส ภาโว **สาธุกมฺยตา**ฯ มาตา มาตุจฺฉาติอาทิเก อยุตฺตฎฺฐาเน ราโคติ **อธมฺมราโค**ฯ ยุตฺตฎฺฐาเนปิ พลวา หุตฺวา อุปฺปนฺนโลโภ **วิสมโลโภ**ฯ ''ราโค วิสม''นฺติอาทิวจนโต (วิภ. ๙๒๔) วา ยุตฺตฎฺฐาเน วา อยุตฺตฎฺฐาเน วา อุปฺปโนฺน ฉนฺทราโค อธมฺมเฎฺฐน **'อธมฺมราโค'**, วิสมเฎฺฐน **'วิสมโลโภ'**ติ เวทิตโพฺพฯ

อารมฺมณานํ นิกามนวเสน **นิกนฺติ**ฯ นิกามนากาโร **นิกามนา**ฯ ปตฺถนาวเสน **ปตฺถนา**ฯ ปิหายนวเสน **ปิหนา**ฯ สุฎฺฐุ ปตฺถนา **สมฺปตฺถนา**ฯ ปญฺจสุ กามคุเณสุ ตณฺหา **กามตณฺหา**ฯ รูปารูปภเว ตณฺหา **ภวตณฺหา**ฯ อุเจฺฉทสงฺขาเต วิภเว ตณฺหา **วิภวตณฺหา**ฯ สุทฺธ รูปภวสฺมิํเยว ตณฺหา **รูปตณฺหา**ฯ อรูปภเว ตณฺหา **อรูปตณฺหา**ฯ อุเจฺฉททิฎฺฐิสหคโต ราโค ทิฎฺฐิราโคฯ นิโรเธ ตณฺหา **นิโรธตณฺหา**ฯ รูเป ตณฺหา **รูปตณฺหา**ฯ สเทฺท ตณฺหา **สทฺทตณฺหา**ฯ คนฺธตณฺหาทีสุปิ เอเสว นโยฯ โอฆาทโย วุตฺตตฺถาวฯ

กุสลธเมฺม อาวรตีติ **อาวรณํ**ฯ ฉาทนวเสน **ฉาทนํ**ฯ สเตฺต วฎฺฎสฺมิํ พนฺธตีติ **พนฺธนํ**ฯ จิตฺตํ อุปคนฺตฺวา กิลิสฺสติ สํกิลิฎฺฐํ กโรตีติ **อุปกฺกิเลโส**ฯ ถามคตเฎฺฐน อนุเสตีติ **อนุสโย**ฯ อุปฺปชฺชมานา จิตฺตํ ปริยุฎฺฐาตีติ **ปริยุฎฺฐานํ;** อุปฺปชฺชิตุํ อปฺปทาเนน กุสลจารํ คณฺหาตีติ อโตฺถฯ ''โจรา มเคฺค ปริยุฎฺฐิํสุ ธุตฺตา มเคฺค ปริยุฎฺฐิํสู''ติอาทีสุ (จูฬว. ๔๓๐) หิ มคฺคํ คณฺหิํสูติ อโตฺถฯ เอวมิธาปิ คหณเฎฺฐน ปริยุฎฺฐานํ เวทิตพฺพํฯ ปลิเวฐนเฎฺฐน ลตา วิยาติ **ลตา**ฯ ''ลตา อุพฺภิชฺช ติฎฺฐตี''ติ (ธ. ป. ๓๔๐) อาคตฎฺฐาเนปิ อยํ ตณฺหา ลตาติ วุตฺตาฯ วิวิธานิ วตฺถูนิ อิจฺฉตีติ **เววิจฺฉํ**ฯ วฎฺฎทุกฺขสฺส มูลนฺติ **ทุกฺขมูลํ**ฯ ตเสฺสว ทุกฺขสฺส นิทานนฺติ **ทุกฺขนิทานํ**ฯ ตํ ทุกฺขํ อิโต ปภวตีติ **ทุกฺขปฺปภโว**ฯ พนฺธนเฎฺฐน ปาโส วิยาติ ปาโสฯ มารสฺส ปาโส **มารปาโส**ฯ ทุรุคฺคิลนเฎฺฐน พฬิสํ วิยาติ พฬิสํฯ มารสฺส พฬิสํ **มารพฬิสํ**ฯ ตณฺหาภิภูตา มารสฺส วิสยํ นาติกฺกมนฺติ, เตสํ อุปริ มาโร วสํ วเตฺตตีติ อิมินา ปริยาเยน มารสฺส วิสโยติ **มารวิสโย** ฯ สนฺทนเฎฺฐน ตณฺหาว นที **ตณฺหานที**ฯ อโชฺฌตฺถรณเฎฺฐน ตณฺหาว ชาลํ **ตณฺหาชาลํ**ฯ ยถา สุนขา คทฺทุลพทฺธา ยทิจฺฉกํ นียนฺติ, เอวํ ตณฺหาพทฺธา สตฺตาปีติ ทฬฺหพนฺธนเฎฺฐน คทฺทุลํ วิยาติ คทฺทุลํฯ ตณฺหาว คทฺทุลํ **ตณฺหาคทฺทุลํ**ฯ ทุปฺปูรณเฎฺฐน ตณฺหาว สมุโทฺท **ตณฺหาสมุโทฺท**ฯ

๑๐๖๖. โทสนิเทฺทเส **อนตฺถํ เม อจรีติ** อวุฑฺฒึ เม อกาสิฯ อิมินา อุปาเยน สพฺพปเทสุ อโตฺถ เวทิตโพฺพฯ **อฏฺฐาเน วา ปน อาฆาโต**ติ อการเณ โกโป – เอกโจฺจ หิ ‘เทโว อติวสฺสตี’ติ กุปฺปติ, ‘น วสฺสตี’ติ กุปฺปติ, ‘สูริโย ตปฺปตี’ติ กุปฺปติ, ‘น ตปฺปตี’ติ กุปฺปติ, วาเต วายเนฺตปิ กุปฺปติ, อวายเนฺตปิ กุปฺปติ, สมฺมชฺชิตุํ อสโกฺกเนฺต โพธิปณฺณานํ กุปฺปติ, จีวรํ ปารุปิตุํ อสโกฺกเนฺต วาตสฺส กุปฺปติ, อุปกฺขลิตฺวา ขาณุกสฺส กุปฺปติ อิทํ สนฺธาย วุตฺตํ – อฏฺฐาเน วา ปน อาฆาโต ชายตีติฯ ตตฺถ เหฏฺฐา นวสุ ฐาเนสุ สเตฺต อารพฺภ อุปฺปนฺนตฺตา กมฺมปถเภโท โหติฯ อฏฺฐานาฆาโต ปน สงฺขาเรสุ อุปฺปโนฺน กมฺมปถเภทํ น กโรติฯ จิตฺตํ อาฆาเตเนฺต อุปฺปโนฺนติ **จิตฺตสฺส อาฆาโต**ฯ ตโต พลวตโร **ปฏิฆาโต**ฯ ปฏิหญฺญนวเสน **ปฏิฆํ**ฯ ปฏิวิรุชฺฌตีติ **ปฏิวิโรโธ**ฯ กุปฺปนวเสน **โกโปฯ ปโกโป สมฺปโกโป**ติ อุปสเคฺคน ปทํ วฑฺฒิตํฯ ทุสฺสนวเสน **โทโสฯ ปโทโส สมฺปโทโส**ติ อุปสเคฺคน ปทํ วฑฺฒิตํฯ **จิตฺตสฺส พฺยาปตฺตี**ติ จิตฺตสฺส วิปนฺนตา, วิปริวตฺตนากาโรฯ มนํ ปทูสยมาโน อุปฺปชฺชตีติ **มโนปโทโส**ฯ กุชฺฌนวเสน **โกโธ**ฯ กุชฺฌนากาโร **กุชฺฌนา**ฯ กุชฺฌิตสฺส ภาโว **กุชฺฌิตตฺตํ**ฯ

อิทานิ อกุสลนิเทฺทเส วุตฺตนยํ ทเสฺสตุํ **โทโส ทุสฺสนา**ติอาทิ วุตฺตํฯ ตสฺมา ‘‘โย เอวรูโป จิตฺตสฺส อาฆาโต…เป.… กุชฺฌิตตฺต’’นฺติ จ อิธ วุโตฺต, ‘‘โทโส ทุสฺสนา’’ติอาทินา นเยน เหฏฺฐา วุโตฺต, อยํ วุจฺจติ โทโสติฯ เอวเมตฺถ โยชนา กาตพฺพาฯ เอวญฺหิ สติ ปุนรุตฺติโทโส ปฏิเสธิโต โหติฯ โมหนิเทฺทโส อโมหนิเทฺทเส วุตฺตปฏิปกฺขนเยน เวทิตโพฺพฯ สพฺพากาเรน ปเนส **วิภงฺคฏฺฐกถายํ** อาวิ ภวิสฺสติฯ

๑๐๗๙. **เตหิ ธเมฺมหิ เย ธมฺมา สเหตุกา**ติ เตหิ เหตุธเมฺมหิ เย อเญฺญ เหตุธมฺมา วา นเหตุธมฺมา วา เต สเหตุกาฯ อเหตุกปเทปิ เอเสว นโยฯ เอตฺถ จ เหตุ เหตุเยว จ โหติ, ติณฺณํ วา ทฺวินฺนํ วา เอกโต อุปฺปตฺติยํ สเหตุโก จฯ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสหคโต ปน โมโห เหตุ อเหตุโกฯ เหตุสมฺปยุตฺตทุกนิเทฺทเสปิ เอเสว นโยฯ

๑๐๙๑. สงฺขตทุกนิเทฺทเส ปุริมทุเก วุตฺตํ อสงฺขตธาตุํ สนฺธาย **โย เอว โส ธโมฺม**ติ เอกวจนนิเทฺทโส กโตฯ ปุริมทุเก ปน พหุวจนวเสน ปุจฺฉาย อุทฺธฏตฺตา อิเม ธมฺมา อปฺปจฺจยาติ ปุจฺฉานุสนฺธินเยน พหุวจนํ กตํฯ **อิเม ธมฺมา สนิทสฺสนา**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

๑๑๐๑. เกนจิ วิเญฺญยฺยทุกนิเทฺทเส **จกฺขุวิเญฺญยฺยา**ติ จกฺขุวิญฺญาเณน วิชานิตพฺพาฯ เสสปเทสุปิ เอเสว นโยฯ เอตฺถ จ **เกนจิ วิเญฺญยฺยา**ติ จกฺขุวิญฺญาณาทีสุ เกนจิ เอเกน จกฺขุวิญฺญาเณน วา โสตวิญฺญาเณน วา วิชานิตพฺพาฯ **เกนจิ น วิเญฺญยฺยา**ติ เตเนว จกฺขุวิญฺญาเณน วา โสตวิญฺญาเณน วา น วิชานิตพฺพาฯ ‘เอวํ สเนฺต ทฺวินฺนมฺปิ ปทานํ อตฺถนานตฺตโต ทุโก โหตี’ติ เหฏฺฐา วุตฺตตฺตา ‘เย เต ธมฺมา จกฺขุวิเญฺญยฺยา น เต ธมฺมา โสตวิเญฺญยฺยา’ติ อยํ ทุโก น โหติฯ รูปํ ปน จกฺขุวิเญฺญยฺยํ สโทฺท น จกฺขุวิเญฺญโยฺยติ อิมมตฺถํ คเหตฺวา ‘เย เต ธมฺมา จกฺขุวิเญฺญยฺยา น เต ธมฺมา โสตวิเญฺญยฺยา, เย วา ปน เต ธมฺมา โสตวิเญฺญยฺยา น เต ธมฺมา จกฺขุวิเญฺญยฺยา’ติ อยเมโก ทุโกติ เวทิตโพฺพฯ เอวํ เอเกกอินฺทฺริยมูลเก จตฺตาโร จตฺตาโร กตฺวา วีสติ ทุกา วิภตฺตาติ เวทิตพฺพาฯ

กึ ปน ‘มโนวิญฺญาเณน เกนจิ วิเญฺญยฺยา เกนจิ น วิเญฺญยฺยา’ นตฺถีติ? เตเนตฺถ ทุกา น วุตฺตาติ? โน นตฺถิ, ววตฺถานาภาวโต ปน น วุตฺตาฯ น หิ, ยถา จกฺขุวิญฺญาเณน อวิเญฺญยฺยา เอวาติ ววตฺถานํ อตฺถิ, เอวํ มโนวิญฺญาเณนาปีติ ววตฺถานาภาวโต เอตฺถ ทุกา น วุตฺตาฯ มโนวิญฺญาเณน ปน เกนจิ วิเญฺญยฺยา เจว อวิเญฺญยฺยา จาติ อยมโตฺถ อตฺถิฯ ตสฺมา โส อวุโตฺตปิ ยถาลาภวเสน เวทิตโพฺพฯ มโนวิญฺญาณนฺติ หิ สงฺขฺยํ คเตหิ กามาวจรธเมฺมหิ กามาวจรธมฺ

มา เอว ตาว เกหิจิ วิเญฺญยฺยา เกหิจิ อวิเญฺญยฺยาฯ เตหิเยว รูปาวจราทิธมฺมาปิ เกหิจิ วิเญฺญยฺยา เกหิจิ อวิเญฺญยฺยาฯ รูปาวจเรหิปิ กามาวจรา เกหิจิ วิเญฺญยฺยา เกหิจิ อวิเญฺญยฺยาฯ เตเหว รูปาวจราทโยปิ เกหิจิ วิเญฺญยฺยา เกหิจิ อวิเญฺญยฺยาฯ อรูปาวจเรหิ ปน กามาวจรา รูปาวจรา อปริยาปนฺนา จ เนว วิเญฺญยฺยาฯ อรูปาวจรา ปน เกหิจิ วิเญฺญยฺยา เกหิจิ อวิเญฺญยฺยาฯ เตปิ จ เกจิเทว วิเญฺญยฺยา เกจิ อวิเญฺญยฺยาฯ อปริยาปเนฺนหิ กามาวจราทโย เนว วิเญฺญยฺยาฯ อปริยาปนฺนา ปน นิพฺพาเนน อวิเญฺญยฺยตฺตา เกหิจิ วิเญฺญยฺยา เกหิจิ อวิเญฺญยฺยาฯ เตปิ จ มคฺคผลานํ อวิเญฺญยฺยตฺตา เกจิเทว วิเญฺญยฺยา เกจิ อวิเญฺญยฺยาติฯ

๑๑๐๒. อาสวนิเทฺทเส ปญฺจกามคุณิโก ราโค **กามาสโว** นามฯ รูปารูปภเวสุ ฉนฺทราโค ฌานนิกนฺติ สสฺสตทิฏฺฐิสหชาโต ราโค ภววเสน ปตฺถนา **ภวาสโว** นามฯ ทฺวาสฏฺฐิ ทิฏฺฐิโย **ทิฏฺฐาสโว** นามฯ อฏฺฐสุ ฐาเนสุ อญฺญาณํ **อวิชฺชาสโว** นามฯ ตตฺถ ตตฺถ อาคเตสุ ปน อาสเวสุ อสมฺโมหตฺถํ เอกวิธาทิเภโท เวทิตโพฺพฯ อตฺถโต เหเต จิรปาริวาสิยเฏฺฐน อาสวาติ เอวํ เอกวิธาว โหนฺติฯ วินเย ปน ‘‘ทิฏฺฐธมฺมิกานํ อาสวานํ สํวราย สมฺปรายิกานํ อาสวานํ ปฏิฆาตายา’’ติ (ปารา. ๓๙) ทุวิเธน อาคตาฯ สุตฺตเนฺต **สฬายตเน** ตาว ‘‘ตโยเม, อาวุโส, อาสวา – กามาสโว ภวาสโว อวิชฺชาสโว’’ติ (สํ. นิ. ๔.๓๒๑) ติวิเธน อาคตาฯ นิเพฺพธิกปริยาเย ‘‘อตฺถิ, ภิกฺขเว, อาสวา นิรยคมนียา , อตฺถิ อาสวา ติรจฺฉานโยนิคมนียา, อตฺถิ อาสวา เปตฺติวิสยคมนียา, อตฺถิ อาสวา มนุสฺสโลกคมนียา, อตฺถิ อาสวา เทวโลกคมนียา’’ติ (อ. นิ. ๖.๖๓) ปญฺจวิเธน อาคตาฯ ฉกฺกนิปาเต **อาหุเนยฺยสุเตฺต** – ‘‘อตฺถิ อาสวา สํวรา ปหาตพฺพา, อตฺถิ อาสวา ปฏิเสวนา ปหาตพฺพา, อตฺถิ อาสวา อธิวาสนา ปหาตพฺพา, อตฺถิ อาสวา ปริวชฺชนา ปหาตพฺพา, อตฺถิ อาสวา วิโนทนา ปหาตพฺพา, อตฺถิ อาสวา ภาวนา ปหาตพฺพา’’ติ (อ. นิ. ๖.๕๘) ฉพฺพิเธน อาคตาฯ **สพฺพาสวปริยาเย** (ม. นิ. ๑.๑๔ อาทโย) ‘ทสฺสน ปหาตเพฺพหิ’ สทฺธิํ สตฺตวิเธน อาคตาฯ อิธ ปเนเต กามาสวาทิเภทโต จตุพฺพิเธน อาคตาฯ ตตฺรายํ วจนโตฺถ – ปญฺจกามคุณสงฺขาเต กาเม อาสโว ‘**กามาสโว**’ฯ รูปารูปสงฺขาเต กมฺมโต จ อุปปตฺติโต จ ทุวิเธปิ ภเว อาสโว ‘**ภวาสโว**’ฯ ทิฏฺฐิ เอว อาสโว ‘**ทิฏฺฐาสโว**’ฯ อวิชฺชาว อาสโว ‘**อวิชฺชาสโว**’ฯ

๑๑๐๓. **กาเมสู**ติ ปญฺจสุ กามคุเณสุฯ **กามจฺฉนฺท**ติ กามสงฺขาโต ฉนฺท, น กตฺตุกมฺยตาฉนฺท, น ธมฺมจฺฉนฺทฯ กามนวเสน รชฺชนวเสน จ กาโมเยว ราโค **กามราโค**ฯ กามนวเสน นนฺทนวเสน จ กาโมว นนฺทีติ **กามนนฺที**ฯ เอวํ สพฺพตฺถ กามตฺถํ วิทิตฺวา ตณฺหายนเฏฺฐน **กามตณฺหา,** สิเนหนเฏฺฐน **กามสิเนโห,** ปริฬยฺหนเฏฺฐน **กามปริฬาโห,** มุจฺฉนเฏฺฐน **กามมุจฺฉา,** คิลิตฺวา ปรินิฏฺฐาปนเฏฺฐน **กามโชฺฌสาน**นฺติ เวทิตพฺพํฯ **อยํ วุจฺจตี**ติ อยํ อฏฺฐหิ ปเทหิ วิภโตฺต กามาสโว นาม วุจฺจติฯ

๑๑๐๔. ***ภเวสุ ภวฉนฺท***ติ รูปารูปภเวสุ ภวปตฺถนาวเสเนว ปวโตฺต ฉนฺท ‘***ภวฉนฺท***’ฯ เสสปทานิปิ อิมินาว นเยน เวทิตพฺพานิฯ

๑๑๐๕. **สสฺสโต โลโกติ วา**ติอาทีหิ ทสหากาเรหิ ทิฏฺฐิปฺปเภโทว วุโตฺตฯ ตตฺถ **สสฺสโต โลโก**ติ เอตฺถ ขนฺธปญฺจกํ โลโกติ คเหตฺวา ‘อยํ โลโก นิโจฺจ ธุโว สพฺพกาลิโก’ติ คณฺหนฺตสฺส ‘สสฺสต’นฺติ คหณาการปฺปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ **อสสฺสโต**ติ ตเมว โลกํ ‘อุจฺฉิชฺชติ วินสฺสตี’ติ คณฺหนฺตสฺส อุเจฺฉทคหณาการปฺปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ **อนฺตวา**ติ ปริตฺตกสิณลาภิโน ‘สุปฺปมเตฺต วา สราวมเตฺต วา’ กสิเณ สมาปนฺนสฺส อโนฺตสมาปตฺติยํ ปวตฺติตรูปารูปธเมฺม โลโกติ จ กสิณปริเจฺฉทเนฺตน จ ‘อนฺตวา’ติ คณฺหนฺตสฺส ‘อนฺตวา โลโก’ติ คหณาการปฺปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ

สา สสฺสตทิฏฺฐิปิ โหติ อุจฺเฉททิฏฺฐิปิฯ วิปุลกสิณลาภิโน ปน ตสฺมึ กสิเณ สมาปนฺนสฺส อ โนฺตสมาปตฺติยํ ปวตฺติตรูปารูปธมฺม โลโกติ จ กสิณปริเจฺฉทเนฺตน จ 'อนโนฺต'ติ คณฺหนฺตสฺส 'อนนฺตวา โลโก'ติ คหณาการปฺปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ สา สสฺสตทิฏฺฐิปิ โหติ, อุ เจฺฉททิฏฺฐิปิฯ

ตํ ชีวํ ตํ สรีรนฺติ เภทนธมฺมสฺส สรีรเสฺสว 'ชีว'นฺติ คหิตตฺตา สรีเร อุจฺฉิชฺชมาเน 'ชีวมฺปิ อุจฺฉิชฺชตี'ติ อุเจฺฉทคหณาการปฺปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ ทุติยปเท สรีรโต อญฺญสฺส ชีวสฺส คหิตตฺตา สรีเร อุจฺฉิชฺชมาเนปิ 'ชีวํ น อุจฺฉิชฺชตี'ติ สสฺสตคหณาการปฺปวตฺตา ทิฏฺฐิฯ **โหติ ตถาคโต ปรํ มรณา**ติอาทีสุ สโตฺต ตถาคโต นามฯ โส ปรํ มรณา โหตีติ คณฺหโต ปฐมา สสฺสตทิฏฺฐิฯ น โหตีติ คณฺหโต ทุติยา อุเจฺฉททิฏฺฐิฯ โหติ จ น จ โหตีติ คณฺหโต ตติยา เอก จฺจสสฺสตทิฏฺฐิฯ **เนว โหติ น นโหตี**ติ คณฺหโต จตุตฺถา อมราวิเกฺขปทิฏฺฐิฯ **อิเม ธมฺมา อาสวา**ติ อิเม กามาสวญฺจ ภวาสวญฺจ ราควเสน เอกโต กตฺวา, สเงฺขปโต ตโย, วิตฺถารโต จตฺตาโร ธมฺมา อาสวา นามฯ

โย ปน พฺรหฺมานํ วิมานกปฺปรุกฺขอาภรเณสุ ฉนฺทราโค อุปฺปชฺชติ, โส กามาสโว โหติ น โหตีติ? น โหติฯ กสฺมา? ปญฺจกามคุณิกสฺส ราคสฺส อิเธว ปหีนตฺตาฯ เหตุโคจฺฉกํ ปน ปตฺวา โลโภ เหตุ นาม โหติฯ คนฺถโคจฺฉกํ ปตฺวา อภิชฺฌากายคโนฺถ นามฯ กิเลสโคจฺฉกํ ปตฺวา โลโภ กิเลโส นาม โหติฯ ทิฏฺฐิสหชาโต ปน ราโค กามาสโว โหติ น โหตีติ? น โหติ; ทิฏฺฐิราโค นาม โหติฯ วุตฺตเญฺหตํ ''ทิฏฺฐิราครเตฺต ปุริสปุคฺคเล ทินฺนทานํ น มหปฺผลํ โหติ, น มหานิสํส''นฺติ (ปฏิ. ม. ๑.๑๒๙)ฯ

อิเม ปน อาสเว กิเลสปฏิปาฏิยาปิ อาหริตุํ วฏฺฏติ, มคฺคปฏิปาฏิยาปิฯ กิเลสปฏิปาฏิยา กามาสโว อนาคามิมเคฺคน ปหียติ, ภวาสโว อรหตฺตมเคฺคน, ทิฏฺฐาสโว โสตาปตฺติมเคฺคน, อวิชฺชาสโว อรหตฺตมเคฺคนฯ มคฺคปฏิปาฏิยา โสตาปตฺติมเคฺคน ทิฏฺฐาสโว ปหียติ, อนาคามิมเคฺคน กามาสโว, อรหตฺตมเคฺคน ภวาสโว อวิชฺชาสโว จาติฯ

๑๑๒๑. สํโยชเนสุ มานนิเทฺทเส **เสโยฺยหมสฺมีติ มาโน**ติ อุตฺตมเฏฺฐน 'อหํ เสโยฺย'ติ เอวํ อุปฺปนฺนมาโนฯ **สทิโสหมสฺมีติ มาโน**ติ สมสมเฏฺฐน 'อหํ สทิโส'ติ เอวํ อุปฺปนฺนมาโนฯ **หีโนหมสฺมีติ มาโน**ติ ลามกเฏฺฐน 'อหํ หีโน'ติ เอวํ อุปฺปนฺนมาโนฯ เอวํ เสยฺยมาโน สทิสมาโน หีนมาโนติ อิเม ตโย มานา ติณฺณํ ชนานํ อุปฺปชฺชนฺติฯ เสยฺยสฺสาปิ หิ 'อหํ เสโยฺย สทิโส หีโน'ติ ตโย มานา อุปฺปชฺชนฺติฯ สทิสสฺสาปิ, หีนสฺสาปิฯ ตตฺถ เสยฺยสฺส เสยฺยมาโนว ยาถาวมาโน, อิตเร เทฺว อยาถาวมานาฯ สทิสสฺส สทิสมาโนว…เป.… หีนสฺส หีนมาโนว ยาถาวมาโน, อิตเร เทฺว อยาถาวมานาฯ อิมินา กึ กถิตํ? เอกสฺส ตโย มานา อุปฺปชฺชนฺตีติ กถิตํฯ ขุทฺทกวตฺถุเก ปน ปฐมกมานภาชนีเย เอโก มาโน ติณฺณํ ชนานํ อุปฺปชฺชตีติ กถิโตฯ

มานกรณวเสน **มาโนฯ มญฺญนา มญฺญิตตฺต**นฺติ อาการภาวนิเทฺทสาฯ อุสฺสิตเฏฺฐน **อุนฺนติ**ฯ ยสฺสุปฺปชฺชติ ตํ ปุคฺคลํ อุนฺนาเมติ, อุกฺขิปิตฺวา ฐเปตีติ **อุนฺนโม**ฯ สมุสฺสิตเฏฺฐน **ธโช**ฯ อุกฺขิปนเฏฺฐน จิตฺตํ สมฺปคฺคณฺหาตีติ **สมฺปคฺคาโห**ฯ เกตุ วุจฺจติ พหูสุ ธเชสุ อจฺจุคฺคตธโชฯ มาโนปิ ปุนปฺปุนํ อุปฺปชฺชมาโน อปราปเร อุปาทาย อจฺจุคฺคตเฏฺฐน เกตุ วิยาติ 'เกตุ'ฯ เกตุํ อิจฺฉตีติ เกตุกมฺยํ, ตสฺส ภาโว **เกตุกมฺยตา**ฯ สา ปน จิตฺตสฺส, น อตฺตโนฯ เตน วุตฺตํ – 'เกตุกมฺยตา จิตฺตสฺสา'ติฯ มานสมฺปยุตฺตญฺหิ จิตฺตํ เกตุํ อิจฺฉติฯ ตสฺส จ ภาโว เกตุกมฺยตา; เกตุสงฺขาโต มาโนติฯ

๑๑๒๖. อิสฺสานิเทฺทเส **ยา ปรลาภสกฺการครุการมานนวนฺทนปูชนาสุ อิสฺสา**ติ ยา เอเตสุ ปเรสํ ลาภาทีสุ ‘กึ อิมินา อิเมส’นฺติ ปรสมฺปตฺติขิยฺยนลกฺขณา อิสฺสาฯ ตตฺถ **ลาโภ**ติ จีวราทีนํ จตุนฺนํ ปจฺจยานํ ปฏิลาโภฯ อิสฺสุกี หิ ปุคฺคโล ปรสฺส ตํ ลาภํ ขิยฺยติ, ‘กึ อิมสฺส อิมินา’ติ น อิจฺฉติฯ **สกฺกาโร**ติ เตสํเยว ปจฺจยานํ สุกตานํ สุนฺทรานํ ปฏิลาโภฯ **ครุกาโร**ติ ครุกิริยา, ภาริยกรณํฯ **มานน**นฺติ มเนน ปิยกรณํฯ **วนฺทน**นฺติ ปญฺจปติฏฺฐิเตน วนฺทนํฯ **ปูชนา**ติ คนฺธมาลาทีหิ ปูชนาฯ อิสฺสายนวเสน **อิสฺสา**ฯ อิสฺสากาโร **อิสฺสายนา**ฯ อิสฺสายิตภาโว **อิสฺสายิตตฺตํ**ฯ **อุสูยา**ทีนิ อิสฺสาทิเววจนานิฯ

อิมิสฺสา ปน อิสฺสาย ขิยฺยนลกฺขณํ อาคาริเกนาปิ อนาคาริเกนาปิ ทีเปตพฺพํฯ อาคาริโก หิ เอกโจฺจ กสิวณิชฺชาทีสุ อญฺญตเรน อาชีเวน อตฺตโน ปุริสการํ นิสฺสาย ภทฺทกํ ยานํ วา วาหนํ วา รตนํ วา ลภติฯ อปโร ตสฺส อลาภตฺถิโก เตน ลาเภน น ตุสฺสติฯ ‘กทา นุ โข เอส อิมาย สมฺปตฺติยา ปริหายิตฺวา กปโณ หุตฺวา จริสฺสตี’ติ จินฺเตตฺวา เอเกน การเณน ตสฺมึ ตาย สมฺปตฺติยา ปริหีเน อตฺตมโน โหติฯ อนาคาริโกปิ เอโก อิสฺสามนโก อญฺญํ อตฺตโน สุตปริยตฺติอาทีนิ นิสฺสาย อุปฺปนฺนลาภาทิสมฺปตฺตึ ทิสฺวา ‘กทา นุ โข เอโส อิเมหิ ลาภาทีหิ ปริหายิสฺสตี’ติ จินฺเตตฺวา, ยทา ตํ เอเกน การเณน ปริหีนํ ปสฺสติ, ตทา อตฺตมโน โหติฯ เอวํ ปรสมฺปตฺติขิยฺยนลกฺขณา ‘อิสฺสา’ติ เวทิตพฺพาฯ

๑๑๒๗. มจฺฉริยนิเทฺทเส วตฺถุโต มจฺฉริยทสฺสนตฺถํ **‘ปญฺจ มจฺฉริยานิ อาวาสมจฺฉริย’**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ อาวาเส มจฺฉริยํ **อาวาสมจฺฉริยํ**ฯ เสสปเทสุปิ เอเสว นโยฯ

อาวาโส นาม สกลาราโมปิ ปริเวณมฺปิ เอโกวรโกปิ รตฺติฏฺฐานทิวาฏฺฐานาทีนิปิฯ เตสุ วสนฺตา สุขํ วสนฺติ ปจฺจเย ลภนฺติฯ เอโก ภิกฺขุ วตฺตสมฺปนฺนเสฺสว เปสลสฺส ภิกฺขุโน ตตฺถ อาคมนํ น อิจฺฉติฯ อาคโตปิ ‘ขิปฺปํ คจฺฉตู’ติ จินฺเตติฯ อิทํ **‘อาวาสมจฺฉริยํ’** นามฯ ภณฺฑนการกาทีนํ ปน ตตฺถ วาสํ อนิจฺฉโต อาวาสมจฺฉริยํ นาม น โหติฯ

กุลนฺติ อุปฏฺฐากกุลมฺปิ ญาติกุลมฺปิฯ ตตฺถ อญฺญสฺส อุปสงฺกมนํ อนิจฺฉโต กุลมจฺฉริยํ โหติฯ ปาปปุคฺคลสฺส ปน อุปสงฺกมนํ อนิจฺฉโนฺตปิ มจฺฉรี นาม น โหติฯ โส หิ เตสํ ปสาทเภทาย ปฏิปชฺชติฯ ปสาทํ รกฺขิตุํ สมตฺถเสฺสว ปน ภิกฺขุโน ตตฺถ อุปสงฺกมนํ อนิจฺฉโนฺต มจฺฉรี นาม โหติฯ

ลาโภติ จตุปจฺจยลาโภวฯ ตํ อญฺญสฺมึ สีลวเนฺตเยว ลภเนฺต ‘มา ลภตู’ติ จินฺเตนฺตสฺส ลาภมจฺฉริยํ โหติฯ โย ปน สทฺธาเทยฺยํ วินิปาเตติ, อปริโภคทุปฺปริโภคาทิวเสน วินาเสติ, ปูติภาวํ คจฺฉนฺตมฺปิ อญฺญสฺส น เทติ, ตํ ทิสฺวา ‘สเจ อิมํ เอส น ลเภยฺย , อโญฺญ สีลวา ลเภยฺย, ปริโภคํ คเจฺฉยฺยา’ติ จินฺเตนฺตสฺส มจฺฉริยํ นาม นตฺถิฯ

วโณฺณ นาม สรีรวโณฺณปิ คุณวโณฺณปิฯ ตตฺถ สรีรวเณฺณ มจฺฉริปุคฺคโล ‘ปโร ปาสาทิโก รูปวา’ติ วุเตฺต ตํ น กเถตุกาโม โหติฯ คุณวณฺณมจฺฉรี สีเลน ธุตเงฺคน ปฏิปทาย อาจาเรน วณฺณํ น กเถตุกาโม โหติฯ

ธโมฺมติ ปริยตฺติธโมฺม จ ปฏิเวธธโมฺม จฯ ตตฺถ อริยสาวกา ปฏิเวธธมฺมํ น มจฺฉรายนฺติ, อตฺตนา ปฏิวิทฺธธเมฺม สเทวกสฺส โลกสฺส ปฏิเวธํ อิจฺฉนฺติฯ ตํ ปน ปฏิเวธํ ‘ปเร ชานนฺตู’ติ อิจฺฉนฺติฯ ตนฺติธเมฺมเยว ปน ธมฺมมจฺฉริยํ นาม โหติฯ เตน สมนฺนาคโต ปุคฺคโล ยํ คุฬฺหํ คนฺถํ

วา กถามคฺคํ วา ชานาติ ตํ อญฺญํ น ชานาเปตุกาโม โหติฯ โย ปน ปุคฺคลํ อุปปริกฺขิตฺวา ธมฺมานุคฺคเหน, ธมฺมํ วา อุปปริกฺขิตฺวา ปุคฺคลานุคฺคเหน น เทติ, อยํ ธมฺมมจฺฉรี นาม น โหติฯ

ตตฺถ เอกโจฺจ ปุคฺคโล โลโล โหติ, กาเลน สมโณ โหติ, กาเลน พฺราหฺมโณ, กาเลน นิคโณฺฐฯ โย หิ ภิกฺขุ ‘อยํ ปุคฺคโล ปเวณิอาคตํ ตนฺติํ สณฺหํ สุขุมํ ธมฺมนฺตรํ ภินฺทิตฺวา อาลุฬิสฺสตี’ติ น เทติ, อยํ ปุคฺคลํ อุปปริกฺขิตฺวา ธมฺมานุคฺคเหน น เทติ นาม ฯ โย ปน ‘อยํ ธโมฺม สโณฺห สุขุโม, สจายํ ปุคฺคโล คณฺหิสฺสติ อญฺญํ พฺยากริตฺวา อตฺตานํ อาวิกตฺวา นสฺสิสฺสตี’ติ น เทติ, อยํ ธมฺมํ อุปปริกฺขิตฺวา ปุคฺคลานุคฺคเหน น เทติ นามฯ โย ปน ‘สจายํ อิมํ ธมฺมํ คณฺหิสฺสติ, อมฺหากํ สมยํ ภินฺทิตุํ สมโตฺถ ภวิสฺสตี’ติ น เทติ, อยํ ธมฺมมจฺฉรี นาม โหติฯ

อิเมสุ ปญฺจสุ มจฺฉริเยสุ อาวาสมจฺฉริเยน ตาว ยโกฺข วา เปโต วา หุตฺวา ตเสฺสว อาวาสสฺส สงฺการํ สีเสน อุกฺขิปิตฺวา วิจรติฯ กุลมจฺฉริเยน ตสฺมิํ กุเล อเญฺญสํ ทานมานนาทีนิ กโรเนฺต ทิสฺวา ‘ภินฺนํ วติทํ กุลํ มมา’ติ จินฺตยโต โลหิตมฺปิ มุขโต อุคฺคจฺฉติ, กุจฺฉิวิเรจนมฺปิ โหติ, อนฺตานิปิ ขณฺฑาขณฺฑานิ หุตฺวา นิกฺขมนฺติฯ ลาภมจฺฉริเยน สงฺฆสฺส วา คณสฺส วา สนฺตเก ลาเภ มจฺฉรายิตฺวา ปุคฺคลิกปริโภคํ วิย ปริภุญฺชิตฺวา ยโกฺข วา เปโต วา มหาอชคโร วา หุตฺวา นิพฺพตฺตติฯ สรีรวณฺณคุณวณฺณมจฺฉเรน ปริยตฺติธมฺมมจฺฉริเยน จ อตฺตโนว วณฺณํ วเณฺณติ, ปเรสํ วเณฺณ ‘กิํ วโณฺณ เอโส’ติ ตํ ตํ โทสํ วทโนฺต ปริยตฺติธมฺมญฺจ กสฺสจิ กิญฺจิ อเทโนฺต ทุพฺพโณฺณ เจว เอฬมูโค จ โหติฯ

อปิจ อาวาสมจฺฉริเยน โลหเคเห ปจฺจติฯ กุลมจฺฉริเยน อปฺปลาโภ โหติฯ ลาภมจฺฉริเยน คูถนิรเย นิพฺพตฺตติฯ วณฺณมจฺฉริเยน ภเว ภเว นิพฺพตฺตสฺส วโณฺณ นาม น โหติฯ ธมฺมมจฺฉริเยน กุกฺกุฬนิรเย นิพฺพตฺตตีติฯ

มจฺฉรายนวเสน **มเจฺฉรํ**ฯ มจฺฉรายนากาโร **มจฺฉรายนา**ฯ มจฺฉเรน อยิตสฺส มเจฺฉรสมงฺคิโน ภาโว **มจฺฉรายิตตฺตํ**ฯ ‘มยฺหเมว โหนฺตุ มา อญฺญสฺสา’ติ สพฺพาปิ อตฺตโน สมฺปตฺติโย พฺยาเปตุํ น อิจฺฉตีติ **วิวิโจฺฉ**ฯ วิวิจฺฉสฺส ภาโว **เววิจฺฉํ,** มุทุมจฺฉริยเสฺสตํ นามํฯ กทริโย วุจฺจติ อนาทโรฯ ตสฺส ภาโว **กทริยํ**ฯ ถทฺธมจฺฉริยเสฺสตํ นามํฯ เตน หิ สมนฺนาคโต ปุคฺคโล ปรมฺปิ ปเรสํ ททมานํ นิวาเรติฯ วุตฺตมฺปิ เจตํ –

> กทริโย ปาปสงฺกโปฺป, มิจฺฉาทิฎฺฐิ อนาทโร;
> ททมานํ นิวาเรติ, ยาจมานาน โภชนนฺติฯ (สํ. นิ. ๑.๑๓๒);

ยาจเก ทิสฺวา กฎุกภาเวน จิตฺตํ อญฺจติ สโงฺกเจตีติ กฎุกญฺจุโกฯ ตสฺส ภาโว **กฎุกญฺจุกตา**ฯ อปโร นโย – **กฎุกญฺจุกตา** วุจฺจติ กฎจฺฉุคฺคาโหฯ สมติตฺติกปุณฺณาย หิ อุกฺขลิยา ภตฺตํ คณฺหโนฺต สพฺพโตภาเคน สงฺกุฎิเตน อคฺคกฎจฺฉุนา คณฺหาติ, ปูเรตฺวา คเหตุํ น สโกฺกติ; เอวํ มจฺฉริปุคฺคลสฺส จิตฺตํ สงฺกุจติฯ ตสฺมิํ สงฺกุจิเต กาโยปิ ตเถว สงฺกุจติ, ปฎิกุฎติ, ปฎินิวตฺตติ, น สมฺปสาริยตีติ มเจฺฉรํ ‘กฎุกญฺจุกตา’ติ วุตฺตํฯ

อคฺคหิตตฺตํ จิตฺตสฺสาติ ปเรสํ อุปการกรเณ ทานาทินา อากาเรน ยถา น สมฺปสาริยติ, เอวํ อาวริตฺวา คหิตภาโว จิตฺตสฺสฯ ยสฺมา ปน มจฺฉริปุคฺคโล อตฺตโน สนฺตกํ ปเรสํ อทาตุกาโม โหติ ปรสนฺตกํ คณฺหิตุกาโม, ตสฺมา ‘อิทํ อจฺฉริยํ มยฺหเมว โหตุ, มา อญฺญสฺสา’ติ ปวตฺติวเสนสฺส อตฺตสมฺปตฺตินิคูหนลกฺขณตา อตฺตสมฺปตฺติคฺคหณลกฺขณตา วา เวทิตพฺพาฯ เสสํ อิมสฺมิํ โคจฺฉเก อุตฺตานตฺถเมวฯ

อิมานิ ปน สํโยชนานิ กิเลสปฏิปาฏิยาปิ อาหริตุํ วฏฺฏติ มคฺคปฏิปาฏิยาปิฯ กิเลสปฏิปาฏิยา กามราคปฏิฆสํโยชนานิ อนาคามิมเคฺคน ปหียนฺติ, มานสํโยชนํ อรหตฺตมเคฺคน, ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสา โสตาปตฺติมเคฺคน, ภวราคสํโยชนํ อรหตฺตมเคฺคน, อิสฺสามจฺฉริยานิ โสตาปตฺติมเคฺคน, อวิชฺชา อรหตฺตมเคฺคนฯ มคฺคปฏิปาฏิยา ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉาสีลพฺพตปรามาสอิสฺสามจฺฉริยานิ โสตาปตฺติมเคฺคน ปหียนฺติ, กามราคปฏิฆา อนาคามิมเคฺคน, มานภวราคอวิชฺชา อรหตฺตมเคฺคนาติฯ

๑๑๔๐. คนฺถโคจฺฉเก นามกายํ คเนฺถติ, จุติปฏิสนฺธิวเสน วฏฺฏสฺมึ ฆเฏตีติ **กายคโนฺถ**ฯ สพฺพญฺญุภาสิตมฺปิ ปฏิกฺขิปิตฺวา สสฺสโต โลโก อิทเมว สจฺจํ โมฆมญฺญนฺติ อิมินา อากาเรน อภินิวิสตีติ **อิทํสจฺจาภินิเวโส**ฯ ยสฺมา ปน อภิชฺฌากามราคานํ วิเสโส อตฺถิ, ตสฺมา อภิชฺฌากายคนฺถสฺส ปทภาชเน ‘‘โย กาเมสุ กามจฺฉโนฺท กามราโค’’ติ อวตฺวา โย ราโค สาราโคติอาทิ วุตฺตํฯ อิมินา ยํ เหฏฺฐา วุตฺตํ ‘พฺรหฺมานํ วิมานาทีสุ ฉนฺทราโค กามาสโว น โหติ, คนฺถโคจฺฉกํ ปตฺวา อภิชฺฌากายคโนฺถ โหตี’ติ ตํ สุวุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ ปรโต กิเลสโคจฺฉเกปิ เอเสว นโยฯ **ฐเปตฺวา สีลพฺพตปรามาส**นฺติ อิทํ ยสฺมา สีลพฺพตปรามาโส ‘อิทเมว สจฺจ’นฺติอาทินา อากาเรน นาภินิวิสติ, ‘สีเลน สุทฺธี’ติอาทินา เอว ปน อภินิวิสติ, ตสฺมา มิจฺฉาทิฏฺฐิภูตมฺปิ ตํ ปฏิกฺขิปโนฺต ‘ฐเปตฺวา’ติ อาหฯ

๑๑๖๒. นีวรณโคจฺฉกสฺส ถินมิทฺธนิเทฺทเส **จิตฺตสฺส อกลฺลตา**ติ จิตฺตสฺส คิลานภาโวฯ คิลาโน หิ อกลฺลโกติ วุจฺจติฯ วินเยปิ วุตฺตํ – ‘‘นาหํ, ภเนฺต, อกลฺลโก’’ติ (ปารา. ๑๕๑)ฯ **อกมฺมญฺญตา**ติ จิตฺตเคลญฺญสงฺขาโตว อกมฺมญฺญตาการโรฯ **โอลียนา**ติ โอลียนาการโรฯ อิริยาปถิกจิตฺตญฺหิ อิริยาปถํ สนฺธาเรตุํ อสโกฺกนฺตํ, รุเกฺข วคฺคุลิ วิย, ขีเล ลคฺคิตผาณิตวารโก วิย จ, โอลียติฯ ตสฺส ตํ อาการํ สนฺธาย โอลียนาติ วุตฺตํฯ ทุติยปทํ อุปสคฺควเสน วฑฺฒิตํฯ **ลีน**นฺติ อวิปฺผาริกตาย ปฏิกุฏิตํฯ อิตเร เทฺว อาการภาวนิเทฺทสาฯ **ถิน**นฺติ สปฺปิปิโณฺฑ วิย อวิปฺผาริกตาย ฆนภาเวน ฐิตํฯ **ถิยนา**ติ อาการนิเทฺทโสฯ ถิยิตภาโว **ถิยิตตฺตํ,** อวิปฺผารวเสเนว ถทฺธตาติ อโตฺถฯ

๑๑๖๓. **กายสฺสา**ติ ขนฺธตฺตยสงฺขาตสฺส นามกายสฺสฯ **อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา**ติ เหฏฺฐา วุตฺตนยเมวฯ เมโฆ วิย อากาสํ กายํ โอนยฺหตีติ **โอนาโห**ฯ สพฺพโตภาเคน โอนาโห **ปริโยนาโห**ฯ อพฺภนฺตเร สโมรุนฺธตีติ **อโนฺตสโมโรโธ**ฯ ยถา หิ นคเร รุนฺธิตฺวา คหิเต มนุสฺสา พหิ นิกฺขมิตุํ น ลภนฺติ, เอวมฺปิ มิเทฺธน สโมรุทฺธา ธมฺมา วิปฺผารวเสน นิกฺขมิตุํ น ลภนฺติฯ ตสฺมา อโนฺตสโมโรโธติ วุตฺตํฯ เมธตีติ **มิทฺธํ;** อกมฺมญฺญภาเวน วิหึสตีติ อโตฺถฯ สุปนฺติ เตนาติ **โสปฺปํ**ฯ อกฺขิทลาทีนํ ปจลภาวํ กโรตีติ **ปจลายิกา**ฯ **สุปนา สุปิตตฺต**นฺติ อาการภาวนิเทฺทสาฯ ยํ ปน เตสํ ปุรโต โสปฺปปทํ ตสฺส ปุนวจเน การณํ วุตฺตเมวฯ **อิทํ วุจฺจติ ถินมิทฺธนีวรณ**นฺติ อิทํ ถินญฺจ มิทฺธญฺจ เอกโต กตฺวา อาวรณเฏฺฐน ถินมิทฺธนีวรณนฺติ วุจฺจติฯ ยํ เยภุเยฺยน เสกฺขปุถุชฺชนานํ นิทฺทาย ปุพฺพภาคอปรภาเคสุ อุปฺปชฺชติ ตํ อรหตฺตมเคฺคน สมุจฺฉิชฺชติฯ ขีณาสวานํ ปน กรชกายสฺส ทุพฺพลภาเวน ภวโงฺคตรณํ โหติ, ตสฺมึ อสมฺมิเสฺส วตฺตมาเน เต สุปนฺติ, สา เนสํ นิทฺทา นาม โหติฯ เตนาห ภควา – ‘‘อภิชานามิ โข ปนาหํ, อคฺคิเวสฺสน, คิมฺหานํ ปจฺฉิเม มาเส จตุคฺคุณํ สงฺฆาฏึ ปญฺญเปตฺวา ทกฺขิเณน ปเสฺสน สโตสมฺปชาโน นิทฺทํ โอกฺกมิตา’’ติ (ม. นิ. ๑.๓๘๗)ฯ เอวรูโป ปนายํ กรชกายสฺส ทุพฺพลภาโว น มคฺควโชฺฌ, อุปาทินฺนเกปิ อนุปาทินฺนเกปิ ลพฺภติฯ อุปาทินฺนเก ลพฺภมาโน ยทา ขีณาสโว ทีฆมคฺคํ คโต โหติ, อญฺญตรํ วา ปน กมฺมํ กตฺวา กิลโนฺต, เอวรูเป กาเล ลพฺภติฯ อนุปาทินฺนเก ลพฺภมาโน ปณฺณปุเปฺผสุ ลพฺภติฯ เอกจฺจานญฺหิ รุกฺขานํ ปณฺณานิ สูริยาตเปน ปสาริยนฺติ

รตฺตึ ปฏิกุฏฺนฺติ, ปทุมปุปฺผาทีนิ สูริยาตเปน ปุปฺผนฺติ, รตฺตึ ปุน ปฏิกุฏฺนฺติ ฯ อิทํ ปน มิทฺธํ อกุสลตฺตา ขีณาสวานํ น โหตีติฯ

ตตฺถ สิยา – ‘‘น มิทฺธํ อกุสลํฯ กสฺมา? รูปตฺตาฯ รูปญฺหิ อพฺยากตํฯ อิทญฺจ รูปํฯ เตเนเวตฺถ ‘กายสฺส อกลฺลตา อกมฺมญฺญตา’ติ กายคฺคหณํ กต’’นฺติฯ ยทิ ‘กายสฺสา’ติ วุตฺตมตฺเตเนเวตํ รูปํ, กายปสฺสทฺธาทโยปิ ธมฺมา รูปเมว ภเวยฺยุํฯ ‘สุขญฺจ กาเยน ปฏิสํเวเทติ’ (ธ. ส. ๑๖๓; ที. นิ. ๑.๒๓๐) ‘กาเยน เจว ปรมสจฺจํ สจฺฉิกโรตี’ติ (ม. นิ. ๒.๑๘๓; อ. นิ. ๔.๑๑๓) สุขปฏิสํเวทนปรมตฺถสจฺจสจฺฉิกรณานิปิ รูปกาเยเนว สิยุํฯ ตสฺมา น วตฺตพฺพเมตํ ‘รูปํ มิทฺธ’นฺติฯ นามกาโย เหตฺถ กาโย นามฯ ยทิ นามกาโย, อถ กสฺมา ‘โสปฺปํ ปจลายิกา’ติ วุตฺตํ? น หิ นามกาโย สุปติ, น จ ปจลายตีติฯ ‘ลิงฺคาทีนิ วิย อินฺทฺริยสฺส, ตสฺส ผลตฺตาฯ ยถา หิ ‘อิตฺถิลิงฺคํ อิตฺถินิมิตฺตํ อิตฺถิกุตฺตํ อิตฺถากปฺโป’ติ อิมานิ ลิงฺคาทีนิ อิตฺถินฺทฺริยสฺส ผลตฺตา วุตฺตานิ, เอวํ อิมสฺสาปิ นามกายเคลญฺญสงฺขาตสฺส มิทฺธสฺส ผลตฺตา โสปฺปาทีนิ วุตฺตานิฯ มิเทฺธ หิ สติ ตานิ โหนฺตีติฯ ผลูปจาเรน, มิทฺธํ อรูปมฺปิ สมานํ ‘โสปฺปํ ปจลายิกา สุปนา สุปิตตฺต’นฺติ วุตฺตํฯ

‘อกฺขิทลาทีนํ ปจลภาวํ กโรตีติ ปจลายิกา’ติ วจนเตฺถนาปิ จายมตฺโถ สาธิโตเยวาติ น รูปํ มิทฺธํฯ โอนาหาทีหิปิ จสฺส อรูปภาโว ทีปิโตเยวฯ น หิ รูปํ นามกายสฺส ‘โอนาโห ปริโยนาโห อโนฺตสโมโรโธ’ โหตีติฯ ‘นนุ จ อิมินาว การเณเนตํ รูปํ? น หิ อรูปํ กสฺสจิ โอนาโห, น ปริโยนาโห, น อโนฺตสโมโรโธ โหตี’ติฯ ยทิ เอวํ, อาวรณมฺปิ น ภเวยฺยฯ ตสฺมาฯ ยถา กามจฺฉนฺทาทโย อรูปธมฺมา อาวรณเฏฺฐน นีวรณา, เอวํ อิมสฺสาปิ โอนาหนาทิอเตฺถน โอนาหาทิตา เวทิตพฺพาฯ อปิจ ‘‘ปญฺจ นีวรเณ ปหาย เจตโส อุปกฺกิเลเส ปญฺญาย ทุพฺพลีกรเณ’’ติ (ที. นิ. ๒.๑๔๖; สํ. นิ. ๕.๒๓๓) วจนโตเปตํ อรูปํฯ น หิ รูปํ จิตฺตุปกฺกิเลโส, น ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณํ โหตีติฯ

กสฺมา น โหติ? นนุ วุตฺตํ –

> ‘‘สนฺติ, ภิกฺขเว, เอเก สมณพฺราหฺมณา สุรํ ปิวนฺติ เมรยํ, สุราเมรยปานา อปฺปฏิวิรตา, อยํ, ภิกฺขเว, ปฐโม สมณพฺราหฺมณานํ อุปกฺกิเลโส’’ติ (อ. นิ. ๔.๕๐)ฯ

อปรมฺปิ วุตฺตํ ‘‘ฉ โขเม, คหปติปุตฺต, อาทีนวา สุราเมรยมชฺชปมาทฏฺฐานานุโยเค – สนฺทิฏฺฐิกา ธนชานิ, กลหปฺปวฑฺฒนี, โรคานํ อายตนํ, อกิตฺติสญฺชนนี, โกปีนนิทํสนี, ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณีเตฺวว ฉฏฺฐํ ปทํ ภวตี’’ติ (ที. นิ. ๓.๒๔๘)ฯ ปจฺจกฺขโตปิ เจตํ สิทฺธเมวฯ ยถา มเชฺช อุทรคเต, จิตฺตํ สํกิลิสฺสติ, ปญฺญา ทุพฺพลา โหติ, ตสฺมา มชฺชํ วิย มิทฺธมฺปิ จิตฺตสํกิเลโส เจว ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณญฺจ สิยาติฯ น, ปจฺจยนิเทฺทสโตฯ ยทิ หิ มชฺชํ สํกิเลโส ภเวยฺย, โส ‘‘อิเม ปญฺจ นีวรเณ ปหาย เจตโส อุปกฺกิเลเส’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๙๗) วา, ‘‘เอวเมว โข, ภิกฺขเว, ปญฺจิเม จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสา, เยหิ อุปกฺกิเลเสหิ อุปกฺกิลิฏฺฐํ จิตฺตํ น เจว มุทุ โหติ, น จ กมฺมนิยํ, น จ ปภสฺสรํ, ปภงฺคุ จ, น จ สมฺมา สมาธิยติ อาสวานํ ขยายฯ กตเม ปญฺจ? กามจฺฉโนฺท, ภิกฺขเว, จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลโส’’ติ (สํ. นิ. ๕.๒๑๔) วา, ‘‘กตเม จ, ภิกฺขเว, จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลสา? อภิชฺฌา วิสมโลโภ จิตฺตสฺส อุปกฺกิเลโส’’ติ (ม. นิ. ๑.๗๑) วา – เอวมาทีสุ อุปกฺกิเลสนิเทฺทเสสุ นิเทฺทสํ อาคเจฺฉยฺยฯ ยสฺมา ปน ตสฺมิํ ปีเต อุปกฺกิเลสา อุปฺปชฺชนฺติ เย จิตฺตสํกิเลสา เจว ปญฺญาย จ ทุพฺพลีกรณา โหนฺติ, ตสฺมา ตํ เตสํ ปจฺจยตฺตา ปจฺจยนิเทฺทสโต เอวํ วุตฺตํฯ มิทฺธํ ปน สยเมว จิตฺตสฺส สํกิเลโส เจว ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณญฺจาติ อรูปเมว มิทฺธํฯ

กิญฺจ ภิโยฺย? สมฺปโยควจนโตฯ ‘‘ถินมิทฺธนีวรณํ อวิชฺชานีวรเณน นีวรณเญฺจว นีวรณสมฺปยุตฺตญฺจา’’ติ (ธ. ส. ๑๑๗๖) หิ วุตฺตํฯ ตสฺมา สมฺปโยควจนโต นยิทํ รูปํฯ น หิ รูปํ สมฺปยุตฺตสงฺขฺยํ ลภตีติฯ อถาปิ สิยา – ‘ยถาลาภวเสเนตํ วุตฺตํฯ ยถา หิ ‘‘สิปฺปิสมฺพุกมฺปิ สกฺขรกถลมฺปิ มจฺฉคุมฺพมฺปิ จรนฺตมฺปิ ติฏฺฐนฺตมฺปี’’ติ (ที. นิ. ๑.๒๔๙; ม. นิ. ๑.๔๓๓) เอวํ เอกโต กตฺวา ยถาลาภวเสน วุตฺตํฯ สกฺขรกถลญฺหิ ติฏฺฐติ เยว น จรติ, อิตรทฺวยํ ติฏฺฐติปิ จรติปิฯ เอวมิธาปิ มิทฺธํ นีวรณเมว, น สมฺปยุตฺตํ , ถินํ นีวรณมฺปิ สมฺปยุตฺตมฺปีติ สพฺพํ เอกโต กตฺวา ยถาลาภวเสน ‘‘นีวรณเญฺจว นีวรณสมฺปยุตฺตญฺจา’’ติ วุตฺตํฯ มิทฺธํ ปน ยถา สกฺขรกถลํ ติฏฺฐเตว น จรติ, เอวํ นีวรณเมว, น สมฺปยุตฺตํฯ ตสฺมา รูปเมว มิทฺธนฺติฯ น, รูปภาวาสิทฺธิโตฯ สกฺขรกถลญฺหิ น จรตีติ วินาปิ สุเตฺตน สิทฺธํฯ ตสฺมา ตตฺถ ยถาลาภวเสนโตฺถ โหตุ ฯ มิทฺธํ ปน รูปนฺติ อสิทฺธเมตํฯ น สกฺกา ตสฺส อิมินา สุเตฺตน รูปภาโว สาเธตุนฺติ มิทฺธสฺส รูปภาวาสิทฺธิโต น อิทํ ยถาลาภวเสน วุตฺตนฺติ อรูปเมว มิทฺธํฯ

กิญฺจ ภิโยฺย? ‘จตฺตตฺตา’ติอาทิวจนโตฯ วิภงฺคสฺมิญฺหิ ‘‘วิคตถินมิโทฺธติ ตสฺส ถินมิทฺธสฺส จตฺตตฺตา วนฺตตฺตา มุตฺตตฺตา ปหีนตฺตา ปฏินิสฺสฏฺฐตฺตา, เตน วุจฺจติ วิคตถินมิโทฺธ’’ติ (วิภ. ๕๔๗) จ, ‘‘อิทํ จิตฺตํ อิมมฺหา ถินมิทฺธา โสเธติ วิโสเธติ ปริโสเธติ โมเจติ วิโมเจติ ปริโมเจติ, เตน วุจฺจติ ถินมิทฺธา จิตฺตํ ปริโสเธตี’’ จาติ (วิภ. ๕๕๑) – เอวํ ‘จตฺตตฺตา’ติ อาทิ วุตฺตํฯ น จ ‘รูปํ’ เอวํ วุจฺจติ, ตสฺมาปิ อรูปเมว มิทฺธนฺติฯ น, จิตฺตชสฺสาสมฺภววจนโตฯ ติวิธญฺหิ มิทฺธํ – จิตฺตชํ อุตุชํ อาหารชญฺจฯ ตสฺมา ยํ ตตฺถ จิตฺตชํ ตสฺส วิภเงฺค ฌานจิเตฺตหิ อสมฺภโว วุโตฺต, น อรูปภาโว สาธิโตติ รูปเมว มิทฺธนฺติฯ น, รูปภาวาสิทฺธิโตวฯ มิทฺธสฺส หิ รูปภาเว สิเทฺธ สกฺกา เอตํ ลทฺธุํฯ ตตฺถ จิตฺตชสฺสาสมฺภโว วุโตฺตฯ โส เอว จ น สิชฺฌตีติ อรูปเมว มิทฺธํฯ

กิญฺจ ภิโยฺย? ปหานวจนโตฯ ภควตา หิ ‘‘ฉ, ภิกฺขเว, ธเมฺม ปหาย ภพฺโพ ปฐมชฺฌานํ อุปสมฺปชฺช วิหริตุํ; กตเม ฉ? กามจฺฉนฺทํ, พฺยาปาทํ, ถินมิทฺธํ, อุทฺธจฺจํ, กกฺกุจฺจํ, วิจิกิจฺฉํ; กาเมสุ โข ปนสฺส อาทีนโว สมฺมปฺปญฺญาย สุทิโฏฺฐ โหตี’’ติ (อ. นิ. ๖.๗๓) จ, ‘‘อิเม ปญฺจ นีวรเณ ปหาย พลวติยา ปญฺญาย อตฺตตฺถํ วา ปรตฺถํ วา ญสฺสตี’’ติ (อ. นิ. ๕.๕๑) จ อาทีสุ มิทฺธสฺสาปิ ปหานํ วุตฺตํฯ น จ รูปํ ปหาตพฺพํฯ ยถาห – ‘‘รูปกฺขโนฺธ อภิเญฺญโยฺย, ปริเญฺญโยฺย, น ปหาตโพฺพ, น ภาเวตโพฺพ น สจฺฉิกาตโพฺพ’’ติ (วิภ. ๑๐๓๑) อิมสฺสาปิ ปหานวจนโต อรูปเมว มิทฺธนฺติฯ น, รูปสฺสาปิ ปหานวจนโตฯ ‘‘รูปํ, ภิกฺขเว, น ตุมฺหากํ, ตํ ปชหถา’’ติ (ม. นิ. ๑.๒๔๗; สํ. นิ. ๓.๓๓)ฯ เอตฺถ หิ รูปสฺสาปิ ปหานํ วุตฺตเมวฯ ตสฺมา อการณเมตนฺติฯ น, อญฺญถา วุตฺตตฺตาฯ ตสฺมิญฺหิ สุเตฺต ‘‘โย, ภิกฺขเว, รูเป ฉนฺทราควินโย ตํ ตตฺถ ปหาน’’นฺติ (สํ. นิ. ๓.๒๕) เอวํ ฉนฺทราคปฺปหานวเสน รูปสฺส ปหานํ วุตฺตํ, น ยถา ‘‘ฉ ธเมฺม ปหาย ปญฺจ นีวรเณ ปหายา’’ติ เอวํ ปหาตพฺพเมว วุตฺตนฺติ, อญฺญถา วุตฺตตฺตา, น รูปํ มิทฺธํฯ ตสฺมา ยาเนตานิ ‘‘โส อิเม ปญฺจ นีวรเณ ปหาย เจตโส อุปกฺกิเลเส’’ติอาทีนิ สุตฺตานิ วุตฺตานิ, เอเตหิ เจว อเญฺญหิ จ สุเตฺตหิ อรูปเมว มิทฺธนฺติ เวทิตพฺพํฯ ตถา หิ –

> ‘‘ปญฺจิเม, ภิกฺขเว, อาวรณา นีวรณา เจตโส อชฺฌารุหา ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณาฯ กตเม ปญฺจ? กามจฺฉโนฺท, ภิกฺขเว, อาวรโณ นีวรโณ…เป.… ถินมิทฺธํ, ภิกฺขเว, อาวรณํ นีวรณํ เจตโส อชฺฌารุหํ ปญฺญาย ทุพฺพลีกรณ’’นฺติ (สํ. นิ. ๕.๒๒๐) จ, ‘‘ถินมิทฺธนีวรณํ, ภิกฺขเว, อนฺธกรณํ อจกฺขุกรณํ อญฺญาณกรณํ ปญฺญานิโรธิกํ วิฆาตปกฺขิกํ อนิพฺพานสํวตฺตนิก’’นฺติ (สํ. นิ. ๕.๒๒๑) จ, ‘‘เอวเมว โข, พฺราหฺมณ, ยสฺมึ สมเย ถินมิทฺธปริยุฏฺฐิเตน เจตสา วิหรติ ถินมิทฺธปเรเตนา’’ติ (สํ. นิ. ๕.๒๓๖) จ,

‘‘อโยนิโส, ภิกฺขเว, มนสิกโรโต อนุปฺปนฺโน เจว กามจฺฉนฺโท อุปฺปชฺชติ…เป…. อนุปฺปนฺนญฺจว ถินมิทฺธํ อุปฺปชฺชตี’’ติ (สํ. นิ. ๕.๒๑๖) จ, ‘‘เกวโลหายํ, ภิกฺขเว, อกุสลราสิ ยทิทํ ปญฺจ นีวรณา’’ติ (สํ. นิ. ๕.๓๗๑) จ –

เอวมาทีนิ จ อเนกานิ เอตสฺส อรูปภาวโชตกาเนว สุตฺตานิ วุตฺตานิฯ ยสฺมา เจตํ อรูปํ ตสฺมา อารุปฺเปปิ อุปฺปชฺชติฯ วุตฺตเญฺหตํ มหาปกรเณ **ปฏฺฐาเน** – ‘‘นีวรณํ ธมฺมํ ปฏิจฺจ นีวรโณ ธโมฺม อุปฺปชฺชติ, น ปุเรชาตปจฺจยา’’ติ เอตสฺส วิภเงฺค ‘‘อารุเปฺป กามจฺฉนฺทนีวรณํ ปฏิจฺจ ถินมิทฺธํ… อุทฺธจฺจํ อวิชฺชานีวรณ’’นฺติ (ปฏฺฐา. ๓.๘.๘) สพฺพํ วิตฺถาเรตพฺพํฯ ตสฺมา สนฺนิฏฺฐานเมตฺถ คนฺตพฺพํ อรูปเมว มิทฺธนฺติฯ

๑๑๖๖. กุกฺกุจฺจนิเทฺทเส **อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา**ติอาทีนิ มูลโต กุกฺกุจฺจทสฺสนตฺถํ วุตฺตานิฯ เอวํสญฺญิตาย หิ กเต วีติกฺกเมฺม, นิฏฺฐิเต วตฺถุชฺฌาจาเร, ปุน สญฺชาตสติโนปิ ‘ทุฏฺฐุ มยา กต’นฺติ เอวํ อนุตปฺปมานสฺส ปจฺฉานุตาปวเสเนตํ อุปฺปชฺชติฯ เตน ตํ มูลโต ทเสฺสตุํ ‘อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญิตา’ติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ อกปฺปิยโภชนํ กปฺปิยสญฺญี หุตฺวา ปริภุญฺชติ, อกปฺปิยมํสํ กปฺปิยมํสสญฺญี หุตฺวา, อจฺฉมํสํ สูกรมํสนฺติ, ทีปิมํสํ วา มิคมํสนฺติ ขาทติ; กาเล วีติวเตฺต กาลสญฺญาย, ปวาเรตฺวา อปฺปวาริตสญฺญาย, ปตฺตสฺมิํ รเช ปติเต ปฏิคฺคหิตสญฺญาย ภุญฺชติ – เอวํ ‘อกปฺปิเย กปฺปิยสญฺญาย’ วีติกฺกมํ กโรติ นามฯ สูกรมํสํ ปน อจฺฉมํสสญฺญาย ขาทมาโน, กาเล จ วิกาลสญฺญาย ภุญฺชมาโน ‘กปฺปิเย อกปฺปิยสญฺญิตาย’ วีติกฺกมํ กโรติ นามฯ อนวชฺชํ ปน กิญฺจิเทว วชฺชสญฺญิตาย, วชฺชญฺจ อนวชฺชสญฺญิตาย กโรนฺต ‘อนวเชฺช วชฺชสญฺญาย วเชฺช จ อนวชฺชสญฺญาย’ วีติกฺกมํ กโรติ นามฯ ยสฺมา ปเนตํ ‘‘อกตํ วต เม กลฺยาณํ, อกตํ กุสลํ, อกตํ ภีรุตฺตาณํ, กตํ ปาปํ, กตํ ลุทฺทํ, กตํ กิพฺพิส’’นฺติ เอวํ อนวเชฺช วชฺชสญฺญิตายปิ กเต วีติกฺกเม อุปฺปชฺชติ, ตสฺมาสฺส อญฺญมฺปิ วตฺถุํ อนุชานนฺโต **ยํ เอวรูป**นฺติอาทิมาหฯ

ตตฺถ กุกฺกุจฺจปทํ วุตฺตตฺถเมวฯ กุกฺกุจฺจายนาการโร **กุกฺกุจฺจายนา**ฯ กุกฺกุเจฺจน อยิตสฺส ภาโว **กุกฺกุจฺจายิตตฺตํฯ เจตโส วิปฺปฏิสาโร**ติ เอตฺถ กตากตสฺส สาวชฺชานวชฺชสฺส วา อภิมุขคมนํ ‘วิปฺปฏิสาโร’ นามฯ ยสฺมา ปน โส กตํ วา ปาปํ อกตํ น กโรติ, อกตํ วา กลฺยาณํ กตํ น กโรติ, ตสฺมา วิรูโป กุจฺฉิโต วา ปฏิสาโรติ ‘วิปฺปฏิสาโร’ฯ โส ปน เจตโส, น สตฺตสฺสาติ ญาปนตฺถํ ‘เจตโส’ วิปฺปฏิสาโรติ วุตฺตํฯ อยมสฺส สภาวนิเทฺทโสฯ อุปฺปชฺชมานํ ปน กุกฺกุจฺจํ อารคฺคมิว กํสปตฺตํ มนํ วิลิขมานเมว อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา **มโนวิเลโข**ติ วุตฺตํฯ อยมสฺส กิจฺจนิเทฺทโสฯ ยํ ปน วินเย ‘‘อถ โข อายสฺมา สาริปุโตฺต ภควตา ปฏิกฺขิตฺตํ อนุวสิตฺวา อนุวสิตฺวา อาวสถปิณฺฑํ ปริภุญฺชิตุ’’นฺติ กุกฺกุจฺจายโนฺต น ปฏิคฺคเหสีติ (ปาจิ. ๒๐๔) กุกฺกุจฺจํ อาคตํ, น ตํ นีวรณํฯ น หิ อรหโต ‘ทุฏฺฐุ มยา อิทํ กต’นฺติ เอวํ อนุตาโป อตฺถิฯ นีวรณปติรูปกํ ปเนตํ ‘กปฺปติ น กปฺปตี’ติ วีมํสนสงฺขาตํ วินยกุกฺกุจฺจํ นามฯ

๑๑๗๖. **‘‘กตเม ธมฺมา นีวรณา เจว นีวรณสมฺปยุตฺตา จา’’**ติ ปทสฺส นิเทฺทเส ยสฺมา ถินมิทฺธํ อญฺญมญฺญํ น วิชหติ, ตสฺมา **ถินมิทฺธนีวรณํ อวิชฺชานีวรเณน นีวรณเญฺจว นีวรณสมฺปยุตฺตญฺจา**ติ อภินฺทิตฺวา วุตฺตํฯ ยสฺมา ปน อุทฺธเจฺจ สติปิ กุกฺกุจฺจสฺส อภาวา กุกฺกุเจฺจน วินาปิ อุทฺธจฺจํ อุปฺปชฺชติ, ตสฺมา ตํ ภินฺทิตฺวา วุตฺตํฯ ยญฺจ เยน สมฺปโยคํ น คจฺฉติ, ตํ น โยชิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

อิเม ปน นีวรเณ กิเลสปฏิปาฏิยาปิ อาหริตุํ วฏฺฏติ มคฺคปฏิปาฏิยาปิฯ กิเลสปฏิปาฏิยา กามจฺฉนฺทพฺยาปาทา อนาคามิมเคฺคน ปหียนฺติ, ถินมิทฺธุทฺธจฺจานิ อรหตฺตมเคฺคน, กุกฺกุจฺจวิ

จิกิจฺฉา โสตาปตฺติมคฺเคน, อวิชฺชา อรหตฺตมคฺเคนฯ มคฺคปฏิปาฏิยา โสตาปตฺติมคฺเคน กุกฺกุจฺจวิจิกิจฺฉา ปหียนฺติ, อนาคามิมคฺเคน กามจฺฉนฺทพฺยาปาทา, อรหตฺตมคฺเคน ถินมิทฺธุทฺธจฺจาวิชฺชาติฯ

๑๑๘๒. ปรามาสโคจฺฉเก **เต ธมฺเม ฐเปตฺวา**ติ ปุจฺฉาสภาเคน พหุวจนํ กตํฯ

๑๒๑๙. อุปาทานนิทฺเทเส วตฺถุสงฺขาตํ กามํ อุปาทิยตีติ **กามุปาทานํ** กาโม จ โส อุปาทานญฺจาติปิ กามุปาทานํฯ **อุปาทาน**นฺติ ทฬฺหคฺคหณํฯ ทฬฺหตฺโถ หิ เอตฺถ อุปสทฺโท อุปายาสอุปกฏฺฐาทีสุ วิยฯ ตถา ทิฏฺฐิ จ สา อุปาทานญฺจาติ **ทิฏฺฐุปาทานํ**ฯ ทิฏฺฐึ อุปาทิยตีติ ทิฏฺฐุปาทานํฯ 'สสฺสโต อตฺตา จ โลโก จา'ติอาทีสุ (ที. นิ. ๑.๓๑) หิ ปุริมทิฏฺฐึ อุตฺตรทิฏฺฐิ อุปาทิยหิฯ ตถา สีลพฺพตํ อุปาทิยตีติ **สีลพฺพตุปาทานํ**ฯ สีลพฺพตญฺจ ตํ อุปาทานญฺจาติปิ สีลพฺพตุปาทานํฯ โคสีลโควตาทีนิ หิ 'เอวํ สุทฺธี'ติ อภินิเวสโต สยเมว อุปาทานานิฯ ตถา, วทนฺติ เอเตนาติ 'วาโท'; อุปาทิยนฺติ เอเตนาติ 'อุปาทานํ'ฯ กึ วทนฺติ, อุปาทิยนฺติ วา? อตฺตานํฯ อตฺตโน วาทุปาทานํ **อตฺตวาทุปาทานํ;** 'อตฺตวาทมตฺตเมว วา อตฺตา'ติ อุปาทิยนฺติ เอเตนาติ อตฺตวาทุปาทานํฯ

๑๒๒๐. **โย กาเมสุ กามจฺฉนฺโท**ติ เอตฺถาปิ วตฺถุกามาว อนวเสสโต กามาติ อธิเปฺปตาฯ ตสฺมา วตฺถุกาเมสุ กามจฺฉนฺโท อิธ กามุปาทานนฺติ อนาคามิโนปิ ตํ สิทฺธํ โหติฯ ปญฺจกามคุณวตฺถุโก ปนสฺส กามราโคว นตฺถีติฯ

๑๒๒๑. ทิฏฺฐุปาทานนิทฺเทเส **นตฺถิ ทินฺน**นฺติฯ ทินฺนํ นาม อตฺถิ, สกฺกา กสฺสจิ กิญฺจิ ทาตุนฺติ ชานาติ; ทินฺนสฺส ปน ผลํ วิปาโก นตฺถีติ คณฺหาติฯ **นตฺถิ ยิฏฺฐ**นฺติฯ ยิฏฺฐํ วุจฺจติ มหายาโคฯ ตํ ยชิตุํ สกฺกาติ ชานาติ; ยิฏฺฐสฺส ปน ผลํ วิปาโก นตฺถีติ คณฺหาติฯ **นตฺถิ หุต**นฺติ อาหุนปาหุนมงฺคลกิริยาฯ ตํ กาตุํ สกฺกาติ ชานาติ; ตสฺส ปน ผลํ วิปาโก นตฺถีติ คณฺหาติฯ **นตฺถิ, สุกตทุกฺกฏาน**นฺติ เอตฺถ ทส กุสลกมฺมปถา สุกตกมฺมานิ นามฯ ทส อกุสลกมฺมปถา ทุกฺกฏกมฺมานิ นามฯ เตสํ อตฺถิภาวํ ชานาติ ผลํ วิปาโก ปน นตฺถีติ คณฺหาติฯ **นตฺถิ อยํ โลโก**ติ ปรโลเก ฐิโต อิมํ โลกํ นตฺถีติ คณฺหาติฯ **นตฺถิ ปรโลโก**ติ อิธ โลเก ฐิโต ปรโลกํ นตฺถีติ คณฺหาติฯ **นตฺถิ มาตา นตฺถิ ปิตา**ติ มาตาปิตูนํ อตฺถิภาวํ ชานาติ, เตสุ กตปจฺจเยน โกจิ ผลํ วิปาโก นตฺถีติ คณฺหาติฯ **นตฺถิ สตฺตา โอปปาติกา**ติ จวนกอุปปชฺชนกา สตฺตา นตฺถีติ คณฺหาติฯ **สมฺมคฺคตา สมฺมา ปฏิปนฺนา**ติ อนุโลมปฏิปทํ ปฏิปนฺนา ธมฺมิกสมณพฺราหฺมณา โลกสฺมึ นตฺถีติ คณฺหาติฯ **เย อิมญฺจ โลกํ ปรญฺจ โลกํ สยํ อภิญฺญา สจฺฉิกตฺวา ปเวเทนฺตี**ติ อิมญฺจ โลกํ ปรญฺจ โลกํ อตฺตนาว อภิวิสิเฏฺฐน ญาเณน ญตฺวา ปเวทนสมตฺโถ สพฺพญฺญู พุทฺโธ นาม นตฺถีติ คณฺหาติฯ

อิมานิ ปน อุปาทานานิ กิเลสปฏิปาฏิยาปิ อาหริตุํ วฏฺฏติ มคฺคปฏิปาฏิยาปิฯ กิเลสปฏิปาฏิยา กามุปาทานํ จตูหิ มคฺเคหิ ปหียติ, เสสานิ ตีณิ โสตาปตฺติมคฺเคนฯ มคฺคปฏิปาฏิยา โสตาปตฺติมคฺเคน ทิฏฺฐุปาทานาทีนิ ปหียนฺติ, จตูหิ มคฺเคหิ กามุปาทานนฺติฯ

๑๒๓๕. กิเลสโคจฺฉเก กิเลสา เอว **กิเลสวตฺถูนิ**ฯ วสนฺติ วา เอตฺถ อขีณาสวา สตฺตา โลภาทีสุ ปติฏฺฐิตตฺตาติ **'วตฺถูนิ'**ฯ กิเลสา จ เต ตปฺปติฏฺฐานํ สตฺตานํ วตฺถูนิ จาติ **'กิเลสวตฺถูนิ'**ฯ ยสฺมา เจตฺถ อนนฺตรปจฺจยาทิภาเวน อุปฺปชฺชมานา กิเลสาปิ วสนฺติ เอว นาม, ตสฺมา กิเลสานํ วตฺถูนีติปิ 'กิเลสวตฺถูนิ'ฯ

๑๒๓๖. **ตตฺถ กตโม โลโภ? โย ราโค สาราโค**ติ อยํ ปน โลโภ เหตุโคจฺฉเก คนฺถโคจฺฉเก อิมสฺมึ กิเลสโคจฺฉเกติ ตีสุ ฐาเนสุ อติเรกปทสเตน นิทฺทิโฏฺฐฯ อาสวสํโยชนโอฆโยคนีวรณอุปาทานโคจฺฉเกสุ อฎฺฐหิ อฎฺฐหิ ปเทหิ นิทฺทิโฏฺฐฯ สฺวายํ อติเรกปทสเตน นิทฺทิฏฺฐฎฺฐาเนปิ อฎฺฐหิ อฎฺฐหิ ปเทหิ นิทฺทิฏฺฐฎฺฐาเนปิ นิปฺปเทสโตว คหิโตติ เวทิตโพฺพฯ เตสุ เหตุคนฺถนีวรณอุปาทานกิเลสโคจฺฉเกสุ จตุมคฺควชฺฌา ตณฺหา เอเกเนว โกฎฺฐาเสน ฐิตาฯ อาสวสํโยชนโอฆโยเคสุ จตุมคฺควชฺฌาปิ เทฺว โกฎฺฐาสา หุตฺวา ฐิตาฯ กถํ? อาสเวสุ กามาสโว ภวาสโวติ, สํโยชเนสุ กามราคสํโยชนํ ภวราคสํโยชนนฺติ, โอเฆสุ กาโมโฆ ภโวโฆติ, โยเคสุ กามโยโค ภวโยโคติฯ

อิมานิ ปน กิเลสวตฺถูนิ กิเลสปฏิปาฏิยาปิ อาหริตุํ วฎฺฎติ มคฺคปฏิปาฏิยาปิฯ กิเลสปฏิปาฏิยา โลโภ จตูหิ มเคฺคหิ ปหียติ, โทโส อนาคามิมเคฺคน, โมหมานา อรหตฺตมเคฺคน, ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉา โสตาปตฺติมเคฺคน, ถินาทีนิ อรหตฺตมเคฺคนฯ มคฺคปฏิปาฏิยา โสตาปตฺติมเคฺคน ทิฏฺฐิวิจิกิจฺฉา ปหียนฺติ, อนาคามิมเคฺคน โทโส, อรหตฺตมเคฺคน เสสา สตฺตาติฯ

๑๒๘๗. กามาวจรนิเทฺทเส **เหฎฺฐโต**ติ เหฎฺฐาภาเคนฯ **อวีจินิรย**นฺติ วา อคฺคิชาลานํ วา สตฺตานํ วา ทุกฺขเวทนาย วีจิ, อนฺตรํ, ฉิทฺทํ เอตฺถ นตฺถีติ อวีจิฯ สุขสงฺขาโต อโย เอตฺถ นตฺถีติ นิรโยฯ นิรติอเตฺถนปิ นิรสฺสาทเตฺถนปิ นิรโยฯ **ปริยนฺตํ กริตฺวา**ติ ตํ อวีจิสงฺขาตํ นิรยํ อนฺตํ กตฺวาฯ **อุปริโต**ติ อุปริภาเคนฯ **ปรนิมฺมิตวสวตฺติเทเว**ติ ปรนิมฺมิเตสุ กาเมสุ วสํ วตฺตนโต เอวํลทฺธโวหาเร เทเวฯ **อโนฺต กริตฺวา**ติ อโนฺต ปกฺขิปิตฺวาฯ **ยํ เอตสฺมิํ อนฺตเร**ติ เย เอตสฺมึ โอกาเสฯ **เอตฺถาวจรา**ติ อิมินา ยสฺมา เอตสฺมึ อนฺตเร อเญฺญปิ จรนฺติ กทาจิ กตฺถจิ สมฺภวโต, ตสฺมา เตสํ อสงฺคณฺหนตฺถํ ‘อวจรา’ติ วุตฺตํฯ เตน เย เอตสฺมึ อนฺตเร โอคาฬฺหา หุตฺวา จรนฺติ สพฺพตฺถ สทา จ สมฺภวโต, อโธภาเค จรนฺติ อวีจินิรยสฺส เหฎฺฐา ภูตุปาทาย ปวตฺติภาเวน, เตสํ สงฺคโห กโต โหติฯ เต หิ อวคาฬฺหาว จรนฺติ, อโธภาเคว จรนฺตีติ **อวจราฯ เอตฺถ ปริยาปนฺนา**ติ อิมินา ปน ยสฺมา เอเต เอตฺถาวจรา อญฺญตฺถาปิ อวจรนฺติ, น ปน ตตฺถ ปริยาปนฺนา โหนฺติ, ตสฺมา เตสํ อญฺญตฺถาปิ อวจรนฺตานํ ปริคฺคโห กโต โหติฯ อิทานิ เต เอตฺถ ปริยาปนฺนธเมฺม ราสิสุญฺญตปจฺจยภาวโต เจว สภาวโต จ ทเสฺสโนฺต **ขนฺธา**ติอาทิมาหฯ

๑๒๘๙. รูปาวจรนิเทฺทเส **พฺรหฺมโลก**นฺติ ปฐมชฺฌานภูมิสงฺขาตํ พฺรหฺมฎฺฐานํฯ เสสเมตฺถ กามาวจรนิเทฺทเส วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ **สมาปนฺนสฺส วา**ติอาทีสุ ปฐมปเทน กุสลชฺฌานํ วุตฺตํ, ทุติเยน วิปากชฺฌานํ, วุตฺตํ ตติเยน กิริยชฺฌานํ วุตฺตนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๑๒๙๑. อรูปาวจรนิเทฺทเส **อากาสานญฺจายตนูปเค**ติ อากาสานญฺจายตนสงฺขาตํ ภวํ อุปคเตฯ ทุติยปเทปิ เอเสว นโยฯ เสสํ เหฎฺฐา วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ

๑๓๐๑. สรณทุกนิเทฺทเส ยฺวายํ ตีสุ อกุสลมูเลสุ โมโห, โส โลภสมฺปยุโตฺต จ โลเภน **สรโณ,** โทสสมฺปยุโตฺต จ โทเสน สรโณฯ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสมฺปยุโตฺต ปน โมโห ทิฏฺฐิสมฺปยุเตฺตน เจว รูปราคอรูปราคสงฺขาเตน จ ราครเณน ปหาเนกฎฺฐภาวโต สรโณ สรโชติ เวทิตโพฺพฯ

สุตฺตนฺติกทุกนิเกฺขปกถา

๑๓๐๓. สุตฺตนฺติกทุเกสุ มาติกากถายํ อตฺถโต วิเวจิตตฺตา ยานิ จ เนสํ นิเทฺทสปทานิ เตสมฺปิ เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว สุวิเญฺญยฺยตฺตา เยภุเยฺยน อุตฺตานตฺถานิ เอวฯ อิทํ ปเนตฺถ วิเสสมตฺตํ – **วิชฺชูปมทุเก** ตาว จกฺขุมา กิร ปุริโส เมฆนฺธกาเร รตฺตึ มคฺคํ ปฏิปชฺชิฯ ตสฺส อนฺธการตาย มโคฺค น ปญฺญายิฯ วิชฺชุ นิจฺฉริตฺวา อนฺธการํ วิทฺธํเสสิฯ อถสฺส อนฺธการวิคมา มโคฺค ปากโฏ อโหสิฯ โส ทุติยมฺปิ คมนํ อภินีหริฯ ทุติยมฺปิ อนฺธกาโร โอตฺถริฯ มโคฺค น ปญฺญายิฯ วิชฺชุ นิจฺฉริตฺวา ตํ วิทฺธํเสสิฯ วิคเต อนฺธกาเร มโคฺค ปากโฏ อโหสิฯ ตติยมฺปิ คมนํ อภินีหริฯ อนฺธกาโร โอตฺถริฯ มโคฺค น ปญฺญายิฯ วิชฺชุ นิจฺฉริตฺวา อนฺธการํ วิทฺธํเสสิฯ

ตตฺถ จกฺขุมโต ปุริสสฺส อนฺธกาเร มคฺคปฏิปชฺชนํ วิย อริยสาวกสฺส โสตาปตฺติมคฺคตฺถาย วิปสฺสนารโมฺภฯ อนฺธกาเร มคฺคสฺส อปญฺญายนกาโล วิย สจฺจจฺฉาทกตมํฯ วิชฺชุยา นิจฺฉริตฺวา อนฺธการสฺส วิทฺธํสิตกาโล วิย โสตาปตฺติมโคฺคภาเสน อุปฺปชฺชิตฺวา สจฺจจฺฉาทกตมสฺส วิโนทิตกาโลฯ วิคเต อนฺธกาเร มคฺคสฺส ปากฏกาโล วิย โสตาปตฺติมคฺคสฺส จตุนฺนํ สจฺจานํ ปากฏกาโลฯ มคฺคสฺส ปากฏํ ปน มคฺคสมงฺคิปุคฺคลสฺส ปากฏเมวฯ ทุติยคมนาภินีหาโร วิย สกทาคามิมคฺคตฺถาย วิปสฺสนารโมฺภฯ อนฺธกาเร มคฺคสฺส อปญฺญายนกาโล วิย สจฺจจฺฉาทกตมํฯ ทุติยํ วิชฺชุยา นิจฺฉริตฺวา อนฺธการสฺส วิทฺธํสิตกาโล วิย สกทาคามิมโคฺคภาเสน อุปฺปชฺชิตฺวา สจฺจจฺฉาทกตมสฺส วิโนทิตกาโลฯ วิคเต อนฺธกาเร มคฺคสฺส ปากฏกาโล วิย สกทาคามิมคฺคสฺส จตุนฺนํ สจฺจานํ ปากฏกาโลฯ มคฺคสฺส ปากฏํ ปน มคฺคสมงฺคิปุคฺคลสฺส ปากฏเมวฯ ตติยคมนาภินีหาโร วิย อนาคามิมคฺคตฺถาย วิปสฺสนารโมฺภฯ อนฺธกาเร มคฺคสฺส อปญฺญายนกาโล วิย สจฺจจฺฉาทกตมํฯ ตติยํ วิชฺชุยา นิจฺฉริตฺวา อนฺธการสฺส วิทฺธํสิตกาโล วิย อนาคามิมโคฺคภาเสน อุปฺปชฺชิตฺวา สจฺจจฺฉาทกตมสฺส วิโนทิตกาโลฯ วิคเต อนฺธกาเร มคฺคสฺส ปากฏกาโล วิย อนาคามิมคฺคสฺส จตุนฺนํ สจฺจานํ ปากฏกาโลฯ มคฺคสฺส ปากฏํ ปน มคฺคสมงฺคิปุคฺคลสฺส ปากฏเมวฯ

วชิรสฺส ปน ปาสาโณ วา มณิ วา อเภชฺโช นาม นตฺถิฯ ยตฺถ ปตติ ตํ วินิวิทฺธเมว โหติฯ วชิรํ เขเปนฺตํ อเสเสตฺวา เขเปติฯ วชิเรน คตมโคฺค นาม ปุน ปากติโก น โหติฯ เอวเมว อรหตฺตมคฺคสฺส อวชฺฌกิเลโส นาม นตฺถิฯ สพฺพกิเลเส วินิวิชฺฌติ วชิรํ วิยฯ อรหตฺตมโคฺคปิ กิเลเส เขเปโนฺต อเสเสตฺวา เขเปติฯ วชิเรน คตมคฺคสฺส ปุน ปากติกตฺตาภาโว วิย อรหตฺตมเคฺคน ปหีนกิเลสานํ ปุน ปจฺจุทาวตฺตนํ นาม นตฺถีติฯ

๑๓๐๗. **พาลทุก**นิเทฺทเส พาเลสุ อหิริกาโนตฺตปฺปานิ ปากฏานิ, มูลานิ จ เสสานํ พาลธมฺมานํฯ อหิริโก หิ อโนตฺตปฺปี จ น กิญฺจิ อกุสลํ น กโรติ นามาติฯ เอตานิ เทฺว ปฐมํเยว วิสุํ วุตฺตานิฯ สุกฺกปเกฺขปิ อยเมว นโยฯ ตถา กณฺหทุเกฯ

๑๓๑๑. **ตปนียทุก**นิเทฺทเส กตตฺตา จ อกตตฺตา จ ตปนํ เวทิตพฺพํฯ **กายทุจฺจริตาทีนิ** หิ กตตฺตา ตปนฺติ, กายสุจริตาทีนิ อกตตฺตาฯ ตถา หิ ปุคฺคโล ‘กตํ เม กายทุจฺจริต’นฺติ ตปฺปติ, ‘อกตํ เม กายสุจริต’นฺติ ตปฺปติฯ ‘กตํ เม วจีทุจฺจริต’นฺติ ตปฺปติ…เป…. ‘อกตํ เม มโนสุจริต’นฺติ ตปฺปติฯ อตปนีเยปิ เอเสว นโยฯ กลฺยาณการี หิ ปุคฺคโล ‘กตํ เม กายสุจริต’นฺติ น ตปฺปติ, ‘อกตํ เม กายทุจฺจริต’นฺติ น ตปฺปติ…เป…. ‘อกตํ เม มโนทุจฺจริต’นฺติ น ตปฺปตีติ (อ. นิ. ๒.๓)ฯ

๑๓๑๓. **อธิวจนทุก**นิเทฺทเส **ยา เตสํ เตสํ ธมฺมาน**นฺติ สพฺพธมฺมคฺคหณํฯ สงฺขายตีติ **สงฺขา,** สํกถิยตีติ อโตฺถฯ กินฺติ สํกถิยติ? อหนฺติ มมนฺติ ปโรติ ปรสฺสาติ สโตฺตติ ภาโวติ โปโสติ ปุคฺคโลติ นโรติ มาณโวติ ติโสฺสติ ทโตฺตติ, ‘มโญฺจ ปีฐํ ภิสิ พิโมฺพหนํ’ ‘วิหาโร ปริเวณํ

ทฺวารํ วาตปาน’นฺติ เอวํ อเนเกหิ อากาเรหิ สํกถิยตีติ **‘สงฺขา’**ฯ สมญฺญายตีติ **สมญฺญา**ฯ กินฺติ สมญฺญายติ? ‘อหนฺติ…เป…. วาตปาน’นฺติ สมญฺญายตีติ ‘สมญฺญา’ฯ ปญฺญาปิยตีติ **ปญฺญตฺติ**ฯ โวหริยตีติ **โวหาโร**ฯ กินฺติ โวหริยติ? ‘อห’นฺติ…เป…. ‘วาตปาน’นฺติ โวหริยตีติ โวหาโรฯ

นามนฺติ จตุพฺพิธํ นามํ – สามญฺญนามํ คุณนามํ กิตฺติมนามํ โอปปาติกนามนฺติฯ ตตฺถ ปฐมกปฺปิเกสุ มหาชเนน สมฺมนฺนิตฺวา ฐปิตตฺตา มหาสมฺมโตติ รโญฺญ นามํ ‘สามญฺญนามํ’ นามฯ ยํ สนฺธาย วุตฺตํ – ‘‘มหาชนสมฺมโตติ โข, วาเสฏฺฐ, มหาสมฺมโต เตฺวว ปฐมํ อกฺขรํ อุปนิพฺพตฺต’’นฺติ (ที. นิ. ๓.๑๓๑)ฯ ธมฺมกถิโก ปํสุกูลิโก วินยธโร เตปิฏโก สทฺโธ ปสนฺโนติ เอวรูปํ คุณโต อาคตนามํ ‘คุณนามํ’ นามฯ ภควา อรหํ สมฺมาสมฺพุทฺโธติอาทีนิปิ ตถาคตสฺส อเนกานิ นามสตานิ คุณนามาเนวฯ เตน วุตฺตํ –

‘‘อสงฺขฺยยฺยานิ นามานิ, สคุเณน มเหสิโน;
คุเณน นามมุทฺเธยฺยํ, อปิ นามสหสฺสโต’’ติฯ

ยํ ปน ชาตสฺส กุมารกสฺส นามคฺคหณทิวเส ทกฺขิเณยฺยานํ สกฺการํ กตฺวา สมีเป ฐิตา ญาตกา กปฺเปตฺวา ปกปฺเปตฺวา ‘อยํ อสุโกนามา’ติ นามํ กโรนฺติ, อิทํ ‘กิตฺติมนาม’ นามฯ ยา ปน ปุริมปญฺญตฺติ ปจฺฉิมปญฺญตฺติยํ ปตติ, ปุริมโวหาโร ปจฺฉิมโวหาเร ปตติ, เสยฺยถิทํ – ปุริมกเปฺปปิ จโนฺท จโนฺทเยว นาม, เอตรหิปิ จโนฺทวฯ อตีเต สูริโย… สมุโทฺท… ปถวี… ปพฺพโต ปพฺพโตเยว, นาม, เอตรหิปิ ปพฺพโตเยวาติ อิทํ ‘โอปปาติกนามํ’ นามฯ อิทํ จตุพฺพิธมฺปิ นามํ เอตฺถ นามเมว โหติฯ

นามกมฺมนฺติ นามกรณํฯ **นามเธยฺย**นฺติ นามฏฺฐปนํฯ **นิรุตฺตี**ติ นามนิรุตฺติฯ **พฺยญฺชน**นฺติ นามพฺยญฺชนํฯ ยสฺมา ปเนตํ อตฺถํ พฺยเญฺชติ ตสฺมา เอวํ วุตฺตํฯ **อภิลาโป**ติ นามาภิลาโปวฯ **สเพฺพว ธมฺมา อธิวจนปถา**ติ อธิวจนสฺส โนปถธโมฺม นาม นตฺถิฯ เอกธโมฺม สพฺพธเมฺมสุ นิปตติ, สพฺพธมฺมา เอกธมฺมสฺมึ นิปตนฺติฯ กถํ? อยญฺหิ นามปญฺญตฺติ เอกธโมฺม, โส สเพฺพสุ จตุภูมกธเมฺมสุ นิปตติฯ สโตฺตปิ สงฺขาโรปิ นามโต มุตฺตโก นาม นตฺถิฯ

อฏวีปพฺพตาทีสุ รุกฺขปิ ชานปทานํ ภาโรฯ เต หิ ‘อยํ กึ รุกฺข นามา’ติ ปุฏฺฐา ‘ขทิโร’ ‘ปลาโส’ติ อตฺตนา ชานนกนามํ กเถนฺติฯ ยสฺส นามํ น ชานนฺติ ตมฺปิ ‘อนามโก’ นามาติ วทนฺติฯ ตมฺปิ ตสฺส นามเธยฺยเมว หุตฺวา ติฏฺฐติฯ สมุเทฺท มจฺฉกจฺฉปาทีสุปิ เอเสว นโยฯ อิตเร เทฺว ทุกา อิมินา สมานตฺถา เอวฯ

๑๓๑๖. **นามรูปทุเก** นามกรณเฏฺฐน จ นมนเฏฺฐน จ นามนเฏฺฐน จ **นามํ**ฯ ตตฺถ จตฺตาโร ขนฺธา ตาว **นามกรณเฏฺฐน** ‘นามํ’ฯ ยถา หิ มหาชนสมฺมตตฺตา มหาสมฺมตสฺส มหาสมฺมโตติ นามํ อโหสิ, ยถา วา มาตาปิตโร ‘อยํ ติโสฺส นาม โหตุ, ผุโสฺส นาม โหตู’ติ เอวํ ปุตฺตสฺส กิตฺติมนามํ กโรนฺติ, ยถา วา ‘ธมฺมกถิโก’ ‘วินยธโร’ติ คุณโต นามํ อาคจฺฉติ, น เอวํ เวทนาทีนํฯ เวทนาทโย หิ มหาปถวีอาทโย วิย อตฺตโน นามํ กโรนฺตาว อุปฺปชฺชนฺติฯ เตสุ อุปฺปเนฺนสุ เตสํ นามํ อุปฺปนฺนเมว โหติฯ น หิ เวทนํ อุปฺปนฺนํ ‘ตฺวํ เวทนา นาม โหหี’ติ โกจิ ภณติฯ น จ ตสฺสา นามคฺคหณกิจฺจํ อตฺถิฯ ยถา ปถวิยา อุปฺปนฺนาย ‘ตฺวํ ปถวี นาม โหหี’ติ นามคฺคหณกิจฺจํ นตฺถิ, จกฺกวาฬสิเนรุจนฺทิมสูริยนกฺขเตฺตสุ อุปฺปเนฺนสุ ‘ตฺวํ จกฺกวาฬํ นาม โหหิ ตฺวํ นกฺขตฺตํ นาม โหหี’ติ นามคฺคหณกิจฺจํ นตฺถิ, นามํ อุปฺปนฺนเมว โหติ, โอปปาติกปญฺญตฺติยํ นิปตติ, เอวํ เวทนาย อุปฺปนฺนาย ‘ตฺวํ เวทนา นาม โหหี’ติ นามคฺคหณกิจฺจํ

นตฺถิฯ ตาย อุปฺปนฺนาย เวทนาติ นามํ อุปฺปนฺนเมว โหติฯ โอปปาติกปญฺญตฺติยํ นิปตติฯ สญฺญาทีสุปิ เอเสว นโยฯ อตีเตปิ หิ เวทนา เวทนาเยว, สญฺญา… สงฺขารา… วิญฺญาณํ วิญฺญาณเมวฯ อนาคเตปิ, ปจฺจุปฺปเนฺนปิฯ นิพฺพานํ ปน สทาปิ นิพฺพานเมวาติฯ ‘นามกรณเฏฺฐน’ นามํฯ

‘นมนเฏฺฐนา’ปิ เจตฺถ จตฺตาโร ขนฺธา นามํฯ เต หิ อารมฺมณาภิมุขา นมนฺติฯ **‘นามนเฏฺฐน’** สพฺพมฺปิ นามํฯ จตฺตาโร หิ ขนฺธา อารมฺมเณ อญฺญมญฺญํ นาเมนฺติฯ นิพฺพานํ อารมฺมณาธิปติปจฺจยตาย อตฺตนิ อนวชฺชธเมฺม นาเมติฯ

๑๓๑๘. อวิชฺชาภวตณฺหา วฎฺฏมูลสมุทาจารทสฺสนตฺถํ คหิตาฯ

๑๓๒๐. ***ภวิสฺสติ อตฺตา จ โลโก จา***ติ ขนฺธปญฺจกํ อตฺตา จ โลโก จาติ คเหตฺวา ‘ตํ ภวิสฺสตี’ติ คหณากาเรน นิวิฎฺฐา **สสฺสตทิฎฺฐิ**ฯ ทุติยา ***‘น ภวิสฺสตี’***ติ อากาเรน นิวิฎฺฐา อุเจฺฉททิฎฺฐิฯ

๑๓๒๖. **ปุพฺพนฺตํ อารพฺภา**ติ อตีตโกฎฺฐาสํ อารมฺมณํ กริตฺวาฯ อิมินา พฺรหฺมชาเล อาคตา อฎฺฐารส ปุพฺพนฺตานุทิฎฺฐิโย คหิตาฯ **อปรนฺตํ อารพฺภา**ติ อนาคตโกฎฺฐาสํ อารมฺมณํ กริตฺวาฯ อิมินา ตเตฺถว อาคตา จตุจตฺตาลีส อปรนฺตานุทิฎฺฐิโย คหิตาฯ

๑๓๓๒. โทวจสฺสตานิเทฺทเส **สหธมฺมิเก วุจฺจมาเน**ติ สหธมฺมิกํ นาม ยํ ภควตา ปญฺญตฺตํ สิกฺขาปทํ, ตสฺมิํ วตฺถุํ ทเสฺสตฺวา อาปตฺติํ อาโรเปตฺวา ‘อิทํ นาม ตฺวํ อาปตฺติํ อาปโนฺน, อิงฺฆ เทเสหิ วุฎฺฐาหิ ปฎิกโรหี’ติ วุจฺจมาเนฯ **โทวจสฺสาย**นฺติอาทีสุ เอวํ โจทิยมานสฺส ปฎิโจทนาย วา อปฺปทกฺขิณคาหิตาย วา ทุพฺพจสฺส กมฺมํ โทวจสฺสายํฯ ตเทว โทวจสฺสนฺติปิ วุจฺจติฯ ตสฺส ภาโว **โทวจสฺสิยํ**ฯ อิตรํ ตเสฺสว เววจนํฯ **วิปฺปฎิกูลคาหิตา**ติ วิโลมคาหิตาฯ วิโลมคหณสงฺขาเตน วิปจฺจนีเกน สาตํ อสฺสาติ วิปจฺจนีกสาโตฯ ‘ปฎาณิกคหณํ คเหตฺวา เอกปเทเนว ตํ นิสฺสทฺทมกาสิ’นฺติ สุขํ ปฎิลภนฺตเสฺสตํ อธิวจนํฯ ตสฺส ภาโว **วิปจฺจนีกสาตตา**ฯ โอวาทํ อนาทิยนวเสน อนาทรสฺส ภาโว **อนาทริยํ**ฯ อิตรํ ตเสฺสว เววจนํฯ อนาทิยนากาโร วา **อนาทรตา**ฯ ครุวาสํ อวสนวเสน อุปฺปโนฺน อคารวภาโว **อคารวตา**ฯ สเชฎฺฐกวาสํ อวสนวเสน อุปฺปโนฺน อปฺปฎิสฺสวภาโว **อปฺปฎิสฺสวตาฯ อยํ วุจฺจตี**ติ อยํ เอวรูปา โทวจสฺสตา นาม วุจฺจติฯ อตฺถโต ปเนสา เตนากาเรน ปวตฺตา จตฺตาโร ขนฺธา, สงฺขารกฺขโนฺธเยว วาติฯ **ปาปมิตฺตตาทีสุ**ปิ เอเสว นโยฯ โทวจสฺสตา ปาปมิตฺตตาทโย หิ วิสุํ เจตสิกธมฺมา นาม นตฺถิฯ

๑๓๓๓. นตฺถิ เอเตสํ สทฺธาติ **อสฺสทฺธา;** พุทฺธาทีนิ วตฺถูนิ น สทฺทหนฺตีติ อโตฺถฯ **ทุสฺสีลา**ติ สีลสฺส ทุนฺนามํ นตฺถิ, นิสฺสีลาติ อโตฺถฯ **อปฺปสฺสุตา**ติ สุตรหิตาฯ ปญฺจ มจฺฉริยานิ เอเตสํ อตฺถีติ **มจฺฉริโนฯ ทุปฺปญฺญา**ติ นิปฺปญฺญาฯ เสวนกวเสน **เสวนา**ฯ พลวเสวนา **นิเสวนา**ฯ สพฺพโตภาเคน เสวนา **สํเสวนา**ฯ อุปสคฺควเสน วา ปทํ วฑฺฒิตํฯ ตีหิปิ เสวนาว กถิตาฯ **ภชนา**ติ อุปสงฺกมนาฯ **สมฺภชนา**ติ สพฺพโตภาเคน ภชนาฯ อุปสคฺควเสน วา ปทํ วฑฺฒิตํฯ **ภตฺตี**ติ ทฬฺหภตฺติฯ **สมฺภตฺตี**ติ สพฺพโตภาเคน ภตฺติฯ อุปสคฺควเสน วา ปทํ วฑฺฒิตํฯ ทฺวีหิปิ ทฬฺหภตฺติ เอว กถิตาฯ **ตํสมฺปวงฺกตา**ติ เตสุ ปุคฺคเลสุ กาเยน เจว จิเตฺตน จ สมฺปวงฺกภาโว; ตนฺนินฺนตา ตโปฺปณตา ตปฺปพฺภารตาติ อโตฺถฯ

๑๓๓๔. โสวจสฺสตาทุกนิเทฺทโสปิ วุตฺตปฎิปกฺขนเยน เวทิตโพฺพฯ

๑๓๓๖. **ปญฺจปิ อาปตฺติกฺขนฺธา**ติ มาติกานิเทฺทเสน ‘ปาราชิกํ สงฺฆาทิเสสํ ปาจิตฺติยํ ปาฏิเทสนียํ ทุกฺกฏ’นฺติ อิมา ปญฺจ อาปตฺติโยฯ **สตฺตปิ อาปตฺติกฺขนฺธา**ติ วินยนิเทฺทเสน ‘ปาราชิกํ สงฺฆาทิเสสํ ถุลฺลจฺจยํ ปาจิตฺติยํ ปาฏิเทสนียํ ทุกฺกฏํ ทุพฺภาสิต’นฺติ อิมา สตฺต อาปตฺติโยฯ ตตฺถ สห วตฺถุนา ตาสํ อาปตฺตีนํ ปริเจฺฉทชานนกปญฺญา **อาปตฺติกุสลตา** นามฯ สห กมฺมวาจาย อาปตฺติวุฏฺฐานปริเจฺฉทชานนกปญฺญา ปน **อาปตฺติวุฏฺฐานกุสลตา** นามฯ

๑๓๓๘. สมาปชฺชิตพฺพโต สมาปตฺติฯ สห ปริกเมฺมน อปฺปนาปริเจฺฉทชานนกปญฺญา ปน **สมาปตฺติกุสลตา** นามฯ ‘จเนฺท วา สูริเย วา นกฺขเตฺต วา เอตฺตกํ ฐานํ คเต วุฏฺฐหิสฺสามี’ติ อวิรชฺฌิตฺวา ตสฺมิํเยว สมเย วุฏฺฐานกปญฺญาย อตฺถิตาย **สมาปตฺติวุฏฺฐานกุสลตา** นามฯ

๑๓๔๐. อฏฺฐารสนฺนํ ธาตูนํ อุคฺคหมนสิการสวนธารณปริเจฺฉทชานนกปญฺญา **ธาตุกุสลตา** นามฯ ตาสํเยว อุคฺคหมนสิการชานนกปญฺญา **มนสิการกุสลตา** นามฯ

๑๓๔๒. ทฺวาทสนฺนํ อายตนานํ อุคฺคหมนสิการสวนธารณปริเจฺฉทชานนกปญฺญา ลตา นามฯ ตีสุปิ วา เอตาสุ กุสลตาสุ อุคฺคโห มนสิกาโร สวนํ สมฺมสนํ ปฏิเวโธ ปจฺจเวกฺขณาติ สพฺพํ วฏฺฏติฯ ตตฺถ สวนอุคฺคหปจฺจเวกฺขณา โลกิยา, ปฏิเวโธ โลกุตฺตโรฯ สมฺมสนมนสิการา โลกิยโลกุตฺตรมิสฺสกาฯ ‘อวิชฺชาปจฺจยา สงฺขารา’ติอาทีนิ (วิภ. อฏฺฐ. ๒๒๕) ปฏิจฺจสมุปฺปาทวิภเงฺค อาวิภวิสฺสนฺติฯ ‘อิมินา ปน ปจฺจเยน อิทํ โหตี’ติ ชานนกปญฺญา **ปฏิจฺจสมุปฺปาทกุสลตา** นามฯ

๑๓๔๔. ฐานาฏฺฐานกุสลตาทุกนิเทฺทเส **เหตู ปจฺจยา**ติ อุภยเมฺปตํ อญฺญมญฺญเววจนํฯ จกฺขุปสาโท หิ รูปํ อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชนกสฺส จกฺขุวิญฺญาณสฺส เหตุ เจว ปจฺจโย จฯ ตถา โสตปสาทาทโย โสตวิญฺญาณาทีนํ, อมฺพพีชาทีนิ จ อมฺพผลาทีนํฯ ทุติยนเย **เย เย ธมฺมา**ติ วิสภาคปจฺจยธมฺมานํ นิทสฺสนํฯ **เยสํ เยส**นฺติ วิสภาคปจฺจยสมุปฺปนฺนธมฺมนิทสฺสนํฯ **น เหตู น ปจฺจยา**ติ จกฺขุปสาโท สทฺทํ อารมฺมณํ กตฺวา อุปฺปชฺชนกสฺส โสตวิญฺญาณสฺส น เหตุ น ปจฺจโยฯ ตถา โสตปสาทาทโย อวเสสวิญฺญาณาทีนํฯ อมฺพาทโย จ ตาลาทีนํ อุปฺปตฺติยาติ เอวมเตฺถ เวทิตโพฺพฯ

๑๓๔๖. อชฺชวมทฺทวนิเทฺทเส **นีจจิตฺตตา**ติ ปทมตฺตเมว วิเสโสฯ ตสฺสเตฺถ – มานาภาเวน นีจํ จิตฺตํ อสฺสาติ นีจจิโตฺตฯ นีจจิตฺตสฺส ภาโว นีจจิตฺตตาฯ เสสํ จิตฺตุชุกตาจิตฺตมุทุตานํ ปทภาชนีเย อาคตเมวฯ

๑๓๔๘. ขนฺตินิเทฺทเส ขมนกวเสน **ขนฺติ**ฯ ขมนากาโร **ขมนตา**ฯ อธิวาเสนฺติ เอตาย, อตฺตโน อุปริ อาโรเปตฺวา วาเสนฺติ, น ปฏิพาหนฺติ, น ปจฺจนีกตาย ติฏฺฐนฺตีติ **อธิวาสนตา** ฯ อจณฺฑิกสฺส ภาโว **อจณฺฑิกฺกํฯ อนสุโรโป**ติ อสุโรโป วุจฺจติ น สมฺมาโรปิตตฺตา ทุรุตฺตวจนํฯ ตปฺปฏิปกฺขโต อนสุโรโป สุรุตฺตวาจาติ อโตฺถฯ เอวเมตฺถ ผลูปจาเรน การณํ นิทฺทิฏฺฐํฯ **อตฺตมนตา จิตฺตสฺสา**ติ โสมนสฺสวเสน จิตฺตสฺส สกมนตา, อตฺตโน จิตฺตสภาโวเยว, น พฺยาปนฺนจิตฺตตาติ อโตฺถฯ

๑๓๔๙. โสรจฺจนิเทฺทเส **กายิโก อวีติกฺกโม**ติ ติวิธํ กายสุจริตํฯ **วาจสิโก อวีติกฺกโม**ติ จตุพฺพิธํ วจีสุจริตํฯ กายิกวาจสิโกติ อิมินา กายวจีทฺวารสมฺภูตํ อาชีวฏฺฐมกสีลํ ปริยาทิยติฯ **อิทํ วุจฺจติ โสรจฺจ**นฺติ อิทํ ปาปโต สุฏฺฐุ โอรตตฺตา โสรจฺจํ นาม วุจฺจติฯ **สโพฺพปิ สี**

ลสํวโรติ อิทํ ยสฺมา น เกวลํ กายวาจาเหว อนาจารํ อาจรติ มนสาปิ อาจรติ เอว, ตสฺมา มานสิกสีลํ ปริยาทาย ทเสฺสตุํ วุตฺตํฯ

๑๓๕๐. สาขลฺยนิเทฺทเส **อณฺฑกา**ติ ยถา สโทเส รุเกฺข อณฺฑกานิ อุฏฺฐหนฺติ, เอวํ สโทสตาย ขุํสนวมฺภนาทิวจเนหิ อณฺฑกา ชาตาฯ **กกฺกสา**ติ ปูติกา สา ยถา นาม ปูติรุโกฺข กกฺกโส โหติ ปคฺฆริตจุโณฺณ เอวํ กกฺกสา โหติฯ โสตํ ฆํสยมานา วิย ปวิสติฯ เตน วุตฺตํ ‘กกฺกสา’ติฯ **ปรกฎุกา**ติ ปเรสํ กฎุกา อมนาปา โทสชนนีฯ **ปราภิสชฺชนี**ติ กุฎิลกณฺฎกสาขา วิย จเมฺมสุ วิชฺฌิตฺวา ปเรสํ อภิสชฺชนี, คนฺตุกามานมฺปิ คนฺตุํ อทตฺวา ลคฺคนการีฯ **โกธสามนฺตา**ติ โกธสฺส อาสนฺนาฯ **อสมาธิสํวตฺตนิกา**ติ อปฺปนาสมาธิสฺส วา อุปจารสมาธิสฺส วา อสํวตฺตนิกาฯ อิติ สพฺพาเนเวตานิ สโทสวาจาย เววจนานิฯ **ตถารูปึ วาจํ ปหายา**ติ อิทํ ผรุสวาจํ อปฺปชหิตฺวา ฐิตสฺส อนฺตรนฺตเร ปวตฺตาปิ สณฺหวาจา อสณฺหวาจา เอว นามาติ ทีปนตฺถํ วุตฺตํฯ

เนฬาติ เอฬํ วุจฺจติ โทโสฯ นาสฺสา เอฬนฺติ เนฬา; นิโทฺทสาติ อโตฺถฯ ‘‘เนฬโงฺค เสตปจฺฉาโท’’ติ (อุทา. ๖๕; สํ. นิ. ๔.๓๔๗; เปฎโก. ๒๕) เอตฺถ วุตฺตเนฬํ วิยฯ **กณฺณสุขา**ติ พฺยญฺชนมธุรตาย กณฺณานํ สุขา, สูจิวิชฺฌนํ วิย กณฺณสูลํ น ชเนติฯ อตฺถมธุรตาย สรีเร โกปํ อชเนตฺวา เปมํ ชเนตีติ **เปมนียา**ฯ หทยํ คจฺฉติ, อปฺปฎิหญฺญมานา สุเขน จิตฺตํ ปวิสตีติ **หทยงฺคมา**ฯ คุณปริปุณฺณตาย ปุเร ภวาติ **โปรี**ฯ ปุเร สํวฑฺฒนารี วิย สุกุมาราติปิ โปรีฯ ปุรสฺส เอสาติปิ โปรี; นครวาสีนํ กถาติ อโตฺถฯ นครวาสิโน หิ ยุตฺตกถา โหนฺติฯ ปิติมตฺตํ ปิตาติ ภาติมตฺตํ ภาตาติ วทนฺติฯ เอวรูปี กถา พหุโน ชนสฺส กนฺตา โหตีติ **พหุชนกนฺตา**ฯ กนฺตภาเวเนว พหุโน ชนสฺส มนาปา จิตฺตวุฑฺฒิกราติ **พหุชนมนาปาฯ ยา ตตฺถา**ติ ยา ตสฺมึ ปุคฺคเลฯ **สณฺหวาจตา**ติ มฎฺฐวาจตาฯ **สขิลวาจตา**ติ มุทุวาจตาฯ **อผรุสวาจตา**ติ อกกฺขฬวาจตาฯ

๑๓๕๑. ปฎิสนฺถารนิเทฺทเส **อามิสปฎิสนฺถาโร**ติ อามิสอลาเภน อตฺตนา สห ปเรสํ ฉิทฺทํ ยถา ปิหิตํ โหติ ปฎิจฺฉนฺนํ เอวํ อามิเสน ปฎิสนฺถรณํฯ **ธมฺมปฎิสนฺถาโร**ติ ธมฺมสฺส อปฺปฎิลาเภน อตฺตนา สห ปเรสํ ฉิทฺทํ ยถา ปิหิตํ โหติ ปฎิจฺฉนฺนํ, เอวํ ธเมฺมน ปฎิสนฺถรณํฯ **ปฎิสนฺถารโก โหตี**ติ เทฺวเยว หิ โลกสนฺนิวาสสฺส ฉิทฺทานิ, เตสํ ปฎิสนฺถารโก โหติฯ อามิสปฎิสนฺถาเรน วา ธมฺมปฎิสนฺถาเรน วาติ อิมินา ทุวิเธน ปฎิสนฺถาเรน ปฎิสนฺถารโก โหติ, ปฎิสนฺถรติ, นิรนฺตรํ กโรติฯ

ตตฺรายํ อาทิโต ปฎฺฐาย กถา – ปฎิสนฺถารเกน หิ ภิกฺขุนา อาคนฺตุกํ อาคจฺฉนฺตํ ทิสฺวาว ปจฺจุคฺคนฺตฺวา ปตฺตจีวรํ คเหตพฺพํ, อาสนํ ทาตพฺพํ, ตาลวเณฺฎน พีชิตพฺพํ, ปาทา โธวิตฺวา มเกฺขตพฺพา, สปฺปิผาณิเต สติ เภสชฺชํ ทาตพฺพํ, ปานีเยน ปุจฺฉิตโพฺพ, อาวาโส ปฎิชคฺคิตโพฺพฯ เอวํ เอกเทเสน อามิสปฎิสนฺถาโร กโต นาม โหติฯ

สายํ ปน นวกตเรปิ อตฺตโน อุปฎฺฐานํ อนาคเตเยว, ตสฺส สนฺติกํ คนฺตฺวา นิสีทิตฺวา อวิสเย อปุจฺฉิตฺวา ตสฺส วิสเย ปโญฺห ปุจฺฉิตโพฺพฯ ‘ตุเมฺห กตรภาณกา’ติ อปุจฺฉิตฺวา ตุมฺหากํ ‘อาจริยุปชฺฌายา กตรํ คนฺถํ วฬเญฺชนฺตี’ติ ปุจฺฉิตฺวา ปโหนกฎฺฐาเน ปโญฺห ปุจฺฉิตโพฺพฯ สเจ กเถตุํ สโกฺกติ อิเจฺจตํ กุสลํฯ โน เจ สโกฺกติ สยํ กเถตฺวา ทาตพฺพํฯ เอวํ เอกเทเสน ธมฺมปฎิสนฺถาโร กโต นาม โหติฯ

สเจ อตฺตโน สนฺติเก วสติ ตํ อาทาย นิพทฺธํ ปิณฺฑาย จริตพฺพํฯ สเจ คนฺตุกาโม โหติ ปุนทิวเส คมนสภาเคน ตํ อาทาย เอกสฺมิํ คาเม ปิณฺฑาย จริตฺวา อุโยฺยเชตโพฺพฯ สเจ อญฺญสฺมิํ ทิสาภาเค ภิกฺขู นิมนฺติตา โหนฺติ ตํ ภิกฺขุํ อิจฺฉมานํ อาทาย คนฺตพฺพํฯ ‘น มยฺหํ เอสา ทิสา สภาคา’ติ คนฺตุํ อนิจฺฉเนฺต เสสภิกฺขู เปเสตฺวา ตํ อาทาย ปิณฺฑาย จริตพฺพํฯ อตฺตนา ลทฺธามิสํ ตสฺส ทาตพฺพํฯ เอวํ ‘อามิสปฏิสนฺถาโร’ กโต นาม โหติฯ

อามิสปฏิสนฺถารเกน ปน อตฺตนา ลทฺธํ กสฺส ทาตพฺพนฺติ? อาคนฺตุกสฺส ตาว ทาตพฺพํฯ สเจ คิลาโน วา อวสฺสิโก วา อตฺถิ, เตสมฺปิ ทาตพฺพํฯ อาจริยุปชฺฌายานํ ทาตพฺพํฯ ภณฺฑคาหกสฺส ทาตพฺพํฯ สาราณียธมฺมปูรเกน ปน สตวารมฺปิ สหสฺสวารมฺปิ อาคตาคตานํ เถราสนโต ปฏฺฐาย ทาตพฺพํฯ ปฏิสนฺถารเกน ปน เยน เยน น ลทฺธํ, ตสฺส ตสฺส ทาตพฺพํฯ พหิคามํ นิกฺขมิตฺวา ชิณฺณกํ วา อนาถํ ภิกฺขุํ วา ภิกฺขุนิํ วา ทิสฺวา เตสมฺปิ ทาตพฺพํฯ

ตตฺริทํ วตฺถุ – โจเรหิ กิร คุตฺตสาลคาเม ปหเต ตงฺขณเญฺญว เอกา นิโรธโต วุฏฺฐิตา ขีณาสวเตฺถรี ทหรภิกฺขุนิยา ภณฺฑกํ คาหาเปตฺวา มหาชเนน สทฺธิํ มคฺคํ ปฏิปชฺชิตฺวา ฐิต มชฺฌนฺหิเก นกุลนครคามทฺวารํ ปตฺวา รุกฺขมูเล นิสีทิฯ ตสฺมิํ สมเย กาฬวลฺลิมณฺฑปวาสี มหานาคเตฺถโร นกุลนครคาเม ปิณฺฑาย จริตฺวา นิกฺขโนฺต เถริํ ทิสฺวา ภเตฺตน อาปุจฺฉิฯ สา ‘ปโตฺต เม นตฺถี’ติ อาหฯ เถโร ‘อิมินาว ภุญฺชถา’ติ สห ปเตฺตน อทาสิฯ เถรี ภตฺตกิจฺจํ กตฺวา ปตฺตํ โธวิตฺวา เถรสฺส ทตฺวา อาห – ‘อชฺช ตาว ภิกฺขาจาเรน กิลมิสฺสถ, อิโต ปฏฺฐาย ปน โว ภิกฺขาจารปริตฺตาโส นาม น ภวิสฺสติ, ตาตา’ติฯ ตโต ปฏฺฐาย เถรสฺส อูนกหาปณคฺฆนโก ปิณฺฑปาโต นาม น อุปฺปนฺนปุโพฺพฯ อยํ ‘อามิสปฏิสนฺถาโร’ นามฯ

อิมํ ปฏิสนฺถารํ กตฺวา ภิกฺขุนา สงฺคหปเกฺข ฐตฺวา ตสฺส ภิกฺขุโน กมฺมฏฺฐานํ กเถตพฺพํ, ธโมฺม วาเจตโพฺพ, กุกฺกุจฺจํ วิโนเทตพฺพํ, อุปฺปนฺนํ กิจฺจํ กรณียํ กาตพฺพํ, อพฺภานวุฏฺฐานมานตฺตปริวาสา ทาตพฺพาฯ ปพฺพชฺชารโห ปพฺพาเชตโพฺพ อุปสมฺปทารโห อุปสมฺปาเทตโพฺพฯ ภิกฺขุนิยาปิ อตฺตโน สนฺติเก อุปสมฺปทํ อากงฺขมานาย กมฺมวาจํ กาตุํ วฏฺฏติฯ อยํ ‘ธมฺมปฏิสนฺถาโร’ นามฯ

อิเมหิ ทฺวีหิ ปฏิสนฺถาเรหิ ปฏิสนฺถารโก ภิกฺขุ อนุปฺปนฺนํ ลาภํ อุปฺปาเทติ, อุปฺปนฺนํ ถาวรํ กโรติ, สภยฏฺฐาเน อตฺตโน ชีวิตํ รกฺขติ โจรนาครโญฺญ ปตฺตคฺคหณหเตฺถเนว อคฺคํ คเหตฺวา ปเตฺตเนว ภตฺตํ อากิรเนฺต เถโร วิยฯ อลทฺธลาภุปฺปาทเน ปน อิโต ปลายิตฺวา ปรตีรํ คเตน มหานาครญฺญา เอกสฺส เถรสฺส สนฺติเก สงฺคหํ ลภิตฺวา ปุน อาคนฺตฺวา รเชฺช ปติฏฺฐิเตน เสตมฺพงฺคเณ ยาวชีวํ ปวตฺติตํ มหาเภสชฺชทานวตฺถุ กเถตพฺพํฯ อุปฺปนฺนลาภถาวรกรเณ ทีฆภาณกอภยเตฺถรสฺส หตฺถโต ปฏิสนฺถารํ ลภิตฺวา เจติยปพฺพเต โจเรหิ ภณฺฑกสฺส อวิลุตฺตภาเว วตฺถุ กเถตพฺพํฯ

๑๓๕๒. อินฺทฺริเยสุ อคุตฺตทฺวารตานิเทฺทเส **จกฺขุนา รูปํ ทิสฺวา**ติ การณวเสน จกฺขูติ ลทฺธโวหาเรน รูปทสฺสนสมเตฺถน จกฺขุวิญฺญาเณน รูปํ ทิสฺวาฯ โปราณา ปนาหุ – ‘‘จกฺขุ รูปํ น ปสฺสติ, อจิตฺตกตฺตา; จิตฺตํ น ปสฺสติ, อจกฺขุกตฺตา; ทฺวารารมฺมณสงฺฆฏฺฏเนน ปน ปสาทวตฺถุเกน จิเตฺตน ปสฺสติฯ อีทิสี ปเนสา ‘ธนุนา วิชฺฌตี’ติอาทีสุ วิย สสมฺภารกถา นาม โหติฯ ตสฺมา จกฺขุวิญฺญาเณน รูปํ ทิสฺวา’’ติ อยเมเวตฺถ อโตฺถติฯ **นิมิตฺตคฺคาหี**ติ อิตฺถิปุริสนิมิตฺตํ วา สุภนิมิตฺตาทิกํ วา กิเลสวตฺถุภูตํ นิมิตฺตํ ฉนฺทราควเสน คณฺหาติ, ทิฏฺฐมเตฺตเยว น สณฺฐาติฯ **อนุพฺยญฺชนคฺคาหี**ติ กิเลสานํ อนุพฺยญฺชนโต ปากฏภาวกรณโต อนุพฺยญฺชนนฺติ ลทฺธโวหารํ หตฺถปาทสิตหสิตกถิตอาโลกิตวิโลกิตาทิเภทํ อาการํ คณฺหาติฯ **ยตฺวาธิกรณ**

เมนนฺติอาทิมฺหิ ยํการณา ยสฺส จกฺขุนฺทฺริยาสํวรสฺส เหตุ, เอตํ ปุคฺคลํ สติกวาเฏน จกฺขุนฺทฺริยํ อสํวุตํ อปิหิตจกฺขุทฺวารํ หุตฺวา วิหรนฺตํ เอเต อภิชฺฌาทโย ธมฺมา อนฺวาสฺสเวยฺยุํ อนุพเนฺธยฺยุํ อโชฺฌตฺถเรยฺยุํฯ **ตสฺส สํวราย น ปฏิปชฺชตี**ติ ตสฺส จกฺขุนฺทฺริยสฺส สติกวาเฏน ปิทหนตฺถาย น ปฏิปชฺชติฯ เอวํภูโตเยว จ น รกฺขติ จกฺขุนฺทฺริยํ, น จกฺขุนฺทฺริเย สํวรํ อาปชฺชตีติ วุจฺจติฯ

ตตฺถ กิญฺจาปิ จกฺขุนฺทฺริเย สํวโร วา อสํวโร วา นตฺถิ, น หิ จกฺขุปสาทํ นิสฺสาย สติ วา มุฏฺฐสฺสจฺจํ วา อุปฺปชฺชติฯ อปิจ ยทา รูปารมฺมณํ จกฺขุสฺส อาปาถมาคจฺฉติ ตทา ภวงฺเค ทฺวิกฺขตฺตุํ อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุเทฺธ กิริยมโนธาตุ อาวชฺชนกิจฺจํ สาธยมานา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติฯ ตโต จกฺขุวิญฺญาณํ ทสฺสนกิจฺจํ, ตโต วิปากมโนธาตุ สมฺปฏิจฺฉนกิจฺจํ, ตโต วิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ สนฺตีรณกิจฺจํ, ตโต กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ โวฏฺฐพฺพนกิจฺจํ สาธยมานา อุปฺปชฺชิตฺวา นิรุชฺฌติฯ ตทนนฺตรํ ชวนํ ชวติฯ ตตฺราปิ เนว ภวงฺคสมเย น อาวชฺชนาทีนํ อญฺญตรสมเย สํวโร วา อสํวโร วา อตฺถิฯ ชวนกฺขเณ ปน ทุสฺสีลฺยํ วา มุฏฺฐสฺสจฺจํ วา อญฺญาณํ วา อกฺขนฺติ วา โกสชฺชํ วา อุปฺปชฺชติ, อสํวโร โหติฯ

เอวํ โหโนฺต ปน โส ‘จกฺขุนฺทฺริเย อสํวโร’ติ วุจฺจติฯ กสฺมา? ยสฺมา ตสฺมิํ อสํวเร สติ ทฺวารมฺปิ อคุตฺตํ โหติ, ภวงฺคมฺปิ, อาวชฺชนาทีนิปิ วีถิจิตฺตานิฯ ยถา กิํ? ยถา นคเร จตูสุ ทฺวาเรสุ อสํวุเตสุ กิญฺจาปิ อโนฺตฆรทฺวารโกฏฺฐกคพฺภาทโย สุสํวุตา, ตถาปิ อโนฺตนคเร สพฺพํ ภณฺฑํ อรกฺขิตํ อโคปิตเมว โหติฯ นครทฺวาเรน หิ ปวิสิตฺวา โจรา ยทิจฺฉกํ กเรยฺยุํฯ เอวเมว ชวเน ทุสฺสีลฺยาทีสุ อุปฺปเนฺนสุ ตสฺมิํ อสํวเร สติ ทฺวารมฺปิ อคุตฺตํ โหติ, ภวงฺคมฺปิ, อาวชฺชนาทีนิปิ วีถิจิตฺตานีติฯ

โสเตน สทฺทํ สุตฺวาติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ **ยา อิเมส**นฺติ เอวํ สํวรํ อนาปชฺชนฺตสฺส อิเมสํ ฉนฺนํ อินฺทฺริยานํ ยา อคุตฺติ ยา อโคปนา โย อนารโกฺข โย อสํวโร, อถกนํ, อปิทหนนฺติ อโตฺถฯ

๑๓๕๓. โภชเน อมตฺตญฺญุตานิเทฺทเส **อิเธกโจฺจ**ติ อิมสฺมิํ สตฺตโลเก เอกโจฺจฯ **อปฺปฏิสงฺขา**ติ ปฏิสงฺขานปญฺญาย อชานิตฺวา อนุปธาเรตฺวาฯ **อโยนิโส**ติ อนุปาเยนฯ **อาหาร**นฺติ อสิตปีตาทิอโชฺฌหรณียํฯ **อาหาเรตี**ติ ปริภุญฺชติ อโชฺฌหรติฯ **ทวายา**ติอาทิ อนุปายทสฺสนตฺถํ วุตฺตํฯ อนุปาเยน หิ อาหาเรโนฺต ทวตฺถาย มทตฺถาย มณฺฑนตฺถาย วิภูสนตฺถาย วา อาหาเรติ, โน อิทมตฺถิตํ ปฏิจฺจฯ ยา ตตฺถ **อสนฺตุฏฺฐิตา**ติ ยา ตสฺมิํ อโยนิโส อาหารปริโภเค อสนฺตุสฺสนา อสนฺตุฏฺฐิภาโวฯ **อมตฺตญฺญุตา**ติ อมตฺตญฺญุภาโว, ปมาณสงฺขาตาย มตฺตาย อชานนํฯ **อยํ วุจฺจตี**ติ อยํ อปจฺจเวกฺขิตปริโภควเสน ปวตฺตา โภชเน อมตฺตญฺญุตา นาม วุจฺจติฯ

๑๓๕๔. อินฺทฺริเยสุ คุตฺตทฺวารตานิเทฺทเส **จกฺขุนา**ติอาทิ วุตฺตนเยเนว เวทิตพฺพํฯ **น นิมิตฺตคฺคาหี โหตี**ติ ฉนฺทราควเสน วุตฺตปฺปการํ นิมิตฺตํ น คณฺหาติฯ เอวํ เสสปทานิปิ วุตฺตปฏิปกฺขนเยเนว เวทิตพฺพานิฯ ยถา จ เหฏฺฐา ‘ชวเน ทุสฺสีลฺยาทีสุ อุปฺปเนฺนสุ ตสฺมิํ อสํวเร สติ, ทฺวารมฺปิ อคุตฺตํ โหติ, ภวงฺคมฺปิ, อาวชฺชนาทีนิปิ วีถิจิตฺตานี’ติ วุตฺตํ, เอวมิธ ตสฺมิํ สีลาทีสุ อุปฺปเนฺนสุ ทฺวารมฺปิ คุตฺตํ โหติ, ภวงฺคมฺปิ, อาวชฺชนาทีนิปิ วีถิจิตฺตานิฯ ยถา กิํ? ยถา นครทฺวาเรสุ สุสํวุเตสุ, กิญฺจาปิ อโนฺตฆราทโย อสํวุตา โหนฺติ, ตถาปิ อโนฺตนคเร สพฺพํ ภณฺฑํ สุรกฺขิตํ สุโคปิตเมว โหติ – นครทฺวาเรสุ ปิหิเตสุ โจรานํ ปเวโส นตฺถิ – เอวเมว ชวเน สีลาทีสุ อุปฺปเนฺนสุ ทฺวารมฺปิ คุตฺตํ โหติ, ภวงฺคมฺปิ, อาวชฺชนาทีนิปิ วีถิจิตฺตานิฯ ตสฺมา ชว

นกฺขเณ อุปฺปชฺชมาโนปิ ‘จกฺขุนฺทฺริเย สํวโร’ติ วุตฺโตฯ **โสเตน สทฺทํ สุตฺวา**ติอาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

๑๓๕๕. โภชเน มตฺตญฺญุตานิเทฺทเส **ปฏิสงฺขา โยนิโส อาหารํ อาหาเรตี**ติ ปฏิสงฺขานปญฺญาย ชานิตฺวา อุปาเยน อาหารํ ปริภุญฺชติฯ อิทานิ ตํ อุปายํ ทเสฺสตุํ **เนว ทวายา**ติ อาทิ วุตฺตํฯ

ตตฺถ **‘เนว ทวายา’**ติ ทวตฺถาย น อาหาเรติฯ ตตฺถ นฏลงฺฆกาทโย ทวตฺถาย อาหาเรนฺติ นามฯ ยญฺหิ โภชนํ ภุตฺตสฺส นจฺจคีตกพฺยสิโลกสงฺขาโต ทโว อติเรกตเรน ปฏิภาติ, ตํ โภชนํ อธเมฺมน วิสเมน ปริเยสิตฺวา เต อาหาเรนฺติฯ อยํ ปน ภิกฺขุ เอวํ น อาหาเรติฯ

น มทายาติ มานมทปุริสมทานํ วฑฺฒนตฺถาย น อาหาเรติฯ ตตฺถ ราชราชมหามตฺตา มทตฺถาย อาหาเรนฺติ นามฯ เต หิ อตฺตโน มานมทปุริสมทานํ วฑฺฒนตฺถาย ปิณฺฑรสโภชนาทีนิ ปณีตโภชนานิ ภุญฺชนฺติฯ อยํ ปน ภิกฺขุ เอวํ น อาหาเรติฯ

น มณฺฑนายาติ สรีรมณฺฑนตฺถาย น อาหาเรติฯ ตตฺถ รูปูปชีวินิโย มาตุคามา อเนฺตปุริกาทโย จ สปฺปิผาณิตํ นาม ปิวนฺติ, เต หิ สินิทฺธํ มุทุํ มนฺทํ โภชนํ อาหาเรนฺติ ‘เอวํ โน องฺคลฏฺฐิ สุสณฺฐิตา ภวิสฺสติ, สรีเร ฉวิวโณฺณ ปสโนฺน ภวิสฺสตี’ติฯ อยํ ปน ภิกฺขุ เอวํ น อาหาเรติฯ

น วิภูสนายาติ สรีเร มํสวิภูสนตฺถาย น อาหาเรติฯ ตตฺถ นิพฺพุทฺธมลฺลมุฏฺฐิกมลฺลาทโย สุสินิเทฺธหิ มจฺฉมํสาทีหิ สรีรมํสํ ปีเณนฺติ ‘เอวํ โน มํสํ อุสฺสทํ ภวิสฺสติ ปหารสหนตฺถายา’ติฯ อยํ ปน ภิกฺขุ เอวํ สรีเร มํสวิภูสนตฺถาย น อาหาเรติฯ

ยาวเทวาติ อาหาราหรเณ ปโยชนสฺส ปริเจฺฉทนิยมทสฺสนํฯ **อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา**ติ อิมสฺส จตุมหาภูติกกรชกายสฺส ฐปนตฺถาย อาหาเรติฯ อิทมสฺส อาหาราหรเณ ปโยชนนฺติ อโตฺถฯ **ยาปนายา**ติ ชีวิตินฺทฺริยยาปนตฺถาย อาหาเรติฯ **วิหิํสูปรติยา**ติ วิหิํสา นาม อภุตฺตปจฺจยา อุปฺปชฺชนกา ขุทฺทาฯ ตสฺสา อุปรติยา วูปสมนตฺถาย อาหาเรติฯ **พฺรหฺมจริยานุคฺคหายา**ติ พฺรหฺมจริยํ นาม ติโสฺส สิกฺขา, สกลํ สาสนํ, ตสฺส อนุคฺคณฺหนตฺถาย อาหาเรติฯ

อิตีติ อุปายนิทสฺสนํ; อิมินา อุปาเยนาติ อโตฺถฯ **ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิหงฺขามี**ติ ปุราณเวทนา นาม อภุตฺตปฺปจฺจยา อุปฺปชฺชนกเวทนาฯ ตํ ปฏิหนิสฺสามีติ อาหาเรติฯ **นวญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามี**ติ นวเวทนา นาม อติภุตฺตปฺปจฺจเยน อุปฺปชฺชนกเวทนาฯ ตํ น อุปฺปาเทสฺสามีติ อาหาเรติฯ อถ วา, ‘นวเวทนา’ นาม ภุตฺตปฺปจฺจยา นอุปฺปชฺชนกเวทนาฯ ตสฺสา อนุปฺปนฺนาย อนุปฺปชฺชนตฺถเมว อาหาเรติฯ **ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสตี**ติ ยาปนา จ เม ภวิสฺสติฯ **อนวชฺชตา จา**ติ เอตฺถ อตฺถิ สาวชฺชํ อตฺถิ อนวชฺชํฯ ตตฺถ อธมฺมิกปริเยสนา อธมฺมิกปฏิคฺคหณํ อธเมฺมน ปริโภโคติ อิทํ ‘สาวชฺชํ’ นามฯ ธเมฺมน ปริเยสิตฺวา ธเมฺมน ปฏิคฺคเหตฺวา ปจฺจเวกฺขิตฺวา ปริภุญฺชนํ ‘อนวชฺชํ’ นามฯ เอกโจฺจ อนวเชฺชเยว สาวชฺชํ กโรติ, ‘ลทฺธํ เม’ติ กตฺวา ปมาณาติกฺกนฺตํ ภุญฺชติฯ ตํ ชีราเปตุํ อสโกฺกโนฺต อุทฺธํวิเรจนอโธวิเรจนาทีหิ กิลมติฯ สกลวิหาเร ภิกฺขู ตสฺส สรีรปฏิชคฺคนเภสชฺชปริเยสนาทีสุ อุสฺสุกฺกํ อาปชฺชนฺติฯ ‘กิํ อิท’นฺติ วุเตฺต ‘อสุกสฺส นาม อุทรํ อุทฺธุมาต’นฺติอาทีนิ วทนฺติฯ ‘เอส นิจฺจกาลมฺปิ เอวํปกติโกเยว, อตฺตโน กุจฺฉิปมาณํ นาม น ชานาตี’ติ นินฺทนฺติ ครหนฺติฯ อยํ อนวเชฺชเยว สาวชฺชํ กโรติ นามฯ เอวํ อกตฺวา ‘อนวชฺชตา จ ภวิสฺสตี’ติ อาหาเรติฯ

ผาสุวิหาโร จาติ เอตฺถาปิ อตฺถิ ผาสุวิหาโร อตฺถิ น ผาสุวิหาโรฯ ตตฺถ ‘อาหรหตฺถโก อลํสาฏโก ตตฺถวฏฺฏโก กากมาสโก ภุตฺตวมิตโก’ติ อิเมสํ ปญฺจนฺนํ พฺราหฺมณานํ โภชนํ น ผาสุวิหาโร นามฯ เอเตสุ หิ **‘อาหรหตฺถโก’** นาม พหุํ ภุญฺชิตฺวา อตฺตโน ธมฺมตาย อุฏฺฐาตุํ อสกฺโกนฺโต ‘อาหร หตฺถ’นฺติ วทติฯ **‘อลํสาฏโก’** นาม อจฺจุทฺธุมาตกุจฺฉิตาย อุฏฺฐิโตปิ สาฏกํ นิวาเสตุํ น สกฺโกติฯ **‘ตตฺถวฏฺฏโก’** นาม อุฏฺฐาตุํ อสกฺโกนฺโต ตเตฺถว ปริวฏฺฏติฯ **‘กากมาสโก’** นาม ยถา กาเกหิ อามสิตุํ สกฺกา โหติ, เอวํ ยาว มุขทฺวารา อาหาเรติฯ **‘ภุตฺตวมิตโก’** นาม มุเขน สนฺธาเรตุํ อสกฺโกนฺโต ตเตฺถว วมติฯ เอวํ อกตฺวา ‘ผาสุวิหาโร จ เม ภวิสฺสตี’ติ อาหาเรติฯ ผาสุวิหาโร นาม จตูหิ ปญฺจหิ อาโลเปหิ อูนูทรตาฯ เอตฺตกญฺหิ ภุญฺชิตฺวา ปานียํ ปิวโต จตฺตาโร อิริยาปถา สุเขน ปวตฺตนฺติฯ ตสฺมา ธมฺมเสนาปติ เอวมาห –

> ‘‘จตฺตาโร ปญฺจ อาโลเป, อภุตฺวา อุทกํ ปิเว;
> อลํ ผาสุวิหาราย, ปหิตตฺตสฺส ภิกฺขุโน’’ติฯ (เถรคา. ๙๘๓);

อิมสฺมึ ปน ฐาเน องฺคานิ สโมธาเนตพฺพานิฯ ‘เนว ทวายา’ติหิ เอกํ องฺคํ, ‘น มทายา’ติ เอกํ, ‘น มณฺฑนายา’ติ เอกํ, ‘น วิภูสนายา’ติ เอกํ, ‘ยาวเทว อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา ยาปนายา’ติ เอกํ, ‘วิหึสูปรติยา พฺรหฺมจริยานุคฺคหายา’ติ เอกํ, ‘อิติ ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิหงฺขามิ นวญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามี’ติ เอกํ, ‘ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสตี’ติ เอกํ องฺคํฯ อนวชฺชตา จ ผาสุวิหาโร จาติ อยเมตฺถ โภชนานิสํโสฯ มหาสีวเตฺถโร ปนาห – เหฏฺฐา จตฺตาริ องฺคานิ ปฏิเกฺขโป นามฯ อุปริ ปน อฏฺฐงฺคานิ สโมธาเนตพฺพานีติ – ตตฺถ ‘ยาวเทว อิมสฺส กายสฺส ฐิติยา’ติ เอกํ องฺคํ, ‘ยาปนายา’ติ เอกํ, ‘วิหึสูปรติยาติ’ เอกํ, ‘พฺรหฺมจริยานุคฺคหายา’ติ เอกํ, ‘อิติ ปุราณญฺจ เวทนํ ปฏิหงฺขามี’ติ เอกํ, ‘นวญฺจ เวทนํ น อุปฺปาเทสฺสามี’ติ เอกํ, ‘ยาตฺรา จ เม ภวิสฺสตี’ติ เอกํ, ‘อนวชฺชตา’ จาติ เอกํฯ ผาสุวิหาโร ปน โภชนานิสํโสติฯ เอวํ อฏฺฐงฺคสมนฺนาคตํ อาหารํ อาหาเรนฺโต โภชเน มตฺตญฺญู นาม โหติฯ **อยํ วุจฺจตี**ติ อยํ ปริเยสนปฏิคฺคหณปริโภเคสุ ยุตฺตปฺปมาณชานนวเสน ปวโตฺต ปจฺจเวกฺขิตปริโภโค โภชเน มตฺตญฺญุตา นาม วุจฺจติฯ

๑๓๕๖. มุฏฺฐสฺสจฺจนิเทฺทเส **อสตี**ติ สติวิรหิตา จตฺตาโร ขนฺธาฯ **อนนุสฺสติ อปฺปฏิสฺสตี**ติ อุปสคฺควเสน ปทํ วฑฺฒิตํฯ **อสรณตา**ติ อสรณาการโฯ **อธารณตา**ติ ธาเรตุํ อสมตฺถตาฯ ตาย หิ สมนฺนาคโต ปุคฺคโล อาธานปฺปโตฺต นิธานกฺขโม น โหติฯ อุทเก อลาพุกฏาหํ วิย อารมฺมเณ ปิลวตีติ **ปิลาปนตาฯ สํมุสนตา**ติ นฏฺฐมุฏฺฐสฺสติตาฯ ตาย หิ สมนฺนาคโต ปุคฺคโล นิกฺขิตฺตภโตฺต วิย กาโก, นิกฺขิตฺตมํโส วิย จ สิงฺคาโล โหติฯ

๑๓๖๑. ภาวนาพลนิเทฺทเส **กุสลานํ ธมฺมาน**นฺติ โพธิปกฺขิยธมฺมานํ **อาเสวนา**ติ อาทิเสวนาฯ **ภาวนา**ติ วฑฺฒนาฯ **พหุลีกมฺม**นฺติ ปุนปฺปุนํ กรณํฯ

๑๓๖๘. สีลวิปตฺตินิเทฺทโส สีลสมฺปทานิเทฺทสปฏิปกฺขโต เวทิตโพฺพฯ ทิฏฺฐิวิปตฺตินิเทฺทโส จ ทิฏฺฐิสมฺปทานิเทฺทสปฏิปกฺขโต ทิฏฺฐิสมฺปทานิเทฺทโส จ ทิฏฺฐุปาทานนิเทฺทสปฏิปกฺขโตฯ สีลวิสุทฺธินิเทฺทโส กิญฺจาปิ สีลสมฺปทานิเทฺทเสน สมาโน, ตตฺถ ปน วิสุทฺธิสมฺปาปกํ ปาติโมกฺขสํวรสีลํ กถิตํ, อิธ วิสุทฺธิปฺปตฺตํ สีลํฯ สติ จ สมฺปชญฺญญฺจ, ปฏิสงฺขานพลญฺจ ภาวนาพลญฺจ, สมโถ จ วิปสฺสนา จ, สมถนิมิตฺตญฺจ ปคฺคหนิมิตฺตญฺจ, ปคฺคาโห จ อวิเกฺขโป จ, สีลสมฺปทา จ ทิฏฺฐิสมฺปทา จาติ อิเมหิ ปน ฉหิ ทุเกหิ จตุภูมกาปิ โลกิยโลกุตฺตรธมฺมาว กถิตาฯ

๑๓๗๓. ทิฏฺฐิวิสุทฺธินิเทฺทเส **กมฺมสฺสกตญฺญาณ**นฺติ ‘อิทํ กมฺมํ สกํ, อิทํ โน สก’นฺติ ชานนปญฺญาฯ ตตฺถ อตฺตนา วา กตํ โหตุ ปเรน วา สพฺพมฺปิ อกุสลกมฺมํ โน สกํฯ กสฺมา? อตฺถภญฺชนโต อนตฺถชนนโต จฯ กุสลกมฺมํ ปน อนตฺถภญฺชนโต อตฺถชนนโต จ ‘สกํ’ นามฯ ตตฺถ ยถา นาม สธโน สโภโค ปุริโส อทฺธานมคฺคํ ปฏิปชฺชิตฺวา อนฺตรามเคฺค คามนิคมาทีสุ นกฺขเตฺต สงฺฆุเฏฺฐ ‘อหํ อาคนฺตุโก, กํ นุ โข นิสฺสาย นกฺขตฺตํ กีเฬยฺย’นฺติ อจิเนฺตตฺวา ยถา ยถา อิจฺฉติ เตน เตน นีหาเรน นกฺขตฺตํ กีฬโนฺต สุเขน กนฺตารํ อติกฺกมติ, เอวเมว อิมสฺมิํ กมฺมสฺสกตญฺญาเณ ฐตฺวา อิเม สตฺตา พหุํ วฏฺฏคามิกมฺมํ อายูหิตฺวา สุเขน สุขํ อนุภวนฺตา อรหตฺตํ ปตฺตา คณนปถํ วีติวตฺตาฯ **สจฺจานุโลมิกญาณ**นฺติ จตุนฺนํ สจฺจานํ อนุโลมํ วิปสฺสนาญาณํฯ **มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณํ ผลสมงฺคิสฺส ญาณ**นฺติ มคฺคญาณผลญาณานิเยวฯ

๑๓๗๔. ‘ทิฏฺฐิวิสุทฺธิ โข ปนา’ติปทสฺส นิเทฺทเส **ยา ปญฺญา ปชานนา**ติอาทีหิ ปเทหิ เหฏฺฐา วุตฺตานิ กมฺมสฺสกตญฺญาณาทีเนว จตฺตาริ ญาณานิ วิภตฺตานิฯ

๑๓๗๕. **‘ยถาทิฏฺฐิสฺส จ ปธาน’**นฺติ ปทสฺส นิเทฺทเส **โย เจตสิโก วีริยารโมฺภ**ติอาทีหิ ปเทหิ นิทฺทิฏฺฐํ วีริยํ ปญฺญาคติกเมว; ปญฺญาย หิ โลกิยฏฺฐาเน โลกิยํ โลกุตฺตรฏฺฐาเน โลกุตฺตรนฺติ เวทิตพฺพํฯ

๑๓๗๖. สํเวคทุกนิเทฺทเส **ชาติภย**นฺติ ชาติํ ภยโต ทิสฺวา ฐิตญาณํฯ ชรามรณภยาทีสุปิ เอเสว นโยฯ

๑๓๗๗. **อนุปฺปนฺนานํ ปาปกาน**นฺติอาทีหิ ชาติอาทีนิ ภยโต ทิสฺวา ชาติชราพฺยาธิมรเณหิ มุจฺจิตุกามสฺส อุปายปธานํ กถิตํฯ ปทภาชนียสฺส ปนโตฺถ **วิภงฺคฏฺฐกถายํ** (วิภ. อฏฺฐ. ๓๖๗ โพชฺฌงฺคปพฺพวณฺณนา) อาวิ ภวิสฺสติฯ

๑๓๗๘. **‘อสนฺตุฏฺฐิตา จ กุสเลสุ ธเมฺมสู’**ติ ปทนิเทฺทเส **ภิโยฺยกมฺยตา**ติ วิเสสกามตาฯ อิเธกโจฺจ หิ อาทิโตว ปกฺขิกภตฺตํ วา สลากภตฺตํ วา อุโปสถิกํ วา ปาฏิปทิกํ วา เทติ, โส เตน อสนฺตุโฏฺฐ หุตฺวา ปุน ธุรภตฺตํ สงฺฆภตฺตํ วสฺสาวาสิกํ เทติ, อาวาสํ กาเรติ, จตฺตาโรปิ ปจฺจเย เทติฯ ตตฺราปิ อสนฺตุโฏฺฐ หุตฺวา สรณานิ คณฺหาติ, ปญฺจ สีลานิ สมาทิยติฯ ตตฺราปิ อสนฺตุโฏฺฐ หุตฺวา ปพฺพชติฯ ปพฺพชิตฺวา เอกํ นิกายํ เทฺว นิกาเยติ เตปิฏกํ พุทฺธวจนํ คณฺหาติ, อฏฺฐ สมาปตฺติโย ภาเวติ, วิปสฺสนํ วเฑฺฒตฺวา อรหตฺตํ คณฺหาติ ฯ อรหตฺตปฺปตฺติโต ปฏฺฐาย มหาสนฺตุโฏฺฐ นาม โหติฯ เอวํ ยาว อรหตฺตา วิเสสกามตา ‘ภิโยฺยกมฺยตา’ นามฯ

๑๓๗๙. **‘อปฺปฏิวานิตา จ ปธานสฺมิ’**นฺติ ปทสฺส นิเทฺทเส ยสฺมา ปนฺตเสนาสเนสุ อธิกุสลานํ ธมฺมานํ ภาวนาย อุกฺกณฺฐมาโน ปธานํ ปฏิวาเสติ นาม , อนุกฺกณฺฐมาโน โน ปฏิวาเสติ นาม, ตสฺมา ตํ นยํ ทเสฺสตุํ **ยา กุสลานํ ธมฺมาน**นฺติอาทิ วุตฺตํฯ ตตฺถ **สกฺกจฺจกิริยตา**ติ กุสลานํ กรเณ สกฺกจฺจการิตาฯ **สาตจฺจกิริยตา**ติ สตตเมว กรณํฯ **อฏฺฐิตกิริยตา**ติ ขณฺฑํ อกตฺวา อฏฺฐเปตฺวา กรณํฯ **อโนลีนวุตฺติตา**ติ อลีนชีวิตา, อลีนปวตฺติตา วาฯ **อนิกฺขิตฺตฉนฺทตา**ติ กุสลจฺฉนฺทสฺส อนิกฺขิปนํฯ **อนิกฺขิตฺตธุรตา**ติ กุสลกรเณ วีริยธุรสฺส อนิกฺขิปนํฯ

๑๓๘๐. **‘ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ วิชฺชา’**ติ เอตฺถ **ปุเพฺพนิวาโส**ติ ปุเพฺพ นิวุตฺถกฺขนฺธา จ ขนฺธปฏิพทฺธญฺจฯ ปุเพฺพนิวาสสฺส อนุสฺสติ ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติฯ ตาย สมฺปยุตฺตํ

ญาณํ **ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณํ**ฯ ตยิทํ ปุเพฺพ นิวุตฺถกฺขนฺธปฏิจฺฉาทกํ ตมํ วิชฺฌตีติ **วิชฺชา**ฯ ตํ ตมํ วิชฺฌิตฺวา เต ขเนฺธ วิทิเต ปากเฏ กโรตีติ วิทิตกรณเฏฺฐนาปิ **วิชฺชา**ฯ

จุตูปปาเต ญาณนฺติ จุติยญฺจ อุปปาเต จ ญาณํฯ อิทมฺปิ สตฺตานํ จุติปฏิสนฺธิจฺฉาทกํ ตมํ วิชฺฌตีติ วิชฺชาฯ ตํ ตมํ วิชฺฌิตฺวา สตฺตานํ จุติปฏิสนฺธิโย วิทิตา ปากฏา กโรตีติ วิทิตกรณเฏฺฐนาปิ วิชฺชาฯ **อาสวานํ ขเย ญาณ**นฺติ สพฺพกิเลสานํ ขยสมเย ญาณํฯ ตยิทํ จตุสจฺจจฺฉาทกตมํ วิชฺฌตีติ **วิชฺชา**ฯ ตํ ตมํ วิชฺฌิตฺวา จตฺตาริ สจฺจานิ วิทิตานิ ปากฏานิ กโรตีติ วิทิตกรณเฏฺฐนาปิ **วิชฺชา**ฯ

๑๓๘๑. **‘จิตฺตสฺส จ อธิมุตฺติ นิพฺพานญฺจา’**ติ เอตฺถ อารมฺมเณ อธิมุจฺจนเฏฺฐน, ปจฺจนีกธเมฺมหิ จ สุฏฺฐุมุตฺตเฏฺฐน อฏฺฐ สมาปตฺติโย **จิตฺตสฺส อธิมุตฺติ** นามฯ อิตรํ ปน ‘นตฺถิ เอตฺถ ตณฺหาสงฺขาตํ วานํ’, ‘นิคฺคตํ วา ตสฺมา วานา’ติ **นิพฺพานํ**ฯ ตตฺถ อฏฺฐ สมาปตฺติโย สยํ วิกฺขมฺภิตกิเลเสหิ วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺตีติ วุตฺตา, นิพฺพานํ ปน สพฺพกิเลเสหิ อจฺจนฺตํ วิมุตฺตตฺตา วิมุตฺตีติฯ

๑๓๘๒. **มคฺคสมงฺคิสฺส ญาณ**นฺติ จตฺตาริ มคฺคญาณานิฯ **ผลสมงฺคิสฺส ญาณ**นฺติ จตฺตาริ ผลญาณานิฯ ตตฺถ ปฐมมคฺคญาณํ ปญฺจ กิเลเส เขเปนฺตํ นิโรเธนฺตํ วูปสเมนฺตํ ปฏิปฺปสฺสเมฺภนฺตํ อุปฺปชฺชตีติ ขเย ญาณํ นาม ชาตํฯ ทุติยมคฺคญาณํ จตฺตาโร กิเลเสฯ ตถา ตติยมคฺคญาณํฯ จตุตฺถมคฺคญาณํ ปน อฏฺฐ กิเลเส เขเปนฺตํ นิโรเธนฺตํ วูปสเมนฺตํ ปฏิปฺปสฺสเมฺภนฺตํ อุปฺปชฺชตีติ ‘ขเย ญาณํ’ นาม ชาตํฯ ตํ ตํ มคฺคผลญาณํ ปน เตสํ เตสํ กิเลสานํ ขีณเนฺต นิรุทฺธเนฺต วูปสมเนฺต ปฏิปฺปสฺสมฺภเนฺต อนุปฺปาทเนฺต อปฺปวตฺตเนฺต อุปฺปนฺนนฺติ อนุปฺปาเท ญาณํ นาม ชาตนฺติฯ

อฏฺฐสาลินิยา ธมฺมสงฺคหอฏฺฐกถาย

นิเกฺขปกณฺฑวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

๔. อฏฺฐกถากณฺฑํ

ติกอตฺถุทฺธารวณฺณนา

๑๓๘๔. อิทานิ นิกฺเขปกณฺฑานนฺตรํ ฐปิตสฺส อฏฺฐกถากณฺฑสฺส วณฺณนากฺกโม อนุปฺปตฺโตฯ กสฺมา ปเนตํ อฏฺฐกถากณฺฑํ นาม ชาตนฺติ? เตปิฏกสฺส พุทฺธวจนสฺส อตฺถํ อุทฺธริตฺวา ฐปิตตฺตาฯ ตีสุปิ หิ ปิฏเกสุ ธมฺมนฺตรํ อาคตํ อฏฺฐกถากเณฺฑเนว ปริจฺฉินฺทิตฺวา วินิจฺฉิตํ สุวินิจฺฉิตํ นาม โหติฯ สกเล อภิธมฺมปิฏเก นยมคฺคํ มหาปกรเณ ปญฺหุทฺธารํ คณนจารํ อสลฺลกฺขเนฺตนาปิ อฏฺฐกถากณฺฑโตเยว สมาเนตุํ วฏฺฏติฯ

กุโต ปภวํ ปน เอตนฺติ? สาริปุตฺตเตฺถรปฺปภวํฯ สาริปุตฺตเตฺถโร หิ เอกสฺส อตฺตโน สทฺธิวิหาริกสฺส นิกฺขปกเณฺฑ อตฺถุทฺธารํ สลฺลกฺขตุํ อสโกฺกนฺตสฺส อฏฺฐกถากณฺฑํ กเถตฺวา อทาสิฯ อิทํ ปน มหาอฏฺฐกถายํ ปฏิกฺขิปิตฺวา อิทํ วุตฺตํ – อภิธโมฺม นาม น สาวกวิสโย, น สาวกโคจโร; พุทฺธวิสโย เอส, พุทฺธโคจโรฯ ธมฺมเสนาปติ ปน สทฺธิวิหาริเกน ปุจฺฉิโต ตํ อาทาย สตฺถุ สนฺติกํ คนฺตฺวา สมฺมาสมฺพุทฺธสฺส กเถสิฯ สมฺมาสมฺพุโทฺธ ตสฺส ภิกฺขุโน อฏฺฐกถากณฺฑํ กเถตฺวา อทาสิฯ กถํ? ภควา หิ ‘กตเม ธมฺมา กุสลา’ติ ปุจฺฉิฯ ‘กุสลา ธมฺมา นาม กตเม’ติ สลฺลกฺขสีติ อโตฺถฯ อถสฺส ตุณฺหีภูตสฺส ‘นนุ ยํ มยา กตเม ธมฺมา กุสลา? ยสฺมึ สมเย กามาวจรํ กุสลํ จิตฺตํ อุปฺปนฺนํ โหตีติอาทินา นเยน ภูมิเภทโต กุสลํ ทสฺสิตํ, สพฺพมฺปิ ตํ จตูสุ ภูมีสุ กุสลํ, อิเม ธมฺมา กุสลา’ติ อิมินา นเยน กณฺณิกํ กณฺณิกํ ฆฏํ ฆฏํ โคจฺฉกํ โคจฺฉกํ กตฺวา อตฺถุทฺธารวเสน กุสลาทิธเมฺม ทเสฺสโนฺต กเถตฺวา อทาสิฯ

ตตฺถ **จตูสู**ติ กามาวจรรูปาวจรารูปาวจรอปริยาปนฺนาสุฯ **กุสล**นฺติ ผสฺสาทิเภทํ กุสลํฯ **อิเม ธมฺมา กุสลา**ติ อิเม สเพฺพปิ ตาสุ ตาสุ ภูมีสุ วุตฺตา ผสฺสาทโย ธมฺมา กุสลา นามฯ

๑๓๘๕. อกุสลานํ ปน ภูมิวเสน เภทาภาวโต **ทฺวาทส อกุสลจิตฺตุปฺปาทา**ติ อาหฯ ตตฺถ อุปฺปชฺชตีติ อุปฺปาโทฯ จิตฺตเมว อุปฺปาโท **จิตฺตุปฺปาโท**ฯ เทสนาสีสเมว เจตํฯ ยถา ปน ‘ราชา อาคโต’ติ วุเตฺต อมจฺจาทีนมฺปิ อาคมนํ วุตฺตเมว โหติ, เอวํ ‘จิตฺตุปฺปาทา’ติ วุเตฺต เตหิ สมฺปยุตฺตธมฺมาปิ วุตฺตาว โหนฺตีติฯ สพฺพตฺถ จิตฺตุปฺปาทคฺคหเณน สสมฺปยุตฺตธมฺมํ จิตฺตํ คหิตนฺติ เวทิตพฺพํฯ อิโต ปรํ **จตูสุ ภูมีสุ วิปาโก**ติอาทีนํ สเพฺพสมฺปิ ติกทุกภาชนียปทานํ อโตฺถ, เวทนาตฺติกาทีสุ จ สุขาทีนํ นวตฺตพฺพตา เหฏฺฐา วุตฺตนเยเนว ปาฬิยตฺถํ วีมํสิตฺวา เวทิตพฺพาฯ วิเสสมตฺตเมว ปน วกฺขามฯ

๑๔๒๐. ตตฺถ ปริตฺตารมฺมณตฺติเก ตาว **สโพฺพ กามาวจรสฺส วิปาโก**ติ เอตฺถ ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานิ จกฺขุปสาทาทโย นิสฺสาย นิยเมเนว อิฏฺฐานิฏฺฐาทิเภเท รูปสทฺทคนฺธรสโผฏฺฐพฺพธเมฺม อารพฺภ ปวตฺตนฺตีติ ปริตฺตารมฺมณานิฯ กุสลากุสลวิปากา ปน เทฺว มโนธาตุโย หทยวตฺถุํ นิสฺสาย จกฺขุวิญฺญาณาทีนํ อนนฺตรา นิยมโต รูปาทีเนว อารพฺภ ปวตฺตนฺตีติ ปริตฺตารมฺมณาฯ กุสลวิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ โสมนสฺสสหคตา ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรณวเสน ฉสุ ทฺวาเรสุ ตทารมฺมณวเสนาติ นิยมโต รูปาทีนิ ฉ ปริตฺตารมฺมณาเนว อารพฺภ ปวตฺตตีติ ปริตฺตารมฺมณาฯ กุสลากุสลวิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุทฺวยํ ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรณวเสน ฉสุ ทฺวาเรสุ ตทารมฺมณวเสน นิยมโต รูปาทีนิ ฉ ปริตฺตารมฺมณาเนว อารพฺภ ปวตฺตติฯ ปฏิสนฺธิวเสน ปวตฺตมานมฺปิ ปริตฺตํ กมฺมํ กมฺมนิมิตฺตํ คตินิมิตฺตํ วา อารมฺมณํ กโรติ, ปวตฺติยํ ภวงฺควเสน, ปริโยสาเน จุติวเสน ปวตฺตมานมฺปิ ตเทว อารมฺมณํ กโรตีติ ปริตฺตารมฺมณํฯ

อฏฺฐ ปน สเหตุกวิปากจิตฺตุปฺปาทา เอตฺถ วุตฺตนเยเนว ตทารมฺมณวเสน ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน จ ปริตฺตธมฺเมเยว อารพฺภ ปวตฺตนฺติฯ กิริยมโนธาตุ ปญฺจทฺวาเร รูปาทีนิ อารพฺภ ปวตฺตติฯ โสมนสฺสสหคตาเหตุกกิริยมโนวิญฺญาณธาตุ ฉสุ ทฺวาเรสุ ปจฺจุปฺปนฺเนน มโนทฺวาเร อตีตานาคเตปิ ปริเตฺต รูปาทิธมฺเมเยว อารพฺภ ขีณาสวานํ ปหฏฺฐาการํ กุรุมานา ปวตฺตตีติ ปริตฺตารมฺมณาฯ เอวมิเม ปญฺจวีสติ จิตฺตุปฺปาทา เอกเนฺตเนว **ปริตฺตารมฺมณา**ติ เวทิตพฺพาฯ

๑๔๒๑. วิญฺญาณญฺจายตนเนวสญฺญานาสญฺญายตนธมฺมา อตฺตโน อตฺตโน เหฏฺฐิมํ สมาปตฺตึ อารพฺภ ปวตฺตนโต **มหคฺคตารมฺมณา**ฯ เอว มคฺคผลธมฺมา นิพฺพานารมฺมณตฺตา **อปฺปมาณารมฺมณา**ฯ

กุสลโต จตฺตาโร กิริยโต จตฺตาโรติ อฏฺฐ ญาณวิปฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา เสกฺขปุถุชฺชนขีณาสวานํ อสกฺกจฺจทานปจฺจเวกฺขณธมฺมสวนาทีสุ กามาวจรธมฺเม อารพฺภ ปวตฺติกาเล ปริตฺตารมฺมณาฯ อติปคุณานํ ปฐมชฺฌานาทีนํ ปจฺจเวกฺขณกาเล มหคฺคตารมฺมณาฯ กสิณนิมิตฺตาทิปญฺญตฺติปจฺจเวกฺขณกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณาฯ อกุสลโต จตฺตาโร ทิฏฺฐิคตสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา ปญฺจปณฺณาสาย กามาวจรธมฺมานํ ‘สโตฺต สโตฺต’ติ ปรามสนอสฺสาทนาภินนฺทนกาเล ปริตฺตารมฺมณาฯ เตเนวากาเรน สตฺตวีสติ มหคฺคตธมฺเม อารพฺภ ปวตฺติกาเล มหคฺคตารมฺมณาฯ ปณฺณตฺติธมฺเม อารพฺภ ปวตฺตนกาเล สิยา นวตฺตพฺพารมฺมณาฯ ทิฏฺฐิวิปฺปยุตฺตานํ เตเยว ธมฺเม อารพฺภ เกวลํ อสฺสาทนาภินนฺทนวเสน, ปวตฺติยํ ปฏิฆสมฺปยุตฺตานํ โทมนสฺสวเสน, วิจิกิจฺฉาสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทสฺส อนิฏฺฐงฺคตวเสน, อุทฺธจฺจสหคตสฺส วิเกฺขปวเสน อวูปสมวเสน จ ปวตฺติยํ ปริตฺตมหคฺคตนวตฺตพฺพารมฺมณตา เวทิตพฺพาฯ เอเตสุ ปน เอกธโมฺมปิ อปฺปมาเณ อารพฺภ ปวตฺติตุํ น สโกฺกติ, ตสฺมา น อปฺปมาณารมฺมณาฯ

กุสลโต จตฺตาโร กิริยโต จตฺตาโรติ อฏฺฐ ญาณสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา เสกฺขปุถุชฺชนขีณาสวานํ สกฺกจฺจทานปจฺจเวกฺขณธมฺมสวนาทีสุ ยถาวุตฺตปฺปกาเร ธมฺเม อารพฺภ ปวตฺติกาเล ปริตฺตมหคฺคตนวตฺตพฺพารมฺมณา โหนฺติฯ โคตฺรภุกาเล โลกุตฺตรธมฺเม ปจฺจเวกฺขณกาเล จ เนสํ **อปฺปมาณารมฺมณตา** เวทิตพฺพาฯ

ยํ ปเนตํ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌานํ ตํ สพฺพตฺถปาทกจตุตฺถํ อากาสกสิณจตุตฺถํ อาโลกกสิณจตุตฺถํ พฺรหฺมวิหารจตุตฺถํ อานาปานจตุตฺถํ อิทฺธิวิธจตุตฺถํ ทิพฺพโสตจตุตฺถํ เจโตปริยญาณจตุตฺถํ ยถากมฺมุปคญาณจตุตฺถํ ทิพฺพจกฺขุญาณจตุตฺถํ ปุเพฺพนิวาสญาณจตุตฺถํ อนาคตํสญาณจตุตฺถนฺติ กุสลโตปิ กิริยโตปิ ทฺวาทสวิธํ โหติฯ

ตตฺถ ‘สพฺพตฺถปาทกจตุตฺถํ’ นาม อฏฺฐสุ กสิเณสุ จตุตฺถชฺฌานํฯ ตญฺหิ วิปสฺสนายปิ ปาทกํ โหติ, อภิญฺญานมฺปิ, นิโรธสฺสาปิ, วฏฺฏสฺสาปิ ปาทกํ โหติเยวาติ สพฺพตฺถปาทกนฺติ วุตฺตํฯ ‘อากาสกสิณอาโลกกสิณจตุตฺถานิ’ ปน วิปสฺสนายปิ อภิญฺญานมฺปิ วฏฺฏสฺสาปิ ปาทกานิ โหนฺติ, นิโรธปาทกาเนว น โหนฺติฯ ‘พฺรหฺมวิหารอานาปานจตุตฺถานิ’ วิปสฺสนาย เจว วฏฺฏสฺส จ ปาทกานิ โหนฺติ, อภิญฺญานํ ปน นิโรธสฺส จ ปาทกานิ น โหนฺติฯ ตตฺถ ทสวิธมฺปิ กสิณชฺฌานํ กสิณปณฺณตฺตึ อารพฺภ ปวตฺตตฺตา, พฺรหฺมวิหารจตุตฺถํ สตฺตปณฺณตฺตึ อารพฺภ ปวตฺตตฺตา, อานาปานจตุตฺถํ นิมิตฺตํ อารพฺภ ปวตฺตตฺตา ปริตฺตาทิวเสน นวตฺตพฺพธมฺมารมฺมณโต **นวตฺตพฺพารมฺมณํ** นาม โหติฯ

‘อิทฺธิวิธจตุตฺถํ’ ปริตฺตมหคฺคตารมฺมณํ โหติฯ กถํ? ตญฺหิ ยทา กายํ จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกาโม จิตฺตวเสน กายํ ปริณาเมติ, มหคฺคตจิเตฺต สโมทหติ,

สมาโรเปติ, ตทา อุปโยคลทฺธํ อารมฺมณํ โหตีติ กตฺวา รูปกายารมฺมณโต ปริตฺตารมฺมณํ โหติฯ ยทา จิตฺตํ กายสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา ทิสฺสมาเนน กาเยน คนฺตุกาโม กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมติ, ปาทกชฺฌานจิตฺตํ รูปกาเย สโมทหติ, สมาโรเปติ, ตทา อุปโยคลทฺธํ อารมฺมณํ โหตีติ กตฺวา มหคฺคตจิตฺตารมฺมณโต มหคฺคตารมฺมณํ โหติฯ

‘ทิพฺพโสตจตุตฺถํ’ สทฺทํ อารพฺภ ปวตฺตตฺตา เอกนฺตปริตฺตารมฺมณเมวฯ ‘เจโตปริยญาณจตุตฺถํ’ ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณารมฺมณํ โหติฯ กถํ? ตญฺหิ ปเรสํ กามาวจรจิตฺตชานนกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติ, รูปาวจรารูปาวจรจิตฺตชานนกาเล มหคฺคตารมฺมณํ, มคฺคผลชานนกาเล อปฺปมาณารมฺมณํ โหติฯ เอตฺถ จ ปุถุชฺชโน โสตาปนฺนสฺส จิตฺตํ น ชานาติ, โสตาปนฺโน วา สกทาคามิสฺสาติ เอวํ ยาว อรหโต เนตพฺพํฯ อรหา ปน สพฺเพสํ จิตฺตํ ชานาติฯ อโญฺญปิ จ อุปริโม เหฏฺฐิมสฺสาติ อยํ วิเสโส เวทิตโพฺพฯ ‘ยถากมฺมุปคญาณจตุตฺถํ’ กามาวจรกมฺมชานนกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติ, รูปาวจรารูปาวจรกมฺมชานนกาเล มหคฺคตารมฺมณํฯ

‘ทิพฺพจกฺขุญาณจตุตฺถํ’ รูปารมฺมณตฺตา เอกนฺตปริตฺตารมฺมณเมวฯ ‘ปุเพฺพนิวาสญาณจตุตฺถํ’ ปริตฺตมหคฺคตอปฺปมาณนวตฺตพฺพารมฺมณํ โหติฯ กถํ? ตญฺหิ กามาวจรกฺขนฺธานุสฺสรณกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติฯ รูปาวจรารูปาวจรกฺขนฺธานุสฺสรณกาเล มหคฺคตารมฺมณํฯ อตีเต อตฺตนา วา ปเรหิ วา ภาวิตมคฺคํ สจฺฉิกตผลญฺจ อนุสฺสรณกาเล อปฺปมาณารมฺมณํฯ อตีเต พุทฺธา มคฺคํ ภาวยึสุ, ผลํ สจฺฉากํสุ, นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพายึสูติ ฉินฺนวฏุมกานุสฺสรณวเสน มคฺคผลนิพฺพานปจฺจเวกฺขณโตปิ อปฺปมาณารมฺมณํฯ อตีเต ‘วิปสฺสี นาม ภควา’ อโหสิ ฯ ตสฺส ‘พนฺธุมตี นาม นครํ อโหสิ, พนฺธุมา นาม ราชา ปิตา, พนฺธุมตี นาม มาตา’ติอาทินา นเยน นามโคตฺตปถวีนิมิตฺตาทิอนุสฺสรณกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณํ โหติฯ

‘อนาคตํสญาณจตุเตฺถ’ปิ เอเสว นโยฯ ตมฺปิ อยํ อนาคเต ‘กามาวจเร นิพฺพตฺติสฺสตี’ติ ชานนกาเล ปริตฺตารมฺมณํ โหติฯ ‘รูปาวจเร วา อรูปาวจเร วา นิพฺพตฺติสฺสตี’ติ ชานนกาเล มหคฺคตารมฺมณํฯ ‘มคฺคํ ภาเวสฺสติ ผลํ สจฺฉิกริสฺสติ’ ‘นิพฺพานธาตุยา ปรินิพฺพายิสฺสตี’ติ ชานนกาเล อปฺปมาณารมฺมณํฯ อนาคเต ‘‘เมเตฺตโยฺย นาม ภควา อุปฺปชฺชิสฺสติ, สุพฺรหฺมา นามสฺส พฺราหฺมโณ ปิตา ภวิสฺสติ, พฺรหฺมวตี นาม พฺราหฺมณี มาตา ภวิสฺสตี’’ติอาทินา นเยน นามโคตฺตชานนกาเล นวตฺตพฺพารมฺมณํ โหติฯ

อรูปาวจรจตุตฺถํ ปน อาสวานํ ขยจตุตฺถญฺจ ปาฬิยํ อาคตฏฺฐาเนเยว กเถสฺสามิฯ กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุเปกฺขาสหคตา สเพฺพสมฺปิ เอเตสํ กุสลากุสลกิริยจิตฺตานํ ปุเรจาริกาฯ ตสฺสา เตสุ วุตฺตนเยเนว อารมฺมณเภโท เวทิตโพฺพฯ ปญฺจทฺวาเร ปน โวฏฺฐพฺพนวเสน ปวตฺติยํ เอกนฺตปริตฺตารมฺมณาว โหติฯ รูปาวจรติกจตุกฺกชฺฌานาทีนิ ปริตฺตาทิภาเวน นวตฺตพฺพธมฺมํ อารพฺภ ปวตฺติโต นวตฺตพฺพารมฺมณานิฯ เอตฺถ หิ รูปาวจรานิ ปถวีกสิณาทีสุ ปวตฺตนฺติ, อากาสานญฺจายตนํ อุคฺฆาฏิมากาเส, อากิญฺจญฺญายตนํ วิญฺญาณาปคเมติฯ

๑๔๒๙. มคฺคารมฺมณตฺติเก อาทิมฺหิ วุตฺตา อฏฺฐ ญาณสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา เสกฺขาเสกฺขานํ อตฺตนา ปฏิวิทฺธมคฺคานํ ปจฺจเวกฺขณกาเล มคฺคารมฺมณา, มเคฺคน ปน อสหชาตตฺตา น มคฺคเหตุกา, อตฺตนา ปฏิวิทฺธมคฺคํ ครุํ กตฺวา ปจฺจเวกฺขณกาเล อารมฺมณาธิปติวเสน มคฺคาธิปติโน, อญฺญธมฺมารมฺมณกาเล น วตฺตพฺพา มคฺคารมฺมณาติปิ มคฺคาธิปติโนติปีฯ จตฺตาโร อริยมคฺคา มคฺคสงฺขาตสฺส มคฺคสมฺปยุตฺตสฺส วา เหตุโน อตฺถิตาย เอกนฺตโต มคฺคเหตุกาวฯ วีริยํ ปน วีมํสํ วา เชฏฺฐกํ กตฺวา มคฺคภาวนากาเล สหชาตาธิปตินา สิยา มคฺคาธิปติโน, ฉนฺทจิตฺตานํ อญฺญตรเชฏฺฐกกาเล สิยา น วตฺตพฺพา มคฺคาธิปติโนติฯ

ทฺวาทสวิเธ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌาเน สพฺพตฺถปาทกจตุตฺถาทีนิ นว ฌานานิ เนว มคฺคารมฺมณานิ น มคฺคเหตุกานิ น มคฺคาธิปตีนิฯ เจโตปริยญาณปุเพฺพนิวาสญาณอนาคตํสญาณจตุตฺถานิ ปน อริยานํ มคฺคจิตฺตชานนกาเล มคฺคารมฺมณานิ โหนฺติ, มเคฺคน ปน อสหชาตตฺตา น มคฺคเหตุกานิ, มคฺคํ ครุํ กตฺวา อปฺปวตฺติโต น มคฺคาธิปตีนิฯ กสฺมา ปเนตานิ น มคฺคํ ครุํ กโรนฺตีติ? อตฺตโน มหคฺคตตายฯ ยถา หิ ราชานํ สโพฺพ โลโก ครุํ กโรติ, มาตาปิตโร ปน น กโรนฺติฯ น หิ เต ราชานํ ทิสฺวา อาสนา วุฏฺฐหนฺติ, น อญฺชลิกมฺมาทีนิ กโรนฺติ, ทหรกาเล โวหริตนเยเนว โวหรนฺติฯ เอวเมตานิปิ อตฺตโน มหคฺคตตาย น มคฺคํ ครุํ กโรนฺติฯ

กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุปิ อริยานํ มคฺคปจฺจเวกฺขณกาเล ปจฺจเวกฺขณปุเรจาริกตฺตา มคฺคารมฺมณา โหติ, มเคฺคน อสหชาตตฺตา ปน น มคฺคเหตุกา, มคฺคํ ครุํ กตฺวา อปฺปวตฺติโต น มคฺคาธิปติฯ กสฺมา ครุํ น กโรตีติ? อตฺตโน อเหตุกตาย หีนตาย ชฬตายฯ ยถา หิ ราชานํ สโพฺพ โลโก ครุํ กโรติ, อตฺตโน ปริชนา ปน ขุชฺชวามนกเจฏกาทโย อตฺตโน อญฺญาณตาย ปณฺฑิตมนุสฺสา วิย นาติครุํ กโรนฺติ, เอวเมว อิทมฺปิ จิตฺตํ อตฺตโน อเหตุกตาย หีนตาย ชฬตาย มคฺคํ ครุํ น กโรติฯ

ญาณวิปฺปยุตฺตกุสลาทีนิ ญาณาภาเวน เจว โลกิยธมฺมารมฺมณตาย จ มคฺคารมฺมณาทิภาวํ น ลภนฺติ, นวตฺตพฺพารมฺมณาเนว โหนฺตีติ เวทิตพฺพานีติฯ

๑๔๓๒. อตีตารมฺมณตฺติเก วิญฺญาณญฺจายตนเนวสญฺญานาสญฺญายตนธมฺมา เหฏฺฐา อตีตสมาปตฺตึ อารพฺภ ปวตฺติตา เอกเนฺตน **อตีตารมฺมณาวฯ**

๑๔๓๓. **นิโยคา อนาคตารมฺมณา นตฺถี**ติ นิยเมน ปาฏิเยกฺกํ จิตฺตํ อนาคตารมฺมณํ นาม นตฺถิฯ นนุ จ อนาคตํสญาณํ เอกเนฺตน อนาคตารมฺมณํ, เจโตปริยญาณมฺปิ อนาคตํ อารพฺภ ปวตฺตตีติ? โน น ปวตฺตติฯ ปาฏิเยกฺกํ ปน เอตํ เอกํ จิตฺตํ นาม นตฺถิฯ รูปาวจรจตุตฺถชฺฌาเนน สงฺคหิตตฺตา อเญฺญหิ มหคฺคตจิเตฺตหิ มิสฺสกํ โหติฯ เตน วุตฺตํ ‘นิโยคา อนาคตารมฺมณา นตฺถี’ติฯ

๑๔๓๔. ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานิ , ติโสฺส มโนธาตุโย จ ปจฺจุปฺปเนฺนสุ รูปาทีสุ ปวตฺติโต **ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา** นามฯ **ทส จิตฺตุปฺปาทา**ติ เอตฺถ อฏฺฐ ตาว สเหตุกา เทวมนุสฺสานํ ปฏิสนฺธิคฺคหณกาเล กมฺมํ วา กมฺมนิมิตฺตํ วา อารพฺภ ปวตฺติยํ อตีตารมฺมณาฯ ภวงฺคจุติกาเลสุปิ เอเสว นโยฯ คตินิมิตฺตํ ปน อารพฺภ ปฏิสนฺธิคฺคหณกาเล ตโต ปรํ ภวงฺคกาเล จ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาฯ ตถา ปญฺจทฺวาเร ตทารมฺมณวเสน ปวตฺติยํฯ มโนทฺวาเร ปน อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณานํ ชวนานํ อารมฺมณํ คเหตฺวา ปวตฺติโต อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาฯ ‘กุสลวิปากาเหตุกอุเปกฺขาสหคตมโนวิญฺญาณธาตุย’มฺปิ เอเสว นโยฯ เกวลญฺหิ สา มนุเสฺสสุ ชจฺจนฺธาทีนํ ปฏิสนฺธิ โหติฯ ปญฺจทฺวาเร จ สนฺตีรณวเสนาปิ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา โหตีติ อยเมตฺถ วิเสโสฯ ‘โสมนสฺสสหคตา’ ปน ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรณวเสน ตทารมฺมณวเสน จ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา โหติฯ มโนทฺวาเร ตทารมฺมณวเสน สเหตุกวิปากา วิย อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาติ เวทิตพฺพาฯ

‘อกุสลวิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ’ ปน กุสลวิปากาย อุเปกฺขาสหคตาเหตุกาย สมานคติกา เอวฯ เกวลญฺหิ สา อาปายิกานํ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสน ปวตฺตตีติ อยเมตฺถ วิเสโสฯ ‘กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ’ โสมนสฺสสหคตา ขีณาสวานํ ปญฺจทฺวาเร ปหฏฺฐาการํ

กฺรุมานา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา โหติฯ มโนทฺวาเร อตีตาทิเภเท ธมฺเม อารพฺภ หสิตุปฺปาทว เสน ปวตฺติยํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณา โหติฯ

กามาวจรกุสลนฺติอาทีสุ กุสลโต ตาว จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทาฯ เสกฺขปุ ถุชฺชนานํ อตีตาทิเภทานิ ขนฺธธาตุอายตนานิ สมฺมสนฺตานํ ปจฺจเวกฺขนฺตานํ อตีตานาคตปจฺ จุปฺปนฺนารมฺมณา โหนฺติฯ ปณฺณตฺตินิพฺพานปจฺจเวกฺขเณ นวตฺตพฺพารมฺมณาฯ ญาณวิปฺปยุ เตฺตสุปิ เอเสว นโย ฯ เกวลญฺหิ เตหิ มคฺคผลนิพฺพานปจฺจเวกฺขณา นตฺถิฯ อยเมเวตฺถ วิเส โสฯ

อกุสลโต จตฺตาโร ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา อตีตาทิเภทานํ ขนฺธธาตุอายตนานํ อสฺ สาทนาภินนฺทนปรามาสกาเล อตีตาทิอารมฺมณา โหนฺติฯ ปณฺณตฺตึ อารพฺภ อสฺสาเทนฺตสฺส อภินนฺทนฺตสฺส ‘สโตฺต สโตฺต’ติ ปรามสิตฺวา คณฺหนฺตสฺส นวตฺตพฺพารมฺมณา โหนฺติฯ ทิฏฺฐิ วิปฺปยุเตฺตสุปิ เอเสว นโยฯ เกวลญฺหิ เตหิ ปรามาสคฺคหณํ นตฺถิฯ เทฺว ปฏิฆสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺ ปาทา อตีตาทิเภเท ธมฺเม อารพฺภ โทมนสฺสิตานํ อตีตาทิอารมฺมณา, ปณฺณตฺตึ อารพฺภ โท มนสฺสิตานํ นวตฺตพฺพารมฺมณาฯ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตา เตสุ เอว ธเมฺมสุ อนิฏฺฐงฺคตภาเวน เจว อุทฺธตภาเวน จ ปวตฺติยํ อตีตานาคตปจฺจุปฺปนฺนนวตฺตพฺพารมฺมณาฯ กิริยโต อฏฺฐ สเห ตุกจิตฺตุปฺปาทา กุสลจิตฺตุปฺปาทคติกา เอวฯ กิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ อุเปกฺขาสหคตา ปญฺจทฺวาเร โวฏฺฐพฺพนวเสน ปวตฺติยํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณาว ฯ มโนทฺวาเร อตีตานาคตปจฺจุปฺ ปนฺนารมฺมณานเญฺจว ปณฺณตฺตินิพฺพานารมฺมณานญฺจ ชวนานํ ปุเรจาริกกาเล อตีตานาค ตปจฺจุปฺปนฺนนวตฺตพฺพารมฺมณาฯ

ยถาวุตฺตปฺปเภเท รูปาวจรชฺฌาเน สพฺพตฺถปาทกจตุตฺถํ อากาสกสิณจตุตฺถํ อาโลก กสิณจตุตฺถํ พฺรหฺมวิหารจตุตฺถํ อานาปานจตุตฺถนฺติ อิมานิ ปญฺจ นวตฺตพฺพารมฺมณาเนวฯ ‘อิทฺธิวิธจตุตฺถํ’ กายวเสน จิตฺตํ ปริณาเมนฺตสฺส อตีตปาทกชฺฌานจิตฺตํ อารพฺภ ปวตฺตนโต อ ตีตารมฺมณํฯ มหาธาตุนิธาเน มหากสฺสปเตฺถราทีนํ วิย อนาคตํ อธิฏฺฐหนฺตานํ อนาคตา รมฺมณํ โหติฯ **มหากสฺสปเตฺถโร** กิร มหาธาตุนิธานํ กโรโนฺต อนาคเต อฏฺฐารสวสฺสาธิกานิ เทฺว วสฺสสตานิ อิเม คนฺธา มา สุสฺสึสุ, ปุปฺผานิ มา มิลายึสุ, ทีปา มา นิพฺพายึสูติ อธิฏฺฐหิฯ สพฺพํ ตเถว อโหสิฯ **อสฺสคุตฺตเตฺถโร** วตฺตนิยเสนาสเน ภิกฺขุสงฺฆํ สุกฺขภตฺตํ ภุญฺชมานํ ทิสฺ วา ‘อุทกโสณฺฑิ ทิวเส ทิวเส, ปุเรภตฺตํ ทธิรสา โหตู’ติ อธิฏฺฐหิฯ ปุเรภตฺตํ คหิตํ ทธิรสํ โหติ ปจฺฉาภเตฺต ปากติกเมวฯ กายํ ปน จิตฺตสนฺนิสฺสิตํ กตฺวา อทิสฺสมาเนน กาเยน คมนกาเล, อญฺญสฺส วา ปาฏิหาริยสฺส กรณกาเล, กายํ อารพฺภ ปวตฺตตฺตา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติฯ

‘ทิพฺพโสตจตุตฺถํ’ วิชฺชมานสทฺทเมว อารพฺภ ปวตฺติโต ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติฯ เจ โตปริยญาณจตุตฺถํ อตีเต สตฺตทิวสพฺภนฺตเร อนาคเต สตฺตทิวสพฺภนฺตเร ปเรสํ จิตฺตํ ชาน นฺตสฺส อตีตารมฺมณํ อนาคตารมฺมณญฺจ โหติฯ สตฺตทิวสาติกฺกเม ปน ตํ ชานิตุํ น สโกฺกติฯ อ ตีตานาคตํสญาณานญฺหิ เอส วิสโยฯ น เอตสฺส ปจฺจุปฺปนฺนชานนกาเล ปน ปจฺจุปฺปนฺนา รมฺมณํ โหติฯ

ปจฺจุปฺปนฺนญฺจ นาเมตํ ติวิธํ – ขณปจฺจุปฺปนฺนํ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนญฺจฯ ตตฺถ อุปฺปาทฏฺฐิติภงฺคปฺปตฺตํ **‘ขณปจฺจุปฺปนฺนํ’**ฯ เอกทฺวิสนฺตติวารปริยาปนฺนํ **‘สนฺตติปจฺ จุปฺปนฺนํ’**ฯ ตตฺถ อนฺธกาเร นิสีทิตฺวา อาโลกฏฺฐานํ คตสฺส น ตาว อารมฺมณํ ปากฏํ โหติ; ยาว ปน ตํ ปากฏํ โหติ, เอตฺถนฺตเร เอกทฺวิสนฺตติวารา เวทิตพฺพาฯ อาโลกฏฺฐาเน วิจริตฺวา โอวรกํ ปวิฏฺฐสฺสาปิ น ตาว สหสา รูปํ ปากฏํ โหติ; ยาว ตํ ปากฏํ โหติ, เอตฺถนฺตเร เอกทฺวิ

สนฺตติวารา เวทิตพฺพาฯ ทูเร ฐตฺวา ปน รชกานํ หตฺถวิการํ ฆณฺฑิเภรีอาทิอาโกฏนวิการญฺจ ทิสฺวาปิ น ตาว สทฺทํ สุณาติ; ยาว ปน ตํ สุณาติ, เอตสฺมิมฺปิ อนฺตเร เอกทฺวิสนฺตติวารา เวทิตพฺพาฯ เอวํ ตาว มชฺฌิมภาณกาฯ สํยุตฺตภาณกา ปน 'รูปสนฺตติ อรูปสนฺตตี'ติ เทฺว สนฺตติโย วตฺวา, 'อุทกํ อกฺกมิตฺวา คตสฺส ยาว ตีเร อกฺกนฺตอุทกเลขา น วิปฺปสีทติ, อทฺธานโต อาคตสฺส ยาว กาเย อุสฺมภาโว น วูปสมฺมติ, อาตปา อาคนฺตฺวา คพฺภํ ปวิฏฺฐสฺส ยาว อนฺธการภาโว น วิคจฺฉติ, อโนฺตคเพฺภ กมฺมฏฺฐานํ มนสิกริตฺวา ทิวา วาตปานํ วิวริตฺวา โอโลเกนฺตสฺส ยาว อกฺขีนํ ผนฺทนภาโว น วูปสมฺมติ, อยํ รูปสนฺตติ นาม; เทฺว ตโย ชวนวารา อรูปสนฺตติ นามา'ติ วตฺวา 'ตทุภยมฺปิ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ นามา'ติ วทนฺติฯ

เอกภวปริจฺฉินฺนํ ปน **อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ** นามฯ ยํ สนฺธาย **ภเทฺทกรตฺตสุเตฺต** ''โย จาวุโส, มโน เย จ ธมฺมา อุภยเมตํ ปจฺจุปฺปนฺนํฯ ตสฺมึ เจ ปจฺจุปฺปเนฺน ฉนฺทราคปฏิพทฺธํ โหติ วิญฺญาณํ, ฉนฺทราคปฏิพทฺธตฺตา วิญฺญาณสฺส ตทภินนฺทติ, ตทภินนฺทโนฺต ปจฺจุปฺปเนฺนสุ ธเมฺมสุ สํหีรตี''ติ (ม. นิ. ๓.๒๘๔) วุตฺตํฯ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนเญฺจตฺถ อฏฺฐกถาสุ อาคตํฯ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ สุเตฺตฯ

ตตฺถ เกจิ 'ขณปจฺจุปฺปนฺนํ จิตฺตํ เจโตปริยญาณสฺส อารมฺมณํ โหตี'ติ วทนฺติฯ กึการณา? ยสฺมา อิทฺธิมสฺส จ ปรสฺส จ เอกกฺขเณ จิตฺตํ อุปฺปชฺชตีติฯ อิทญฺจ เนสํ โอปมฺมํ – ยถา อากาเส ขิเตฺต ปุปฺผมุฏฺฐิมฺหิ อวสฺสํ เอกํ ปุปฺผํ เอกสฺส วณฺฏํ ปฏิวิชฺฌติ วเณฺฏน วณฺฏํ ปฏิวิชฺฌติ, เอวํ ปรสฺส จิตฺตํ ชานิสฺสามีติ ราสิวเสน มหาชนสฺส จิเตฺต อาวชฺชิเต อวสฺสํ เอกสฺส จิตฺตํ เอเกน จิเตฺตน อุปฺปาทกฺขเณ วา ฐิติกฺขเณ วา ภงฺคกฺขเณ วา ปฏิวิชฺฌตีติฯ ตํ ปน วสฺสสตมฺปิ วสฺสสหสฺสมฺปิ อาวชฺชโนฺต เยน จิเตฺตน อาวเชฺชติ, เยน จ ชานาติ เตสํ ทฺวินฺนํ สหฏฺฐานาภาวโต อาวชฺชนชวนานญฺจ อนิเฏฺฐ ฐาเน นานารมฺมณภาวปฺปตฺติโทสโต อยุตฺตนฺติ อฏฺฐกถาสุ ปฏิกฺขิตฺตํฯ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ ปน อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนญฺจ อารมฺมณํ โหตีติ เวทิตพฺพํฯ

ตตฺถ ยํ วตฺตมานชวนวีถิโต อตีตานาคตวเสน ทฺวิติชวนวีถิปริมาณกาเล ปรสฺส จิตฺตํ, ตํ สพฺพมฺปิ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนํ นามฯ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนํ ปน ชวนวาเรน ทีเปตพฺพนฺติ ยํ อฏฺฐกถายํ วุตฺตํ ตํ สุวุตฺตํฯ ตตฺรายํ ทีปนา – อิทฺธิมา ปรสฺส จิตฺตํ ชานิตุกาโม อาวเชฺชติฯ อาวชฺชนํ ขณปจฺจุปฺปนฺนํ อารมฺมณํ กตฺวา เตเนว สห นิรุชฺฌติฯ ตโต จตฺตาริ ปญฺจ ชวนานิ เยสํ ปจฺฉิมํ อิทฺธิจิตฺตํ, เสสานิ กามาวจรานิฯ เตสํ สเพฺพสมฺปิ ตเทว นิรุทฺธํ จิตฺตมารมฺมณํ โหติฯ น จ ตานิ นานารมฺมณานิ โหนฺติฯ อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนวเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณตฺตา เอการมฺมณานิฯ เอการมฺมณเตฺตปิ จ อิทฺธิจิตฺตเมว ปรสฺส จิตฺตํ ปชานาติ, น อิตรานิ; ยถา จกฺขุทฺวาเร จกฺขุวิญฺญาณเมว รูปํ ปสฺสติ, น อิตรานีติฯ อิติ อิทํ สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนสฺส เจว อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนสฺส จ วเสน ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณํ โหติฯ ยสฺมา วา สนฺตติปจฺจุปฺปนฺนมฺปิ อทฺธาปจฺจุปฺปเนฺนเยว ปตติ, ตสฺมา อทฺธาปจฺจุปฺปนฺนวเสเนตํ ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณนฺติ เวทิตพฺพํฯ

'ปุเพฺพนิวาสญาณจตุตฺถํ' นามโคตฺตานุสฺสรเณ นิพฺพานนิมิตฺตปจฺจเวกฺขเณ จ นวตฺตพฺพารมฺมณํ, เสสกาเล อตีตารมฺมณเมวฯ ยถากมฺมุปคญาณจตุตฺถมฺปิ อตีตารมฺมณเมวฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ ปุเพฺพนิวาสเจโตปริยญาณานิปิ อตีตารมฺมณานิ โหนฺติ, อถ โข เตสํ ปุเพฺพนิวาสญาณสฺส อตีตกฺขนฺธา ขนฺธปฏิพทฺธญฺจ กิญฺจิ อนารมฺมณํ นาม นตฺถิฯ ตญฺหิ อตีตกฺขนฺธขนฺธปฏิพเทฺธสุ ธเมฺมสุ สพฺพญฺญุตญฺญาณสมคติกํ โหติฯ เจโตปริยญาณสฺส จ สตฺตทิวสพฺภนฺตราตีตํ จิตฺตเมว อารมฺมณํฯ ตญฺหิ อญฺญํ ขนฺธํ วา ขนฺธปฏิพทฺธํ วา น ชานาติ, มคฺค

สมฺปยุตฺตจิตฺตารมฺมณตฺตา ปน ปริยายโต มคฺคารมฺมณนฺติ วุตฺตํฯ ยถากมฺมุปคญาณสฺส จ อ ตีตเจตนามตฺตเมวารมฺมณนฺติฯ อยํ วิเสโส เวทิตพฺโพฯ อยเมตฺถ อฏฺฐกถานโยฯ ยสฺมา ปน "กุสลา ขนฺธา อิทฺธิวิธญาณสฺส เจโตปริยญาณสฺส ปุเพฺพนิวาสานุสฺสติญาณสฺส ยถากมฺมุปคญาณสฺส อนาคตํสญาณสฺส อารมฺมณปจฺจเยน ปจฺจโย"ติ (ปฏฺฐา. ๑.๑.๔๐๔) **ปฏฺฐาเน** วุตฺตํ, ตสฺมา จตฺตาโรปิ ขนฺธา เจโตปริยญาณยถากมฺมุปคญาณานํ อารมฺมณํ โหนฺติฯ ตตฺราปิ ยถากมฺมุปคญาณสฺส กุสลากุสลา เอวาติฯ

'ทิพฺพจกฺขุญาณจตุตฺถํ' วิชฺชมานวณฺณารมฺมณตฺตา ปจฺจุปฺปนฺนารมฺมณเมวฯ อนาคตํสญาณจตุตฺถํ อนาคตารมฺมณเมวฯ ตญฺหิ อนาคตกฺขนฺธขนฺธปฏิพทฺเธสุ ธเมฺมสุ ปุเพฺพนิวาสญาณํ วิย สพฺพญฺญุตญฺญาณสมคติกํ โหติฯ ตตฺถ กิญฺจาปิ เจโตปริยญาณมฺปิ อนาคตารมฺมณํ โหติ, ตํ ปน สตฺตทิวสพฺภนฺตเร อุปฺปชฺชนกจิตฺตเมว อารมฺมณํ กโรติฯ อิทํ อนาคเต กปฺปสตสหเสฺส อุปฺปชฺชนกจิตฺตมฺปิ ขเนฺธปิ ขนฺธปฏิพทฺธมฺปิฯ รูปาวจรติกจตุกฺกชฺฌานาทีนิ อตีตานาคตปจฺจุปฺปเนฺนสุ เอกธมฺมมฺปิ อารพฺภ อปฺปวตฺติโต เอกนฺตนวตฺตพฺพารมฺมณาเนวาติ เวทิตพฺพานิฯ

๑๔๓๕. อชฺฌตฺตตฺติเก **อนินฺทฺริยพทฺธรูปญฺจ นิพฺพานญฺจ พหิทฺธา**ติ อิทํ ยถา อินฺทฺริยพทฺธํ ปรปุคฺคลสนฺตาเน พหิทฺธาติ วุจฺจมานมฺปิ ตสฺส อตฺตโน สนฺตานปริยาปนฺนตฺตา นิยกชฺฌตฺตํ โหติ, เอวํ น เกนจิ ปริยาเยน อชฺฌตฺตํ โหตีติ นิยกชฺฌตฺตปริยายสฺส อภาเวน พหิทฺธาติ วุตฺตํ, น นิยกชฺฌตฺตมตฺตสฺส อสมฺภวโตฯ นิยกชฺฌตฺตมตฺตสฺส ปน อสมฺภวมตฺตํ สนฺธาย อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติเก พหิทฺธารมฺมณตา วุตฺตาฯ อชฺฌตฺตธมฺมาปคมมตฺตโตว อากิญฺจญฺญายตนารมฺมณสฺส อชฺฌตฺตภาวมฺปิ พหิทฺธาภาวมฺปิ อชฺฌตฺตพหิทฺธาภาวมฺปิ อนนุชานิตฺวา **อากิญฺจญฺญายตนํ น วตฺตพฺพํ อชฺฌตฺตารมฺมณนฺติปี**ติอาทิ วุตฺตํฯ

ตตฺถ น เกวลํ ตเทว นวตฺตพฺพารมฺมณํ, ตสฺส ปน อาวชฺชนมฺปิ, อุปจารจิตฺตานิปิ, ตสฺสารมฺมณสฺส ปจฺจเวกฺขณจิตฺตานิปิ, ตเสฺสว อสฺสาทนาทิวเสน ปวตฺตานิ อกุสลจิตฺตานิปิ นวตฺตพฺพารมฺมณาเนวาติฯ ตานิ ปน ตสฺมิํ วุเตฺต วุตฺตาเนว โหนฺตีติ วิสุํ น วุตฺตานิฯ กถํ วุตฺตาเนว โหนฺตีติ? เอตญฺหิ อากิญฺจญฺญายตนํ, ยญฺจ ตสฺส ปุเรจาริกํ อาวชฺชนอุปจาราทิวเสน ปวตฺตํ, เตน สห เอการมฺมณํ ภเวยฺยฯ ตํ สพฺพํ อตีตารมฺมณตฺติเก 'กามาวจรกุสลํ, อกุสลํ, กิริยโต นว จิตฺตุปฺปาทา, รูปาวจรจตุตฺถชฺฌาน'นฺติ เอวํ วุตฺตานํ เอเตสํ จิตฺตุปฺปาทานํ 'สิยา น วตฺตพฺพา อตีตารมฺมณาติปี'ติอาทินา นเยน นวตฺตพฺพารมฺมณภาวสฺส อนุญฺญาตตฺตา, อากิญฺจญฺญายตนสฺส จ 'อากิญฺจญฺญายตนํ, จตฺตาโร มคฺคา อปริยาปนฺนา, จตฺตาริ จ สามญฺญผลานิ, อิเม ธมฺมา น วตฺตพฺพา อตีตารมฺมณาติปี'ติ เอวํ เอกเนฺตน นวตฺตพฺพารมฺมณตฺตวจนโต นวตฺตพฺพารมฺมณนฺติ วุตฺตํฯ อิทานิ ตํ อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติเก เอกมฺปิ วุจฺจมานํ ยสฺมา เหฏฺฐา เตน สห เอการมฺมณภาวมฺปิ สนฺธาย กามาวจรกุสลาทีนํ นวตฺตพฺพารมฺมณตา วุตฺตา, ตสฺมา อิธาปิ เตสํ นวตฺตพฺพารมฺมณภาวํ ทีเปติฯ โก หิ เตน สห เอการมฺมณานํ นวตฺตพฺพารมฺมณภาเว อนฺตราโยติ ? เอวํ ตสฺมิํ วุเตฺต 'วุตฺตาเนว โหนฺตี'ติ เวทิตพฺพานิฯ เสสเมตฺถ อชฺฌตฺตารมฺมณตฺติเก ปาฬิโต อุตฺตานเมวฯ

อารมฺมณวิภาเค ปน วิญฺญาณญฺจายตนํ เนวสญฺญานาสญฺญายตนนฺติ อิเมสํ ตาว กุสลวิปากกิริยวเสน ฉนฺนํ จิตฺตุปฺปาทานํ อตฺตโน สนฺตานสมฺพนฺธํ เหฏฺฐิมสมาปตฺติํ อารพฺภ ปวตฺติโต อชฺฌตฺตารมฺมณตา เวทิตพฺพาฯ เอตฺถ จ กิริยอากาสานญฺจายตนํ กิริยวิญฺญาณญฺจายตนเสฺสว อารมฺมณํ โหติ, น อิตรสฺสฯ กสฺมา? อากาสานญฺจายตนกิริยสมงฺคิโน กุสลสฺส วา วิ

ปากสฺส วา วิญฺญาณญฺจายตนสฺส อภาวโตฯ กุสลํ ปน กุสลวิปากกิริยานํ ติณฺณมฺปิ อารมฺมณํ โหติฯ กสฺมา? อากาสานญฺจายตนกุสลํ นิพฺพเตฺตตฺวา ฐิตสฺส ตโต อุทฺธํ ติวิธสฺสปิ วิญฺญาณญฺจายตนสฺส อุปฺปตฺติสมฺภวโตฯ วิปากํ ปน น กสฺสจิ อารมฺมณํ โหติฯ กสฺมา? วิปากโต วุฏฺฐหิตฺวา จิตฺตสฺส อภินีหาราสมฺภวโตฯ เนวสญฺญานาสญฺญายตนสฺส อารมฺมณกรเณปิ เอเสว นโยฯ รูปาวจรตฺติกจตุกฺกชฺฌานาทีนํ สเพฺพสมฺปิ นิยกชฺฌตฺตโต พหิทฺธาภาเวน พหิทฺธาภูตานิ ปถวีกสิณาทีนิ อารพฺภ ปวตฺติโต พหิทฺธารมฺมณตา เวทิตพฺพาฯ

สเพฺพว กามาวจรา กุสลากุสลาพฺยากตา ธมฺมา, รูปาวจรํ จตุตฺถํ ฌานนฺติ เอตฺถ กุสลโต ตาว จตฺตาโร ญาณสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา อตฺตโน ขนฺธาทีนิ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส อชฺฌตฺตารมฺมณาฯ ปเรสํ ขนฺธาทิปจฺจเวกฺขเณ ปณฺณตฺตินิพฺพานปจฺจเวกฺขเณ จ พหิทฺธารมฺมณาฯ ตทุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณาฯ ญาณวิปฺปยุเตฺตสุปิ เอเสว นโยฯ เกวลญฺหิ เตสํ นิพฺพานปจฺจเวกฺขณํ นตฺถิฯ อกุสลโต จตฺตาโร ทิฏฺฐิสมฺปยุตฺตจิตฺตุปฺปาทา อตฺตโน ขนฺธาทีนํ อสฺสาทนาภินนฺทนปรามาสคหณกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณา, ปรสฺส ขนฺธาทีสุ เจว อนินฺทฺริยพทฺธรูปกสิณาทีสุ จ ตเถว ปวตฺติกาเล พหิทฺธารมฺมณา, ตทุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณาฯ ทิฏฺฐิวิปฺปยุเตฺตสุปิ เอเสว นโยฯ เกวลญฺหิ เตสํ ปรามาสคหณํ นตฺถิฯ เทฺวปิ ปฏิฆสมฺปยุตฺตา อตฺตโน ขนฺธาทีสุ โทมนสฺสิตสฺส อชฺฌตฺตารมฺมณา, ปรสฺส ขนฺธาทีสุ เจว อนินฺทฺริยพทฺธรูปปณฺณตฺตีสุ จ พหิทฺธารมฺมณา, ตทุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณาฯ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจสมฺปยุตฺตานมฺปิ วุตฺตปฺปกาเรสุ ธเมฺมสุ วิจิกิจฺฉนผนฺทนภาววเสน ปวตฺติยํ อชฺฌตฺตาทิอารมฺมณตา เวทิตพฺพาฯ

ทฺวิปญฺจวิญฺญาณานิ , ติโสฺส จ มโนธาตุโยติ, อิเม เตรส จิตฺตุปฺปาทา อตฺตโน รูปาทีนิ อารพฺภ ปวตฺติยํ อชฺฌตฺตารมฺมณา, ปรสฺส รูปาทีสุ ปวตฺตา พหิทฺธารมฺมณา, ตทุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณาฯ โสมนสฺสสหคตอเหตุกวิปากมโนวิญฺญาณธาตุ ปญฺจทฺวาเร สนฺตีรณตทารมฺมณวเสน อตฺตโน ปญฺจ รูปาทิธเมฺม, มโนทฺวาเร ตทารมฺมณวเสเนว อเญฺญปิ อชฺฌตฺติเก กามาวจรธเมฺม อารพฺภ ปวตฺติยํ อชฺฌตฺตารมฺมณา, ปเรสํ ธเมฺมสุ ปวตฺตมานา พหิทฺธารมฺมณา, อุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณาฯ อุเปกฺขาสหคตวิปากาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุทฺวเยปิ เอเสว นโยฯ เกวลํ ปเนตา สุคติยํ ทุคฺคติยญฺจ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสนาปิ อชฺฌตฺตาทิเภเทสุ กมฺมาทีสุ ปวตฺตนฺติฯ

อฏฺฐ มหาวิปากจิตฺตานิปิ ตาสํเยว ทฺวินฺนํ สมานคติกานิฯ เกวลํ ปเนตานิ สนฺตีรณวเสน น ปวตฺตนฺติฯ ปฏิสนฺธิภวงฺคจุติวเสเนว เอตานิ สุคติยํเยว ปวตฺตนฺติฯ โสมนสฺสสหคตาเหตุกกิริยา ปญฺจทฺวาเร อตฺตโน รูปาทีนิ อารพฺภ ปหฏฺฐาการกรณวเสน ปวตฺติยํ อชฺฌตฺตารมฺมณา, ปรสฺส รูปาทีสุ ปวตฺตา พหิทฺธารมฺมณาฯ มโนทฺวาเร ตถาคตสฺส โชติปาลมาณวมฆเทวราชกณฺหตาปสาทิกาเลสุ อตฺตนา กตกิริยํ ปจฺจเวกฺขนฺตสฺส หสิตุปฺปาทวเสน ปวตฺตา อชฺฌตฺตารมฺมณา ฯ

มลฺลิกาย เทวิยา สนฺตติมหามตฺตสฺส สุมนมาลาการสฺสาติ เอวมาทีนํ กิริยากรณํ อารพฺภ ปวตฺติกาเล พหิทฺธารมฺมณาฯ อุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณาฯ อุเปกฺขาสหคตกิริยาเหตุกมโนวิญฺญาณธาตุ ปญฺจทฺวาเร โวฏฺฐพฺพนวเสน มโนทฺวาเร จ อาวชฺชนวเสน ปวตฺติยํ อชฺฌตฺตาทิอารมฺมณาฯ อฏฺฐ มหากิริยา กุสลจิตฺตคติกา เอวฯ เกวลญฺหิ ตา ขีณาสวานํ อุปฺปชฺชนฺติ, กุสลานิ เสกฺขปุถุชฺชนานนฺติ เอตฺตกเมเวตฺถ นานากรณํฯ

วุตฺตปฺปกาเร รูปาวจรจตุตฺถชฺฌาเน สพฺพตฺถปาทกจตุตฺถาทีนิ ปญฺจ ฌานานิ อิมสฺมึ ติเก โอกาสํ ลภนฺติฯ เอตานิ หิ กสิณปณฺณตฺตินิมิตฺตารมฺมณตฺตา พหิทฺธารมฺมณานิฯ

‘อิทฺธิวิธจตุตฺถํ’ กายวเสน จิตฺตํ, จิตฺตวเสน วา กายํ ปริณามนกาเล อตฺตโน กุมารกวณฺณาทินิมฺมานกาเล จ สกายจิตฺตานํ อารมฺมณกรณโต อชฺฌตฺตารมฺมณํ, พหิทฺธา หตฺถิอสฺสาทิทสฺสนกาเล พหิทฺธารมฺมณํ, กาเลน อชฺฌตฺตํ กาเลน พหิทฺธา, ปวตฺติยํ อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณํฯ

‘ทิพฺพโสตจตุตฺถํ’ อตฺตโน กุจฺฉิสทฺทสวนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํ, ปเรสํ สทฺทสวนกาเล พหิทฺธารมฺมณํ, อุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณํฯ ‘เจโตปริยญาณจตุตฺถํ’ ปเรสํ จิตฺตารมฺมณโต พหิทฺธารมฺมณเมวฯ อตฺตโน จิตฺตชานเน ปน เตน ปโยชนํ นตฺถิฯ ‘ปุเพฺพนิวาสจตุตฺถํ’ อตฺตโน ขนฺธานุสฺสรณกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํ, ปรสฺส ขเนฺธ, อนินฺทฺริยพทฺธรูปํ, ติโสฺส จ ปณฺณตฺติโย อนุสฺสรณโต พหิทฺธารมฺมณํ, อุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณํฯ

‘ทิพฺพจกฺขุจตุตฺถํ’ อตฺตโน กุจฺฉิคตาทิรูปทสฺสนกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํ, อวเสสรูปทสฺสนกาเล พหิทฺธารมฺมณํ, อุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณํฯ ‘อนาคตํสญาณจตุตฺถํ’ อตฺตโน อนาคตกฺขนฺธานุสฺสรณกาเล อชฺฌตฺตารมฺมณํ, ปรสฺส อนาคตกฺขนฺธานํ วา อนินฺทฺริยพทฺธสฺส วา รูปสฺส อนุสฺสรณกาเล พหิทฺธารมฺมณํ, อุภยวเสน อชฺฌตฺตพหิทฺธารมฺมณํฯ อากิญฺจญฺญายตนสฺส นวตฺตพฺพารมฺมณตาย การณํ เหฏฺฐา วุตฺตเมวฯ

ทุกอตฺถุทฺธารวณฺณนา

๑๔๔๑. เหตุโคจฺฉกนิเทฺทเส **ตโย กุสลเหตู**ติอาทินา นเยน เหตู ทเสฺสตฺวา ปุน เตเยว อุปฺปตฺติฏฺฐานโต ทเสฺสตุํ **จตูสุ ภูมีสุ กุสเลสุ อุปฺปชฺชนฺตี**ติอาทิ วุตฺตํฯ อิมินา อุปาเยน เสสโคจฺฉเกสุปิ เทสนานโย เวทิตโพฺพฯ

๑๔๗๓. **ยตฺถ เทฺว ตโย อาสวา เอกโต อุปฺปชฺชนฺตี**ติ เอตฺถ ติวิเธน อาสวานํ เอกโต อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพาฯ ตตฺถ จตูสุ ทิฏฺฐิวิปฺปยุเตฺตสุ อวิชฺชาสเวน, ทิฏฺฐิสมฺปยุเตฺตสุ ทิฏฺฐาสวอวิชฺชาสเวหิ สทฺธินฺติ กามาสโว ทฺวิเธน เอกโต อุปฺปชฺชติฯ ภวาสโว จตูสุ ทิฏฺฐิวิปฺปยุเตฺตสุ อวิชฺชาสเวน สทฺธินฺติ เอกธาว เอกโต อุปฺปชฺชติฯ ยถา เจตฺถ เอวํ ยตฺถ เทฺว ตีณิ สํโยชนานิ เอกโต อุปฺปชฺชนฺตีติ เอตฺถาปิ สํโยชนานํ อุปฺปตฺติ เอกโต ทสธา ภเวฯ ตตฺถ กามราโค จตุธา เอกโต อุปฺปชฺชติ, ปฏิโฆ ติธา, มาโน เอกธาฯ ตถา วิจิกิจฺฉา เจว ภวราโค จฯ กถํ? กามราโค ตาว มานสํโยชนอวิชฺชาสํโยชเนหิ เจว, ทิฏฺฐิสํโยชนอวิชฺชาสํโยชเนหิ จ, สีลพฺพตปรามาสอวิชฺชาสํโยชเนหิ จ, อวิชฺชาสํโยชนมเตฺตเนว จ สทฺธินฺติ เอวํ จตุธา เอกโต อุปฺปชฺชติฯ ปฏิโฆ ปน อิสฺสาสํโยชนอวิชฺชาสํโยชเนหิ เจว, มจฺฉริยสํโยชนอวิชฺชาสํโยชเนหิ จ, อวิชฺชาสํโยชนมเตฺตเนว จ สทฺธินฺติ เอวํ ติธา เอกโต อุปฺปชฺชติฯ มาโน ภวราคาวิชฺชาสํโยชเนหิ สทฺธึ เอกธาว เอกโต อุปฺปชฺชติ ฯ ตถา วิจิกิจฺฉาฯ สา หิ อวิชฺชาสํโยชเนน สทฺธึ เอกธา อุปฺปชฺชติฯ ภวราเคปิ เอเสว นโยติฯ เอวเมตฺถ เทฺว ตีณิ สํโยชนานิ เอกโต อุปฺปชฺชนฺติฯ

๑๕๑๑. ยํ ปเนตํ นีวรณโคจฺฉเก ยตฺถ เทฺว ตีณิ นีวรณานิ เอกโต อุปฺปชฺชนฺตีติ วุตฺตํ, ตตฺถาปิ อฏฺฐธา นีวรณานํ เอกโต อุปฺปตฺติ เวทิตพฺพาฯ เอเตสุ หิ กามจฺฉนฺโท ทฺวิธา เอกโต อุปฺปชฺชติ, พฺยาปาโท จตุธา, อุทฺธจฺจํ เอกธาฯ ตถา วิจิกิจฺฉาฯ กถํ? กามจฺฉนฺโท ตาว อสงฺ

ขาริกจิเตฺตสุ อุทฺธจฺจนีวรณอวิชฺชานีวรเณหิ, สสงฺขาริเกสุ ถินมิทฺธอุทฺธจฺจอวิชฺชานีวรเณหิ สทฺธึ ทฺวิธา เอกโต อุปฺปชฺชติฯ ยํ ปเนตํ เทฺว ตีณีติ วุตฺตํ, ตํ เหฏฺฐิมปริเจฺฉทวเสน วุตฺตํฯ ตสฺมา จตุนฺนมฺปิ เอกโต อุปฺปชฺชตีติ วจนํ ยุชฺชติ เอวฯ พฺยาปาโท ปน อสงฺขาริกจิเตฺต อุทฺธจฺจอวิชฺชานีวรเณหิ, สสงฺขาริเก ถินมิทฺธอุทฺธจฺจอวิชฺชานีวรเณหิ, อสงฺขาริเกเยว อุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจอวิชฺชานีวรเณหิ, สสงฺขาริเกเยว ถินมิทฺธอุทฺธจฺจกุกฺกุจฺจอวิชฺชานีวรเณหิ สทฺธินฺติ จตุธา เอกโต อุปฺปชฺชติฯ อุทฺธจฺจํ ปน อวิชฺชานีวรณมเตฺตน สทฺธึ เอกธาว เอกโต อุปฺปชฺชติฯ วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจอวิชฺชานีวรเณหิ สทฺธึ เอกธาว เอกโต อุปฺปชฺชติฯ

๑๕๗๗. ยมฺปิทํ กิเลสโคจฺฉเก ยตฺถ เทฺว ตโย กิเลสา เอกโต อุปฺปชฺชนฺตีติ วุตฺตํ, ตตฺถ ‘เทฺว กิเลสา อเญฺญหิ, ตโย วา กิเลสา อเญฺญหิ กิเลเสหิ สทฺธึ อุปฺปชฺชนฺตี’ติ เอวมโตฺถ เวทิตโพฺพฯ กสฺมา? ทฺวินฺนํ ติณฺณํเยว วา เอกโต อุปฺปตฺติยา อสมฺภวโตฯ

ตตฺถ ทสธา กิเลสานํ เอกโต อุปฺปตฺติ โหติฯ เอตฺถ หิ โลโภ ฉธา เอกโต อุปฺปชฺชติฯ ปฏิโฆ ทฺวิธาฯ ตถา โมโหติ เวทิตโพฺพฯ กถํ? โลโภ ตาว อสงฺขาริเก ทิฏฺฐิวิปฺปยุเตฺต โมหอุทฺธจฺจอหิริกาโนตฺตเปฺปหิ, สสงฺขาริเก โมหถินอุทฺธจฺจอหิริกาโนตฺตเปฺปหิ, อสงฺขาริเกเยว โมหมานุทฺธจฺจาหิริกาโนตฺตเปฺปหิ , สสงฺขาริเกเยว โมหมานถินอุทฺธจฺจอหิริกาโนตฺตเปฺปหิ, ทิฏฺฐิสมฺปยุเตฺต ปน อสงฺขาริเก โมหอุทฺธจฺจทิฏฺฐิอหิริกาโนตฺตเปฺปหิ, สสงฺขาริเก โมหทิฏฺฐิถินอุทฺธจฺจอหิริกาโนตฺตเปฺปหิ สทฺธินฺติ ฉธา เอกโต อุปฺปชฺชติฯ

ปฏิโฆ ปน อสงฺขาริเก โมหอุทฺธจฺจอหิริกาโนตฺตเปฺปหิ, สสงฺขาริเก โมหถินอุทฺธจฺจอหิริกาโนตฺตเปฺปหิ สทฺธินฺติ เอวํ ทฺวิธา เอกโต อุปฺปชฺชติฯ โมโห ปน วิจิกิจฺฉาสมฺปยุเตฺต วิจิกิจฺฉุทฺธจฺจอหิริกาโนตฺตเปฺปหิ, อุทฺธจฺจสมฺปยุเตฺต อุทฺธจฺจอหิริกาโนตฺตเปฺปหิ สทฺธินฺติ เอวํ ทฺวิธา เอกโต อุปฺปชฺชติฯ เสสํ สพฺพตฺถ อุตฺตานตฺถเมวาติฯ

อฏฺฐสาลินิยา ธมฺมสงฺคหอฏฺฐกถาย

อฏฺฐกถากณฺฑวณฺณนา นิฏฺฐิตาฯ

นิคมนกถา

เอตฺตาวตา จ –

จิตฺตํ รูปญฺจ นิเกฺขปํ, อตฺถุทฺธารํ มโนรมํ;
ยํ โลกนาโถ ภาเชโนฺต, เทเสสิ ธมฺมสงฺคณึฯ

อภิธมฺมสฺส สงฺคยฺห, ธเมฺม อนวเสสโต;
ฐิตาย ตสฺสา อารทฺธา, ยา มยา อตฺถวณฺณนาฯ

อนากุลานมตฺถานํ, สมฺภวา อฏฺฐสาลินี;
อิติ นาเมน สา เอสา, สนฺนิฏฺฐานมุปาคตาฯ

เอกูนจตฺตาลีสาย, ปาฬิยา ภาณวารโต;
จิรฏฺฐิตตฺถํ ธมฺมสฺส, นิฏฺฐาเปเนฺตน ตํ มยาฯ

ยํ ปตฺตํ กุสลํ ตสฺส, อานุภาเวน ปาณิโน;
สเพฺพ สทฺธมฺมราชสฺส, ญตฺวา ธมฺมํ สุขาวหํฯ

ปาปุณนฺตุ วิสุทฺธาย, สุขาย ปฏิปตฺติยา;
อโสกมนุปายาสํ, นิพฺพานสุขมุตฺตมํฯ

จิรํ ติฏฺฐตุ สทฺธโมฺม, ธเมฺม โหนฺตุ สคารวา;
สเพฺพปิ สตฺตา กาเลน, สมฺมา เทโว ปวสฺสตุฯ

ยถา รกฺขึสุ โปราณา, สุราชาโน ตเถวิมํ;
ราชา รกฺขตุ ธเมฺมน, อตฺตโนว ปชํ ปชนฺติฯ

ปรมวิสุทฺธสทฺธาพุทฺธิวีริยปฏิมณฺฑิเตน สีลาจารชฺชวมทฺทวาทิคุณสมุทยสมุทิเตน สกสมยสมยนฺตรคหนโชฺฌคาหณสมตฺถน ปญฺญาเวยฺยตฺติยสมนฺนาคเตน ติปิฏกปริยตฺติปฺปเภเท สาฏฺฐกเถ สตฺถุสาสเน อปฺปฏิหตญาณปฺปภาเวน มหาเวยฺยากรเณน กรณสมฺปตฺติชนิตสุขวินิคฺคตมธุโรทารวจนลาวณฺณยุตฺเตน ยุตฺตมุตฺตวาทินา วาทีวเรน มหากวินา ปภินฺนปฏิสมฺภิทาปริวาเร ฉฬภิญฺญาทิปฺปเภทคุณปฏิมณฺฑิเต อุตฺตริมนุสฺสธเมฺม สุปฺปติฏฺฐิตพุทฺธีนํ เถรวํสปฺปทีปานํ เถรานํ มหาวิหารวาสีนํ วํสาลงฺการภูเตน วิปุลวิสุทฺธพุทฺธินา พุทฺธโฆโสติ ครูหิ คหิตนามเธเยฺยน เถเรน กตา อยํ อฏฺฐสาลินี นาม ธมฺมสงฺคหฏฺฐกถาฯ

ตาว ติฏฺฐตุ โลกสฺมิํ, โลกนิตฺถรเณสินํ;
ทเสฺสนฺตี กุลปุตฺตานํ, นยํ ปญฺญาวิสุทฺธิยาฯ

ยาว ‘พุโทฺธ’ติ นามมฺปิ, สุทฺธจิตฺตสฺส ตาทิโน;
โลกมฺหิ โลกเชฏฺฐสฺส, ปวตฺตติ มเหสิโนติฯ

อฏฺฐสาลินี นาม

ธมฺมสงฺคห-อฏฺฐกถา นิฏฺฐิตาฯ